

İSLÂM MEZHEPLERİ VE KELÂMI

YA'KÛB BİN ABDÛLLATÎF

- Dini İlimler Serisi* : 26
- Kitabın Adı* : İSLÂM MEZHEPLERİ VE KELÂMI
- Müellifi* : Ya'kûb bin Abdüllatîf (ö. 16. yy.)
- Özgün Dili* : Osmanlı Türkçesi
- Hazırlayan* : Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut
(İstanbul Ü. İlahiyat F. Temel İslam Bilimleri)
Prof. Dr. Nurettin Gemici
(İstanbul Ü. İlahiyat F. İslam Tarihi ve Sanatları)
Dr. Ramazan Tarık
(Bitlis Eren Ü. İslami İlimler F. Temel İslam Bilimleri)
- Son Okuma* : Ziya Çetintaş, Yazma Eser Uzmanı
- Arşiv Kayıt* : İBB Atatürk Kitaplığı, K.000854
- Kitap Tasarım* : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org
- Baskı* : İmak Ofset Basım Yayın
Akçaburgaz Mah. 137. Sk. No: 12 Esenyurt/ İstanbul
Tel: 444 62 18 www.imakofset.com.tr / Sertifika No. 12531
- Baskı Yeri ve Yılı* : İstanbul 2019
- Baskı Miktarı* : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Ya'kûb bin Abdüllatîf

İslâm Mezhepleri ve Kelâmı

1. Mezhepler Tarihi, 2. Kelâm, 3. Mîlel, 4. Nihal, 5. Ya'kûb b. Abdüllatîf, 6. Osmanlı Düşüncesi

ISBN: 978-975-17-4424-1

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

İSLÂM MEZHEPLERİ VE KELÂMI

(İNCELEME - METİN)

YA'KÛB BİN ABDÛLLATÎF
(ö. 16. yy.)

Hazırlayanlar
Halil İbrahim Bulut
Nurettin Gemici
Ramazan Tarık

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiğı kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, haki-katin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzölüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kâhire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecektir değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanların geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
ÖNSÖZ	17
İNCELEME	21
YA'KÜB B. ABDÜLLATÎF VE İSLÂM MEZHEPLERİ VE KELÂMI ADLI ESERİ	21
Bir Osmanlı Âlimi Olarak Ya'küb B. Abdüllatîf	22
Ya'küb b. Abdüllatîf'in Hayatı ve İlmî Kişiliği	22
Eserleri	25
Çağdaşları	26
Dönemin Sosyal, Dinî, Siyasî ve İlmî Durumu	27
Eserin Genel Özellikleri	30
Eserin Fiziksel Özellikleri ve Nüshaları	30
Eserin Yazılma Gayesi	31
Eserin İsimlendirilmesi	33
Eserin Telif Tarihi	34
Eserin Telif ya da Tercüme Oluşu Meselesi	35
Eserin Yapısal Özellikleri	40
İslâm Mezhepleri Tarihinde Fırkaların Tasnifi	43
Eş'arî Makâlât Geleneği	46
Hanefî-Mâtürîdî Makâlât Geleneği	48
Ya'küb b. Abdüllatîf'in Tasnifi	49
Müellifin Usul ve Metodu	53
Eserin Muhteva Tahlili	57
İlk İhtilaflar	59
Muhtevaya Dair Bazı Hususlar	62
Ya'küb'un Bazı Görüşleri ve Mezhebî Kimliği	63
Metin Hazırlanırken Takip Edilen Yol	69
METİN	71
Giriş: Genel Olarak İnsanların Sınıflandırılması	76
İblis'in Yedi Şüphesi	78
İslâm Toplumunda Ortaya Çıkan İlk Fitne	83
İctihad Usûlü ve Şartları	85
İctihadın Hükümü	88
Müctehidlerin Sınıfları	89
Hadis Ehli	89

Re'y Ehli	91
İctihad Usûlü	92
BİRİNCİ BÖLÜM : İSLÂM MEZHEPLERİ,	
DİĞER DİNLER ve MEZHEPLER	95
Fırak-ı İslâmiyye Yetmiş Üç Fırkaya Vâsıl Olduğunun Beyânı	95
Müslümanlar Arasında Ortaya Çıkan İlk İhtilaflar	97
Birinci Hilâf: Kalem-Kırtas Hâdisesi	97
İkinci Hilâf: Üsâme Ordusunun Hazırlanması	97
Üçüncü Hilâf: Hz. Peygamber'in Vefatı Meselesi	98
Dördüncü Hilâf: Hz. Peygamber'in Defni Meselesi	98
Beşinci Hilâf: Hilafet/İmâmet Meselesi	99
Altıncı Hilâf: Hz. Peygamber'in Mirası Meselesi	99
Yedinci Hilâf: Zekât Vermeyenler Meselesi	100
Sekizinci Hilâf: Hz. Ömer'in Halîfe Seçilmesi	101
Dokuzuncu Hilâf: Şûrâ ve Hz. Osman'ın Seçilmesi	101
Onuncu Hilâf: Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi	102
İmâmet ve Usûl Konularındaki İhtilaflar	102
İmâmet Konusundaki İhtilaflar	103
Usûl Konusundaki İhtilaflar	106
1. ANA İSLÂMÎ FIRKALAR	112
BİRİNCİ FIRKA: MU'TEZİLE	113
1. Vâsiliyye	113
2. Amriyye	115
3. Hüzeyliyye	116
4. Nazzâmiyye	117
5. Esvâriyye	118
6. İskâfiyye	118
7. Ca'feriyye	118
8. Bîşriyye	118
9. Murdâriyye	119
10. Hişâmiyye	119
11. Sâlihiyye	120
12. Hâ'itiyye	120
13. Hadsîyye	120
14. Ma'meriye	122
15. Sümâmiyye	122
16. Hayyâtiyye	122
17. Câhiziyye	123

18. Ka'biyye	123
19. Cübbâ'iyye	124
20. Behşemiyye	124
İKİNCİ FIRKA: ŞİA	125
1. Gulât: Şî'a'nın Aşırılığa Düşmüş Fırkaları	125
1.1 Sebe'iyye	125
1.2. Kâmiliiyye	126
1.3. Benâniyye	126
1.4. Mugîriyye	127
1.5. Cenâhiyye	128
1.6. Mansûriyye	128
1.7. Hattâbiyye	129
1.8. Gurâbiyye	130
1.9. Zemmiyye	130
1.10. Hişâmiyye	130
1.11. Zürârîyye	131
1.12. Yûnusiyye	131
1.13. Şeytâniyye	131
1.14. Rizâmiyye	132
1.15. Müfevvida	132
1.16. Bedâ'iyye	132
1.17. Nusayriyye- İshâkiyye	133
1.18. İsmâ'îliyye	133
2. Zeydiyye	134
2.1. Cârûdiyye	134
2.2. Süleymânîyye	135
2.3. Bütriyye	135
3. İmâmiyye	135
ÜÇÜNCÜ FIRKA: HÂRİCÎLER	137
1. Muhakkime	137
2. Beyhesiyye	138
3. Ezârika	138
4. Necedât	138
5. Asfariyye	139
6. İbâziyye	139
6.1. Hafsiyye	139
6.2. Yezîdiyye	140
6.3. Hârisiyye	140
6.4. Dördüncü fırka	140

7. Acârîde	140
7.1. Meymûniyye	141
7.2. Hamziyye	141
7.3. Şu‘aybiyye	141
7.4. Hâzimiyye	141
7.5. Halefiyye	141
7.6. Etrâfiyye	142
7.7. Ma‘lûmiyye	142
7.8. Mechûliyye	142
7.9. Saltiyye	142
7.10. Se‘âlîbe	143
7.10.1. Ahnesiyye	143
7.10.2. Ma‘bediyye	143
7.10.3. Şeybâniyye	143
7.10.4. Mükremiyye	144
DÖRDÜNCÜ FIRKA: MÜRCİE	144
1. Yûnusiyye	144
2. Ubeydiyye	144
3. Gassâniyye	144
4. Sevbâniyye	145
5. Tûmeniyye	145
BEŞİNCİ FIRKA: NECCÂRİYYE	146
1. Burgûsiyye	146
2. Za‘ferâniyye	146
3. Müstedreke	146
ALTINCI FIRKA: CEBRİYYE	147
1. Cebriyye-i Hâlise	147
2. Cebriyye-i Mütevassıta	147
YEDİNCİ FIRKA: MÜŞEBBİHE	147
SEKİZİNCİ FIRKA: FIRKA-İ NÂCİYYE	148
2. İSLÂM’IN DIŞINDAKİ DİNLER VE FIRKALAR	149
Millet-i Hanefiyye’den Hariç Olan Sâhib-i Millet’in	
Fırka-i Kebîrlerinin Ahvalini Bildirir	149
YAHÛDİLER	150
1. ‘Anâniyye	151
2. ‘Îseviyye	151
3. Budgâniyye	151
4. Müşkâniyye	152
5. Sâmirîler	152

HIRİSTİYANLAR	153
1. Melkâniyye	154
2. Nestûriyye	154
3. Ya'kûbiyye	155
EHL-İ KİTAP'TAN OLMA İHTİMALİ BULUNANLAR	155
MECÛSÎLER	155
1. Keyûmersiyye	156
2. Zervâniyye	156
3. Zerdüştiyye/ Zoroastriens	156
SENEVİYYE	156
1. Mâneviyye/ Maniheizm	157
BEŞERÎ VE FELSEFÎ MEZHEPLER	158
1. Sâbiyye	159
Sâbiiler ile Hanifler Arasındaki Münazaralar	159
Ashâb-ı Rûhâniler	169
Harrâniler	175
Filozoflar	176
2. Yunan Filozofları	177
1. Thales	177
ii. Anaksagoras	178
iii. Anaksimenes	179
iv. Empedokles	179
v. Pythagoras	180
vi. Sokrat	180
vii. Eflâtun	181
3. İslâm Filozofları	182
4. Cahiliyye Araplarının Görüş ve İnançları	182
5. Hint Kökenli Görüşler	188
5.1. Berahime	188
1. Ashâb-ı Bedede: Budistler	189
ii. Düşünce ve Vehim Ashâbı	189
iii. Tenâsüh Taraftarları	190
5.2. Ashâb-ı Rûhâniyyât	190
1. Bâseviyye	190
ii. Bâhûdiyye	190
iii. Kâmiliyye: Kâbeliyye	191
iv. Bahâdûniyye	191
5.3. Abede-i Kevâkib: Yıldızlara Tapanlar	191
5.4. Suya Tapanlar: Cehkiyye/Celhakiyye	191

İKİNCİ BÖLÜM: İLAHİYAT	193
Birinci Matlab: Tanrının Varlığını İspat	193
Birinci Meslek: Mütakellim Mesleği	193
İkinci Meslek: Filozofların Mesleği	198
Üçüncü Meslek: <i>Telvîhât</i> 'ın Yazarının Mesleği	198
Dördüncü Meslek: Bazı Efâzılın Mesleği	204
Beşinci Meslek: Vâcibü'l-Vücûdun Zorunluluğu	205
Altıncı Meslek: Mümkün, bir müreccihe muhtaçtır	206
İkinci Matlab: Allah'ın Zâtı Diğer Varlıklardan Farklıdır	210
Üçüncü Matlab: Allah'ın cihetten münezzehe olması	213
Dördüncü Matlab: Allah'ın Cisim, Cevher ve Araz Olmadığı	216
Beşinci Matlab: Yüce Allah Bir Zamanda Değildir	217
Altıncı Matlab: Yüce Allah Başkasıyla Birleşmez ve Hulûl Etmez	219
Yedinci Matlab: Yüce Allah'ın Zâtında Bir Hâdis Bulunmayacağı	220
Sekizinci Matlab: Yüce Allah'ın Birliği ve Sıfatları	223
1. Yüce Allah'ın Birliği ve Sıfatları	225
2. Yüce Allah'ın Görülmesi (Rû'yetullâh)	226
3. Yüce Allah Fiilleri Yaratandır	229
4. İstîtâat	230
5. Ecel	233
6. Rızık	233
7. Hidâyet-Dalâlet	233
8. Aslah	234
9. Allah'ın Fiillerinde Hikmet	234
10. Allah'ın İsimlerinin Tevkîfî Oluşu	235
11. Esmâ-i Hüsnâ	236
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: AHİRET AHVALI	247
1. AHİRET AHVALI	247
1. Kabir Azabı	247
2. Mûnker-Nekir	248
3. Ba's/ Yeniden Diriliş	249
4. Mizan	250
5. Hesap	251
6. Organların Şahitliği	251
7. Havz	252
8. Sırat	252

9. Cennet ve Cehennem	252
10. Sâhib-i Kebîrenin Durumu	255
11. Şefaât	256
12. Tövbe ve Mahiyeti	258
13. İmân ve Mahiyeti	259
14. İmanda İstisna	260
2. PEYGAMBERLİKLE ALAKALI MESELELER	261
1. Peygamber Göndermenin Hikmeti	261
2. Mu'cize	261
3. Nüzûl-i İsâ	265
4. Peygamberlerin Sayısı	266
5. Peygamberlerin Vasıfları	267
6. Efdal-i Enbiya Hz. Muhammed	268
7. Melekler	268
8. Kitaplar	268
9. Mi'rac	269
10. Kerâmet ve Hârikulâde Hadiseler	270
11. Sahabenin Fazileti	272
12. Hilâfet	273
13. Hilâfetin Kureyşîliği	273
14. İmâmın Vasıfları	274
15. Aşere-i Mübeşşere	277
16. Velâyet	277
17. Ahkâm-ı Küfr	279
18. Ölümler İçin Dua Etmek, Sadaka Vermek	280
19. Kıyametın Alâmetleri	282
20. Peygamberler Meleklerden Efdaldır	282
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: CEVHERLER	285
Birinci Fasl: Cevher ve Mahiyeti	285
Birinci Matlab: Cisim	285
İkinci Matlab: Heyûlâ ve Sûret	292
Üçüncü Matlab: Heyûlânın Vasıfları	295
Dördüncü Matlab: Anâsırın Vasıfları	300
Beşinci Matlab: Cisim Vasıfları	301
Altıncı Matlab: Basit Cismin Özellikleri	304
Yedinci Matlab: Unsurların Kısımları	308
Sekizinci Matlab: Mürekkep Unsurlar	310
Dokuzuncu Matlab: Cisimler Hâdistir	311

Onuncu Matlab: Âlemin Yok Olmasının İmkânı	314
On Birinci Matlab: Cisimler Bâkîdir	314
İkinci Fasl: Cisim ve Cismani Olmayan Cevherler	314
Evvelki Matlab: Cisim Nevinden Olmayan Cevherler	315
İkinci Matlab: Akıl	316
Üçüncü Matlab: Feleklerin Nefisleri	321
Dördüncü Matlab: İnsan Nefisleri	322
Beşinci Matlab: Nefisler Hâdistir	324
Altıncı Matlab: Nefsin Bedenle İlişkisi	325
Yedinci Matlab: Nefsin Bâkî Olması	327

BEŞİNCİ BÖLÜM: ARAZLAR VE MAHİYETLERİ 329

Birinci Fasl: Arazların Vasıfları	329
Birinci Matlab: Arazın Manası	329
İkinci Matlab: Arazın Kısımları	329
Üçüncü Matlab: Arazın İspatı	334
Dördüncü Matlab: Araz Bir Mahalden Diğerine	
Taşınmaz	334
Beşinci Matlab: Araz Arazla Kaim Olmaz	337
Altıncı Matlab: Araz İki Zamanda Bâkî Olmaz	338
Yedinci Matlab: Araz, İki Mahalde Kaim Olmaz	340
İkinci Fasl: Nicelik	340
Birinci Matlab: Niceliğin Özellikleri	340
İkinci Matlab: Niceliğin Kısımları	341
Üçüncü Matlab: Cismin Üç Boyutunun Beyanı	343
Dördüncü Matlab: Zamanın Mevcudiyeti	345
Beşinci Matlab: Zamanın Hakikati	357
Altıncı Matlab: Mekânın Varlığı	358
Üçüncü Fasl: Nitelikler	363
Mukaddime: Niteliğin Tarifi ve Kısımları	363
Evvelki Matlab: Duyulur Nitelikler	364
İkinci Matlab: Nefsânî Nitelikler	371
1. Hayat	371
2. İlim	372
3. İrade	390
4. Kudret	392
Dördüncü Fasl: Nispetler	393

ALTINCI BÖLÜM: UMÛR-I ÂMME	395
Mukaddime: Ma'ûmun Kısımları	395
Birinci Fasl: Varlık ve Yokluğun Ahvali	398
Birinci Matlab: Varlık Tasavvurunun Ahvali	398
İkinci Matlab: Varlığın Müsterek Yönleri	399
Üçüncü Matlab: Varlık Mahiyetin Kendisi midir?	400
Dördüncü Matlab: Zihnî Varlık	403
Beşinci Matlab: Ma'dûmlar Ayrışır mı Ayrışmaz mı?	404
Altıncı Matlab: Ma'dûm Şey' midir?	405
Yedinci Matlab: Halin Ahvali	409
İkinci Fasl: Mahiyetin Ahvali	410
Evvelki Matlab: Mahiyetin Kendisi Dışındakilerden Ayrışması	410
İkinci Matlab: Mahiyetin İtibarları	410
Üçüncü Matlab: Mahiyetin Kısımları	412
Dördüncü Matlab: Bileşik Mahiyetin Parçalarının Taksimi	413
Beşinci Matlab: Mahiyetin yaratılmışlığı	414
Altıncı Matlab: Mahiyetin Bileşik Olması	416
Yedinci Matlab: Mahiyetin Bileşikliğinin Bilinmesi	416
Sekizinci Matlab: Parçalar Biri birine Muhtaçtır	417
Dokuzuncu Matlab: Mahiyet Ortaklık Kabul Eder	417
Üçüncü Fasl: Zorunluluk, İmkân, Kıdem ve Hudûs	419
Birinci Matlab: Zorunluluk, İmkân, Kıdem ve Hudûsun Aklı Olduğu	419
İkinci Matlab: Zatı Gereği Zorunlu Varlık	420
Üçüncü Matlab: Zatı Gereği Mümkün Varlık	420
Dördüncü Matlab: Kadîmin Ahvali	421
Beşinci Matlab: Hudûsün Ahvali	422
Dördüncü Fasl: Birlik ve Çokluk	425
Birinci Matlab: Birlik ve Varlık Eşkapsamlıdır	425
İkinci Matlab: Birlik ve Çokluğun Varlığı	427
Üçüncü Matlab: Birlik ve Çokluk İlişkisi	427
Dördüncü Matlab: Birin Kısımları	428
Beşinci Matlab: Birlik Türleri	430
Altıncı Matlab: İki Şey'in Başkalığı	430
Yedinci Matlab: İki Şey'in Kısımları	431
Sekizinci Matlab: Tekabülün Kısımları	431

Beşinci Fasl: İllet ve Ma'lûl	432
Birinci Matlab: İhtiyacın Ahvali	432
İkinci Matlab: Şahıs Olarak Bir, İki İlletin	
Ma'lûlü Olamaz	435
Üçüncü Matlab: Kısırdöngünün İmkansızlığı	435
Dördüncü Matlab: Teselsülün İmkansızlığı	436
Beşinci Matlab: Müessir İlletin Parçası ile Onun	
Tehirdeki Şartı Arasındaki Fark	437
KAYNAKÇA	439
DİZİN	451

ÖNSÖZ

Müslüman âlimler, diğer ilimlerde olduğu gibi, mezhepler tarihi sahasında da erken dönemden itibaren önemli eserler kaleme almışlardır. Bu eserleri, özelliklerini dikkate alarak, makâle/makâlât, fırka/fırak ve milel-nihal şeklinde tasnif etmek mümkündür. İslâm düşüncesinin geçirdiği evrelere uygun olarak mezheplere ait bu eserlerin muhteva olarak genişlediğine ve aynı zamanda metot olarak da gelişme gösterdiğine şahit olmaktayız. Bununla birlikte Osmanlı döneminden başlayarak Cumhuriyet'in ilk yıllarını da içine alacak şekilde oldukça uzun bir zaman diliminde özellikle mezhepler tarihi sahasında yeterince eser kaleme alınmadığı şeklinde bir algı bulunmaktadır. Bu algının oluşmasında hiç şüphesiz çeşitli faktörler etkili olmuştur. Konuyla alakalı var olan yazma eserlerin henüz neşredilmemiş olması bunlardan biridir. Yaşadığımız asrın teknik imkânlarına rağmen kütüphanelerimizde neşredilmeyi bekleyen binlerce yazma eser mevcuttur ve bu eserlerin içinde henüz keşfedilmemiş eserlerin olduğu da malumdur. Nitekim yaklaşık üç yüz varak olan elinizdeki bu eserin şimdiye kadar bilinmiyor olması bu durumu teyit etmektedir.

Araştırmalarımız sırasında dikkatimizi çeken bu yazma eserin hem mezhepler tarihi hem de kelam ilmi sahasında gayet muhtevalı, düzenli ve sistemli olduğunu görünce ilgimizi fazlasıyla celbetmiştir. Osmanlı Türkçesi ile telif edilmiş olan bu eserin ilim dünyasına kazandırılmasının gayet anlamlı olacağını düşündük. Bu neşir, Osmanlı ulemasının hemen her konuda olduğu gibi kelam ve mezhepler tarihi sahalarında da Osmanlıca eserler telif ettiğine dair güzel bir örnektir.

Elinizdeki bu eser, ilk defa tarafımızdan ilim âlemine tanıtılan ve yeni harflerimizle neşredilerek literatürümüze kazandırılan milel-nihal türü bir eserdir. Müellifi, 16. yüzyılda yaşamış olan Ya'küb b. Abdüllatif'tir. Hayatı hakkında gerek klasik kaynaklarda gerekse modern eserlerde hemen hiçbir malumata rastlanmamıştır. Bununla birlikte elimizdeki eserinde dile getirdiği bazı ifadelerden Sultan III. Murad döneminde, yani 1574-1595 yılları arasında hayatta olduğunu ve ilmiye sınıfına mensup bir müderris olarak görev yaptığını anlamaktayız. Mezhepler tarihi ve kelam ilmi sahasında böylesine muhtevalı bir eseri kaleme almış olan Ya'küb hakkında kaynaklarda -en azından şimdilik- bir malumata ulaşamamış olmamız bizi hayrete düşürmüştür.

Öte yandan kütüphane taramalarımız sırasında *Kavâidü's-Sarf* adında başka bir eserine de ulaşmış olmakla birlikte biz, onun sahamızla alakalı eseri üzerinde yoğunlaştık. Yazma nüshası İBB Atatürk Kitaplığı'nda (Bel_Yz_K_000854) **İslâm'da Fırkalar** şeklinde kayıtlı olan bu eserin, müellifi tarafından verilmiş bir isminin olup olmadığını bilmiyoruz. Doğrusu eserin herhangi bir yerinde de kitabın ismine rastlanmamıştır. Müellife ve eserine dair başvurulmuş kaynaklarda da hem yazar hem de bu eser hakkında herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Buna rağmen eserin ismi kütüphane katalog bilgilerinde “İslâm'da Fırkalar” şeklinde kaydedilmiştir. Ancak bu isim, eserin ilk kısmı dikkate alınarak verilmiş olmalıdır. Eserin tasnifi ve muhtevası dikkate alındığında milel-nihal türü bir eser olduğu ve kelam meselelerine dair ciddi açıklamaların yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla tasnif ve muhtevadan hareketle bu eseri “İslâm Mezhepleri ve Kelamı” şeklinde isimlendirmenin isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Ya'küb b. Abdüllatif bu eserini Eş'arî makâlât geleneğine göre telif etmiştir. O, Eş'arî geleneğe mensup olan Âmidî'nin *Ebkârul-Efkâr* eserinde ortaya koyduğu 73 fırka sistemini takip etmiş, ayrıca Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinden de azami derecede faydalanmıştır. Ancak Ya'küb'un bu eseri, İslâm mezheplerinin yanı sıra diğer din ve mezheplere yer verdiğinden milel ve nihal türü bir mezhepler tarihi eseri olduğu kesindir. Bununla birlikte Ya'küb, Kelam ilminin hemen her konusunu detaylı bir şekilde ele alarak işlemiştir.

Çalışmanın ilk kısmında Ya'küb b. Abdüllatif'in hayatından, ilmi kişiliğinden, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi hadiselerinden bahsedilerek eserin müellifi tanıtılmaya çalışılmıştır. Sonra da eserin genel ve yapısal özellikleri, müellifin usul ve metodu ve son olarak da metni hazırlarken takip edilen usul hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı dönemi mezhepler tarihi yazıcılığına güzel bir örnek olan bu eserin neşri, sahada gerçekleştirilecek yeni çalışmalara ufuk açacaktır.

İslâm Mezhepleri ve Kelamı adlı bu çalışmanın hazırlanması sürecinde şüphesiz çok sayıda kişinin katkısı olmuştur. Öncelikle Osmanlıca metnin latinize edilmesi ve hazır hale getirilmesinde birlikte emek verdiğimiz meslektaşlarımız Prof. Dr. Nurettin Gemici ve Dr. Ramazan Tarık'a sabırlarından dolayı müteşekkirim. Eserin Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı bünyesinde yayınlanması için her türlü desteği veren kurum başkanı Sayın

Prof. Dr. Muhittin Macit'e, ilgi ve alakasını esirgemeyen Çeviri ve Yayın Dairesi Başkanı Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, projeyi yakından takip eden Uzman Arafat Aydın'a, kitabın son okumasını büyük bir titizlikle gerçekleştiren Ziya Çetintaş'a ve nihayetinde yayın aşamasında emeği gecen bütün kurum çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Gayret bizden, başarı Yüce Allah'tandır...

Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut

Fatih 2019

İNCELEME

YA'KÜB B. ABDÜLLATİF VE *İSLÂM MEZHEPLERİ VE KELÂMI* ADLI ESERİ

Kütüphane katalog taramaları sırasında “Ya’küb b. Abdüllatîf, *İslâm’da Fırkalar*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları (Bel_Yz_K.000854)” şeklinde bir kayıtlarla karşılaştık. Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış olan bu eseri tetkik ettiğimizde muhtevasının geniş ve bir o kadar da derli toplu olduğunu gördük. İslâm mezheplerinin sistemli bir şekilde ele alındığı ilk bölümünden sonra kelâm ilminin ana konularının da sistemli bir şekilde işlendiğini görünce, böylesi düzenli ve sistemli bir eserin çok meşhur klasik bir kaynağın Osmanlı Türkçesine çevirisi olabileceğini düşündük. Yaklaşık üç yüz varaklık bu yazma nüsha üzerinde eserin ismi ya da müellifinin adı yazılı değildi. Metin incelemesi sırasında müellifin isminin “Ya’küb b. Abdüllatîf” olduğunu öğrendik. İsimden hareketle bir şeyler bulabileceğimizi düşünerek biyografi kaynaklarına yöneldik, ancak böylesine düzenli ve muhtevalı bir eseri vücuda getirmiş olan Ya’küb b. Abdüllatîf hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bu minval üzere esere ilgimiz daha da arttı. Muhteva tahlilleri neticesinde Şehristânî, Âmidî, İcî, Cürcânî gibi kelâm ve mezhepler tarihi sahasının önemli şahsiyetlerinden fazlasıyla faydalandığını, neticede özgün bir eser ortaya koyduğunu görünce, bu muhtevalı eserin günümüz okuyucusuna kazandırılmasının faydalı olacağını düşündük. Müellifi hakkında hemen hiçbir bilgiye ulaşamamış olmamızın ve şimdiye kadar yapılan çalışmalarda bu eserden bahsedilmemiş olmasının, eserin ilim dünyasına bir an önce kazandırılması için yeterli gerekçeyi oluşturduğu kanaatindeyiz.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı’nın dijital ortamda erişime açtığı bu esere, ilk defa burada şahit olmaktayız ve orijinal adının ne olduğunu henüz bilmemekteyiz. Kataloglamayı yapan ekibin içerikten hareketle esere “İslâm’da Fırkalar” adını verdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu isimlendirme eserin ilk kısmı (vr 1- 85) dikkate alınarak yapılmış olmalıdır. Bize göre eserin isminin *İslâm’da Fırkalar* şeklinde sadece mezhepler tarihi ile sınırlandırılması isabetli değildir. Zira eserin üçte ikilik kısmı kelâm ilmi ve İslâm inancının temel esaslarını konu edinmektedir. Mezhepler tarihi yazım geleneğindeki milel-nihal türü eserlerle örtüşmektedir. Nite-

kim tasnif ve metin tahlilleri yapıldığında milel-nihal türü bir eser olduğu anlaşılmaktadır. İslâm mezheplerini tasnif etme şekli, kendisine kadar gelen Sünnî gelenekle uyum hâlinededir. *Kibâru Fıraki'l-İslâm* başlığı altında sekiz ana İslâm fırkasını ta'dât etmiş ve bunların alt kollarını açıkladıktan sonra Fırka-i Nâciye'ye kısaca yer vermiştir. Ayrıca müellif, kitaplı dinler başlığı altında Yahudi ve Hristiyan mezheplere, kitap ehli olma ihtimali bulunan dinler ve mezheplere, ayrıca filozoflara ve Hint kökenli dinî yapıları da yer vermiştir. Eserin birinci bölümünü oluşturan bu kısım, milel ve nihal türünün şaheseri olan Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i ile ciddi benzerlikler taşımaktadır. Eserin üçte ikilik kısmı ise kelâm ilmine tahsis edilmiştir. Burada ilahiyat, nübüvvet ve âhiretin yanı sıra cevherler, arazlar ve umûr-ı âmme konularına yer verilmiş ve ayrıntılı malumat ortaya konulmuştur. Tamamı 293 varak olan bu yazma eserin eşsiz bir telif-derleme eser olduğu anlaşılmaktadır. Eserin tasnifi ve muhtevası dikkate alındığında bu eserin –gelenğe uygun şekilde- milel-nihal türüne mensup olduğu kesindir. Buradan hareketle elinizdeki bu eserin “İslâm Mezhepleri ve Kelâmı” şeklinde isimlendirilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı Devleti'nin zirvede olduğu bir dönemde kaleme alındığı anlaşılan bu eser döneminin sosyal, dinî ve ilmî yapısı hakkında önemli bilgiler taşımaktadır. Dahası hem mezheplerin tasnifi ve değerlendirilmesi, hem de kelâm ilminin temel konuları hakkında düzenli ve muhtevalı bilgi vermesi, yazarın yaşadığı dönemdeki Osmanlı ulemâsının bilgi birikimini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Elinizdeki bu eserin, mezhepler tarihi ve kelâm sahasında Osmanlı Türkçesi ile telif edilmiş milel-nihal türünün ilk eseri olması kuvvetle muhtemeldir.

Aşağıda eserin müellifi Ya'kûb b. Abdüllatîf'in hayatı ve ilmi kişiliği hakkında, sonra da eserin genel ve yapısal özellikleri konusunda bilgiler verilmiş, muhteva tahlilleriyle ulaşılan bir kısım malumat paylaşılmıştır.

Bir Osmanlı Âlimi Olarak Ya'küb B. Abdüllatîf

Ya'küb b. Abdüllatîf'in Hayatı ve İlmî Kişiliği

Ya'küb b. Abdüllatîf'in hayatı hakkında gerek klasik kaynaklarda gerekse modern eserlerde hemen hiç bir malumata rastlanmamıştır. Onun varlığından bahseden bir eser bulmak için epeyce gayret sarf edilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı âlimleri hakkında bilgi veren tabakât eserlerinden özellikle müellifin yaşadığı dönemi kapsayan Mecdî Mehmed Efendi'nin (ö. 999/1591) *Hadâî-kuş-Şakâik*'i ve Nev'izâde Atâî'nin (ö. 1046 / 1636-37) *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmiletî-Şakâik* eserleri incelenmiştir. Çağdaşı olan tabakât yazarları tetkik edilirken adı "Ya'küb" olan ve 982/1574-1003/1595 yılları arasında hayatta olduğu anlaşılan bazı şahsiyetlere rastlanmıştır. Ancak bunların hiçbirinin baba ismi zikredilmediğinden ve kendilerine ait eserler hakkında bilgi verilmemesinden bir tahminde bulunmamız mümkün olmamıştır. Öte yandan Mehmed Süreyyâ'nın (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî* ve Bursalı Mehmed Tahir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eserleri tetkik edilmiş, ancak müellifimiz ya da ilgili eserle alakalı bir malumata ulaşamamıştır. Bununla birlikte elimizdeki eserinde dile getirdiği bazı cümlelerden hareketle Ya'küb'a dair sınırlı bilgiye sahibiz. Onun, Sultan III. Murad döneminde, yani 1574-1595 yılları arasında hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ya'küb, eserini III. Murad'a ithaf edip kendisine ihsanda bulunulmasını arzu ederek şöyle demiştir:

"Dahî bu recâ ile ki fazl-ı Rabbâniye mazhar vâkî' olan müşârün ileyh Halîfe-i Ehl-i İslâm hazretlerinin nazar-ı 'inâyetlerine bu dâ'î bendelerine mazhar düşüp bir dâhil medresesi sadaka olunmasına himmet ü ihsân olunup, bu hakir-ü nahîf ü za'îf, dahî zıll-i şerîflerinde âsûde-hâl olup bermurâd olmakla mesrûr kılın."¹

Ya'küb'un kendi ifadesinden anlaşıldığı üzere Sultan'dan bir "dâhil medresesi" hocalığı istemektedir. Buna göre bu eserini kaleme aldığı dönemde kemâl döneminde olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin diğer eserini dönemin vezîriâzamı Mehmed Paşa'ya ithaf ettiğini de dikkate alırsak Sultan III. Murad'ın ilk yıllarında medrese hocalığı yaptığını, bir diğer ifade ile 1570'li yıllarda kırklı ya da ellili yaşlarda olduğunu düşünebiliriz. Buradan hareketle yazarımızın 1530'lu yıllarda dünyaya geldiğini tahmin edebiliriz.

1 Bkz. Ya'küb b. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, vr. 3b. (Bundan sonra esere "Ya'küb", şeklinde atıfta bulunulacaktır.)

Ya'küb b. Abdüllaîf'in ilmi kişiliğine dair yine elimizdeki eserinden hareketle bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Eserinin girişinde ifade ettiği üzere² dönemin padişahından medrese talep etmiş olmasından hareketle ilmiye teşkilatına mensup olduğu ve medrese eğitimi alıp buradan mezun olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onun klasik Osmanlı medrese müfredatını okuyup icazet aldığı ve müderrislik yapma yeterliliğine sahip olduğu aşîkârdır.

Bir yazarın ilmî kişiliğinin en önemli göstergesi ortaya koyduğu eserleridir. Bu zaviyeden bakıldığında Ya'küb'un ilmî kişiliğini hem bu çalışmaya konu olan eserinden hem de *Kavâidu's-Sarf* adlı sarf-nahiv ilmine dair eserinden anlamamız mümkündür. Bu eserlere dair detaylı bilgiler aşağıda verilecek olmakla birlikte şunlar ifade edilebilir: Çalışmanın konusunu teşkil eden elinizdeki bu eser, sadece İslâm mezheplerine tahsis edilmiş bir eser değildir. Milel-nihal türü bu eserde İslâm fırkalarının yanı sıra diğer din ve mezheplere, felsefe ekollerine de yer verilmiştir. Ayrıca eserin üçte ikilik kısmı inanç esaslarına ve kelâmî konulara tahsis edilmiş, İslâm inançlarının en girift meselelerine yer verilmiştir. İster mezheplere tahsis edilen kısım olsun isterse kelâm kısmı olsun müellifin sahaya hâkimiyeti, bu ilimlerdeki yetkinliği rahatlıkla görülmektedir. Müellifin İslâm mezheplerini tasnif etmesi, konuları işlerken kendisine göre bir plan uygulaması, dahası kelâm kısmında alışılmışın dışında bir sistem takip edeceğini açıklaması ve bunu aynen uygulaması onun kelâm ve mezhepler tarihi sahasındaki birikimini ve uzmanlığını göstermektedir.

Öte yandan eserin kaynakları da müellifin ilmî birikimi hakkında bilgi vermektedir. Zira kaynaklarına ulaşma ve kullanma şekli onun kimleri okuduğu ve kaynak olarak tercih ettiği hususunda bizlere bilgi vermektedir. Bu bağlamda Şehristânî (ö. 548/1153), Âmidî (ö. 631/1233), Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) ve Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) gibi önemli kelâm ve mezhepler tarihi âlimlerinden faydalandığı anlaşılmaktadır. Şu hâlde müellifin açıklamalarından ve eserin muhtevsından adının "Ya'küb b. Abdüllaîf" olduğunu kesin olarak bilmekteyiz. Bununla birlikte müellifin ne zaman doğduğuna, kimlerden ders aldığına, nerelerde bulunduğuna, ne tür vazifeler aldığına ve ne zaman, nerede vefat ettiğine dair -en azından şimdilik- bir bilgimiz bulunmamaktadır. İlmiye sınıfına mensup olan Ya'küb'un elimizdeki bu eseri yazdığında kırk akçeli bir medrese ho-

2 Bkz. Ya'küb, vr. 3b.

cası olduğu, eserini ithaf ettiği dönemin Sultanı III. Murâd'tan bir "dâhil" medresesi talep ettiğini yine kendi ifadelerinden anlamaktayız. Ya'küb b. Abdüllatîf'in 16. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında dünyaya geldiği ve bu asrın sonlarında ölmüş olduğunu tahmin etmekteyiz.

Eserleri

Kütüphane taramalarında müellife ait iki eserin ismine ulaşılmıştır. Bunlardan ilki kütüphane kayıtlarında *İslâm'da Fırkalar* diye kaydedilmiş olan elinizdeki bu eserdir. İkincisi ise Arap dilinin gramer özelliklerini anlatan *Kavâidu's-Sarf* adlı eseridir.

(I) Neşrini gerçekleştirdiğimiz bu eser İBB Atatürk Kitaplığı'nda kayıtlı olup nüshanın kütüphane kaydı, Ya'küb b. Abdüllatîf, *İslâm'da Fırkalar*, Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_K_000854 şeklindedir. Eserin fiziksel nitelikleri 292 yk., 15 st.; 270x170, 200x110 mm. olarak kaydedilmiştir. Ayrıca konusu dikkate alınarak esere *İslâm'da Fırkalar* şeklinde isim verildiği de belirtilmiştir.³ Bununla birlikte katalog taramaları neticesinde Mısır Milli Kütüphanesi'nde bir nüshasının mevcut olduğu bilgisine ulaşılmıştır.⁴ Ancak söz konusu nüshayı –şimdilik- inceleme imkânımız olmamıştır. Yazma nüshanın her iki kütüphane kaydının *İslâm'da Fırkalar* şeklinde olması dikkat çekmektedir. Eserin şekil ve muhtevasına dair detaylı bilgiler aşağıda verilecektir.

(II) *Kavâidu's-Sarf*: Yazma nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, 1353 numarada kayıtlıdır.⁵ Arap dilinin gramer özelliklerini konu alan bu eserin 188 varak olup Osmanlıca bir sarf-nahiv kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Yazma nüshanın üzerinde müellife dair bir açıklama olmamakla birlikte metin incelemesi neticesinde vr. 4b'de Ya'küb b. Abdüllatîf'in ismi görülmektedir. Buradan hareketle eserin müellifimize ait olduğunda şüphe yoktur. Bu eserin, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) Arap sarfına dair kaleme aldığı *eş-Şâfiye* adlı muhtasar eserin bir Türkçe tercümesi olduğu bilinmektedir.⁶ Kâtib Çelebi de Arap sarfına dair *Şâfiye* adlı bu muhtasar eserin Türkçe tercümelerinden bahsederken Ya'küb b. Abdüllatîf'in ismini vermiş ve Vezir Mehmed Paşa'nın talebi üzerine bu tercüme-

3 Dijital kayıt için bkz. <https://katalog.ibt.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=F%C4%B1rkalar> erişim:17.10.2019

4 Bkz. *Fibrisü'l-Mabîtü'ti'r-Türkiyye el-Osmâniyye: elleti iktenethâ Dârü'l-Kütübi'l-Kavmiyye münzü 'âm 1870 hatta nihâye 1980 m*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987-1990, III, 290.

5 Bkz. Ya'küb b. Abdüllatîf, *Kavâidu's-Sarf*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye nr. 1353.

6 *Şâfiye* adlı eser için bkz. Hulusi Kılıç, "eş-Şâfiye", *DİA*, 2010, 38: 247-248.

yi gerçekleştirdiğini belirtmiştir.⁷ Müellif de, “*lisân-ı Türki ile beyân olunmasına işâret-i şerifleri*”⁸ diyerek dönemin vezîriâzamı Mehmed Paşa’nın talebi üzerine eserin Türkçeye tercüme edildiğini açıklamıştır.⁹ Fakat burada ismi zikredilen Vezir Mehmed Paşa’nın kimliği net olmamakla birlikte III. Murad’ın vezîriâzamı olması hasebiyle bu vezirin Sokullu Mehmed Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Fihrisü’l-Mahtûtâtî’t-Türkiyye el-Osmâniyye*’de *Kitâb fî Fırakî’l-İslâmiyye* hakkında bilgi verilirken “Ya’küb b. Abdüllatîf bu eserini telif etti ve Sultan Murâd’ın veziri Sadrazam Mehmed Paşa’ya ithaf etti.”¹⁰ denilerek söz konusu vezirin Sokullu Mehmed Paşa olduğuna dikkat çekilmektedir.

Çağdaşları

Ya’küb’un yaşadığı XVI. yüzyılda öne çıkan Osmanlı âlimlerine bakıldığında önemli simalar dikkat çeker. Özellikle bu asrın ilk yarısında Kemâlpâşazâde (ö. 940/1534), Pîrî Reis (ö. 960/1553), Taşköprizâde (ö. 968/1561) hemen akla gelen önemli âlimlerdir. Ya’küb’un eserini sultana arz ettiği XVI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yani Ya’küb ile çağdaş olduğu kesin olan şahsiyetlere bakıldığında şu âlimler dikkat çekmektedir: III. Murad’a hocalık yapmış ve *Tâcü’t-Tevârih* adlı eseri ile meşhur olan Hoca Sa’deddin Efendi (ö. 1008/1599); *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye*’ye zeyl yazan Nev’îzâde Atâî’nin babası Yahyâ b. Pîr Alî Nev’î (ö. 1007/1599); *Ketâ’ibü A’lâmî’l-Ahyâr min Fukahâ’i Mezhebi’n-Nu’mâni’l-Muhtâr* adıyla tanınmış Hanefî ulemânın biyografisini kayda alan Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî (ö. 990/1582); *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye*’ye *Hadâiku’ş-Şakaik* adıyla önemli bir zeyl yazan ve bunu Sultan III. Murad’a takdim eden Mehmed Mecdî Efendi (ö. 999/1591); matematik ve astronomi sahasındaki faaliyetleri ile bilinen Takiyyuddîn er-Râsîd (993/1585); *Künhü’l-Ahbâr*, *Heft Meclîs*, *Zübdetü’t-Tevârih*, *Mevâ’idu’n-Nefâis* gibi eserleri ile bilinen Gelibolulu Mustafâ Âlî (1008/1600); “sultânü’ş-şuarâ” unvanıyla şöhret bulan şair Bâkî (ö. 1008/1600); meşhur Osmanlı şeyhülislâmı, hukukçu ve müfessir olan Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574); çeşitli eserleri ile şöhret bulan büyük Türk âlimi Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573) ve ayrıca *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseriyle tanınan Osmanlı âlimi, devlet adamı ve şair Kınalızâde

7 Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Kefû’z-Zünûn an Esamii’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, Lübnan, Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, II, 1022.

8 Ya’küb b. Abdüllatîf, *Kavaidü’s-Sarf*, vr. 4b.

9 Kâtib Çelebi, *Kefû’z-Zunûn*, II, 1022.

10 *Fihrisü’l-Mahtûtâtî’t-Türkiyye el-Osmâniyye*, III, 290.

Alî Efendi (ö. 979/1572) ile *Tezkiretü’ş-Şuarâ* adlı eseriyle tanınan oğlu Kınalızâde Hasan Çelebi’yi (ö. 1012/1604) zikretmek uygun olacaktır. Müellifimizin yaşadığı dönemi ve ilmi ortamı göstermesi adına burada III. Murad döneminin bazı önemli âlimleri zikredilmiştir.¹¹

Dönemin Sosyal, Dinî, Siyasî ve İlmî Durumu

Müellifin doğum ve ölüm tarihleri mevcut olmadığından onun yaşadığı ve etkili olduğu dönemi hangi yıllardan başlatmamız gerektiğini bilemedik. Bu konuda elimizdeki en sağlam veri, müellifin bu eserini Sultan III. Murad’ın saltanatının ilk yıllarında telif ettiği ve Sultan’a ithaf ettiğini¹² açıklamasıdır. Buradan hareketle onun 1570’li yıllarda kırklı yaşlarda olduğunu düşünebiliriz. Zira Sultan’dan bir dâhil medrese hocalığı talep ettiğine göre yaş olarak olgunluğa erişmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Eserin telif edildiği zaman dilimi olarak Sultan III. Murad dönemini (1574-1595) dikkate alarak bu dönemin sosyo-kültürel, ilmî ve siyasî olayları hakkında kısaca bilgi vermeyi eserin yazıldığı ortamı anlamak açısından önemsedik. Ya’küb b. Abdüllatîf’in yaşadığı dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik ortamında şu hususlar dikkat çekmektedir:

Sultan Murad Han, II. Selim’in oğludur, 953’te (1546) Manisa’da doğmuş ve ilk eğitimini Manisa sarayında almıştır. Küçük yaşta iken Aydın ili sancak beyliğine tayin edilmiş ve daha sonra kendisine Akşehir sancak beyliği verilmiştir. Babasının ölümü üzerine -tahtın tek varisi olarak- 8 Ramazan 982’de (22 Aralık 1574) tahta cülûsu resmen ilân edilmiş ve kendisine biat merasimi yapılmıştır. III. Murad, 6 Cemâziyelevvel 1003 (17 Ocak 1595) tarihinde vefat etmiş ve Ayasofya hazîresine defnedilmiştir.¹³ Onun döneminde özellikle Safevîlerle ve Batıda Habsburglar ile yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Aynı zamanda Osmanlı’nın Afrika’da yayılmasını engelleyen Fas hükûmetine karşı 1575 yılında savaş açılmıştır. Bu savaş sonrası Fas’ın Osmanlı nüfuzuna girmesi sağlanmıştır. Bu gelişmelerin dışında Özbek Hanıyla iyi ilişkiler geliştirilmiş, İngiltere ile olan ilişkilerde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir.¹⁴

11 Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Amine Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya’küb b. Abdüllatîf’in İlmî Şahsiyeti ve İslâm Mezheplerine Bakışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danş. Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13-18.

12 Bkz. Ya’küb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, vr. 4b.

13 Geniş bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, “Murad III”, *DİA*, 2006, 31/172-176

14 Bkz. Bekir Kütükoğlu, “Murad III”, *DİA*, 2006, 31: 172-176.

Sokullu Mehmed Paşa (ö. 989/1579) kendisinden önce babası II. Selim ve dedesi Kanunî Sultan Süleymân'a sadrazamlık yaptığı gibi, ölünceye kadar III. Murad'a da sadrazamlık yapmıştır. Padişah gücünü göstermek ve otoritesini tesis etmek üzere, o dönemde iç karışıklıklar sebebiyle zayıf durumda bulunan İran'a bir sefer yapılmasını kararlaştırmış ve on iki sene süren Osmanlı-İran savaşları 1577'de başlamıştır. İlk olarak 1578'de yapılan Çıldır muharebesinde elde edilen zaferle Osmanlı'ya Gürcistan'ın kapıları açılmış ve bu bölge ele geçirilmiştir.¹⁵ Özdemiroğlu Osman Paşa İran'a karşı önemli başarılar elde etmiş; önce 1585 yılında Tebriz fethedilmiş, ardından Gence ve Nihavend alınarak doğudaki sınırlar genişletilmiştir. On iki sene süren Osmanlı-İran savaşlarının ilk safhası 1590 yılında İstanbul Antlaşmasıyla sona ermiştir. İstanbul Antlaşmasıyla sağlanan barış dönemi 1603 yılına kadar devam etmiştir. Bu antlaşmada İran'daki Sün-nîleri baskıdan korumayı hedefleyen bir madde mevcut olup "ilk üç halife ve Hz. Âişe'ye hakaret edilmesinin yasaklanması ve bunun halk nezdinde uygulanması" kayda geçirilmiştir.¹⁶ Bu madde Ya'küb b. Abdülatîf'in eserinin yazıldığı dönemle ilgili önemli bir duruma işaret etmektedir. İran ile yaşanan siyasî gerilimlerin yanında mezhebî bir gerilimin olduğu da anlaşılmakta ve siyasî anlamda yapılacak bir sulhta bu mezhebî hassasiyet de ön plana çıkarılmaktadır. Böylelikle eserin yalnızca siyasî bir çatışmanın değil aynı zamanda Şîilik ve Sünnîlik geriliminin gölgesi altındaki bir ortamda yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷

Öte yandan İran'la yapılan İstanbul Antlaşması'nın ardından Osmanlı batıya yönelmiş ve 1593 yılında Avusturya'ya savaş ilan edilmiştir. Avusturya bu savaşta Osmanlı'ya karşı Haçlı ittifakını oluşturmayı başarmış ve Karadeniz'den Hırvatistan'a kadar geniş bir cepheye uzun bir savaş dönemine girilmiştir. Bu savaşta Eflak ve Boğdan voyvodaları isyan ederek Haçlı ittifakına destek vermiş ve idareleri altında bulunan binlerce Müslümanı katletmişlerdir.¹⁸

III. Murad döneminin siyasî ve ekonomik anlamda bunalımların yaşandığı bir dönem olduğu görülmektedir. Zira İran ile gerçekleştirilen

15 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993, s. 56-58.

16 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982, III, 63.

17 Çelik, *a.g.t.*, s. 6.

18 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 71-72.

İstanbul Antlaşması, Şah Abbâs'ın iç meselelerini çözüp Özbek tehdidinden kurtulmasından sonra İran tarafından bozulmuştur (1603).¹⁹ Bu fiilî durum öncesinde de İran, Anadolu'daki Safevî taraftarlarını tahrik ederek Osmanlı'ya karşı isyan etmelerini desteklemiştir. Bu zaman zarfında Osmanlı, Celâlî isyanlarıyla uğraşmıştır. Uzun süren İran Savaşı'nın maddî anlamdaki olumsuz etkileri ve Anadolu'daki fakirlik Celâlî isyanlarının dayandığı temel noktalardan birisidir. Ayrıca bu dönemde rüşvetin artması, devlet mekanizmalarında ve ilmiye teşkilatında bozulmaların yaşanması, devlet düzeninde de bozulmaların yaşanmasına ve otoritenin zayıflamasına yol açmaya başlamıştır. Bu otorite zafiyeti eyaletlerdeki beylerbeyi ve sancakbeylerinin kanunsuz hareketlerine sebebiyet vermiştir. Söz konusu sosyal, siyasî ve ekonomik buhranlara rağmen bu dönemde devletin hâlâ en geniş sınırlarına sahip olduğu da ifade edilmelidir. Hâlâ gücünün zirvesinde bulunan Osmanlı Devleti'nin ilim ve kültür hayatında söz konusu buhranlardan ne kadar etkilendiği hususu araştırılmaya değerdir.

Yukarıda Ya'küb'un çağdaşları anlatılırken dönemin önemli âlim ve şairlerine dair bilgiler verilmişti. Siyasî, sosyal ve ekonomik buhranlara rağmen XVI. yüzyılın entelektüel anlamda zengin bir dönem olduğu ve birçok önemli âlimin bu dönemde yaşadığı bilinmektedir. İlim hayatının merkezinde medreseler olmakla birlikte tekke, zaviye vb. sosyal kurumların da etkinliği vardı. Özellikle padişahların inşa ettirdiği medreseler, en önemli eğitim kurumları idi. İstanbul'daki Sahn-ı Semân Medresesi ve Süleymânîye Medresesi en üst seviyede ilim kurumları olup diğer şehirlerden de bu medreselere öğrenciler gelmekte idi. Buradan yetişen öğrenciler, şeyhülislâmlık, nakîbüleşrâfık, kazaskerlik, kadılık ve müderrislik gibi vazifeleri yapmakta ve Osmanlı'nın ilmiye sınıfını oluşturmakta idiler.²⁰ Ya'küb b. Abdüllatîf'in de ilmiye sınıfına mensup bir müderris olarak vazife yaptığı anlaşılmaktadır.

III. Murad dönemi ilim ve kültür hayatı için en önemli adımlardan biri ise matbaanın Osmanlı'ya gelmesiydi. Osmanlı harfleriyle kitap basılması ve gümrük vergisinden muaf tutulması için 1588 yılında bir ferman yayınlanmıştı. Ancak bu gelişme Osmanlı'da gayrimüslimlerin açtığı matbaalarla ilgili bir gelişmeydi. Zira Türkler hâlâ matbaa konusunda tereddüt

19 Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münasebetleri*, 201-222.

20 Mehmet İpşirli, "İlmiye", *DİA*, 2000, 22: 141-145.

içindeydiler. İbrâhîm Müteferrika'ya (ö. 1160/1747) kadar da bu çekince devam etmiştir. III. Murad döneminde Osmanlı'ya gelen matbaanın Müsevîler, Ermeniler ve Rumlar tarafından çeşitli bölgelerde kurulduğu ve hem kendi dillerinde hem de Arap harfleriyle kitaplar basıldığı bilinmektedir.²¹

III. Murad döneminin kültürel anlamda çok canlı olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın âlim, edîb ve şairleri desteklediği, eser telifi hususunda onları teşvik ettiği bilinmektedir. Nitekim III. Murad, Gelibolulu Mustafâ Âlî'den âdâb-ı muâşeret kurallarına dair bir kitap yazması talebinde bulunmuş, bunun neticesinde de Gelibolulu Mustafâ Âlî *Kavâidü'l-Mecâlis* adlı kitabını telif etmiştir.²² Ayrıca Mehmed b. Ali eş-Şehîr bi-Sipâhizâde (ö. 997/1589) coğrafya ile alakalı *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik* adlı eserini III. Murad'a takdim etmiştir.²³ Yine Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî'nin (ö. 990/1582) Hanefî fukahasının biyografisine dair kaleme aldığı *Ketâ'ibü A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ'i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr* adlı eserini Sultan III. Murad'a ithaf etmesi örnek gösterilebilir.²⁴ Ya'kûb b. Abdüllatîf'in de eserini Padişaha ithaf ettiğini ve ondan bir dâhil medrese talep ettiğini daha önce açıklamıştık. Bütün bunlar, III. Murad döneminin ilim ve kültür açısından çok velût bir dönem olduğunu göstermektedir.

Eserin Genel Özellikleri

Eserin Fiziksel Özellikleri ve Nüshaları

Elinizdeki bu eserin yazma nüshası İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı 000854 numarada kayıtlıdır. Ya'kûb b. Abdüllatîf'in İslâm mezhepleri, diğer din ve mezhepler, inanç grupları ve kelâm konularına dair telif etmiş olduğu bu eser, zahriyye varağıyla beraber toplamda 295 varaktan oluşmaktadır. 270x170 ve 200x110 mm. fiziksel özelliklere sahip olan bu nüshanın her sayfasında 15 satır bulunmaktadır.

Tertip açısından düzenli, nesih yazıyla kaleme alınmış ve geneli itibarıyla harekelenmiştir. İç sayfalar neredeyse aynı hâliyle korunmuş olup iki

21 Bkz. Çelik, *a.g.t.*, s. 12.

22 Kütükoğlu, "Ali Mustafa Efendi", *DİA*, 1989, 2: 414-416.

23 Mahmut Kaya, "Sipâhizâde Mehmed", *DİA*, 2009, 37: 258-259.

24 Ahmet Özel, "Kefevî, Mahmûd b. Süleyman", *DİA*, 2002, 25: 185-186.

kapağı da mevcut durumdadır. Eserin vikâyesi ve zahriyesi de mevcuttur. Kapağı deri olup geleneğe uygun şekilde şemsesi bulunmaktadır. Zahriye sayfasında birtakım notların yazılı olduğu görülmekteyse de bunlar esere dair bilgi verecek nitelikte değildir. Bu notlar kitabı edinen kişilere ait temellük kaydı olabileceği gibi bazı notların muhtevaya ait atıflar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte eserin müellif nüshası olup olmadığı meçhuldür. Bazı sayfaların kenarlarındaki düzeltmelerden tashih edilmiş bir nüsha olduğu sonucuna varılabilir. Bu hususu netleştirmek eser ve müellifle ilgili herhangi bir bilgi bulana kadar zor görünmektedir.²⁵

Mısır Milli Kütüphanesinde bulunan Osmanlıca Türkçe Yazmalar Kataloğunda eserle ilgili olarak verilen bilgilere göre eserin 319 varak olduğu ve her sayfasında on yedi satır bulunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca 15x21 cm. fiziksel özelliklerinde olduğu belirtilmiştir.²⁶ Ancak bu nüshayı henüz görüp tetkik etme imkânımız olmadığı için karşılaştırma yapıp değerlendirmemiz mümkün olmamıştır.

Eserin Yazılma Gayesi

Ya'kûb b. Abdüllatîf, eseri telif etme amacını Müslümanlar arasındaki ihtilâfların sebeplerini, İslâm fırkalarının düşüncelerini, diğer kitaplı dinler ve kitapları olmayan akımlarla ehl-i hevânın durumunu Türkçe anlatarak söz konusu grupların dalâletlerine sebep olan şeyleri açıklamak şeklinde ifade etmiştir. O, bu durumu şöyle açıklamıştır:

“Bu za'îf ü nahîf Ya'kûb bin Abdüllatîf Cenâb-ı Hazret-i Bârî'den isti'ânet ve istigâse ile ve taksîrâtına lâ-yu'add ve lâ-yuhsâ i'tirâf edip 'aczin-den i'tizâb ile mümkün olduğu mikdâr hizmet etmege cür'et edip ihtilâfın bulunmasına ne nesne sebep oldu ve muhâlefetlerin kangısı bâtil olduğu, dahi fırak-ı İslâmiyye'nin götürü fırkasını zikr edip her fırkanın zâhib oldukları ahkâmıdan birer mikdâr ahvâli, dahi millet-i Hanefiyyeden hâric olup hakikatde kitâbları olan fırkadan, dahi hakikatde kitâbları olmayıp şübhe-i kitâbları olan fırkalardan fırak-ı kebîrelerinin birer mikdâr ahvâlini, dahi millet sâhibi olmayıp ehl-i hevâdan olanlardan ba'zısının birer mikdâr ahvâlini lisân-ı Türkî ile terceme edip dalâlete sâlik olan fırkaların dalâlete sâlik olduklarına sebep ne nesne olduğunu, dahi ictihâdın ahvâlini ancak beyân etmege kasd eyledi idi...”²⁷

25 Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdüllatîf*, s.29-30.

26 *Fihristü'l-Mahtûât*, III, 290.

27 Ya'kûb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmi*, vr. 3a.

Buna göre müellif bu eseri, ilme hizmet etme gayesiyle kaleme almış; insanlar arasında ihtilâfların niçin ortaya çıktığını ve ne tür ihtilâfların bâtil olduğunu açıklamayı hedeflemiştir. Bu bağlamda İslâm fırkalarının tamamını zikredip her bir fırkanın öne çıkan görüşlerini Türkçe olarak açıklamayı amaçlamıştır. Ayrıca o, mezheplerle alakalı bu ilk bölümde sadece İslâm fırkalarıyla yetinmeyip “millet-i Hanefiyye”nin dışında oldukları hâlde kitapları olan fırkalar ve gerçekte kitapları olmayıp da kitapları olduğunda şüphe edilen fırkaları da açıklayacağını beyan etmiştir. Bunlara ilâveten o, ehl-i hevâdan olan fırkaları da beyan edeceğini açıklamıştır. Bu durumun, milel-nihal yazım geleneğine uygun bir telif şekli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Öte yandan müellifin bu eseri telif etmesinin başka bir sebebini de padişaha sunduğunu açıkladığı satırlardan anlamaktayız. Nitekim müellif, eserini III. Murad’a ithaf edip uzun dua cümlelerinden sonra kendisine ihsanda bulunulmasını şu ifadelerle açıklamıştır:

“Bu ümîd ile ki her kim bu kitâba nazar edip dahi şehinşâh-ı cihân ve güzîde-i devr-i zamân **Sultân Murâd Hân** hazretlerine hayr du‘â eyleye. Hak Subhânehû ve Te‘âlâ dahi hayr ile du‘â eden kimesneye lütuflar ve hayrlar ihsân ede. Dahi bu recâ ile ki fazl-ı Rabbânîye mazhar vâki‘ olan müşârun ileyh Halîfe-i Ehl-i İslâm hazretlerinin nazar-ı inâyetlerine bu dâ‘î bendelerine mazhar düşüp bir dâhil medresesi sadaka olunmasına himmet ve ihsân olunup, bu hakîr ü nahîf ü za‘îf, dahi zıll-i şeriflerinde âsûde-hâl olup ber-murâd olmakla mesrûr kılınâ.”²⁸

Böylece müellifin Sultan’dan bir “dâhil medresesi” hocalığı istediği anlaşılmaktadır. Burada “dâhil medresesi” hakkında kısaca bilgi verilmesi uygun olacaktır: Osmanlı medreselerinde dereceleri göstermek üzere birbirinden ayrı gibi görünen, aslında birbiriyle bağlantılı olan üç ayrı usulün kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar *Hâşiye-i Tecrîd*, *Hâşiye-i Miftâh*, *Hâşiye-i Telvîh* medreseleri şeklinde kitap adlarına; yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı şeklinde müderrise ödenen günlük ücretlere ve nihayet hâriç, dâhil, Sahn, altmışlı, Süleymaniye, dârühadîs şeklinde medreselerin statüsüne göre yapılmış derecelendirmelerdir. Kelâmla ilgili *Hâşiyetü’l-Tecrîd* adlı kitabın okutulduğu Tecrid Medreseleri’nde müderrise günlük 20-25 akçe arasında ücret ayrılmıştı. Bu medreselere bundan dolayı yirmili de deniyordu. Belâgata dair *Miftâhu’l-‘Ulûm*’un okutulduğu Miftah Medreseleri

28 Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 3b.

30-35 akçelik idi. Kırklı medreseler bunların bir üst kısmını oluşturuyordu. Bunun üzerinde hâriç ellili medreseler vardı ve müderrise ayrılan tahsisat 50 akçeydi. Sahn-ı Semân Medreseleri de 50 akçe ücretli müderrislere veriliyordu. Hâriç elliliyi dâhil ellili denilen medreseler izliyordu. XVI. yüzyıldan sonra devlet erkânının yaptırdığı medreselerin statüsü dâhil kategorisindeydi. Ayasofya Medresesi altmış akçelik olup buna altmışlı deniyordu.²⁹ Müellifin yukarıdaki ifadelerinden onun elli akçeli bir “dâhil medresesi” talep ettiği anlaşılmaktadır.

Müellif, Müslümanlar arasındaki ihtilâfları ve ortaya çıkan fırkaları açıklamak üzere eserini telif ettiğini söylese de, emeğin maddî karşılığını görmek isteyerek padişahı bir dâhil medresesi müderrisliği talep etmiştir. Doğrusu ilmiye sınıfından pek çok kimsenin dönemin padişahına ya da sadrazam, vezir ve benzeri devlet ricaline yazdıkları eserleri ithaf ederek maddî bir karşılık aldıkları bilinen bir husustur. Nitekim yukarıda III. Murad’a eser ithaf eden başkaca âlimlerden örnekler vermiştik. Ya’küb’un eserini padişaha ulaştırabildiğine ve bu isteğinin karşılanıp karşılanmadığına dair herhangi bir malumata da ulaşabilmiş değiliz.

Eserin İsimlendirilmesi

Genel olarak yazma eserlerde müellif, eser ismi ve yazılış tarihi gibi bilgiler metnin başladığı ilk sayfada yahut eserin sonunda ferâğ ya da ketebe kaydında ifade edilir. Pek çok yazma nüshada örnekleri görüleceği üzere müellif hamdele, salvele gibi ifadelerle eserine başlar, kendi adını, eserinin ismini ve yazılış tarihini unvan sayfasında yahut en sonda ferâğ kaydında zikreder.³⁰ Ancak elimizdeki eserin bir unvan sayfası bulunmamakta, başlangıç varâğında eserin ismi yer almamaktadır. Müellif, hamdele ve salvelerden sonra uzunca bir dua cümlesinin akabinde kendi ismini, eseri yazış amacını, III. Murad’a sunma gayesini zikretmiştir.³¹ Dolayısıyla bu eserin Ya’küb b. Abdüllatîf’e aidiyetinde hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Bununla birlikte eserin ismini zikretmemiştir. Eserin sonunda da bir ferâğ ya da ketebe kaydı mevcut değildir. Dolayısıyla eserin nasıl isimlendirileceği hususu ciddi bir mesele teşkil etmektedir.

29 Geniş bilgi için bkz. Mehmet İspirli, “Medrese”, *DİA*, 2003, 28: 327-333.

30 Bkz. Orhan Bilgin, “Yazma”, *DİA*, 2013, 43: 369-373; a.mlf., “Ferağ Kaydı”, *DİA*, 1995, 12: 354-355.

31 Bkz. Ya’küb, *a.g.e.*, vr. 3a.

Öte yandan metin incelemeleri sırasında eserin herhangi bir yerinde kitabın ismine rastlanmamıştır. Müellife ve eserine dair başvurulacak kaynaklarda da hem yazar hem de bu eser hakkında herhangi bir kayıt bulunmamıştır. Eserin Mısır nüshasının katalog bilgilerinde eser isminin bilinmediğine ilişkin bir dipnot verilmiştir.³² Bu bilinmezliklere rağmen eserin ismi hem İstanbul İBB Atatürk Kitaplığı'nda hem de Mısır nüshasının katalog bilgilerinde “İslâm'da Fırkalar” şeklinde kaydedilmiştir. Ancak bu isimlendirme eserin ilk kısmı (vr 1- 85) dikkate alınarak verilmiş olmalıdır. Bu bakımdan eserin isminin *İslâm'da Fırkalar* şeklinde sınırlandırılması isabetli değildir. Eserin birinci bölümünde *Kibâru Fıraki'l-İslâm* başlığı altında sekiz ana İslâm fırkasını ele almış ve bunların alt kollarını açıkladık-tan sonra Fırka-i Nâciye'ye kısaca yer vermiştir. Ayrıca kitaplı dinler başlığı altında Yahudi ve Hristiyan mezheplere, kitap ehli olma ihtimali bulunan dinler ve mezheplere, ayrıca filozoflara ve Hint kökenli dinî yapılara da yer verilmiştir. Eserin birinci bölümünü oluşturan bu kısım, milel ve nihâl türünün şaheseri olan Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihâl* ile ciddi benzerlikler taşımaktadır. Eserin üçte ikilik kısmı ise kelâm ilmine tahsis edilmiştir. Burada ilahiyat, nübüvvet ve âhiretin yanı sıra cevherler, arazlar ve umûr-ı âimme konularına yer verilmiş ve kelâm ilminin en girift konuları ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Eserin tasnifi ve muhtevası dikkate alındığında bu eserin milel-nihâl türü bir eser olduğu kesindir. Buradan hareketle elinizdeki bu eserin *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı* şeklinde isimlendirilmesi uygun olacaktır. Bundan böyle esere atıflarımız, kütüphane kaydında ifade edilen *İslâm'da Fırkalar* ismiyle değil, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı* şeklinde olacaktır.

Eserin Telif Tarihi

Yukarıda ifade edildiği üzere unvan sayfası ya da ferâğ kaydı bulunmadığından eserin ismini bilemediğimiz gibi, ne zaman telif edildiğini de bilememekteyiz. Ayrıca elimizdeki bu nüshanın müellif nüshası olduğuna dair bir kayıt da bulunmamaktadır. Eğer müellif nüshası değil ise, istinsah kaydı ya da müstensihin ismi de bilinmemektedir. Öte yandan müellif, eserde güncel olaylarla ilgili bilgi vermediği için dönemin siyasî, dinî yahut ilmî durumundan yola çıkarak yazıldığı tarihe dair net bir yorum yapmak da zorlaşmaktadır. Bununla birlikte metnin içeriğinden hareketle eserin

32 *Fihrisü'l-Mabtutat*, III, 290 (1 numaralı dipnot).

telif zamanına dair yaklaşık bir tarihlendirme mümkündür. Nitekim giriş sayfalarında Sultan Murad Han'ın isminin zikredilmesi bir nebze işimizi kolaylaştırmıştır. Eserin bütününde iki yerde III. Murad'ın ismi zikredilmektedir.

İlkinde dönemin padişahına dua ve hayır temennisinde bulunurken “Osmanoğullarından on ikincisini, Sultan Murâd Hân'ı kastediyorum.”³³ diyerek Murad Han ile Osmanoğullarının on ikinci sultanını yani III. Murad'ı kastettiğini açıkça ifade etmiştir.

İkincisinde ise, “Bu ümîd ile ki her kim bu kitâba nazar edip dahi şehinşâh-ı cihân ve güzîde-i devr-i zamân **Sultan Murâd Hân** hazretlerine hayr du‘â eyleye. Hak Subhânehû ve Te‘âlâ dahi hayr ile du‘â eden kimesneye lütuflar ve hayrlar ihsân ede.”³⁴ şeklinde yine dua meyanında Sultan Murâd Hân'ın ismi zikredilmiştir. Bu bilgiden hareketle eserin Sultan III. Murad'ın saltanat döneminde, yani 22 Aralık 1574 (8 Ramazan 982) -16 Ocak 1595 (5 Cemaziyelevvel 1003) tarihleri arasında yazıldığında şüphe yoktur. Yaklaşık yirmi yılı kapsayan bu zaman dilimini daraltmak da mümkün olmuştur. Zira Mısır Milli Kütüphanesinde bulunan Osmanlıca Türkçe Yazmalar Kataloğunda verilen bilgiye göre eser III. Murad dönemi sadrazamlarından Mehmed Paşa'ya sunulmuştur.³⁵ Bu durum, padişahın Mehmed ismindeki tek sadrazamı olan Sokullu Mehmed Paşa'ya işaret etmektedir. Sokullu'nun vefat tarihinin 20 Şâban 987 /12 Ekim 1579 şeklinde olduğu kesindir.³⁶ Şu hâlde elimizdeki bu eserin III. Murad'ın tahta çıktığı 22 Aralık 1574 ile Sokullu'nun vefat ettiği 12 Ekim 1579 tarihler arasında telif edildiği anlaşılmaktadır.

Eserin Telif ya da Tercüme Oluşu Meselesi

Bu eserin telif, derleme ya da tercüme bir eser olup olmadığı hususu, yazma nüsha ile karşılaştığımız ilk andan itibaren zihnimizi meşgul eden bir soru olmuştur. Genel anlamda eserin muhtevasına bakıldığında kendisinden önceki klasik kaynaklarla önemli derecede benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bir de müellifin giriş kısmında “dahi fırak-ı İslâmiyye'nin götürü fırkasını zikr edip her fırkanın zâhib oldukları ahkâmıdan birer

33 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 2b.

34 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 3b.

35 *Fihrisü'l-Mahtutat*, III, 290.

36 Bkz. Erhan Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, *DİA*, 2009, 37: 354-357.

mikdâr ahvâli, dahi millet-i Hanefiyyeden hâric olup hakikatde kitâbları olan fırkadan, dahi hakikatde kitâbları olmayıp şübhe-i kitâbları olan fırkalardan fırak-ı kebîrelerinin birer mikdâr ahvâlini, dahi millet sâhibi olmayıp ehl-i hevâdan olanlardan ba'zısının birer mikdâr ahvâlini **lisân-ı Türkî ile terceme edip** dalâlete sâlik olan fırkaların dalâlete sâlik olduklarına sebep ne nesne olduğunu, dahi ictihâdın ahvâlini ancak beyân etmeğe kasd eyledi idi.”³⁷ şeklindeki açıklaması ve burada “lisân-ı Türkî ile terceme edip...” ifadesini kullanmış olması, elimizdeki bu eserin mezhepler tarihi klasiklerinden birinin tercümesi olabileceği şeklinde kuşkulananmamıza sebebiyet vermiştir.

Müellifin dile getirdiği “terceme” kelimesiyle neyin kastedildiğini anlamak için eserin tasnifinin ilgili klasik kaynaklarla mukayese edilmesi ve muhteva tahlillerinin yapılması ve bu bağlamda yapısal benzerlikler ya da farklılıkların ortaya konulması gerekiyordu. Doğrusu biz, üzerinde derinlemesine yaptığımız tetkikler neticesinde bu eserin telif-derleme bir eser olduğu kanaatine ulaştık. Aşağıda gerekçeleriyle açıklanacağı üzere eser yapısal olarak özgün olduğu gibi muhtevada da özgün sayılabilecek tercihler, takdim ve tehirler, tefsir ve telhislerin olduğu görülmektedir.

İlk olarak müellif, giriş kısmında eserin içeriğini ve nasıl bir tasnif yapacağını gayet net bir şekilde ortaya koymuştur. Buna göre I. bâb ihtilâfların ahvalini beyan, II. bâb ilahiyat, III. bâb âhiret ahvali, IV. bâb cevherler, V. bâb arazlar ve VI. bâb umâr-ı âmmenin ahvalini beyan şeklinde olacaktır.³⁸ Bu durum, eserin planlı bir şekilde telif edildiğini göstermektedir.

İkinci olarak müellif, özellikle kelâm bölümünü alışılmışın dışında bir tarzda tasnif etmiş, bunu da açıklamıştır. Bu bağlamda müellif bilgi, cevher-araz gibi kelâm eserlerinin hemen baş tarafında ele alınan konuları, eserinin son kısmında ele almıştır.

Üçüncü olarak müellif, insanlık âleminin çeşitli şekillerde taksim ve tasnif edildiğini belirtmiş ve şöyle demiştir: “Bilgil ki ashâb-ı nazardan ve erbâb-ı basîretten ba'zısı ehl-i âlemi yedi iklim hasebiyle taksîm eylemişdir. Ba'zısı, Arab ve Acem ve Hind ve Rûm hasebiyle taksîm eylemişdir. Ba'zısı şark ve garb ve cenûb ve şimâl hasebiyle taksîm eylemişdir. Ba'zısı

37 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 3a.

38 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 3b.

ârâ' ve mezâhib hasebiyle taksîm eylemiştir. Ve bu kitâbda ârâ' ve mezâhib hasebiyle taksîm i'tibâr olunup yazılmıştır.”³⁹ Müellif, insanlık âleminin iklimlere, ırklara ya da coğrafi konuma göre tasnif edildiğini, ancak kendisinin “ârâ' ve mezâhib” yani inanç ve mezhepleri esas alarak insanlık âlemini taksim edeceğini ve kitabın buna göre yazılacağını açıklamıştır. Burada müellifin “yazmak” fiilini kullandığına özellikle dikkat çekmek istiyoruz. Dahası müellifin, var olan tasnif şekillerinden birini esas alarak eserini oluşturacağını henüz giriş kısmında açıklamış olması, bu eserin telif edildiğine işarettir. Zira tercüme, şerh ya da ta'lik türünden bir eser olmuş olsa idi, yazarın eserin tasnifine yönelik böyle bir açıklama yapması uygun olmazdı. Bu durum, eserin planlı bir şekilde telif edildiğini göstermektedir.

Dördüncü olarak, Ya'kûb, esmâ-i hüsnâ konusunun giriş kısmında şöyle demiştir: “Ve zikr olunan isimlerin iştikâklarını ve ma'nâlarını ve ulemânın zikr olunan isimlerin iştikâklarını ve ma'nâlarını beyân etmeye vâki' olan ihtilâflarını tafsîli ile beyân eylemek tâlib olanların zabt etmelerine zahmet verdiği ecilden Âmidî'nin iktisâr tarîki ile isimlerin ma'nâlarını tefsîr ettiği üzere lisân-ı Türkî ile bu hakîr terceme eyleyip iştikâklarını ve ma'nâlarını beyân etmekle bu kitâbda işâret kıldı.”⁴⁰ Burada müellif, esmâ-i hüsnânın manalarını ayrıntılı bir şekilde tefsir etmenin bu manaları zaptetmeyi zorlaştıracığından dolayı Âmidî'nin özet olarak açıkladığı manaları, kendisinin lisân-ı Türkî ile tercüme edip bu kitapta ortaya koyduğunu beyan etmiştir. Bir diğer ifade ile Ya'kûb, esmâ-i hüsnâ kısmını Âmidî'den tercüme ettiğini açıklamaktadır. Şayet bu eser, tercüme bir eser olmuş olsa idi, müellifin “Esmâ-i hüsnânın manalarını Âmidî'den tercüme ediyorum...” demesinin bir anlamı olmazdı. Zira tercüme bir eserde mütercim, metnin arasına girip “Bu kısmı filanca âlimin eserinden tercüme ediyorum” demesinin makul bir tarafı yoktur. Ayrıca müellif, önce esmâ-i hüsnâyı bir bütün olarak saymış, sonra da tek tek açıklamalarına geçmiştir. Hâlbuki esmâ-i hüsnânın bir bütün olarak ta'dât edilmesi, takip ettiği kaynaklarda söz konusu değildir.⁴¹

Beşincisi, müellifin konuları işlerken kendisine göre bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır. Pek çok yerde bâb ya da faslın başlangıcında mu-

39 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 4a.

40 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 120a.

41 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 119b- 120a.

kaddime diyebileceğimiz bir giriş ve kendine özgü bazı düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Örnek olarak ilahiyat kısmının sekizinci matlabı gösterilebilir. Zira müellif, 50 varaklık bir kısmın özetini konu başında verdikten sonra kelâm ilminin temel konularını yani ilahiyat, me'âd ve nübüvvet meselelerini bir bütün hâlinde beyan etmiştir. “Sekizinci matlab Tanrı Te'âlâ'nın birliğini ve kâdir ve âlim ve semî' ve basîr ve hayy ve mütেকellim olduğunu, dahî âhirette görünmesi câ'iz olduğunu ve kullanının cemî' işlerini yarattığını ve kullarının ba'zı işlerinin mukâbelesinde sevâb ve ba'zının mukâbelesinde azâb olduğunu ve Tanrı Te'âlâ'nın ne makûle işe rızâsı olup ne makûle işe rızâsı olmayıp ve dilemek sıfatı ile rızâ sıfatının farkını ve kazâ neye denilir, kader neye denilir gibi. (...) Ve ashâb-ı Rasûlullah'dan on kimesneye cennetle muştulandığını, dahî bunlardan gayri ba'zı umûrun ahvâli beyân olunur...”⁴² Yaklaşık iki varak tutan bu girişte, bundan sonraki elli varaklık kısmın planı özetlenmiştir. Böylesi bir metin ya da plan ya da mukaddime Ya'kûb'un takip ettiği eserlerde bulunmamaktadır.⁴³

Altıncı olarak müellif, bazı konulara yer vermediği gibi, bazı konuları da daha detaylı bir şekilde izah etmiş, kendisine göre bir metin oluşturmuştur. Buna örnek olarak mucize konusu gösterilebilir. Âmidî, İcî ve Cürçânî mucizenin şartlarını yedi madde hâlinde açıkladıkları hâlde⁴⁴ Ya'kûb, mucizenin şartları konusuna hiç değinmemiş, doğrudan Hz. Peygamber'in mucizelerini anlatmaya geçmiştir.⁴⁵ Şu hâlde Ya'kûb, mucizenin tanımı ve şartları konusunda Âmidî, İcî ve Cürçânî'den farklı davranmıştır. Bu durum, Ya'kûb'un kaynaklarından faydalanırken seçmeci davrandığını göstermektedir.

Yedinci olarak Ya'kûb, önceki kaynaklarda görmediğimiz bazı bilgiler de vermiş, manayı zenginleştirmiş ya da yeni bir bakış açısı sunmuştur. Buna örnek olarak Belkıs ile alakalı aşağıdaki malumat gösterilebilir: “Dahi azıcık zamânda tarfetü'l-'ayn'de meşhûr olan rivâyet üzere Belkıs'ın

42 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 110a-111a.

43 Krş. Ebû'l-Fazl Aduddî Abdurrahman b. Ahmed el-İcî, *el-Mevâkıf fî ilmi'l-keîâm*, Beyrut :Ale-mûl-kütüb, [t.y.], s. 278 vd.; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf : mevâkıf şerhi*, (çev. Ömer Türker), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, III, 70 vd.

44 Ebû'l-Hasan Seyfeddin Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi, Kahire : Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002, I-V, IV, 18-19. Ayrıca bkz. İcî, *Mevâkıf*, 339-341; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 398-404.

45 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 138b- 142a.

kürsüsünü Süleymân Peygamber -aleyhi's-salâtü ve's-selâm- musâhibinden murâd Âsaf bin Berhiyâdır. Ve ba'zı kimesnenin katında Belkıs'ın kürsüsünü getiren Hazret-i Hızır Peygamberdir. Ve ba'zının katında Cebrâ'îl -aleyhi's-salâtü ve's-selâm-'dır ya gayri melekdir. Ve ba'zının katında Süleymân Peygamber hazretleridir.”⁴⁶ Bu örnekte olduğu üzere müellif, velîlerin kerâmetini anlatırken *Mevâkıf* veya *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta olmayan bilgileri de eserine almış, bir bakıma konuyu zenginleştirmiştir. Hâlbuki *Mevâkıf*'da, “Kerâmetin gerçekleşmesine gelince, bunun delili Hz. Meryem kıssasıdır, bir diğer delil Âsaf kıssasıdır. Bir diğer delil ise Ashâb-ı Kehf kıssasıdır.” diyerek kısaca bir bilgi verilmiştir.⁴⁷ *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta ise kimlerin kerâmeti kabul etmediği açıklanmış ve bu bağlamda Mu'tezilenin görüşüne yer verildikten sonra kerâmetin imkân dâhilinde olduğu hususu Meryem, Âsaf ve Ashâb-ı Kehf kıssalarına atıfta bulunularak temellendirilmiştir.⁴⁸ Ya'küb ise diğer kaynaklarda göremediğimiz şekilde Belkıs'ın tahtını getirenin kimliği üzerinde durmuş, dahası kerâmetin tanımı, istidrâc ve ihanet kavramlarına değinmiştir.⁴⁹ Bu durum Yâbun'un farklı kaynaklardan faydalandığını göstermektedir.

Sekizinci olarak müellif, rü'yetullâh konusunu işlerken uykuda Allah Teala'nın görülmesi konusuna temas etmiş ve şöyle demiştir: “Ve uykuda Allâhu Te'âlâ'nın görünmesi geçmiş uluların çoğundan vâkı' olduğu hikâyet olunmuştur. Ve uykuda Allâhu Te'âlâ'yı görmek bir türlü Allâhu Te'âlâ'yı müşâhede etmektir. Buncılayın müşâhede gönül ile olur, göz ile olmaz...” Sonra da Şeyh İmâm Muhammed b. Alî b. Hakîm Tirmîzî'den konuyla alakalı bir rivayet nakletmiştir.⁵⁰ Ya'küb'un paylaştığı bu malumat, *Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta bulanamamıştır. Bu durum, - hangileri olduğunu henüz tespit etme imkânımız olmasa da- Ya'küb'un başkaca kaynaklardan faydalandığını göstermektedir.

Netice olarak XVI. yüzyıl Osmanlı ulemâsından olan Ya'küb b. Abdüllatîf'in bu eseri, muhtevası ve kendisine özgü derlemesiyle telif bir mezhepler tarihi ve kelâm eseridir. Ya'küb'un Osmanlı medreselerinde çokça muteber olan Şehristânî, Râzî, Âmidî, İcî ve Cürcânî'nin eserle-

46 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 146a.

47 İcî, *Mevâkıf*, 370.

48 Bkz. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 544-546.

49 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 146a- 146b.

50 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 114a.

rinden faydalanarak bu eserini oluşturduğu anlaşılmaktadır. İslâm mezhepleri tarihi ve kelâm ilmi sahasında Osmanlı Türkçesi ile telif edilen bu eserin derli toplu ilk mezhepler tarihi ve kelâm eseri olması kuvvetle muhtemeldir. Nûh b. Mustafâ el-Konevî'nin (ö. 1070/ 1660) *Milel Nihal Tercümesi*'nden yaklaşık yetmiş yıl kadar önce telif edildiği bilinmektedir. Elinizde ki bu eser hem mezhepler tarihi açısından hem de kelâm konuları açısından gayet düzenli ve muhtevalı olmasına rağmen tarihî süreçte hak ettiği ilgiyi görememiştir. Bunun sebepleri üzerinde ayrıca durulmalıdır. Tarafımızdan gerçekleştirilen bu neşir ile Ya'kûb b. Abdül-latîf ve eserinin akademik çevrelerde bundan böyle ilgi ve alaka göreceğini umut etmekteyiz.⁵¹

Eserin Yapısal Özellikleri

Müellif, eserini yazarken bâb, fasl, matlab şeklinde bir yazım planı takip etmiştir. Ana başlıktan sonra genelde bir mukaddime ile konunun sınırlarını belirlemiştir:

“Bu kitâbı altı bâb üzre müretteb kılıp, evvelki bâbı ihtilâfâtın ahvâlini beyân etmek için, bâkî bâblar meşhûr olan tertîbe muhâlîf olmak tarikiyle vaz' edip ikinci bâbı ilâhiyyâtın; üçüncü bâbı Kur'ân-ı Şerîf'in sübûtuna mevkufun-aleyh olanın, dahi Kur'ân-ı Şerîf'in bulunması üzerine mevkûf olan umûrun, ya'nî me'âdın ve sa'âdete ve şekâvete sebep olan îmânın ve küfrün ve tâ'atın ve ma'siyetin birer mikdâr ahvâlini; dördüncü bâbı cevâhirin; beşinci bâbı a'râzın; altıncı bâbı umûr-ı âmmenin hâllerini beyân etmek için vaz' eyledi.”⁵²

Milel-nihal yazım geleneği tarzında telif edilmiş olan bu eserin sadece İslâm mezheplerini değil, diğer din ve mezheplere, dahası kelâm ilminin hemen her konusuna yer verdiği görülmektedir. Buna göre eser, -müellifin de açıkladığı üzere- altı bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm (bâb), ihtilâfların ahvalini beyan şeklinde isimlendirilmiş olup burada İslâm mezhepleri ve bu bağlamda diğer din ve mezhepler

51 Ya'kûb b. Abdül-latîf ile alakalı ilk akademik çalışma, 2019 yılında danışmanlığımızda gerçekleşmiştir. Devamında yeni çalışmaların olacağını ümit etmekteyiz. İlgili çalışma için bkz. Amine Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdül-latîf'in İlmi Şahsiyeti ve İslâm Mezheplerine Bakışı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danış. Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut, Yüksek Lisans Tezi, 2019, 111 sy.

52 Bkz. Ya'kûb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, vr. 3b.

hakkında bilgi verilmiştir. İslâm mezhepleri sekiz ana fırka olarak ele alınmış ve 73 fırka anlayışına göre mezhepler tasnif edilmiştir. Eserde İslâm mezheplerinin hemen ardından Yahudiler gelmekte ve onların yetmiş bir fırka olduğu belirtilmektedir. Ancak Yahudilerin tüm fırkalarını ele almayan müellif onların meşhur fırkalarına yer vererek beş fırkanın görüşlerini aktarmaktadır. Hristiyanların da aynı şekilde yalnızca meşhur fırkalarını zikretmektedir. Ehl-i hevâ başlığı altında da filozoflar ile Hint kökenli inançları kısaca açıklamıştır. Eserin ilk 85 varakını oluşturan bu kısım milel-nihal edebiyatı ile örtüşmekte olup kitabın mezhepler tarihi kısmını oluşturmaktadır.

İkinci bölüm, ilahiyatın beyanına tahsis edilmiş olup “sekiz matlab”dan oluşmaktadır. İlk matlab Allah’ın varlığının ispatı; ikincisi Allah’ın zâtının diğer varlıklardan farklı olması; üçüncüsü Allah’ın cihetten münezzeh olması; dördüncüsü yüce Allah’ın cisim, cevher, araz olmadığı; beşincisi Allah’ın bir zamanda olmaması; altıncısı yüce Allah’ın başka bir varlığa hulûl etmeyeceği; yedincisi Allah’ın zâtında bir hâdisin bulunamayacağı hususlarını içermektedir. İlk yedi matlabda yüce Allah’ın varlığını ispat ve bu bağlamda O’nun zâtının sıfatları (selbî ve subutî sıfatları) ele alınmıştır. Sekizinci matlabda ise rü’yetullâh, fiillerin yaratılması, istitâ‘at, ecel, rızık, hidâyet-dalâlet, aslah, yüce Allah’ın fiillerinde hikmet ve esmâ-i hüsnâ konuları işlenmiştir. Gayet hacimli olan bu bölüm (84b- 126b) eserin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Üçüncü bölüm âhiret ahvaline ayrılmış olup münker-nekir, kabir azabı, yeniden dirilme gibi ölüm sonrası konuları kapsamaktadır. Aynı zamanda eserin girişinde bu bâbda iman-küfr meselelerini ele alacağını söyleyen müellif burada imana da yer vermiş ve nübüvvetle ilgili meseleleri ele almıştır. Peygamberlikle ilgili meselelere peygamber göndermenin hikmetiyle başlayarak mucize, peygamberlerin sayıları, hilâfet, imamın vasıfları gibi konulara değinmiştir. Aynı zamanda bu bölümde ölümler için dua ve sadaka ile kıyamet alametlerinden de bahsetmektedir. Ancak metin içinde âhiret ahvali konusuna girmeden önce müellifin bölüm başlığı yapması beklenirken -muhtemelen unutarak- üçüncü bölüm başlığı verilmemiş, “mes’ele” denilerek devam edilmiştir. Hâlbuki müellif, burada bölüm başlığı olacağını girişte belirtmişti. Buna dayanarak tarafımızdan bölüm başlığı yapılmış, müellifin sistematığına uyulmuştur.

Dördüncü bölüm, cevherler ve mahiyetleri konusuna ayrılmıştır. Burada maddî cevherler olarak cisim, heyûlâ, sûret; maddî olmayan cevherler olarak da nefis ve akıl gibi konular ele alınmıştır.

Beşinci bölümde arazlar ve mahiyetleri incelenmiş ve bu bölüm toplamda dört fasla ayrılmıştır. Bu bağlamda arazın manası, vasıfları, kısımları ve bazı özellikleri ele alınmıştır. Ayrıca nicelik, nitelik ve nispetler konuları burada işlenmiştir.

Altıncı ve son bölümde ise, kelâm ilminin genel konularına (umûr-ı âmme) tahsis edilmiştir. Bir mukaddime ve beş fasıldan oluşan bu bölümde, mukaddimede ma'lûmun kısımları ele alınmıştır. Fasıllarda ise varlık ve yokluğun ahvali, mahiyetin ahvali, zorunluluk, imkân, kıdem ve hudûs, birlik ve çokluk, illet ve ma'lûl konuları işlenmiştir.

Yukarda kısaca eserin yapısı ortaya konulmuştur. Özgün bir tasnife sahip olan bu eserin birinci bölümünün klasik anlamda bir milel-nihal eseri görüntüsü verdiği belirtilmişti. Öte yandan diğer beş bölüm dikkate alındığında elinizdeki bu eserin klasik kelâm konularının tamamını ihtiva ettiği anlaşılabacaktır. Bu itibarla eserin İslâm mezheplerinin yanı sıra sistematik bir kelâm eseri olduğu da âşikardır.

Müellif girişte eserin muhtevsından bahsederken “...*evvelki bâbı ihtilâfâtın ahvâlini beyân etmek için, bâkî bâblar meşhûr olan tertîbe muhâlif olmak tarîkiyle vaz' edip...*”⁵³ ifadelerini kullanmıştır. Burada müellif, ihtilâflar, İslâm mezhepleri ve diğer dinlerle inanç guruplarını ele alırken uyguladığı tasnifin bilinen bir metot olduğuna, ancak sonraki bâblarla ilgili metodunun özgün olduğuna dikkat çekmiştir. İslâm mezhepleri tarihi sahasının klasik eseri olan Şehristânî'nin *Milel ve Nihal*'ine bakıldığında kelâm konularına hemen hiç yer vermediği görülür. O, İslâm mezhepleri, diğer din ve mezhepler, beşerî ve felsefî mezhepler, filozoflar, Câhiliyye Arapları ve Hintlilerin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserine bakıldığında, dört bölümden oluşan bu eserin ilk bölümünde epistemoloji ve ontoloji konuları ile nübüvvet ve mucize konularının ele alındığı; ikinci bölümünde Tevrat ve İncillerin tahrif edildiği görüşünün incelendiği; üçüncü bölümde İncillerin içeriğinden hareketle tahrif örneklerinin ortaya konulduğu; dördüncü bölümde ise İslâm mezheplerinin

53 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 3b.

işlendiği görülmektedir. Bu son bölümde İbn Hazm, İslâm mezheplerini Ehl-i Sünnet, Mu‘tezile, Mürci‘e, Şi‘a ve Havâric olarak sıralamış ve bunları doğruya en yakın mezhep olarak kabul ettiği Ehl-i Sünnet’e yakınlıklarına göre değerlendirmiştir.⁵⁴ Dolayısıyla Ya‘kûb b. Abdülatîf’in eserinin ilk bâbının Şehristânî’nin metoduyla benzer olduğu, İbn Hazm’ın eseriyle tasnif açısından örtüşmediği aşikârdır. Ya‘kûb’un kelâm ilmine tahsis ettiği diğer beş bölüm ise bilinen eserlerden farklı bir tasnife sahiptir. Zaten müellif de buna dikkat çekerek “*bâkî bâblar meşhûr olan tertîbe muhâlif olmak tarîkiyle...*” tasnif edildiğini açıklamıştır. Genel olarak klasik kelâm eserleri bilgi ve mahiyeti, uluhiyet, nübüvvet ve âhîret şeklinde tasnif edildiği görülür. Ancak Ya‘kûb, uluhiyet, nübüvvet ve âhîret konularından sonra cevherler ve arazların mahiyetleri ile letâîf-i kelâm konularını ele almıştır. Bu durumdan hareketle eserin yapısal şeklinin özgün olduğu söylenebilir.

İslâm Mezhepleri Tarihinde Fırkaların Tasnifi

İslâm mezhepler tarihi makâlât geleneğine bakıldığında mezheplerin tasnifi noktasında müellifler arasında farklı yöntemler takip edildiği görülür. Makâlât geleneğinde mezhepler genel, kronolojik ve yetmiş üç fırka olarak farklı tasnif yöntemleriyle ele alınmıştır. Genel tasniflerde İslâm mezhepleri temel konularına göre itikadî, siyasî ve fikhî mezhepler şeklinde sıralanmıştır. Kronolojik tasnifi uygulayan bazı kaynaklarda ise fırkaların çıkış tarihlerinin dikkate alındığı görülmektedir.⁵⁵

İslâm mezhepleri tarihi yazım geleneğinin en önemli konularından biri mezheplerin nasıl tasnif edileceği hususudur ve bu bağlamda 73 fırka rivayetinin tasnifteki rolü dikkat çekmektedir. “İfîrak hadîsi” diye meşhûr olan bu rivayete göre Yahudi ve Hristiyanların 71 veya 72 fırkaya, İslâm ümmetinin ise 73 fırkaya ayrılacağı, bunlardan birinin kurtuluşa ereceği, diğerlerinin ise cehenneme girecekleri haber verilmiştir.⁵⁶ Ümmetin 73 fırkaya bölüneceğiyle alakalı olarak nakledilen bu hadîsler, metin itibarıyla farklılıklar göstermektedir. Bu rivayetlerin bir kısmında ümmetin sadece kaç kısma ayrılacağı belirtilmekle yetinilirken,⁵⁷ diğer bir kısım rivayetler-

54 Detaylı bilgi için bkz. İbn Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, (çev. Halil İbrahim Bulut), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, I-III, Giriş Kısmı, s. 106-108.

55 Halil İbrahim Bulut, “İslâm Mezhepleri Tarihi Bilimi ve Temel Meseleleri”, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, (ed. Halil İbrahim Bulut), İstanbul, Ensar, 2018, s. 22.

56 Ebû Dâvud, “Sünne”, 1; İbn Mâce, “Fiten”, 17; Tirmizî, “İman”, 18; Darîmî, “Siyer”, 75.

57 Bkz. Ebû Dâvud, “Sünnet”, 1; Tirmizî, “İman”, 18; İbn Mâce, “Fiten”, 17.

de bu fırkalardan birisinin cennette diğerlerinin cehennemde olacağı haber verilmektedir.⁵⁸ Bu ikinci rivayetlerin bir kısmında cennette olacağı haber verilen fırkanın kimliğinden bahsedilmezken,⁵⁹ diğer bir kısmında onun kimliğinden de bahsedilerek “cemaat” ya da “Hz. Peygamber ve O’nun ashabının yolu üzere olanlar” şeklinde sıfat ve nitelikleri açıklanmıştır.⁶⁰

İslâm ümmetinin yetmiş üç fırkaya bölüneceği şeklindeki rivayette belirtilen “yetmiş üç” ifadesiyle gerçek bir sayının kastedilip edilmediği konusunda farklı anlayışlar ortaya konulmuştur. Bazı âlimler, yetmiş üç rakamını hakiki anlamda kabul etmiş ve İslâm mezheplerini bu sayıyla sınırlandırma gayreti içine girmiştir. Ebü’l-Hüseyin el-Malatî, Abdülkâhir el-Bağdâdî, el-İsferâyînî, Şehristânî, Âmidî, Adudüddîn el-Îcî, Cürçânî gibi müellifleri örnek göstermek mümkündür. Mesela Bağdâdî, ümmetin yetmiş üç fırkaya bölüneceğini, biri hariç diğerlerinin cehenneme gireceğini bildiren ve sıhhati tartışmalı olan rivayeti⁶¹ sahih kabul ederek eserin plan ve muhtevasını buna göre düzenlemiştir. O, 73 sayısını tutturmak için fırkaların tasnifinde bayağı zahmet çekmiş; bazen tâlî grupları öne çıkarırken bazen de önemli fırkaları görmezlikten gelme durumunda kalmıştır. Onun gibi 73 rakamını hakikat anlamında alan birçok mezhepler tarihi yazarı da, fırkaları bu sayıya tamamlama ya da bu rakamda dondurma gayret ve endişesi içinde olmuştur. Ancak fırkaların sayısını tespit hususunda aynı metodu benimseyen, hem ana fırkaları hem de onların tâlî kollarını aynı şekilde sayan iki müellif bulmak neredeyse imkânsızdır.

Diğer taraftan İslâm topluluğunun 73 fırkaya ayrılacağını bildiren bu hadîsin, kesin bir sayı göstermekten ziyade, çokluğu ifade ettiğini ileri süren epeyce âlim vardır. Makdisî, İbnü’l-Cevzî, Fahreddîn er-Râzî, Celaled-dîn ed-Devvânî ve Şâtıbî gibi âlimler bu sayının gerçek anlamda kullanılmadığını ileri sürerler. Bunlara göre hadiste geçen “seb’ûn” (yetmiş) rakamı kesin bir sayıyı değil çokluğu ifade etmektedir. Nitekim hem Kur’an’da hem de Arap edebiyatında 7, 70, 700 gibi rakamların çoğu defa mübalağa ifadesi olarak kullanıldığı bilinmektedir. İşte fırkaların ayrılışına dair hadîste sözü edilen 70 kelimesi de, Müslümanların fırkalarını 73 sayısı ile sınırlandırmayı değil, fırkaların çokluğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

58 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 120.

59 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 120.

60 Ebû Dâvûd, “Sünnet”, I; İbn Mâce, “Fiten”, 17; Müsned, III, 145; Tirmizî, “İman”, 18.

61 Bkz. Bekir Topaloğlu, “Fırka”, *DİA*, 1996, 13: 35.

Kaldı ki, gerek Yahudi ve Hristiyanların, gerek Müslümanların tarih içinde zuhûr eden fırkalarının sayısı, hadiste bildirilen sayının fevkindedir. Ayrıca İslâm toplumu var oldukça yeni görüşlerin ve düşüncelerin ortaya çıkması, dolayısıyla fırkalaşmaların devam etmesi kaçınılmaz bir sosyolojik realitedir. Bu itibarla hadiste belirtilen 73 rakamını kesin sayı olarak kabul edenler, fırkaların kendi dönemlerine kadar şekillenip tamamlandığını ve artık yeni fırkaların olmayacağını savunmuş olmaktadırlar. Kanaatimizce, hadîste ifade edilen 73 sayısı çokluktan kinaye anlamındadır, bu ise İslâmî fırkaların, hem Yahudi hem de Hristiyan mezheplerinden daha çok olacağına işaret etmektedir.

İslâm mezhepleri tarihinin pek çok önemli eserinde 73 fırka rivayetinin kullanıldığı ve eserlerin şekillenmesinde belirleyici olduğu bilinmektedir. 73 fırka rivayetinin hicri ikinci asrın ortalarından itibaren hadis edebiyatına girdiği bilinmekle birlikte bu rivayetin makâlât ve fırak geleneğine ne zaman yön verdiğiyle alakalı net bilgilerimiz bulunmamaktadır.⁶² Bununla birlikte Şehristânî'nin Şî Ebû Ca'fer Muhammed b. Nu'mân'a (ö.160/777) dair verdiği bilgiye göre o İslâm fırkalarının büyüklerini dörde ayırdığını ve kurtuluşa eren fırkayı Şî'a olarak ifade ettiğini görmekteyiz.⁶³ Buradan hareketle "fırka-i nâciye" anlayışının hicri ikinci asrın ortalarından itibaren kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz.

İftirak hadisinin makâlât geleneğinde önemli bir yerinin olduğu kesindir. Rivayette geçen kurtuluşa eren fırka ifadesi müelliflerin diğer fırkaları değerlendirme şekillerine de yansımaktadır. Böylelikle daha esere başlarken kurtuluşa eren ve dalâlette olan fırkaların belirlendiği ve bu ön bilgiyle tasnife başlandığı görülmektedir. Bu da her müellifin kendi mezhebini kurtuluşa eren fırka olarak ilan etmesine, diğerlerini sapıklıkla itham etmesine sebebiyet vermektedir. Öte yandan 73 rakamının hakikat olduğunu düşünen müellifler bu sayıya ulaşma adına bazen var olmamış fırkalar üretmeye çalıştıkları gibi bazen –sayıyı tutturabilme adına– kişilere ya da münferit görüşlere fırka nispet etmek durumunda kalmışlardır. Bu durum, mezhepler tarihi yazım geleneğinde bir tasnif problemi olarak önemini ko-

62 Muhammet Emin Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum: Yetmiş Üç Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul, Kuramer, 2017, s. 113.

63 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal: dinler, mezhepler ve felsefi sistemler tarihi*, (çev. Mustafa Öz), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, s. 191. Ayrıca bkz. Halil İbrahim Bulut, "Şeytânüt-tâk", *DİA*, 2010, 39: 104.

rumaktadır. Burada Ya'küb'un elimizdeki bu eserin mezhepleri nasıl tasnif ettiği konusunda mukayeseler yapabilme adına mezhepler tarihi yazım geleneğinde öne çıkan Doğu Hanefî-Mâtürîdî geleneği ile Eş'arî yazın geleneği hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Eş'arî Makâlât Geleneği

Eş'arî makâlât geleneğinde birbirinden farklı üslup, tasnif ve içerikte eserler bulunmaktadır. Bu gelenek İmam Eş'arî ile başladıysa da asıl hüviyetini Abdülkâhîr el-Bağdâdî ve Şehristânî ile kazanmıştır.

Yetmiş üç rivayetini esas alan Bağdâdî, *el-Fark* adlı eserini buna göre tasnif etmiştir ve burada belirtilen 73 rakamının hakikat olduğu kanaatinindedir. O, kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i Sünnet fırkası olduğunu ispat etmek üzere bu eserini telif etmiştir. Bir geleneğin kurucusu olan Bağdâdî, kendisinden sonra pek çok mezhepler tarihi yazarına ilham kaynağı olmuştur.⁶⁴ Eserini beş ana bölümde tertip eden Bağdâdî'ye göre ana fırkalar Râfîzîler, Hâricîler, Kaderiyye, Mürcî'e, Neccâriyye, Bekriyye, Dırariyye, Cehmiyye ve Kerrâmiyye'den oluşmaktadır ve hepsinin alt kollarının sayısı farklılık göstermektedir. Bağdâdî, ana fırkaların yanı sıra alt kollarla beraber yetmiş iki rakamına ulaşmakta, buna fırka-i nâciyeyi dâhil ettiğinde hadiste bildirilen yetmiş üç rakamını elde etmektedir.

Şehristânî'nin, *el-Milel ve'n-Nihal* adıyla Eş'arî geleneğinin en önemli mezhepler tarihi eserini telif ettiği kabul edilir. *Milel ve Nihal* adlı eseri sadece mezheplerin ele alındığı bir eser olmayıp aynı zamanda diğer dinleri de içermesi bakımından dinler tarihçiliği alanında da önemlidir. O, objektif bir yaklaşım sergilemiş, ekollerin görüşlerini vermekle yetinmiş ayrıca bir yargıda bulunmamıştır. Bu özelliği sebebiyle de büyük takdir görmüştür. Yetmiş üç fırka rivayetini zikretmekle birlikte Şehristânî eserindeki tasnifi buna uydurmaya çalışmamış, ayrıca bir sistemle kendisini de sınırlandırmamıştır.

Şehristânî, eserinin girişini beş mukaddimeye ayırmış burada usûl ve metodundan bahsederek usûl geleneğine dair ilk örneklerden birini vermiştir. Müslümanlar, Ehl-i Kitap ve kitap benzerine sahip olanlar şeklinde üç grup olarak eserde incelenmektedir. Birinci kısımda İslâm mezheplerini ele almış; Mu'tezile, Cebriyye, Sıfatiyye, Hâricîler, Mürcî'e, Şî'a ve

64 Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016, s. 74.

Gâliyye başlıkları altında bunlara ait alt kollar ve görüşlerini ortaya koymuştur. Ya'kûb b. Abdüllatîf, mezhepler tarihi bölümünde büyük oranda Şehristânî'yi takip etmiş, tasnif konusunda değil ama muhteva ve üslup hususunda onu örnek aldığından objektif bir tutum sergilediği rahatlıkla söylenebilir.⁶⁵

Eş'arî geleneğin önemli simalarından biri Âmidî'dir. Onun *Ebkârul-Efkâr* adlı eserinin son bölümünde yaptığı tasnif, geleneğin en özgün metotlarından biridir. Onun yaptığı bu mezhepler tasnifi kendisinden sonra Osmanlı'da birçok müellifi de etkilemiştir. Nitekim Ya'kûb da Âmidî tasnifini kullanmıştır. Aslında bir fırak müellifi olmayan Âmidî'nin kelâm alanında yazdığı eserlerinin içinde Osmanlı döneminde etkili olan *Ebkârul-Efkâr*'ının önemli bir yeri vardır. Bu eserin yedinci bölümünün dördüncü faslında "Kible Ehinden Hakka Muhalif Olanların Kâfir Olup Olmadığı" başlığı altında mezheplere yer vermiştir. Ehl-i Sünnet dışındaki grupların nasıl isimlendirilecekleri ve haklarındaki hükmün ne olduğunun ele alındığı bu bölümde ilk olarak mezheplerin görüşlerine yer vermiştir. Burada Hz. Peygamber'in son döneminde ve vefatından hemen sonra ortaya çıkan ihtilâfları zikretmiştir. Sonra da fîrû' konusunda zuhûr eden bazı ihtilâfları dile getirmiştir. Böylece fırkalaşmanın gerekçelerini izah etmiştir. Bağdâdî gibi o da yetmiş üç fırka hadîsinin bir mucizeyi haber verdiğini bildirmiş, sonrasında yetmiş üç fırka rivayetini zikredip Müslümanlar arasında ortaya çıkan fırkaları ve özelliklerini açıklamaya başlamıştır.⁶⁶

İslâm fırkalarını sekiz ana ekol olarak ele alan Âmidî'ye göre bu fırkalar şunlardır: Mu'tezile, Havâric, Şî'a, Mürçî'e, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i nâciye. Bid'at fırkalarını zikrettikten sonra fırka-i nâciyeyi açıklayan Âmidî, bu gruba Eş'arîler, muhaddislerin ilk nesilleri ve Ehl-i Sünneti dâhil etmiştir.⁶⁷ Kendisinden sonra Osmanlı'da Eş'arî-Mâtürîdî birçok müellif onun tasnifini kullanmıştır. Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355) kanalıyla Osmanlı'da meşhur olan tasnif, Ya'kûb b. Abdüllatîf tarafından aynen kullanılmıştır. Bu tasnifin ulemâ arasında etkili olmasının bir sebebi de, Cürcânî'nin *el-Mevâkıf* adlı bu esere yazdığı şerhin Osmanlı medreselerinde çok yaygın bir şekilde kullanılmış olmasıdır. Müellifimiz Ya'kûb

65 Bulut, *a.g.e.*, s. 77.

66 Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, V, 39.

67 Âmidî, *a.g.e.*, V, 96.

b. Abdülatîf'in Adudüddîn el-Îcî vasıtasıyla Âmidî'nin tasnifini kullanmış olması bu söz konusu şahıslar hakkında kısa da olsa bilgi vermeyi gerektirir.

Adudüddîn el-Îcî'nin altı mevkıftan oluşan *el-Mevâkıf* adlı bir kelâm eseri vardır. Fatih Sultan Mehmed tarafından Sahn-ı Semân medresesinde okutulması şart koşulan bu eserin söz konusu dönemden itibaren Osmanlı medreselerinin üst kademelerinde okutulduğu bilinmektedir. *El-Mevâkıf* ın son bölümünde Îcî, imâmet bahsinin ardından tezyîl başlığıyla mezhepleri ele almıştır. Mezhep tasnifinde Âmidî'den faydalanmış ancak içerik olarak daha muhtasar bilgiler vermiştir. Ancak bu tasnifte kullandığı kaynağı belirtmediği için tasnifin Âmidî'ye ait olduğu anlaşılmamış, kendisine ait sanılmıştır. *El-Mevâkıf*, Eş'arî geleneğe göre yazılmış, kurtuluşa eren fırka olarak da Eş'arîler ve Selefiyye gösterilmiştir. Yetmiş üç fırka rivayetine bağlı kalan Îcî'nin, ana fırkaların alt kollarıyla toplamda altmış beş fırka zikretmekte, bazı alt grupları zikretmemiş olduğu düşünülmektedir.

Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) Osmanlı ilim düşüncesinde önemli yeri olan bir isimdir. Cürçânî'nin, Adudüddîn el-Îcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eserine yazdığı şerh Osmanlı medreselerinin üst kademelerinde okutulmuş, kelâm eğitimi noktasında vazgeçilmez bir eser olmuştur. Bir fırak müellifi olmamakla beraber Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* ın son bölümünde mezhepleri ele almıştır. Şehristânî ve diğer fırak müelliflerinden yararlanan Cürçânî, Îcî üzerinden Âmidî'yi takip etmiştir. Ya'kûb da zaman zaman kaynaklarını zikretmiş, bu bağlamda Şehristânî, Âmidî, Îcî ve Cürçânî'ye atıfta bulunmuştur.

Hanefî-Mâtürîdî Makâlât Geleneği

Eş'arî makâlât geleneğine ait eserlerden yapısal olarak farklı olan Hanefî-Mâtürîdî geleneğine ait bütün eserlerde mezhepler 72 fırka esasına göre tasnif edilmiştir. Fakat bu eserlerde müellifler, diğer eserlerde gördüğümüzden farklı bir yol izleyerek 72 sayısına ulaşmışlardır. Hanefî makâlât yazarlarına göre İslâm mezhepleri altı ana fırkaya, bunlardan her birisi de kendi içinde 12 alt gruba ayrılmakta ve böylece (6x12= 72) sayısına ulaşmaktadır.⁶⁸ Söz konusu altı ana fırka ise Harûriyye, Râfiziyye, Kaderiyye,

68 Keith Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülahazalar", (çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan), *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Ankara: Otto Yay., 2015, s. 99-129.s. 112.

Cebriyye, Cehmiyye ve Mürci'eden oluşmaktadır. Bu geleneğe ait eserlerin ayırt edici vasıflarından birisi mezheplerin isimlendirmesi hususunda görülür. Eserlerde mezheplere isim verilirken isimlerin sonuna nispet eki getirilir. Râfıza yerine Râfiziyye, Mu'tezile yerine Mu'teziliyye ve diğer isimlerde olduğu gibi.⁶⁹ Bu gelenek mensupları, fırkaların görüşlerini verirken diğerlerinden farklı olarak ferdî aşırılıklardan değil de, genelde soyut akidelerden bahsederler. Çok nadiren amelî konular, iman konusu gibi ele alınıp işlenmiştir. Netice olarak Hanefî- Mâtürîdî makâlât geleneğine ait eserlerin 73 fırka rivayetına göre tasnif edildikleri, mezheplerin altı ana gruba ayrıldığı ve bunlardan sadece Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'ın fırka-i nâciye olduğu kabul edilmektedir. Ya'küb b. Abdüllatîf'in Hanefî-Mâtürîdî bir coğrafyada yaşamış olmasına rağmen bu geleneğin makâlât yazım usulüne göre eserini telif etmediği bilinmektedir.

3.2. Ya'küb b. Abdüllatîf'in Tasnifi

Ya'küb b. Abdüllatîf, âlim ve düşünürlerin insanlık âlemini çeşitli şekillerde tasnif ettiklerini belirttikten sonra bazısının iklimleri dikkate alarak ehl-i âlemi yedi iklim anlayışına göre taksim ettiğini, bazılarının etnik kimlikleri dikkate alarak Arap, Acem, Hint, Rum gibi taksimata tâbi tuttuğunu, bazılarının da doğu, batı, kuzey ve güney şeklinde coğrafî olarak tasniflerde bulunduklarını, bazılarının da inanç ve mezhepleri dikkate alarak insanlık âlemini taksim ettiklerini belirtmiş, sonra da “bu kitâbda ârâ' ve mezâhib hasebiyle taksîm i'tibâr olunup yazılmıştır...”⁷⁰ diyerek eserinin ilk bölümünü “inançlar ve mezhepler” taksimini dikkate alarak tasnif edeceğini açıklamıştır. Sonra da yazar, “ârâ' ve mezâhib hasebiyle” insanlık âleminin iki kısım olduğunu beyan etmiştir: Bunlar (ı) millet ve diyanet sahipleri, (ıı) hevâ sahipleridir. Yazar, bunları kısaca şöyle açıklamıştır: “Birisi oldur ki millet ve diyânet sâhibi ola, gerekse millet-i İslâmiyye olsun yâ gayrı olsun. Ve birisi oldur ki millet ve diyânet sâhibi olmayıp hevâyâ tâbi' ola. **Ve millet** ve diyânet sâhibi oldur ki bir hükmü i'tikâd eylemekde yâ bir kavli ihtiyâr eylemekde gayrı kimesneden istifâde edip nübüvvete ve ahkâm-ı şer'îyyeye kâ'il olmuşlar ola. **Hevâ sâhibi** oldur ki bir hükmü i'tikâd eylemekde yâ bir kavli ihtiyâr eylemekde gayrı kimesneden kesb etmeyip müstakil kendinin re'yi-

69 Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.65.

70 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 4a-b.

le fikriyle amel edip aslâ nübüvvete ve ahkâm-ı şer'îyyeye kâ'il olmayıp kendilerin ma'îşetlerinde nizâm ve intizâm bulunmak için ba'zı ahkâm vaz' eylemişler ola."⁷¹

Burada müellifin insanlık âlemini nübüvvet eksenli olarak taksim ettiği görülmektedir. O, insanlık âlemini, nübüvveti ve şer'î ahkâmı kabul edenler ve kendi hevâ ve görüşleriyle hareket edenler şeklinde taksim etmiştir. İlk kısma İslâm mezheplerini, Ehl-i kitap ve Ehl-i kitap olma ihtimali bulunan din ve mezhepleri; ikinci kısma yani Ehl-i hevâ kısmına Senevîleri, filozofları ve Hint kökenli inanışları dâhil etmiştir. Yazar, nübüvvet ve şeriatı kabul etmeyip kendi re'yiyle amel edenlerin belli bir sayı ile sınırlandırılmalarının söz konusu olmadığını, millet ve diyanet sahiplerinin ise belli sayıda olduklarını 73 fırka rivayetine dayanarak açıklamış, ancak yetmiş üç fırka hadisini tam metin olarak zikretmemiş, sadece içeriğinden haber vermiştir.⁷²

Ya'küb b. Abdüllatîf eserinin girişinde tasnife geçmeden önce eserini altı bâb olarak yazdığını ve ilk bâbı Müslümanlar arasındaki ihtilâflara ayırdığını ifade etmektedir.⁷³ Ardından yetmiş üç fırka hadisini tam metin olarak zikretmeden hadisin içeriğinden haber vermektedir.⁷⁴ Fırkaların sayımına geçmeden önce, ihtilâfların ortaya çıkışından, şeytanın yedi sulalinden, ictihâd meselesinden bahseden müellif, tüm bunları açıkladıktan sonra Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen ihtilâfların da "ihtilâfât-ı ictihâdiyye" olduğu sonucuna varmaktadır. Bu ihtilâflar Ma'bed el-Cühenî, Gaylân ed-Dımaşkî ve Yûnus el-Esvârî'nin çıkıp kadere muhalefet etmeleri ile zamanla ilerlemiş ve nihayetinde Müslümanlar yetmiş üç fırkaya bölünmüştür.

İslâm fırkalarını ele alan müellif, ana fırkaları sekiz ana başlık altında tasnif edeceğini şöyle açıklamıştır: "Ve tafsîl tarîki üzerine beyân budur ki kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye sekizdir: Mu'tezile'dir, Şî'a'dır, Havâric'dir, Mür-ci'e'dir, Neccâriyye'dir, Cebriyye'dir, Müşebbihe'dir, Nâciye'dir..."⁷⁵ Ayrıca o, önceki milel-nihal eserlerinde görmediğimiz bir usul ile kaynaklardan

71 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 4b.

72 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 4b.

73 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 3a-3b.

74 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 4b.

75 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 27b. Ayrıca bkz. vr. 18a.

farklı olarak ana fırkaları alt kollarıyla beraber topluca zikretmiştir.⁷⁶ Hâlbuki bu üslup Ya'kûb'un kaynaklarını oluşturan Şehristânî, Âmidî, Îcî ve Cürcânî'de bulunmamaktadır. Şu hâlde girişte derli toplu olarak fırkalarının alt kollarının isimlerinin zikredilmesi müellifin tercihi olarak görülmektedir.

Eş'arî (ö. 324/935-36) ana fırkaların sayısını on,⁷⁷ Bağdâdî (ö. 429/1037) on bir,⁷⁸ Şehristânî (ö. 548/1153) altı olarak belirlemiştir. Ana fırkaları sekiz olarak belirleyen müellifimizin ise Eş'arî makâlât geleneğindeki özgün tasniflerden biri olarak kabul edilen Âmidî'nin (ö. 631/1233) *Ebkâru'l-Efkâr* adlı eserindeki tasnifi takip ettiği anlaşılmaktadır. Âmidî'nin bu tasnifi Osmanlı medreselerinde Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf* eseri üzerinden şöhret kazanmıştır. Bu eser ve onun şerhi olan Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserindeki tasnif Âmidî'nin eserindeki tasnifin birebir aynısıdır.⁷⁹

Müellif Mu'tezile'yi yirmi kola ayırmaktadır. Bunlar: Vâsiliyye, Amriyye, Huzeyliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Bişriyye, Murdâriyye, Hişâmiyye, Sâlihiyye, Hâ'itiyye, Hadbiyye, Ma'meriyye, Sümâmiyye, Hayyâtiyye, Câhiziyye, Ka'biyye, Cübbâ'iyye ve Behşemiyye'dir.⁸⁰

Şi'a yirmi iki fırka olup asıl kolları üç tanedir. Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye olan asıl kollar da kendi içlerinde yine alt kollara ayrılmaktadır. Gulât on sekiz fırka olup bunlar: Sebe'iyye, Kâmiyye, Benâniyye, Mugîriyye, Cenâhiyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Gurâbiyye, Zemmiyye, Hişâmiyye, Zürâriyye, Yûnusiyye, Şeytâniyye, Zeramîyye, Müfevvida, Bedâ'iyye, Nusayriyye, İshâkiyye ve İsmâ'îliyye'dir. Zeydiyye; Carûdiyye, Süleymâniyye ve Büttriyye olmak üzere üç alt fırkaya ayrılmaktadır. İmamiyye'ye ise alt fırka nisbet etmemektedir.⁸¹

Havâric yedi alt fırkaya ayrılmaktadır. Muhakkime, 'Acârîde, Beyhesiyye, Ezârika, Necedât, Süfriyye ve İbâziyyedir. İbâziyye dört kola daha ay-

76 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 18a- 18b.

77 Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfû'l-musallîn*, (nşr. Naim Zerzur), Beyrut: el-Mek-tebetü'l-asriyye, 2009, s. 25.

78 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dârü'l-marife, 2008, s.38.

79 Bkz. Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdüllatif*, s. 37 vd.

80 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 18a.

81 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 18a.

rılmaktadır. Bunlar Hafsiyye, Yezîdiyye, Hârisiyye ve Hak Teâlâ'nın iradeti te'alluk etmeden bir fiili ibadet ve taat olmak caizdir diyenler. 'Acârîde on fırkaya ayrılmaktadır. Bunlar Meymûniyye, Hamziyye, Şu'aybiyye, Câzi-miyye, Halfiyye, Etrâfiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye, Se'âlîbe'dir. Se'âlîbe de dört fırkadır; Ahnesiyye, Ma'bediyye, Şeybâniyye, Mükremiyye'dir.⁸²

Âmidî ve Adudüddîn el-Îcî'de mevcut olan hatalı sayımın müellifimiz tarafından da tekrar edilmiş olduğu görülmektedir. Müelliflerin hepsi Havâric'in yirmi fırkadan oluştuğunu söylemekte ancak yirmi iki fırka saymaktadırlar. Cürcânî şerhinde Îcî'nin bu hatasını düzeltme adına bir açıklamada bulunarak taksim edilen şeyin kısımlarıyla birlikte sayılamayacağını belirtmektedir. Bu durumda fırkaların sayısı yirmi iki etmelidir.⁸³ Bu durum içerik hususundaki Âmidî benzerlikleri de göz önüne alındığında Ya'kûb'un tasnifi doğrudan Âmidî'den almış olduğu sonucuna götürmektedir.⁸⁴

Mürci'e beş fırkadır; Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye'dir.⁸⁵ Neccâriyye üç fırkadan oluşur; Burgûsiyye, Za'ferâniyye, Müstedrike'dir.⁸⁶ Cebriyye'yi Cebriyye-i Hâlise ve Cebriyye-i Mutavassîta olarak açıklamaktadır. Hâlise olan Cehmiyye, mütevassîta olan ise Eş'arî ve Neccâriyye'dir.⁸⁷ Müşebbihe'yi de bazıları Müşebbihe-i Gulât-ı Şî'a, bazıları Müşebbihe-i Haşviyye, bazıları da Müşebbihe-i Kerrâmiyye olmak üzere tek fırka hâlinde açıklamaktadır.⁸⁸

Son olarak kurtuluşa eren fırkayı zikreden müellif böylelikle ana fırkaların sayısını fırka-i nâciye ile birlikte sekize tamamlamaktadır. Fırka-i nâciyeden kastını da Resulullah ve ashabının yolunu takip edenler olarak belirtmektedir. Ya'kûb'un bu tasnifinin, ana fırkaların ve alt kolların sayıları ve isimleri konusunda Âmidî'nin *Ebkârul-Efkâr*'ındaki mezhepler tasnifi ile aynı olduğu görülmektedir. Böylelikle Osmanlı'da Eş'arî makâlât yazım geleneğini kendinden sonra ciddi anlamda etkilemiş olan Âmidî'nin tas-

82 Bkz. Ya'kûb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı* vr. 18a-18b.

83 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* IV, 396.

84 Bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 37-38.

85 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 18b.

86 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 18b.

87 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 18b.

88 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 50a.

nifinin, müellifimiz için de temel kaynak işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak Şia'nın tasnifi gösterilebilir. Örneğin Şehristânî, Şia'yı dört alt başlık hâlinde ele almış, sonra da İmamiyye grubunu yedi kısımda incelemiştir. Âmidî ise Şia'yı üç gruba ayırmıştır. Aynı şekilde Ya'kûb da bu yolu takip etmiş; İmamiyye fırkasını Şehristânî'de olduğu gibi değil de Âmidî'de olduğu şekilde sadece bir başlıkta ele almıştır.⁸⁹

Öte yandan alt fırkaların isimlendirilmesinde bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Bu değişikliklerin istinsah hatası olması kuvvetle muhtemeldir. Mesela Mu'tezile'nin alt fırkalarından Haitiyye kolu Şehristânî, Âmidî ve İcî'de Habıtiyye olarak zikredilmektedir.⁹⁰ Burada fırkanın önderi olarak zikredilen Ahmet b. Hait isminin diğer müelliflerde Ahmet b. Habıt şeklinde geçtiği göz önüne alınırsa kurucu ismiyle ilgili bir hatanın fırka ismine yansıdığı anlaşılır. Buna benzer bir örnek olması bakımından Şia'nın Gulât kollarından Benaniyye fırkası zikredilebilir. Bu fırka Şehristânî, Âmidî ve İcî'de Beyaniyye olarak geçmekte ve müellifin yine kurucu ismi üzerinden bir hata yaptığı anlaşılmaktadır.⁹¹

Müellifin Usul ve Metodu

Müellifin eserini altı bölümden oluşturacağını ve birinci bölümde mezhepleri ele alacağını girişte açıkladığını yukarıda ifade etmiştik. O, doğrudan İslâm mezheplerine geçmez, Şehristânî'de olduğu gibi, bazı önemli hususları açıklayarak mezhepler konusunu ele alır. Müellif, önce ihtilâfların sebepleri, ortaya çıkışları, ictihâd meselesi ve fikhî ihtilâflar gibi fırkalaşmanın zeminini oluşturan sâikler üzerinde durur. Böylece o, mezheplerin fikirlerine geçmeden önce ortaya çıkışlarını belirli bir usûl çerçevesinde açıklamaktadır. Öte yandan müellif, eserin girişinde amacını açıkladığı ve eserinin tertip şeklini ifade ettiği cümlelerin ardından Arapça dua etmektedir.⁹² Bu duanın ardından da usûlüne dair ele aldığı meselelere geçmektedir. Buradaki girişin Şehristânî'nin mukaddimesiyle benzerlik taşıdığı söylenebilir. Zira Şehristânî'de yer alan beş mukaddimenin sadece üç tanesine müellifimiz tarafından yer verilmiştir. Öte yandan Şehristânî'nin

89 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 43a-43b.

90 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 18a, 33b; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 72; Âmidî, *Ebkâr*, s. 47; İcî, *Mevâkıf*, s. 417.

91 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 37b; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 194; Âmidî, *Ebkâr*, s. 53; İcî, *Mevâkıf*, 419.

92 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 4a.

mezheplerin görüşlerini değerlendirdikten sonra yer verdiği ictihâd bahsini de müellifimiz eserin girişine almıştır. Bir bakıma o, Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ihtilâfların ictihâd olduğuna dikkat çekmiştir. Bize göre Ya'küb'un telif ettiği bu eser, milel-nihal türü eserlerin hemen bütün konularını kapsamaktadır. Ancak müellif, kelâm ilminin ana konularını da detaylı bir şekilde ele almakla benzerlerinden farklılığını göstermektedir.

Bir mezhepler tarihi eserin nasıl tasnif edildiği hususu, müellifinin usul ve metodu hakkında önemli bilgiler verir. Yukarıda makâlât ve fırak yazım geleneklerinden bahsederken yetmiş üçlü tasniflere, ana ekollerin ve alt kolların nasıl belirlendiğine dair bilgiler verilmişti. Ya'küb b. Abdül-latîf'in elinizdeki bu eserine bakıldığında mezheplerin tasnifi konusunda Âmidî üzerinden Eş'arî geleneğini takip ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla müellif, 73 fırka rivayetini esas alarak eserin mezhepler tarihi kısmını telif etmiştir. O bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Ve millet ve diyânet sâhiblerinin mezhepleri haberde vârid olduğu üzre mazbût olup ‘Tâ’ife-i Mecûsiyye yetmiş fırkadır, Yehûd yetmiş bir fırkadır, Nasârâ yetmiş iki fırkadır, Ehl-i İslâm yetmiş üç fırkadır.”⁹³ Müellif, rivayette geçen “Ehl-i İslâm” lafzının açıklamasında “İslâm lafzının ma'nâsı zâhiren itâ'at ü inkıyâd etmek ma'nâsına göre olmak, zîrâ İslâm lafzı bu ma'nâ ile münâfıka ve mü'mine şâmindir.”⁹⁴ diyerek bu kavrama müminlerin yanı sıra münafıkların da dâhil olduğunu belirtmektedir.

Genel itibarı ile yetmiş üç fırka rivayetine göre eserini telif eden yazarlar, kendileri dışındaki fırkaları dışlayan, ötekileştiren, zaman zaman tekfir eden bir tutum sergilemelerine rağmen Ya'küb'un kucaklayıcı bir tavır sergilediğini, sert ve dışlayıcı olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim “fırka-i nâciye” şeklinde gösterdiği sekizinci ana fırkaya dair yaptığı açıklamaları önem arz etmektedir. Ona göre “Fırka-i Nâciyye'den murâd Resûlullâh *'aleyhi's-selâm* hazretleri, dahi ashâbı sâlik olduğu ahkâma sâlik olan tâ'ifedir.”⁹⁵ Ancak müellif burada, fırka-i nâciyenin kimler olduğu ya da yaşadığı dönemde bu ana fırkayı kimlerin temsil ettiği ayrıntısına girmeden bu grubun ortak görüşlerini vermekle yetinmiştir. Ya'küb fırka-i nâciyenin ortak görüşleri olarak şunları sıralamaktadır:⁹⁶

93 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 4b.

94 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 4b.

95 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 50b.

96 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 51a- 51b.

(i) Âlem hâdis olup Bârî Te‘âlâ mevcûd ola. Hak Te‘âlâ’dan gayrı Hâlık olmaya. Ve kadîm olup ilim ile ve kudret ile ve sâ’ir sıfât-ı celâl ile mevsûf ola. Ve misli ve şerîki ve zıddı olmayıp beşerde hulûl eylemeye. Ve Hak Te‘âlâ’nın zâtıyla hâdis, kâ’im olmaya. Ve Hak Te‘âlâ mekânda cihetde olmayıp hareket ve intikâl ve cehil ve kezib ve sâ’ir sıfât-ı naksdan münezzeh ola. Ve âhiretde mer’î ola. Ve irâdeti bir şey’in vücûduna ta‘alluk etdiği takdîrce mevcûd olup ta‘alluk etmediği takdîrce ol şey’ mevcûd olmaya. Ve cem‘î-i eşyâdan müstağnî ola. Ve umûrdan bir emr Hak Te‘âlâ’nın üzerine vâcib olmaya ve ef‘âlî *mu‘allel bi’l-a‘râz* olmaya. Ve müteba‘iz ve mütecezzî olmaya. Ve kendinin haddi ve nihâyeti olmaya. Ve ziyâde ve noksân Hak Te‘âlâ’nın mahlûkâtında ola.

(ii) Ve me‘âd-ı cismânî sâbit ola. Ve mücâzât ve hisâb ve sırât ve mîzân ve cennet ve cehennem ve ehl-i cennet cennetde ve ehl-i cehennem cehennemde muhalled olmak. Ve âsîlerden afv câ’iz olmak ve şefâ‘at hak ve sâbit olup dahi Ehl-i Bî‘at-ı Rıdvân ve Ehl-i Bedir ehl-i cennetden olup ve mükellefin üzerine imâm nasb eylemek vâcib ola.

(iii) Ve Hazret-i Resûlullâh’dan sonra İmâm-ı hak Ebû Bekr olup ondan sonra Hazret-i Ömer, ondan sonra Hazret-i Osmân, ondan sonra Hazret-i Alî ola.

Müellifin bu şekilde fırka-i nâciyenin ulûhiyet, nübüvvet, âhiret ve imâmet/hilâfet konularındaki ortak kabullerini ifade etmek suretiyle fırka-i nâciye konusunu tamamladığını görmekteyiz. Burada müellifin gayet kuşatıcı olduğunu, grup eksenli değil de fikir ve görüşler üzerinden bir tanımlama yapmaya çalıştığını görmekteyiz. Hâlbuki Âmidî ve Îcî, kurtuluşa eren fırkaya gelmeden önceki fırkaların bid‘atçı ve cehennemde olduklarını ifade etmişti. Ya‘kûb ise önceki fırkalara dair bir değerlendirme yapmadan fırka-i nâciyenin görüşlerini vermekle yetinmiştir. Öte yandan Şehristânî, fırkaların ardından böyle bir değerlendirme yapmadığı gibi fırka-i nâciyeye dair bir açıklama da yapmamıştır.

Burada açıklayıcı bir kimlik zikredilmemesi ve Ehl-i Sünnet’in genel itikadî görüşlerinin açıklanması müellifin eserdeki genel tavrıyla birleştiğinde önemli bir çabaya işaret etmektedir. Zira diğer fırkaların bid‘atçılığı üzerinde durmayan ve onların ateşte olduğunu ifade etmeyen müellif hepsini İslâm dairesi içinde saymaktadır. Kurtuluşa eren fırkanın çerçevesi

ise yine kaynaklarına göre daha geniş olup tüm Ehl-i Sünnet'i kapsayıcı niteliktedir.

Ya'küb'un orijinal yönlerinden biri, ihtilâfları iki başlık altında toplamasıdır. O, erken dönemden itibaren Müslüman toplumda ortaya çıkan ihtilâfları (ı) İmâmet tartışmaları bağlamında ortaya çıkan ihtilâflar, (ıı) Usul bağlamında ortaya çıkan ihtilâflar şeklinde tasnif etmiştir.⁹⁷ Ya'küb, imâmet tartışmaları ekseninde ortaya çıkan gruplara Şi'a arasında zuhûr eden fırkaları örnek gösterip ayrılık nedenlerini açıklamıştır. Usul konusundaki ihtilâfları da fikir ve inanç eksenli ihtilâflar olarak göstermiştir. Bu bağlamda o, Ma'bed Cühenî, Gaylân Dımaşkî ve Yûnus Esvârî'nin öncülük ettiği kader tartışmalarını; Vâsıl b. Atâ ile uç veren itizal görüşlerini ve bir kısım İslâm filozoflarının ileri sürdükleri görüşleri örnek olarak göstermiştir.⁹⁸

Müellif, eserin yazılış gayesini açıklarken şöyle bir ifade kullanmıştır: "... dalâlete sâlik olan fırkaların dalâlete sâlik olduklarına sebep ne nesne olduğunu, dahî ictihâdın ahvâlini ancak beyân etmege kasd eyledi idi."⁹⁹ Bu ifadelerinden hareketle onun her bir ekolün dinî durumunu açıklayacağını düşünebiliriz. Ancak onun, fırkalarla alakalı olarak yargılayıcı bir ifadede bulunmadığı gibi, fırka mensuplarının dinî durumuyla alakalı da herhangi bir yargı ifadesi kullanmadığını söylemek mümkündür. Hâlbuki Ya'küb'un alıntı yaptığı, büyük oranda takip ettiği Âmidî'de gulât fırkalarıyla alakalı bilgiler verilirken onların dinî durumuna dair bazı açıklamaların olduğu bilinmektedir. Örneğin Âmidî, *Ebkâr*'da mezheplere yer vermesinin gerekçesini, "Ehl-i kıbleden olduğu hâlde Hakka muhalefet eden bir kimsenin kâfir olup olmadığı" tartışması sadedinde ele almıştır.¹⁰⁰ Nitekim Âmidî, gulât fırkaları ile alakalı olarak "... Bunlar Âdem'in ve diğer nebi-lerin ulûhiyetini iddia ettiklerinden dolayı kâfirdirler..."¹⁰¹ şeklinde yargıda bulunmuştur. Ya'küb ise, böylesi yargılardan uzak durmuştur. Bununla birlikte İslâm akaidine açıktan ters düşen hususlarda "hâşâ, sümme hâşâ",¹⁰² "Böylesi fikirlerden Allah'ı tenzih ederim..."¹⁰³ gibi ifadeler kullanmayı da ihmal etmemiştir.

97 Bkz. Ya'küb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, vr. 22b-23a.

98 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 25a.

99 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 3a.

100 Bkz. Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, V, 37.

101 Bkz. Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, V, 55.

102 Örnek olarak bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 45b, 46b, 48b.

103 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 102a.

Öte yandan Ya'kûb, klasik kaynaklardaki bilgileri de seçmeci bir anlayışla alıp kullanmıştır. Ehl-i Sünnet tavrına ters düşen ve özellikle sahabe-nin saygınlığına halel getirebilecek nakillere ya hiç değinmemiş ya da özetleyerek meseleyi vermiştir. Buna örnek olarak klasik kaynaklarda Mugîre b. Sa'îd el-İclî'nin (ö. 119/737) Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında ileri sürdüğü iddia edilen görüşler gösterilebilir. Nitekim Şehristânî söz konusu aşırı görüşleri tasvir etmiş ve eserinde vermiştir.¹⁰⁴ Ya'kûb ise, Mugîre'nin görüşünü nakletmekle birlikte gayet nezih bir dil kullanmış, kafa karışıklığına sebebiyet verecek ifadelerden uzak durmuştur.¹⁰⁵

Ya'kûb'un uzlaşmacı bir usul takip ettiği anlaşılmaktadır. O, mezhepler arasında var olan bir kısım ihtilâfların aslında meseleye bakış açısından kaynaklandığını, gerçekte nizâ' veya cidâlin bulunmadığını söyler. Buna örnek olarak Kur'an'ın mahlukiyeti tartışmalarını göstermek mümkündür. "... Cümleden birisi kelâmullâh olan Kur'an mahlûk olmakla mahlûk olmamak da Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at ile Ehl-i İ'tizâl beyninde nizâ' vâkî' olup Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at "Kur'an mahlûk değildir" deyip Ehl-i İ'tizâl "mahlûkdur" deyip ve "Kur'an mahlûk değildir" diyenlerin murâdları "Kelâm-ı nefsi olan Kur'an mahlûk değildir" demek olup ve "mahlûkdur" diyenlerin Kur'an'dan murâdları "Asvât ü hurûf olup mahlûk değildir", mahlûkdur diye nizâ' etdikleri bir şey olmayıp hakikatde nizâ' ve cidâl bulunmadığıdır..."¹⁰⁶

Yine Ya'kûb, rü'yetullah meselesini de örnek göstererek rü'yetin câiz olduğunu savunanların bundan maksatlarının "idrâk ve ilm-i mahsus" olduğunu, caiz olmadığını iddia edenlerin de bununla optik anlamda görmenin mümkün olamayacağını kastettiklerini söylemiştir.¹⁰⁷ Dolayısıyla o, rü'yetin hakikat anlamında nizâ' ve cidâl konusu olamayacağını belirterek Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında hakikatte bir tartışmanın olmadığını açıklamak istemiştir.

Eserin Muhteva Tahlili

Müellif, besmele ve hamdeleden sonra doğrudan konuya girmiştir. Önce İslâm ümmetinin Hz. Peygamber döneminde birlik ve beraberlik

104 Şehristânî, *el-Milel*, s.234.

105 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 38b-39a.

106 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 11b.

107 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr.12a.

içinde olduğunu, Allah Elçisinin vefatı sonrasında sahabe, sair müctehitler ve diğer insanlar arasında bazı konularda ihtilâf vuku bulduğunu belirttikten sonra bu ihtilâfların nasıl değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Sonra da müctehitler arasındaki ihtilâfın ortaya çıkma sebeplerinin neler olduğuna kısaca temas etmiş, bunların bilinmesinin önemine dikkat çekmiştir.¹⁰⁸ Bu kısa girişten sonra uzun bir dua cümlesi ile yaşadığı dönemin Osmanlı sultanına, yani Sultan III. Murad'a temennada bulunmuş ve sultana bağlılığını açıklamıştır. Müellif buradan itibaren eserinin planını özlü bir şekilde şöyle açıklamıştır:

“...Bu kitâbı altı bâb üzre müretteb kılıp, evvelki bâbı ihtilâfâtın ahvâlini beyân etmek için, bâkî bâblar meşhûr olan tertîbe muhâlif olmak tarîkiyle vaz' edip ikinci bâbı ilâhiyyâtın; üçüncü bâbı Kur'ân-ı Şerîf'in sübûtuna mevkufun-‘aleyh olanın, dahi Kur'ân-ı Şerîf'in bulunması üzerine mevkûf olan umûrun, ya'nî me'âdın ve sa'âdete ve şekâvete sebep olan îmânın ve küfrün ve tâ'atın ve ma'siyetin birer mikdâr ahvâlini; dördüncü bâbı cevâhirin; beşinci bâbı a'râzın; altıncı bâbı umûr-ı 'âmmenin hâllerini beyân etmek için vaz' eyledi.”¹⁰⁹

Böylece yazar, kaleme alacağı eserinin genel bir planını ya da muhteva-sını eserinin baş kısmında açıklamıştır.

Müellif, insanlık âleminin farklı şekillerde tasnif edildiğini belirttikten sonra bazısının iklimleri dikkate alarak ehl-i âlemi yedi iklim anlayışına göre taksim ettiğini, bazılarının etnik kimlikleri dikkate alarak Arap, Acem, Hint, Rum gibi taksimata tâbi tuttuğunu, bazılarının da doğu, batı, kuzey ve güney şeklinde coğrafi olarak tasniflerde bulunduklarını, bazılarının da inanç ve mezhepleri dikkate alarak insanlık âlemini taksim ettiklerini belirtmiş, sonra da “bu kitâbda ârâ' ve mezâhib hasebiyle taksîm i'tibâr olunup yazılmıştır...”¹¹⁰ diyerek kendisinin de “inanç ve mezheplere göre insanlık âleminin taksimi” anlayışını dikkate alarak eserini tasnif edeceğini açıklamıştır.

İslâm toplumunda erken dönemde ortaya çıkan ihtilâfları “ihtilâfât-ı ictihâdiyye” şeklinde isimlendiren müellif, burada ictihâdın usul ve şartlarına, hükmüne, mahiyetine, müctehitlerin sınıflarına ve ictihatta usule

108 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 2a.

109 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 3b.

110 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 4a.

yer verir ve bunları açıklamaya çalışır.¹¹¹ Böylece Hz. Peygamber döneminin hemen sonrasında özellikle sahabe arasında zuhûr eden bir kısım anlaşmazlıkları ictihattaki yorum farkı olarak değerlendirmiştir. Müellif, bazı hususlarda farklı kanaatlere sahip olmanın nizâ‘ ve cedel olmadığını ve bunun gerçek bir ihtilâf olarak gösterilmesinin de doğru olmayacağını belirtir. Bu meyanda o, İslâm düşüncesi içinde zuhûr eden bazı ihtilâfların aslında gerçekte bir ayrışma sebebi olmayacağını dile getirmeye çalışmıştır.

İlk İhtilâflar

Ya‘kûb, genel anlamda insanlar arasında zuhûr eden ihtilâfları, daha özel anlamda da ümmet arasında ortaya çıkan fırak-ı dâllenin varlığını İblis metaforu ile açıklamıştır. Bu bağlamda İblîs, aklın muktezasıyla amel edip kendisinin ateşten yaratıldığını ileri sürerek Âdem’den üstün olduğunu iddia etmiş ve Allah’ın emrine âsi olmuştur.¹¹² Burada Ya‘kûb, İblîs’in ileri sürdüğü yedi şüpheye dikkat çekerek Âdem oğlanlarının akıllarına ve zihinlerine bu şüpheler sirâyet edip sâhib-i bid‘at ve sâhib-i dalâlet olduklarını beyan etmiştir.

Müellif, eserin giriş kısmında “i‘tikâdiyyâtta ve amelîyyâtta Ehl-i İslâm tarikat-ı vâhîde üzre olup” diyerek Hz. Peygamber hayatta iken Müslümanların birlik ve beraberlik içinde olduklarını belirtmiştir.¹¹³ Hz. Peygamber’in hayatta olması pek çok ihtilâfın ete kemiğe bürünmeden halledilmesinin gerekçesi olarak gösterilir. Zira Hz. Peygamberin herhangi bir konudaki açıklaması, dinî otoritesi sebebiyle söz konusu tartışmaları sonlandırmakta idi. Bu duruma dikkat çeken yazar, Allah Elçisinin vefatı sonrasında “nice ahkâmı muhâlefet vâkı‘a olup” diyerek sahâbe, sâir mütehitler ve diğer insanların arasında farklı görüşlerin dile getirildiğini ifade etmiştir.¹¹⁴ Fakat yazar, Hz. Peygamber döneminde ve vefatı sonrasında sahabe arasında vuku bulan ihtilâfların “merâsim-i şer‘iyyeyi ikâmet ve turuk-i dîniyyeyi idâmet”¹¹⁵ maslahatı için vuku bulduklarını ifade ederek sahabe arasındaki ihtilâfların ictihâda dayanan ihtilâflar olduklarını açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Onun bu yaklaşımı genel anlamda Ehl-i Sünnet ulemâsının sahabeye saygısını göstermektedir.

111 Bkz. Ya‘kûb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, vr. 9b, 17b.

112 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 5a.

113 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 2a.

114 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 2a.

115 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 9b.

Müellif, Müslümanlar arasında zuhûr eden ve fırkalaşmalara sebebiyet veren ihtilâfların müsebbibi olarak üç şahsı göstermiştir.

“Ve bu ihtilâflar Peygamber ‘aleyhi’s-selâm hazretlerinin maraz-ı mevtlerinden ve vefâtından sonra, tâ ashâbın radiyallâhu anhum âhir zamânlarına gelince terakkîye varıp Ma‘bed Cühenî ve Gaylân Dımaşkî ve Yûnus Esvârî bu üç kimesne zuhûr edip kadere ve cemî‘-i eşyâyı Hak Te‘âlâ’nın yaratmasında muhâlefet eyleyip yevmen-fe-yevmen ihtilâflar ziyâde olup Ehl-i İslâm yetmiş üç fırka olup kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye sekiz fırka olup sonra ol fırkalardan nice sınıflar zuhûr etmekle zikr olunan adede vâsl olmuşdur, ya’nî yetmiş üç fırka olmuşdur.”¹¹⁶

Böylece yazar, zuhûr eden ihtilâfları söz konusu üç şahsa bağlamış, kader konusundaki tartışmaların bütün ihtilâfların başı olduğunu açıklamıştır. Sonra da ortaya çıkan fırkaların 73 adet olduklarını beyan etmiş ve ana fırkaların; Mu‘tezile, Şî‘a, Havâric, Mürci‘e, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciye şeklinde sekiz tane olduklarını, bunlara da “kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye” denileceğini açıklamıştır.¹¹⁷

Ya‘kûb, geleneğe uygun bir şekilde Müslümanlar arasında zuhûr eden ilk ihtilâfları on madde hâlinde açıklamıştır: Bunlardan **ilki** Kırtas meselesidir. O, kısa ve özlü bir şekilde kırtas hadisini aktarmakla yetinmiş ve diğer ihtilâfa geçmiştir.¹¹⁸ Müellif, Şehristânî’nin dile getirdiği “O ne büyük musibet ki, Hz. Peygamber’in bizim için yazdıracağı kitaba mani oldu.”¹¹⁹ şeklindeki İbn Abbas’tan nakledilen rivayete yer vermemiştir. Bu durum, sahabenin konumuna dair müellifin hassasiyeti olarak değerlendirilebilir.

İkincisi Üsâme’nin ordusu meselesidir.¹²⁰

Üçüncü ihtilâf Hz. Ömer’in Peygamber efendimizin vefatının ardından söylediği rivayet edilen “Kim peygamber öldü derse onu kılıcımla öldürürüm. Belki Hz. Muhammed (a.s), Hz. İsâ gibi göğe yükselmiştir.” sözüdür.¹²¹

116 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 18a.

117 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 18a.

118 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 19a.

119 Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 18.

120 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 19a.

121 Bkz. Ya‘kûb, *a.g.e.*, vr. 19b.

Dördüncü ihtilâf Peygamber efendimizin nereye defnedileceği hakkındaki tartışmalardır.¹²²

Beşinci ihtilâf imâmet meselesidir. Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir'e biat etmesi ve ardından ensarın da biat etmesini açıklarken Hz. Ebû Bekir'in "İmamlar Kureyşten'dir" hadisini zikrettiği ve ensarın böylece davalarından vazgeçtiği aktarılmaktadır. Bu sırada Hz. Ali'nin de Peygamber efendimizin tekfîn işlemleriyle ilgilendiği ifade edilmektedir.¹²³ Bu ihtilâflardan bahsederken müellif kısa açıklamalarla yetinmekte ve yaşanan çekişmelere dair ayrıntı vermemektedir. Şehristânî'de daha ayrıntılı verilen bu bilgilere bakıldığında müellifimizin detaylara girmediği ve özellikle sahabe algısına zarar verecek anlatılardan uzak kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Ali'nin tekfîn işleriyle uğraştığı bilgisiyle yetinmekte ve onun halife seçimiyle alakalı herhangi bir tepkisine yer vermemektedir.

Altıncı ihtilâf Hz. Peygamber'in mirası meselesidir. Bu konudaki tartışmaların detayına yer vermeyen Ya'küb, "Peygamberlerin miras bırakmayacakları" anlamındaki hadis rivayetini Hz. Ebû Bekir'in dile getirmesiyle tartışmanın bittiğini ve sonrasında da Hz. Fatıma'nın miras talebinden vazgeçtiğini belirtmiştir.¹²⁴

Yedinci ihtilâf zekât vermeyi reddedenler hakkındadır. Hz. Peygamberin vefatı sonrasında bazı kabilelerin zekât vermeyeceklerini açıklamaları üzerine onlara nasıl muamele edileceği hususunda sahabe arasında ihtilâf zuhûr etmişti.¹²⁵ Müellif, Hz. Ebû Bekir'in kararlı davranarak onlarla savaşmaya karar verdiğini ve bu kararlı tutumun neticesinde meselenin halolduğunu açıklamıştır.

Sekizinci ihtilâf Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Hz. Ömer'in hilâfeti meselesidir.¹²⁶

Dokuzuncu ihtilâf Hz. Ömer'in vefatının ardından kimin halife olacağı meselesidir. Hz. Ömer, vefat etmeden önce bir heyet oluşturmuş, bunlar da kendi aralarından Hz. Osman'ı halife seçmişlerdir. Ya'küb, "Hazret-i Osmân radiyallâhu 'anh ahsen-i hulukla mu'âşeret ve mu'âmele edip kendi

122 Bkz. Ya'küb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmi*, vr. 19b.

123 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 20a-20b.

124 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 20b.

125 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 21a-21b.

126 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 21b-22a.

zamânında futûh-ı kesîre müyesser olup, beytü'l-mâl memlû' olup nizâm u intizâm bulup, dîne da'vet şâ'î'a olmuşdur."¹²⁷ diyerek Hz. Osman'a yönelik genel kanaati dile getirmiştir.

Onuncu ihtilâf Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve ardından zuhûr eden olaylar hakkındadır.¹²⁸ İslâm tarihinin en netameli konularından biri olan bu dönem, müellifimiz tarafından detaya girmeden genel hatlarıyla ifade edilmiştir. O, ihtilâfları aktarırken kaynaklarından bilinçli seçimler yapmış, sahabe sevgisine halel getirebilecek anlatılara yer vermemeye dikkat etmiştir.

Ya'kûb'un ilk ihtilâflar diyerek aktardığı bu on maddelik malumat bazı farklılıklarla birlikte önceki eserlerde de mevcuttur.¹²⁹ Aynı malzemeyi kullanan Ya'kûb'un bu bilgileri farklı bir bağlamda kullandığı görülmektedir. Zira Şehristânî, söz konusu on ihtilâfı, eserinin baş tarafına yazdığı mukaddimelerin dördüncüsünde zikrederken Ya'kûb, ana fırkalara ve alt kollarına başlamadan önce bunları açıklamıştır.

Muhtevaya Dair Bazı Hususlar

Müellif, mezheplerin kurucu şahsiyetleriyle alakalı bazen hatalı bilgiler vermiş, bazen de isimlendirmelerde hatalar yapmıştır. Örneğin Şii-İmâmîyye'nin imamları hakkında bilgi verirken "Ali Bakır", "Musa Rıza" gibi bazen imamların sıfatlarını karıştırdığı görülmektedir.¹³⁰ Mezhep ve kurucularının isimleri bazen hatalı yazılmıştır. Mesela İslâm mezhepleri tarihi kaynaklarında "Ca'feriyye" ismi Mu'tezile kelâmcılarından Ca'fer b. Harb (ö. 236/850-51) ve Ca'fer b. Mübeşşir'in (ö. 234/849) görüşlerini benimseyenler için kullanılır.¹³¹ Hâlbuki müellif "Ca'feriyye'den murâd Bişr'in oğlu Ca'fer'in oğlu Ca'fer'in ashâbıdır." diyerek farklı bir isimlendirme yapmıştır.¹³² Yine müellif, Mu'tezile'nin dokuzuncu fırkasını "Mîrvâriyye" şeklinde imlâ etmiştir.¹³³ Bu fırkanın isimlendirilmesi konusunda kaynaklar arasında farklılıklar vardır. Nitekim Şehristânî ve Âmidî bu fır-

127 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 22b.

128 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 22b.

129 Mukayese için bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 19 vd.; Şehristânî, *el-Milel*, 16-24.

130 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 24b.

131 Bkz. Cihat Tunç, "Ca'fer b. Harb", *DİA*, 1992, 6: 549-551. Ayrıca bkz. Emrullah Yüksel, "Ca'fer b. Mübeşşir", *DİA*, 1992, 6: 553-554.

132 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 32b.

133 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 32b- 33a.

kayı “Murdariyye” şeklinde kaydetmiştir.¹³⁴ *Şerh’ul-Mevâkıf*’da ise “Miz-dâriyye”¹³⁵ şeklinde verilmiştir. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* ise “Murdâr” başlığıyla bunu müstakil bir mâdde yapmıştır.¹³⁶ Müellif ise şimdiye kadar karşılaşmadığımız bir şekilde isimlendirme yapmıştır.

Yazma nüshanın sayfa kenarlarına düşülen notlardan metnin ciddi bir tashihten geçtiği anlaşılmaktadır. Derkenarda verilen bilgiler bazen cümlede eksik kalan bir kelimeyi tamamlarken bazen de metne yeni bir cümle ilâve etmektedir. Yine bazı kelimelerin üzerinin çizilmesi tashih sırasında olmuş olmalıdır. Bazen de mevcut bilginin doğru olmadığına dikkat çekilerek tashih yapılmıştır. Bunların yazı sitili nispeten farklı görünmektedir. Bu durum eserin kontrolden geçtiğini, “şahh” ifadesi ile tashih edildiğini göstermektedir.

Yazma nüshada bölümlerin isimlendirilmesi konusunda bazı problemler vardır. Girişte müellif, eserin altı bölümden (bab) oluşacağını belirtmiş ve her bir bölümün içeriğini açıklamıştır. Buna rağmen eserde beş bölüm bulunmaktadır. Biz, müellifin başta belirttiği kıstasa göre bölümlere yapıp “Âhîret Ahvalı” konusunu üçüncü bölüm olarak gösterdik ve diğer bölümleri buna göre isimlendirdik.

Ya’kûb’un Bazı Görüşleri ve Mezhebî Kimliği

Sünnî, Hanefî-Mâtürîdî bir coğrafyada kaleme alınan ve dönemin Osmanlı sultanına ithaf edilen bu eserin müellifinin mezhebî konumuna dair elimizde net bir malumat bulunmamaktadır. Bir Osmanlı âlimi olan Ya’kûb b. Abdüllatîf’in Hanefî-Mâtürîdî bir coğrafyada yaşadığı kesindir. Bununla birlikte Hanefî-Mâtürîdî geleneğe mensup olduğunu açıktan ifade etmemiş olması bazı tartışmalara sebebiyet vermiştir. Ancak elimizdeki eserin metin tahlillerinde, özellikle kelâm bahislerinde mevcut olan malumattan hareketle bir tespitle bulunulması mümkündür. Ya’kûb’un eserinin tasnifi ve içeriğinde Eş’arî müellifleri takip etmiş olması onun Eş’arî olduğu ihtimalini akla getirebilir. Ancak tasnifini kullandığı Âmidî’nin aksine kurtuluşa eren fırka olarak Eş’arîleri ayrıca zikretmemiş olması bu ihtimalin tekrar düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Zira Âmidî, kurtuluşa eren fırkanın görüşlerini açıklarken özellikle Eş’arîleri zikretmiş ve “Bu fırka,

134 Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, 82; Âmidî, *Ebkâr*, V, 45.

135 Bkz. Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, III, 759.

136 Bkz. Mustafa Öz, “Murdâr”, *DİA*, 2006, 31: 205-206.

Eş'arîler, muhaddisûndan olan Selefler ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tır."¹³⁷ diyerek kimlerin fırka-i nâciye olduğunu açıklamıştır. Bir diğer ifade ile Mâtürîdîleri doğrudan zikretmemiştir. Aynı ifadeleri Cürcânî de tekrar etmiş, o da Mâtürîdîleri zikretmemiştir.¹³⁸ Şehristânî ise kurtuluşa eren fırkanın görüşlerine ayrıca yer vermediği için Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e dair bir kimlik zikretmemiştir. Ya'küb ise, -Âmidî'de olduğu gibi- kurtuluşa eren fırkanın görüşlerine yer vermiştir. Ancak Ehl-i Sünnet ana gövdesinin içine hangi grupların gireceğine dair bir detay bilgi verme ihtiyacı hissetmemiş, sadece fırka-i nâciyenin üzerinde ittifak ettiği üç meseleyi açıklamıştır. Bunlar; (ı) Âlem hâdis olup Allah'tan başka yaratıcının olmadığı, (ıı) Âhîret hayatında dirilişin cismânî olacağı ve (ııı) Hz. Peygamber'den sonra hilâfetin Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklinde olacağıdır.¹³⁹ Burada Ya'küb, Mâtürîdîleri zikretmediği gibi Eş'arîleri de zikretmemiştir. Hâlbuki takip ettiği kaynaklarda Eş'arîlerin ismi açıkça ifade edilmekte idi.

Öte yandan Ya'küb'un Eş'arî müelliflerin eserlerini takip etmesinde mezhebî aidiyet dışında izah edilebilir sebepler olmalıdır. Bize göre Eş'arî müelliflerin daha sistemli, objektif ve geniş bilgiler barındıran makâlât, fırak ve milel-nihal türü eserler telif etmiş olmaları, ayrıca Osmanlı medrese geleneğinde daha ziyade Eş'arî kelâmının etkin olması sebebiyle Ya'küb'un onları takip etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte özellikle kelâm meselelerinin detaylarından, Mâtürîdî-Eş'arî tartışmalarının yoğun olduğu yerlerde Ya'küb'un mezhebî kimliğini anlamamıza yardımcı olacak bilgi kırıntılarını bulmamız mümkündür.

İlk olarak Ya'küb'un Hanefî-Mâtürîdî âlimlerden alıntılar yaparak bazı konuları anlattığı görülmektedir. Mesela ictihâd meselesini ele alırken Şehristânî'den yaptığı alıntılara İmam Kerhî (ö. 340/952) ve İmam Berdaî (ö. 317/930) gibi iki önemli Hanefî fakihin görüşlerini eklemesi dikkat çekicidir.¹⁴⁰ Yine Ya'küb'un mezhebî konumuna işaret etmesi bakımından Ebû Hanîfe ile alakalı alıntılar önem arz etmektedir. Zeydiyye'nin Cârûdiyye fırkasını anlatırken bu gruba mensup olanların Muhammed b. Abdullah Nefsü'z-zekıyye'ye (ö. 145/762) imâmetin intikal ettiğine inandıklarını be-

¹³⁷ Amidi, *Ebkâr*, V, 96.

¹³⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 810.

¹³⁹ Bkz. Ya'küb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, vr. 50b-51a.

¹⁴⁰ Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 13b.

lirtmiştir. Şehristânî, burada Ebû Hanîfe'nin Nefsü'z-zekiyye'yi desteklediğini ve bu şahsa biat ettiğini açıklamış, bu sebeple Abbasî halifesi Mansûr (ö. 158/775) tarafından cezalandırıldığını kaydetmiştir.¹⁴¹ Âmidî'de bu bilgilerin olmadığını görmekteyiz. Ancak Ya'kûb, Şehristânî'nin dile getirdiği bu bilgileri paylaşmış, sonra da Ebû Hanîfe için "...Ve rivâyet olunur ki Ebû Hanîfe –rahimehullah- Hasan'ın oğlu Abdullah'ın oğlu Muhammed'in imâm olması üzerine bi'at eyledi. Dahî Mansûr, Ebû Hanîfe'nin bi'atını işitince Ebû Hanîfe'yi habs-i ebed ile habseyletti. Habisde iken fevt oldu. Allah ona geniş rahmetiyle merhamet eylesin."¹⁴² şeklinde rahmet ve mağfiret dilemiştir. Ya'kûb'un Ebû Hanîfe'yi rahmetle anması bir işaret olarak kabul edilebilir.

Kelam bahisleri bir müellifin rengini ele veren önemli konulardan biridir. Ehl-i Sünnet'in iki ana grubu olan Mâtürîdîler ile Eş'arîler arasında tartışmalı bazı hususlar vardır. Bu konuları ele alırken Ya'kûb'un dile getirdiği bazı görüşler onun mezhebî kimliğini anlamamızda yardımcı olacaktır.

(ı) Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik arasında ihtilâflı konulardan biri Allah'ın iyiliği ve kötülüğü dilemesi hakkındaki görüşleridir. Eş'arîler'e göre Allah'ın tüm fiillerinde iradesi, meşîeti, rızası ve muhabbeti bulunurken Mâtürîdîlerde böyle değildir. Mâtürîdîlikte iyi fiiller ve kötü fiiller arasında bir ayrıma gidilmekte ve iyi fiiller için Allah'ın iradesi, meşîeti, rızası ve muhabbeti geçerliken kötü fiillerde yalnızca iradesi ve meşîeti geçerlidir.¹⁴³ Yani rızası ve muhabbeti kötü fiiller için vuku bulmamaktadır. Ya'kûb b. Abdüllatîf bu konuyu açıklarken Mâtürîdîlerle mutabık olduğunu gösteren şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bilgil ki Allâhu Te'âlâ'nın kullarının nice işleri vardır ki mezkûr işlerden ba'zısının cezâsı sevâb olup ba'zısının cezâsı azâb olur. Ve iyi iş işlemek Allâhu Te'âlâ'nın dilemesiyle ve rızâsıyladır ve yaramaz iş işlemek Allah Te'âlâ'nın dilemesiyledir, rızâsıyla değildir. (...) Bundan anlanır kim yaramaz iş işlemek Allâhu Te'âlâ'nın dilemesiyle olup rızâsıyla olmaya."¹⁴⁴

(ii) Mâtürîdîler ile Eş'arîler arasında tartışmalı olan konulardan biri

141 Şehristânî, *el-Milel*, 204.

142 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 43a.

143 Fiiler konusunda detaylı bilgi için bkz. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, 1996, 13: 59-64.

144 Bkz. Ya'kûb, *a.g.e.*, vr. 115a.

de iman ve mahiyeti meselesidir. İmanın artıp eksilmesi ya da zayıflayıp kuvvetlenmesi, öte yandan imanda istisna meselesi önemli bir göstergedir. Ya'küb, iman konusunda tasdik üzerinde durmuş, imanda artma ve eksilmeyi kabul etmemiştir.¹⁴⁵ Ayrıca imanda istisnanın caiz olmadığını, ancak geleceğe dair söylenebileceğini belirtmiştir:

“Bilgil ki bir kimesne ki mü'mindir, ol kimesneye “Ben mü'minim hakkan” demek sahîh olur ve “Ben mü'minim inşâ'allâh” demek lâıyk değildir. Zîrâ “Allâhu Te'âlâ dilerse ben mü'minim” demekden murâdı, eğer şübhe ve şek edip derse hâşâ küfürdür. Ve eğer edebe ri'âyet edip götürü nesneleri Allâhu Te'âlâ'nın dilemesine havâle etmek için derse, yâ 'âkıbetde şübhe edip derse, yâ teyemmünen ve teberrüken derse, yâ kendi nefsi-ni günâhdan pâk etmeklikden 'ucub vermeye kaçmakdan ötürü derse, bu takdîrlerce eğerçi kim küfr lâzım gelmez, ammâ şek için olup küfür dahi olmak ihtimâli olduğu ecilden kendinin hâline münâsib ve lâıyk oldu ki bunun gibi sözü söylemeye.”¹⁴⁶

İmanda istisna konusunda Mâtürîdîler arasında ortak bir tutum vardır ve kişi “Ben gerçekten mü'minim” demelidir. Yukarıdaki ifadelerden Ya'küb'un Mâtürîdîler gibi düşündüğü anlaşılmaktadır.

(iii) Amel iman ilişkisi de önemli bir göstergedir. Ya'küb, amelin imandan bir cüz olmadığını açık bir şekilde ifade eder ve şöyle der: “... bundan anlanan budur ki a'mâl-i sâliha asl-ı îmanda dâhil olmayıp asl-ı îmandan cüz' olmaya. Ve cezm u iz'âna yetişen tasdîk-i kalbîden ibâret olunan hakikat-i îmân ba'zı kimesnenin katında ziyâde ve noksânı kabûl eylemez ve ba'zı kimesnenin katında zikr olunan tasdîk-i kalbî ziyâde ve noksânı kabûl eder.”¹⁴⁷

(iv) Ya'küb, yüce Allah'ın sıfatlarını sayarken bunlara “tekvîn” sıfatını da ekler: “Ve Allâhu Te'âlâ'nın üzerine zâid ilim, kudret, hayat, sem', basar, irâdet, meşîyyet, **tekvîn**, kelâm sıfatları vardır.”¹⁴⁸ Ancak müellifin burada herhangi bir açıklamaya gitmemiş olması da dikkat çekmektedir.

Ya'küb b. Abdülatîf'in bu eserinde dikkat çeken yönlerden biri saha-beye yönelik tutumudur. O, Ehl-i Sünnetin genel tutumuna riayet ederek

145 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 136b-137b.

146 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 137b.

147 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 137a.

148 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 111b.

sahabenin faziletine hâlel getirecek söylemlerden ya da bu nevi rivayetleri nakletmekten uzak durmuş, klasik kaynaklarda kaydedilmiş olan bazı olayları bile almaktan imtina etmiştir. Şu hadiseler örnek gösterilebilir:

(i) Şehristânî, sahabe arasında zuhûr eden ilk ihtilâfları açıklarken kalem-kırtas vak'asına ve bu bağlamda Hz. Ömer'in buradaki etkinliğine değinmiştir. Sonra da İbn Abbâs'ın "O ne büyük bir musibetti ki, Hz. Peygamber'in bizim için yazdıracağı kitaba mani oldu."¹⁴⁹ dediğini kaydetmiştir.¹⁵⁰ Ya'küb ise "Hazret-i Ömer *radıyallâhu 'anh* 'Peygamber *'aleyhi's-selâm* hazretlerinin hastalığı muhkemdir, bize Allâhu Te'âlâ'nın kitâbı kifâyet eder.' dedi. Dahi bu aralıkda çok kelimât olup bir mertebeye vardı ki Peygamber *'aleyhi's-selâm* hazretleri 'Durun, gidin, benim yanımda nizâ' etmek lâıyk değildir.' diye buyurmuşlardır." diyerek olayı özetlemiş, İbn Abbâs'ın rivayetine yer vermemiştir.¹⁵¹ Öyle anlaşıyor ki Ya'küb, Hz. Ömer ile alakalı bu ifadeleri onun faziletiyle uyumlu görmemiştir.

(ii) Hz. Ebû Bekir'e biat konusunda Şehristânî kimlerin biat etmediklerini ismen açıklarken Ali b. Ebû Tâlib'in ismini de vermiştir.¹⁵² Ya'küb ise bu durumu gayet yumuşak bir tarzda ifade etmiş ve şöyle demiştir: "Ve Hazret-i Ebû Bekir'e halk bî'at etdikde Hazret-i Ali *radıyallâhu 'anh* Resûlullâh *'aleyhi's-selâm* hazretlerinin emr etdikleri umûra meşgûl idi. Ve Hazret-i Resûl *'aleyhi's-selâm* Hazret-i Ali'ye buyurdıkları umûr kendilerin techîzine ve defnine ve kabrine mülâzemet edip bu ahvâle meşgûl olmak idi..."¹⁵³ Burada Ya'küb, Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e biat edip etmemesine hiç değinmemiş, sadece Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi sırasında Hz. Ali'nin cenaze işleri ile meşgul olduğunu dile getirmekle yetinmiştir.

(iii) Müellifin sahabeye bakışını göstermesi bakımından Hz. Osman ile alakalı tutumu gayet dikkat çekicidir. Nitekim Şehristânî, Hz. Osman'ın Hakem b. Ümeyye'yi Medine'ye getirmesi, Ebû Zer el-Gıfârî'yi Rebeze'ye sürmesi, kızını Mervan b. Hakem ile evlendirip İfrikkiye ganimetlerini ona teslim etmesi, Allah Resulü'nün kanını değersiz saydığı Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i barındırması gibi uygulamalarını açıktan ifade etmiştir. Ay-

149 Bkz. Buhârî, "İlim", 39, "Cihad", 176, "Cizye", 6, "Megâzi", 83; Müslim, "Vasiyye", 20; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 222.

150 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 18.

151 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 19a.

152 Şehristânî, *el-Milel*, 20.

153 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 20b.

rica Ümeyyeoğullarının sebep oldukları bazı hadiseleri de kaydetmiştir.¹⁵⁴ Hâlbuki Ya'küb, Hz. Osman'ın halife seçilmesi sırasındaki şûrâyâ dikkat çektikten sonra söz konusu olumsuzlukların hiçbirine yer vermemiş ve kısaca şöyle demiştir: "... Ve Hazret-i Osmân -radiyallâhu 'anhû- ahsen-i hulkle mu'âşeret ve mu'âmele edip kendi zamânında futûh-ı kesîre müyes-ser olup, beytülmâl memlû' olup nizâm ü intizâm bulup, dîne da'vet şâ'i'a olmuştur."¹⁵⁵

(iv) Burada Fedek arazisi meselesini de örnek gösterebiliriz. Nitekim Ya'küb, klasik kaynaklarda mevcut ağırlıklı rivayetleri bir kenara bırakarak "Hz. Fâtıma, Fedek Karyesi da'vâsından ferâgat etti."¹⁵⁶ şeklinde ifade etmiş, Fâtıma'nın Hz. Ebû Bekir'e biat edip etmediği meselesine hiç değinmemiştir.

(v) Ya'küb'un bazı şahıs ya da fırkaların önemli sahabîler hakkındaki görüşlerini naklederken seçici davrandığını görmekteyiz. Onun Nazzâm hakkında verdiği bilgiler buna örnek gösterilebilir. Zira Şehristânî ve Âmidî, Nazzâm'ın Şiîliğe temayül ettiğini, bu bağlamda imâmetin ancak nas ile vuku bulacağını, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi tayin ettiğini, ancak Ömer'in bunu gizlediğini belirtmelerine rağmen¹⁵⁷ Ya'küb, Nazzâm hakkındaki bu tarihi malumata değinmemiştir.¹⁵⁸

Netice olarak yukarıdaki örneklerden hareketle -ki bunların sayısını çoğaltmak mümkündür- müellifin sahabe konusunda Ehl-i Sünnetin ortak kanaatini paylaştığı görülmektedir. O, sahabenin faziletine ya da sahabe algısına hâlel gelmemesi için bazı tarihî rivayetlerin nakledilmesi ve konuların detaylandırılması hususunda seçici davranmıştır.

Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut

154 Şehristânî, *el-Milel*, 22-24.

155 Bkz. Ya'küb, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, vr. 21a.

156 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 21a-b.

157 Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, 68; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, V, 43.

158 Bkz. Ya'küb, *a.g.e.*, vr. 31b-32a.

METİN HAZIRLANIRKEN TAKİP EDİLEN YOL

Metni hazırlarken rahat okunmasını sağlamak için konu başlıkları ve ara başlıklar tarafımızdan köşeli parantez içinde konulmuştur. Cümlelerin rahat takip edilebilmesi için nokta, virgül, noktalı virgül gibi imlâ işaretleri kullanılmıştır.

Âyetler parantez, hadisler tırnak içine alınmış, orijinal hâlleriyle ana metinde bırakılmıştır. Metinde geçen âyetlerin tercümelemleri için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın internet sitesi kullanılmıştır. Dipnotta âyetlerin bilgisi sûre adı, sûre numarası ve âyet numarası şeklinde verilmiştir. Hadislerin tercümelemleri dipnotta verilerek imkân ölçüsünde tahriçleri yapılmıştır. Yine metinde geçen Arapça cümleler aslına sadık kalınarak aynen korunmuş, manaları dipnotta açıklanmıştır.

Metin anlamına uygun düşecek şekilde paragraflara ayrılmıştır.

Metinde olmayıp anlamı doğru yansıtmak için tarafımızca uygun görüldükçe ilâve edilen açıklamalar köşeli parantez içinde verilmiştir.

Metinde geçen isim, mekân ve kavramlara dair –okuyucuya yardımcı olacak- kısa, özlü açıklayıcı bilgiler dipnotta verilmiş ve özellikle *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ne atıfta bulunulmuştur. Çalışmada imlâ kuralları ile ilgili bazı istisnâî hususlar dışında genel olarak *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin transkripsiyon ve imlâ kuralları esas alınmıştır.

Peygamber Efendimiz (sav) başta olmak üzere, peygamberlerin, imamların, Ehl-i Beyr'in, halifelerin, sahabe ve büyük şahsiyetlerin isimlerinin ardından gelen dua ibareleri eğik/italik yazılarak olduğu gibi korunmuştur.

Meşhur olan bazı İslâm âlimlerinin isimlerinin imlâsında yanlışlıklar vuku bulmuşsa bunların doğruları köşeli parantez içinde verilmiştir. Ayrıca yabancı isimler, örneğin Yunan filozoflarının isimleri daha kolay anlaşılması açısından güncel kullanışları köşeli parantez içinde verilmiştir.

Yazma nüshada kırmızı mürekkeple yazılmış olan başlık ve alt başlıklar, ayrıca metin içinde yine kırmızı mürekkeple yazılmış olan cümle ve kelimeler “bold” yazılmıştır.

Derkenarda ya da satır aralarında eklenmiş kelime ya da cümleler ana metne alınmıştır, bunun için ayrıca parantez işareti kullanılmamıştır.

**İSLÂM MEZHEPLERİ
VE KELÂMI**

METİN

İSLÂM MEZHEPLERİ VE KELÂMI

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ¹⁵⁹

[1b] Hamd-i gayr-ı mütenâhî, adîmü'l-misâl ve ferd-i lâ-yezâl olan zâta olsun ki azameti ve kibriyâlığı sahrâsında ashâb-ı akl ü idrâk ve erbâb-ı makâlât mütehâyir kalmışlardır. Ve şükr-i gayr-ı mütenâhî, adîmü'n-nazîr ve bî-zevâl olan zâta olsun ki O'nun zâtına ve sıfatlarına müte'allika olan ahvâli beyân etmekte insân fırka fırka olup biri birine muhâlif kelimât te-kellüm edip gâflet üzerine olanlar tarîk-ı müstakîmden hurûc etmişlerdir. Salavât-ı bî-'add, selâm-ı bî-hadd, seyyidü'l-beşer, senedü'l-ahmer, efdal-i rusul olan zât-ı şerîf üzerine olsun ki mu'cizât-ı zâhire ile ve âyât-ı bâhire ile risâleti müeyyedir. Dahi âlinin ve ashâbının üzerine olsun ki kemâlât-ı nizâm u intizâmda [2a] hâzikler, meydân-ı ibâdetde sâbıklardır.

Ve ba'd, vaktâ ki Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerine mukârenet ve musâhabet bereketiyle i'tikâdiyyâtta ve amelîyyâtta Ehl-i İslâm tarîkat-ı vâhide üzre olup maraz-ı mevtlerinde ve fevt oldukdan sonra sahâbe ve sâ'ir müctehidler ve dahi âhar efrâd-ı insân beyninde nice ahkâmda muhâlefet vâkı'a olup bunların muhâlefetleri savâb üzre midir, hatâ üzre midir? Savâb üzre olmağa sebep nedir? Hatâ üzre olmağa sebep nedir? Hatâ olan tarîklere gitmesine sebep nedir? Ve müctehidler beyninde ihtilâf vâkı' olmasına sebep olan ictihâdın şartları nedir? Bunları bilmek dîn bâbında gâyet ile maksûd olduysa; melâzz-ı fukarâ, melce'-i gurabâ, müzeyy-i fudalâ, mu'abbi-yi sulehâ, mubeğgiz-i eşkiyâ, muhibb-i es'îdâ, fart-ı melâlden münçî, zîk-i bâlden musaffî, izdiyâd-ı re'fete âzim, intimâ'-i şefkate kâ'im, adl ü insâfın usûlüne sâ'ik, cevri ü 'tisâfın vücûduna 'â'ik, riyâz-ı fazlı ifdâle tâlib, libâs-ı lütfu ilbâse râgıb, hark-ı bisât-ı gumûmda hâzik, nasb-ı livâ'-i sürûrda fâ'ik, mecme'-i hasâil-i hamîde, münbit-i fevâzıl-ı mecîde, menât-ı hübüb-ı riyâh-ı kemâlât, medâr-ı hübü't-ı miyâh-ı se'âdât, merâtib-i [2b] izzetde manzûmu'l-hâl, meşârik-ı devletde mesrûru'l-bâl, hadâ'ik-ı eltâfında erbâb-ı fazla ifdâlde mütevahhid ve ashâb-ı emele ikbâlde müteferrid, sâhibü'l-mecdi ve'l-vekâr, nâsibü'l-izzî ve'l-iktidâr, menba'ü'l-mürüvveti ve'l-atâ, matla'ü funûnî'l-cûdi ve's-sehâ, menârü'l-lütfi ve'l-ikrâm, medârü'l-fazli ve'l-in'âm, me'va's-sa'âdâtî ve's-siyâdât, mecra'l-hayrâtî ve'l-hasenât, fevâzılını zikirde elsine mütekâsır, mekârimini ta'dâdda efhâm-ı

mütehayyir olan sâhibu's-seyfi ve'l-kalem, mâlikü'l-mülki ve'l-kerem, umde-i halîfe-i İslâm ve zübde-i mâliki'l-enâm, sâhibü'l-kırân mâhi'z-zulmi ve't-ugyân, muzhir-i kelimetü'l-îmân, mübriz-i dîni'r-Resûli beyne'l-a'yân, acnî be zualqadr jilîl şân qâher 'alî 'ade'â sâbihân b'şarm sâif sennân, al-thânî 'aşr min 'âl 'عثمان سلطان مراد خان ابد الله تعالى سلطنته و خلد خلافته الى يوم يستشفع فيه العصاة و يرجون الكرم و العفو و الغفران، ويسره مما يدعوه و يطلبه في الدارين من الرحمة و الرضوان، واجرى الله تعالى آثار معاليه على صفحات الايام، وربط اطناب دولته باوتاد الخلود و الدوام¹⁶⁰

hazretlerinin atebe-i aliyyesine ve südde-i seniyyesine [3a] bu za'if ü nahîf Ya'kûb bin Abdüllatîf Cenâb-ı Hazret-i Bârî'den isti'ânet ve istigâse ile ve taksîrâtına lâ-yu'add ve lâ-yuhsâ i'tirâf edip aczinden i'tizâb ile mümkün olduğu mikdâr hizmet etmeğe cür'et edip ihtilâfın bulunmasına ne nesne sebep oldu ve muhâlefetlerin kangısı bâtıl olduğu, dahi fırak-ı İslâmiyye'nin götürü fırkasını zikr edip her fırkanın zâhib oldukları ahkâmdan birer mikdâr ahvâli, dahi millet-i hanefiyyeden hâric olup hakikatde kitâbları olan fırkadan, dahi hakikatde kitâbları olmayıp şübhe-i kitâbları olan fırkalardan fırak-ı kebîrelerinin birer mikdâr ahvâlini, dahi millet sâhibi olmayıp ehl-i hevâdan olanlardan ba'zısının birer mikdâr ahvâlini lisân-ı Türkî ile terceme edip dalâlete sâlik olan fırkaların dalâlete sâlik olduklarına sebep ne nesne olduğunu, dahi ictihâdın ahvâlini ancak beyân etmeğe kasd eyledi idi. Lâkin bu ihtilâfâtın beyânı, ilâhiyyâtın ve Kur'ân-ı Şerîf'in sübûtuna mevkufun-aleyh olanın, dahi Kur'ân-ı Şerîf'in bulunması üzerine mevkûf olan umûrun ve cevâhirin ve a'râzın ve umûr-ı âmmenin birer mikdâr ahvâline müstemil olduğu sebepten bu kitâbı altı bâb [3b] üzre müretteb kılıp, evvelki bâb-ı ihtilâfâtın ahvâlini beyân etmek için, bâkî bâblar meşhûr olan tertîbe muhâlif olmak tarîkiyle vaz' edip ikinci bâbı ilâhiyyâtın; üçüncü bâbı Kur'ân-ı Şerîf'in sübûtuna mevkufun-aleyh olanın, dahi Kur'ân-ı Şerîf'in bulunması üzerine mevkûf olan umûrun, ya'nî me'âdın ve sa'âdete ve şekâvete sebep olan îmânın ve küfrün ve tâ'atın ve ma'siyetin birer mikdâr ahvâlini; dördüncü bâbı cevâhirin; beşinci bâbı a'râzın; altıncı bâbı umûr-ı âmmenin hâllerini beyân etmek için vaz'

160 "Yani bu sözlerimle, delip geçen kılıcın darbeleriyle yüce Allah'ın düşmanlarına karşı kahreden yüce bir kudrete sahip olan Osman Oğullarından on ikincisini, Sultan Murad Han'ı kastediyorum. Allah Teâla, onun saltanatını ebedi kulsın, isyankârların şefa'at dilenecekleri, lütuf, af ve bağışlanma dileycekleri güne kadar onun hilafetini daim eylesin. Davet ettiği hususları, rahmet ve hoşnutluk adına iki cihanda talep ettiği şeyleri ona kolaylaştırsın. Yüce Allah, onun âsar-ı me'âlisini (şerefli eserlerini) dönemler boyunca mükâfatlandırın. Allah onun hükümlerinin çadırının sütunlarını sonsuzluk ve daimilik kazıklarıyla sağlamlaştırsın."

eyledi. Bu ümîd ile ki her kim bu kitâba nazar edip dahi şehinşâh-ı cihân ve güzîde-i devr-i zamân **Sultân Murâd Hân**¹⁶¹ hazretlerine hayr du‘â eyleye, Hak Subhânehû ve Te‘âlâ dahi hayr ile du‘â eden kimesneye lütuflar ve hayrlar ihsân ede. Dahi bu recâ ile ki fazl-ı Rabbânîye mazhar vâki‘ olan müşârun-ileyh Halîfe-i Ehl-i İslâm hazretlerinin nazar-ı inâyetlerine bu dâ‘î bendelerine mazhar düşüp bir dâhil medresesi¹⁶² sadaka olunması-na himmet ve ihsân olunup bu hakîr ü nahîf ü za‘îf, dahi zıll-ı şerîflerinde âsûde-hâl olup ber-murâd olmakla mesrûr kılına.

اللهم امدد من كان هذا الكتاب تحفة لحضرته العلية بالعون والاحسان [4a] واستعمله بطاعتك يا مستعان وثبتته في سبيل شرعك بين الانام بالتوفيق والارشاد والاكرام وضاعف له القدرة والافتقار والاعوان والانصار اللهم انصره علي معانديه وسعه على اعدائه اللهم ثبت منصبه وارفع مرتبته اللهم زد عمره ما دام الليالي والايام واحي دولته الى يوم القيام اللهم ارم اعدائه بسهمك الصائب واحرقهم بشهابك الثاقب اللهم زلزل اقدامهم ونكس اعوانهم وانحس ايامهم اللهم ايده واجعل ركن الدولة بلطائف اعتنائه ركيناً ويغفر الله عبداً قال آمين اللهم ثبت اصحابه مشرقة بانوار فواضله واغصان الخيرات مورقة بسحائب مكارمه وهو الذي يسوق الى ارباب الفضل سحائب الافضال والانعام ويخصص من بينهم من هو اكمل بمزيد الاشبال والاكرام والله هو الموفق بالتحقيق¹⁶³

161 Sultan Murad Han (Murad III): Padişah II. Selim'in oğludur, 953'te (1546) Manisa'da doğmuştur. İlk eğitimini Manisa sarayında almıştır. Küçük yaşta iken Aydın ili sancak beyliğine tayin edilmiş ve daha sonra kendisine Akşehir sancak beyliği verilmiştir. Babasının ölümü üzerine –tahtın tek varisi olarak- 8 Ramazan 982'de (22 Aralık 1574) tahta cülûsu resmen ilân edilmiş ve kendisine biat merasimi yapılmıştır. III. Murad, 6 Cemâziyelevvel 1003 (17 Ocak 1595) tarihinde vefat etmiş ve Ayasofya hazinesine defnedilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, "Murad III", *DİA*, 2006, 31/172-176)

162 Osmanlı medreselerinde dereceleri göstermek üzere birbirinden ayrı gibi görünen, aslında birbiriyle bağlantılı olan üç ayrı usulün kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar Hâşiye-i Tecrid, Hâşiye-i Miftâh, Hâşiye-i Telvîh medreseleri şeklinde kitap adlarına; yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı şeklinde müderrise ödenen günlük ücretlere ve nihayet hâriç, dâhil, Sahn, altmışlı, Süleymaniye, dârülhadis şeklinde medreselerin statüsüne göre yapılmış derecelendirmelerdir. Kelâmla ilgili *Hâşiyetü't-Tecrid* adlı kitabın okutulduğu Tecrid Medreseleri'nde müderrise günlük 20-25 akçe arasında ücret ayrılmıştı. Bu medreselere bundan dolayı yirmili de deniyordu. Belâgata dair *Miftâhu'l-'Ulûm*'un okutulduğu Miftah Medreseleri 30-35 akçelikti. Kırklı medreseler bunların bir üst kısmını oluştuyordu. Bunun üzerinde hâriç ellili medreseler vardı ve müderrise ayrılan tahsisat 50 akçeydi. Sahn-ı Semân Medreseleri de 50 akçe ücretli müderrislerle veriliyordu. Ayasofya Medresesi altmış akçelik olup buna altmışlı deniyordu (Geniş bilgi için bkz. Mehmet İspirli, "Medrese", *DİA*, 2003, 28: 327-333). Müellifin yukarıdaki ifadelerinden onun elli akçeli bir "dâhil medresesi" talep ettiği anlaşılmaktadır.

163 Ey Allahım! Yüce huzurlarına bu kitabın bir hediye olarak sunulduğu (Sultan'a) 'avn ü ihsan ile yardım eyle. Ey kendisinden yardım istenilen (yüce Allahım)! Onu, sana itaat etmek suretiyle çalıştır, kullan. İnsanların arasında, şeriatının yollarında tefvik, irşat ve ikram ile sabit kıl. Onu kudret, iktidar ve yardımcılarla destekle. Ey Allahım! İnatçı ve dikkafalılara karşı ona yardım et, düşmanlarına karşı ona genişlik ver. Allahım! Onun makamını sabit kıl ve mertebesini yücelt. Allahım! Onun ömrünü gece ve gündüzler devam ettiği müddetçe ziyade eyle, kıyamet gününe kadar onun devletini daim ve diri eyle. Allahım! İsbet eden okunu onun düşmanlarına at, delip geçen şihabınla onları yakıp yok eyle. Ey Allahım! Onların (düşmanlarının) ayaklarını kaydır, onların yardımcılarının altını üstüne

[Giriş: Genel Olarak İnsanların Sınıflandırılması]

Bilgil ki, ashâb-ı nazardan ve erbâb-ı basîretten ba'zısı ehl-i âlemi yedi iklim¹⁶⁴ hasebiyle taksîm eylemiştir. Ba'zısı Arab ve Acem ve Hind ve Rûm hasebiyle taksîm eylemiştir. Ba'zısı şark ve garb ve cenûb ve şimâl hasebiyle taksîm eylemiştir. Ba'zısı ârâ' ve mezâhib hasebiyle taksîm eylemiştir. Ve bu kitâbda ârâ' ve mezâhib hasebiyle taksîm i'tibâr olunup [4b] yazılmıştır. Ve ârâ' ve mezâhib hasebiyle taksîm budur ki ashâb-ı re'y iki kısım üzerinedir: Birisi oldur ki millet ve diyânet sâhibi ola, gerekse millet-i İslâmiyye olsun yâ gayrı olsun. Ve birisi oldur ki millet ve diyânet sâhibi olmayıp hevâya tâbî' ola.

Ve millet ve diyânet sâhibi oldur ki bir hükmü i'tikâd eylemekde yâ bir kavli ihtiyâr eylemekde gayrı kimesneden istifâde edip nübüvvete ve ahkâm-ı şer'iyyeye kâ'il olmuşlar ola.

Hevâ sâhibi oldur ki bir hükmü i'tikâd eylemekde yâ bir kavli ihtiyâr eylemekde gayrı kimesneden kesb etmeyip müstakil kendinin re'yiyle fıkriyle amel edip aslâ nübüvvete ve ahkâm-ı şer'iyyeye kâ'il olmayıp kendilerin ma'îşetlerinde nizâm ve intizâm bulunmak için ba'zı ahkâm vaz' eylemişler ola. Ve gayrı kimesneden kesb etmeyen ehl-i hevânın ahvâli mazbût değildir. Ve millet ve diyânet sahiblerinin mezhepleri haberde vârid olduğu üzre mazbût olup "Tâ'ife-i Mecûsiyye yetmiş fırkadır, Yehûd yetmiş bir fırkadır, Nasârâ yetmiş iki fırkadır, Ehl-i İslâm yetmiş üç fırkadır." diye denilmiştir.¹⁶⁵ Ve İslâm lafzı yetmiş üç fırka üzerine ıtlâk olunmak İslâm lafzının ma'nâsı zâhiren itâ'at ü inkıyâd etmek ma'nâsına göre olmak, zîrâ İslâm lafzı bu ma'nâ ile münâfika ve mü'mine şâmilidir. Nitekim Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde

getir ve günlerini karart. Allahım! Sultanımıza uzun ömür lütfeyle ve devletin rûknünü onun özen göstermesi lütuflarıyla sağlam ve güvenilir kıl. (Bu du'âya) Amin diyen bir kulun Allah günahlarını bağışlasın. Ey Allahım! Sultanın dostlarını, onun faziletlerinin nurlarıyla ışık saçan kimseler olarak sabit kıl ve onları asil ve şerefli lütuflarıyla hayır ağacının yapraklı dalları eyle. O ki, fazilet erbabına lütuf ve in'âm bulutlarını sevk edendir. İkrâm ve ihsânı ziyadeleştirmek suretiyle onların arasından kâmil olan kimseleri seçip belirleyendir. Allah, gerçek anlamda başarılı kılandır.

164 Eski bir coğrafya kavramı olan iklim, Ekvator'dan Kuzey Kutbuna doğru yeryüzünün ayrıldığı yedi bölgeden her birini ifade etmek üzere kullanılan Grekçe asıllı bir kelime olup "coğrafi alan, mıntıka, bölge" gibi anlamlara gelmektedir. Yeryüzünün yedi iklime ayrılması fikri Batlamyus'a izâfe edilmekteyse de aslında İranlılar'a aittir. İranlılar, o güne kadar bilinen dünyayı enlem ölçülerini hesaba katmadan ve İran merkezde kalacak şekilde Hint, Arabistan, Çin, İran, Afrika, Türk ve Rum (Bizans, Anadolu) olmak üzere yedi iklime (kişver) ayırmışlardır. Bu anlayış uzun asırlar müslüman âlimler tarafından devam ettirilmiştir. (Detaylı bilgi için bkz. Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, 2000, 22:28-30)

165 Kaynaklarda "73 Fırka Hadisi" şeklinde meşhur olan bu rivayet için bkz. Ebû Dâvud, "Sünne", 1; İbn Mâce, "Fiten", 17; Tirmizî, "İman", 18; Darimî, "Siyer", 75.

﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ﴾¹⁶⁶
 ya'nî "Yâ Muhammed, beriyye"¹⁶⁷ halkı biz îmân getirip [5a] günâhlardan pâk olmak gerek midir? Nice gerekdir? Ve imâmetin şartları ve sâ'ir ahvâli nedir?" Bunlardan bahs olunmasına müstemildir.

Ve fırak-ı dâlle, dalâlete zâhib olduklarına sebep İblîs *aleyhi'l-la'ne*'dir. Zîrâ ibtidâ Allâhu Te'âlâ'nın emr-i şerîfine muhâlefet ve mukâbele edip Allâhu Te'âlâ'nın hikmetlerini bilmeye akıl kâdir değil iken, akıl muktezâsınca amel etmesini ihtiyâr edip sâ'ir cihetler ile Âdem'in kendisinden efdal olduğunu bilmeyip ancak anâsırın tabî'atlarına nazar edip kendisi oddan Âdem *aleyhi's-selâm* balçıkdan yaradılıp "od"un tabakası âliye, balçığın tabakası sâfile olup ve tabakası âliye olan şey' tabakası sâfile olan şey'e secde etmek kendinin zu'm-i bâtılına göre bâ'id gören İblîs'dir. İbtidâ bir şey'in vücûduna sebep olan nesne sonradan ol şey' ol şey'in misli bir şey' mevcûd olduğu takdirce, ol nesne ol şey'in mevcûd olmasına sebep olmuş olur. Nitekim Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinden İbn Mes'ûd *radiyallâhu anh* rivâyet edip Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri «ليس من نفس تقتل ظلما الا كان على ابن آدم الاول كفل منها لانه سن القتل اولاً»¹⁶⁸ ya'nî "Hiçbir kimesne yokdur ki zulüm ile katl olunmuş ola, illâ Âdem'in evvelki oğlu üzerine ol katl olunan kimesnenin deminden bir hisse vardır, âsim olmak husûsunda. Zîrâ [5b] evvel katlin bulunmasını sünnet ve tarîk eyledi dedi." diye buyurmuşdur. Katl eden oğlunun adı Kâbil'dir ve katl olunan oğlunun adı Hâbil'dir. Pes bunun üzerine bu hadîs-i şerîfden anlanan budur ki evvel olan oğlu Kâbil ola. Dahî Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinden Ebû Hureyre *radiyallâhu anh* hazretleri rivâyet edip Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri «لولا حوا لم تكن»¹⁶⁹ ya'nî "Eğer Havvâ'nın hiyâneti olmasaydı, avret erine hâ'in olmazdı dedi." diye buyurmuşdur. Ve âhir ki hadîs-i şerîfin beyânı budur ki, rivâyet olunup "İblîs *aleyhi'l-la'ne* Âdem Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerini dahi mağrûr kılmadan Havvâ'yı aldadıp nehyolunan seçereden yedirdi. Ondan sonra Havvâ hazretleri, Hazret-i Âdem'e gelip nehyolunan seçereden yemesine ve cennetden çıkarılmasına sebep oldu."

166 "Bedeviler, "İman ettik" dediler. Şunu söyle: "Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz.." el-Hucurât, 49/14.

167 Çöl, sahra.

168 Buhârî, "Kitâbü'l-i'tisâm", 96; "Cenâiz", 23.

169 Müslim, "Kitâbü'r-ridâ", 19.

denilmiştir. Ve *Tuhfe* kitâbından Sa'd bin Müseyyeb'den¹⁷⁰ nakl olunup "Hak Te'âlâ'nın hakkı için Hazret-i Âdem *aleyhi's-selâm* mâdemki âkil ve müdrîk idi şecereden yememiştir, belki Havvâ hazreti, Hazret-i Âdem'e hamr içirdi. Dahi sekr mertebesine vardıkda Havvâ şecereden yemeğe Hazret-i Âdem'e tergîb edip Âdem Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerine yedirip hıyâneti bu tarikle oldu." demiştir.

[İblis'in Yedi Şüphesi]

Ve **İblîs** *aleyhi'l-la'ne*'nin zikr olunan muhâlefetle muhâlefet edip şübhe etdiğinden ba'zı efâzılın takrîri üzerine yedi şübhe münşâ'ibe [6a] olup Âdem oğlanların akıllarına zihinlerine bu şübheler sirâyet edip sâhib-i bid'at ve sâhib-i dalâlet olmuşlardır. Bu yedi şübhe *Şerh-i İncîl* de ve *Tevrât* da melâ'ike ile İblîs beyninde münâzara üzre yazılmışdır diye ba'zı efâzıl takrîr edip eydür ki İblîs *aleyhi'l-la'ne*: "Hak Te'âlâ benim ve cemî'-i halkın ilâhıdır, âlimdir, kâdirdir, kudretinde meşîyyetinde şübhe yoktur. Her ne zamân ki bir şey' yaratmak dilese "kün" demekle ol şey' bulunur. Ve Al-lâhu Te'âlâ hakîmdir. Lâkin hikmetini sevk eylemekde nice su'âller vârid olur." dedi. Melâ'ike: "Ol su'âller nedir ve ne mikdârdır?" dediler. İblîs *aleyhi'l-la'ne*: "Ol su'âller yedidir." dedi.¹⁷¹

"**Birisi** budur ki, Hak Te'âlâ beni yaratmaktan öndin¹⁷² benden ne şey' sâdır olacaktı, bilirdi. Pes beni niçin yarattı ve yaratmakta hikmet nedir?" dedi.

"**İkinci su'âl** budur ki, beni yarattığı zamânda bana kendi zâtını bilmeğe ve tâ'at ü ibâdet eylemeği buyurdu diye buyurduğundan öndin ne kendinin buyurduğunu tutmakla fâ'idelenirdim ve ne buyurduğunu tutmamakla âsî olup mütezarrir olurum. Pes niçin bana kendini bilmeği ve kendine tâ'at etmeği teklîf eyledi? Bu teklîfin hikmeti nedir?" dedi.

"**Üçüncü su'âl** budur ki, beni yarattı ve bana kendine ibâdet ü tâ'at edip kendini bilmeğe buyurdu. Ve buyurduğunu tutup kendine tâ'at ü ibâdet edip kendini bildim. Yâ Âdem'e secde etmeğe niçin [6b] emr eyledi

170 Ebû Muhammed Saïd b. el-Müseyyeb (el-Müseyyib) b. Hazn el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 94/713), Medinelî meşhur yedi tâbiîn fakihinden biridir.

171 Yazarın burada dile getirdiği yedi şüpheyi Şehristânî'nin *el-Milel* adlı eserinden büyük oranda faydalanarak ifade ettiği anlaşılmaktadır (Krş. Şehristânî, *el-Milel*, Trc. Mustafa Öz, 10-11).

172 "Öndin" önce anlamındadır.

ve husûsiyle Âdem'e secde etmeğe emr edip gayrıya secde etmeğe buyurmadığında hikmet nedir?" dedi.

"Dördüncü su'âl budur ki, beni yarattı ve bana Âdem'e secde etmeği emr edip emrini tutmadığımda beni redd eyledi. 'Ben ancak sana secde ederim, gayrı şey'e secde etmezem.' bunu dedim. Bundan gayrı aslâ yaramaz fi'ilim yoktur. Bu fi'il ile beni redd eylemeğe hikmet nedir?" dedi.

"Beşinci su'âl budur ki, beni Hak Te'âlâ yarattı ve bana kendini bilip kendine tâ'at ü ibâdet etmeği buyurdu, buyurduğunu tuttum. Âdem'e secde etmeği emr eyledi. Emrini tutmadım. Beni redd eyleyip dergâhından sürdü: "Yâ niçin cennete varıp girmeğe bana yol koyup ben varıp Âdem'i azdırıp benimle cennetden bile çıkarıldı. Eğer bana cennete varmağa yol komayıp Âdem benden sâlim olup cennetde ebedî kalsa olmaz mı idi? Bunda hikmet nedir?" dedi.

"Altıncı su'âl budur ki, Tanrı Te'âlâ beni Âdem oğlanların üzerine niçin musallat kılıp bana bir mertebe kudret verdi ki ben onları görürüm, onlar beni görmezler ve ben onları azdırıp doğru yoldan çıkarırım. Onlar bana aslâ zarar yetiştirmeğe kâdir değildirler. Eğer onları yaradıp kendi hâlleri üzerine koyup Allâhu Te'âlâ'nın buyurduğunu tutup, benim şerrimden kurtulup selâmet üzre olsalar olmaz mı idi? Bunda hikmet nedir?" dedi.

"Yedinci su'âl [7a] budur ki, ben mevtden mühlet istediğimde benim ölmemi kiçirekden niçin kıldı? Eğer beni tîzce öldürse, cümle yaradılmış-dan idrâk ü akıl sâhibi olanlar benim zararımından halâs olup hiç cihânda yaramaz iş bulunmayıp cihân gökçeğin¹⁷³ olan uslûb üzre olsa olmaz mı idi? Bunda hikmet nedir?" dedi. Ve İblîs *aleyhi'l-la'ne* ferîştehlere bu su'âlleri etdi, ondan sonra "Her ne iş ki işlerim Allâhu Te'âlâ'nın buyurduğunu tutmazam. Bu su'âller ol işleyip buyurduğunu tutmadığım üzerine hüccetimidir." dedi.

Şârih-i İncîl'den nakl olunur ki İblîs *aleyhi'l-la'ne* bu su'âlleri etdikden sonra Allâhu Te'âlâ ferîştehlere vahiy gönderip dedi ki "Ey ferîştehler! Ol la'ine diyiniz ki 'Sen evvelâ Allâhu Te'âlâ benim ve sâ'ir götürü halkın Tanrısıdır, kâdirdir, kudretinde, meşîyyetinde şübhe yoktur, yaratmak dilediği nesneyi 'kün' demekle yaratır diye kabûl etdiğin sıdk u ihlâs üzre değilsin. Zîrâ eğer sıdk u ihlâs üzerine olsaydın 'Allâhu Te'âlâ niçin fülânı işledi,

173 "Gökcek" kelimesi şirin güzel, tatlı anlamındadır.

bunda hikmet nedir?’ diye su’âl etmezdin. Su’âl yokdan var olanların işlerine lâayık olur. Yaradıcının fi’illerinde lâayık olmaz.” Böyle deyiniz diye vahiy göndermiştir.

Ve ba’zı efâzıldan nakl olunur ki “Âdem oğlanların bid’atlerinin ve dalâletlerinin tarîkleri eğer kim çokdur, lâkin götürüsü yedi bid’at ve dalâlete râcî’ olur. Zîrâ İblîs *aleyhi’l-la’ne* [7b] şübhesi yediye münhasırdır ve Âdem oğlanların götürü şübheleri İblîs’in azdırmasından hâsıldır. Pes lâzım gelir götürü Âdem oğlanların şübheleri yedi şübheye râcî’ ola ve götürü yedi şübhelerin me’âli ve merci’i Allâhu Te’âlâ’nın nassının mukâbelesinde hevâyı ihtiyâr edip risâleti kabûl eylemediğidir. Zîrâ şol tâ’ifeler ki Nûh Peygamber *aleyhi’s-selâm*’a, dahi Hûd Peygamber *aleyhi’s-selâm*’a, Sâlih Peygamber *aleyhi’s-selâm*’a, İbrâhîm Peygamber *aleyhi’s-selâm*’a, Lût Peygamber *aleyhi’s-selâm*’a, Şu’ayb Peygamber *aleyhi’s-selâm*’a, Mûsâ Peygamber *aleyhi’s-selâm*’a, İsâ Paygamber *aleyhi’s-selâm*’a, Muhammed Mustafâ Peygamber *aleyhi’s-selâm*’a muhâlefet edip mücâdele eylemişlerdir, götürüsü şübhelerini izhâr etmekde İblîs *aleyhi’l-la’ne*’nin üslûbu üzre gitmişlerdir. Götürüsünün garazları kendi nefislerinden tekâlifî def’ edip ashâb-ı şerâ’î’i ve erbâb-ı tekâlifî bi’l-küllîyye inkâr etmektir. Zîrâ ol tâ’ifelerin Allâhu Te’âlâ’nın Kelâm-ı Mecîd’inde vâki’ olan ¹⁷⁴ «إِبْرَاهِيمُ يَهْدُونَنَا» ya’nî “Âdem mi bize hidâyet eder?” dedikleriyle İblîs *aleyhi’l-la’ne*’nin Kelâm-ı Mecîd’de hikâyet tarîki üzre vârid olan ¹⁷⁵ «أَسْجُدْ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا» ya’nî “Şol kimesne ki sen onu balçıkdan yarattın, ol kimesneye ben secde mi ederim, etmezem.” dediğinin sebebinde aslâ fark yokdur. Zîrâ iki kelâmdan murâd teklîfî kabûl eylememektir. Ve Allâhu Te’âlâ’nın hikmetini ve tasarrufunu bilmeğ e aklın kudreti yoğ iken İblîs *aleyhi’l-la’ne* Allâhu Te’âlâ’nın hikmetinde aklı tahkîm etdiğinden İblîs’e lâzım oldu ki [8a] Allâhu Te’âlâ’nın hâlini halkda ve halkın hâlini Allâhu Te’âlâ’da icrâ eyleye ve Allâhu Te’âlâ’nın hâlini halkda icrâ eylemek gulüvdür,¹⁷⁶ haddeden tecâvüz etmektir. Zîrâ Hâlık’ı haddinden ziyâde sıfatla sıfatlamak lâzım gelir, câ’iz değildir. Ve bu şübhe-

174 “Bir beşer mi bizi doğru yola çıkaracak?” Teğâbûn, 64/6.

175 “Ben, çamurdan yarattığın kimseye secde eder miyim!” dedi.” el-İsrâ, 17/61.

176 Gulûv: Kur’an ve Sünnet’e dayalı yaygın İslâm anlayışının sınırlarını aşan inanç ve telakkileri nitelemek için kullanılan bir terimdir. Gulûv sözde, davranışta, her türlü telakkide aşırılık gösterip mâkul sınırın ötesine geçmeyi ifade eden genel bir terim olmakla birlikte İslâmî kaynaklarda daha çok dinî alandaki aşırılıklar için kullanılmıştır. (Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Gulûv”, *DİA*, 1996, 14: 192-195).

den Hulûliyye¹⁷⁷ ve Tenâsühiyye¹⁷⁸ ve Müşebbihe¹⁷⁹ ve Revâfız'dan¹⁸⁰ gulât mezhepleri zuhûr etmiştir. Zirâ bunlar eşhâsdan bir şahsın hakkında had-den tecâvüz edip Allâhu Te'âlâ'nın sıfatlarından bir sıfatla sıfatlamışlardır. Ve halkın hükmünü ve hâlini Allâhu Te'âlâ'da icrâ eylemek taksîrdir. Allâhu Te'âlâ'nın kibriyâlığını mülâhaza etmemekden nâşîdir. Ve bu şübheden Kaderiyye¹⁸¹ ve Cebriyye¹⁸² ve Mücessime¹⁸³ mezhepleri zuhûr etmiştir. Zirâ Allâhu Te'âlâ'yı bunlar halkın sıfatlarıyla sıfatlamışlardır.

-
- 177 Hulûliyye: İlâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamında bir terimdir. İslâm düşünce tarihinde itikadî tartışmalara konu teşkil eden hulûl "ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddî varlık görünümünde ortaya çıkması" diye tanımlanabilir. Bu anlayışı kabul edenlere de Hulûliyye denilmiştir. (Kürşat Demirci, "Hulûl", *DİA*, 1998, 18: 341-344)
- 178 Tenâsühiyye: Tenâsüh, ruh göçünü ifade eden terimdir. Terim olarak "insan şahsiyetinin bir bölümünü oluşturduğu kabul edilen ve gözle görülmeyen mânevî unsurun ölümden sonra bu âlemde başka bir bedene geçmesi" şeklinde tanımlanır. Türkçede ruh göçü, yeniden doğuş ve Batı dillerinden geçen reenkarasyon terimleriyle ifade edilir. Ruh göçünü kabul edenlere de Tenâsühiyye denilmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Yitik, "Tenâsühiyye", *DİA*, 2011, 40: 441-443)
- 179 Müşebbihe: Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzeten yahut bu sonuçları doğurduğu ileri sürülen inançları benimseyenleri ifade eden bir terimdir. Müşebbihe'nin, ulûhiyyete dair naslardan mânâsı açık bulunanları öne çıkarıp kapalı olanları bunların ışığı altında anlamak yerine aksi bir yöntemle mânâsı kapalı bulunan naslara lafzî anlam veren ve bu anlayışı uydurma rivayetlerle destekleyen Haşviyye kanalıyla ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Haşviyye'nin ise hem Sünnî hem Şii hadisçilerce beslenmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu itibarla Müşebbihe'nin müstakil bir ekol olmasından ziyade farklı gruplarda görülen bir aşırılık olduğu söylenebilir. (Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, 2006, 32: 156-158)
- 180 Râfıza: Zeyd b. Ali'nin Emevîler'e karşı başlattığı isyan esnasında Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i meşrû halife kabul ettiği gerekçesiyle kendisini terkeden ilk İmâmîler'i, ardından ilk üç halifenin hilâfetini reddettileri için bütün Şii grupları, daha sonra da Şii unsurları taşıyan bazı bâtinî grupları ifade eden bir terimdir. (Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 285)
- 181 Kaderiyye: Sorumluluk doğuran fiillerin sadece insanın iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren itikadî mezheptir. Kader meselesine yaklaşımları bakımından Mu'tezile'ye benzer olmakla birlikte, en azından başlangıç döneminde farklı bir fırka oldukları kabul edilir. Daha sonraları bu ekole mensup olanlar Mu'tezile'ye katılmışlardır. (Geniş bilgi için bkz. Üzümlü İlyas, "Kaderiyye" *DİA*, 2001, 24: 64-65)
- 182 Cebriyye: Genel olarak insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunanlara verilen bir isimdir. Bununla beraber Mu'tezile mensuplarıyla Ehl-i sünnet kelâmcılarının Cebriyye kavramına yükledikleri anlamlar önemli ölçüde birbirinden farklıdır. Mu'tezile'ye göre Cebriyye, kullara ait bütün fiillerin önceden belirlenmiş bir plan (kader) dâhilinde gerçekleştiğini ve bu tür fiillerin, kulun kısmî tesiri söz konusu olsa bile ilâhî irade ve kudretten bağımsız olarak meydana gelmesinin mümkün olmadığını kabul eden grupların adıdır. Buna göre kadere inanan ve kullara ait fiillerin Allah'ın yaratmasıyla oluştuğunu savunan bütün Sünnî ekoller Cebriyye'ye dâhildir. Ehl-i sünnet kelâmcılarının çoğunluğuna göre ise insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnız ilâhî irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini ve insanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia edenlere Cebriyye denilir. (Geniş bilgi için bkz. İrfan Abdülhamid Fettâh, "Cebriyye", *DİA*, 1993, 7: 205-208)
- 183 Mücessime: Allah'ı cisim olarak düşünenleri veya O'na cismanî özellikler nisbet edenleri ifade eden bir terimdir. Buna göre mücessime tescîm görüşünü benimseyen grup veya kişileri ifade eder. Müstakîl bir fırkayı belirtmekten ziyade çeşitli gruplar içinde tescime dayalı anlayışları kabul edenleri niteleyen mücessime, bazı kelâm ve mezhepler tarihi kaynaklarında "müşebbihe" terimiyle eş anlamlı gibi kullanılmıştır. (Detaylı bilgi için bkz. İlyas Üzümlü, "Mücessime", *DİA*, 2006, 31: 449-450)

Ve Kaderiyye'nin şeyhi her şey'de illet talep ettiği İblîs *aleyhi'l-la'ne*'nin evvelâ Allâhu Te'âlâ kendini yarattığına sebep ne olduğunu talep edip sâniyen secde etmeğe teklîf olunduğuna, sâlisen Âdem'e secde etmeğe teklîf olunduğuna sebep ne olduğunu talep ettiği gibidir. Ve Havâric¹⁸⁴, Hak Te'âlâ'ya hükmü mahsûs kılıp Âdem oğlanın hükmünü câ'iz görmemişlerdir, İblîs *aleyhi'l-la'ne* secdeyi Allâhu Te'âlâ'ya mahsûs kılıp gayrıya secde etmek câ'iz görmediği gibi. Ve bu fırkaların şübheleri âmmeten İblîs *aleyhi'l-la'ne*'nin şübhelerinden nâşiye olmuşlardır. [8b] Bu şübheler ibtidâ İblîs *aleyhi'l-la'ne*'den sâdır olmuşlardır. Mezkûr fırkalar âhirde muzhir olmuşlardır. Nitekim Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde bu fırkaların âhirde muzhir olduklarına işâret eyleyip عَدُوُّ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوبَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾¹⁸⁵ ya'nî "Şeytânın adımlarına ittibâ' edip ehl-i câhiliyyet kendi nefislerinden bazı nesneyi helâl edip bazı nesneyi harâm kıldıkları gibi, siz böyle kılmanuz. Böyle kılmak şeytânın idlâliyledir. Elbette şeytân sizin zâhir olan düşmanınızdır." diye buyurmuşdur. Bu âyet-i şerîfeden anlanan budur ki buncılayın şübheler ibtidâ şeytân *aleyhi'l-la'ne*'den sâdır olup sonra Âdem oğlanından bu şübheler bulunacak Âdem oğlanı bu şübheleri izhâr etmişler ola.

Ve geçmiş zamânda olan kâfirlerin sözleri tetebbu' olunsa, sonra gelen kâfirlerin sözlerine muvâfık bulunur. Nitekim Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde¹⁸⁶ ﴿كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ﴾ ya'nî zikir olunan cehele-i müşriklerden yâ cehele-i ehl-i kitâbdan öndin gelip giden cehele-i müşrikler yâ cehele-i ehl-i kitâb zikir olunan cehele-i müşrikler gibi yâ cehele-i ehl-i kitâb gibi Allâhu Te'âlâ'nın¹⁸⁷ ﴿أَرَأَيْتَ إِذْ أَخْرَجْنَا إِلَهُكُمُ إِلَهًا﴾ kavli delâlet ettiği üzere, "Bize Allâhu Te'âlâ'yı âşikâre göster." dediler. Dahî Allâhu Te'âlâ'nın¹⁸⁸ ﴿هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ﴾ [9a] kavli delâlet ettiği üzere "Senin Rabbin bizim üzerimize, üzerinde ta'âm olan sofrayı gökden indir-

184 Hâriciler: Dinî ve siyâsî konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan bir fırkadır. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havâric ismini "insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Alî'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar" anlamında kullanmışlardır. Mezhep mensupları ise, "kâfirlerle her türlü bağı koparanlar" anlamında kullanırlar. Kaynaklarda bu grup için "Harûriyye, Vehbiyye, Râsibiyye" gibi isimler de kullanılmıştır. Şiddet taraftarı oldukları için kısa zamanda pekçok fırkaya ayrılmışlardır. (Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fıglalı, "Hâriciler", *DİA*, 1997, 16: 175-178)

185 "...Şeytânın peşinden gitmeyin, çünkü o sizin apaçık düşmanınızdır." el-Bakara, 2/168.

186 "Bunun gibi onlardan öncekiler de onların dediklerinin benzerini demişlerdi. Kalpleri hep birbirine benziyor!" el-Bakara, 2/118.

187 "Bize Allah'ı apaçık göster." en-Nisa, 4/153.

188 "... Rabbin bize gökten bir sofrâ indirebilir mi?" el-Mâide, 5/112.

meğe kâdir olur mu?” dediler. Ve selefde vâki‘ olan kâfirler, hâlâ vâki‘ olan kâfirler gibi ve hâlâ vâki‘ olan kâfirler, selefde vâki‘ olan kâfirler gibi bu makûle sözleri söylemeğe sebep selefde ve hâlâ vâki‘ olan kâfirlerin kalbleri idrâkda kemâl mertebede kusûr üzre olmakda biri birine benzedikleridir. Ve hâlâ mevcûd olan fırak-ı dâlliyye-i selefde vâki‘ olan fırak-ı dâlleye Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretleri benzedip «القدريّة مجوس هذه الامة والمشيبة يهود»¹⁸⁹ ya’nî “Fırka-i Kaderiyye hâlâ mevcûd olan ümmetin Mecûsisidir ve Müşebbihe bu ümmetin Yahûdisidir ve Fırka-i Râfıza bu ümmetin Nasârâsıdır.” diye buyurmuşdur.

[İslâm Toplumunda Ortaya Çıkan İlk Fitne]

Ve millet-i İslâmiyye’de Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretlerinin şevketinde ve kuvveti ve kudreti olup beden-i şerîfinin sıhhati zamânında şübhe eden Zül-Huveysıra Temîmî’dir¹⁹⁰ ki Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretlerine “adâlet eyle, bu senün işlerinde adâlet yoktur.” dedi. Dahi Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretleri “Ben âdil olmayacak, kim âdil olur?” dediler.¹⁹¹ Mezkûr la’înin “adâlet eyle” demesi kendinin hüsn-i aklîyi kubh-ı aklî i’tibâr edip hüsn-i şer’îye kubh-ı şer’îye râzı olmadığını üzerine [9b] dâ’irdir. Dahi Uhud Gazâsı’nda İslâm sûretinde olan münâfıklar niçe niçe bunun gibi şübheler edip kadere kâ’il olup cebr-i sırfı tasrîh etmişlerdir.

Ve Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretlerinin maraz-ı mevtinde ve fevt olduklarından sonra sahâbe beyrinde vâki‘ olan ihtilâfât, ihtilâfât-ı ictihâdiyyedir ki merâsim-i şer’iyyeyi ve turuk-ı dîniyyeyi ikâmet ve idâmet için mübâşeret edip tamâm hidâyet ü ihtidâ üzre olmuşlardır. ‘An-karîb inşâ’al-lâh zikir olunur.

Ve Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretleri «ما شقي امرء عن مشورة ولا سعد»¹⁹² ya’nî “Meşveret ile amel edip bir fi’ili yapar; kavli ihtiyâr eylemekde sıhhatini, fesâdını, savâbını, hatâsını, sıdkını, kizbini mülâhaza edip gayrı kimesneye danışıp amel eden kimesne şekâvet üzre olmadı. Ve

189 Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16; İbn Mâce, “Mukaddime, 10, 35; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 86, V, 407. Müşebbihe ve Râfızilerle alakalı olarak benzer bir rivayete rastlanmamıştır.

190 Zülhuveysıra: Hz. Peygamber’in ganimet taksimine itiraz eden ve ilk Hâricî liderlerinden Hurkûs b. Zühayr ile aynı kişi olduğu söylenen şahısdır. (Hurkûs hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Hurkûs b. Zühayr”, *DİA*, 1998, 18: 390-391).

191 Bkz. Buhârî “Menâkıb”, 25; “Edeb”, 95, “Mürteddîn”, 7; İbn Hanbel, *Müsned*, III, 56, 65; İbn Mâce, “Mukaddime, 12.

192 Kaynağı bulunamamıştır.

müstakil kendinin re'yiyle amel edip gayrı kimesne ile müşâvere etmeyen kimesne sa'îd olmadı.” diye buyurup gayrı kimesneden istifâde ile olan ameli medhedip re'yiyle olan ameli zemm eylemiş iken müctehid re'yiyle ictihâd etmesinde makbûl olduğu oldur ki müctehid zâhir ahkâmı istinbâtta eğer kim re'yiyle müstakil olmak sûretinde görünür. Lâkin hakikatde re'yiyle müstakil olmayıp lugatdan ictihâda sâlih olacak mikdârını bilip elfâz-ı vaz'ıyyeyi, dahi elfâz-ı mecâziyye-yi kinâ'ıyyeyi, dahi nass u zâhir ve âmm u hâss ve mutlak u mukayyed ve mücmel ü mufasssal ve fehvâ-i **[10a]** hitâb ve mefhûm-ı kelâm ve delâlet-i mutâbaka ile delâlet-i tazammun ile istitbâ' ile medlûl olanları bilip mâ-beynlerini fark edip Kur'ân-ı Şerîf'in cemî' aksâmıyla ahvâlini dahi ahbâr-ı nebeviyye-yi ehâdîs-i şerîfeyi esânîdiyle dahi nakillerin rivâyetlerin ahvâlini ihâta tarîkiyle bilip âdil ü sikâtıdan olanlar ile ma'ûn ve merdût olanlar beyninde mümeyyiz olup vakâ'i-i hâssayı zabtedip vâcib ve nedb ve ibâhat ve hatar ve kerâhet beynlerini fark edip sahâbenin mevâki'-i icmâ'ını dahi selefden, tâbi'ından sulehânın mevâzi'-ı icmâ'ını bilip mevâdd-i kıyâslara ve keyfiyyet-i nazara tarîk bulup ve keyfiyyet-i nazarda tereddüt edip evvelâ ma'nâ-yı aslîyi taleb edip sonra istinbât olunacak ma'nâyı mülâhaza edip ne tarîkle istinbât olunduğunu bilmek ile ictihâd ve istinbât ettiği sebebdan gayrı kimesneden istifâde ettiği kimesnelerden ma'dûd olup makbûl olmuştur. Ve bir kimesne ki beyân hakikatini ve savâb u hatâsını mülâhazasız gayrı taklîd ve âhar kimesneden istifâde de memnû' olsun makbûl olmadığını ittifâka bir mezheb bulup o mezhebin hatâsını, savâbını, hakkıyyetini, bâtıl olduğunu mülâhaza etmeyip ol mezhebe zâhib olup âhar kimesneye taklîd edip âhar kimesneden istifâde edicidir, ol makûle kimesnenin âhardan istifâde ettiği makbûl olmayıp merdûd olmuştur. Nitekim bir kimesnenin babası, anası, yâ üstâzı bir bâtıl itikâd **[10b]** üzerine olup bir fi'ili yapar, kavli irtikâb ederler, dahi oğulları, kızları, yâ şâkirdleri, babalarının analarının yâ üstâzlarının kavilleri savâb üzre midir hatâ üzre midir yâ itikâdları hak mıdır, bâtıl mıdır, fikir ve mülâhaza etmeden babalarının üstâzlarının sözlerini ihtiyâr edip itikâd etdikleri nesneleri itikâd ederler ve işledikleri fi'illeri işlerler. Buncılâyın kimesneler hakikatde âhar kimesneden istifâde etmeyip merdûd olmuşlardır.

[İctihâd Usûlû ve Şartları]

Ahvâl-i ictihâd: Bilgil ki ehl-i usûlden nakl olunup demişler: “Bir kimesne zikr olunan ma‘ârifi tahsîl eylese, ol kimesne için ictihâd câ‘iz olur ve ictihâd ile ihtirâ‘ etdiği hüküm ahkâm-ı meşrû‘adan olur. Ve avâm üzerine ol kimesneye taklîd ve fetvâsıyla amel vâcibdir, hattâ rivâyetde ve haberde gelmiştir ki ‘Hazret-i Resûl *aleyhi’s-selâm*, Hazret-i Mu‘âz ı Yemen cânibine kâdî edip gönderir iken ‘Yâ Mu‘âz ne ile hüküm edersin kâdîlikde?’ dedi. Dahi Hazret-i Mu‘âz *radıyallâhu anh* cevâb verip ‘Hak Te‘âlâ’nın kitâbıyla hüküm ederim yâ Resûlallah.’ dediler. Ondan sonra Resûlullâh *aleyhi’s-selâm* hazretleri ‘Yâ Mu‘âz eğer kitâbda bulamazsan ne ile hüküm edersin?’ diye su‘âl etmişler. Hazret-i Mu‘âz, ‘Yâ Resûlallah, eğer kitâbda bulamazsam Resûlullâh hazretlerinin sünnetiyle hüküm ederim.’ demişler. Ondan sonra Resûlullâh *aleyhi’s-selâm* [11a] hazretleri, ‘Eğer sünnetde bulamazsan ne ile hüküm edersin?’ diye su‘âl etmişler. Hazret-i Mu‘âz *radıyallâhu anh* ‘Yâ Resûlallah benim re‘yimle hüküm ederim.’ diye buyurmuşlar. Ondan sonra Resûlullâh *aleyhi’s-selâm* hazretleri «الحمد لله الذي وفق رسول¹⁹³ ya‘nî du‘â edip ‘Cins-i hamd Allâhu Te‘âlâ’ya mahsûsdur ki kendinin resûlünün resûlünü, kendinin rızası müte‘allik olduğu şey’e tevfiğ eyledi.’ dediler.”

Dahi Hazret-i emîrî’l-mü’minîn Alî *radıyallâhu anhdan* rivâyet olunup “Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretleri beni Yemen cânibine kâdî kılıp göndermek istedikde ben dedim ki ‘Yâ Resûlallah, ben nice sene kâdîlikde hüküm ederim, ben tazeyim, hâdisim.’ dedim. Dahi Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretleri mübârek elini göğsümün üzerine koyup «اللهم اهد قلبي¹⁹⁴ ya‘nî du‘â edip ‘Yâ Rabbi sen onun kalbine hidâyet eyle, dilini doğru yola muhkem kıl.’ dedi. Bu tarikle du‘â eyledi. Ondan sonra ebeden iki kimesnenin beyninde hüküm etmekte şek ve şübhe eylemedim dedi.”

Ve müctehidler usûlde furû‘da ya‘nî mesâ’il-i usûliyyeye ve furû‘iyyeye istinbât etdiklerinde götürüsü savâb üzre olduğunda ehl-i usûl ihtilâf eylemiştir. Âmme-i ehl-i usûl mesâ’il-i usûliyyeye ve ahkâm-ı kat’iyye-i yakîniyyeye nâzır olanlar “İsâbet üzre olmak vâcibdir ve ihtilâf [11b] edenlerden isâbet üzre olan birisidir. Ve nefy ile isbât beyninde tenâkuz tariki

193 Bkz. Ebû Dâvûd, “Akziye”, 11; Tirmizî, “Ahkâm”, 3. Ayrıca bkz. Buhârî, “Megâzi”, 60; Müslim, “Cihâd”, 7.

194 Bkz. İbn Mâce, “Ahkam”, 1; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 111.

üzre ahkâm-ı akliyyede ihtilâf eylemek câ'iz değildir, gerekse İslâm'da olan ehl-i usûl beyrinde olsun yâ ehl-i îmândan ve İslâm'dan hâric olan ehl-i millet beyrinde olsun. Zîrâ ihtilâf olunan hükmün üzerine bir hâletde sâdık u kizb dahi savâb u hatâ tevârud tarîkiyle sâdık olmak ihtimâli yokdur. Elbette yâ sâdık yâ kâzib olur.” demişlerdir.

Ba'zı efâzıldan “Kâh bir mes'eledede ihtilâf vâki' olup ve mahall-i ihtilâf müşterek olup tekâbü'l-i nakîzeynin şartı ma'dûm olup nizâ' ve cidâl edenlerden her birisinin sözü savâb üzerine haml olunup nizâ' ve muhâlefet mâ-beynlerinden giderilmek kâbil olur.” diye nakl olunmuşdur. Cümleden birisi kelâmullâh olan Kur'ân mahlûk olmakla mahlûk olmamak da Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at ile Ehl-i İ'tizâl beyrinde nizâ' vâki' olup Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at “Kur'ân mahlûk değildir” deyip Ehl-i İ'tizâl “mahlûkdur” deyip ve “Kur'ân mahlûk değildir” diyenlerin murâdları “Kelâm-ı nefsi olan Kur'ân mahlûk değildir” demek olup ve “mahlûkdur” diyenlerin Kur'ân'dan murâdları “asvât ü hurûf olup mahlûk değildir”, mahlûkdur diye nizâ' etdikleri bir şey' olmayıp [12a] hakikatde nizâ' ve cidâl bulunmadığıdır. Dahi Hak Te'âlâ'yı görmek câ'iz olduğu üzerine ihtilâf edip Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at “Hak Te'âlâ'yı görmek câ'izdir” deyip, Ehl-i İ'tizâl “câ'iz değildir” deyip ve “câ'izdir” diyenlerin görmekden murâdları idrâk ve ilm-i mahsûs olup, “câ'iz değildir” diyenlerin murâdları gözden şu'â' hurûc edip mukâbeledede görünen nesneye vâsil olup görünen nesneyi görmek etrâfını ihâta tarîkiyle olup “hakikatde görmek câ'izdir ve câ'iz değildir” diye nizâ' olunan bir şey' olmayıp nizâ' ve cidâl bulunmadığıdır.

Ve Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at ile Ehl-i İ'tizâl eğer ru'yetin mâhiyyetinde ve kelâmın mâhiyyetinde müttetik olup ondan sonra kelâmullâh olan Kur'ân mahlûk olmakla mahlûk olmamak beyrinde dahi ru'yet câ'izdir, câ'iz değildir diye nizâ' üzerine haml olunursa, bu takdîrce aslâ tatbîke kâbil olmayıp biri sahîh biri bâtıl olur. **Ve Ebî Hasan** 'Anberî'nin¹⁹⁵ katında “Her müctehid ki usûle nâzırdır, isâbet üzredir, zîrâ teklîf olunan mübâlağa ile nazar-ı dikkat etmektir. Ve teklîf olunan emri zuhûra getirince isâbet üzre olmuş olur.” demişdir. Ve ba'zı kimesne bunun sözünü kabûl etmeyip “Ebî Hasan 'Anberî'nin sözünden böyle anlanır ki mutlakâ müctehid ve nâzır olan isâbet üzere ola. [12b] Bu söz nass ve icmâ'ın hilâfidir. Zîrâ müctehid kâh savâb üzere kâh hatâ üzere olduğunda nass vârid olmuşdur.

195 Bu şahıs, Abdullah b. el-Hasen b. Husayn el-Anberî (ö. 168) olmalıdır.

Dahi icmâ'-ı ümmet vârid olmuştur.” diye redd eylemiştir.

Ve Ehl-i Usûl için ehl-i hevâyı ikfârda hilâf vardır. Ba'zının katında ehl-i hevâ kâfirdir, ba'zının katında kâfir değildir. “Kâfirdir.” diyen kimesnenin katında ehl-i hevânın üzerine la'net eylemek câ'izdir. “Kâfir değildir.” diyen kimesnenin katında câ'iz değildir.

Ve hak olan imâmın üzerine hurûc eden kimesnenin tuğyânı eğer ictihâddan sâdır olup tuğyân îmândan hâric olmasına yetiştirmese, ol makûle kimesne Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at'ın katında la'nete müstahak olmaz. Ehl-i İ'tizâl katında la'nete müstahak olur. Ve eğer tuğyânı ictihâddan hâsıl olmayıp hasetten olup dînden çıkmakla olduysa la'nete ve kılıç ile kıtâle müstahak olur.

Ve furû'da ihtilâf eden müctehid gerek her birisi isâbet üzere olduğunda ehl-i usûl beyninde ihtilâf vardır. Ba'zının katında cemî' müctehidler isâbet üzredir, ba'zının katında cemî' müctehidler isâbet üzre değildir. Belki isâbet üzere olan ancak biridir, gayrısı nev'-i özür ile ma'zûrdur. Ba'zının katında iki müctehidden birisi ictihâd ettiği hüküm eğer [13a] nassa muhâlefeti zâhir olursa, ol müctehid bi-aynihî dalâlet mertebesine varmayan hatâ ile hatâ etmiş olup, haber-i sahîh ile yâ nassla temessük eden müctehid bi-aynihî isâbet üzere olur ve eğer hiçbirisinin nassa muhâlefeti zâhir olmazsa hiçbirisi bi-aynihî hatâ üzere olmayıp her birisi ictihâdında isâbet üzere olup hükümde gayrı mu'ayyen birisi isâbet üzere olur. Ve müctehidlerin isâbet üzere olduklarında ihtilâf vâkî olduğuna sebep oldur ki “İctihâd olunan hükümlerde ictihâddan evvel Hak Te'âlâ için hüküm var mıdır, yok mudur?” diye **Ehl-i Usûl** bu husûsda ihtilâf edip ba'zısı “İctihâddan evvel ictihâd olunan hükümlerde Hak Te'âlâ için hüküm yoktur, müctehidlerin ictihâdı ne hükme vâsıl olursa, Allâhu Te'âlâ ol hükümle hüküm eder. Şöyle ki ictihâd ile ma'lûm olmazsa ol hüküm sâbit olmaz.” demiştir. Bu mezheb üzere her müctehid isâbet üzere olmuş olur.

Ve ba'zısı “İctihâd olunmaktan evvel her hâdisede Allâhu Te'âlâ için bir hükmi mu'ayyen vardır. Hattâ ol sebebdan ictihâd olunur. Şöyle ki ictihâddan evvel Allâhu Te'âlâ için bir hükmi mu'ayyen olmamış olsa ictihâd kâbil olmaz. Zîrâ ictihâdda taleb vardır ve taleb matlûbsuz tasavvur olunamaz. Ve ictihâddan evvel hüküm bulunduğu [13b] sebebdendir ki müctehid nusûs ve zevâhir ve umûmât beyninde dahi müttefekun-aley-

hâ olan mesâ'il beyninde tereddüd edip ahkâm ve suver cihetinde râbîta-i ma'neviyye yâ takrîb taleb eder, tâ ki ictihâd edecek hükmünde müttfe-kun-aleyh olan hükümde bulunan 'İlletin misli sâbit ola." demiştir. Ve bu mezheb üzre müctehidlerden isâbet üzre olan birisidir ve âhar kişi nev'-i özür ile ma'zûrdur.

[İctihadın Hükümü]

İctihâd farz-ı kifâyedir, farz-ı ayn değildir. **Ve iki** müctehid kendilerin ictihâdlarında biri birine muhâlif oldukları takdîrce, mezbûr iki müctehidin birisi âhara taklîd câ'iz değildir. Dahi bir müctehid bir hâdisede bir hükmü ictihâd etdikden sonra bir âhar vakitte gine ol hâdisе vâkı'a oldukda evvelki ictihâdıyla amel eylemek câ'iz değildir. Zîrâ câ'izdir ki evvelki ictihâdda ba'zı nesneden gâflet edip ikinci ictihâdda zuhûr ede.

Ve ashâb-ı kirâma taklîd câ'iz olduğunda ihtilâf vardır. İmâm-ı Kerhî'nin¹⁹⁶ katında kıyâsla idrâk olunan umûrda taklîd câ'iz değildir. İmâm Şâfi'î'nin kavî-i cedîdinde gerekse kıyâsla idrâk olunan umûr olsun yâ kitâbla yâ sünnetle idrâk olunan umûr olsun taklîd câ'iz değildir. Ve Ebî Sa'îd Berda'î'nin¹⁹⁷ katında mutlaka taklîd vâcibdir ve âmmî için müctehide taklîd vâcibdir ve âmmî istifsâr [14a] etdiği hükümlerde kimden istif-sâr ederse ol âmmînin mezhebi ol istifsâr etdiği kimesnenin mezhebi olup âmmî için aslında bir mu'ayyen mezheb olmamaktır. Lâkin ulemâ-i Hane-fîyye ve ulemâ-i Şâfi'îyye âmmînin mezhebi mu'ayyen olmadığı takdîrce halt-ı mezheb lâzım geldiği ecilden âmmî-i Hanefi için mezheb-i Hanefi ile, âmmî-i Şâfi'î için mezheb-i Şâfi'î ile amel etmesini câ'iz görüp âmmî-i Hanefi Şâfi'î mezhebiyle, âmmî-i Şâfi'î Hanefi mezhebiyle amel eylemek câ'iz görmemişlerdir. Ve bir şehirde iki müctehid cem' oldukları takdîrce âmmî te'emmül ve fıkır edip kankısını efdal ve takvâsını ziyâde bulursa onu ihtiyâr edip, onun fetvâsıyla amel eylemek gerekdir.

Ve bir müftî kendinin mezhebi üzerine kaçan ki fetvâ verip kâdî hükm eylese ol hüküm cemî' mezhebler üzre sâbit olmuş olur. Ve âmmî ne neste¹⁹⁸ ile 'âlimin ictihâd mertebesine vâsıl olduğunu bilmek dahi müctehid ken-

196 Ebû'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî (ö. 340/952) Hanefi mezhebinin sistemleştirilmesinde önemli katkıları bulunan, Irak Hanefiliği çizgisinin önde gelen temsilcisi olup usulcülüğü ve fakihliği ile maruftur.

197 Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyin el-Üsrûşenî el-Berdaî (ö. 317/930), Hanefi fakihidir.

198 Nesne, şey manasında bir kelime.

disi şerâ'it-i ictihâdî tamâm tahsîl ettiği, ne zamânda bilir? Bunun beyânında iştibâh vardır.

Ve ashâb-ı zevâhirden ba'zısı, meselâ Dâvûd İsfahânî¹⁹⁹ gibi ahkâmı kıyâsî ve ictihâdî câ'iz görmeyip “Kıyâs mukaddemâ İblîs *aleyhi'l-lâ'ne*’nin i'tibârıyla olmuştur.” deyip kıyâsî kitâbın [14b] sünnetin mazmûnlarından hâric zann eylemişlerdir. Ve kıyâs ve ictihâd mu'teber olup kitâbın sünnetin mazmûnlarından hâric olmayıp kıyâs turuk-ı şer'îden bir hükm-i şer'îyi talep etmek olduğunu bilmemişlerdir. Ve şerî'atlardan aslâ bir şerî'at yoktur ki mazbût ola, illâ ictihâd ile kıyâs ile mazbût olmuştur. İctihâd mu'teberdir. Ashâb-ı kirâmdan *radiyallâhu anhum* vâki' olduğu tevâtür mertebesine varmışdır.

[Müctehidler Sınıfları]

Ve müctehidler iki bölükdür, birisi ashâb-ı hadîsdir, birisi ashâb-ı re'ydir.

[Hadis Ehli]

Ve ashâb-ı hadîsden murâd Ehl-i Hicâz'dır. Ehl-i Hicâz'dan murâd, Enes'in oğlu Mâlik'in²⁰⁰ ashâbıdır. Dahi İdrîs'in oğlu Muhammed Şâfi'î'nin²⁰¹ ashâbıdır. Dahi Süfyân Sevrî'nin²⁰² ashâbıdır. Dahi Hanbel'in oğlu Ahmed'in²⁰³ ashâbıdır. Dahi Muhammed'in oğlu Alî'nin oğlu Dâvûd İsfahânî'nin²⁰⁴ ashâbıdır. Bunlara ashâb-ı hadîs tesmiye olunmağa sebep, bunların himmetleri ehâdis-i şerîfeyi tahsîl ve ahbârı nakl ve ahkâmı nusûs üzerine binâ edip bir hükmün hakkında ahbârdan yâ âsârdan birisini buldukları takdîrce haber ile, yâ âsâr ile amel edip kıyâs-ı celîye, kıyâs-ı hafîye mürâ'at etmedikleridir.

Ve Şâfi'î ba'zı efâzıl nakl ettiği üzre “Bir mertebe ahbâra ve âsâra i'tibâr eylemiştir ki [15a] kendinin ashâbına ‘Kaçan ki siz, ben hükm ettiğim hükümlerden birisinde bir mezheb bulsanız ve ahbârdan yâ âsârdan benim

199 Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî (ö. 270/884), Zâhirî mezhebinin kurucusudur.

200 Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), Mâlikî mezhebinin imâmı, büyük müctehid ve muhaddistir.

201 İmâm Şâfi'î: Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfi'î (ö. 204/820), büyük müctehit âlimlerden olup Şâfi'î mezhebinin kurucu imâmı kabul edilir.

202 Ebû Abdillâh Süfyân b. Said b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778), kendi adıyla anılan fıkıh mezhebinin imâmı, müfessir, muhaddis ve zâhid bir âlimdir.

203 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), Hanbelî mezhebinin imâmı olup muhaddisliği ve fakihliği ile marufdur.

204 Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî (ö. 270/884) Zâhirî mezhebinin kurucusudur.

mezhebimin hilâfına delâlet eder bir haber yâ bir eser bulsanız tahkiksiz biliniz kim benim mezhebim ol haber yâ eser delâlet ettiği hükümdür.’ demiştir.”

Ve Şâfi’î’nin ashâbından ba‘zısı Yahya’nın oğlu Ebû İbrâhîm İsmâ‘îl’dir²⁰⁵, Süleymân’ın oğlu Rebî‘ Hibrî’dir²⁰⁶, Yahya’nın oğlu Harmele’dir²⁰⁷, Süleymân’ın oğlu Rebî‘ Murâdî’dir²⁰⁸, Ebû Ya‘kûb Büveytî’dir²⁰⁹, Muhammed’in oğlu Hasan’dır²¹⁰, Abdülhakem’in oğlu Abdullâh’ın oğlu Muhammed Mısırî’dir²¹¹, Hâlid’in oğlu İbrâhîm’in oğlu Ebû Sevr Kelbî’dir²¹².

Ve **Şâfi’î’nin** ashâbı ba‘zı efâzıl nakl ettiği üzere dâ‘imâ Şâfi’î’nin ictihâdı üzerine olup, ictihâd ziyâde etmeyip Şâfi’î’den tevcih ve istinbât üzere nakl olunan hükümlerde tasarruf edip aslâ muhâlefet etmemek üzerine zâhib olmuşlardır.

-
- 205 Müzenî: Ebû İbrâhîm İsmâil b. Yahyâ b. İsmâil el-Müzenî el-Mısırî (ö. 264/878), İmâm Şâfi’î’nin önde gelen talebelerinden biri olup müctehid olduğu kabul edilir.
- 206 Ebû Muhammed er-Rebî‘ b. Süleymân b. Dâvûd el-Cizî el-Ezdi (ö. 256/870), İmâm Şâfi’î’nin talebesi, fıkıh âlimidir. (Geniş bilgi için bkz. Beşir Gözübenli, “Cizî”, *DİA*, 1993, 8: 37).
- 207 Ebû Hafs (Ebû Abdillâh) Harmele b. Yahyâ b. Abdillâh et-Tücibî (243/858), Şâfi’î’nin Mısır’daki talebelerinden ve onun “yeni görüşleri”nin râvilerindendir. (Geniş bilgi için bkz. Vecdi Akyüz, “Harmele b. Yahya”, *DİA*, 1997, 16: 232).
- 208 Ebû Muhammed er-Rebî‘ b. Süleymân b. Abdilcebbâr b. Kâmil el-Mısırî el-Murâdî (ö. 270/884), İmâm Şâfi’î’nin talebesidir. (Geniş bilgi için bkz. Bilal Aybakan, “Rebî‘ b. Süleyman el-Murâdî”, *DİA*, 1993, 8: 37).
- 209 Ebû Ya‘kûb Yûsuf b. Yahyâ el-Mısırî el-Büveytî (ö. 231/846), İmâm Şâfi’î’nin önde gelen talebelerindendir. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Özel, “Rebî‘ b. Süleyman el-Murâdî”, *DİA*, 1992, 6: 500-501).
- 210 Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. es-Sabah ez-Za‘ferânî (ö.260/874), İmâm Şâfi’î’nin öğrencisi olup “kavl-i kadim”in en güçlü râvisidir. (Geniş bilgi için bkz. Bilal Aybakan, “Za‘ferânî”, *DİA*, 2013, 44: 68-69).
- 211 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdilhakem b. A‘yen el-Mâlikî (ö. 268/882), fakih ve muhaddistir. İmâm Mâlik’in talebesi olan babasının yanı sıra Mısır’a gelen İmâm Şâfi’î’nin derslerine katıldı. Şâfi’î’nin takdirini kazandı ve uzun bir süre onun derslerine devam etti. Hocasının hastalığı esnasında ders halkasının idaresi konusunda Büveytî ile aralarında tartışma çıktı ve sonrasında ders halkasından ayrıldı. (Geniş bilgi için bkz. Saffet Köse, “İbn Abdülhakem, Ebû Abdullah”, *DİA*, 1999, 19: 277-278).
- 212 Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Hâlid b. Ebî'l-Yemân el-Kelbî el-Bağdâdî (ö. 240/854), mezhep kurucusu büyük fıkıh ve hadis âlimidir. Aynı zamanda Şâfi’î’nin önde gelen talebelerinden ve onun kadim mezhebinin (eski görüşlerinin) râvilerinden biridir. (Geniş bilgi için bkz. Muhsin Koçak, “Ebû Sevr”, *DİA*, 1994, 10: 229-230).

[Re'y Ehli]

Ve Ashâb-ı Re'yden murâd, Ashâb-ı Irâk'dır. Ehl-i Irâk'dan murâd Sâbit'in oğlu Ebû Hanîfe-i Nu'mân'ın²¹³ ashâbıdır. Ve Ebû Hanîfe'nin ashâbından ba'zısı Hasan'ın oğlu Muhammed²¹⁴ ve Muhammed'in oğlu Ebû Yûsuf Ya'kûb²¹⁵ ve Hüzeyl'in oğlu Züfer²¹⁶ ve Ziyâd'ın oğlu Hasan²¹⁷ ve İbn Semâ'a²¹⁸ ve Âfiyetü'l-Kâdî²¹⁹ [15b] ve Ebû Mutî' Belhî²²⁰ ve Bîşr Merîsî'dir²²¹. Ve bunlara Ashâb-ı Re'y tesmiye olunmağa sebep, bunların kemâl mertebede himmetleri kıyâs tarîkine sâlik olup ahkâmıdan istinbât olunan ma'nâyı tahsile ve havâdisi ol ahkâm üzerine binâya bezledip kâh kıyâs-ı celîyi ehâd-ı ahbâr üzerine i'tibârda mukaddem i'tibâr kıldıklarıdır.

Ve Ebû Hanîfe'nin ashâbı, Ebû Hanîfe'nin *rahimehullâh* ictihâdı üzerine ziyâde ictihâd edip nice mes'elelerde muhâlefet eylemişlerdir. **Ve Ebû Hanîfe** *rahimehullâh* ba'zı efâzılın dediği üzere, “Bu bizim idrâkimiz ve bu ilmimiz re'y iledir ve biz kâdir olduğumuz re'ylerin iyisidir ve bizim kâdir olduğumuzdan gayrı re'ye bir kimesne kâdir olursa ol kimesnenin re'yi kendine müfid olur.” demiştir.

213 Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767), Hanefî mezhebinin imâmı olup büyük müctehid âlimlerden biridir. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, 1994, 10: 143-145)

214 Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805), Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıtl altına alan büyük müctehid âlimdir. (Geniş bilgi için bkz. Aydın Taş, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *DİA*, 2010, 39: 42-43)

215 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, müctehid hukukçu ve ilk kâdilkudât âlimidir. (Geniş bilgi için bkz. Salim Ögüt, “Ebû Yûsuf”, *DİA*, 1994, 10: 260-265).

216 Ebû'l-Hüzeyl Züfer b. el-Hüzeyl b. Kays el-Anberî el-Basrî (ö. 158/775), Ebû Hanîfe'nin öğrencisi, Hanefî mezhebinin imâmlarından biri. (Geniş bilgi için bkz. Murteza Bedir, “Züfer b. Hüzeyl”, *DİA*, 2013, 44: 527-530)

217 Ebû Ali el-Hasen b. Ziyâd el-Ensârî el-Kûfî el-Lü'lûî (204/819), Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden olup müctehid bir âlimdir. (Geniş bilgi için bkz. Beşir Gözübenli, “Hasan b. Ziyâd”, *DİA*, 1997, 16: 361-362).

218 Ebû Abdullâh Muhammed b. Semâa b. Ubeydillâh et-Temîmî el-Kûfî (ö. 233/848), Hanefî fakihî ve muhaddisidir. (Geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “İbn Semâa”, *DİA*, 20: 313-314)

219 Bu şahıs, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden “Âfiye b. Yezid” olmalıdır. Halife Mehdi, onu Bağdat'a kadı olarak tayin etmiştir.

220 Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh b. Mesleme el-Belhî (ö. 199/814), Ebû Hanîfe'nin talebesi ve ona nisbet edilen *el-Fikhu'l-Ekber* ile *el-Fikhu'l-Ebsat* adlı eserlerin râvisidir. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Şener, “Ebû Mutî' Belhî”, *DİA*, 1994, 10: 194-195)

221 Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî: Ebû Abdîrrahmân Bîşr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî (ö. 218/833), Cehmiyye ile Mürcî'e'nin görüşlerini benimseyen kelâmcı ve Hanefî fakihidir. Hayatının ilk yıllarını Kûfe'de geçirdi ve tahsiline Ebû Hanîfe'nin derslerine devam etmekle başladı. Hocasının vefatından sonra Ebû Yûsuf'un derslerine devam etti. Hammâd b. Seleme ve Süfyan b. Uyeyne'den hadis okuyup rivayet etti. Hocası Ebû Yûsuf'un muhalefetine rağmen kelâm tahsil etti. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “Bîşr b. Gıyâs”, *DİA*, 1992, 6: 220-221).

Ve Ashâb-ı Hadîsle Ashâb-ı Re'y beyninde ictihâd sebebiyle furû'da bir mertebede ihtilâfât-ı kesîre vâkı'a olmuşdur ki her birisi için furû'da tasnîfler olup turuk-ı zunûnda münâzaraları kemâl mertebede vâkı'a olup gûyâ bu iki fırkadan her birisi kat' ve yakîn üzerine müşrîf olmuşlardır. Ve bu ihtilâflardan biri birini ikfâr ve tatlîl lâzım gelmez. Belki her bir müctehid isâbet üzredir. [16a]

[İctihad Usûlü]

Usûl-i ictihâd bi-hasebî'z-zâhir dördtür; kitâbdır, sünnetdir, icmâ'dır, kıyâsdır. Ve bi-hasebî'l-hakîka ikidir; kitâbdır, sünnetdir. Belki ancak kitâbdır. **Peygamber** *aleyhi's-selâm* hazretleri ahkâm-ı şer'îyyenin ba'zını ictihâd ile zâhir kılmak husûsunda ihtilâf olunmuşdur. Ba'zı ulemânın katında ahkâm-ı şer'îyyeyi ictihâd ile zâhir kılmak ümmetine mahsûs olmasına zâhib olmuşdur. Ve ba'zı ulemâ ictihâd ile Peygamber *aleyhi's-selâm* ahkâm-ı şer'îyyeyi zâhir kılmasının câ'iz olmasına zâhib olmuşdur. **Ve bizim** katımızda sahîh budur ki Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri mübtelâ olduğu emrde vahiyden recâsı munkatı' olduğu takdîrce ictihâd ile amel eylemek câ'iz olur. **Ve** ictihâdın sıhhati ve cevâzı sahâbe-i kirâmdan ahz olunmuşdur ki kaçan ki bir hâdis vâkı'a olsa evvelâ Allâhu Te'âlâ'nın Kitâb-ı Şerîf'ine nazar edip kitâbda hükmünü buldukları takdîrce kitâbla amel edip, kitâbda bulmayıp sünnetde buldukları takdîrce sünnetle amel edip, sünnetde dahi bulmadıkları takdîrce ictihâd ile amel eylemesine zâhib olmuşlardır. **Ve** ibâdetde mu'âmelâtta havâdis ²²² لا يعد ولا يحصى olup her hâdisenin hakkında nass vârid olmamağın ictihâdı ve kıyâsı i'tibâr [16b] eylemek lâzım ve mühim olmuşdur. Tâ ki her hâdisenin mukâbelesinde ictihâd oluna ve müctehidler beyninde ihtilâflar vâkı' olmasına bâ'is, meselâ lafz-ı emrin ta'rîfinde ve itlâkında ve vücûb ve ibâhet ve nedbe müfîd olmakda ve şartla mu'allak ve vasıfla mukayyed olduk da tekrârı mûcib olmakda ve zıddından nehyine müstelzim olmakda ve bir şey'den nehy zıddına emr olmakda ve âmmın hükmünde ve âmm haber ile ve kıyâs ile tahsîs olunmakda ve mevzî-i isbâtta nekre hâs olmakda ve bir lafız için hakikat-i müsta'mele ve mecâz-ı müte'ârefe olup hakikat ile amel evlâ olmakda ve cem'-i beyne'l-hakîka ve'l-mecâz²²³ câ'iz olmamakda ve muktezâ-yı nass için umûm olmamakda ve alem ile bir şey'i tansîs mâ'-adâsından hükmü

222 "Sayılamayacak ve hesap edilemeyecek (kadar)"

223 "Hakikat ile mecâzı birleştirmek"

nefye mûcib olmakda ve şarta ta'lik olunup dahi vâsf ile takyîd olundukda nefyi mâ'adâya müstelzim olmakda ve nass-ı mutlak mukayyed olmakda ve âmm kendinin sebebine mahsûs olmakda ve nazımda mukârenet hükümde mukâreneti mûcib olmakda ve keyfiyyet-i istisnâda ve ma'tûfun-a-leyh olanı ma'tûf-ı mübeyyin olmakda ve kitâb sünnetle ve sünnet kitâb-la nesholmak câ'iz olmakda. Dahi sâ'ir ihtilâfât-ı vâkı'a olan mevzî'lerde ihtilâflar vâkı' [17a] olmak ictihâdda ihtilâfların bulunmasını iktizâ eylemiştir. Hattâ eğer aslâ kâ'idelerinde usûllerinde me'hazlerinde dahi sâ'ir husûslarında muhâlefetleri olmayıp muvâfık olsalardı, cemî' müctehidler ictihâdlarında biri birine muvâfık olmak lâzım gelirdi. **Meselâ** ba'zı ulemâ "Bir kimesne kendinin mâ-dûnuna if'al dediği lafz kendisi emrdir, nitekim ilm-i sarfda ma'lûmdur." demiştir.

Ve ba'zı ulemâ "İf'al sîgası emr değildir; belki emr, if'al sîgasını demektir. Zîrâ sâhib-i *Miftâh*²²⁴, 'emr' lûgat-ı Arabiyyetde 'Enzil /li-yünzil' (انزل / لينزل) misli sîgalarını isti'mâl eylemekden ibârettir." demiştir. Dahi cumhûr, "Fi'il üzerine bir kimesneden fi'ili taleb eylemek ma'nâsına olan emri ıtlâk eylemek mecâzdır. Zîrâ bir kimesne bir fi'ili işler iken hilâfına emr eylemek 'örf-i nâssda sahîhdir. Pes eğer fi'il emr olsa lâzım gelir bir kimesne fülân işi işler demek, ol işe emr eder demek kuvvetinde olup, ol işin hilâfına emr eder demek ol işe emr etmez demek ola. Ve bir fi'ile bir ânda bir şahsa emr edip dahi ol fi'ile emr etmek câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir ki fi'ile emr ıtlâkı hakikatle olup mecâz ile olmaya." demişlerdir. Ve bu delîl ehl-i 'örfün isti'mâllerinden ahz olunmuştur. [17b]

Ve Şâfiî'nin ba'zı ashâbı, "Fi'il üzerine lafz-ı emr ıtlâk olunmak hakikatledir. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde fi'ilde lafz-ı emr isti'mâl edip²²⁵ ﴿وَمَا أَمْرٌ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ﴾ ya'nî 'Fir'avn'ın fi'ili reşîd değildir' demiştir. Ve isti'mâlde asıl, hakikatdir. Pes lâzım geldi ki lafz-ı emrin fi'il üzerine ıtlâkı hakikatle ola." demişlerdir. Ve bu delîl Hak Te'âlâ'nın Kelâm-ı Şerîf'inden ahz olunmuştur. Ve sâ'ir ihtilâfât bunun üzerine kıyâs ile ma'lûm olur.

224 Bu eser, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) Arap grameri ve belâgatına dair *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eseri olmalıdır. (Bkz. Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm* (nşr. Naîm Zerzûr), Beyrut 1403/1983)

225 "... Oysa Firavun'un emri isâbetli değildi." Hûd, 11/97.

[BİRİNCİ BÖLÜM : İSLÂM MEZHEPLERİ, DİĞER DİNLER ve MEZHEPLER]

Fırak-ı İslâmiyye Yetmiş Üç Fırkaya Vâsıl Olduğunun Beyânı

Bilgil ki Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin maraz-ı mevtlerinde, dahi vefât etdikden sonra ashâb-ı kirâm beyninde vâki' olan ihtilâfât, ihtilâfât-ı ictihâdiyyedir ki merâsim-i şer'îyyeyi ikâmet ve turuk-ı dîniyyeyi idâmet maslahatı için vâki' olmuştur. Ve bu ihtilâflar Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin maraz-ı mevtlerinden ve vefâtından sonra, tâ ashâbın *radiyallâhu anhum* âhir zamânlarına gelince terakkiye varıp Ma'bed Cühenî²²⁶ ve Gaylân Dîmaşkı²²⁷ ve Yûnus Esvârî²²⁸ bu üç kimesne zuhûr edip kadere ve cemî'-i eşyâyı Hak Te'âlâ'nın yaratmasında muhâlefet eyleyip yevmen-fe-yevmen ihtilâflar ziyâde olup Ehl-i İslâm yetmiş üç fırka olup kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye sekiz fırka olup sonra ol fırkalardan [18a] nice sınıflar zuhûr etmekle zıkr olunan adede vâsıl olmuştur, ya'nî yetmiş üç fırka olmuştur. Kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye; Mu'tezile'dir, Şî'a'dır, Havâric'dir, Mürci'edir, Neccâriyye'dir, Cebriyye'dir, Müşebbihe'dir, Nâciye'dir.

Mu'tezile yirmi fırkadır: [1] Vâsiliyye'dir, [11] Amriyyedir, [111] Hüzeyliyye'dir, [1v] Nazzâmiyye'dir, [v] Esvâriyye'dir, [v1] İskâfiyye'dir, [v11] Ca'feriyye'dir, [v111] Bişriyye'dir, [ix] Murdâriyye'dir, [x] Hişâmîyye'dir, ya'nî Amr'ın oğlu Hişâm Fuvatî'dir, [x1] Sâlihiyye'dir, [x11] Ha'itiyye'dir, [x111] Hadbiyye-

226 Ma'bed b. Abdillâh b. Ukeym el-Cühenî (ö. 83/702 [?]), Kaderiyye diye anılan hür irade düşüncesinin ilk temsilcilerindendir. Yaşadığı dönemde meşhur bir kişi olduğu anlaşılan Ma'bed, Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından Bizans sarayına elçi olarak gönderilmek, ayrıca oğlu Saîd'i eğitmek amacıyla Şam'a çağırılmıştır. Genellikle biyografi kitapları, akaid ve fırkalarla ilgili eserler Ma'bed el-Cühenî'yi kader konusunu ilk defa ortaya atan, Basra'da bu mevzuda ilk defa söz söyleyen kişi olarak gösterir. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cühenî", *DİA*, 2003, 27: 281-282).

227 Gaylân ed-Dîmaşkı: Ebû Mervân Gaylân b. Müslim ed-Dîmaşkı en-Nabâtî el-Kıbtî (ö. 120/738 civarı), irade hürriyeti konusundaki fikirleriyle ilk Kaderiyye fırkasının doğuşunu hazırlayan tâbiîn dönemi âlimlerinden biridir. Hz. Ali'nin torunu olan ve kaynaklarda "ircâ hakkında ilk konuşan Medinelî âlim" olarak tanıtılan Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin derslerine devam etti. Daha sonra baba yurdu olan Dîmaşk'a gitti ve burada Emevî idaresinde bir süre kâtip olarak görev yaptı. Cebirci kader anlayışını inkâr düşüncesine ağırlık vermesi, halka bu fikrini aşılayıp onları yönetime karşı kıskırtması, Emevîler'in hilâfet görüşünü reddetmesi ve maliye politikasına karşı çıkması gibi iddialar onun ölüm sebebini teşkil etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dîmaşkı", *DİA*, 1996, 13: 414-415).

228 Yûnus el-Esvârî: Henüz bir kısım sahabe ve sonrasında tâbiîn neslinin hayatta olduğu bir sırada, Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dîmaşkı ile birlikte ilk dönem Kaderiyyesinden sayılan ve cebirci kader anlayışını inkâr edenlerden biridir. Ma'bed, kadere dair bilgileri Hristiyan asıllı Süsen'den veya Senseveyh lakaplı Yûnus el-Esvârî'den aldığı, bunu siyasi muhalefetleyle birleştirerek Basra ve Şam'da yaymaya çalıştığı bildirilmiştir.

ye'dir, [xiv] Ma'meriyye'dir, [xv] Sümâmiyye'dir, [xvi] Hayyâtiyye'dir, [xvii] Câhiziyye'dir, [xviii] Ka'biyye'dir, [xix] Cübbâ'iyye'dir, [xx] Behşemiyye'dir.

Kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye'den Şî'a yirmi iki fırkadır. Aslı üç fırkadır: [i] Gulât'dır, [ii] Zeydiyye'dir, [iii] İmâmiyye'dir.

Gulât on sekiz fırkadır: [i] Sebe'iyye'dir, [ii] Kâmiliyye'dir, [iii] Benâniyye'dir, [iv] Mugîriyye'dir, [v] Cenâhiyye'dir, [vi] Mansûriyye'dir, [vii] Hattâbiyye'dir, [viii] Gurâbiyye'dir, [ix] Zemmiyye'dir, [x] Hişâmiyye'dir ya'nî Hakem'in oğlu Hişâm'ın, dahi Sâlim'in oğlu Hişâm'ın ashâbıdır. [xi] Zürâriyye'dir, [xii] Yûnusiyye'dir, [xiii] Şeytâniyye'dir, [xiv] Zerâmiyye'dir, [xv] Müfevvida'dır, [xvi] Bedâ'iyye'dir, [xvii] Nusayriyye ve İshâkiyye'dir, [xviii] İsmâ'îliyye'dir.

Zeydiyye üç fırkadır: [i] Cârûdiyye'dir, [ii] Süleymâniyye'dir, [iii] Butriyye'dir.

Kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye'den Havâric yedi fırkadır: [i] Muhakkime'dir, [ii] 'Acârîde'dir, [iii] Beyhesiyye'dir, **[18b]** [iv] İzâraka [Ezârika]'dır. [v] Necedât'dır ve 'Âziriyye Necedât'dandır, [vi] Sufriyye'dir, [vii] İbâziyye'dir.

İbâziyye dört fırkadır: [i] Hafsiyye'dir, [ii] Yezidiyye'dir, [iii] Hârisiyye'dir. [iv] Ve "Hak Te'âlâ'nın irâdeti ta'alluk etmeden bir fî'il ibâdet ü tâ'at olmak câ'izdir." diyen tâ'ifedir.

'Acârîde on fırkadır: [i] Meymûniyye'dir, [ii] Hamziyye'dir, [iii] Şu'aybiyye'dir, [iv] Câzimiyye'dir, [v] Halfiyye'dir, [vi] Etrâfiyye'dir, [vii] Ma'lûmiyye'dir, [viii] Mechûliyye'dir, [ix] Saltiyye'dir, [x] Se'âlibe'dir. Se'âlibe dört fırkadır; Ahnesiyye'dir, Ma'bediyye'dir, Şeybâniyye'dir, Mükremiyye'dir.

Fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan birisi Mürçi'e'dir. Mürçi'e beş fırkadır; [i] Yûnusiyye'dir, [ii] Ubeydiyye'dir, [iii] Gassâniyye'dir, [iv] Sevbâniyye'dir, [v] Tümeniyye'dir.

Fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan beşincisi Neccâriyye'dir. Neccâriyye üç fırkadır: [i] Burgûsiyye'dir, [ii] Za'ferâniyye'dir, [iii] Müstedrike'dir.

Kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye'den altıncı fırka Cebriyye'dir ve Cebriyye-i hâlisedendir Cehmiyye ve Cebriyye-i mütevassıttandır Eş'arî ve Neccâriyye.

Ve fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan yedinci fırka Müşebbihe'dir. Müşebbihe'den ba'zısı müşebbihe-i gulât-ı Şî'a'dır, ba'zısı müşebbihe-i Haşviyye'dir, ba'zısı müşebbihe-i Kerrâmiyye'dir.

Ve fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan sekizinci fırka, Fırka-i Nâciye'dir.

[Müslümanlar Arasında Ortaya Çıkan İlk İhtilaflar]

[Birinci Hilâf: Kalem-Kırtas Hâdisesi]

Ve Hazret-i Resûl'ün *aleyhi's-selâm* maraz-ı mevtlerinde sahâbe bey-ninde **evvel vâki' olan hilâf [19a]** Abdullâh bin Abbâs'dan, Muhammed bin İsmâ'il Buhârî'nin rivâyet etdiği şey'dedir ki buyurmuşlar: "Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin maraz-ı mevtleri müştedd olduğu zamanda Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri bana, 'Devât ve kâğıt getiriniz, size ba'zı neste yazayım ki benden sonra dalâlet üzre gitmeyesiz.' buyurdular. Hazret-i Ömer *radiyallâhu anhu* 'Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin hastalığı muhkemdir, bize Allâhu Te'âlâ'nın kitâbı kifâyet eder.' dedi. Dahi bu aralıkda çok kelimât olup bir mertebeye vardı ki Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri 'Durun, gidin, benim yanımda nizâ' etmek lâyük değildir.' diye buyurmuşlardır."²²⁹

[İkinci Hilâf: Üsâme Ordusunun Hazırlanması]

İkinci hilâf budur ki Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri, "Üsâme²³⁰ *radiyallâhu anhu*'nun askerini cihâzlandırınız, bir kimesne ki Üsâme ile gitmeyip Üsâme'den ayrılmak eylese ol kimesnenin üzerine Allâhu Te'âlâ'nın la'neti olsun." buyurmuşlar.²³¹ Dahi bir tâ'ife Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin buyurduğuna imtisâl edip bir tâ'ife muhâlefet edip "Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin marazları müşteddir, bu hâlde iken koyup git-

229 Bkz. Buhârî, "İlim", 39, "Cihad", 176, "Cizye", 6, "Megâzi", 83; Müslim, "Vasiyye", 20; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 222.

230 Üsâme b. Zeyd: Ebû Muhammed (Ebû Zeyd, Ebû Abdillâh, Ebû Hârise) Üsâme b. Zeyd b. Hârise el-Kelbî (ö. 54/674), sahâbedendir. Babası Hz. Zeyd, Hz. Hatice'nin kölesi idi. Gençliğine rağmen pek çok sefere ve gazveye iştirak etmiş, Mute harbinde babasının yanında savaşmış ve onun şehadetine şahit olmuştur. Hz. Peygamber, 11. yılın Safer ayında (Mayıs 632) Suriye bölgesine göndermek üzere Üsâme b. Zeyd kumandasında bir ordu hazırlatmış, Ebû Bekir ile Ömer gibi önde gelen sahâbileri de onun emrine vermişti. Ancak Allah Resulünün hastalığının şiddetlenmesi üzerine ordunun Medine'den ayrılması hususu tartışma konusu olmuştur. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Sarı, "Üsâme b. Zeyd", *DİA*, 2012, 42: 361-363).

231 Bkz. Buhârî, "İlim", 39, "Merdâ", 17, "İtisâm", 26; Müslim, "Vasâyâ", 22; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 325.

meğe kâdir değiliz. Biz bunda durup sabır ederiz ki emrlerinden ve kavlilerinden ne sâdır olur görelim.” demişlerdir.

[Üçüncü Hilâf: Hz. Peygamber’in Vefât Meselesi]

Üçüncü hilâf budur ki Resûl *aleyhi's-selâm* hazretlerinin vefât ettiği [19b] sonra Hazret-i Ömer *radıyallâhu anh*: “Bir kimesne ki Muhammed *aleyhi's-selâm* tahkik fevt oldu diye, ‘Ben ol kimesneyi kılıcımla öldürürüm. Belki Hazret-i Muhammed *aleyhi's-selâm*, Hazret-i Îsâ gibi göğe ref’ olundu.’ dedi.” Ve Hazret-i Ebî Bekir *radıyallâhu anh* “Şol kimesne ki Hazret-i Muhammed’e *aleyhi's-selâm* ibâdet eder, ol kimesneye ma’lûm olsun kim tahkik Muhammed *aleyhi's-selâm* vefât etdi. Ve şol kimesne ki Hazret-i Muhammed’in *aleyhi's-selâm* Tanrısına ibâdet eder, ol kimesne bilsin ki tahkik ol Tanrı hayydır, ya’nî diridir ve hayâtı ebedîdir.” dedi. Dahi *وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنَّ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ* ²³² ya’nî “Muhammed değildir illâ Hak Te’âlâ’nın Resûlüdür. Kendüden evvel gelen resûller tahkik hâlî olup fânî oldular, bu dahi fânî olırsadır. Pes Muhammed *aleyhi's-selâm* eğer vefât ederse, yâ katl olunursa siz gerinize döner misiz?” diye bu âyeti okudu. Ondan sonra bir kavim Hazret-i Ebî Bekir’in kavline rücû‘ eyledi. Ve Hazret-i Ömer bunu görünce ki vardı, “Gûyâ ben şimdiki hâle gelince bu âyeti işitmedim ki bu âyeti Ebû Bekir bunda okudu.” dedi. ²³³

[Dördüncü Hilâf: Hz. Peygamber’in Defni Meselesi]

Dördüncü hilâf budur ki Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* vefât etdi, dahi defnedecek mekânda ihtilâf olup muhâcirinden Ehl-i Mekke, Mekke’de defnolunmasını taleb eylediler ve ensârdan Ehl-i Medîne, Medîne’de defnolunmasını taleb [20a] eylediler. Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm*’da ²³⁴ *«الأنبياء يدفنون حيث يموتون»* ya’nî “Enbiyâ vefât etdikleri mekânlarda defnolunurlar.” hadîsi rivâyet olunacak, cem’îsi Hazret-i Resûl’ün *aleyhi's-selâm* Medîne’de defnolunması üzerine ittifâk etdiler. ²³⁵

²³² “Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geri dönecek misiniz? ...” Âl-i İmrân, 3/144.

²³³ Krş. Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, (Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın), 28-29.

²³⁴ İbn Mâce, “Cenâiz”, 65; Tirmizî, “Cenâiz”, 33; ayrıca bkz. İbn Sa’d, *Tabakât*, II, 292-294; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, 15.

²³⁵ Bkz. İbn Mâce, “Cenâiz”, 65; Tirmizî, “Cenâiz”, 33.

[Beşinci Hilâf: Hilafet/İmâmet Meselesi]

Beşinci hilâf budur ki Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* vefât etdikden sonra muhâcirîn ile ensâr imâmetde ihtilâf edip ensâr “Bizden bir emir, sizden bir emir olsun.” dediler. Ve Hazret-i Ebî Bekir ile Hazret-i Ömer bunu görecek fi'l-hâl tedârük üzere olup Benî Sâ'ide'nin sakîfesinde²³⁶ hâzır olup Hazret-i Ömer *radıyallâhu anh* “Ben sakîfeye gelir iken yolda ba'zı nesne fikr etdim idi. Sakîfeye geldiğimiz vakitte istedim ki söyliyem. Ebû Bekir ‘Yâ Ömer sâkit ol.’ dedi. Dahi Hak Te'âlâ'ya hamd ü senâ eyledi ve benim hâtırına hutûr eden umûru söyledi. Gûyâ kim gaybdan haber verir. Ondan sonra dahi ensâr kelâma meşğûl olmadan bî'at eyledim. Ensâr bunu görecek da'vâlarından vaz geldiler. Onlar ve sâ'ir nâs bî'at eylediler. Dahi fitne sâkit oldu.” dedi.²³⁷ Ve ensâr da'vâlarından vaz gelmeye sebep Hazret-i Ebî Bekir, Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm*'dan²³⁸ «الائمة من قریش» ya'nî “İmâmlar Kureys'den olur” hadîsini rivâyet edip, müstemi' olduklarıdır. Ya'nî sözünü dinleyip [20b] kabûl etdikleridir. Ve Hazret-i Ebî Bekir'e halk bî'at etdikde Hazret-i Alî *radıyallâhu anh* Resûlullâh *aleyhi's-selâm* hazretlerinin emr etdikleri umûra meşğûl idi. Ve Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* Hazret-i Alî'ye buyurdıkları umûr kendilerin techîzine ve defnine ve kabrine mülâzemet edip bu ahvâle meşğûl olmak idi.

[Altıncı Hilâf: Hz. Peygamber'in Mirası Meselesi]

Altıncı hilâf budur ki Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* vefât etdikden sonra Hazret-i Fâtıma *radıyallâhu anhâ* kâh “Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* bana Fedek²³⁹ Karyesini bağışladı idi hâl-i hayâtlarında” diye da'vâ eyledi ve kâh “Bana Fedek Karyesi Hazret-i Resûlullâh *aleyhi's-selâm*'dan irs ile nakl eyledi” diye da'vâ eyledi. Ve evvelki da'vâsı üzere Hazret-i Alî ile Hazret-i Hasan ve Hüseyin ve Ümmü Gülsüm *radıyallâhu anhum* vardılar şehâ-

236 Sakîfetü Benî Sâide: Medine'de Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiği yerin adıdır. Sözlükte “gölgecik, çardak” anlamına gelen sakîfe kelimesi, Medine'de İslâm öncesinden beri kabile mensuplarının hurma kurutmak gibi işlerde ortaklaşa kullandıkları ve toplantılar için bir araya geldikleri mekânları ifade eder. Sakîfetü Benî Sâide, Hazrec kabilesinin kollarından Sâideoğulları'na ait Bi'ribudâa yakınlarındaki gölgeliktir ve İslâm tarihinde Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiği yer olması dolayısıyla önem taşımaktadır. Hz. Peygamber'in de zaman zaman buraya uğrayarak bir süre dinlendiği rivayet edilmiştir. (Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Sabri Büyükaşçı, “Sakîfetü Benî Sâide”, *DİA*, 2009, 36: 11-12).

237 Krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 28. Ayrıca bkz. Taberî, (Ebû'l-Fazl), III, 206.

238 İbn Hanbel, *Müsned*, III, 129, 183; IV, 421.

239 Fedek: Hayber'in fethinden sonra barış yoluyla alınan ve yarısı Hz. Peygamber'e tahsis edilen köyün adıdır. Bu günkü ismiyle Hâit, Medine ile Hayber arasında, Medine'ye yaklaşık 150 km. mesafede yahudilerin yaşadığı bir yer idi. (Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Algül, “Fedek”, *DİA*, 1995, 12: 294-295)

olunan hadîsi rivâyet etdikden sonra Hazret-i Ebî Bekir *radıyallâhu anh* Hazret-i Resûlullâh *aleyhi's-selâm* “İllâ li-hakkihâ/ «إلا لحقها»” demedi mi?” dedi. Ve “Tevhîd kelimesinin hakkındandır namâz kılmak ve zekât vermek.” dedi. Ondan sonra Hazret-i Ebî Bekir onlarla mukâtele etmek üzere olup sahâbenin cemî‘isi muvâfakat eyledi ve Hazret-i Ömer *radıyallâhu anh* kendinin hilâfeti zamânında zekât vermeyenin esîrleri ve mâllarını verip mahbûsları ıtlâk olunmak üzerine ictihâdı oldu.

[Sekizinci Hilâf: Hz. Ömer’in Halîfe Seçilmesi]

Sekizinci hilâf budur ki Hazret-i Ebî Bekir’in vefâtı zamânında “Hilâfet Hazret-i Ömer’indir.” diye sarîhan söyleyip beyân eyledi. Ve nâsdan ba‘zısı, “Ne aceb hâşâ kerîhu’l-halk ve seyyi’u’l-huluk olanı [22a] bizim üzerimize vâlî ve hâkim kıldın.” dedi. Hazret-i Ebî Bekir bunu işidicek “Benim Rabbim kıyâmet gününde bana eğer su‘âl ederse kim kimi vâlî ve hâkim kıldın kavm üzerine, ben ‘Yâ Rabbi kavmin iyisini vâlî ve hâkim kıldım’ derim.” dedi.

Ve Hazret-i Ebî Bekir ile Hazret-i Ömer *radıyallâhu anhumâ* bunların zamânında ceddin ve ihvetin ve kelâlenin²⁴² mîrâs mes‘elelerinde ve esâbî’in²⁴³ ve dışların diyetlerinde ve şol cürümler ki hakkında hudûd-ı nass olmamış ola, ol hudûdda ihtilâfât-ı kesîre vâkı‘a olmuştur.

Ve ashâb katında ehemmi-i mühim olan umûr müşrikler ile mukâtele edip Acem’e gazâyâ varmak oldu. Hattâ Hak Te‘âlâ Müslümanlara fetihler müyesser kılıp esîrlere ve ganîmetlere müstağrak olup dîne da‘vet münteşire olup kelime-i tevhîd zâhir oldu.

[Dokuzuncu Hilâf: Şûrâ ve Hz. Osman’ın Seçilmesi]

Dokuzuncu hilâf budur ki Hazret-i Ömer *radıyallâhu anhu*’nun vefâtı zamânında hilâfeti sarîhan kime olacağını beyân eylemeyip altı kimesnenin ya‘nî Hazret-i Osmân ve Hazret-i Alî ve Abdurrahman bin Avf²⁴⁴ ve

242 Kelâle: Çocuksuz vefat eden bir kimseye denilir. Böylesi bir kimseye kimlerin mirasçı olacağı miras hukukunun önemli bir tartışmasıdır.

243 Parmaklar.

244 Abdurrahman b. Avf: Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Avf el-Kureşî ez-Zühri (ö. 32/652), Hz. Peygamber’e ilk iman eden ve cennetle müjdelenen on sahâbiden biridir. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal, “Abdurrahman b. Avf”, *DİA*, 1988, 1:157-158).

Talhâ²⁴⁵ ve Zübeyr²⁴⁶ ve Sa'd bin Vakkâs²⁴⁷ *radıyallâhu anhum* bunların beyninde müşâvereleri üzerine havâle edip ondan sonra müşâverede re'yle muhtelif olup âkıbet Hazret-i Osmân *radıyallâhu anh* [22b] bî'at olunması üzerine ittifâk olundu. Ve Hazret-i Osmân *radıyallâhu anh* ahsen-i hulukla mu'âşeret ve mu'âmele edip kendi zamânında futûh-ı kesîre müyesser olup, beytü'l-mâl memlû' olup nizâm u intizâm bulup, dîne da'vet şâ'î'a olmuşdur.

[Onuncu Hilâf: Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi]

Onuncu hilâf Hazret-i Osmân zulüm ile katl olunup şehid olduktan sonra nâs Hazret-i Alî *radıyallâhu anhu*'nun hilâfetine kâ'il olup bî'at eylediler. Ve Hazret-i Talhâ ile Hazret-i Zübeyr ve Hazret-i Âişe *radıyallâhu anhum* râzî olmayıp husûmet edip muhâlefet ve münâza'at ve mücâdele etdikleridir. Ve sâ'irlerden Hazret-i Emîru'l-mü'minîn Alî *radıyallâhu anhu*'nun üzerine evvel hurûc edenler Eş'as bin Kays²⁴⁸ ve Mes'ûd [Mis'ar] bin Fedekî Temîmî²⁴⁹ ve Zeyd bin Hısn [Husayn] Tâî, dahi bunların gayrısı idi. Ve Hazret-i Alî ile Mu'âviye'nin beyninde vâkı'a olunan muhâlefet ve Havâric'in muhâlefeti ma'rûf ve meşhûr olmuşdur.

[İmâmet ve Usûl Konularındaki İhtilaflar]

Ve Hazret-i Alî *radıyallâhu anhu*'nun hilâfetinden sonra ihtilâf iki kısım üzerine oldu; birisi imâmetde ve birisi usûlde oldu.

245 Talha b. Ubeydullah: Ebû Muhammed Talha b. Ubeydillâh b. Osmân et-Teymî el-Kureşî (ö. 36/656), Aşere-i mübeşşereden olan sahâbîdir.

246 Zübeyr b. Avvâm: Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Kureşî el-Esedî (ö. 36/656), Hz. Peygamber'e ilk iman edenlerden ve cennetle müjdelenen on sahâbiden biridir.

247 Sa'd b. Ebû Vakkâs: Ebû İshâk Sa'd b. Ebî Vakkâs Mâlik b. Vüheyb (Üheyb/Vehb) el-Kureşî ez-Zührî (ö. 55/675), büyük komutanlardan biri olup aynı zamanda cennetle müjdelenmiş on sahâbiden biridir.

248 Eş'as b. Kays: Ebû Muhammed Ma'dikerib b. Kays b. Ma'dikerib el-Eş'as el-Kindî (ö. 40/661), sahabenin önde gelen savaşçılarından biridir. Eş'as Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinin ilk zamanlarında, Hadramut ve Kinde Valisi Ziyâd b. Lebîd'in zekât hususunda bir Kindeli'ye yaptığı haksız muameleden dolayı kendisini destekleyen bazı Kindeliler'le birlikte isyan etti. Ancak Halife tarafından bağışlandı. Daha sonra bazı seferlere katılmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Asri Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *DİA*, 1995, 11: 455-456).

249 Bu şahsın adı, Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî olmalıdır. Nitekim Taberî, Ebû Mihnef'ten naklen Sıffin'de mushaflar mızrakların ucuna takılıp Hz. Ali Kur'an'ın hakemliğine çağırıldığında, aralarında daha sonra Hâricî olan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî ve Zeyd b. Husayn et-Tâî'nin de bulunduğu kurrâ cemaatinin Kur'an'ın hakemliğini kabul etmesi için Ali'ye baskı yaptığını, kabul etmediği takdirde kendisini düşmanlarına teslim edeceklerini yahut Osman'a yaptıklarını kendisine de yapacaklarını söyleyerek tehdit ettiklerini belirtir. (Bkz. Taberî, *Târihü'l-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut 1967, V, 49).

[İmâmet Konusundaki İhtilâflar]

Ve imâmetde vâkî olan ihtilâf yine iki vech üzerine oldu: Birisi imâmet ümmetin ittifâkı ile ve ihtiyâr ile olmasında oldu. Ve birisi imâmet nassla [23a] ve ta'yîn ile olmasında oldu. Ve "İmâmet ümmetin ittifâkıyla olur." diyen kimesnelerin katında bir kimesne ki ümmet, yâ ümmetden bir makbûl cemâ'at ol kimesnenin imâmeti üzerine ittifâk eyleseler, ol kimesne imâm olmağa sâlih olup imâm olur. Gerekse Kureyşî'den ve Hâşimî'den olmasın, nitekim ba'zı kimesne zâhib olmuştur. Yâ Hâşimî'den olsun, nitekim âhar ba'zı kimesneler zâhib olmuştur.

Ve şol tâ'ife ki onların katında mutlak ümmetin ittifâkıyla her kimesne imâm olmak sahîhdir. Kureyşî'den ve Hâşimî'den olması şart değildir. Ol tâ'ife Mu'âviye'nin evlâdının imâmetine ve evlâdından sonra Mervân'ın imâmetine kâ'il olmuştur. Havâric katında imâmet her zamânda bunlardan ya'nî Mu'âviye'nin evlâdından birisi olmak lâzımdır. Ammâ bu şartla ki kendilerin i'tikâdlarının muktezâsı üzerine ol imâm bâkî kalıp kendileriyle mu'âmelede adl üzerine cârî ola. Ve eğer adl üzerine cârî olmazsa, ol kimesne imâmetden azl yâ katl oluna.

Ve şol tâ'ife ki onların katında imâmet nassla sâbit olur. Ol tâ'ife Hazret-i Alî'nin vefâtından sonra ihtilâf eylediler. [23b] Ba'zısı "Hazret-i Alî kendüden sonra kendünün oğlu Hanefiyye'nin oğlu Muhammed'in²⁵⁰ imâm olması üzerine nass eylemiştir." dedi. Ve ba'zısı "Hasan ve Hüseyin'in imâmeti üzerine nass eylemiştir." dedi. Ve "Hanefiyye'nin oğlu Muhammed'e nass eylemiştir." diyen tâ'ife ihtilâf eylediler. Ba'zısı "Hanefiyye'nin oğlu Muhammed vefât eylemedi, rücû edip gine gelip âlemi adl ile memlû' kılar." dedi. Ba'zısı "Hanefiyye'nin oğlu Muhammed vefât eyledi ve imâmet kendüden sonra kendünün oğlu Ebû Hâşim'e nakl eyledi." dedi. Ve "Ebû Hâşim'e nakl eyledi." diyen tâ'ifenin ba'zısı "İmâmet Ebû Hâşim'in akabince biri birine imâmeti vasiyyet etmekle bâkî kalır." dedi. Ve ba'zısı "İmâmet gayrıya nakl eyledi." dedi. Ve "Gayrıya nakl eyledi." diyen tâ'ifenin ba'zısı "Gayrıdan murâd Harbî kendinin oğlu Amr'ın oğlu Abdullâh'dır."²⁵¹ dedi. Ve ba'zısı "Sem'an Hindî'nin oğlu Benân'dır."²⁵² dedi.

250 Muhammed Hanefiyye: Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 81/700), Hz. Alî'nin Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye isimli hanımından doğan oğludur.

251 Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindî (ö. II./VIII. yüzyılın başları) Keysâniyye fırkasına mensup olup Muhammed b. Hanefiyye'nin imâm ve mehdî olduğunu iddia edenlerdendir.

252 Beyân b. Sem'an et-Temîmî (ö. 119/737), aşırı Şîa gruplarından Beyâniyye'nin kurucusudur. Bazı

Ve ba'zısı "Ebû Tâlib'in oğlu Ca'fer'in oğlu Abdullâh'ın oğlu Mu'âviye'nin oğlu Abdullâh'dır."²⁵³ dedi.

Ve şol tâ'ife ki "Hazret-i Alî *radıyallâhu anh* kendüden sonra imâmeti Hazret-i Hasan ve Hüseyin'e *radıyallâhu anhumâ* bunların üzerine nass eyledi." dedi. Ol tâ'ife "İmâmet ancak Hasan ve Hüseyin'de kalır." dedi. Ve bu tâ'ife "İmâmet ancak Hasan ve Hüseyin'de [24a] kalır." deyip ittifâk etdikden sonra ihtilâf eylediler.

Ba'zısı "İmâmet Hasan'ın evlâdında cârî olur. Bu tarikle ki evvelâ oğlu Hasan imâm ola, ondan sonra oğlu Abdullâh, ondan sonra oğlu Muhammed, ondan sonra Muhammed'in karındaşı İbrâhîm ola." dediler. Ve Muhammed ile İbrâhîm, Mansûr zamânında hurûc eylediler, dahi katl olundular.

Ve ba'zısı "Vasiyyet Hüseyin'in evlâdında cârî olup Hazret-i Hüseyin'den sonra kendünün oğlu Zeyne'l-âbidîn²⁵⁴ olur." dediler. Ve bu tâ'ife Hüseyin'den sonra oğlu Zeyne'l-âbidîn imâm olmasına ittifâk etdikden sonra ihtilâf eylediler.

Zeydiyye, Zeyne'l-âbidîn'den sonra Zeyne'l-âbidîn'in oğlu Zeyd'in imâmetine kâ'il olup "Her kimesne kim Fâtıma *radıyallâhu anha*'ya mensûb olup âlim, zâhid, sahî, şecî' iken hurûc eylese, ol kimesne imâm olup ona tâ'at ü ittiba' vâcib olup imâmet Hasan'ın evlâdına rücû' eylemek câ'iz olur." dediler. Ondan sonra Zeydiyye ihtilâf edip ba'zısı imâmet Hasan'ın evlâdında kalıp Hasan'ın ric'atine kâ'il oldular. Ve ba'zısı "Her kimesne ki zikr olunan umûr onun hâli ola, cemî' zamânda ol makûle kimesne bulunduktan sonra ol kimesnenin imâmeti sahîhdir." dediler.

kaynaklarda adı tahrife uğramış olarak Benân b. İsmâil şeklinde geçer. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Aslen Yemenli olduğu rivayet edilen Beyân, Kûfe'de saman ticaretiyle uğraşırdı. Talebesi Hamza b. Ammâre'den gulûv fikirlerini öğrendi. Muhammed el-Bâkır'a karşı Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmetini, sonra da oğlu Hâşim'in imâmetini savundu. Muhtâr es-Sekafi'nin Kûfe'deki isyanında büyük rol oynadı. (Bkz. İbn Hazm, *El-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, (trc. Halil İbrahim Bulut), II, 18, III, 464. Ayrıca bkz. Şerafettin Gölcük, "Beyân b. Sem'an", *DİA*, 1992, 6: 28-29)

253 Abdullâh b. Mu'âviye b. Abdillâh b. Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö. 129/746-47), Ca'fer-i Tayyâr'ın oğlunun torunu ve Cenâhiyye hareketinin lideri kabul edilen Alevî reisi. (Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Mu'âviye", *DİA*, 1988, 1:118-119)

254 Zeynelâbidîn: Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 94/712), Ehl-i beyt ailesinden olup Kerbelâ'dan kurtulan Ali evladıdır. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilen büyük oğlu Ali'den (el-Ekber) ayırt edilmesi için Ali el-Asgar adıyla da bilinir. İsnâaşeriyye'nin dördüncü ve İsmâiliyye'nin üçüncü imâmı kabul edilir. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidîn", *DİA*, 2013, 44: 365-366)

Ve tâ'ife-i İmâmiyye evvelâ Alî Bâkır'ın oğlu Muhammed'in²⁵⁵ nassla imâmeti üzerine, ondan sonra Muhammed'in oğlu Ca'fer'in²⁵⁶ vasiyyet ile imâmeti üzerine [24b] ittifâk etdikden sonra kendüden sonra evlâdında imâmet mansûsun-aleyh olanda ihtilâf eylediler. Ba'zısı Muhammed'in imâmetine kâ'il oldular ve ba'zısı İsmâ'il'in imâmetine kâ'il oldular ve ba'zısı mutlak evlâdından imâmetin sevkine nass ile bu zamâna gelince kâ'il oldular. Ve ba'zısı Eftah'ın²⁵⁷ imâmetine zâhib olup Eftah vefât etdikden sonra ric'atine kâ'il oldular. Ve ba'zısı Mûsâ [b. Ca'fer] Rızâ'nın²⁵⁸ imâmetine nass ile kâ'il oldular. Ve Mûsâ Rızâ'nın imâmetine kâ'il olan tâ'ife ihtilâf eylediler ve ba'zısı imâmeti Mûsâ Rızâ'nın üzerine kasr eyleyip ric'atine zâhib oldular ve ba'zısı Mûsâ Rızâ'nın mevtinde tevakkuf eylediler. Ve ba'zısı Mûsâ Rızâ'nın mevtine kat' ve cezm edip imâmeti Mûsâ Rızâ'nın oğlu Ali'ye²⁵⁹ sevk eylemek üzerine ittifâk eylediler. Ve bu tâ'ife Mûsâ'nın mevtine cezm edip imâmeti kendinin oğlu Ali'ye sevk olunması üzerine ittifâk etdikden sonra kendinin sâ'ir evlâdında ihtilâf eylediler. Ba'zısı imâmeti Mûsâ Rızâ'nın oğlu Ali'den sonra oğlu Muhammed'e,²⁶⁰ ondan sonra oğlu Ali'ye,²⁶¹ ondan sonra oğlu Hasan'a,²⁶² ondan sonra muntazar olan Muhammed'e,²⁶³ sevk eyleyip "Muhammed-i Muntazar hayâtdadır, gine

255 Muhammed el-Bâkır: Muhammed el-Bâkır: Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 114/733 [?]), İsnâaşeriyye'nin beşinci ve İsmâiliyye'nin dördüncü imâmı kabul edilir. Bâkır lakabı, "bâkiru'l-ilm" tamlamasının kısaltılmış şekli olarak "ilmi yarıp derinliklerine ulaşan, geniş ilim sahibi" anlamına gelir. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhammed el-Bâkır", *DİA*, 2005, 30:506-507)

256 Ca'fer es-Sâdık: Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynelâbidîn (ö. 148/765), İsnâaşeriyye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin beşinci imâmıdır. Önemli bir fakih olup kendi adına nispetle Ca'ferî fıkhiinin kurucusu kabul edilmektedir. (Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, 1993, 7: 1-3).

257 Abdullah el-Eftah (ö. 149/766), Ca'fer es-Sâdık vefât ettiğinde yaşayan büyük oğludur. Onun adına Eftahiyye, Ammariyye ve Fetahiyye gibi aşırı Şii gruplar atfedilmiştir.

258 Mûsâ el-Kâzım: Ebû'l-Hasen Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır (ö. 183/799), İsnâaşeriyye'nin yedinci imâmıdır. Mûsâ Kâzım'ın sıfatı "Rızâ" şeklindedir. "Rızâ" sıfatı, oğlu Ali'ye aittir.

259 Ali er-Rızâ: Ebû'l-Hasen Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım (ö. 203/819), İsnâaşeriyye'ye göre on iki imâmın sekizincisidir.

260 Muhammed el-Cevâd: Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık (ö. 220/835), İsnâaşeriyye'nin dokuzuncu imâmı kabul edilir.

261 Ali el-Hâdî: Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cevâd b. Ali er-Rızâ el-Hüseynî el-Askerî (ö. 254/868), Ali evlâdından biri olup, İmâmiyye fırkasının imâmet silsilesinin onuncusudur.

262 Hasan el-Askerî, Hasan b. Ali: Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Hâdî b. Muhammed el-Cevâd er-Taki (ö. 260/874), İsnâaşeriyye Şiası'nın on birinci imâmıdır.

263 Mehdi el-Muntazar: Muhammed b. el-Hasen b. Ali b. Muhammed el-Mehdi el-Muntazar (gaybeti 260/874), İmâmiyye Şiası'nca halen gaybet halinde olduğuna, gelecekte mehdi olarak ortaya çıkıp dünyada adaletli bir düzen kuracağına inanılan on ikinci imâmdır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Mehdi el-Muntazar", *DİA*, 2003, 28: 376-377)

rücû‘ edip arz onunla adl cihetinde [25a] memlû olur.” dediler. Ve ekseri imâmet kendünün oğlu Hasan Askerî’ye, ondan sonra kendünün karındaşı Ca‘fer’e kâ’il olup Ca‘fer’in üzerine kasr olunmasını ihtiyâr etdiler. Ve zikr olunan ihtilâfât imâmete müte‘allika olan ihtilâfâtıdır.

[Usûl Konusundaki İhtilaflar]

Ve usûlde vâkı‘a olan ihtilâfâtın beyânı budur ki sahâbenin âhir zamânları gelicek Ma‘bed Cühenî ve Gaylân Dımaşkî ve Yûnus Esvârî zuhûr edip ibtidâ kadere kâ’il olup ibâdın hayrâtını ve şurûrunu kendülerin kudretlerine nisbet edip Hak Te‘âlâ’nın kudretine nisbet olunmasına münkir oldular.

Ve Vâsıl bin Atâ²⁶⁴ bunların minvâli ve tarîki üzerine zâhib oldu ve Vâsıl bin Atâ, Hasan-ı Basrî’nin²⁶⁵ şâkirdlerinden idi.

Havâric’den Tâ’ife-i ‘İdiyye [Va’ıdiyye] ve Cebriyye’den Mürci’e, Hasan’ın zamânında kendülerin bid‘atlerine ibtidâ eylediler. Dahi Vâsıl bin Atâ, bunlardan ve kendünün üstâzı Hasan Basrî’den imânla küfür beyninde vâsıtaya kâ’il olmak husûsunda uzlet edip Vâsıl bin Atâ’ya ve Vâsıl bin Atâ’ya tâbi‘ olanlara “Mu‘tezile” tesmiye olundu. Ve Ali’nin oğlu Zeyd²⁶⁶, Vâsıl bin Atâ’dan telemmüz edip usûlüne kâ’il olduğu sebebdan Zeyd ve Zeyd’e tâbi‘ olanların cümlesi Mu‘tezile’den [25b] ma‘dûd oldu. Ve Ehl-i Kûfe’den bir cemâ‘at Zeyd kendünün babasının mezhebinde olan usûlde muhâlefet ettiği sebebdan Zeyd’in mezhebini terk eylediler. Dahi ol cemâ‘ata “Râfıza”²⁶⁷ ismiyle tesmiye olundu.

Ve Tâ’ife-i Mu‘tezile’nin müstakil mezhebi oldukdan sonra Mu‘tezile’nin şeyhleri ve ulemâsı Me’mûn zamânında menşûra olan felâsifenin kitâblarını mütâlâ‘a edip felâsifenin usûlünü ve kavâidini ve sâ’ir tarîkleri-

264 Vâsıl b. Atâ: Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl el-Basrî (ö. 131/748), Mu‘tezile’nin kurucusu olarak bilinen bir âlimdir. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Aruçi, “Vâsıl b. Atâ”, *DİA*, 2012, 42: 539-541)

265 Hasan-ı Basrî: Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728), tâbiîn neslinden olup âlim ve zâhidliği ile meşhur olmuştur. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, 1997, 16: 305-307)

266 Zeyd b. Ali: Ebû’l-Hüseyn Zeyd b. Ali Zeynilâbidîn b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 122/740), Hz. Hüseyin’in torunu, Zeydiyye mezhebinin kurucu imâmıdır. (Geniş bilgi için bkz. Saffet Köse, “Zeyd b. Ali”, *DİA*, 2013, 44:313-316)

267 Râfıza: Zeyd b. Ali’nin Emevîler’e karşı başlattığı isyan esnasında Hz. Ebû Bekir ve Ömer’i meşrû halife kabul ettiği gerekçesiyle kendisini terkeden ilk İmâmiler’i, ardından ilk üç halifenin hilâfetine reddettikleri için bütün Şii grupları, daha sonra da Şii unsurları taşıyan bazı bâtinî grupları ifade eden bir terimdir.

ni ilm-i kelâmın tarîkleriyle halt edip cümlesini ilmin fûnûnundan bir fen kılıp ilm-i kelâm ismiyle müsemmâ kıldılar.

Ve Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf²⁶⁸ ki Mu'tezile'nin şeyh-i ekberi idi. Hak Te'âlâ ilim ile âlim olup ilmi kendi zâtından ibâret olmak husûsunda, dahi kudretle kâdir olup kudreti kendi zâtından ibâret olmak cihetinde felâsife-ye muvâfakat eyleyip Hişâm bin Hakem²⁶⁹ ile kendinin beyninde teşbîh-i ahkâmda münâzara-i kesîre ve mübâhese-i vâfire cârî olmuşdur. Ve Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm²⁷⁰ ve Edemî²⁷¹ Ebü'l-Hüzeyl'in musâhiblerinden olup cemî' zikir olunan umûrda Ebü'l-Hüzeyl'e muvâfakat eylemişlerdir.

Ve İbrâhîm bin Seyyâr Nazzâm,²⁷² Mu'tasım'ın zamânında felâsifenin mezheplerini takrîrde ihtimâm edip kaderde nice bid'atleri ihdâsda [26a] selefden münferid olup kendünün ashâbından nice mes'elelerde mümtâz olmuşdur. Ve Muhammed bin Şebîb²⁷³ ve Ebû Semre [Şimr]²⁷⁴ ve Mûsâ bin 'İmrân ve Fadl-ı Hadesî²⁷⁵ ve Ahmed bin Hâit,²⁷⁶ İbrâhîm bin Seyyâr Nazzâm'ın musâhiblerinden idi. Onlar ve Esvârî²⁷⁷ ve İskâfiyye²⁷⁸ ve Ca'-

268 Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Abdî el-Basrî (ö. 235/849-50 [?]), Mu'tezile ekolünün önemli bir kalamcısı olup Basra ekolünün kurucusudur.

269 Hişâm b. Hakem: Ebû Muhammed Hişâm b. el-Hakem el-Vâsîrî (ö. 179/795), Ca'fer es-Sâdık ve oğlu Mûsâ el-Kâzım döneminde İmâmîyye kelâmının en önemli temsilcisi olup imâmet doktrininin şekillenmesinde etkili olmuştur. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Öz, Mustafa, "Hişâm b. Hakem", *DİA*, 1998, 18: 153-154)

270 Şahhâm: Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdillâh b. İshâk eş-Şahhâm el-Basrî (ö. 270/883 [?]), Basra Mu'tezilesi ileri gelenlerinden, kelâm ve tefsir âlimidir. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Biçer, "Şahhâm", *DİA*, 2010, 38:269-270)

271 Ebû Osman el-Edemî İsmail b. İbrahim: Mu'tezile'nin altıncı tabakasındandır. Ebü'l-Hüzeyl'in ashabındandır. (bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlül-İ'tizâl*, 268; İbnü'l-Murtezâ, *el-Munye*, 53.)

272 Nazzâm: Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hânî' en-Nazzâm (ö. 231/845), Basra Mu'tezile ekolünün ileri gelen kelâmcılarından, Nazzâmîyye kolunun kurucusudur. (Detaylı bilgi için bkz. İyas Çelebi, "Nazzâm", *DİA*, 2006, 32: 466- 469)

273 Ebû Bekir Muhammed b. Şebîb: Mu'tezile'nin yedinci tabakasındandır. İbrahim Nazzâm'ın ashabındandır. (bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlül-İ'tizâl*, 279; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakât*, 71)

274 Ebû Şimr el-Hanefî: Nazzâm'ın çağdaşıdır. Menzile anlayışına karşı çıktığı ifade edilmiştir. (bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlül-İ'tizâl*, 268; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakât*, 57-58; a.mlf., *el-Munye*, 52)

275 Fazl el-Hadesî (ö. 257/870-71), Ahmed b. Hâbit'in fikirlerine yakınlığıyla bilinmektedir. O, daha önce Mu'tezile ekolüne mensup iken aşırı görüşler dile getirmesi sebebiyle lânetlendiği ifade edilmiştir. Ahmed b. Hâbit ile Fazlül-Hadesî'nin müşterek görüşlerini benimseyenlere Hâbitîyye ve Hadesîyye denildiği kaydedilmiştir.

276 Ahmed b. Hâbit (ö. 232/846-47) Mu'tezile mezhebine mensup iken sonraları benimsediği bazı görüşler sebebiyle İslâm'dan ayrıldığı kabul edilen kelâmcıdır. Basra'da yaşamış, Nazzâm'ın öğrencisi olmuş; daha sonra İslâm akidesine aykırı görüşler ileri sürerek hocasından ayrılmış ve bu yüzden Mu'tezile mezhebi mensuplarının dahi tepkisine mâruz kalmıştır (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ahmed b. Hâbit", *DİA*, 1989, 2/ 70-71)

277 Ali el-Esvârî (ö. 240/854), Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerindenidir.

278 İskâfiyye, Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî'ye (ö. 240/854) nispet edilen bir fırkadır. (Geniş bilgi için bkz. İsa Doğan, "İskâfî, Ebû Ca'fer", *DİA*, 2000, 22:551-552).

feriyye²⁷⁹ ve Harb'ın oğlu Ca'fer,²⁸⁰ İbrâhîm bin Seyyâr Nazzâm'ın cemî' ihtiyâr ettiği bid'atlerde muvâfık oldular. Sonra Mu'temir'in oğlu Bişr'in²⁸¹ bid'atleri zuhûr edip tevellüde²⁸² ve Hak Te'âlâ'nın etfâle azâb eylemesine kâdir olup azâb ederse zâlim olmasına, dahi bu mes'elelerden gayrı nice meselelerde kendünün ashâbından münferid olup zâhib olmuştur.

Ve Ebû Mûsâ Murdâr²⁸³ ki Mu'tezile'nin râhibi idi, Mu'temir'in oğlu Bişr'den telemmüz etmiş iken “Kur'ân fesâhat ve belâgat cihetinden mu'ciz değildir.” diye Bişr'den münferid oldu. Ve Selef, “Kelâmullâh ve Kur'ân kadîmdir.” dedikleri sebebdan onların üzerine vâkı'a olan ekser-i teşdîdât Ebû Mûsâ Murdâr'ın zamânında vâkı'a olmuştur. Ve Harb'ın oğlu Ca'fer ve Bişr'in oğlu Ca'fer'in oğlu Ca'fer ve Ebû Züfer ve Süveyd'in oğlu Muhammed²⁸⁴ ki Ebû Mûsâ Murdâr'ın musâhibi idi ve Ebû Ca'fer İskâfî ve Heysem'in oğlu İsâ ki Harb-i Eşca'ın oğlu Ca'fer'in²⁸⁵ musâhibleri idi. Bunlar Ebû Mûsâ'dan telemmüz [26b] etmişlerdir. Amr'ın oğlu Hişâm

279 Ca'feriyye: Mu'tezile kelâmcılarından Ca'fer b. Harb (ö. 236/850-51) ve Ca'fer b. Mübeşşir'in (ö. 234/849) görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

280 Ca'fer b. Harb: Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemedânî (ö. 236/850-51 [?]), Bağdat Mu'tezilesi'ne bağlı kelâm ve fıkıh âlimidir, daha çok kelâmcı ve mezhepler tarihçisi olarak tanınır.

281 Bişr b. Mu'temir: Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî el-Bağdâdî (ö. 210 /825) Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün kurucusu, tevellüd nazariyesinin mücidi ve Bişriyye ekolünün lideridir (Geniş bilgi için bkz. Cihat Tunç, “Bişr b. Mu'temir”, *DİA*, 1992, 6: 223-224).

282 Tevlid: Kulun iradî fiillerinin ilâhî bir tesir olmadan birbirini meydana getirdiği esasına dayanan Mu'tezile'ye ait teorinin adıdır. Sözlükte “doğurmak” anlamındaki vilâd (vilâdet) kökünden türeyen tevlid “meydana getirmek, bir şeyi başka bir şeyden elde etmek” mânasına gelir. Terim olarak “kulun, ihtiyârî fiillerini Allah'ın müdahalesi olmadan tabiattaki işleyiş çerçevesinde meydana getirmesi” şeklinde tanımlanır. Bu yolla bir fiilin meydana gelmesine veya bir neticenin doğmasına tevellüd denilir. (Bkz. Osman Demir, “Tevlid”, *DİA*, 2012, 41:38-39)

283 Ebû Mûsâ İsâ b. Sabîh (Subeyh) el-Murdâr el-Basrî (ö. 226/841), Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen kelâmcılarından. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Murdâr”, *DİA*, 2006, 31:205-206).

284 Murdâr'ın yetiştirdiği âlimler arasında Muhammed b. Süveyd, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mübeşşir, Ebû Züfer ve Ebû Mûcâlid Ahmed b. Hüseyin gibi bilginler vardır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Murdâr”, *DİA*, 2006, 31:205-206).

285 Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemedânî (ö. 236/850-51 [?]), Bağdat Mu'tezilesi'ne bağlı kelâm ve fıkıh âlimidir, daha çok kelâmcı ve mezhepler tarihçisi olarak tanınır. Ca'fer yaşadığı dönemdeki fikir hareketlerini yakından takip etmiş, bu arada Nazzâm, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Ali el-Esvârî, Bişr b. Mu'temir ve Ebû Mûsâ el-Murdâr gibi devrinin önde gelen kelâmcılarının katıldığı münazara meclislerinde bulunmuştur.

Fuvatî²⁸⁶ ve Hişâm Fuvatî'nin musâhiblerinden olan Esamm²⁸⁷, kadere kâ'il olmakda mübâlağa edip Hazret-i Alî *radıyallâhu anhu*'nun imâmetini kadh edip²⁸⁸ "İmâmet mun'akide olmaz, illâ cemâ'atin ittifâkıyla mün'a-kide olur. Ve Alî'nin imâmetinde ihtilâf-ı ümmet vardır, Alî'nin imâmeti sahîha olmaz." dediler. Ve "Hak Te'âlâ bir şey'i bilmek muhâldir mâdemki vücûda gelmeye ve ma'dûm olana 'şey' ıtlâk olmaz." dediler.

Ve Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât²⁸⁹ ve Ahmed bin Ali Şitvî [Şatavî]²⁹⁰ mu-kaddemâ İsâ Sûfiyye'nin²⁹¹ musâhibi oldular, sonra Ebû Hâlid'e musâhib oldular. Ve Ka'bî,²⁹² Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'dan telemmüz edip mezhebi mezhebine muvâfık olmuştur.

Ve Mu'ammer b. Abbâd Sülemî²⁹³ ve Sümâme bin Eşdes [Eşres] Nemîrî²⁹⁴ ve Amr bin Bahr Câhiz²⁹⁵ bunlar re'ye ve i'tikâdda biri birine mütekâribler olup kendülerinin musâhiblerinden nice mes'elelerde münferid oldular.

286 Hişâm b. Amr el-Fuvatî eş-Şeybânî (ö. 218/833'ten önce), Mu'tezile'nin Basra ekolü kelâmcılarından biridir. Kaynaklar Hişâm b. Amr'ın Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Nazzâm ve Muammer b. Abbâd gibi ünlü Mu'tezile kelâmcılarının talebesi olduğunu belirtmektedir. Kendisinin en meşhur öğrencisi ise Abbâd b. Süleyman es-Saymerî'dir. Bazı kaynaklarda Hişâm'ın Mu'tezile'nin "usûl-i hamse"sini genelde benimsediği, ancak onun mensup olduğu Basra ekolünün görüşlerine aykırı bazı telakkilerinin bulunduğunu, bu sebeple de çevresinde Hişâmiyye diye adlandırılan bir grubun teşekkül ettiği kaydedilir. (Geniş bilgi için bkz. Cahit Tunç, "Hişâm b. Amr el-Fuvatî", *DİA*, 1998, 18:151-152)

287 Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm (ö. 200/816), Basra Mu'tezilesi'ne bağlı tefsir, kelâm ve fıkıh âlimidir.

288 Kötü söz söylemek, zemmeylemek.

289 Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât (ö. 300/913 [?]) Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup önemli bir kelâm âlimidir (Geniş bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, "Hayyât, Ebü'l-Hüseyn", *DİA*, 1998, 7:103-105).

290 Şatavî: Ahmed b. Ali (ö. 277/890), "Bukâ" olarak bilinir. Mu'tezile kelâmcısıdır. İsâ es-Sûfî'nin öğrencilerindendir. (Bkz. el-Ka'bî, *Zikru'l-Mu'tezile*, 74; İbnü'l-Murtezâ, *el-Münve*, 79)

291 Bu şahıs, Hayyât'ın hocaları arasında zikredilen İsâ b. Heysem es-Sûfî olmalıdır. (Bkz. Gölcük, "Hayyât, Ebü'l-Hüseyn", *DİA*, 1998, 7:103).

292 Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), Mu'tezile âlimlerinden olup Kâ'biyye fırkasının reisidir.

293 Ebû Amr (Ebû Mu'temir) Mu'ammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), Basra Mu'tezile ekolünün ileri gelen âlimlerindendir. İbnü'n-Nedîm, Muammer b. Abbâd'ın Basra'daki Süleym kabilesine mensup bulunduğunu (*el-Fihrist*, s. 207), İbn Hazm ise buradaki ifadesine göre onun Benî Süleym'in âzatlı kölesi olduğunu ve Basra'da attarlık yaptığını kaydeder. İbnü'l-Murtazâ'ya göre Mu'tezile'nin altıncı tabaka ricâlındandır (*Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 54). Öğrenimini Basra'da tamamladı. Başta Osman et-Tavil olmak üzere mezhebin ileri gelen âlimlerinden ders aldı. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Mu'ammer b. Abbâd", *DİA*, 2005, 30:323-325)

294 Ebû Ma'n Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 213/828), Bağdat Mu'tezilesi'nin önemli şahsiyetlerinden biridir.

295 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biridir.

Ve müte'ahhirinden Ebû Ali Cübbâ²⁹⁶ ve oğlu Ebû Hâşim²⁹⁷ ve Kâdî Abdülcebbâr²⁹⁸ ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî²⁹⁹ kendülerinin ashâbının tarîklerini telhîs edip nice mes'elelerde münferid oldular.

Ve ilm-i kelâmın revnakı ibtidâda hulefâ-i Abbâsiyye'den Hârûn'un ve Me'mûn'un ve Mu'tasım'ın ve Vâsık'ın ve Mütevekkil'in zamânlarında olup ve intihâda [27a] revnakı Sâhib İbn 'Abbâd'ın³⁰⁰ ve Deyâlime'den bir cemâ'atin katında oldu. Ve Mu'tezile'den Dırâr bin Amr³⁰¹ ve Hafs

-
- 296 Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâi (ö. 303/916) Basra Mu'tezilesi reislerinden, kelâm, tefsir ve fıkâh âlimidir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte 235 (849-50) yılında Hûzistan'ın Cübbâ kasabasında doğduğu bilinmektedir. Küçük yaşta ilim tahsiline başladı. Basra'da Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın öğrencilerinden olan ve devrinin Basra Mu'tezilesi reisi bulunan Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdullah eş-Şâhhâm'dan kelâm okudu. Burada karşılaştığı diğer âlimlerden de faydalandı. Basra ve Bağdat'ta genç yaşlarda katıldığı ilim meclislerinde yaptığı münazaralarda başarılı olmasıyla dikkatleri üzerine çekti. Hocasının ölümünden sonra (270/883 [?]) Basra Mu'tezilesi'nin reisi oldu ve ölünceye kadar ders okuttu. Öğrencileri arasında oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâi, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Abdülvâhid b. Muhammed el-Husaynî, Muhammed b. Zeyd el-Vâsıtî, Muhammed b. Ömer es-Saymerî, Ebû'l-Fazl el-Hucendî ve Mûsâ b. Rebâh gibi tanınmış kişiler de vardır (Geniş bilgi için bkz. Yûsuf Şevki Yavuz, "Cübbâi, Ebû Ali", *DİA*, 1993, 8:99-102).
- 297 Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi (ö. 321/933) Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin büyük imâmlarından biridir. Mu'tezile imâmlarının önde gelenlerinden Ebû Ali el-Cübbâi'nin oğlu olup onun gibi Cübbâi nisbesiyle anılır. Babasından ve devrinin meşhur âlimlerinden öğrenim gördü. Kısa zamanda büyük bir âlim olarak şöhret kazandı ve özellikle kelâmî konulardaki derayeti sayesinde Mu'tezile'nin büyük imâmları arasında yer aldı. Mezhebin dokuzuncu tabakasındaki âlimlere göre yaşı küçük olmasına rağmen bu tabakaya girmeyi başardı. Bu sırada ders arkadaşı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ile de kelâmî konularda münazaralar yaptığı bilinmektedir. Ebû Hâşim babasının vefatından sonra 926'da Bağdat'a gitti. Burada bir yandan telif çalışmalarıyla uğraşırken bir yandan da ilmi araştırmalara ve talebe yetiştirmeye devam etti. Bağdat'ta vefat etti (Geniş bilgi için bkz. Avni İlhan, "Ebû Hâşim el-Cübbâi", *DİA*, 1994, 10:146-147).
- 298 Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025), Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir. (Geniş bilgi için bkz. Metin Yurdagör, "Kâdî Abdülcebbâr", *DİA*, 2001, 24:111-113)
- 299 Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044), Mu'tezile kelâmcısı ve fıkâh âlimidir. Ebû'l-Hüseyn Mu'tezile'ye ait tabakat kitaplarında, hocası Kâdî Abdülcebbâr'ın da mensup olduğu ve büyük ölçüde Ebû Ali el-Cübbâi ile Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin görüşlerinin etkisinde kalan Basra Mu'tezilesi kelâmcıları arasında sayılır. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, "Ebû'l-Hüseyn el-Basrî", *DİA*, 1994, 10: 326-328)
- 300 İbn 'Abbâd: Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî (ö. 385/995), Büveyhî veziri olup âlim, edip ve şairdir.
- 301 Ebû Amr Dırâr b. Amr el-Gatafânî el-Kûfî (ö. 200/815 [?]), Basra Mu'tezilesi'nin ilk âlimlerindendir. Kaynaklarda hayatı hakkında, İmâm Ebû Yûsuf'un çağdaşı ve Mu'tezile bid'atçılarından biri olarak gösterilmesi dışında fazla bilgi yoktur. Mu'tezile bünyesinde farklı fikirler ileri sürmesinden dolayı sonrakilerin çoğu onu Mu'tezili olarak görmemiş, fikirlerine iştirak etmemiştir. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Dırâr b. Amr", *DİA*, 1994, 9:274-275)

Ferd³⁰² ve Hüseyin Neccâr³⁰³ zuhûr edip nice mes'elede kendilerin şeyhlerine muhâlefet eylediler.

Ve Cehm bin Safvân,³⁰⁴ Seyyâr'ın oğlu Nasr'ın³⁰⁵ zamânında zuhûr edip cebr mes'elesinde nice bid'atler hâdis kıldı. Ve Müslim bin Ahvaz Mâzinî ânın bid'atlerini işidecek, vardı katl eyledi.

Mu'tezile ile selef beyinde dâ'imâ sıfâtda ihtilâflar vâki' olup selef mübâheselerini kanûn-i kelâmî üzerine binâ kılmayıp kavli-iknâ'î üzerine binâ ederlerdi. Ve Mu'tezile, Kur'ân'ın kadîm olmasında münâzaraları ve mübâheseleri kavli-zâhir üzerine oldu.

Ve Abdullâh b. Sa'îd el-Küllâbî³⁰⁶ ve Ebü'l'Abbâs el-Kalânîsi³⁰⁷ ve Hâris Muhâsibî³⁰⁸ bahsde Mu'tezile'nin efdal-i fudalâsından idi. Ve İsmâ'il'in oğlu Ebü'l-Hasen Alî Eş'arî³⁰⁹ kendünün üstâzı Ebü Alî Cübbâ'î ile tahsîn

302 Ebü Amr (Ebü Yahyâ) Hafs el-Ferd (ö. 204/820'den sonra), Mu'tezile veya Neccâriyye'ye mensup ilk kelâmcılardan biridir. Aslen Mısırlı olup daha sonra Basra'ya gitmiş, Mu'tezile kelâmcılarından Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın derslerine katılmıştır. Dırâr b. Amr ile yakın ilişki içinde olmuş ve birçok fikrine iştirak etmiştir. Hafs el-Ferd, Dırâr b. Amr gibi ilâhî sıfatlar konusunda bir nevi ta'til görüşünü benimsemiş ve zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilen bütün sıfatları selbî mânada yorumlamıştır. (Geniş bilgi için bkz. Emrullah Yüksel, "Hafs el-Ferd", *DİA*, 1997, 15:117-118)

303 Ebü Abdillâh el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdillâh en-Neccâr er-Râzî (ö. 230/845 civarı), Neccâriyye fırkasının kurucusudur. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Neccâr, Hüseyin b. Muhammed", *DİA*, 2006: 32:481-482).

304 Ebü Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46), ilk kelâmcılardan biri olup Cehmiyye fırkasının kurucusu kabul edilir. Cehm b. Safvân görüşlerini ilk defa Horasan ve Tirmiz civarında yaymaya başlamıştır. Te'vil, ilâhî sıfatlar, kader, rûyetullah, âhiret halleri gibi başlıca kelâm meseleleri hakkındaki görüşleri ciddi tartışmalara konu olmuştur. Cehm, akılla nassın çatışması halinde aklın esas alınması ve nassın buna göre te'vil edilmesi gerektiğini savunan ilk kelâmcılardandır. (Geniş bilgi için Şerafettin Gölçük, "Cehm b. Safvan", *DİA*, 1993, 7:233-234).

305 Ebü'l-Leys Nasr b. Seyyâr b. Râfi' el-Kinânî el-Leysi (ö. 131/748), Emevîler'in son Horasan valisidir.

306 Ebü Muhammed Abdullâh b. Said b. Küllâb el-Kattân el-Basrî (ö. 240/854 [?]), Sünnî kelâm hareketinin doğuşuna zemin hazırlayan âlimlerden bir olarak kabul edilir. İbn Küllâb, halku'l-Kur'ân tartışmalarının yapıldığı dönemde yaşadığı ve Mu'tezile âlimlerine karşı Kur'ân'ın kadîm olduğunu ilk defa o söyledi. Halife Me'mûn'un huzurunda Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve Abbâd b. Süleyman es-Saymerî ile münâzaralar yaptı. İlahî kelâmın zâtın ayrı olmadığını savunduğundan hristiyanlarla aynı inancı paylaşmakla itham edildi. Hatta İbnü'n-Nedîm, Haşviyye'nin Nâbite grubu içinde mütalaa ettiği İbn Küllâb'ın Fesyûn en-Nasrânî ile birlikte hareket edip müslümanları hristiyanlaştırmaya çalıştığını öne süren asılsız rivayetlere yer vermiştir (*el-Fihrist*, s. 230). (Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Küllâb", *DİA*, 1999, 20:156-157).

307 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Kalânîsi (ö. IV/X. yüzyıl başları [?]), erken dönem Ehl-i sünnet kelâmcısıdır. Kelâmla ilgili olarak 150'nin üzerinde eser, özellikle Mu'tezile âlimi Nazzâm'a karşı kitap ve risâle türünde birçok reddiye yazdığı kaydedilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, "Kalânîsi, Ebü'l-Abbâs", *DİA*, 2001, 24:223-224)

308 Ebü Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857), ilk sûfilardan olup aynı zamanda hadis, kelâm ve tefsir âlimidir.

309 Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâ'il b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî (ö. 324/935-36) Eş'ariyye mezhebinin kurucusu ve önde gelen kelâm âlimidir (Hakkında geniş bilgi için bkz. İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *DİA*, 11:444-447).

ve takbîh meselelerinin ba'zısında mübâhese edip üstâzını nice mes'elede ilzâm üzre olup, üstâzı aslâ cevâba kâdir olmadığı sebepten³¹⁰ üstâzın zâhib olduğu mezhepten i'râz üzre olup Tâ'ife-i Selef'e meyledip mezheplerini kâ'ide-i [27b] kelâmiyye üzre nusret edip müstakil bir mezhep oldu. Mütahakkıkinden Kādî Ebû Bekir Bâkılânî³¹¹ ve üstâz Ebî İshâk İsfarayîni³¹² ve üstâz Ebî Bekir bin Fûrek³¹³ dahi bunların gayrısı olan muhakkikler Ebü'l-Hasen Alî Eş'arî'nin tarîkini takrîr ve beyân eylediler.

Ve Sicistân'dan Abdullâh bin el-Kerrâm³¹⁴ derler bir kimesne zuhûr edip ilm-i kalîl ve zühhd ile mülâbis idi, vardı her mezhepten bir mikdâr ahz etdi. Dahi kendünün kitâbında derç eyleyip ol etrâfta kendünün mezhebini revâc kılıp nâmûsunu muntazım kıldı. Bir mertebede ki Mahmûd bin Sebûk Tegin Sultân³¹⁵ bunun mezhebine nusret edip Ashâb-ı Hadîsiyye'ye çok hakâretler eyledi. Ve zıkr olunan ihtilâfât icmâl tarîki üzerine beyân olundu.

[1. ANA İSLÂMÎ FIRKALAR]

Ve tafsîl tarîki üzerine beyân budur ki kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye sekizdir: Mu'tezile'dir, Şî'a'dır, Havâric'dir, Mürci'e'dir, Neccâriyye'dir, Cebriyye'dir,

310 Müellif burada üç kardeş tartışmasına işaret etmektedir. “İhve-i selâse” tabiri ile kelâm kaynaklarında yer verilen bu hâdise kısaca şöyledir: “Eş'arî, hocasına biri mümin, diğeri kâfir, üçüncüsü de küçük yaşta vefat eden üç kardeşin uhrevî durumunun ne olacağını sordu. Hocası müminin cennetlik olduğunu, kâfirin cehenneme gideceğini, küçük yaşta ölen kardeşin ise yaşı bulûğa ulaşıp teklife muhatap olmaması sebebiyle mazur sayılıp azaptan kurtulacağını söyledi. Bunun üzerine küçük yaşta ölen ve azaptan kurtulan kardeş ‘Rabbim bana ömür verseydin de, ben de cennete giden kardeşim gibi salih amel işleyip cennetlik olsaydım’ derse durum ne olacak diye sorunca hocası, ‘Eğer ona ömür verilseydi, küfre girecek ve cehenneme gidecekti. Onun maslahatına riayetle küçükken öldürülüp azaptan kurtarılmıştır’ şeklinde cevap verir. Bunun üzerine kâfir olarak ölen kardeş, ‘Rabbim küçük kardeşimin maslahatına uygun olarak onu öldürdüğün gibi, beni de küçük yaşta öldürseydin de, bu azapla karşı karşıya kalmazaydım’ derse buna ne cevap verileceğini sorar. Hocası tabii ki bu suale cevap veremez. Bu durumun, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmasına sebebiyet verdiği kabul edilir.” (bkz. Mehmet Bulut, “İhve-i Selâse”, *DİA*, 2000, 22: 6-7).

311 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403 / 1013), Eş'ariyye ekolünün önemli bir kelâmcısı olup aynı zamanda Mâlikî fakihidir.

312 Ebû İshâk Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsfarayîni (ö. 418/1027), Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir.

313 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbüri (ö. 406/1015), Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştiren Eş'arî âlimidir.

314 Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm b. Arrâk b. Huzâbe b. el-Berr (el-Berâ) es-Sicîzî (ö. 255/869) Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan Kerrâmiyye fırkasının kurucusudur (Geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, “Muhammed b. Kerram”, *DİA*, 2005, 30: 549-550).

315 Ebü'l-Kâsım Gâzî Mahmûd b. Sebûk Tegin (ö. 421/1030), Gazneli Devleti'nin hükümdarı olup 998-1030 yılları arasında sultanlık yapmıştır.

Müşebbihe'dir, Nâciye'dir. Bunların cem'isini Ehl-i İslâm'dan i'tibâr etmek lafz-ı İslâm'dan istislâm-ı zâhir ya'nî zâhire inkıyâd ve itâ'at ma'nâsını i'tibâr etmeye göredir ki bu ma'nâ âmmıdır, şâmilidir mü'mine ve münâfıka, niteki beyân olmuştur. Ve eğer İslâm'dan hakikat-i îmân ma'nâsı [28a] i'tibâr olursa ancak Ehl-i İslâm demek fırka-i nâciye üzerine sâdık olur.

[BİRİNCİ FIRKA: MU'TEZİLE]

Mu'tezile "Hak Te'âlâ'nın üzerine ibâdına aslah olan şey'i ibâdına vermek vâcibdir ve mutî' olan kimesneye sevâb vermek ve âsî olan kimesneye azâb etmek vâcibdir. Ve bu tarikle amel eylemek adldır." dedikleri sebebeden kendileri kendilerinin üzerine ashâb-ı adl ıtlâk eylediler. Ve Hak Te'âlâ'nın sıfât-ı zâ'idesini nefy etdikleri sebebeden kendi zâtları üzerine ashâb-ı tevhi'd ıtlâk eylediler. Ve Mu'tezile ittifâk etdikleri ahkâm oldur ki Hak Te'âlâ'nın üzerine ibâdî için aslah olan umûru ibâdî için halk eylemek vâcib ola. Ve Hak Te'âlâ'nın zatıyla, sıfât-ı hakikiyye-i zâ'ide kâ'ime olmaya ve kadîm olmak sıfatı Hak Te'âlâ'nın ehass evsâfından olup aslâ bir şey' ol sıfatda Hak Te'âlâ'ya müşârik olmaya. Ve Hak Te'âlâ'nın kelâmı asvâtdan ve hurûfdan mürekkeb ve mahlûk olup mushaflarda ol kelâmın emsâli kitâbet olunup, ol kelâmdan hikâyet ola ve âhirette Hak Te'âlâ'yı bu göz ile görmek câ'iz olmaya. Ve şey'in hüsnü ve kubhu akıl üzerine dâ'ir olup her şey' ki akıl ol şey'in hüsnüne hükm eyleye, ol şey' hasen ola. Ve her şey' ki akıl ol şey'in kubhuna hükm eyleye, ol şey' kabîh [28b] ola. Ve kendinin e'fâlinde hikmet ve garaz ri'âyet eylemek vâcib ola. Ve mutî'a ve isyândan tevbe eden kimesneye sevâb vermek ve tevbe eylemeyen âsîyi mürtekib-i kebîreye ikâb eylemek vâcib ola. Ve Mu'tezile zikr olunan ahkâmda ittifâk etdikden sonra ba'zı âhar ahkâmda ihtilâf etmekle yirmi fırka olup birbirini küfre nisbet eylemişlerdir.

[1. Vâsiliyye]

Evvelki fırka **Vâsiliyye'dir**. Vâsiliyye'den murâd Atâ'nın oğlu Vâsıl'ın ashâbıdır ki Abdülmelik oğlu Hişâm'ın oğlu Abdülmelik zamânında zuhûr etmişlerdir. Hikâyet olunur kim ol ashâbdan bir tâ'ife Ebû Ca'fer Mansûr'un³¹⁶ zamânında Mağrib cânibinde hurûc eden Hasan'ın oğlu Ab-

316 Ebû Ca'fer el-Mansûr: Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Hâşimî el-Abbâsî (ö. 158/775), Abbâsî halifesi olup 754-775 yılları arasında halifelik yapmıştır.

dullâh'ın oğlu İdrîs'in³¹⁷ şehrinde el'ân vardır. **Ve bunlara** Mu'tezile tesmiye olunmağa dört mes'ele üzerine dâ'irdir.

[1] **Evvelkisi** oldur ki, Hak Te'âlâ'nın zâtıyla sıfât-ı zâ'ide kâ'ime olmak câ'iz olmaya. Ve Vâsıl bin Atâ bu kavle zâhib olduğuna sebep budur ki iki mevcûd-ı kadîm ve ezeli ilâh bulunmak câ'iz olmamak üzerine ittifâk olunmuşdur. Ve Vâsıl bin Atâ bu ittifâkın zâhiri üzerine i'timâd edip bu kavle zâhib olup [29a] "Bir kimesne bir sıfat-ı kadîmeyi sâbit eylese lâzım gelir ol kimesneye iki ilâhın vücûduna kâ'il ola." dedi.

Ve ba'zı efâzıldan nakl olunur ki "Vâsıl'ın ashâbı bu kavle zâhib olduklarına sebep oldur ki bunlar felâsifenin kitâblarını mütâlâ'a edip, efkârı oldur ki Hak Te'âlâ'nın cemî'i sıfâtı âlim ve kâdir olmak sıfatlarına râci'a olup bu iki sıfat dahi zât-ı kadîmi için sıfât-ı zâtiyye-i i'tibâriyyeden ola, nitekim Cübbâ'î zâhib olmuşdur. Yâhûd ol iki sıfat hâl ola, nitekim Ebû Hâşim zâhib olmuşdur. Ebû'l-Hüseyn Basrî'nin meyli oldur ki, bu iki sıfat dahi sıfat-ı vâhideye ya'nî âlimiyyet sıfatına râci'a ola, nitekim felâsifenin mezhebidir. Ve Selef, Kur'ân'da ve sünnetde ol sıfâtın cemî'isi zıkr olunduğu sebebden her birisinin sübûtuna kâ'il olup Mu'tezile'ye muhâlefet eylemişlerdir."

[11] **İkinci mes'ele** oldur ki ibâdın ef'âli kendilerin kudretlerine nisbet oluna ve bu tarîk Ma'bed Cühenî'nin ve Gaylân Dımaşkı'nın mesleğidir. Ve Vâsıl bin Atâ bu mes'elenin takrîrinde ihtimâm üzre olup "Hak Te'âlâ hakîmdir, âlimdir, zulmü ve şerri Hak Te'âlâ'ya nisbet eylemek câ'iz değildir. Ve ibâdın ef'âli harekâta ve sekenâta ve nazara ve ilme ve i'timâdâta münhasıradır. Ve abd kâdir [29b] olmadığı fi'ile teklîf olunmak muhâldir. Ve abd kendi nefsinde mülâhaza eyledikde kendinin fi'ili üzerine kudretini ve iktidârını müdrikdir. Ve müdrik olduğuna münkir olmak zarûriyyâtı münkir olmaktır." dedi.

[111] **Üçüncü mes'ele** oldur ki mürtekeb-i kebîre mü'min olmaya, kâfir dahi olmaya ve ba'zı efâzıldan bunun sebebi nakl olunur kim "Bir gün Hasan-ı Basrî hazretlerinin yanına bir kimesne vardı 'Yâ imâmeddîn, bizim zamânımızda iki kimesne zuhûr etdi; birisi 'Mürtekeb-i kebîre kâfir olur.' der ve birisi 'Mürtekeb-i kebîreden kebâ'iri mu'ahhar kılıp küfür ile tâ'at

317 İdris b. Abdullah b. Hasan, 789-985 yılları arasında Fas'ta hüküm süren İdrisîler Devleti'nin ilk İslâm hânedanıdır.

fâ'ide vermediği gibi îmânla ma'siyet zarar vermez.' der. Bize ne hükm edersin? Biz, ne tarikle i'tikâd edelim?' dedi. Ve Hasan-ı Basrî fikre varıp dahi cevâb vermeden Vâsıl bin Atâ 'Ben mürtekib-i kebîreye mü'min-i mutlak, kâfir-i mutlak demezem. Belki mürtekib-i kebîre mü'min ile kâfir beyninde vâsıta olur.' dedi. Dahi durugelip uzlet eyledi. Ve Hasan-ı Basrî'nin ashâbından bir tâ'ife 'Yine mürtekib-i kebîre mü'min değildir, yine kâfir değildir, tevbesiz ölürse *muhalledün fi'n-nâr*³¹⁸ olur. Gâyetü mâ fi'l-bâb kâfirlerin azâbından ol âsî-i mürtekib-i kebîre-i gayr-ı tâ'ibin azâbı eksik olup hıffet üzerine [30a] olur.' dedi. Ondan sonra Hasan-ı Basrî, 'Vâsıl bin Atâ bizden uzlet etdi.' dedi." Ol sebebdan Vâsıl bin Atâ'yâ ve ashâbına Mu'tezile tesmiye olundu.

Ve Vâsıl bin Atâ bu mes'eleye zâhib olduğunun sebebi kendinin zu'muna nisbet ile budur ki "Îmân, hisâl-i hamîdeden ibâret olup bir kimesnede hisâl-i hamîde cem' olsa, ol kimesneye mü'min ismiyle tesmiye olunup ism-i mü'min ism-i medih ola. Ve fâsık olan kimesnede hisâl-i hamîde cem' olmadığı sebebdan ism-i medih onun üzerine ıtlâk olunmağa müstehak olmayıp ol sebebdan ism-i mü'min ıtlâk olunmaya. Ve eser-i şehâdet ve sâ'ir hayrâtı mevcûd olduğu sebebdan kâfir-i mutlak dahi ıtlâk olunmaya ve eğer tevbesiz ölürse *muhalledün fi'n-nâr* olup azâbı kâfir azâbından hıffet üzre ola."

[iv] **Dördüncü mes'ele** oldur ki ashâb-ı Cemel³¹⁹ ile ashâb-ı Sıffin'den³²⁰ iki fırkanın birisi bilâ-ta'yîn hatâ etmiş ola. Ve Hazret-i Osmân *radiyallâhu anh* dahi Hazret-i Osmân ile mukâtele edenin ikisinden birisi bilâ-ta'yîn ve Hazret Alî *radiyallâhu anh* dahi Hazret-i Alî ile mukâtele edenin ikisinden birisi bilâ-ta'yîn hatâ etmiş ola. [30b] Ve Hazret-i Osmân ve Hazret-i Alî ve Zübeyr ve Talha *radiyallâhu anhum* bunlar mü'min ve kâfir olmayıp *muhalledün fi'n-nâr* olmak câ'iz ola.³²¹ حاشا ثم حاشا ونعوذ بالله من كلمات هذا

[2. Amriyye]

İkinci fırka Amriyye'dir. Amriyye'den murâd Ubeyd'in oğlu Amr'ın³²² ashâbıdır ki Vâsıl bin Atâ'nın mezhebine muvâfakat eylemişlerdir. Lâkin

318 Cehennemde ebedî olarak kalıcı.

319 Cemel Vak'ası: Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında 36/656 yılında cereyan eden savaştır.

320 Sıffin Savaşı: Halife Hz. Ali ile Şam Valisi Mu'âviye b. Ebû Süfyan arasında 37/657 yılında Sıffin'de gerçekleşen savaştır.

321 "Hayır, öyle olmasına ihtimal yok. Biz, bunun sözlerinden Allah'a sığınırız."

322 Ebû Osmân Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî (ö. 144/761), Mu'tezile'nin kurucu âlimlerinden biridir. (Geniş bilgi için bkz. Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, 1991, 3: 93-94).

Hazret-i Osmân ve Hazret-i Osmân'la mukâtele edenlerin, dahi Hazret-i Alî ve Hazret-i Alî ile mukâtele edenlerin her birisini hatâya ve fiska nisbet etmekde muhâlefet etmişlerdir.

[3. Hüzeyliyye]

Üçüncü fırka Hüzeyliyye'dir. Hüzeyliyye'den murâd Mu'tezile'nin şeyhi ve re'îsi olan Hüzeyl 'Allâf'ın oğlu Ebü'l-Hüzeyl Hemedân'ın³²³ ashâbıdır. Ve Hüzeyl 'Allâf' i'tizâlî Hâlid-i Tavîl'in oğlu Osmân'dan³²⁴ ve Osmân i'tizâlî Atâ'nın oğlu Vâsıl'dan ahz etmişlerdir. Ve ba'zı kimesneden nakl olunur kim "Atâ'nın oğlu Vâsıl, Hanefiyye'nin oğlu Muhammed'in oğlu Ebû Hâşim Abdullâh'dan³²⁵ ahz etmiş ola." Ve ba'zı kimesneden nakl olunur kim "Ebû Hâşim Abdullâh, i'tizâlî Ebü'l-Hüseyn Basrî'nin oğlu Hasan'dan ahz etmiş ola." Ve Ebü'l-Hüzeyl kendinin ashâbından münferid olduğu mes'elelerden ba'zısı oldur ki:

[1] "Hak Te'âlâ ilim ile âlim olup, ilmi kendi zâtı ola. Ve kudretle [31a] kâdir olup ve hayâtla hay olup ve kudret ve hayât kendinin zâtı ola." Ve Ebü'l-Hüzeyl bu kavli "Hak Te'âlâ'nın zâtı vahdet-i hakîkiyye ile vâhiddir. Aslâ bir vech ile te'addüd ve kesret yokdur. Ve Hak Te'âlâ'nın verâ'-i zâtında sıfât-ı zâ'ide olmayıp cemî'-i sıfât kendinin zâtından ibâret olmasına râci'dir." diye i'tikâd eyleyen felâsifenin kavlinde ahz etmişdir. Ve "Hak Te'âlâ kendi zâtıyla âlimdir, ilimle âlim değildir." demekle "Hak Te'âlâ ilimle âlimdir ve ilim kendinin zâtıdır." demek beyninde fark oldur ki evvel ki kavilde sıfât-ı ilim nefy olunur. Ve ikinci kavilde yâ sıfât-ı ilim zâtın aynı olmak, yâ zât sıfâtın aynı olmak sâbit olur.

[11] Ve ba'zı mesâ'il oldur ki, "Allâhu Te'âlâ irâdet-i hâdis ile mürîd olup ve irâdet-i hâdis mahâl ile kâ'ime olmaya." Ve bu mes'eleyi evvel ihtirâ' eyleyen Hüzeyl 'Allâf'dır. Ve müte'ahhirîn, Hüzeyl 'Allâf'a tâbi' olmuşlardır.

[111] Ve ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ'nın ba'zı kelâmı mahâl ile kâ'im olmaya, "كُن/kün" kelimesi gibi ki cemî'-i eşyâ "kün" kelimesini ıtlâk ile

323 Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Abdî el-Basrî (ö. 235/849-50 [?]), Mu'tezile ekolünün önemli bir kelamcısı olup Basra ekolünün kurucusudur.

324 Osman b. Hâlid et-Tavîl, Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi ve aynı zamanda Ebü'l-Hüzeyl Allâf'ın hocasıdır.

325 Ebû Hâşim Abdullâh b. Muhammed b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 98/716-17), Hz. Alî'nin oğullarından Muhammed b. Hanefiyye'nin büyük oğlu ve kendi devrinde Keysâniyye Şiası'na bağlı grupların imâmı kabul edilir. (Geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, "Ebû Hâşim Abdullâh b. Muhammed", *DİA*, 1994, 10: 146)

mevcûd olup ve “kün” kelimesinden mukaddem bir mahal yokdur ki ol mahal ile “kün” kelimesi kâ'im ola.” Ve ba'zısı oldur ki “Mahal ile kâ'im ola. [31b] Emr ü nehiy ve haber ü istihbâr gibi.”

[iv] Ba'zı mes'ele dahi oldur ki “Cennetde ve cehennemde muhalled olanların hareketleri mumkatı'a olup sükûn-ı dâ'imîye varırlar. Dahi ol sükûnda ehl-i cennet için cemî'-i lezzetler ve ehl-i cenehhem için cemî'-i elemeler cem' ola.”

[4. Nazzâmiyye]

Dördüncü fırka Nazzâmiyye'dir. Nazzâmiyye'den murâd Seyyâr-ı Nazzâm'ın oğlu İbrâhîm'in³²⁶ ashâbıdır. Ve Seyyâr-ı Nazzâm, felâsifenin kitâblarından ekser-i kitâbı mütâla'a edip felâsifenin kelâmını Mu'tezile'nin kelâmı ile halt edip kendi ashâbından nice mes'elede münferid olmuşdur. Ve münferid olduğu mes'elelerden ba'zısı oldur ki:

[i] “Hak Te'âlâ kabâ'ihî ve me'âsiyi halk eylemeğe kâdir olmaya.” Ba'zı dahi oldur ki “Hak Te'âlâ kendi kullarına aslah olanı halk eylemeğe kâdir olup ve dünyâda kendinin kullarına sâlih ve aslah olmayan şey'i halk eylemek ve ehl-i nâra günâhları üzerine ziyâde yâhûd günâhlarından nâkıs azâb etmeğe ve ehl-i cennet müstahak olduğu ni'metler üzerine ehl-i cennete ziyâde yâhûd müstahak olduğu ni'metlerden nâkıs ni'met vermeğe ve ehl-i cennetden birisini cennetden çıkarmağa kâdir olmaya.”

[ii] Ba'zı mes'ele [32a] dahi oldur ki “Hak Te'âlâ cemî'-i mevcûdâtı şimdiki hâlde oldukları hey'etler üzerine mukaddemâ bir ânda yaratmış ola. Gâyetü mâ fi'l-bâb³²⁷, ba'zı mahlûkâtı âhar ba'zı mahlûkun içinde gizlemiş ola. Bu takdîrce Hazret-i Âdem Peygamber *aleyhi's-selâm* kendinin evlâdı üzerine hakikatde mevcûd olmak husûsunda mukaddem olmamış olur. Belki zâhir olmakda mukaddem olmuş olur.” Ve bu kavli Seyyâr-ı Nazzâm kümûne³²⁸ ve burûze³²⁹ kâ'il olan felâsifenin kavlinden ahz etmişdir.

326 Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni en-Nazzâm (ö. 231/845), Basra Mu'tezile ekolünün ileri gelen kelâmcılarından olup Nazzâmiyye kolunun kurucusudur.

327 “Bu konudaki maksat...”

328 Kümûn, bir cismin diğer bir cisimde veya bir arazın bir cisimde bilkuvve var olması anlamında felsefe ve kelâm terimidir.

329 Burûz, kümûn'un karşıtı bir terim olup “gizli iken ortaya çıkmak” demektir. Terim olarak “bir cisimde bilkuvve var olan bir şeyin açığa çıkıp bilfil var olması” şeklinde tanımlanabilir.

[111] Ba‘zı mes‘ele dahi oldur ki “Kur‘ân-ı Şerîf’in nazmı mu‘ciz olmayıp geçmiş zamânda vâkı‘a olan umûrdan ve gelecek zamânda vâkı‘a olacak umûrdan haberler üzerine müştetil olduğu sebebdan mu‘ciz ola.”

[5. Esvâriyye]

Beşinci fırka Esvâriyye‘dir. Esvâriyye‘den murâd Esvâr‘ın³³⁰ ashâbıdır. Ve Esvâriyye, Nazzâm zâhib olduğu ahkâmda Nazzâm’a muvâfakat etdiğinden mâ‘adâ ziyâde ba‘zı ahkâma zâhib olup “Hak Te‘âlâ bir şey’in ademine ki haber vere; yâ ademini bile ol şey’i yaratmağa kâdir olmayıp, insân ol şey’i yaratmağa kâdir olur.” dediler.

[6. İskâfiyye]

Altıncı fırka, İskâfiyye‘dir. İskâfiyye‘den murâd Ebû Ca‘fer İskâfî’nin³³¹ ashâbıdır. [32b] Ve İskâfiyye, Esvâriyye gibi Nazzâm’a muvâfakat etdiğinden gayrı dahi ziyâdeye zâhib olup “Hak Te‘âlâ ukalâya zulüm eylemeğe kâdir olmayıp etfâle ve mecânîne zulüm eylemeğe kâdir olur.” dediler.

[7. Ca‘feriyye]

Yedinci fırka, Ca‘feriyye‘dir.³³² Ca‘feriyye‘den murâd Bîşr’in oğlu Ca‘fer’in oğlu Ca‘fer’in ashâbıdır. Ve Ca‘feriyye, İskâfiyye‘ye ahkâmda muvâfakat etdikden gayrı ziyâdeye zâhib olup “Ümmetin fâsıkları içinde ba‘zı fâsık vardır ki zenâdıkadan ve mecûsîden dahi eşeddir. Ve hamr şurb eden kimesneye hadd olunmak üzerine sahâbenin icmâ‘ı hatâdır. Ve habbe-i vâhideyi serika eden kimesne fâsık olup ehl-i îmandan olmaz.” dediler.

[8. Bîşriyye]

Sekizinci fırka, Bîşriyye‘dir. Bîşriyye‘den murâd Mu‘temir’in oğlu Bîşr’in³³³ ashâbıdır. Ve Bîşr, ulemâ-i Mu‘tezile’nin efâzılından olup mes‘eleyi tevellüdü ihtirâ‘ eylemiştir. Ve Bîşriyye zâhib oldukları ahkâmdan ba‘zısı

330 Ali el-Esvârî (ö. 240/854), Mu‘tezile’nin önde gelen âlimlerindendir. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Önceleri Mu‘tezile âlimlerinden Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf’a intisap ederek onun en seçkin öğrencileri arasında yer almışken daha sonra Bağdat’a gidip burada Nazzâm ile yaptığı münazaralar neticesinde onun fikirlerini benimsemiştir. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Ali el-Esvârî”, *DİA*, 2:391-392).

331 Ebû Ca‘fer Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî (ö. 240/854) Bağdat Mu‘tezilesi âlimlerindendir.

332 Ca‘feriyye: Mu‘tezile kelâmcılarından Ca‘fer b. Harb (ö. 236/850-51) ve Ca‘fer b. Mübeşşir’in (ö. 234/849) görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

333 Ebû Sehl Bîşr b. el-Mu‘temir el-Hilâlî el-Bağdâdî (ö. 210 /825) Mu‘tezile’nin Bağdat ekolünün kurucusu, tevellüd nazariyesinin mücidi ve Bîşriyye ekolünün lideridir.

oldur ki “A‘râz tevellüd ile hâsıl ola. Ve kudretin ma‘nâsı bünyenin âfâtından sâlim olmak ma‘nâsı ola. Ve Hak Te‘âlâ etfâle azâb eylemeğe kâdir ola. Lâkin eğer azâb ederse zâlim ola.”³³⁴ تعالى الله عن ذلك القول علوا كبيرا

[9. Murdâriyye]

Dokuzuncu fırka, Mirvâriyye’dir.³³⁵ Mirvâriyye’den murâd Sübeyh’in oğlu Îsâ’nın³³⁶ ashâbıdır. Ve mezkûr Îsâ, Ebû Mûsâ [33a] ile mükennâ ve “mirvâr” lakabı ile mülakkabdır. Ve Ebû Mûsâ-yı Mirvâr ilmi Mu‘temir’in oğlu Bişr’den te‘allum edip, *Râhibü’l-Mu‘tezile*³³⁷ tesmiyye olunmuşdur. Ve Mirvâriyye zâhib oldukları ahkâmdan ba‘zısı oldur ki “Hak Te‘âlâ kizb ü zulüm üzerine kâdir ola. Lâkin eğer kizb ü zulüm ederse, ilâh-ı kâzib ve ilâh-ı zâlim ola. Ve iki fâ’ilden tevellüd cihetinde bir fi‘il sâdir olmak câ’iz ola. Ve nâs, Kur’ân’ın fesâhat ve belâğat cihetinde mislini getirmek kâdir ola. Ve Kur’ân kadîmdir ve ef‘âl-i ibâd Hak Te‘âlâ’nın mahlûkudur. Ve Hak Te‘âlâ bu göz ile görünür diyen kâfir ola.”

[10. Hişâmiyye]

Onuncu fırka, Hişâmiyye’dir.³³⁸ Hişâmiyye’den murâd Amr’ın oğlu Hişâm’ın³³⁹ ashâbıdır. Ve Hişâmiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba‘zısı oldur ki; “İsm-i vekîl Hak Te‘âlâ’nın üzerine ıtlâk olunmaya ve a‘râz Hak Te‘âlâ’nın vücûdu üzerine ve resûlün sıdkı üzerine delâlet eylemeye. Ve Kur’ân-ı Şerîf umûrun helâl yâ harâm olduğu üzerine delâlet eylemeye. Ve imâmet ihtilâf-ı ümmetle mün‘akide olmaya. Ve cennet ile cehennem hâliyâ mevcûdlar olmaya.”

334 Allah bu sözden münezzehdir, çok çok yücedir.

335 Bu fırkanın isimlendirilmesi konusunda kaynaklar arasında farklılıklar vardır. *Şerh’ul-Mevâkıf*’da “Mizdâriyye” (III, 759) şeklinde verilirken, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* “Murdâr” başlığıyla bunu müstakil bir maddede yapmıştır. Müellif ise şimdiye kadar karşılaşmadığımız bir şekilde isimlendirme yapmıştır.

336 Ebû Mûsâ Îsâ b. Sabîh (Subeyh) el-Murdâr el-Basrî (ö. 226/841), Bağdat Mu‘tezilesi’nin önde gelen kelâmcılarından biridir. Lakabı olan Farsça murdâr (kirli, lekeli) kelimesi İran’la ilişkisini hatıra getirmektedir. Bağdat Mu‘tezile ekolünün kurucusu Bişr b. Mu‘temir’den ders aldığı kaynaklarda zikredilmektedir. (Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Murdâr”, *DİA*, 2006, 31: 205-206)

337 “Mutezile’in rahibi.” Zühed ve takvâsıyla tanınan Murdâr, ölümünün yaklaştığını hissedince haram karışmış olabileceği endişesiyle mallarını ihtiyaç sahiplerine dağıtmış, bundan dolayı kaynaklarda “Mu‘tezile’nin rahibi” diye anılmış, ancak bu ifade muhalifleri tarafından kendisini küçümsemek amacıyla da kullanılmıştır. (bkz. Mustafa Öz, “Murdâr”, *DİA*, 2006, 31: 205)

338 Hişâmiyye, Mu‘tezile âlimlerinden Hişâm b. Amr el-Fuvarî’nin (ö. 218/833’ten önce) mensuplarına verilen isimdir. Hişâmiyye adı altında başkaca fırkalar da kaynaklarda zikredilir.

339 Hişâm b. Amr el-Fuvarî eş-Şeybânî (ö. 218/833’ten önce), Mu‘tezile’nin Basra ekolü kelâmcılarından biridir.

[11. Sâlihiyye]

On birinci fırka, Sâlihiyye'dir. Sâlihiyye'den murâd Sâlih'in³⁴⁰ ashâbıdır. Sâlihiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki “İlim ve kudret ve irâdet ve sem‘ ve basar meyyit ile kâ'im olmak câ'iz ola. Ve bu mezheb üzerine Hak Te‘âlâ ma'dûm olmak [33b] câ'izdir.”³⁴¹ تعالی الله عن ذلك

[12. Hâ'itiyye]

On ikinci fırka, Hâ'itiyye'dir.³⁴² Hâ'itiyye'den murâd Hâ'it'in oğlu Ahmed'in ashâbıdır. Ve Hâ'itiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki, “Âlem içinde iki ilâh olup birisi hâdis ve birisi kadîm ola. Ve hâdis olan ilâh Mesîh olup, Mesîh âhiretde insâna muhâsib ola.”

[13. Hadsiyye]

On üçüncü fırka, Hadsiyye'dir.³⁴³ Hadsiyye'den murâd Hads'in oğlu Fazl'ın³⁴⁴ ashâbıdır. Ve Hâ'it ile Hads, Nazzâm'ın ashâbından olup ve kütüb-i felâsifeyi mütâlâ'a edip Nazzâm'ın mezhebine üç bid'at zemm eylemişlerdir:

[1] Birisi oldur ki “Ahkâm-ı ilâhiyyeden ba'zı hüküm Mesîh bin Mer-yem için Nasârâ zâhib olduğu gibi sâbit ola. Bu i'tikâd üzre kim âhiretde Mesîh Âdem oğlanına hisâb eyleye. Ve Hak Te‘âlâ'nın ﴿وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ﴾³⁴⁵ ya'nî ‘Senin Rabbin geldi, dahi melekler geldi saf saf.’ dediği kavlinde olan Rab'dan murâd dahi³⁴⁶ ﴿أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ﴾³⁴⁷ ya'nî ‘Yâ senin Rabbin buluttan olan gölgeler içinde gelir.’ dediği kavlinde olan Rabdan murâd, dahi Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm*, ﴿ويضع الجبار قدمه في النار﴾³⁴⁷ ya'nî ‘Cebbâr ayağını nârda koyar.’ dediği kavlinde olan Cebbâr'dan

340 Ebû Abdillâh el-Hasen b. Sâlih b. Hay el-Kûfî el-Hemedânî (ö. 168/784-85), Zeydiyye'nin kollarından ve Kesîrünevâ el-Ebter'e (ö. 169/785-86) nisbetle Bütriyye diye de tanınan Sâlihiyye'nin kurucusudur.

341 “Allah bundan münezzehtir.”

342 Hâitiyye, Hâbitiyye: Ahmed b. Hâbit ile Fazlül'Hadesi'nin müşterek görüşlerini benimseyenlere Hâbitiyye ve Hadsiyye denilmektedir.

343 Hadsiyye, Ahmedb. Hâbit'in fikirlerine yakınlığıyla bilinen Fazl el-Hadesi'nin (ö. 257/870-71) görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

344 Fazl el-Hadesi (ö. 257/870-71), Ahmed b. Hâbit'in fikirlerine yakınlığıyla bilinmektedir. O, daha önce Mu'tezile ekolüne mensup iken aşırı görüşler dile getirdikleri ve lânetlendikleri ifade edilmiştir. Ahmed b. Hâbit ile Fazlül'Hadesi'nin müşterek görüşlerini benimseyenlere Hâbitiyye ve Hadsiyye denildiği kaydedilmiştir.

345 “Rabbin gelip melekler de saf saf dizildiğinde..” el-Fecr, 89/22.

346 “.. Rabbinin bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini...” el-Bakara, 2/210.

347 Hadis olduğu belirtilen bu sözün kaynağı bulunamamıştır.

murâd Hazret-i Mesîh ola. Ve Hâ'it'in oğlu Ahmed'in zu'mu budur ki Mesîh *aleyhi's-selâm* cesed-i cismâniyle gömleklenip kendisi kelime-i kadîme-i mütecesside ola, [34a] nitekim Nasârâ zâhib olmuşdur.”

[11] İkinci bid'at oldur ki “Tenâsühe zâhib olup Hak celle ve ‘alâ mahlûkâtını bu dârdan gayrı bir dârda sahîh ve akîl ve bâliğ yaratıp dahi mağfi-retle ve ilimle müzeyyen ve nî‘metlerle müstağrak kıldı. Sonra şükrân-ı nî‘meye buyurdu ve ol mahlûkât üç bölük oldu; birisi cemî‘-i umûra imtisâl üzre oldu ve birisi cemî‘-i umûra isyân üzre oldu ve birisi ba‘zı umûrda imtisâl üzre ve ba‘zı umûrda isyân üzre oldu. Evvelki fırkayı Hak Te‘âlâ dâr-ı nî‘mede karar eyledi. İkinci fırkayı dâr-ı nî‘meden çıkarıp dâr-ı azâbda dâhil kıldı. Üçüncü fırkayı dâr-ı nî‘meden çıkarıp dâr-ı dünyâya getirdi. Müşâhede olunan ecsâm-ı kesîfe ile ba‘zısını sûret-i insânda, ba‘zısını sûret-i feresde ve sûret-i esedde, dahi bunların gayrı olan sûretlerde zâhir kı-lıp günâhları mikdârı belâlara ve elemelere mübtelâ kılıp ve tâ‘atleri mikdâr nice lezzetler ile mütelezziz kılıp, şol mahlûk ki günâhı kalîl ve tâ‘atı kesîr ola, ol mahlûkun elemeleri kalîl ve sûretini sûret-i ahsen üzerine kılıp ve şol mahlûk ki günâhı kesîr ve tâ‘atı kalîl ola, ol mahlûkun elemelerini kesîr ve sûretini sûret-i akbah üzerine kıla. Ve mâdemki ol hayvânın günâhı [34b] ola, bir sûretten sûret-i uhrâya mütebeddil olmakla dünyâda sâbit ola. Ve Mu‘tezile’nin şeyhi olan Mânûs’un oğlu Eyyûb’un oğlu Ahmed³⁴⁸ ki Nazzâm’ın telâmizinden idi, Hâ’it ile Hadesî’nin zamânında zuhûr edip Hâ’it’in oğlu Ahmed’e tenâsühde ve mahlûkâtı Hak Te‘âlâ bir anda yaratmak husûsunda muvâfakat eyledi. Ve lâkin zâhib oldu ki âsî olan mahlûk behîme sûretiyle musavver olmağa, nevbet geldiği takdîrce dahi nübüvvet ve melek mertebelerine, nevbet geldiği takdîrce tekâlif-i mürtefi‘a olup bu iki nevbetler âlem-i cezâ ola. Ve Hâ’it’in dahi Hadesî’nin mezhepleri oldur ki dâr beş ola. İki dâr-ı sevâb ve birisi dâr-ı ikâb-ı mahz, birisi dahi dünyâya gelmeden halk etdiği dâr ve birisi dâr-ı ibtilâ ola. Evvelki iki dâr-ı sevâbın birisinde ekl ü şurb dahi bağ ve bostanlar ve nehirler olup birisinde melâz-ı rûhâniyye ve ravh ü reyhân-ı gayr-i cismâniyye ola. Ve dördüncü dâra evvelki dâr tesmiye olunup beşinci dâr evvelki dârdan halk ihraç olunduktan sonra teklîf olunan dâr ola.”

348 Ahmed b. Eyyûb b. Mânûs, Mu‘tezilenin önde gelen âlimlerinden biri olup Nazzâm’ın öğrencilerindendir. Ahmed b. Hâbîb ve Fazl el-Hadesî ile birlikte tenâsüh görüşünü kabul ettikleri bildirilmiştir. (Bkz. Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, (nşr. Ahmed b. Sehl- Ahmed b. Tolun), Beyrut 1420/ 2000, VI, 162-163).

[111] Üçüncü bid‘at oldur ki “Hak Te‘âlâ’yı görmek hakkında vârid olan haberler ‘akl-i fa”âli görmek üzerine tevcîh ve haml olunup meselâ Resûlullâh *aleyhi’s-selâm* hazretlerinin ³⁴⁹«انكم سترون ربكم كما ترون القمر ليلة البدر» ya’nî “Tahkîk, siz gelecek zamânda Rabbinizi görürsünüz bedir gecesinde [35a] kameri gördüğünüz gibi.” kavlinde olan görmekden murâd ‘akl-i fa”âli görmek ola.”

[14. Ma‘meriyye]

On dördüncü fırka, Ma‘meriyye’dir³⁵⁰. Ma‘meriyye’den murâd Abbâd’ın oğlu Ma‘mer Sülemî’nin³⁵¹ ashâbıdır. Ve Ma‘meriyye zâhib oldukları ahkâm-dan ba‘zısı oldur ki; “Hak Te‘âlâ ecsâmdan gayrı bir şey’ yaratmağa kâdir olmaya. Ve a‘râz ecsâmın ihtirâ‘larıyla ola. Gerekse tab‘ ile ihtirâ‘ olsun, nârın harâreti ihtirâ‘ı gibi. Yâ ihtiyâr ile ihtirâ‘ olsun; hayvânın hareketi sükûnu ictimâ‘ı, iftirâkı, ihtirâ‘ı gibi. Ve Hak Te‘âlâ kıdem sıfatıyla sıfatlanmaya ve kendi nefsinı bilmeye ve insân için irâdetden gayrı aslâ fi‘il olmaya.”

[15. Sümâmiyye]

On beşinci fırka, Sümâmiyye’dir. Sümâmiyye’den murâd Eşdes’in oğlu Sümâme’nin³⁵² ashâbıdır. Sümâmiyye zâhib oldukları ahkâm-dan ba‘zısı oldur ki; “Ef‘âl-i mütevellide için fâ‘il olmaya. Ve ma‘rifet nazardan mütevellide ola. Ve şer‘ vârid olmağdan mukaddem Hak Te‘âlâ’yı bilmek vâcib ola. Ve Yahûd ve Nasârâ ve Mecûs ve Zenâdıkâ ve etfâl ve behâ‘im âhiretde toprak olup aslâ cenneti ve cehennemi görmeye.”

[16. Hayyâtiyye]

On altıncı fırka, Hayyâtiyye’dir. Hayyâtiyye’den murâd Ebû Amr’ın oğlu Ebû’l-Hüseyn Hayyât’ın³⁵³ ashâbıdır. Ve Ebû’l-Hüseyn Hayyât, Mu‘-

349 Bkz. Buhârî, “Mevâkıt”, 16, 26, “Ezan”, 129, “Rikâk”, 53; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19.

350 Bu fırka, Mu‘ammeriyye olarak da bilinir ve Mu‘tezile kelâmcılarından Mu‘ammer b. Abbâd’ın (ö. 215/830) mensuplarına verilen addır.

351 Ebû Amr (Ebû Mu‘temir) Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), Basra Mu‘tezile ekolünün ileri gelen âlimlerindendir.

352 Ebû Ma’n Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 213/828) Bağdat Mu‘tezilesi’nin önemli şahsiyetlerinden biridir. Birçok kaynakta onun Basralı olduğuna ve Benî Nümeyr kabilesine mensup bulunduğuna işaret edilmekte, Abdülkâhîr el-Bağdâdî ise adı geçen kabilenin köleleri arasında yer aldığını belirtmektedir (*el-Fark beyne’l-Fırak*, s. 157). Sümâme’nin Hârûnürreşîd ve Me’mûn dönemlerine yetiştiği, Bağdat’ta yaşadığı, Bişr b. Mu‘temir ve Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf’ın talebesi olduğu kaydedilmektedir. En başarılı öğrencilerinden sayılan Câhiz’den başka kendisinden kimlerin faydalandığı bilinmemektedir. (Geniş bilgi için bkz. Muhammed Aruçi, “Sümâme b. Eşres”, *DİA*, 38:130-131).

353 Ebû’l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât (ö. 300/913 [?]) Mu‘tezile’nin Bağdat ekolüne mensup önemli bir kelâm âlimidir.

tezile-i Bağdâd'dandır. Ve Hayyâtiyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba'zısı [35b] oldur ki; “İbâdın ef'âli kendilerin kudretlerine nisbet oluna. Ma'dûma lafz-ı şey' ıtlâk olunup ma'dûm sâbit ve mütekarrir ve cevher ve araz ola. Ve Hak Te'âlâ'nın irâdeti ta'alluk etmeden kendüden bir fi'il sâdir olmak câ'iz ola. Ve kendi fi'iline mürîd olmasının ma'nâsı hâlik olmak ma'nâsı olup gayrının fi'ilini mürîd olmağın ma'nâsı ol fi'ile emr edici ma'nâsı ola ve kendi nefsi ve gayrı şey'i görmesinin ma'nâsı bilmek ma'nâsı ola.”

[17. Câhiziyye]

On yedinci fırka, Câhiziyye'dir. Câhiziyye'den murâd Bahr'ın oğlu Câhiz'in³⁵⁴ ashâbıdır. Ve Amr-ı Câhiz, hulefâ-i Abbâsiyye'den Mu'tasım'ın³⁵⁵ zamânında Mu'telize'nin fudalâ-i büleğâsından olup kütüb-i felâsifeyi mütâlâ'a edip makâlâtının ekserini ibârât-ı belîğa ile müzdeviç kılmışdır. Ve Câhiziyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba'zısı oldur ki; “İbâdın cemî'i ma'rifetleri zarûriyye olup aslâ ibâdın kudretlerinin medhali olmaya. Ve müşâhede olunan eşhâsda irâdet sıfatı bulunmayıp kendi fi'ilini irâdetin ma'nâsı ol fi'ile nefsin meyli vâkî olmak ma'nâsı ola. Ve cisimler tabâ'î-i muhtelif-i erba'â ola ki her birisi için eser-i mahsûs ola. Ve cevâhirin ma'dûme olması câ'iz olmayıp mütebeddil olan a'râz ola. Ve ehl-i nâr azâb cihetinde [36a] nârda muhalled olmayıp âkıbet nâr tabî'atıyla tabî'atlana. Ve nâr kendinin ehlini celb edip Hak Te'âlâ'nın idhâliyle olmaya. Ve hayır ve şer abdın fi'ili ola. Ve Kur'ân cesed olup kâh recül ve kâh imrâ'e ola.”

[18. Ka'biyye]

On sekizinci fırka Ka'biyye'dir. Ka'biyye'den murâd Muhammed'in oğlu Ebü'l-Kâsım Ka'bi'nin³⁵⁶ ashâbıdır. Ve Ebü'l-Kâsım Ka'bi Mu'tezile-i Bağdâd'dan olup Ebü'l-Hüseyn Hayyât'dan telemmüz eylemişdir. Ka'biyye

354 Ebü Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869) Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biridir. 1150-160 (767-777) yılları arasında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Câhiz bir Arap-zencî melezi olmalıdır. “Câhiz” lakabı kendisine patlak gözlü olmasından dolayı verilmiştir. Nazzâm ekolünde yetişen ünlü Mu'tezile âlimlerinden biri olan ve hocasından sonra Basra Mu'tezilesi'nin reisi kabul edilen Câhiz bilgi problemi, tabiat felsefesi, ilâhî sıfatlar, kulların fiilleri, nübüvvet ve imâmet başta olmak üzere kelâm ilminin konusuna giren önemli problemlerle ilgilenmiş, ayrıca Zeydiyye, Râfıza, İbâziyye, Süfîyye, Cebriyye, Cehmiyye gibi itikadî mezheplerin görüşlerini nakledip tenkide tâbi tutmuş büyük bir kelâm âlimidir (Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Cahiz”, *DİA*, 1993, 7:24-26).

355 Ebü İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd (ö. 227/842), Abbâsî halifesi olup 833-842 yılları arasında halifelik yapmıştır.

356 Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bi (ö. 319/931), Mu'tezile âlimlerinden olup, Ka'biyye fırkasının reisidir.

zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki; "Hak Te'âlâ'nın irâdeti ta'alluk etmeden Hak Te'âlâ'dan bir fi'il sâdır olmak câ'iz ola. Ve kendi fi'ilini irâde etmesinin ma'nâsı ol fi'ili yaratmak ma'nâsı ola, gayrının fi'ilini irâde etmesinin ma'nâsı ol fi'ile emr edici ma'nâsı ola." Ve Ka'biyye zıkr olunan ahkâmda Hayyâtiyye'nin zâhib olduklarına muvâfıkdır.

[19. Cübbâ'iyye]

On dokuzuncu fırka, Cübbâ'iyye'dir. Cübbâ'iyye'den murâd Abdül-vahhâb'ın oğlu Ebû Alî Muhammed Cübbâi'nin³⁵⁷ ashâbıdır. Ve Ebû Alî Cübbâ'î Mu'tezile-i Basra'dandır. Ve oğlu Ebû Hâşim Abdüsselâm'dır. Ve Cübbâ'iyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki; "Hak Te'âlâ'nın irâdeti hâdis olup mahal ile kâ'ime olmaya. Ve Hak Te'âlâ âlemin fânî olmasına irâdeti ta'alluk etdikde âlem fânî olup fenâsı mahal ile [36b] kâ'im olmaya. Ve Hak Te'âlâ asvâtdan ve hurûfdan mürekkeb olan kelâmı bir cessedde halk edip ve ol kelâmı tekellüm eyleye ve kelâma mahal olan cisim ol kelâmı tekellüm eylemeye. Ve Hak Te'âlâ âhiretde ebsâr ile görünmeye. Ve ibâd kendilerin fi'illerini kendileri hâlikler olalar. Ve mürtekib-i kebîre mü'min-i mutlak ve kâfir-i mutlak olmaya. Ve eğer tevbesiz vefât ederse *muhalledün fi'n-nâr* ola. Ve evliyâ için kerâmet olmaya. Ve Hak Te'âlâ'nın üzerine teklîf olunan kimesnenin aklını kâmil kılıp esbâb-ı teklîfi müheyyâ kılmak ve mükellefe aslah olan umûra ri'âyet vâcib ola."

[20. Behşemiyye]

Yirminci fırka, Behşemiyye'dir. Behşemiyye'den murâd Ebû Alî Muhammed'in oğlu Ebû Hâşim'in³⁵⁸ ashâbıdır. Ve Ebû Alî ve oğlu Ebû Hâşim, Mu'tezile-i Basra'dandır. Ve Ebû Hâşim kendinin babasından münferid olduğu ahkâmdan ba'zısı oldur ki; "Bir kimesne ma'siyeti mürtekib değil iken zemme ve ikâba müstahak olmak mümkün ola. Ve irtikâb olunmuş ma'siyet ki sonradan ol ma'siyeti işlemeğe kâdir olmayıp âciz olduktan sonra, ol fi'ile tevbe olursa tevbe sahîha olmaya. Ve ilm-i vâhid iki ma'lûma tafsîl üzerine ta'alluk eylemek câ'iz olmaya."

357 Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâi (ö. 303/916) Basra Mu'tezilesi reislerinden kelâm, tefsir ve fıkıh âlimidir.

358 Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi (ö. 321/933) Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin büyük imâmlarından biridir.

[İKİNCİ FIRKA: ŞİA]

Kibâr-ı fırak-ı İslâmiyye'den ikinci fırka Şî'a'dır. Şî'a şol tâ'ife üzerine ıtlâk olunur kim "Hazret-i Alî'yi müşâye'at [37a] edip Hazret-i Resûlullâh *aleyhi's-selâm*dan sonra nasla imâm Alî'dir ve imâmet Hazret-i Alî'den ve evlâdından hârice olmaz. Meğer zulüm ile gayrı kimesne imâmeti ala, yâ gayrı kimesneden yâ evlâdından korkup ferâgat eylemekle hurûc ede." dediler. Şî'a yirmi iki fırkadır ki ba'zısı ba'zısına küfür nisbet eder. Ve usûl-i Şî'a üç fırkadır; Gulât'dır, Zeydiyye'dir, İmâmiyye'dir.

[1. Gulât: Şî'a'nın Aşırılığa Düşmüş Fırkaları]

Gulât on sekiz fırkadır.

[1.1. Sebe'iyye]

Evvelki fırka **Sebâ'iyye** [Sebe'iyye]'dir.³⁵⁹ Sebe'iyye'den murâd Sebe'in oğlu Abdullâh'ın³⁶⁰ ashâbıdır. Ve Sebe'in oğlu Abdullâh, Hazret-i Alî'ye "Sen Hak ilâhsın." dedi. Ve Hazret-i Alî bu kimesneye bu sözünün mukâbelesinde nice şehirlerden sürdü, çıkardı. Ve ba'zı kimesneden nakl olunur kim "Sebe'in oğlu Abdullâh mukaddemâ Yahûdi olup sonradan İslâm'a gelmiş ola. Ve Yahûdi olduğu zamânda Nûn'un oğlu Yûşe'a, -[Abdullâh b. Sebe'nin] Hazret-i Alî'ye dediği gibi- "Sen ilâhsın." demiş ola." Ve Hazret-i Alî'nin imâmetinin vücûduna evvel kâ'il olup zâhir eden Abdullâh bin Sebe'dir. **Ve Gulât'ın** sınıfları bundan teşa'ub etmiştir. Ve Sebe'in oğlu Abdullâh nakl olunduğu üzerine zâhib olduğu ahkâmıdan ba'zısı oldur ki; "Hazret-i Alî katl olunmayıp, Hazret-i Alî sehâbın içinde olup [37b] ra'd savtı ve berk kamçısı ola. Ve gelecek zamânda arza nâzil olup arzı adl ile memlû kıla."

359 Sebeiyye, Abdullah b. Sebe'ye nisbet edilen ve Hz. Ali'nin ilâhlığı, ölümsüzlüğü, Hz. Peygamber tarafından vasî tayin edildiği, ölmeyip geri döneceği gibi düşünceler ileri süren Şii kökenli aşırı bir fırkadır (Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, 1:133-134).

360 Abdullah b. Sebe: Kaynaklarda İbnü's-Sevdâ, İbn Sebâ, İbn Vehb b. Sebâ, İbnü's-Sevdâ es-Sebeî, İbn Sebe el-Himyerî, İbn Sebe Vehb er-Râsibî el-Hemedânî adlarıyla da anılan Abdullah b. Sebe, Sebeiyye, Sebâiyye veya Sâibe adlı Şii mezhebinin aşırı bir kolunun da kurucusu sayılır. O, İslâm dünyasında ilk fitnenin ve Şiiliğin ortaya çıkışında önemli rol oynadığı ileri sürülen bir kimsedir. Ancak kaynaklarda tarihi şahsiyetine dair yeterince malumat bulunmamaktadır. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, 1988, 1:133-134)

[1.2. Kâmilîyye]

İkinci fırka, Kâmilîyye'dir.³⁶¹ Kâmilîyye'den murâd Ebû Kâmil'in as-hâbıdır. Ve Ebû Kâmil'in zu'mu oldur ki; "Ashâb-ı kirâm, Hazret-i Alî'ye bî'atı terk etdikleri sebebdan hâşâ kâfir olup ve Hazret-i Alî hakkı taleb etmediği ecilden kâfir ola." Ve sâ'ir zâhib olduğu ahkâmıdan ba'zısı oldur ki; "İmâmet bir nûr olup bir şahısdan şahs-ı âhara nakl eyleye ve ol nûr bir şahısta imâmet iken şahs-ı âharda nübüvvet ola. Ve kâh bir şahısta olan imâmet nûru gine ol şahısta nübüvvete munkalib ola. Ve mevt zamânında ervâhda tenâsüh mevcûd ola."

Ve cemî'î gulâtın sınıfları tenâsüh ve hulûl üzerine ittifâk etmişlerdir. Ve hulûl, kâh cüz'î ile olur; şemsin kuvvede yâ billûr üzerine işrâkından hâsıl olan hulûl gibi. Ve kâh küllî ile olur; meleşin sûret-i şahs üzerine ve şeytânın sûret-i hayvân üzerine zuhûru gibi. Ve merâtib-i tenâsühün a'lâsı mertebe-i melekiyyetdir ve mertebe-i nübüvvetdir. Ve mertebe-i esfeliyyesi, mertebe-i şeytâniyyetdir ve mertebe-i cinniyyetdir.

[1.3. Benâniyye]

Üçüncü fırka, Benâniyye'dir. Benâniyye'den murâd Sem'ân'ın oğlu Benân'ın³⁶² etbâ'idır. Ve Benâniyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba'zısı oldur ki "İmâmet [38a] Ebû Hâşim'den Benân'a nakl etmiş ola." Ve Benân zâhib olduğu ahkâmıdan ba'zısı oldur ki; "Hazret-i Alî'de ulûhiyyet eczâsından bir cüz' hulûl edip ol cüz' sebebiyle Hazret-i Alî gaybı bilip ve küffâr ile muhârebe edip kendi için nusret ve zafer hâsıl olup Hayber Kal'asının kapısını koparmış ola. Ve Hazret-i Alî, ba'zı zamânda zuhûr ede ve bulutda zılâlde gelen Alî olup ra'd avazı ve berk tebessümü ola. Ve Âdem Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerine melâ'ike secde etmesine müstahak olduğu-nun sebebi ulûhiyyet eczâsından bir cüz' tenâsühden bir nev' ile Âdem'e nakl etmesi ola. Ve Hak Te'âlâ eczâ ve a'zâ cihetinde Âdem sûreti üzerine ola. Ve Hak Te'âlâ'nın rûhu evvelâ Alî'de hulûl edip sonra Alî'nin oğlu Mu-

361 Kâmilîyye: Hz. Alî'ye ilk halife olarak biat etmeyen ashâbın kâfir olduğunu ileri süren, hulûl ve tenâsüh telakkilerini benimseyen Ebû Kâmil adlı kişiye mensup bir fırkadır.

362 Beyân b. Sem'ân et-Temîmî (ö. 119/737), aşırı Şîa gruplarından Beyâniyye'nin kurucusudur. Bazı kaynaklarda adı tahrife uğramış olarak Benân b. İsmâil şeklinde geçer. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Aslen Yemenli olduğu rivayet edilen Beyân, Kûfe'de saman ticaretiyle uğraşırdı. Talebesi Hamza b. Ammâre'den gulûv fikirlerini öğrendi. Muhammed el-Bâkır'a karşı Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmetini, sonra da oğlu Hâşim'in imâmetini savundu. Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'deki isyanında büyük rol oynadı. (Geniş bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, "Beyân b. Sem'ân", *DİA*, 1992, 6: 28-29)

hammed bin Hanefiyye'de sonra oğlu Ebû Hâşim'de, sonra Benân'da hulûl eylemiş ola." Ve Benân zikir olunan ahkâma zâhib oldu. Dahi bir cemâ'at ânın üzerine cem' oldu. Ve Abdullâh'ın oğlu Hâlid-i Kışrî³⁶³ bunu göricek vardı Benân'ı katl eyledi.

[1.4. Mugîriyye]

Dördüncü fırka, Mugîriyye'dir. Mugîriyye'den murâd Sa'îd'in oğlu Mugîre'nin³⁶⁴ ashâbıdır. Mugîriyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki; "Hak Te'âlâ insân sûretinde bir cisim ola. Belki nûrdan bir recûl ola ki başı üzerinde [38b] bir tâc olup, kalbi hikmetlerin memba'ı ola. Ve yaratmak dilediği zamânda ism-i a'zamı tekellüm edip uçup, başı üzerine bir tâc koyup, ondan sonra eli ayasında ibâdın amellerini yazıp ve ma'siyetleri sebebinden gazaba gelip ve ol gazapdan araka müstağrak olup, ol arakdan iki deniz hâsıl olup; birisi duzlu ve karanlık ve birisi tatlı ve rûşen olup ve duzlu denizde kendisi tulû' edip ve kendinin gölgesini görüp ol gölgeden bir mikdârını ayırıp güneşi ve ayı ol ayrılan gölgeden yaratıp ve bâkî gölgesini "Benim ile bir âhar ilâh olmak lâyük değildir." diye ma'dûm kılıp ve iki denizden eşyâyı yaratıp mü'min olanları rûşen olan denizden ve kâfir olanları karanlık denizden yaratmış ola. Ve nâsın gölgelerini yaratıp evvel Hazret-i Muhammed *aleyhi's-selâm* ile Hazret-i Alî *radıyallâhu anhu*'nun gölgelerini yaratmış ola. Ve emâneti ya'nî Hazret-i Alî'den imâmeti men' eylemek ma'nâsına olan emâneti yerlere ve göklere ve dağlara arz edip bunlar ol emâneti kabûl etmeyip ve nâs üzerine ol emânet arz olundukda Hat-tâb'ın oğlu Ömer kendinin emânetine mu'âvenet etmek üzerine dâmin olmakla Hazret-i Ebî Bekir'e ol emâneti tahammül eylemesine kendüden [39a] sonra hilâfeti ona ta'yîn şartı üzerine emr edip ve Hazret-i Ebî Bekir tahammülünü kabûl edip Hazret-i Alî üzerine gâlib oldukları hâlde imâmeti men' eylemişler ola."

Ve Mugîre, imâmet hakkında da'vâ edip "Hüseyn'in oğlu Alî'nin oğlu Muhammed'den³⁶⁵ sonra imâmet Hasan'ın oğlu Abdullâh'ın oğlu Mu-

363 Ebû Yezîd (Ebû'l-Kâsım, Ebû'l-Heysem) Hâlid b. Abdillâh b. Yezîd b. Esed b. Kürz el-Becelî el-Kasrî (ö. 126/743), Emevîler'in Mekke ve Irak valilerindendir. (Geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî", *DİA*, 1997, 15: 281-282).

364 Ebû Abdillâh Mugîre b. Saîd el-İclî el-Becelî (ö. 119/737), aşırı Şîit fırkalarından Mugîriyye'nin kurucusudur.

365 Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 114/733 [?]), İsnââşeriyye'nin beşinci ve İsmâiliyye'nin dördüncü imâmıdır.

hammed'in hakkıdır. Ve Muhammed'in oğlu Muhammed fevt olmayıp hayâtdadır." dedi. Ve Mugîre, Abdullâh'ın oğlu Hâlid-i Kısrî'nin [el-Kasrî]³⁶⁶ mevlâsı olup İmâm-ı Muhammed'den sonra imâmeti kendi nefsi için da'vâ edip sonra nübüvveti kendi nefsi için da'vâ etmiştir. Ve Mugîre katl olunduktan sonra kendinin ashâbı ihtilâf edip ba'zısı Mugîre'nin rücû' edip gelmesine kâ'il olmuştur ve ba'zısı İmâm-ı Muhammed'in³⁶⁷ rücû' etmesine kâ'il olmuştur.

[1.5. Cenâhiyye]

Beşinci fırka, Cenâhiyye'dir.³⁶⁸ Cenâhiyye'den murâd Ca'fer'in oğlu Abdullâh'ın oğlu Mu'âviye'nin oğlu Abdullâh-ı zû-cenâhayn'ın³⁶⁹ ashâbıdır. Ve Abdullâh-ı zû-cenâhayn zâhib olduğu ahkâmdan ba'zısı oldur ki; "Ervâh mütenâsıha olup nakl eyleye. Ve Hak Te'âlâ'nın rûhu evvelâ Âdem Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretinde, sonra Şît *aleyhi's-selâm* hazretinde, ondan sonra sâ'ir enbiyâda vâki' ola." Ve Cenâhiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki; "Abdullâh, fevt olmayıp İsfahan'ın bir cebelinde mukim ola ve kıyâmet olmayıp [39b] cemî'-i muharremât helâl ola."

[1.6. Mansûriyye]

Altıncı fırka, Mansûriyye'dir. Mansûriyye'den murâd Ebû Mansûr 'İclî'nin³⁷⁰ ashâbıdır. Ve Ebû Mansûr, kendi nefsini Ali'nin oğlu Ebû Ca'fer Muhammed Bâkır'a³⁷¹ nisbet edip ânın mensûblarından add olunurdu. Ve Ebû Ca'fer Muhammed, sonradan onu tard edip, ondan berî olacak. Ebû Mansûr 'İclî vardı zann eyledi ki Ebû Ca'fer imâm ola. Vardı nâsı kendi

366 Bu şahsın asıl adı, Ebû Yezid (Ebü'l-Kâsım, Ebü'l-Heysem) Hâlid b. Abdillâh b. Yezid b. Esed b. Kürz el-Beceli el-Kasrî (ö. 126/743) şeklinde olup, Emevîler'in Mekke ve Irak valilerinden biridir. Mugîre'yi idam ettiren Irak Valisidir (bkz. *DİA*, 6: 28- 29; 15:282).

367 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasen el-Müsennâ b. el-Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 145/762), Abbâsi Halifesi Mansûr'a karşı Medine'de isyan eden Ali evlâdının lideridir. "Nefsü'z-Zekiyye" diye meşhur olmuştur.

368 Hz. Peygamber'in "zü'l-cenâhayn" lakabını verdiği Ca'fer b. Ebû Tâlib'in oğlunun torunu Abdullah b. Mu'âviye'yi (ö. 129/746-47) imâm kabul edenlere verilen addır.

369 Abdullâh b. Mu'âviye b. Abdillâh b. Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö. 129/746-47), Ca'fer-i Tayyâr'ın oğlunun torunu ve Cenâhiyye hareketinin lideri kabul edilen Alevî reisidir. (Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Mu'âviye", *DİA*, 1988, 1: 118-119)

370 Ebû Mansur el-İclî: Bu şahsın asıl adı Ebû Mansur el-İclî'dir ((ö. 123/741 [?]). Aşûrî Şîit fırkalarından Mansûriyye'nin peygamberlik iddiasında bulunan kurucusudur. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Ebu Mansûr el-İclî", *DİA*, 1994, 10: 181-182)

371 Muhammed el-Bâkır: Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 114/733 [?]), İsnâaşeriyye'nin beşinci ve İsmâiliyye'nin dördüncü imâmı kabul edilir. Bâkır lakabı, "bâkırü'l-ilm" tamlamasının kısaltılmış şekli olarak "ilmi yarıp derinliklerine ulaşan, geniş ilim sahibi" anlamına gelir. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhammed el-Bâkır", *DİA*, 2005, 30: 506-507)

nefsine da'vet eyledi. Ve Ebû Ca'fer Bâkır vefât etdikde dedi ki "İmâmet bana nakl eyledi." Vardı bu tarikle zuhûr edip hurûc eyledi. Hattâ Abdülmelik oğlu Hişâm'ın³⁷² zamânında Ömer-i Sakafî'nin Irâk'a vâlî olan [oğlu] Yûsuf,³⁷³ bunun hurûcuna ve da'vetine muttali' oldu. Dahi vardı bunu dutup salb eyledi.

Ve Mansûriyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki; "İmâmet Hüsey'nin oğlu Alî'nin oğlu Muhammed'in ola. Ondan sonra imâmet Ebû Mansûr'a nakl eyleye. Ve Ebû Mansûr göğ'e urûc edip Hak Te'âlâ kendinin eliyle başını mesh edip "Ey benim oğlum, var benden ahkâmı tebliğ eyle." demiş ola. Ondan sonra Ebû Mansûr'u Hak Te'âlâ yere indire ve resûller ebedâ munkatî' olmayıp **cennet** bir recül ola ki ol recüle muhabbet etmeğ'e emr olunmuş ola. Ve nâr, bir recül ola ki ol recüle buğz ve adâvet etmeye emr olunmuş ola. [40a] **Ve ferâ'iz** şol ricâlden ibâret ola ki ol ricâle muhabbet olunması emr olunmuş ola. **Ve muharremât** şol ricâlden ibâret ola ki ol ricâle buğz ve adâvet olunması emr olunmuş ola."

[1.7. Hattâbiyye]

Yedinci fırka, Hattâbiyye'dir. Hattâbiyye'den murâd Ebû Vehb'in oğlu Ebü'l-Hattâb-ı Muhammed'in³⁷⁴ ashâbıdır. Ebü'l-Hattâb-ı Muhammed, kendi nefsinin Muhammed'in oğlu Ebû Abdullâh Ca'fer-i Sâdık'a nisbet edip sonra Ca'fer-i Sâdık bunun umûr-ı bâtılâyı mürtekeb olduğu üzerine muttali' olduğu sebebdan ondan berî olup onun üzerine la'net edip ve kendinin berâ'etini kendinin ashâbına deyip berâ'etde ve la'netde mübâlağ'a eyledi. **Ve** Ebü'l-Hattâb-ı Muhammed'in zu'm ettiği ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "E'imme evvelâ enbiyâ olup sonra âlihe ola. Ve Muhammed'in oğlu Ca'fer ve babaları âlihe ola. Ve ilâhiyyet nübüvvetde nûr olup ve nübüvvet imâmetde nûr olup âlem bu envârdan hâli olmaya." **Ve** Meryem'in oğlu Sâhibu'l-Mansûr Îsâ,³⁷⁵ Ebü'l-Hattâb-ı Muhammed'in habâseti üze-

372 Hişâm b. Abdülmelik: Ebü'l-Velîd Hişâm b. Abdilmelik b. Mervân (ö. 125/743), 724-743 yılları arasında hüküm sürmüş olan Emevî halifesidir.

373 Ebû Ya'kûb (Ebû Abdillâh) Yûsuf b. Ömer b. Muhammed b. el-Hakem es-Sekafî (ö. 127/744), Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik zamanında Irak valisidir.

374 Ebü'l-Hattâb el-Esedi (ö. 138/755 [?]) tarafından kurulan aşırı bir Şîî fırkadır. İmâmet konusunda İsmail b. Ca'fer'in imâmetine kail olan Ebü'l-Hattâb, önceleri Muhammed Bâkır ve Ca'fer Sâdık'ın ashâbından olup daha sonra nübüvvet iddiasında bulunmuştur. Bu iddiaları sebebiyle o ve bazı taraftarları öldürülmüştür. (Bkz. Hasan Onat, "Hattâbiyye", *DİA*, 1997, 16: 492-493; Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, s.200-201)

375 Ebü'l-Hattâb'ı Kûfe Valisi İsa b. Mûsâ öldürtmüştür. Nitekim Vali İsa b. Mûsâ, Abbâsî Halifesi Mansûr'a durumu bildirince Ebü'l-Hattâb'ın mensupları üzerine bir kuvvet gönderip onları öldürdükü kaynaklarda kayıtlıdır. (Bkz. Hasan Onat, "Hattâbiyye", *DİA*, 1997, 16: 492-493)

rine muttali‘ olduğu sebebden vardı Kûfe’nin sebhasında³⁷⁶ onu katl eyledi. Ondan sonra Hattâbiyye ihtilâf edip ba‘zısı “Ebü’l-Hattâb’dan sonra imâm olan Ma‘mer ismiyle müsemmâ olan recüldür.” dediler. Dahı vardılar Ma‘mer’in yanına cem‘ olup “Dünyâ fânî ve cennet [40b] dedikleri nâsa hayrdan ve ni‘metden ve âfiyetden musîb olan şey’dir. Ve nâr dedikleri nâsa şerden meşakkatden ve belâdan musîb olan şey’dir. **Ve** muharremât helâldir.” dediler. Ve ba‘zısı “Ebü’l-Hattâb’dan sonra imâm olan Murabba’dır.” dediler. Ve bu tâ’ife “Murabba’iyye” tesmiye olunur. **Ve** ba‘zısı “Ebü’l-Hattâb’dan sonra imâm olan Benân’ın oğlu Umeyr-i ‘İclî’dir.” dediler. **Ve** bu tâ’ife “İcliyye” tesmiye olunur.

[1.8. Gurâbiyye]

Sekizinci fırka, Gurâbiyye’dir.³⁷⁷ Gurâbiyye’den murâd şol tâ’ifedir ki “Hazret-i Muhammed *aleyhi’s-selâm*, Hazret-i Alî’ye müşâbeheti gurâbın gurâba müşâhebetinden ziyâde olduğu sebebden Hak Te‘âlâ Cebrâ’il’i tebliğ-i risâletde Alî’ye gönderdi. Cebrâ’il *aleyhi’s-selâm* galat edip Alî’den tecâvüz edip Muhammed *aleyhi’s-selâm*’a götürdü.” dediler.

[1.9. Zemmiyye]

Dokuzuncu fırka, Zemmiyye’dir.³⁷⁸ Zemmiyye’den murâd şol tâ’ifedir ki “Resûl *aleyhi’s-selâm* hazretlerini zemm etmişler ola. Ol sebebden ki zu‘mlarında Alî ilâh olup Muhammed’i Alî kendi kendüye da‘vet etmek için gönderdi. Sonra Muhammed, Alî için da‘vet etmeyip kendi için da‘vet etmiş ola. Ve Zemmiyye’den ba‘zısının zu‘mu budur ki, Muhammed ve Alî ilâh ola.”

[1.10. Hişâmiyye]

Onuncu fırka, Hişâmiyye’dir. Hişâmiyye’den murâd Hakem’in oğlu Hişâm’ın,³⁷⁹ dahi Sâlim’in oğlu Hişâm-ı Cevâlikî’nin³⁸⁰ ashâbıdır. Ve Hişâ-

376 Çöplük.

377 Gurâbiyye: Hz. Peygamber, iki karganın (gurâb) birbirine benzemesi kadar Hz. Alî’ye benzediği için Cebrâ’il’in vahyi yanlışlıkla Ali yerine Muhammed’e indirdiğini iddia eden aşırı Şii bir gruptur.

378 Zemmiyye: Şii gulat fırkalarından biri olup Ali’nin ulûhiyetine inanır ve Hz. Muhammed’i zemmederler. Zemmiyye, Ulyâniyye fırkasıyla aynı kategoride değerlendirilir. (Geniş bilgi için bkz. Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 574)

379 Ebû Muhammed Hişâm b. el-Hakem el-Vâsıtî (ö. 179/795), Ca’fer es-Sâdık ve oğlu Mûsâ el-Kâzım döneminde İmâmiyye kelâmının en önemli temsilcisi olup imâmet doktrininin şekillenmesinde etkili olmuştur.

380 Cevâlikî, Hişâm b. Sâlim: Ebû Muhammed (Ebü’l-Hakem) Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî el-Cüzcânî el-Kûfî (ö. m. VIII. yüzyılın sonları), İmâmiyye Şiası’nın Mücessime’den sayılan ilk kelâmcılarından biridir. (Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Cevâlikî, Hişâm b. Sâlim”, *DİA*, 1993, 7: 437-438)

miyye zâhib oldukları [41a] ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ cesed ola." Ve Hişâmiyye bu hükümde ittifâk etdiklerinden sonra ihtilâf edip İbnü'l-Hakem zâhib oldu ki "Hak Te'âlâ için tûl, arz, umk olup her cânibden ziyâsı ola. Ve levni ve ta'mı ve râ'ihası olup bu sıfât zâtının gayrı olmaya."

Ve İbn-i Sâlim [Cevâlikî] zâhib olduğu ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "Hak Te'âlâ insân sûretinde olup eli, ayağı, burnu, gözü, ağzı, kulağı ve havâss-ı ham[se]si ola."

[1.11. Zürâriyye]

On birinci fırka, Zürâriyye'dir.³⁸¹ Zürâriyye'den murâd A'yen'in oğlu Zürâre'nin ashâbıdır. Zürâriyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "Hak Te'âlâ'nın sıfâtı hâdis ola. Ve sıfâtın hudûsundan mukaddem Hak Te'âlâ için hayât olmaya."

[1.12. Yûnusiyye]

On ikinci fırka, Yûnusiyye'dir.³⁸² Yûnusiyye'den murâd Abdurrahman oğlu Yûnus'un ashâbıdır. Yûnusiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "Hak Te'âlâ'yı arş üzre melâ'ike götüre."

[1.13. Şeytâniyye]

On üçüncü fırka, Şeytâniyye'dir. Şeytâniyye'den murâd Şeytânü't-Tâk ile mulakkab olan Nu'mân'ın oğlu Muhammed'in³⁸³ ashâbıdır. Ve Şeytâniyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "Hak Te'âlâ sûret-i insân-da nûr-ı gayr-ı cismânî ola. **Ve eşyâya** Hak Te'âlâ'nın ilmi ta'alluk eylemek, eşyâ mevcûde olduktan sonra olup [41b] vücûdlarından evvel ta'alluk eylemek câ'iz olmaya."

381 Zürâriyye: Aşırı Şiâ'dan ve Müşebbihe'den olduğu ileri sürülen Zürâre b. A'yen et-Temimi'nin (ö. 150/767) Temîmiyye diye de anılan mensuplarına verilen addır.

382 Yûnusiyye: Ebû Muhammed Yûnus b. Abdurrahman'ın taraftarları olup Kat'iyye'den sayılırlar. Yûnus, Ca'fer Sâdık ve Mûsâ Kâzım'ın dostları olup teşbih ve arşa istiva konularında aşırılığa düşmüştür. (Geniş bilgi için bkz. Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 571)

383 Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. en-Nu'mân b. Ebî Târiفة el-Beceli el-Ahvel es-Sayrafi el-Kûfi (ö. 160/777 [?]), ilk Şii kelâm âlimlerinden biri olup imâmet anlayışının şekillenmesinde Hişam b. Hakem ve Cevaliki ile birlikte etkili olmuştur. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Bulut, Halil İbrahim, "Şeytânüttâk", *DİA*, 2010, 39: 104)

[1.14. Rizâmiyye]

On dördüncü fırka, Rizâmiyye'dir. Rizâmiyye'den murâd Abdullâh oğlu Rizâm'ın³⁸⁴ etbâ'idır. Rizâmiyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba'zısı oldur ki, "İmâmet Hazret-i Alî *radiyallâhu anhudan* Hanefiyye'nin oğlu Muhammed'e nakl etmiş ola. Ondan sonra Ebû Hâşim'e, ondan sonra Abbâs'ın oğlu Abdullâh'ın oğlu Alî'ye, ondan sonra Alî'nin oğlu Muhammed'e, ondan sonra Muhammed'in oğlu İbrâhîm'e vasiyyet ile nakl etmiş ola." **Ve İmâm-ı İbrâhîm**, Ebû'l-Müslim'in³⁸⁵ müsâhiblerinden olup Ebû'l-Müslim'in imâmetine kâ'il olmuşdu. Ve bu tâ'ife, Ebû'l-Müslim zamânında Horâsân'da zuhûr etmiştir. **Hattâ** nakl olunur ki "Ebû'l-Müslim'e imâmeti bu tâ'ife sevk edip imâmetine kâ'il olup, "İlâh Ebû'l-Müslim'de duhûl etmiştir." dedikleri sebebdan Ebû'l-Müslim bunların mezhebi üzerine olup bunlara takvîte şurû' edip Benû Ümeyye'yi katl eyledi." Ba'zı ahkâm dahi oldur ki "Muharremât helâl ola."

[1.15. Müfevvida]

On beşinci fırka, Müfevvida'dır.³⁸⁶ Müfevvida'dan murâd şol tâ'ifedir ki "Hak Te'âlâ Muhammed'e âlemi yaratmağa müfevvid kılmiştir." dediler.

[1.16. Bedâ'iyye]

On altıncı fırka, Bedâ'iyye'dir.³⁸⁷ Bedâ'iyye'den murâd şol tâ'ifedir ki "Hak Te'âlâ bir şey'i bir nev'-i husûsla bulunmasını dilemiş iken, ol şey' murâd olunan husûsun hilâfına zuhûr eylemek câ'izdir, diye zâhib olmuş ola." [42a]

384 Rizâm b. Rezm, Keysâniyye'den Râvendîyye bünyesinde mütalaa edilen, aşırı Şii fırkalardan Rizâmiyye'nin kurucusudur. Bu fırka, Abbâsî devletinin kurucularından Ebû Müslim el-Horâsânî'ye sevgi hususunda ifrata kaçmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 407)

385 Ebû Müslim Abdurrahmân b. Müslim el-Horâsânî (ö. 137/755), Abbâsî ihtilâlinin önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Muhtemelen 100 (718-19) yılında İsfahan veya Merv'de doğmuştur. Menşei ve adı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Ebû Müslim'in etnik menşei kesin olarak bilinmemektedir. Arap olmamakla birlikte Türk veya Fars asıllı olduğuna dair de bilgi yoktur. Çocukluk yıllarını, Emevî aleyhtarı siyasi ve sosyal faaliyetlerin merkezi Kûfe'de geçirdiği anlaşılan Ebû Müslim, Abbâsî ihtilâlini hazırlayan önemli şahıslardan biri olarak kabul edilmektedir. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horâsânî", *DİA*, 1994, 10: 197- 199)

386 Müfevvida: Aşırı Şii gruplardan biridir. Bunlara göre Allah, dünyanın idaresini önce Hz. Muahmed'e, sonra Ali'ye ve sonunda da diğer imâmlara bırakmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Müfevvida", *DİA*, 2006, 31: 500-501; Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 337)

387 Bedâ görüşünü kabul edenlere Bedâ'iyye denilmiştir. Bedâ ise Allah'ın ilim, irade ve tekvin sıfatlarında değişimler meydana gelebileceğini ifade eden bir kelâm terimi olup "Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi" şeklinde tarif edilir. (bkz. Avni İlhan, "Bedâ", *DİA*, 1992, 5: 290-291).

[1.17. Nusayriyye- İshâkiyye]

On yedinci fırka Nusayriyye'dir,³⁸⁸ İshâkiyye'dir.³⁸⁹ Bunlar zâhib oldukları ahkâmıdan ba'zısı oldur ki, "Hak Te'âlâ Ali'de hulûl ede ve e'imme üzerine ilâh ıtlâk oluna. **Ve Hazret-i** Cebrâ'il *aleyhi's-selâm* sûret-i beşer ile ve Şeytân *aleyhi'l-la'ne* sûret-i insân ile zuhûr etdiği gibi, rûhânî dahi cessed-i cismânîde zuhûr ede. Ve Hazret-i Ali ve evlâdı sâ'ir eşyâdan efdal ola. **Ve** esrâr-ı bâtınıyye'ye müte'allik olan te'yidât ile mü'eyyed ola. Ânın için Hak Te'âlâ bunların sûretiyle zuhûr edip ve bunların lisânıyla nâtık olup ve bunlara ilâh ıtlâk olunmuş ola."

[1.18. İsmâ'îliyye]

On sekizinci fırka, İsmâ'îliyye'dir. İsmâ'îliyye'den murâd şol tâ'ifedir ki "Ca'fer'den sonra imâm İsmâ'il³⁹⁰ olur." dediler. **Ve İsmâ'îliyye** yedi lakab ile mülakkab oldular. [I] Bâtınıyye ile, [II] Karâmita ile, [III] Hürremiyye ile,³⁹¹ [IV] Seb'iyye ile, [V] Bâbekiyye ile, [VI] Muhammira ile, [VII] İsmâ'îliyye ile.

Ve Bâtınıyye ile mülakkab oldukları, "Zîrâ Kur'ân'ın zâhiri ve batını vardır ve murâd olan batını olandır." dediler. **Ve** Karâmita ile mülakkabe olundukları, zîrâ nâsı kendilerin mezhebine evvel da'vet eden recül Karâmita Karyesinden idi. **Ve** Hürremiyye lakabı ile mülakkabe oldukları, "Zîrâ cemî'i muharremât helâldir." dediler. **Seb'iyye [42b]** ile mülakkabe oldukları, "Zîrâ ahkâm-ı şer'iyye-i nâtık olan resûller yedidir. **Ve her iki** nâtıkın beyninde tekmîl şer'at için yedi imâmdan lâzımdır." dediler. **Ve Bâbekiyye** ile mülakkab oldukları, zîrâ İsmâ'îliyye'den bir tâ'ife Ezrincân'da hurûc etmesinde Bâbek'e³⁹² tâbi' oldular. **Ve Muhammira** ile mülakkabe

388 Nusayrilik: Muhammed b. Nusayr en-Nemirî'nin (ö. 270/883) önder kabul edildiği ve Hz. Ali'ye ilâhlık isnat eden batını bir fırkadır.

389 İshâkiyye: Mezhepler Tarihi kaynaklarında bu isimle anılan birden fazla grup vardır. Burada ise Key-sâniyye fırkalarından biri olan, İshâk b. Amr'a nispet edilen İshâkiyye ifade edilmektedir. Bunlar, yeryüzünün hiçbir zaman peygambersiz olmayacağını, Tanrı'nın Ali ve imâmlara hulul ettiğini iddia ederler. (Geniş bilgi için bkz. Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 252)

390 İsmâ'il b. Ca'fer es-Sâdık: Ebû Muhammed İsmâ'il b. Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkur el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 138/755-56 [?]), Ca'fer es-Sâdık'ın büyük oğlu, İsmâ'îliyye mezhebinin nisbet edildiği imâmdır. (Geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, "İsmâ'il b. Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, 2001, 23: 91-92)

391 Burada müstensih tarafından üzeri çizilen şu kelimeler vardır: (mülakkab oldukları, zîrâ Kur'ân'ın zâhiri ve batını vardır. İsmâ'îliyye ile ve bâtınıyye ile mülakkab oldukları)

392 Babek (ö. 223/838), Me'mûn ve Mu'tasım zamanında Azerbaycan'da ciddi bir tehlike teşkil eden dinî-siyasi mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideridir (Hakkın geniş bilgi için bkz. Dursun Yıldız, "Babek", *DİA*, 1991, 4:376-377).

oldukları, zîrâ Bâbek'in zamânında kırmızı libâslar giyerledi. **Ve İsmâ'iliyye** ile mulakkabe oldukları, zîrâ Ca'fer-i Sâdık'ın oğlu İsmâ'il'in imâmetine kâ'il oldular.

[2. Zeydiyye]

Ve Zeydiyye, Ali'nin oğlu, Hüseyin'in oğlu Ali'nin oğlu Zeyd'in³⁹³ etbâ'idır. Ve Zeydiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "İmâm, Hazret-i Fâtîma'nın evlâdından olup gayrı kimesne imâm olmak câ'iz olmaya."

Zeydiyye üç fırkadır.

[2.1. Cârûdiyye]

Evvelki fırka Cârûdiyye'dir.³⁹⁴ Cârûdiyye'den murâd Ebü'l-Cârûd'un ashâbıdır. Ve Cârûdiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* imâmeti Hazret-i Ali'ye nass ve beyân edip Hazret-i Ebî Bekr'in imâmetini ihtiyâr edenler hâşâ kâfir ola. Ve Cârûdiyye bu hüküm üzerine ittifâk etdiklerinden sonra imâmetin tevakkufunda ve sevkinde ihtilâf edip ba'zısı Ali'den Hasan'a, ondan sonra Hazret-i Hüseyin'e, ondan sonra Hazret-i Hüseyin'in oğlu Ali Zeyne'l-âbidîn'e, ondan sonra Ali'nin oğlu [43a] Zeyd'e, ondan sonra Hasan'ın oğlu Abdullâh'ın oğlu Muhammed'e³⁹⁵ sevk olunmasına zâhib oldular. Ve rivâyet olunur ki "Ebû Hanîfe *rahimehullâh* Hasan'ın oğlu Abdullâh'ın oğlu Muhammed'in imâm olması üzerine bî'at eyledi. Dahi Mansûr,³⁹⁶ Ebû Hanîfe'nin bî'atını işitince Ebû Hanîfe'yi habs-i ebed ile habs eyledi. Habisde iken fevt oldu."

³⁹⁷ رحمه الله عليه رحمة واسعة

393 Ebü'l-Hüseyin Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebi Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 122/740), Hz. Hüseyin'in torunu, Zeydiyye mezhebinin kurucu imâmıdır. (Geniş bilgi için bkz. Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *DİA*, 2013, 44: 313-316)

394 Cârûdiyye: Zeydiyye'den Ebü'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir'in (ö. 150/767 [?]) görüşlerini benimseyenlere denilmektedir.

395 Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. el-Hasen el-Müsennâ b. el-Hasen b. Ali b. Ebi Tâlib (ö. 145/762), Abbâsi Halifesi Mansûr'a karşı Medine'de isyan eden Ali evlâdının lideridir. "Nefsü'z-Zekiyye" diye meşhur olmuştur.

396 Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Hâşimî el-Abbâsî (ö. 158/775), Abbâsî halifesi olup 754-775 yılları arasında halifelik yapmıştır.

397 "Allah ona geniş rahmetiyle merhamet eylesin."

[2.2. Süleymâniyye]

İkinci fırka, Süleymâniyye'dir. Süleymâniyye'den murâd Cerîr'in oğlu Süleymân'ın³⁹⁸ ashâbıdır. Ve Süleymâniyye zâhib oldukları ahkâmdan bazıdır ki, "İmâmet eşhâs beyninde müşâvere üzerine hevâle oluna. Ve fâzıl var iken mefdûlün imâmeti câ'iz olmaya."³⁹⁹ Ve Ebû Bekr hazretlerinin imâmeti hak ola."

[2.3. Bütriyye]

Üçüncü fırka, Büteyriyye [Bütriyye]'dir. Büteyriyye'den murâd Ebter'in⁴⁰⁰ ashâbıdır. Ve Sâlihiyye ya'nî Hay'ın oğlu Sâlih'in oğlu Hasan'ın ashâbı Büteyriyye'ye mezhebde muvâfık oldular. Ve imâmet kavlinde Süleymâniyye'ye muvâfık oldular. Ve Büteyriyye fî-zamâninâ usûlde Ehl-i i'tizâle rücû' ederler. Ve furû'un ekserinde mezheb-i Ebî Hanîfe'ye ve **ba'zı** furû'da İmâm-ı Şâfi'î'ye rücû' ederler.

[3. İmâmiyye]

Ve İmâmiyye şol tâ'ifedir ki Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* kendüden sonra nass-ı zâhir ile belki işâret-i ayniyye ile Hazret-i Alî *radıyallâhu anhu'nun* imâmetini beyân etdiğini da'vâ [43b] edip dîninde ve İslâm'da ümmetin umûrunu beyân edip, dahi ferâğ-ı kalb üzerine dünyâdan âhirete Hazret-i Resûl'ün nakl eylesine, bundan ehemmi mühimmi yokdur ki imâm kendüden sonra kim olduğunu müte'ayyin kıla. Zîrâ ki resûl irsâl olunmakdan murâd, nâs beyninde olan nizâ' u cidâli mümkün olduğu mikdâr def' edip cemî' nâsı tarikat-ı vâhide üzerine sâlik kılmaktır. Pes Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* üzerine vâcib oldu ki bir mu'temed ve mu'teddün-bih olan kimesneyi imâmete müte'ayyin kıla. Ve Hazret-i Alî'nin imâm olmasını nice mevzi'lerde ta'rîz ile ve nice mekânlarda tasrîhle mu'ayyen kılmıştır. Bundan lâzım geldi ki Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm*'dan sonra Hazret-i Alî imâm ola.

398 Süleymân b. Cerîr er-Rakkî ez-Zeydi (ö. 187/803'ten sonra [?]), Zeydiyye'nin tâli fırkalarından Süleymâniyye veya Cerîriyye'nin kurucusudur. (Geniş bilgi için bkz. Muhammed Aruçi, "Süleymân b. Cerîr", *DİA*, 2010, 38: 82)

399 Burada müellif hata etmiş olmalı, zira Şehristânî, Âmidî ve Cürcânî Süleymâniyye fırkasının görüşlerini açıklatırken "Daha üstün var iken daha aşağıdakinin imâmeti caizdir" demişlerdir. (Bkz. Şehristânî, *Milel*, 208; Âmidî, *Ebkâr*, V, 71; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 786)

400 Ebter Kesîrûnnevâ (ö. 169/785-86), Zeydiyye'nin kollarından ve Hasan b. Sâlih'e (ö. 168/784-85) nispetle Sâlihiyye diye de anılan Bütriyye'nin (Ebteriyye) kurucusudur.

Ammâ ta'rîz ile kendüden sonra Hazret-i Alî'nin imâm olmasına işâret ettiği, zîrâ Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* Ebû Bekr'i gönderdi ki "Sen var kavmine mevzi'de cem' oldularsa, ol mevzi'de Sûre-i Berâ'eti oku." dedi. Ondan sonra Hazret-i Alî'yi gönderdi ki, "Sen var kavim cem' oldukları mekânda mevâ'izden oku." dedi. Sonra Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* buyurdu ki, "Hazret-i Cebrâ'il *aleyhi's-selâm* bana nâzil oldu, dedi ki kavme senden, yâ senin kavminden bir kimesneyi gönder." Ve Hazret-i Resûl'ün bu kelâmı delâlet eder ki Hazret-i Alî'yi imâmetde mukaddem kılmış ola, Hazret-i Ebû Bekr'in [44a] üzerine dediler.

Ve amma tasrîhle kendüden sonra Hazret-i Alî'yi imâmete müte'ayyin kıldığı, zîrâ Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* buyurdular ki ⁴⁰¹«اقضاكم علي» ve bu kelâm nassı(y)la delâlet eder kim kendülerden sonra Hazret-i Alî imâm ola. Zîrâ imâmetin ma'nâsı oldur ki her hâdisede ⁴⁰²اقضى القضاء /akda'l-ku-dât ola.

Ve İmâmiyye bu mertebe da'vâ etdiklerinden sonra hâşâ sahâbeye küfrü ve zulmü nisbet edip ta'nlar eylediler. Bunun biriyle ki Hak Te'âlâ ashâb-ı kibârın adâletlerini ve cümlesinden râzı olduğu üzerine delâlet eder âyetler nâzil kılmıştır. Nitekim ⁴⁰³«لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ» ya'nî tahkik "Yâ Muhammed, Hak Te'âlâ mü'minlerden râzı oldu, şecerenin tahtında sana ol mü'minler mübâye'at etdikleri vakitte." diye buyurmuştur. Dahi muhâcirîn ile ensâr üzerine senâ edip ⁴⁰⁴«وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» ya'nî "Şunlardan dahi Hak Te'âlâ râzı oldu ki, ol mü'minlere ihsânla tâbi' oldular." diye buyurmuştur. Dahi ⁴⁰⁵«لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ» ya'nî tahkik "Nebî *aleyhi's-selâm*'dan, dahi muhâcirînden, dahi ensârdan ki ol ensâr Hazret-i Nebî'nin dahi muhâcirlerin zahmetleri ve meşakkatleri zamânda Hazret-i Nebî'ye *aleyhi's-selâm* ve muhâcirîne tâbi' olmuşlardır. Onlardan [44b] tevbeyi kabûl eyledi." diye buyurmuştur. Dahi ⁴⁰⁶«وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ» ya'nî "Şunlar

401 "Sizin en iyi hüküm vereniniz Ali'dir." (Buhârî, "Tefsiru Süreti'l-Bakara", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 11; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 112)

402 Kadıların en iyi hüküm vereni.

403 el-Fetih, 48/ 18. "O ağacın altında sana yeminle bağlılık söz verirken bu müminlerden Allah razı olmuştur."

404 et-Tevbe, 9/100.

405 et-Tevbe, 9/117.

406 en-Nûr, 24/55.

ki sizden îmâna geldiler, dahi a'mâl-i sâlihâyı amel eylediler. Onlara Hak Te'âlâ va'd eyledi ki yerde onları halîfe nasb eyleye.” diye buyurmuşdur. Dahî Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* «عشرة في الجنة ابو بكر وعمر وعثمان وعلي وطلحة»⁴⁰⁷ ya'nî “On kimesne cennettedir ve cennete dâhil olurlar. Ve ol on kimesneden murâd “Ebû Bekr'dir, Ömer'dir, Osmân'dır, Alî'dir, Talha'dır, Zübeyr'dir, Sa'd'dır, Zeyd'in oğlu Sa'îd'dir ve Avf'ın oğlu Abdurrahmân'dır ve Cerrâh'ın oğlu Ebû Ubeyde'dir.” diye buyurmuşdur. Ve sahâbe-i kibârın ve muhâcîrîn ile ensârın eylükleri üzerine nice âyât ve ehâdis delâlet eder iken bunlara ta'n eylemek a'ceb-i acâ'ibdendir.

Ve İmâmiyye tâ'ifesi nakl olunur ki “Hasan'la Hüseyin'in, dahi oğlu Alî'nin *radıyallâhu anhum* bunların imâmetlerinden sonra imâm kim olduğunda ihtilâf edip, bir mertebeye ihtilâfları vardı ki haberde vârid olan üzerine fırak-ı İslâmiyye'nin adedinden ziyâde olmuşdur.”

[ÜÇÜNCÜ FIRKA: HÂRİCÎLER]

Fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan üçüncü fırka Havâric'dir. Havâric cemâ'atı ümmet bir kimesnenin imâmeti üzerine ittifâk etdiklerinden [45a] sonra ol imâmın üzerine hurûc eyleyen kimesnelerdir. Gerek sahâbe zamânında olsun, yâ tâbî'in zamânında olsun, yâ gayrı zamânda olsun. Ve Emîri'l-mü'minîn Hazret-i Alî üzerine evvel hurûc eyleyen Kays'ın oğlu Eş'as⁴⁰⁸ ve Fedekî'nin oğlu Mes'ûd Nemîrî ve Hısn'ın oğlu Zeyd Tâ'î'dir.

Fırak-ı Havâric yedidir.

[1. Muhakkime]

Evvelki fırka Muhakkime'dir. Muhakkime şol tâ'ifedir ki Hazret-i Alî'nin tahkîmi katında hurûc edip Kûfe'nin nâhiyelerinden Harûrâ nâhiyesinde cem' olup Hazret-i Alî'ye küfrü nisbet eylediler. **Ve** Muhakkime zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki “İmâm nasb olunmak vâcib olmaya ve mürtekib-i kebîre kâfir ola.”

407 Bkz. Ebû Dâvud, “Sünne”, 8.

408 Ebû Muhammed Ma'dikerib b. Kays b. Ma'dikerib el-Eş'as el-Kindî (ö. 40/661), cengâverliğiyle maruf bir sahâbidir.

[2. Beyhesiyye]

İkinci fırka, Beyhesiyye'dir.⁴⁰⁹ Beyhesiyye'den murâd Câbir'in oğlu Heysem'in oğlu Beyhes'in⁴¹⁰ ashâbıdır. Beyhesiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Îmân lisân ile ikrâr ve kalble Hak Te'âlâ'yı ve Resûl hazretinin cemî' getirdiği ahkâmı bilmekten ibâret ola. Ve harâmı helâlden fark eylemeyen kâfir ola. Ve etfâl îmânda ve küfürde âbâsına tâbi' ola."

[3. Ezârika]

Üçüncü fırka, İzâraka [Ezârika]'dır. İzâraka'dan murâd Ezrak'ın oğlu Ebû Râşid-i Nâfi'in⁴¹¹ ashâbıdır ki, Nâfi' ile bile Basra'dan hurûc edip Ahvâz'a vardılar. Dahi galebe edip etrâfını aldılar. [45b] Ve İzâraka zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "Hâşâ sümme hâşâ⁴¹² Hazret-i Alî tahkîmi sebebinden, dahi sâ'ir sahâbe kâfir ola. Ve zinâ üzerine recm olunmaya. Ve nisâya kazif eden kimesneye hadd olunmaya."

[4. Necedât]

Dördüncü fırka, Necedât'dır. Necedât'dan murâd Âmir'in oğlu Necde'nin⁴¹³ ashâbıdır. Ve 'Âzirîyye,⁴¹⁴ Necedât'dan ma'dûddur. 'Âzirîyye şol tâ'îfedir ki "Özür ederler furû'u bilmedikleriyle", bunun beyânı budur ki "Necde kendinin oğlunu asker ile Ehl-i Katîf'eye⁴¹⁵ gönderdi, vardılar Ehl-i Katîf'i katl edip avretlerini esîr edip ve kable'l-kısme⁴¹⁶ nikâh edip mâl-ı ganîmetden ekl eylediler. Ve dönüp Necde'ye geldikleri zamânda işledikleri a'mâli Necde'ye dediler. Dahi Necde dedi ki 'Sizin işlediğiniz fi'illeri size vüs'at verilmedi idi'. Ondan sonra onlar dediler ki 'Biz bilmedik idi, bize bu mertebe amel etmeye vüs'at verilmediğini.' Vardılar cehâletleriyle ma'zûr oldular." Ve Necedât zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur

409 Beyhesiyye: Hâricîler'in Ebû Beyhes Heysam b. Câbir'e (ö. 94/713) nisbetle anılan bir koldur.

410 Ebû Beyhes Heysam b. Câbir (ö. 94/713), Hâricîler'e bağlı Beyhesiyye kolunun kurucusudur.

411 Nâfi' b. el-Ezrak: Ebû Râşid Nâfi' b. el-Ezrak b. Kays b. Nehâr el-Haneî (ö. 65/685), Hâricîler'in Ezârika fırkasının lideridir.

412 "Asla, Allah korusun, öyle değil." manasına söylenen bir ifade.

413 Necde b. Âmir b. Abdillâh b. Seyyâr el-Haneî el-Harûrî (ö. 72/691 [?]), Bahreyn ve Yemâme'de yayılan ve kurucusunun adına nispetle Necdiyye veya Necedât diye isimlendirilen bir tâli Hâricî fırkasının lideri. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Necedât", *DİA*, 2006, 32: 485-486)

414 Azirîyye: I. (VII.) yüzyılın sonlarına doğru özellikle Bahreyn ve Yemâme bölgelerinde yayılmış Hâricî bir fırkadır.

415 Katîf, bir şehir mekan adı.

416 Taksimat yapmadan önce.

ki “Nâs için imâm nasb olunmak vâcib olmayıp mâ-beynlerinde insâf ve adâlet ri‘âyeti vâcib ola.”

[5. Asfariyye]

Beşinci fırka, Asfariyye’dir. Asfariyye’den murâd Asfar’ın oğlu Ziyâd’ın⁴¹⁷ ashâbıdır. Ve Asfariyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba‘zısı oldur ki, “Zâniye recim lâzım ola. Ve etfâlin babaları kâfir olmakdan [46a] etfâlin küfrü lâzım gelmeye. **Ve** haddi mûcib olan ma‘siyeti mürtekib olan kimesnenin üzerine ol ma‘siyetin isminden bir isim iştikâk olunup dahi ol kimesnenin üzerine ıtlâk olunup zinâ eden kimesneye zâni ve serika eden kimesneye sârik denilip kâfir lafzı ıtlâk olunmaya.”

[6. İbâziyye]

Altıncı fırka **İbâziyye**’dir.⁴¹⁸ İbâziyye’den murâd İbâz’ın oğlu Abdul-lâh’ın⁴¹⁹ ashâbıdır. Ve İbâziyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba‘zısı oldur ki, “Bunlara ehl-i kıbleden muhâlefet edenler kâfir ü gayr-ı müşrikîn ola. **Ve münâkehaları** câ’iz olup muhârebe zamânında mâllarını ganîmet ahz eylemek helâl olup, dârları dâr-ı İslâm ola. Ve mürtekib-i kebîre, muvahhid ü gayr-ı mü’min ola.”

Ve İbâziyye dört fırkadır.

[6.1. Hafsiyye]

Evvelki fırka Hafsiyye’dir.⁴²⁰ Hafsiyye’den murâd Ebû Mikdân’ın oğlu Hafs’ın ashâbıdır. Ve Hafsiyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba‘zısı oldur ki, “Mücerred Hak Te‘âlâ’yı bilmek îmânla şirk beyninde vâsıta olup bir kimesne Hak Te‘âlâ’yı bilse gayrısına münkir olsa, ya’nî Resûlullâh hazretlerine, yâ cennete, yâ cehenneme münkir olsa, yâ bir kebîreyi mürtekib olsa kâfir ü gayr-ı müşrik ola.”

417 Ziyâd b. Asfar, (ölüm tarihi hicri birinci asrın sonlarıdır), ilk dönem Hâricî fırkalarından Sufriyye’nin kurucusu olarak kabul edilir ve ona nispet edilen fırka “Sufriyye” diye meşhur olmuştur. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Dalkılıç, “Sıfriyye”, *DİA*, 2009, 37: 472-473)

418 İbâziyye fırkası, Hâricî fırkalarının en mutedili olup günümüze ulaşan tek koludur. Adını kurucusu olduğu kabul edilen Abdullah b. İbâz’dan almıştır. Fırkanın adı Kuzey Afrika ve Uman’da Ebâziyye şeklinde söylenirken çağdaş yazarlar İbâziyye’yi tercih etmişlerdir. (Detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, “İbâziyye”, *DİA*, 1999, 19:256-261)

419 Abdullah b. İbâz el-Mürri et-Temîmî, Hâricî fırkalarından İbâziyye’nin kurucusudur.

420 Hafsiyye: Hâricîler’in İbâziyye fırkasına mensup olan Hafs b. Ebû'l-Mikdâm’ın görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

[6.2. Yezîdiyye]

İkinci fırka Yezîdiyye'dir.⁴²¹ Yezîdiyye'den murâd Enîse'nin oğlu Yezîd'in ashâbıdır. Ve Yezîdiyye zâhib [46b] oldukları ahkâmıdan ba'zısı oldur ki, "Acem'de gelecekde kitâb ile bir nebî gönderile. Ve ol kitâb cümleten nâzil olup perakende nâzil olmayıp Muhammed'in şerî'atı hâşâ Sâbi'e'nin⁴²² milletine terk oluna. Ve her günâh gerekse sagîre olsun yâhûd kebîre olsun şirk ola."

[6.3. Hârisiyye]

Üçüncü fırka Hârisiyye'dir.⁴²³ Hârisiyye'den murâd Ebü'l-Hâris İbâzî'nin ashâbıdır. Ve Hârisiyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba'zısı oldur ki, ibâdın cemî'i ef'âlî Hak Te'âlâ'nın mahlûkâtı ola.

[6.4. Dördüncü fırka]

Dördüncü fırka "Hak Te'âlâ'nın irâdeti ta'alluk etmeden bir fi'il tâ'at olmak câ'izdir." diyen tâ'ifedir.

[7. Acâride]

Ve Havâric'den yedinci fırka 'Acâride'dir.⁴²⁴ 'Acâride'den murâd 'Ac-red'in oğlu Abdurrahman'ın ashâbıdır. Ve 'Acâride zâhib oldukları ahkâmıdan ba'zısı oldur ki, "Etfâl-i müşrikîn babalarıyla bile nâra dâhil ola."

Ve 'Acâride on fırkadır.

421 Yezîdiyye: Yezîd b. Ebî Üneyse el-Hâricî'nin taraftarlarıdır. Onlara göre Allah, İran halkından bir peygamber gönderecek ve ona gökten bir kitap indirecektir. Kendilerine gönderilen din ile Hz. Muhammed'in şeriâtı neshedilecektir. (Geniş bilgi için bkz. Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 564)

422 Sabiilik: Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu dindir. Batılılar, Sâbiiler'le ilk karşılaşmalarında onları Hıristiyanlığın uzantısı bir mezhebin mensupları olarak değerlendirmiş ve Vaftizci Yahya hıristiyanları diye anmıştır. Ancak Sâbiî inanç ve geleneği daha iyi tanındıkça onların farklı bir dinî cemaat olduğu anlaşılmıştır (Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Sabiilik", *DİA*, 2008, 35: 341-344).

423 Hârisiyye: Hâriciler'den İbâziyye'ye mensup iken bilâhare ayrılan Hâris b. Yezîd el-İbâzî'nin görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

424 Acâride: Acrediyye olarak da bilinen ve daha çok Horasan'da yayılmış olan bir Hâricî fırkasıdır. Fırka, adını kurucusu Abdülkerîm b. Acred'den alır. İbn Acred, bulûğ çağına erip de İslâmiyet'i kabul veya reddettikleri sabit olmadıkça çocuklar hakkında hüküm verilemeyeceği fikrini ortaya atmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Acâride", *DİA*, 1988, 1: 318-319)

[7.1. Meymûniyye]

Evvelki fırka Meymûniyye'dir. Meymûniyye'den murâd Meymûn'un oğlu İmrân'ın⁴²⁵ ashâbıdır. Meymûniyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki, "İbâdın ef'âli kendülerin kudretlerine nisbet oluna. Ve etfâl-i küffâr cennete dâhil ola."

[7.2. Hamziyye]

İkinci fırka Hamziyye'dir. Hamziyye'den murâd Edrek'in oğlu Hamza'nın⁴²⁶ ashâbıdır. Ve Hamziyye zâhib oldukları [47a] ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Etfâl-i küffâr nâra dâhile ola."

[7.3. Şu'aybiyye]

Üçüncü fırka Şu'aybiyye'dir.⁴²⁷ Şu'aybiyye'den murâd Şu'ayb'ın oğlu Muhammed'in ashâbıdır. Ve Şu'aybiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "İbâdın ef'âli Hak Te'âlâ'nın mahlûkâtı olup kendilerin müktesibeleri ola."

[7.4. Hâzimiyye]

Dördüncü fırka Hâzimiyye'dir.⁴²⁸ Hâzimiyye'den murâd Ali'nin oğlu Hâzim'in ashâbıdır. Ve Hâzimiyye, Şu'aybiyye'ye muvâfakat eylemişlerdir ahkâmda.

[7.5. Halefiyye]

Beşinci fırka Halefiyye'dir.⁴²⁹ Halefiyye'den murâd Halef-i Hâricî'nin ashâbıdır. Halefiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Etfâl-i müşrikîn amelsiz ve şerik götürmeksiz nâra dâhil ola."

425 Meymûn b. İmrân, (II/VIII. yüzyıl) Acâride'nin tâli fırkalarından Meymûniyye'nin kurucusu olarak gösterilen kişidir. İrade, kader ve istitâat gibi konularda Acâride'den ayrılan Meymûn b. İmrân veya Meymûn b. Hâlid'in görüşlerini benimseyenlere Meymûniyye denilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Acâride", *DİA*, 1988, 1: 318-319)

426 Hamza b. Edrek (ö. 194/810), Hâriciler'in Acâride fırkasına bağlı kollardan Hamziyye'nin kurucusudur.

427 Şuaybiyye: Hâricî fırkalarından Acâride'ye mensup Şuayb b. Muhammed'in (ö. II./VIII. yüzyıl ortaları [?]) görüşlerini benimseyen tâli bir fırkadır.

428 Hâzimiyye: Hâricî fırkalarından Acâride'ye mensup Hâzim b. Ali'nin (ö. II./VIII. yüzyıl) görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

429 Halefiyye: Hâricî fırkalarından Acâride'ye mensup Halef el-Hâricî'nin (II./VIII. yüzyıl) görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

[7.6. Etrâfiyye]

Altıncı fırka Etrâfiyye'dir.⁴³⁰ Etrâfiyye'den murâd şol tâ'ifedir ki Hamza'nın mezhebine muvâfık oldular ve usûlde ve ibâddan kudret-i mü'essireyi nefy etmekte Ehl-i Sünnet'e muvâfık oldular.

[7.7. Ma'lûmiyye]

Yedinci fırka Ma'lûmiyye'dir.⁴³¹ Ma'lûmiyye'nin mezhebi Hâzimiyye'nin mezhebine muvâfıktır. Lâkin Hâzimiyye'nin katında mü'min ol-
dur ki "Hak Te'âlâ'yı cemî' isimleriyle âlim ola. Ve âlim olmayan kimesne mü'min olmayıp câhil ola."

[7.8. Mechûliyye]

Sekizinci fırka Mechûliyye'dir.⁴³² Mechûliyye'nin mezhebi Ma'lûmiyye'nin mezhebi gibi yine Hâzimiyye'nin mezhebine muvâfıktır. Lâkin Hâzimiyye'nin mezhebinden [47b] gayrı zâhib oldukları hüküm oldur ki "Hak Te'âlâ'yı ba'zı isimleriyle âlim olmak mü'min olmağa kifâyet eyleye. Ve ibâdın ef'âli Hak Te'âlâ'nın mahlûkâtı ola."

[7.9. Saltiyye]

Dokuzuncu fırka Saltiyye'dir. Saltiyye'den murâd Ebû Salt'ın oğlu Osmân'ın⁴³³ ashâbıdır. Ve Saltiyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba'zısı oldur ki, "Bir kimesne İslâm'a gelse ol kimesneye muvâlât ve muhabbet edeler. Ve etfâlinde biri olup lâkin bâliğ olduktan sonra İslâm'a da'vet olunup da'veti kabûl etdikleri takdîrce etfâle muhabbet edeler." **Ba'zısından** ri-vâyet olunur ki "Etfâle vilâyet ve muhabbet dahi adâvet etmek yokdur. Gerekse etfâl-i müslimîn olsunlar yâhûd etfâl-i müşrikîn olsunlar. Meğer bâliğa olup İslâm'a da'vet olunalar. Bu takdîrce eğer İslâm'ı kabûl ederlerse muvâlât ve muhabbet üzre olalar. Ve eğer kabûl etmezlerse berî olup adâvet üzre olalar."

430 Etrâfiyye: Hâricî âlimlerinden Gâlib b. Şâzek'in (ö. [?]) görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

431 Ma'lûmiyye: Hâricî fırkalarından Acâride'nin bir kolu olup, Allah'a bütün isim ve sıfatlarını bilip iman etmenin gerekliliğini ileri süren bir fırkadır.

432 Mechûliyye: Hâricî fırkalarından Acâride'nin bir kolu olup, Allah'ın bazı isim ve sıfatlarını bilip bazı-
larını bilmeyen kimsenin de mümin sayılacağını kabul edenlere verilen bir isimdir.

433 Osman b. Ebû's-Salt, Hâricî fırkalarından Acâride'nin tâli bir grubu olan Saltiyye'nin kurucusudur. Genel olarak Acâride'nin görüşlerini dillendiren bu şahıs, çocukların büyüğe ulaşmaya kadar İslâm'ı kabul etmeye layık olmadıklarını iddia etmiştir.

[7.10. Se‘âlîbe]

Onuncu fırka Se‘âlîbe’dir. Se‘âlîbe’den murâd ‘Âmir’in oğlu Sa‘lebe’nin⁴³⁴ ashâbıdır. Ve Se‘âlîbe zâhib oldukları ahkâmıdan ba‘zısı oldur ki, “Etfâle velâyet ve muhabbet ola. Gerekse sigâr olsun yâhûd kibâr olsun. Meğer bâlîğa olup ondan sonra onlardan hakkı inkâr zâhîr ola. Ve kulları müstağniye oldukları takdîrce kullarından zekât ahz edip, müftekıra [48a] oldukları takdîrce kullarına mu‘tîler ola.”⁴³⁵

Ve Se‘âlîbe dört fırkadır.

[7.10.1. Ahnesiyye]

Evvelki fırka Ahnesiyye’dir.⁴³⁶ Ahnesiyye’den murâd Kays’ın oğlu Ahnes’in ashâbıdır. Ve Ahnesiyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba‘zısı oldur ki “Kendi kavminden müşrik olanlara müslimleri tezvîc câ’iz ola.”

[7.10.2. Ma‘bediyye]

İkinci fırka Ma‘bediyye’dir.⁴³⁷ Ma‘bediyye’den murâd Abdurrahman’ın oğlu Ma‘bed’in ashâbıdır. Ve Ma‘bediyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba‘zısı oldur ki, “Müşrik olan kavme müslimleri tezvîc câ’iz olmaya. Ve kulları müstağniye oldukları takdîrce kullarından zekât ahz edeler. Ve müftekıra oldukları takdîrce mu‘tîler olmaya.”

[7.10.3. Şeybâniyye]

Üçüncü fırka Şeybâniyye’dir.⁴³⁸ Şeybâniyye’den murâd Seleme’nin oğlu Şeybân’ın ashâbıdır. Şeybâniyye zâhib oldukları ahkâmıdan ba‘zısı oldur ki “Aslâ ibâdın kudreti olmayıp cemî‘ ef’âlde mecbûrlar ola.”

434 Sa‘lebe b. Mişkân (II/VIII. yüzyıl), Hâricî fırkalarından Acârîde’nin kolu Se‘âlîbe’nin kurucusu kabul edilir. Ancak burada şahsın ismi Se‘âlîbe b. Âmir şeklinde verilmiştir. Bu fırka, Abdülkerim Acred’den sonra Sa‘lebe’yi iman kabul etmiştir.

435 Bu cümlemin anlamı şöyledir: “Köleleri zengin oldukları takdirde onlardan zekat alınır ve fakir olduğunda da köleye zekat verilir.”

436 Ahnesiyye: Hâricî fırkalarından Se‘âlîbe’ye bağlı olan Ahnes b. Kays’ın görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

437 Ma‘bediyye: Hâricîler’in Se‘âlîbe koluna mensupken onlara muhalefet eden ve büyük çoğunluğunu kâfir sayan Ma‘bed isimli kişinin mensuplarına verilen addır.

438 Şeybâniyye: Hâricî fırkalarından Se‘âlîbe’ye bağlı Şeybân b. Seleme’nin (ö. II./VIII. yüzyılın ortaları [?]) görüşlerini benimseyen gruptur.

[7.10.4. Mükremiyye]

Dördüncü fırka Mükremiyye'dir.⁴³⁹ Mükremiyye'den murâd 'İclî'nin oğlu Mükrem'in ashâbıdır. Ve Mükremiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Salâtı terk eyleyen kimesne kâfir ola. Ve kâfir olması salâtı terk ettiği sebebdan olmayıp belki Hak Te'âlâ'yı bilmediği sebebdan ola."

[DÖRDÜNCÜ FIRKA: MÜRCİE]

Ve fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan dördüncü fırka Mürci'e'dir. Mürci'e'den murâd şol tâ'ifedir ki, [48b] "Küfür ile tâ'at fayda vermediği gibi îmânla ma'siyet zarar vermez." diye kâ'il oldular.

Ve Mürci'e beş fırkadır.

[1. Yûnusiyye]

Evvelki fırka Yûnusiyye'dir.⁴⁴⁰ Yûnusiyye'den murâd Yûnus Nemîrî'nin ashâbıdır. Yûnusiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Îmân Hak Te'âlâ'yı bilip ve hudû'ü huşû' üzerine olup kalbiyle muhabbet edip tekeb-bürlüğü terk edip, bunların mecmû'u îmân ola. **Ve** tâ'atleri terk edip ve ma'siyetleri irtikâbla ikâb olunmaya. Ve İblîs *aleyhi'l-lâne* ârif-i billâh olup küfrüne sebep tekebbürlüğü ve hudû'u terk ettiği ola."

[2. Ubeydiyye]

İkinci fırka Ubeydiyye'dir.⁴⁴¹ Ubeydiyye'den murâd Ubeyd-i Mukezzi-b'in [Ubeyd el-Mükteib] ashâbıdır. Ve Ubeydiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ sûret-i insânda ola, hâşâ."

[3. Gassâniyye]

Üçüncü fırka Gassâniyye'dir. Gassâniyye'den murâd Gassân-ı Kûfî'nin⁴⁴² ashâbıdır. Ve Gassâniyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ'yı, dahi Resûl *aleyhi's-selâm* hazretleriyle cemî' getirdiği ahkâmı icmâl ile bilmek îmân ola. **Ve** îmân ziyâdeye ve noksâna kâbil olmaya ve icmâl ile

439 Mükremiyye: Mükrem el-İclî'ye (II./VIII. yüzyıl) nisbetle anılan, Hâriciler'in Seâlîbe koluna mensup tâlî bir fırkadır.

440 Yûnusiyye: Teşbih inancını benimseydiği kaydedilen Yûnus b. Avn en-Nemîrî'ye mensup Mürci'e fırkalarından biridir.

441 Ubeydiyye: Mürci'e'den Ubeyd el-Mükteib'in görüşlerini benimseyen tâlî bir fırka.

442 Gassân el-Kûfî (ö. II./VIII. yüzyıl), Mürci'e'ye bağlı Gassâniyye kolunun kurucusudur.

bilmek bu tarikle ola ki diyeler Hak Te‘âlâ hacı farz eyledi, ammâ Ka‘be ne mekândadır bilmeziz, biz zann ederiz kim Hind’de ola, dahi bunun gayrısı bunun üzerine kıyâs oluna. Ve Gassân bu kavli Ebû Hanîfe’den hikâyet eder, tâ ki şeyh-i kebîre muvâfakatla kendinin [49a] kavli revâc ola.”

[4. Sevbâniyye]

Dördüncü fırka Sevbâniyye’dir. Sevbâniyye’den murâd Sevbân-ı Mürcî’nin⁴⁴³ ashâbıdır. Ve Sevbâniyye zâhib oldukları ahkâmdan ba‘zısı oldur ki “Hak Te‘âlâ’yı, dahi cemî‘ resûllerini *aleyhimûs-salâtü ve’s-selâm*, dahi her fi‘il ki ol fi‘ili işlemeğe câ‘iz değildir, bu cümlesini bilip mukir olmak îmân ola. **Ve** akla işlemek câ‘iz olanı i‘tikâd îmandan olmaya. Ve amel îmandan mu‘ahhar ola. Ve kıyâmetde Hak Te‘âlâ eğer bir âsiden günâhı affederse onun misli âsî olan âsîlerin cemî‘isini aff eyleye. Ve eğer nârdan birisi ihrâc olunursa cemî‘ misli olan dahi ihrâc oluna. Ve mü’mînlerin cehennemden çıkması *meccûm ve maktû‘un-bih*⁴⁴⁴ olmaya.”

[5. Tûmeniyye]

Beşinci fırka Sûmeniyye’dir.⁴⁴⁵ Sûmeniyye’den murâd Ebû Me‘âd-ı Sûmenî’nin [Ebû Muâz et-Tûmenî’nin] ashâbıdır. Ve Sûmeniyye zâhib oldukları ahkâmdan ba‘zısı oldur ki “Hazret-i Resûl *aleyhi’s-selâm*, Hak Te‘âlâ cânibinden cemî‘ getirdiği ahkâmı bilip musaddık olup muhabbet ve ihlâs üzerine olup mukir olmağın cümlesi îmân ola. **Ve zikr olunan** umûrun cümlesini yâ ba‘zısını terk eylemek küfür ola. Ve kasd ile ve istihlâl ile salâtı terk eyleyen kâfir olur. **Amma kazâ niyetiyle** terk eyleyen kâfir olmaya.”

443 Ebû Sevbân el-Mürcî: Mürcî’e’ye bağlı Sevbâniyye kolunun kurucusudur.

444 “kar’i ve kesinleşmiş.”

445 Tûmeniyye, Mürcî’e âlimlerinden Ebû Muâz et-Tûmenî’nin görüşlerini benimseyenlere verilen addır. Ancak burada müellif, “Sûmeniyye” şeklinde yazmıştır.

[BEŞİNCİ FIRKA: NECCÂRİYYE]

Ve fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan beşincisi Neccâriyye'dir.⁴⁴⁶ Neccâriyye'den murâd Hüseyin Neccâr'ın oğlu Muhammed'in⁴⁴⁷ [49b] ashâbıdır. Ve Neccâriyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "İbâdın ef'âli Hak Te'âlâ'nın mahlûkâtı olup ibâd kâsibe ola. Ve Hak Te'âlâ için sıfât-ı zâ'ide olmaya. Ve Hak Te'âlâ'nın kelâmı hâdise ola ve âhiretde ebsâr ile görünmek câ'iz olmaya."

Neccâriyye üç fırkadır.

[1. Burgûsiyye]

Evvelki fırka Burgûsiyye'dir.⁴⁴⁸ Burgûsiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ'nın kelâmı kırâ'at olunduğu zamânda araz olup kitâbet olunduğu zamânda cisim ola."

[2. Za'ferâniyye]

İkinci fırka Za'ferâniyye'dir.⁴⁴⁹ Za'ferâniyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ'nın kelâmı Hak Te'âlâ'nın gayrı ola ve gayrı olan şey' mahlûk ola. **Ve kelâmulâh** mahlûkdur diyen kimesne kâfir ola."⁴⁵⁰

⁴⁵¹ العباد بالله تعالى

[3. Müstedreke]

Üçüncü fırka Müstedreke'dir.⁴⁵² Müstedreke zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ'nın kelâmı mahlûk ola ve mahlûk olması hurûf-

⁴⁴⁶ Neccâriyye: Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın (ö. 230/845 civarı) kurduğu kabul edilen kelâm ekolüdür. Kurucusunun adına nisbetle Hüseyniyye olarak da anılır. Abbâsi halifelerinden Me'mûn döneminde (813-833) gelişip tanınmış bir fırkadır. Mezhepler tarihi müellifleri, Neccâriyye'nin fırka sınıflandırmasındaki yeri konusunda farklı görüşler ileri sürmüş, bazıları onu Mu'tezile'den, bazıları Mürci'e'den yahut Cebriyye'den saymıştır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Neccâriyye", *DİA*, 2006, 32: 482-483)

⁴⁴⁷ Hüseyin Neccâr: Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdillâh en-Neccâr er-Râzi (ö. 230/845 civarı), Neccâriyye fırkasının kurucusudur.

⁴⁴⁸ Burgûsiyye: Neccâriyye kelâmcılarından Burgûs lakabıyla tanınan Muhammed b. İsa'nın fikirlerini benimseyenlere verilen addır.

⁴⁴⁹ Za'ferâniyye: Neccâriyye'ye mensup Ebû Abdullah İbnü'z-Za'ferânî'nin görüşlerini benimseyenlere verilen addır.

⁴⁵⁰ Burada zahiren bir tenakuz vardır. Zira hem Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia etmişler hem de bunu söyleyeni tekfir etmişlerdir. Âmidî'nin de ifade ettiği bu hususu Cürcânî "kelâmulâh yaratılmamıştır diyen kimse kafirdir" şeklinde açıklamıştır. (Bkz. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 804. Krş. Âmidî, *Ebkâr*, V, 90)

⁴⁵¹ "Böyle bir görüşten Allah Te'ala'ya sığınırız."

⁴⁵² Müstedrekiyye: Kendilerinden öncekilerin anlayamadığı konuları kavradıklarını ileri süren tâli bir Neccâriyye fırkasıdır.

dan ve asvâtdan manzûm ve müretteb olmak tarîki üzerine olmayıp gayr-ı tarîk üzerine ola. Ve kendilerin mezhebine muhâlîfe olan akvâl-ı bâtıla ola.”

[ALTINCI FIRKA: CEBRİYYE]

Ve fırak-ı İslâmiyye’den altıncı fırka Cebriyye’dir. Cebriyye iki kısım üzerinedir. **Evvelki kısım** Cebriyye-i Hâlise’dir. **İkinci** kısım Cebriyye-i Mütevassıta’dır.

[1. Cebriyye-i Hâlise]

Cebriyye-i Hâlise ibâdın mutlaka kudretini ya’nî [50a] kudret-i kâsibesini ve kudret-i mü’essiresini nefy edip cemâdât menzilesine nâzil kılan tâ’ifedir. Ve Cebriyye-i Hâlise’denir Cehmiyye.⁴⁵³ Ve Cebriyye-i Hâlise zâhib oldukları ahkâmdan ba’zısı oldur ki “Hak Te’âlâ’nın ilm-i şerîfi bir şey’e ta’alluk eylemeye bir şey’ mevcûd olmayınca ol şey’ mevcûd olmaya-cak. **Ve Hak** Te’âlâ’nın ilmi hâdis ola. Ve ilmin hudûsu mahalde olmaya ve Hak Te’âlâ’nın gayrı sıfatlandığı sıfatla Hak Te’âlâ sıfatlanmaya. **Ve ehl-i Cennet**, cennete ve ehl-i nâr nâra girdiklerinden sonra cennet ile nâr fânî olup, ancak Hak Te’âlâ mevcûd ve bâkî ola. Ve âhiretde Hak Te’âlâ ebsâr ile görünmeye. Ve kelâmulâh mahlûk ola.”

[2. Cebriyye-i Mütevassıta]

Ve Cebriyye-i Mütevassıta ibâd için kudret-i kâsibeyi sâbit kılıp abdan kudret-i mü’essireyi nefy eden tâ’ifedir. **Cebriyye-i** mütevassıttan olan Eş’arî’dir, Neccâriyye’dir, Dırâriyye’dir.

[YEDİNCİ FIRKA: MÜŞEBBİHE]

Fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan yedinci fırka Müşebbihe’dir. Müşebbihe’den murâd Hak Te’âlâ’yı mahlûkâta benzeten tâ’ifedir. [1] Müşebbihe’den ba’zısı Hak Te’âlâ’nın cisim olup müteharrik olduğunu ve ecsâmda hulûl etmesine zâhib olmuşlardır. [11] **Ba’zısı**, Hak Te’âlâ’nın cisim olup cismiyyeti lahm ü demden olmasına zâhib olmuşlardır. Dahi Hak Te’âlâ için a’zâ ve cevârih olmak ve ihlâs üzerine olan ibâd ile [50b] müsâfa-

453 Cehmiyye: Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî’ye (ö. 128/745-46) nispet edilen bir fırkadır.

hat ve mu‘âneka olmak câ’iz olduğuna kâ’ildir. [III] **Ba‘zısı, müşebbihe-i Kerrâmiyye’dir.** Kerrâmiyye’den murâd Kerrâm’ın oğlu Ebû Abdullâh Ahmed’in⁴⁵⁴ ashâbıdır. Kerrâmiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba‘zısı oldur ki “Hak Te‘âlâ hareket eylemek câ’iz ola.”

[SEKİZİNCİ FIRKA: FIRKA-İ NÂCİYYE]

Ve fırak-ı İslâmiyye-i kibârdan sekizinci fırka, Fırka-i Nâciyye’dir. Fırka-i Nâciyye’den murâd Resûlullâh *aleyhi’s-selâm* hazretleri, dahi ashâbı sâlik olduğu ahkâma sâlik olan tâ’ifedir.

Ve Fırka-i Nâciyye zâhib oldukları ahkâmdan ba‘zısı oldur ki; “[1] Âlem hâdis olup Bârî Te‘âlâ mevcûd ola. Hak Te‘âlâ’dan gayrı hâlik olmaya. Ve kadîm olup ilim ile ve kudret ile ve sâ’ir sıfât-ı celâl ile mevsûf ola. Ve misli ve şerîki ve zıddı olmayıp beşerde hulûl eylemeye. Ve Hak Te‘âlâ’nın zâtıyla hâdis, kâ’im olmaya. Ve Hak Te‘âlâ mekânda cihetde olmayıp hareket ve intikâl ve cehil ve kezib ve sâ’ir sıfât-ı naksdan münezzeh ola. Ve âhirette mer’î ola. Ve irâdeti bir şey’in vücûduna ta‘alluk ettiği takdîrce mevcûd olup ta‘alluk etmediği takdîrce ol şey’ mevcûd olmaya. Ve cemî‘-i eşyâdan müstağnî ola. Ve umûrdan bir emr Hak Te‘âlâ’nın üzerine vâcib olmaya ve ef‘âlî *mu‘allel bi’l-a‘râz* olmaya. Ve müteba‘iz ve mütecezzi’ olmaya. Ve kendinin haddi ve nihâyeti olmaya. Ve ziyâde ve noksân Hak Te‘âlâ’nın mahlûkâtında [51a] ola.

[II] Ve me‘âd-ı cismânî sâbit ola. Ve mücâzât ve hisâb ve sırât ve mîzân ve cennet ve cehennem ve ehl-i cennet cennetde ve ehl-i cehennem cehennemde muhalled olmak. Ve âsîlerden afv câ’iz olmak ve şefâ‘at hak ve sâbit olup dahi Ehl-i bî‘at-ı Rıdvân⁴⁵⁵ ve Ehl-i Bedir ehl-i cennetden olup ve mükellefin üzerine imâm nasb eylemek vâcib ola.

(III) Ve Hazret-i Resûlullâh’dan sonra İmâm-ı Hak Ebû Bekr olup, ondan sonra Hazret-i Ömer, ondan sonra Hazret-i Osmân, ondan sonra Hazret-i Alî ola.”

454 Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm b. Arrâk b. Huzâbe b. el-Berr (el-Berâ’) es-Siczi (ö. 255/869) Horasan ve Mâverâünnehir’de ortaya çıkan Kerrâmiyye fırkasının kurucusudur (Geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, “Muhammed b. Kerram”, *DİA*, 2005, 30:549-550).

455 Bey‘atürrıdvân: Hicretin 6. yılında ashâbın Hudeybiye’de Hz. Peygamber’le yaptıkları biattır.

[2. İSLÂM'IN DIŞINDAKİ DİNLER VE FIRKALAR]

Millet-i Hanefiyye'den Hariç Olan Sâhib-i Millet'in Fırka-i Kebîrlerinin Ahvalini Bildirir

Bilgil ki millet-i Hanefiyye'den hâric olan sâhib-i millet iki kısımdır; birisi oldur ki ânın için hakikaten kitâb ola, Yahûdi ve Nasârâ gibi. Birisi oldur ki ânın için şübhe-i kitâb ola, mecûsî gibi. Ki İbrâhîm Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin üzerine inen kitâb, mecûsînin ba'zı bid'atleri zâhib olmak sebebiyle ol suhuf göğce çekilmiş iken mecûsî göğce çekilmedi diye bu i'tikâd üzre kalmışlardır.

Ve millet-i Hanefiyye'den hâric olan ehl-i kitâbdan kibâr-ı ümmetler Yehûd ile Nasârâdır. Ve Yehûd, Nasârâ'dan ekberdir, zîrâ Mûsâ Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri getirdiği şerî'atı götürü ve Benû İsrâ'îl ol şerî'atla ve ahkâmla ibâdet ederlerdi. Ve ol ahkâmı iltizâm eylemeğe me'mûr olmuşlardı. [51b] Hazret-i Îsâ *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* kendinin üzerine inen kitâb-ı İncîl, ahkâm-ı mahsûsa olmayıp helâlden ve harâmdan aslâ bir hüküm kitâb-ı İncîl'den istinbât olunmamışdır. Belki rumûz u emsâl ü mevâ'iz, dahi bunların gayrısı olan ahkâm olmuşdur. Hattâ kitâb-ı İncîl'de cemî'î-i ibâdâta müte'allik olan ahkâm Tevrât'da olan ahkâm olduğu sebebdan tâ'ife-i Yehûd, Îsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerine inkıyâd u itâ'at ü mütâbe'at eylemişlerdir. Ve Îsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, Mûsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerine tâbî' olup Tevrât'da mestûr ve mektûb olan ahkâm ile amel eylemeye me'mûr olduğu sebebdan Îsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri Mûsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerine mütâbe'atı kabûl ve ihtiyâr etmeyip istiklâl tarîkiyle da'vâ edip Tevrât'da yazılan ba'zı ahkâmı tağyîre ve tebdîle mübâşeret edip a'mâle iştigâlden ferâgat eden a'mâli terk eylemekde Tevrât'da cum'a irtesi i'tibâr olunmuş iken cum'a irtesi a'mâli irtikâb edip bâzâr gün a'mâlin terk olunmasını ihtiyâr eylemişdir. Dahi hınzırı yemek Tevrât'da harâm iken helâl olmasına tağyîr edip zâhib olmuşdur. Ve hıtânı⁴⁵⁶ ve guslû terk edip dahi sâ'ir tağyîr olunan ahkâmın tebdîline zâhib olmuşdur, [52a] diye da'vâ etmişlerdir.

456 Çocuğun sünnet edilmesi.

Ve müslimîn, Îsâ *aleyhi's-selâm* hazretleri ve Mûsâ *aleyhi's-selâm* getir-diği ahkâma mukır ve mu'terif olmuştur. *Hâşâ sümme bâşâ* ki Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm* Tevrât'da olan ahkâmı bozmuş ola. Belki bozan Yehûd ve Nasârâ'dır diye zâhib olmuşlardır ve gökten ibtidâ inen kitâb Tev-rât'dır. Ve Hazret-i İbrâhîm'in üzerine, dahi sâ'ir mukaddem olan enbiyâ üzerine nâzil olanlara suhuf ismiyle tesmiye olunmuşlardır.

[YAHÛDİLER]

Ve Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm*dan tahkîk Hazret-i Resûl *aleyhi's-selâm* ⁴⁵⁷ «ان الله تعالى خلق آدم بيده وخلق جنة عدن بيده وكتب التوراة بيده» ya'nî tahkîk “Hak Te'âlâ kendi kudretiyle Âdem'i halk eyledi, dahi cennet-i Adn'i kendi kudretiyle halk eyledi ve Tevrât'ı kendi kudretiyle kitâb ey-le-di.” deyip sâ'ir kütüb için olan ihtisâsdan mâ'adâ Tevrât için Hak Te'âlâ'yâ ihtisâs-ı âhar sâbit kıldı diye haberde gelmiştir. Ve Yehûd an-cak şerî'at bir olur ve ol şerî'at Mûsâ Peygamber *aleyhi's-selâm* şerî'atıdır. Ve Hazret-i Mûsâ ile ol şerî'at ibtidâ olunup ve Hazret-i Mûsâ ile tamâm olur ve mukaddemâ olan ahkâm ve hudûd-u akliyye mesâlih için olan ahkâmıdır, şerî'at değildir. Ve Hazret-i Mûsâ'dan sonra şerî'at-i uhrâ gelmez. Zîrâ eğer şerî'at-ı uhrâ gelirse Hak Te'âlâ'nın evâmirinde nesh lâzım gelir. Ve Hak Te'âlâ'nın evâmirinde [52b] nesh bedâdır. ⁴⁵⁸ ya'nî Hak Te'âlâ'nın irâdeti ta'alluk etmeyip ba'zı umûr hilâf-ı murâdı üzerine zâhir olmak ma'nâsıdır. Ve bundan Hak Te'âlâ âciz olmak lâzım gelir. Ve Hak Te'âlâ aczden münezzehdir. Pes Hak Te'âlâ'nın şerî'atı Hazret-i Mûsâ'da tamam olup Hazret-i Mûsâ'dan sonra şerî'at-ı uhrâ gelmemek lâzım gelir, dediler.

Ve Yehûd'un mes'eleleri Hak Te'âlâ'nın ahkâmında nesih ve ric'at câ'iz olmak ve câ'iz olmamak üzerine dâ'iredir. Ve Yehûd “Ahkâmı ve şerî'atda nesh câ'iz değildir.” dedikleri sebebdan “Hazret-i Mûsâ *aleyhi's-selâm*dan sonra şerî'at-ı uhrâ gelmez.” dediler. Ve Tevrât'da müteşâbihât-ı kesîre olup zâhirâ Hak Te'âlâ sûret ile musavver olup müşâfehe tarîkiyle tekellüm edip Tûr-ı Sînâ'ya intikâl ile nüzûl edip Arş'da istikrâr ile müstevî olduğuna delâ-let eder kelâm olduğu sebebdan teşbîhe zâhib oldular. Ve Hazret-i Uzeyr'e

457 Benzer bir haber için bkz. Beyhakî, *el-Esmâ'ü's-Sıfât*, (nşr. İmaduddin Ahmed), Daru'l-kitabî'l-Arabî, Beyrut 1405, II, 47; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1985, VI, 239.

458 Bedâ, bazı gruplara göre Allah'ın ilim, irade ve tekvîn sıfatlarında değişimler meydana gelebileceğini ifade eden bir kelâm terimidir.

aleyhi's-selâm yüz yıl mikdârı meyyit sûretinde olup gine hayâta gelmeğin Hazret-i Mûsâ'nın ric'atine kâ'il oldular.

Ve Yehûd yetmiş bir fırkadır.

[1. 'Anâniyye]

Meşhûr olan fırkalardan birisi 'Anâniyye'dir. 'Anâniyye Dâvûd'un oğlu 'Anân'a⁴⁵⁹ mensûb olan kavimdir ki sâ'ir Yehûd'a 'idler Cum'a irtesi olmak da muhâlefet edip, ta'âmları ancak tuyûrun luhûmu üzerine ve semek üzerine kasr ederler idi. Ve hayvânı kafasından zebh ederlerdi. [53a] Ve Îsâ *aleyhi's-selâm* hazretlerine musaddık olup Hazret-i Îsâ'nın işârâtını mevâ'izini kabûl edip "Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm* Tevrât'a muhâlefet etmeyip belki Tevrât'ı mukarrer kılıp Tevrât'a nâsı da'vet eyledi." dediler. Ondan sonra "Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm* nübüvveti ve risâleti da'vâ eylemedi, belki Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm* evliyâullâhdandır ki Tevrât'ın, İncîl'in ahkâmını ârifdir." dediler.

[2. 'İseviyye]

Ve meşhûr fırkalardan birisi dahi 'İseviyye'dir.⁴⁶⁰ 'İseviyye'den murâd Ya'kûb'un oğlu Ebû Îsâ İshâk ki Mansûr'un zamânında gelip Benû Ümeyye pâdişâhlarının âhir ki Mervân bin Muhammed Pâdişâhın zamânında da'vete ibtidâ etmiştir. Ol da'vete kabûl edip kendiye tâbi' olan kavimdir. Ve Ebû Îsâ-i İshâk zu'm ettiği eşyâdan ba'zısı oldur ki "Kendisi nebî olup Hazret-i Îsâ'nın resûlü ola. Ve Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm*, Âdem Peygamberin *aleyhi's-selâm* cemi' evlâdından efdal ola."

[3. Budgâniyye]

Ve meşhûr fırkalardan birisi dahi Budgâniyye'dir.⁴⁶¹ **Budgâniyye'den murâd** Hemedân'dan Budgân ismiyle müsemmâ olan recüle mensûbe olan tâ'ifedir ki "Teşbîhde sâ'ir Yehûd'a muhâlefet edip ve kadere kâ'il olup abd için fi'ili sâbit kılıp abd kendinin fi'illerini yaradıcıdır." demişlerdir.

459 Anân b. Dâvûd hakkında detaylı bilgi için bkz. Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 259-263.

460 İseviyye fırkası hakkında detaylı bilgi için bkz. Bulut, Halil İbrahim, "İseviyye (İslâm Dünyasında Ortaya Çıkan İlk Yahudi Mezhebi)", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 2004, cilt: VIII, sayı: 18, s. 297-318; amlf., "İseviyye Mezhebi ve Hz. Muhammed'in Risaletinin Evrenselliği Tartışmalarının Başlaması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, sayı: 9, s. 121-143.

461 Bu fırkanın ismi "Yudgâniyye" şeklinde verilmiştir (Şehristânî, *el-Milel*, 295). Yudgân ve fırkasıyla ilgili olarak bkz. Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 255-257.

[4. Müşkâniyye]

Ve meşhûr fırkalardan birisi Müşkâniyye'dir.⁴⁶² Ve Müşkâniyye Budgân'ın mezhebi üzerine zâhib [53b] olmuşlardır. **Müşkân'dan** bir cemâ'at, Muhammed Mustafâ Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin nübüvvetine kâ'il olup "Muhammed *aleyhi's-selâm* Yehûd'dan gayrı olan Âdem oğlanlarına resûldür." demişlerdir.

[5. Sâmirîler]

Ve meşhûr olan fırkalardan birisi Sâmirâ'dır.⁴⁶³ **Sâmirâ**, Beytü'l-Mukaddes'de sâkin olanlardan bir kavimdir. Mûsâ *aleyhi's-selâm* hazretlerinin, dahi Hârûn *aleyhi's-selâm* hazretlerinin, dahi Yûşa' *aleyhi's-selâm* hazretlerinin nübüvvetlerine kâ'il olup bunlardan sonra olan peygamberin peygamber olduklarına birisinden gayrıya kâ'il olmamışlardır. **Sâmirâ** iki bölüktür. Dûstâniyye'dir, Kûşâniyye'dir. Dûstâniyye bir fırka-i mütefferika-i kâzibeye denilir ki sevâb ve ikâb dünyâda olur diye âhireti inkâr etmişlerdir. Kûşâniyye cemâ'at-i sâdikaya denilir ki "Âhirete dahi sevâb ve ikâb âhirette olur." diye i'tirâf etmişlerdir. Ve bu iki fırkanın mâ-beynlerinde ahkâmda şerî'atlerde ihtilâfât-ı kesîre vardır.

462 Müşkâniyye: Milâdî VIII. yüzyılda İran'da ortaya çıkan ve Şâzkâniyye olarak da bilinen yahudi mezhebidir.

463 Samiriler, Yahudilerle benzer inanç ve ibadetlere sahip olan, ancak ayrı bir grup olarak varlığını sürdüren dini-etnik topluluklardır. Sâmirîler ile yahudiler arasındaki ayrılık ve hizipleşmenin ne zaman ortaya çıktığı net olarak bilinmemektedir. İslâm kaynaklarından Makdisî, Şehristânî ve Kalkaşendî, Sâmirîler'i yahudilerin bir grubu olarak değerlendirir. Kalkaşendî Karâiler'in ve Rabbânî yahudilerin Sâmirîler'i yahudi saymadıklarını kaydeder. Makdisî, Sâmirîler'in yahudi şeriatının büyük bir kısmını ve Yeşûd'dan sonra gelen peygamberleri Têvrat'ta yer almadıkları gerekçesiyle kabul etmediklerini belirtir. Şehristânî, Sâmirîler'in temizlenmeye (tahâret) özel bir önem verdiğini, kiblelerinin Gerzîm dağı olduğunu söyler. Onun kaydettiğine göre Sâmirîler, Allah'ın Dâvûd'a Nablus dağında (Cebelinablus veya Tür) bir mâbed (beytülmakdis) yapmasını emrettiğine, Dâvûd'un buna karşı çıkarak zalim olduğuna inanmaktadır. Sâmirîler diğer İsrâilîogulları'ndan ayrı olarak Allah'ın gösterdiği bu kibleye yönelmektedir. Aynı kutsal kitaba (Têvrat), aynı peygambere (Hz. Mûsâ) ve ortak tarihî geçmişe sahip olan Sâmirîler ile yahudiler arasındaki ihtilâfın kaynağı genellikle farklı kutsal mekânlar, yani Şekem ile Kudûs arasındaki tarihi rekabete atıfla açıklanmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Mahmut Salihoglu, "Sâmiriler", *DİA*, 2009, 36: 78-79)

[HİRİSTİYANLAR]

Nasârâ: Bilgil ki, Nasârâ'nın fırka-i kebîrelerinden meşhûrları; Melkâ-niyye'dir⁴⁶⁴, Nestûriyye'dir,⁴⁶⁵ Ya'kûbiyye'dir.⁴⁶⁶ Nasârâ, Îsâ *aleyhi's-selâm* hazretlerinin ümmetidir. Îsâ Peygamber aleyhi's-selâm, Mûsâ Peygamber *aleyhi's-selâm*'dan sonra resûl gönderilmiştir. Ve Îsâ *aleyhi's-selâm* resûl ola-cağına Tevrât'da beşâret olunmuştur. Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm* için resûl olduğu üzerine nice mu'cizesi vardır, fevt olanı diri kılmak gibi. Dahî [54a] anasından gözsüz doğanı gözsüzlükten berî kılmak gibi. Ve Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm* nutfe-i sâbıkasız hâsıl olmak, dahî kimse söylemek ta'lim etmeden beşikde iken söylemek Îsâ *aleyhi's-selâm* hazretlerinin sıdkı üzerine delâlet etmekde âyet-i kâmilemdir, delîl-i vâzıhdır. Ve cemî' peygamberlere vahiy kırkuncı yılda yetiştirilmiştir. Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm* beşikde iken nice nutuklar vahiy olunmuştur. Ve Âdem oğlanına ahkâmı yetiş-

464 Melkâniyye: Kral anlamına gelen "mlk" kökünden türeyen Melkâniyye isimlendirmesi İslâmî kaynaklarda Melekiyye, Melkiyye, Melkâniyye olarak da geçer. Batı dillerinde ise Melchites (Melkites) biçimini almış olup bu kelimenin okunuşu olan Melkit Türkçe'de de kullanılmaktadır. Kadıköy Konsili'nde (451) Hz. Îsâ'da iki tabiatın bulunduğu, bu tabiatların kendi aralarında birleşme, bölünme, ayrılma olmadığı ve değişikliğe uğramadığı kabul edilmişti. Konsilin bu kararlarını benimseyen Melkâiler böylece hem Hz. Îsâ'nın insanî tabiatını öne çıkaran ve ulûhiyetin daha sonra Îsâ'nın bedenine hulûl ettiğini ileri süren Nestûrîler'den, hem de ilâhî tabiatı öne çıkarıp onun insanî yönünü ihmal eden monofizitlerden ayrılmış oluyorlardı. Melkâniyye ismi önce V. yüzyılda Mısır'da, ardından Arap ve Ya'kûbî yazarların tesiriyle Yakındoğu'da kullanılmış; başlangıçta Kadıköy Konsili taraftarı olan bütün hristiyanları kapsarken daha sonra sadece İskenderiye, Kudüs ve Antakya patrikliklerinde Bizans âyin usulüne tâbi olan Ortodoks hristiyanları ifade etmeye başlamıştır. Melkâî adı, 1054 yılında kilisenin Katolik ve Ortodoks olarak ikiye ayrılmasına kadar bu iki ana kiliseye bağlı olanların tamamını ifade ederken, bölünmeden sonra Roma ile bağını sürdürenlere Katolik Melkâiler, İstanbul'un yanında yer alanlara Ortodoks Melkâiler denildi. Günümüzde ise Melkâî denilince sadece Bizans ritine bağlı Doğu Katolikleri anlaşılmakta, Grek Ortodoks kilisesine mensup olan diğerleri için Ortodoks tabiri yeterli olmaktadır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Melkaiyye", *DİA*, 2004, 29: 84-85)

465 Nestûrilik: İstanbul Patriği Nestûr'un (ö. 451) öncülüğünde oluşan bir hristiyan mezhebidir (المنسطورية). Doğu Süryânî veya Asurî kilisesi olarak da bilinen Nestûrilik (Nestorianizm) akımına adını veren Nestûr, 382 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletinin Germanikeia (Maraş) şehrinde doğmuş, öğrenimini Antakya İlahiyat Okulu'nda tamamladıktan sonra papaz ve vâiz olarak çalışmıştır. İyi bir hatip olan Nestûr, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde "sapkınlar" a karşı verdiği ateşli mücadeleyle tanınmış, 428'de İmparator II. Theodosius tarafından İstanbul patrikliğine tayin edilmiştir (Detaylı bilgi için bkz. Kadir Albayrak, "Nestûrilik", *DİA*, 2007, 33: 15-17).

466 Ya'kûbîler, Doğu hristiyan kiliseleri arasında yer alan ve Süryânîler adıyla da bilinen gruptur. Süryânîler, Pavlus'un şekillendirdiği itikadî çizgide ekümenik Antakya Patrikhânesi'ne mensup olan, bugün de tarihî Antakya Patrikhânesi'ni temsil eden, Hristiyanlığın en kadim cemaatlerindendir. VI. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Hristiyanlığının liderliğini elinde bulunduran bu kilise bir yandan içine düştüğü teolojik çekişmeler, öte yandan Bizans kilisesinin mezhep farklılığından dolayı uyguladığı baskı yüzünden gün geçtikçe zayıflamış, nihayet İslâm'ın bölgeye gelmesiyle yavaş yavaş taraftarlarını kaybederek bugünkü durumuna gelmiştir. Süryânîlik günümüzde dünyanın her tarafında yaşayan ve çeşitli ırklara mensup olan (çoğunluğu Hintli) birkaç milyon insanın bağlı bulunduğu bir mezhep konumundadır. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, "Süryânîler", *DİA*, 210, 38: 175-178)

dirmek Hazret-i Îsâ'yâ *aleyhi's-selâm* otuzuncu yılda vahiy gönderilmiştir. Âdem'i da'vet etdiğinin götürü zamânı üç yıl, üç ay, üç gün olmuştur. Sonra göğe ref' olundukda Havâriyyûn ile gayrı kimesnelerin beyninde Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm* ne tarikle göğe çıkıp melâ'ike ile muttasıl olup kelimenin birliğinde ve göğden ne tarikle inip kendinin anasına muttasıl olup kelime-i cesed olmuştur? Bunlarda ihtilâflar vâki' olup ve ibtidâ Nasârâ zıkr olunan üç fırka olup sonradan zıkr olunan üç fırkadan Espâniyye [Îlyâniyye/Julianistes], Yılsâriyye [Beltâriyye/Apollinaristes], Mikdânûsiyye [Macedoniens], Sebpâliyye [Sebâliyye/Sabelliens], Bertînûse [Butînusiyye/Photiniens], Lûliyye [Boliyye/Paulianistes] dahi yetmiş iki fırkaya varınca zuhûr etmiştir.

[1. Melkâniyye]

Melkâtiyye⁴⁶⁷ Melkât'ın ashâbıdır. Rum'a galebe eylemiştir. Melkâtiyye zâhib oldukları ahkâmdan ba'zısı oldur ki "Kelime, ya'nî uknûm-ı ilim, Îsâ Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerinin cesediyle müttehid olup hâşâ [54b] Hazret-i Îsâ *aleyhi's-selâm*, kadîm ve ezeli den hâsıl olup, kadîm ve ezeli ola ve Allâhu Te'âlâ baba ve Hazret-i Îsâ oğlu ola." ⁴⁶⁸ نعوذ بالله من ذلك الاقوال

[2. Nestûriyye]

Nestûriyye,⁴⁶⁹ Me'mûn zamânında zuhûr eden Nestûr-ı Hakîm'in ashâbıdır ki zu'm edip "Allâhu Te'âlâ birdir, üç uknûm sâhibidir, üç uknûm-

467 Melkâtiyye: Kral anlamına gelen "mlk" kökünden türeyen Melkâtiyye isimlendirmesi İslâmî kaynaklarda Melekiyye, Melkiyye, Melkâniyye olarak geçer. Batı dillerinde ise Melchites (Melkites) biçimini almış olup bu kelimenin okunuşu olan Melkit Türkçe'de de kullanılmaktadır. Kadıköy Konsili'nde (451) Hz. Îsâ'da iki tabiatın bulunduğu, bu tabiatların kendi aralarında birleşme, bölünme, ayrılma olmadığı ve değişikliğe uğramadığı kabul edilmisti. Konsilin bu kararlarını benimseyen Melkâiler böylece hem Hz. Îsâ'nın insanî tabiatını öne çıkaran ve ulûhiyetin daha sonra Îsâ'nın bedenine hulûl ettiğini ileri süren Nestûrîler'den, hem de ilâhî tabiatı öne çıkarıp onun insanî yönünü ihmal eden monofizitlerden ayrılmış oluyorlardı. Melkâtiyye ismi önce V. yüzyılda Mısır'da, ardından Arap ve Ya'kübi yazarların tesiriyle Yakındoğu'da kullanılmış; başlangıçta Kadıköy Konsili taraftarı olan bütün hristiyanları kapsarken daha sonra sadece İskenderiye, Kudüs ve Antakya patrikliklerinde Bizans âyin usulüne tâbi olan Ortodoks hristiyanları ifade etmeye başlamıştır. Melkâî adı, 1054 yılında kilisenin Katolik ve Ortodoks olarak ikiye ayrılmasına kadar bu iki ana kiliseye bağlı olanların tamamını ifade ederken, bölünmeden sonra Roma ile bağını sürdürenlere Katolik Melkâiler, İstanbul'un yanında yer alanlara Ortodoks Melkâiler denildi. Günümüzde ise Melkâî denilince sadece Bizans ritine bağlı Doğu Katolikleri anlaşılmakta, Grek Ortodoks kilisesine mensup olan diğerleri için Ortodoks tabiri yeterli olmaktadır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Melkâtiyye", *DİA*, 29: 84-85)

468 "Bu nevi sözlerden Allah'a sığınırız."

469 Nestûrilik (النسطورية) : İstanbul Patriği Nestûr'un (ö. 451) öncülüğünde oluşan bir hristiyan mezhebidir. Doğu Süryânî veya Asurî kilisesi olarak da bilinen Nestûrilik (Nestorianizm) akımına adını veren Nestûr, 382 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletinin Germanikeia (Maraş) şehrinde doğmuş, öğrenimini Antakya İlahiyat Okulu'nda tamamladıktan sonra papaz ve vâiz olarak çalışmıştır. İyi bir hatip olan Nestûr, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde "sapkınlar"ı karşı verdiği ateşli mücadeleyle tanınmış, 428'de İmparator II. Theodosius tarafından İstanbul patrikliğine tayin edilmiştir (Detaylı bilgi için bkz. Kadir Albayrak, "Nestûrilik", *DİA*, 2007, 33: 15-17).

dan murâd vücûd ve ilim ve hayâtıdır.” diye bu uknûmlar “Allâhu Te‘âlâ’nın zâtının aynı değil ve zâtı üzerine zâ’idler değil.” demişlerdir.

[3. Ya‘kûbiyye]

Ya‘kûbiyye,⁴⁷⁰ Ya‘kûb’un ashâbıdır ki zu‘m edip zikr olunan üç uknûma kâ’il olup “Îlâh Hazret-i Îsâ *aleyhi’s-selâm*dır.” demişlerdir.

[EHL-İ KİTAP’TAN OLMA İHTİMALİ BULUNANLAR]

Ve şübhe-i kitâbî olanlardan Ashâbu’l-isneyn [Seneviyye] salâhı, fesâdı, zararı, nefî, hayrî, şerri kısmet eder. Tedbîr edici iki kadîm asıllardır ki ol iki aslın Arab lugatında birisine nûr, ikincisine zulmet denilir. Ve Acem lugatında birine Yezdân,⁴⁷¹ birisine Ehrimen⁴⁷² denilir. Ve Mecûs’un götürü mesâ’ili nâr-ı zulmetle imtizâc edip dahi nûr zulmetden halâs olup imtizâcı mebd’ ve halâsı me‘âd i’tibâr etmişlerdir.

[MECÛSÎLER]

Mecûsî, gine zikr olunan iki aslı isbât etmişlerdir. Şu kadar vardır ki, “Mecûs-i asliyye iki aslın kadîm olmasını câ’iz görmeyip kadîm olan nûrdu, zulmet hâdisedir.” demişlerdir.

470 Ya‘kûbîler, Doğu hristiyan kiliseleri arasında yer alan ve Süryâniler adıyla da bilinen gruptur. Süryâniler, Pavlus’un şekillendirdiği itikadi çizgide ekümenik Antakya Patrikhânesi’ne mensup olan, bugün de tarihî Antakya Patrikhânesi’ni temsil eden Hristiyanlığın en kadîm cemaatlerindendir. VI. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Hristiyanlığının liderliğini elinde bulunduran bu kilise bir yandan içine düştüğü teolojik çekişmeler, öte yandan Bizans kilisesinin mezhep farklılığından dolayı uyguladığı baskı yüzünden gün geçtikçe zayıflamış, nihayet İslâm’ın bölgeye gelmesiyle yavaş yavaş taraftarlarını kaybederek bugünkü durumuna gelmiştir. Süryânîlik günümüzde dünyanın her tarafında yaşayan ve çeşitli ırklara mensup olan (çoğunluğu Hintli) birkaç milyon insanın bağlı bulunduğu bir mezhep konumundadır. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, “Süryâniler”, *DİA*, 210, 38: 175-178)

471 Yezdân: Mecûsilik’te tanrılara verilen bir unvandır, İslâm sonrası dönemde ise tek tanrıyı ifade eden Farsça bir kelimedir. İslâm öncesi kadîm İran’ın dinleri hakkında bilgi veren müslüman âlimler Mecûsîler’i tanımlarken onların Ahura Mazda için yezdân kelimesini kullandıklarını, bununla “hayr”ın yaratıcısı olan tanrıyı kastettiklerini belirtmektedir. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Alıcı, “Yezdân”, *DİA*, 2013, 43: 512-513)

472 Ehrimen: Zerdüş’t’e nisbet edilen Gâthâ’larda, iyilik gücü Ahura Mazda’nın (Hürmüz) karşısı olan kötü gücü ifade etmek üzere kullanılan Angra Mainyu ile eş anlamlı olarak eski İran kutsal metni Avesta’da geçen tabirdir.

[1. Keyûmersiyye]

Keyûmersiyye [Gayomartiens] şol tâ'îfeye denilir ki "İki aslı isbât edip birine Yezdân birine Ehrimen deyip 'Yezdân ezeli'dir, kadîmdir [55a] Ehrimen hâdisdir. Ve Yezdân kendi nefsinde eğer bana bir muhâlif nizâ' edici bulunsa, nice olurdu.' diye böyle fikir edip ve bu fikir yaramaz olup nûrun tabî'atına münâsib olmayıp, bu fikirden zulmet hâdis olup zulmet nûr ile cenk edip nûrun askeriyle zulmetin askeri beyninde muhârebe vâki' olup sonra melâ'ike mâ-beynlerini sulh edip âlem-i siflîyi altı bin yıl tasarruf eylemeye zulmete verip altı bin yıldan sonra nûra teslîm olunmağa kavl etmişlerdir." diye zâhib olmuşlardır.

[2. Zervâniyye]

Zervâniyye şol tâ'îfeye denilir ki "Nûr nice şahısları nûrdan yaradıp cemî'isi rûhâniyye-i nûrâniyye-i rabbâniyye olup ve zikr olunan şahıslardan ulu olan şahsın adı Zervân'dır. Ol ulu şahıs eşyâdan bir şey'de şek edip ol şekden Ehrimen hâdis oldu." diye zâhib olmuşlardır. Ve ba'zısı eydür ki "Bu tarîkle zâhib olmamışlardır, belki bu tarîkle zâhib olmuşlardır ki Zervân 'Oğlum olsun' diye dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz yıl kâ'im olup ta'âm yememiştir. Sonra oğlu olmayacak bunu fikr etmiş ki, 'Ne olaydı bu âlem hiç nesne olmayaydı.' ve bu fikrinden ve gussasından Ehrimen hâdis olmuşdur."

[3. Zerdüştiyye/ Zoroastriens]

Zerâdeştiyye [Zerdüştiyye], Zirâdeşt'in ashâbıdır ki Zirâdeşt, Keşâse-b'in⁴⁷³ zamânında gelmiştir. [55b] Zirâdeşt'in babası Ezrinca'ndandır, anası Rey'dendindir. Anasının ismi Da'rad'dir.

[SENEVİYYE]

Tenviyye⁴⁷⁴ [Senevîler]⁴⁷⁵ şol tâ'îfeye denilir ki nûr ve zulmet ezeli ve kadîm olduklarına zâhib olmuşlardır. Mecûs bunların hilâfına zâhib olup "Nûr eğerçi kim ezeli ve kadîmdir, lâkin zulmet hâdisedir." demiştir. Ten-

473 Bu şahıs Keştâseb b. Luhrasb (Vistasp b. Luhrasp) olmalıdır. (Karşılaştırmak için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 326)

474 Müellif bu kelimeyi "tenviyye" şeklinde harekelemiştir.

475 Ashâb-ı İsneyn (Seneviyye): Âlemi birbirine zıt iki kadîm aslın yarattığına inanan din veya mezheplere verilen genel isimdir. Türkçe'de ikicilik kelimesiyle karşılanmaktadır. Kaynaklarda bu anlayışı benimseyenler ashâbü'l-isneyn, ehlü'l-isneyn, ehlüt-tesniye terkipleriyle ifade edilmektedir. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *DİA*, 2009, 36: 521-522)

viyye nûr ile zulmet kadîm olmaklık sıfatında beraberlerdir. Mâ-beynlerinde ihtilâf cevherde, tab‘da, akılda, mekânda, ecsâmıda, ebdânda, ervâhıdadır diye zâhib olmuşlardır.

[1. Mâneviyye/ Maniheizm]

Mâneviyye,⁴⁷⁶ Erdeşîr’in oğlu Sâbûr’un⁴⁷⁷ zamânında zuhûr eden Fâbrihakîm’in ashâbıdır. Zikr olunan Hakîm’i, Sâbûr’un oğlu Hürmüz’ün oğlu Behrâm öldürmüştür. Ve Mâneviyye, Îsâ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm*’dan sonra Mecûsiyye ile Nasrâniyye beyninde bir dîn i‘tibâr edip Hazret-i Îsâ aleyhi’s-selâm peygamber olduğuna kâ’il olup, Mûsâ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin peygamber olduğuna kâ’il olmamıştır. Ve Hârûn’un oğlu Muhammed ki aslında mecûsî olup kavmin mezheplerini zabt etmiştir. Hikâyet eder ki “Hakîm Mânî, Âlem yoktan var olmuştur ve iki asıldan mürekkebdir ki ol iki asıl kadîmlerdir; aslâ zâ’îl olmamışlardır ve gelecek zamânda zâ’îl olmazlar. Ve ol iki asıl iki kuvvettir; hiss ederler, idrâk ederler, işidirler, görürler. Ve ol iki aslın birisi nûrdur, birisi zulmetdir ve bu iki asıl zikr olunan sıfatlarda [56a] müsterekler iken nefste, sûretde, fi‘ilde, tedbîrde biri birine zıdlardır. Nûr cevher-i hasendir, gökçek asıldır, sâfîdir. Kokusu iyidir, hasenü’l-manzardır. Nefs cihe-tinde nûr nefsedir, kerîmedir, nâfi‘adır, hakîmedir, âlîmedir, fi‘li hayrdır, salâhdır, nef‘dir, sürûrdur, tertîbdir, nizâmıdır, itkândır. Zulmetin cevheri çirkindir, nâkısıdır, le‘îmdir, kederdir, habîsdir, yaramaz kokusu vardır, kabîhu’l-manzardır, nefsi şerîredir, levm vericidir, sefâhet üzre olucudur, zârredir, câhiledir, fi‘li şerdir, fesâddır, zarardır, gamdır, teşvîşdir, ihtilâldır, nizâ‘ ve muhârebedir.” diye zu‘m eylemiştir.

476 Maneviyye/ Maniheizm: Kurucusu olan Mani, 216 yılında Güney Mezopotamya’da doğdu. Ailesinin heterodoks hristiyan mezhebi Elkesai’ya bağlı olması, içinde yetiştiği ortam ve Maniheizm’deki hristiyan unsurlarının kaynağı hakkında bir fikir vermektedir. Kaynaklarda küçük yaşta iken meleği görüp ondan aldığı öğretiler doğrultusunda yeni dini yaymaya başladığı belirtilir. Sâsânî Kralı I. Şâpûr zamanında Mani’nin hareketine müsamaha gösterilmiş ve bu sayede Mani başta İran olmak üzere çeşitli bölgelerde dinini yayma fırsatı bulmuştur. Kral I. Behram’ın son günlerine kadar süren bu olumlu hava, imparatorluğun Mecûsi başrahibi Kartir’in öncülüğünde Maniheizm’e karşı yoğun bir sindirme kampanyası başlatılması neticesinde sona ermiştir. Yakalanıp zindana atılan Mani 276’da öldürülmüştür. (Bkz. Şınası Gündüz, “Maniheizm” *DİA*, 2003, 27:575-577)

477 Erdeşîr (ö. 242), Sâsânî Devleti’nin kurucusu ve destan kahramanı olan hükümdardır. 226-240 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Oğlunun adı Şâpûr’dur. Kelimenin aslı şâhpûr (hükümdarın oğlu) olup Arapça’ya şâbûr/sâbûr şeklinde geçmiştir. Sâsânî hükümdarlarından üçünün adı bu şekildedir. Sâsânîler’in kurucusu Erdeşîr’in oğlu I. Şâpûr (240-272) babasının sağlığında ortak hükümdar ilân edilmiş ve babasının ölümü üzerine müstakil hükümdar olarak tahta çıkmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Esko Naskali, “Şâpûr”, *DİA*, 2010, 38: 346)

[BEŞERÎ VE FELSEFÎ MEZHEPLER]

Ehl-i Ehvâ. Bilgil ki Ehl-i Ehvâ erbâb-ı diyânâta tamâm mukâbele edip i'timâdları peygamberlere, şerî'atlere olmayıp, fitrat-ı selîmeleri üzerine, akl-ı kâmilleri üzerine i'timâd edip ba'zısının fikri aslâ bir nesne ile redde kâbil olmayıp, akıl kendisini tarîk-i müstakîme sâlik olmağa hidâyet etmeyip nazarı i'tikâda olup tamâm mahsûsâtla me'lûf olup bir mertebede mahsûsâtla ünsî olmaktadır ki "Zannı mahsûsâtıdan gayrı bir nesnenin vücûdlarına kâ'il olmayıp götürüsünü inkâr etmiştir. Ba'zısı mahsûsâtla ma'kulâtıdan her birisiyle ilfî olup mahsûsâtın ve ma'kulâtın [56b] sübûtuna râzı olup hudûda, ahkâma, nübüvve, şerî'ata aslâ kâ'il olmayıp bir kimesne kim "Ma'kulâtı tahsîl edip âlem için mebd'e' ve me'âd isbât eder, ol kimesne kemâl-i matlûbuna vâsıl olmuştur." diye zâhib olmuştur.

Ve bu tâ'îfeler ne tâ'îfelerdir bunları beyân etmek, akvâl-ı bâtıllarından temâm ictinâb etmek için murâd olunmuştur. Âmidî, bilmek gerekdir ki "Ehl-i hevâdan Sofistâ'yye⁴⁷⁸ mahsûsa ve ma'kulâ kâ'il olmayıp ba'zısı 'Götürü mahsûsât evhâm ü hayâlât-ı bâtıladır.' diye zâhib olmuşlardır. Bunlara 'Înâdiyye⁴⁷⁹ tesmiye olunur. Ba'zısı hâricde eşyânın kendi nefislerinde tahakkuklarını inkâr edip cemî'-i eşyâ i'tikâda tâbî' olup 'Bir şey' cevher i'tikâd olunursa cevher olup araz i'tikâd olunursa araz olup kadîm i'tikâd olunursa kadîm olup hâdis i'tikâd olunursa hâdis olmasına.' zâhib olmuşlardır. Bu tâ'îfeye 'İndiyye⁴⁸⁰ denilir. Ve ba'zısı 'Eşyânın sâbit olmasında ve sâbit olmamasında şek üzreyizdir.' diye zâhib olmuşlardır. Ve bu tâ'îfeye lâ-edriyye⁴⁸¹ denilir."

478 Süfistâiyye (Sofistler): Varlık ve olayların gerçekliğini ve bilgilerin doğruluğunu inkâr eden, doğru ve geçerli bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını savunan felsefî akımın genel adıdır.

479 İnâdiyye: Nesnelerin ontolojik gerçekliğini inkâr eden ve bütün varlıkların hayalden ibaret olduğunu ileri süren bir grup sofiste verilen addır. Bunlara göre hakikat su şeklinde görünen serap gibi olup hayal ve kuruntudan ibarettir. (Geniş bilgi için bkz. İbrahim Emiroğlu, "Süfistâiyye", *DİA*, 2009, 37: 468-469)

480 İndiyye: Süfistâiyye kelâm kitaplarında İnâdiyye, İndiyye ve Lâ-edriyye olmak üzere üç grup halinde tanıtılmıştır. İndiyye, hakikati kişinin kendi telakkisine nisbet ettiklerinden "rölativist" anlamında İndiyye diye anılmıştır. Meselâ filozoflar arasında bir varlık farklı anlayışlara göre cevher, araz, kadîm veya hâdis olabilmektedir. (Geniş bilgi için bkz. İbrahim Emiroğlu, "Süfistâiyye", *DİA*, 2009, 37: 468-469)

481 Lâedriyye, nesne ve olaylar hakkındaki bilginin varlığını da yokluğunu da inkâr eden, şüphe içinde olan, hatta şüphe içinde bulunduğundan da şüphe ettiğini ileri süren agnostik gruptur. Bunlar her şeyin varlığı ve bilgisi hakkında tereddüt içinde bulunur.

Ve tabî'yyûn-i dehriyyûn ma'kûle münkir olup “Mahsûsdan gayrı âlem yokdur.” demişlerdir. Felâsife-i ilâhiyyûn mahsûsa ve ma'kûle kâ'ile olup “Hudûd u ahkâm ve şer'at ü İslâm yokdur.” demişlerdir.

[1. Sâbiyye]

Ve Sâbi'e-i ûlâ [57a] mahsûse ve ma'kûle ve ahkâma kâ'ile olup şer'ata, İslâm'a kâ'ile olmayıp “Rûhânîler, beşer-i cismâniden efdaldır.” demişlerdir. Sâbi'e'nin mezhebi ve tarîki oldur ki “Âlem için sıfat-ı noksâniyyeden münezzeh bir hakîm u hâlik olup ol hâlikın ululuğunu idrâke beşer acz üzerine olup, beşer hâlikı idrâk, hâlikın katında mukarreb ve makbûl olan rûhânîler ile hâsıl olup ve kendilerini rûhânîlere mürşid olan kendilerin mu'allim-i evveli olan 'Âdimûn'la Hürmüs ya'nî Şit Peygamber ile İdris Peygamber *aleyhima's-selâm* olup rûhânîler kendilerinin Tanrısı ola. Ve kendileri için şefâ'at etmeğe rûhânîler ile kendilerin beyninde münâsebet hâsıl olmak için nefislerini tabî'ata mensûbe olan şehvetlerden ve huluklerini kuvvet-i şehevîyyeye ve kuvvet-i gadabîyyeye alâkadar pâk kılıp rûhânîler cânibinden da'vetleri ile medet dileyip namaz kılıp zekât verip ekilden, şurbdan vaz gelip oruç dutup kurbânlar edip buhûrlar kokudup kemâl-i mertebede ri'yâzet edip zâtlarına vâsıtasız isti'dâd ve istimdâd hâsıl olup ve peygamber nev'de şekilde ekilde şurbdan insân gibi olduğu ecilden peygamberler sâ'ir insâna resûl [57b] olup sâ'ir nâs onlara tâbî' olmak lâzım değildir.” demişlerdir.

[Sâbi'iler ile Hanifler Arasındaki Münazaralar]

Ve Sâbi'e ile Hunefâ beyninde rûhânî-yi mahz ile beşeriyet-i nebeviyenin beyninde kankısı efdal olduğu üzerine su'aller ve şübheler vârid olmuşdur.

Mes'ele, eğer Sâbi'e'nin tarafından su'âl olunup rûhânîler mâddeden heyûlâdan mürekkebe olmamak tarîk üzerine yaradılmışlardır. Sırf nûrlardır, zulmet onlarda ma'dûmdur ve kemâl-i mertebede ziyâları olduğu sebebden basar ile idrâk olunmayıp ve gâyetle letâfet üzerine oldukları ecilden hayâl ile tahayyül olunmayıp akıl ile ma'lûmlardır. Ve insân mâddeden sûretten mürekkebdır ve mâdde olan heyûlânın üzerine muhtelif sûretler vârid olup heyûlâ mütegayriyye ahvâli mütebeddile olup ve ahvâli mütebeddile olmayan şey' ahvâli mütebeddile olan şey'den efdal olup, mahza nûr olan şey' sırf nûr olmayan şey'den eşref olduğu ecilden “Rûhânî-yi

mahz beşeriyet-i nebeviyyeden efdaldır.” denilirse bu su’âlin mukâbelesinde Sâbi’e bu ahvâli “Âdimûn’la Hürmüs’den te’allum etdik.” diye i’tirâf ederler. Ve bu i’tirâfin muktezâsı “Beşerin vâsıta ve resûl olmasına kâ’îl olmaktadır.” diye cevâb verilir.

Mes’ele, eğer Sâbi’e’nin tarafından su’âl olunup insân için iki kuvvet vardır; [58a] birisi şehvet kuvvetidir, birisi gazap kuvvetidir. Bu iki kuvvet dâ’imâ insânı, hayvâniyye yericiliğe çekip nefs-i insâniyyeye uymayıp kendilerin tabî’atlarına çekip şehvet-i kuvvetden hırs ve tama’ zâhir olup, gazap kuvvetinden kibr u hased ve adâvet dahi sâ’ir sıfât-ı rezîle sâdıra olup rûhânîler şehvet ve gazap kuvvetlerinden hâsıl olan sıfâtdan münezzeh olup tabî’atleri muhabbet ü meveddet ü ilfet ü ins üzre olmağın rûhânîler nefs-i beşeriyetden efdaldır denilirse bu su’âlin mukâbelesinde “Beşeriyetde iki nefis vardır; birisi nefs-i hayvâniyyetdir, birisi nefs-i insâniyyetdir. Ve nefs-i hayvâniyyet için iki kuvvet vardır; birisi şehvet kuvvetidir, birisi gazap kuvvetidir. Nefs-i insâniyyet için gine iki kuvvet vardır; birisi kuvvet-i ilmiyyedir, birisi kuvvet-i ameliyyedir. Ve beşer nefs-i hayvâniyyenin kuvvetleri sebebiyle cem’ edip men’e kâdir olup ve nefs-i insâniyyenin kuvvetleri sebebiyle ahvâli idrâk ve biri birinden temyîze kâdir olup akl-ı kâmil üzerine zikr olunan ahvâl ârıza olmuş iken insân kendini zabt edip i’tikâdâtıdan hak olan i’tikâdı ve akvâlden sâdık olan kavli ve a’mâlden amel-i sâlihi ihtiyâr edip i’tikâdâtı bâtıladan ve akvâl-i kâzibeden ve a’mâl-i kabîhadan [58b] ictinâb edip ve kuvvet-i ameliyye sebebiyle kuvvet-i gazabiyyeden nâşi olanlardan şecâ’ati, gayreti, hiddeti ihtiyâr edip, cebânetden, rezâletten, zilletten nefret edip ve kuvvet-i şehvetden hâsıl olanlardan muhabbet ve meveddeti ihtiyâr edip adâvetden dahi sâ’ir evsâfı zemîmeden ihtirâz edip velisine dostuna tevâzu’ ve tezellül üzerine olup düşmanlarına kemâl-i mertebede hamiiyet ü gayret üzre olup mezkûr kuvvetleri kullanıp hayrât cânibine sarf edip kendisi bu mertebe kemâle vâsıl olduktan sonra sâ’ir halkın nefislerini irşâd sebebiyle şehvetden gazabdan münezzeh edip zikir olunan kemâle mûsıl olup ve bu makûle nefs-i insânın tabî’atının hilâfına mukteziye olan kuvvetleri zabt edip hayrâta sarf eylemekde meşakkat ve zahmet var iken hayrâta sarf edip rûhânîlerin tabî’atlarının hilâfına muktezî bulunmayıp ve hayrat cânibine sâlik olmasına kuvâ-i mâni’a var iken, ol kuvâ-i mâni’a yı zabt edip hayrât taraflarına ol kuvâyı sarf eden şey’ hayrâta kuvâ-i mâni’a mütehakkika değil iken, tabî’atını hayrâta sarf

eden şey'den efdal olduğu ecilden nefis-i beşer rûhânîlerden efdaldır.” diye cevâb verinilir.

Mes'ele, eğer Sâbi'e'nin tarafından su'âl olunup [59a] “Rûhânîler mâdelerden mücerrede olan sûretlerdir. Ve suver-i mücerrede olan rûhânîler bi'l-fi'il cem'i-i kemâlâtıyla mevcûdlardır, kâmillerdir. Hazret-i kudsiyye ile bizim beynimizde vâsita olan şey'i bizi kâmil kılmağa kendisi kâmil olmak vâcibdir. Ve mevcûdât-ı beşeriyye suver-i mâddiyyedir. Ve suver-i mâddiye bi'l-kuvve mevcûdlardır, nâkıslardır, kâmil değildir. Hazret-i kudsiyye ile bizim ortamızda vâsita olan şey' bi'l-kuvve mevcûd olan şey'i kuvvetden fi'ile getirmeğe kendisi bi'l-fi'il mevcûd olup hurûca muhtâc olan zâtın gayrı olmak vâcibdir. Ve suver-i mâddiyye bi'l-kuvve mevcûda olup kuvveden fi'ile gelmek kendi zâtıyla olmayıp rûhânîlere muhtâc olup ve muhtâcun-ileyh muhtâcdan eşref olmağın rûhânîler beşer-i cismânîden efdaldır.” denilirse, bu su'âlin mukâbelesinde “Mutlaka rûhânîler bi'l-fi'il mevcûd-ı kâmil olup mutlaka cismânî bi'l-fi'il mevcûd-ı kâmil olmamak makbûl değildir. Sizin yanınızda mevcûdât-ı ulviyye ve mevcûdât-ı sıfliyye mevcûde olmakda ve kemâle vâsıl olmakda tertîb üzerine biri birinden hâsıl olup akıldan feyz olunan umûra nefsin isti'dâdı olup aklın her şey'e isti'dâdı ve her şey' üzerine feyz etmesi sâbitdir. Ve bunun muktezâsı oldur ki mevcûdât-ı [59b] ulviyyeden rûhânîlerin her birisi için her vecihle kemâl olmayıp bir cânibde kemâl buluna. Ve mevcûdât-ı sıfliyyenin her birisi için gine her vecihle kemâl olmayıp bir cânibde kemâl buluna. Ve bu muktezâ sizin yanınızda makbûl olduğu takdîrce biz deriz ki “Âlem-i cismânî âlem-i rûhânînin mukâbelesindedir. Ve ikisinin mâ-beyninde fark âlem-i cismânîde olan a'yân ve eşyâ âlem-i rûhânînin misâlleridir, bir şahıs kendi gölgesine nitekim mukâbildir. Bu iki âlem gine biri birine mukâbildir. Sizin yanınızda âlem-i rûhânîde bi'l-fi'il mevcûd-ı kâmil ki sâ'ir mevcûdât-ı ulviyyenin vücûdları ve kemâle vâsıl olmaları ol mevcûd-ı kâmilden sâdır olurlar. Ve bu makûle âlem-i rûhânîde bir mevcûd olmak makbûlünüz olduğu takdîrce lâzım gelir ki âlem-i cismânîde gine bir fi'il bir mevcûd-ı kâmil ola ki sâ'ir mevcûdât-ı sıfliyye bulunup kemâle vâsıla olmaları ol mevcûd-ı kâmilden hâsıl olması makbûlünüz ola. Ve sizin yanınızda ekser rûhânîler fi'ili kabûl edici olup fâ'il ancak bir mevcûd-ı kâmildir, bundan lâzım gelir fi'ili kabûl edici olan rûhânîler kendülerde bulunması kâbil olan şey'leri zâhira bir muhrice muhtâc ola. Ve mevcûdât-ı sıfliyye-i nüfûs-i be-

şeriyeye gine ilim ile amel ile kemâle vâsıl olmağa kâbildir.’ Pes lâzım gelir nüfûs-i beşeriyeye bulunması kâbil olan [60a] şey’leri zâhira bir muhric olan şey’e muhtâc ola. Zâhira muhric olan şey’ peygamberlerdir, resûllerdir.” diye cevâb verinilir.

Mes’ele, eğer Sâbi’e tarafından su’âl olunup “Cismânî mâdde ile sûret-den mürekkebdir, mâdde için tabî’at-ı ademiyye vardır, kabâhatin, fesâdın, sefâhatin, cehâletin sebepleri mülâhaza olunsa mâdde ile ademden gayrı bir sebep bulunmaz. Ve rûhânîler mâdde ile sûretten mürekkebe değillerdir. Mâddeden mücerrede olan sûretlerdir. Ve sûret için tabî’at-ı vücûdiyye vardır. Hayrın sebepleri tefahhus olunsa sebepleri sûret olur. Ve asl-ı şerre sebep olanla asl-ı hayra sebep olan beyninde hiç münâsebet olmayıp, asl-ı hayra sebep olan şey’ âlî olup ve asl-ı şerre sebep olan şey’ sâfil olmağın rûhânîler cismânîlerden efdaldır.” denilirse, bu su’âlin mukâbelesinde “Madde mutlaka şerre sebebdir. Pes bu takdîrce zikr olunan vecihle rûhânîler beşerden efdal olması lâzım geldiğini kabûl etmezüz, denildiği makbûl değildir. Zirâ mâddelerden olan heyûlâ-i ûlâ ve unsur-ı evvel bir kavim katında cemî’-i sûretlere mahaldir. Ve cemî’-i mevcûdâtın menba’ıdır. Ve ondan sonra mâdde ile sûretten mürekkebe olan şey’ vücûbla cevâzdan mürekkebe olan şey’ gibidir. Ve cevâz için tabî’at-ı ademiyye vardır. Ve Hak Te’âlâ’nın vücûdundan gayrı cemî’-i eşyânın vücûdları kendi zâtlarında câ’iz olandandır. Ve Hak Te’âlâ’nın [60b] irâdeti ta’alluk etmekle vâcib olur. Bundan lâzım gelir kim asl-ı şer rûhânîlerin vücûdlarında dahi buluna ve ondan mâ’adâ nüfûs-i beşeriyeye bulunmasında nüfûs-i beşeriyeye nüfûs-i beşeriyeye olduğu cihetinden mâddeden mücerred olup nüfûs-i rûhânîlere nev’de yâ cinsde müşârikler olup, evvelkide umûr-ı araziyye ile, ikincide umûr-ı zâtîyye ile biri birinden mümtaz olup nüfûs-i beşeriyeye bedenlere mukterin olmakla bedenlere müte’allik olan şey’leri müstefide olup rûhânîler bedenlere mukterin olmamakla bedenlere müte’allik olan şey’leri bilmeyip mâddeye iktirân hayr olup adem-i iktirân şer olmağın, sûretten mâddeden mürekkebe olan cismânî mâddeden mücerred olan sûretlerden efdaldır.” diye cevap verinilir.

Mes’ele, eğer Sâbi’e’nin tarafından su’âl olunup “Rûhânîler ulvî ve latîf olup cismânîler siflî ve keşif olup ve şeref u fazîlet şey’lerin zâtlarına, sıfatlarına, mevzî’lerine göre itibâr olunup ve âlem-i rûhânî cismânîye mukâbil olup kemâl ü fazîlet ulvî için olup siflî için olmamağın rûhânîler cismânî-

lerden efdaldır.” denilirse, bu su’âlin mukâbelesinde “Şeref mutlaka ulv içindir ve şeref şey’lerin kendi zâtlarına göre mu‘teberdir, denildiği makbûl değildir ve şeref ulvî içindir denildiği makbûl olmadığı, zîrâ çok şey’ cihete ve tarafa göre âlîdir. Lâkin mertebeye, [61a] ilme, tabî‘ata göre sâfildir. Ve çok şey’ cihete ve tarafa göre sâfildir, lâkin fazîlete, zâta, mertebeye, tabî‘ata göre cemî‘-i eşyânın üzerine âlîdir. Ve şeref şey’lerin zâtlarına, sıfatlarına, mekânlarına göre mu‘teberdir denildiği makbûl olmadığı, zîrâ şeref zâtlarına, sıfatlarına göre i‘tibâr olunmak İblîs *aleyhi’l-la’nenin* mezhebidir. Kendi zâtına ve Âdem Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretlerinin zâtına nazar edip ‘Ben nârdan, Âdem tînden halk olunmuşdur, nârin tabakası âliye-dir, nûrânîdir; tînin tabakası sâfiledir, zulmânîdir. Ben, Âdem’den uluyum, secde etmezem.’ Âdem’e dedi. Belki şeref, Tanrı Te‘âlâ’nın buyurduğunu kabûl edip hükmüne tâ‘at edip kudretine râzı olmakla hâsıl olur.” diye cevap verinilir.

Mes’ele, eğer Sâbi’e’nin tarafından su’âl olunup “Rûhânîlerin ulûmu kaviyye olup bizden gâib olan emrleri bilip cemî‘isine muhît olup gelecek zamânda bizim üzerimizde cârî olacak ahvâli bilip, ulûmu külliyye ve fi‘liyye ve fitriyye olup amelleri dâ‘imâ ibâdet üzre olup ibâdetlerinde keslân ârız olmayıp, cismânîlerin ulûmu za‘ife olup ve gâib olan şey’leri bilmeyip ulûmu cüz’iyye ve infi‘âliyye ve kesbiyye olup amellerinde ibâdetlerinde keslân ârız olmağın rûhânîler cismânîlerden [61b] efdaldır.” denilirse, bunun mukâbelesinde “Peygamberlerin ulûmu külliyye ve cüz’iyye ve fi‘liyye ve infi‘âliyye ve fitriyye ve kesbiyye olup akılları âlem-i gaybı mülâhaza etdikleri zamânda âlem-i şehâdetden berî olup bir ânda ulûm-i külliyye-i fitriyye hâsıla olup âlem-i şehâdeti mülâhaza etdikleri hinde tedrîc ve tertîb üzerine havâssla kesb edip ulûm-i cüz’iyye hâsıla olup ve rûhânîlerin ulûmu ancak külliyye ve fi‘liyye ve fitriyye olup amelleri ve ibâdetleri zâtî olup keslân üzerine olmayıp ve enbiyâda ziyâde olup ulûmu külliyye ve cüz’iyye ve fi‘liyye ve infi‘âliyye ve fitriyye ve kesbiyye olup ibâdetlerde keslân üzerine olmamağın cismânîler rûhânîlerden efdaldır.” diye cevâb verinilir.

Mes’ele, eğer Sâbi’e tarafından su’âl olunup “Rûhânîler için ecsâmı ve ecrâmı taklîb ve tasrîf kudretleri vardır. Ecsâmı bir hâlden bir hâle mübeddillerdir. Ve rûhânîlerin kuvvetleri mizâca müte‘allika olan kuvvetlerden değildir. Riyâhın hubûb edip sehâb kâh cem‘ olup ve kâh müfterik olmak ve cibâlde zelzeleler vâki‘ olmak rûhânîlerin tahrîkiyle ve tasrîfiyle olup

cismânînin kuvvetleriyle olmamağın cismânîler rûhânîlerden efdaldır.” [62a] denilirse, bu su’âlin mukâbelesinde “Kuvvet nice kısımdır, kuvvet-i ma’deniyyedir, kuvvet-i nebâtiyyedir, kuvvet-i hayvâniyyedir, kuvvet-i insâniyyedir, kuvvet-i melekiyye-i rûhânîyyedir, kuvvet-i nebeviyye-i rab-bânîyyedir. Ve insân mecmu’ kuvvetin mecmu’dur. Bunun beyânı bilgil ki insân anâsır-ı erba’adan ya’nî turâbdan, mâ’dan, hevâdan, nârdan mürekkebirdir. Tabî’atleri yubûsetdir, rutûbetdir, harâretedir, burûdetdir. Ve insân için nüfûs-i selâse vardır. Birisi nefs-i nebâtiyyedir ki neşv u nemâ ve gıdâ ânın ile hâsıl olur. Birisi nefs-i hayvâniyyedir ki hisse ve irâdet ile harekete medârdır. Birisi nefs-i insâniyyedir ki, cism-i tabî’î ânın ile temyîze ve fikre kâdir olur. Nefs-i nebâtiyyenin vücûdu anâsır-ı erba’a ile anâsır-ı erba’anın tabî’atından hâsıladır. Bekâsı bunların sebebiyledir. İstimdâdı bunlardandır. Nefs-i nebâtiyye tab’ cihetinden gıdâya tâlibdir, mahalli kebidir, neşv u nemâ kebiden hâsıldır, kebidde urûk ve fâka vardır ki ol urûkda cemî’ etrâfa gıdâ nüfûz eder. Ve nefs-i hayvâniyyenin vücûdu eflâkla eflâkın harekâtından hâsıldır, bekâsı bunların sebebiyledir. İstimdâdı bunlardandır ve nefs-i hayvâniyye his cihetinden gıdâya tâlibdir, mahalli kalbdır, hissin ve hareketin tedbîrinin [62b] mebd’i kalbdendir ve kalbden dimâğa varınca urûk-i meftûha vardır ki kalbden dimâğa harâretten bir hisse su’ûd edip ol hisseden bir şey’ nuzûl eder ki ol şey’le hareketin tedbîri vâkî’ olur. Ve nefs-i insâniyyenin vücûdu ukûl-i sâfiye ile rûhânîlerden hâsıldır. Bekâsı bunların sebebiyledir. İstimdâdı bunlardandır. Ve nefs-i insâniyyenin mahalli tedbîr ve tasarruf hesabıyla dimâğdır, fikrin ve fikr olunan umûrdan tağyirin mebd’i dimâğdandır. Ve dimâğa âlem-i cismâniyye müte’allika olan ebvâb-ı hassas ve âlem-i rûhânîye münâsib olan müşâ’ir i’tâ olunup âlem-i cismânînin ve âlem-i rûhânînin cemî’-i âsârına dimâğ mecmu’ olup sukker ile hallin⁴⁸² hâlet-i infirâdlarında hâlet dahi sikencebîn⁴⁸³ kılınıp hâlet-i ictimâ’da olan hâlet mülâhaza olunup hâlet-i infirâdda olan şey’ler mürekkebbe bulunup ve hâlet-i ictimâ’da olan havâss-ı ictimâ’ hâlet-i infirâdda bulunmamak üzerine kıyâs olunup âlemde her munteşir olan şey’ler insânda müctemî’ olup insânda hâlet-i ictimâ’da bulunan havâss-ı ictimâ’ hâlet-i infirâdda bulunmamağın terkîb-i insânı sâ’ir terâkîbden eşref olup dahi [63a] rûhânîler için tahrîk-i ecsâmda ve tasrîf-i ecrâmda i’tibâr olunan kuvvet-i bâliğalara müşâbih ve mümâsil cin ve şeyâtîn için kuvvet-i

482 Şeker ile sirke.

483 Bal ile sirkenin karışmasından oluşan bir çeşit şerbet.

bâliğalar olup ve onların kâdir olduklarını, mevcûdât-ı kesîre kâdir değil iken ol kudretler cinde şeyâtinde kemâl olmamağın, cismânî rûhânîlerden efdaldır.” diye cevâb verinilir.

Mes’ele, eğer Sâbi’e tarafından su’âl olunup “Rûhânîler için cemî‘ sâdıkâ olan ihtiyârât cümlesi hayrâta teveccühledir. Âlemin nizâmı üzerine kasr olunmuşdur. Şâ’ibe-i şer ve şâ’ibe-i fesâd ol ihtiyârâta mahlûta değildir. Ve ihtiyâr-ı beşer taraf-ı şer ile hayr beynde mütereddî olup kuvvet-i şehvet ve kuvvet-i gazab kendisinde mütehakkıka olup kuvvet-i şehvet ve kuvvet-i gazab kendilerin câniblerinde çektiklerine cânib-i şerre ve cânib-i fesâda ihtiyâr münsarîf olup rûhânîlerin ihtiyârları ancak Hak Te’âlâ’yâ teveccühe ve rızasını talebe ve emrini imtisâle muktezî olup ve her ihtiyâr ki, ol ihtiyârın hâli Hak Te’âlâ’yâ teveccühe ve rızasını talebe ve emrini imtisâle iktizâsı ola. Ol makûle ihtiyârın sâhibi her ne şey’ ki ihtiyâr ederse ol kimesnenin muhtârı suhûlet üzre olup müte’azzir olmayıp muhtârı [63b] hâsıl olmak lâzım olup ve cânib-i şer ile cânib-i hayr beynde mütereddîde olan ihtiyârâtın sâhibleri üzerine muhtârları hâsıl olmak müte’assir ve müte’azzir olmak lâzım olmağın, rûhânîler cismânîlerden efdaldır.” denilirse, bunun mukâbelesinde “Rûhânîlerin ihtiyârları bu takdîr üzere hayr üzerine kasr olunup cânib-i şerre mütecâviz olmaz. Ve hayr üzerine maksûr olan ihtiyâr kendi vaz’ında hayra sarf olunmak mecbûr olup ve mecbûr olan hayrda şeref olmamak zâhir olup ve ihtiyâr-ı beşer hayrî taraf-ı beşer beynde mütereddî olup bir cânibde âyât-ı Rahmâniyyeyi görüp hâtırına emre imtisâl hutûr edip ve bir cânibde vesâvis-i şeytân olup hâtırına hevâyâ tâbî‘ olmak hutûr edip ve hayr amelini ihtiyâra kuvâ-i mânî’â var iken beşer ol kuvâyı zabt edip ihtiyârını Hak Te’âlâ’yı tasdîke, emrini imtisâle sarf etmekde şeref olmağın, cismânîler rûhânîlerden efdaldır.” diye cevâb verinilir. “Ve ondan mâ’adâ enbiyânın ihtiyârları; eğerçi kim bir vecihle beşerin ihtiyârı cinsindendir, lâkin ihtiyârları rûhânîlerin ihtiyârları gibi salâh üzerine kasr olunmuşdur. Ve ihtiyârlarına fesâd ve şer aslâ târî olmaz. Enbiyânın mertebeleri evhâm sur’at etdiği mertebelerden âliyelerdir.” diye [64a] cevâb verinilir.

Mes’ele, eğer Sâbi’e tarafından su’âl olunursa, “Hazret-i Kudse, bizim tevessüle tarîkimiz zâhirdir ve şerî’atımız ma’küldür. Bizim kudemâmız olan insân rûhâniyyâta vâsıl olmağa vesîleden lâzımdır. Ve vesîle olan şey’ görülmekden vâcibdir. Tâ kim ol vesîle olan şey’e teveccüh ve takarrub ile

ol vesîleden istifâde olunup rûhâniyyâta vusûl hâsıl ola.” dediler. “Hattâ ol sebebdan heyâkile, ya’nî seb’-i seyyâreye; Zühal’e [Satürn], Müşteri’ye [Jüpiter], Merih’e [Mars], Şems’e [Güneş], Zühre’ye [Venüs], Utârid’e [Merkür], Kamer’e [Ay] meşgûl olup evvelâ sübûtlarını menzillerini, sâniyen matla’larını mağriblerini, sâlisen kendilerin tabî’atları üzerine mürettebe olup eşkâl-i muvâfakat ve eşkâl-i muhâlefet üzerine olan imtisâlleri, râbî’an eyyâmı leyâlî-i sâ’ati ol heyâkil üzerine kismet edip hâtemleri, da’vetleri libâsları buhûrları her birisinin hâline münâsib olanı ri’âyet edip meselâ Zühal’in yevmini yevmüs-sebt mu’ayyen kılıp ve yevmüs-sebtde sâ’at-i ûlâya ri’âyet edip ve Zühal sûreti üzerine olan yüzüğü takınıp ve Zühal’e mülâyim olan libâsla libâslanıp buhûrlar ile buhûrlanıp tabî’atına münâsibe olan da’vetler ile du’â edip sâ’ir seb’-i seyyârede ahvâl bu tarîk üzre ri’âyet edip murâdları hâsıl olup evvelâ rûhâniyyâta takarrub kesb [64b] edip, sâniyen rabbu’l-erbâb ve müsebbibü’l-esbâb olan mevcûda vâsıl olmuşlar. Ve bu tarîk, tarîk-i muhkemdir. Ve bu tarîkin mebd’ine ‘Âdimûn’la Hürmüs’den mülâkî oldular ve bunun üzerine amelleri müstemirr oldu. Pes “Yâ me’âşir-i hunefâ! Sizin ahvâliniz nedir ki ricâle ta’assub edip vahiy ve risâlet Hak Te’âlâ’nın cânibinden bunların üzerine nâzil olmuşdur.” dersiniz. Vahiy nedir ve Hak Te’âlâ’nın beşere tekellüm eylemek câ’iz olur mu? Ve Hak Te’âlâ’nın kelâmı beşerin kelâmı cinsinden mi olur? Ve melek nice-sine semâdan nüzûl eder. Cismânî değil iken sûret-i beşeriyye ile mi nüzûl eder? Yâ kendinin sûretiyle mi nüzûl eder? Ve melek gayrı şey’in sûretiyle mutasavver olmağın ma’nâsı nedir? Kendinin sûreti zâ’ile olup libâs-ı âhar ile libâslanır mı demektir? Yâ kendisinin hakîkatı mütebeddile olur mu demektir? Ve ondan sonra sûret-i beşeriyyede resûl gönderilmeğe delîliniz nedir? Ve her şey’ ki resûl da’vâ eder âdeti hark edici delîl ile mi ahz edersiniz? Yâ mücerred da’vâlar ile mi edersiniz? Ve âdeti hârik olan delîl-i resûl zâhir kıldığı takdîrce ol delîl hârik-i nufûsun havâssından mıdır? Yâ ecsâmin havâssından mıdır? Yâ Tanrı Te’âlâ’nın fi’ili midir? Ve Resûl getirdüğü kitâb Hak Te’âlâ’nın kelâmı mıdır? Yâ rûhânînin kelâmı mıdır? [65a] Ve ondan sonra resûl getirdiği ahkâmın ve hudûdun ekseri gayrı ma’küledir. Nicesine insânın akli kabûl eder ve insân kendinin misli olan şahsa taklîd ile nice mütâva’ad eder. Ve kişi kendi ol şahs üzerine tefaddül eylemek taleb etmez mi?” denilirse, bu su’âlin mukâbelesinde “Sâbi’e ‘Âdimûn’la Hürmüs’den te’allum etdiklerine mu’teriflerdir. Ve bu i’tirâfın muktezâsı oldur ki, beşerin vâsita olmasına kâ’il olalar. Ve bundan gayrı Sâbi’e’nin cem’îsi

tariklerini bilip her birisi kevâkibin dahi eflâkın harekâtını ve rûhânîlerin bu harekâtda tasarruf etdiklerinin ahvâlini anlayıp amel eylemeğe kâdir olmayıp onlardan bir tâ'ife-i mahsûsa yâ bir kimesne her zamânda kevâkibin ve eflâkın harekâtını ve rûhânîlerin harekâtda tasarruf etdiklerinin keyfiyyâtını ve ahvâlini bilip istifâde ettiği zâhirdir ve bunun muktezâsı yine oldur ki beşerin vâsıta olmasına kâ'il olalar. Pes nicesine beşerin vâsıta olmasına münkir olurlar.” diye cevâb verinilir. Ve ondan mâ-‘adâ “Hak Te‘âlâ’nın ef‘âlinde şirk sâbit kılıp Hak Te‘âlâ ancak rûhânîleri halk eder. Ondandır âlem-i ulvînin umûrunu yaratmakda rûhânîlere mufavvaz kılar. Ve rûhânîler ancak heyâkilde tasarruf ederler. Ondandır âlem-i sifînin ahvâli heyâkile [65b] mufevvaz kılarlar. Rûhânîler ilâhlardır, heyâkil erbâbdır ve esnâmdan celb-i nef‘ ve def‘i zarar taleb edip Hak Te‘âlâ’nın gayrısı için te‘şîrât sâbit kılarlar, sâbit kılarlardan sonra ve bu ma‘kûle mezheb bâtil olduğu zâhirdir.” diye cevâb verinilir.

Hikâyet olunur kim Fir‘avn *la‘în* mukaddemâ Sâbi‘e mezhebinden olup sonradan zikir olunan ilzâmı ekleyip kendi zâtında kuvveti isti‘mâl ve kudret-i istihdâm müşâhede etmeğin Sâbi‘e mezhebinden rücû‘ edip ulûhiyyet da‘vâ edip ⁴⁸⁴﴿أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى﴾ “Ben sizin Rabbu’l-a‘lânızım.” dedi. Ve zikir olunan cevâb-ı ilzâmîlerden mâ-‘adâ “Hak Te‘âlâ halâ’îkin hâlikıdır, ‘ibâdın râzıkıdır, mâlik ancak Hak Te‘âlâ’dır. Mülk onundur ve mâlik için kendinin ibâdı üzerine emri ve tasrîfi kâ’indir. Ve kendi ibâdının harekâtı ba‘zısı ihtiyâriyyedir ve ba‘zısı gayri ihtiyâriyyedir ve harekâtı ihtiyâriyyede dahi harekâtı gayri ihtiyâriyyede mâlik emri tasrîf-i hükmü takdîri vardır ki her kimesnenin ma‘lûmu değildir. Ve mâlikin hükmünü, emrini her kimesneye ta‘lîm için Hak Te‘âlâ’nın âyât-ı mahsûsesiyle ve harekât-ı tasrîfesiyle mü‘eyyed beşer cinsinden bir kimesne ile ihtiyâr olunmak lâzımdır ki kendüye ol âyât-ı mu‘cize olup sıdkı üzerine delâlet eyleye. Ve bunun muktezâsı oldur ki beşer cinsinden [66a] resûl olmak lâzım olup mücerred akıl üzerine iktifâ câ‘iz olmayıp.” diye cevâb-ı tahkîkiyle cevâb verinilir.

Ve Hak Te‘âlâ’nın cânibinden vahy harekât-ı fikriyye-i hak cânibine ve harekâtı kavliyye-i cânib-i sıdk ve harekâtı ameliyyeyi cânib-i hayra sarf ile hâsıl olur. Ve taraf-ı sûrete göre enbiyâ beşere mümâsillerdir. Ve taraf-ı ma‘nâya ve taraf-ı vahye göre nev‘-i melâ’ikeye mümâsillerdir. Ve mecmû‘ iki tarafa göre bu iki nev‘ üzerine mütefâzıllardır. Ve mizâc ve isti‘dâd cihe-

tinde nev'-i beşerin fevkindedir. Ve melekîyyet-i âhar nev'-i melekîyyetin fevkindedir. Ve vahyin ma'nâsı gâyetde sür'atle bir şey'i bir şey'e ilkâya denilir. Ve meleğin gayrı sûretle mutasavvar olmakdan murâd ma'nâ-yı vâhidi ibâret-i muhtelifeler ile edâ olunup sûret-i muhtelifeler ile mutasavvar olduğu gibi melek dahi sûret-i melekîyyetden hal' olunup sûret-i beşeriyye ile mütemessil olmasıdır. Hakikatı mütebeddile olmak ma'nâsı değildir murâd. Ve hunefânın mezhebini sâbit kılmağa ta'arruz ile cevâblarından birisi dahi oldur ki "İnsân medenîdir, bi't-tab' te'ayyuşde ictimâ'dan lâzımdır. Ve ictimâ'ın husûlüne efrâd-ı nâs beyninde ihtilâf ve nizâ' ref' olunmakla hâsıldır. Ve nizâ' u ihtilâf ref' olunmağa kânûn-i adâletde vâcibdir. Ve kânûn-i adâlet bulunmasına şâri'den şer' [66b] vaz' edip hudûd-ı ahkâmı beyân eylemeğe muhtâcdır. Ve nev'-i insân zikr olunan ihtiyâcla muhtâc olması lâzım olmağın iktizâ eylediği muhtâcun-ileyh kâ'im ola. Bu tarikle ki muhtâcun-ileyh beyninde nisbet ganî ile fakîr ve mu'tî ile sâ'il, melîk ile ra'îyyet beyninde olan nisbet gibi ola. Ve zikr olunan muhtâcun-ileyh lâzımdır ki iki cihet sâhibi ola. Birisi cihet-i tecerrüd, birisi cihet-i mâddiyye, tâ kim mâddeden kemâl-i mertebede mütenezzih olan şey'le alâkası olup ve mâddî olan şey' ile münâsebeti olup bir cânibden bir cânibe ahkâmı mûsıl olmağa mümkün ola." diye cevâb verinilir.

Mes'ele, eğer Sâbi'e tarafından su'âl olunup "Efrâd-ı nâs hakikat-i insâniyyede mütemâsiledir. Cem'isine şâmil olan hadd-ı vâhid hayvân-ı nâtıkdır. Nufûs ve ukûl cevheriyyetde mütesâviyedir. İnsânla hayvân ve nebât beyninde müşterek olan lafız nefsin ma'nâsı bi'l-kuvve ba'zı ef'âl-i hayât sâdır olur. Âlet üzerine müştemil olan cism-i tabî'inin kemâl-i evvelidir. Ve insânla melekîyyet beyninde müşterek olan lafız nefsin ma'nâsı cisim olmayan cevherdir ki ol cevher cismin kemâli olup cismi mebde-i nutkîden ihtiyâr ile muharrik ola. Ve nefsi melekîyyeye mahsûsa olan bi'l-fi'îl mebde-i nutkîdir. Ve nefsi [67a] insâniyyete mahsûsa olan bi'l-kuvve mebde-i nutkîdir. Ve bi'l-fi'îl mebde-i nutkî mahsûs olduğu şey' bi'l-kuvve mebde-i nutkî mahsûs olan şey'den efdal olmağın lâzım geldi ki rûhânîler cismânîlerden efdal ola." denilirse, bunun mukâbelesinde "Mutlak nefsi insâniyyete nazar edersiniz, dahi bu takrîri ihtiyâr edersiniz. Yâ niçin nefsi insâniyye-i nebeviyyeye nazar etmezsiniz? Sizin garazınız beşer vâsıta olmasının ibtâldir. Pes size münâsib olan oldur ki nefsi insâniyye-i nebeviyyeye i'tibâr eder nefsi insâniyye-i nebeviyye ile nefsi melekîyyenin beyninde

mebde-i nutkî bi'l-fi'l ile mebde-i nutkî bi'l-kuvve bulup tafdil i'tibâr edersiz. Ve bu tarikle tefrika size müyesser olduğu makbûlümüz değildir. Ondan sonra cismî ihtiyâr ile muharrik olan cevher cisim için kemâl olması muharrikin ihtiyârı memdûh olduğu takdîrce olur. Ve eğer cemî' vucûhla ihtiyârı mezmûm olsa ol cevher-i muharrikin kemâl olması makbûl değildir. Belki bu takdîrce kemâl noksân olur." diye cevâb verinilir.

Ashâb-ı Rûhânîler

Bilgil ve âgâh olgil "Ashâb-ı rûhânîlerden ashâb-ı heyâkil-i rûhânîlere insân vâsıl olmağa basar ile görünür bir vâsıtadan olmak lâzımdır ki ol vâsıtaya teveccüh ve takarrub kesb etmekle rûhânîlere vusûl müyesser ola." dediler. Ol sebebdan var diyeler [67b] heyâkile ya'nî Zühâl'e [Satürn], Müşterî'ye [Jüpiter], Merîh'e [Mars], Şems'e [Güneş], Zühre'ye [Venüs], Utârid'e [Merkür], Kamer'e [Ay] meşgûl olup seb'-i seyyârenin sübûtunu, menzillerini, matla'larını, mağriblerini ve muvâfakatla muhâlefetle olan ittisâllerini bilip geceleri gündüzleri sâ'atleri, dakikaları, dereceleri seb'-i seyyâre üzerine kısmet edip, her birisinin tabî'atına münâsib olan ahvâlî i'tibâr edip, heyâkile tekarrubu rûhâniyyâta tekarrub ve rûhâniyyâta tekarrubu Hak Te'âlâ'yâ tekarrub i'tibâr edip, ba'zı seb'-i seyyâreye ilâh deyip Hak Te'âlâ'yâ ilâh-ı âlihe deyip, ba'zısı şemse ilâh-ı âlihe deyip bunlar abede-i kevâkıbdan olmuşlardır. Ve kitâblarda zikr olunan tılsımât ü sihr ü kehâne ve havâtım ve tecezzi cemî'isi bunların ulûmundan tahsîl olunmuşdur.

Ve ashâb-ı rûhânîlerden ashâb-ı eşhâs zâhibe olup "Heyâkil kâh basar ile görünür ve kâh görünmez. Ve vâsıta olan şey' dâ'imâ görünmek gerekdir." dedikleri sebebdan var diyeler heyâkil-i seb'aya i'tibâr eyleyip heyâkil-i seb'anın sûretlerine müşâbih yedi şahs ittihâz edip her şahs ki bir heykelin mukâbelesinde ittihâz olunmuşdur. Ol heykele münâsib olan cevheri ve sûreti ve zamânı ve sâ'ati ve dereceyi ve dakikayı ve buhûru ve du'âyı ve libâsı ve hâtemi, dahi her ne ki heykele münâsib ise rî'âyet edip âlihe-i semâviyye [68a] mukâbelesinde bu eşhâsa âlihe deyip Hak Te'âlâ'nın ⁴⁸⁵ «وَيَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ» kavli delâlet etdiği üzre 'Bu eşhâs Hak Te'âlâ'nın katında bize şefî'lerdir.' deyip eşhâsı şefî'ler i'tibâr edip abede-i evsândan olmuşlardır. Ve Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi's-selâm* ashâb-ı heyâkil ile ve ashâb-ı eşhâsla münâzara edip eşhâsın mezhebini ibtâ-

485 "“Bunlar Allah katında bizim aracılarımız” diyorlar.” Yûnus 10/18.

le ibtidâ edip hüccet-i kavliyyesine şurû‘ edip وَمَا تَعْمَلُونَ ﴿قَالَ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾⁴⁸⁶ edip أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ ﴿كَأَنَّكُمْ كَتَّابٌ عَلَيْهِمْ أَنْ يَتَذَكَّرُوا أَلَهُمْ حُكْمٌ﴾⁴⁸⁷ kavli delâlet etdiği üzere ‘Sizin kendiniz kat‘alar edip dü-
züp yâ put ve öküze tapar mısınız? Tapmanız sizi dahi sizin amelinizi Hak
Te‘âlâ yarattı.’ dedi. Ve İbrâhîm Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretlerinin ba-
bası Âzer eşhâs olan esnâmı yapmakda ve ittisâlât-ı nucûmiyye-i ri‘âyetde
kavimden yeğrek bulup cemî‘ putları bu kavim Âzer‘den satın aldıkları se-
bebden Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi’s-selâm* delillerin akvâsıyla ken-
dinin babası üzerine kâ‘im kılıp babasına kâh tevbîh ile hitâb edip اتَّخِذْ⁴⁸⁸
ya‘nî ‘Esnâmı âliheler ihtihâz eder misin? Esnâmı âliheler ihtihâz etme. Tahkik ben seni, dahi senin kavmi-
ni dalâlet-i zâhirede görürem.’ dedi. Ve kâh kendinin babası mükâbereye
inâda [68b] varıp bi’l-küllîye tarîk-i reşâddan udûl etmesin diye ahsen-i
tarîkle ve ekvâ vecihle ve hüsn-i edeple ve hulk-i cemîl ile delîl kâ‘im kılıp
dalâletini sarîh kılmayıp âlimden ve câhilden her âkilin kabûl etmediği
şey’e ibâdet etdiklerinin sebebini taleb edip “Âkil olan kimesnenin üzerine
her iş ki işler bir garaz-ı sahîh için olduğunu bilmek vâcib olup bir şey’ ki
haydır, mümeyyizdir, semî‘dir, basîrdir, nef‘ ve zarr üzerine kâdirdir. Bu
makûle bir şey’ eğerçi kim eşref-i mahlûkâtıdan olursa mümkün’l-vücûd
olduktan sonra kudret-i kâhire-i vâcibiyyeye muhtâc ve munkâd olmakda
sana müşâbih olmağın akl-ı selîmi olan kimesne ol makûle mümkün olma-
da ki aslâ hayât eserlerinden birisi olmaya.” diye buna tembîh kâd edip
﴿يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا﴾⁴⁸⁸ ya‘nî “Ey benim babam!
Ne sebebdan ibâdet edersin bir şey’e ki ol şey’e ibâdet etdiğin zamânda sen
ol şey’ üzerine etdiğin senâyı işitmez ve sen onun önünde hudû‘ ve huşû‘
üzre olduğunu görmez ve senden zarar def‘ine ve senin için nef‘ celbine
bunlardan birisini senden muğni olmağa kâdir değildir. Ve sen kemâl-i
mertebede tâkatin bezl edip esnâmı ecrâm-ı semâviyye mukâbelesinde
amel edip senin kuvvet-i ameliyye ol esnâmda sem‘ u basar halk eylemek
mertebesine vâsıla olmayıp, sen semî‘ [69a] ve basîr ve zârr ve nâfi‘ olan
eşyâdan olup hilkatın eşref olup sen sâni‘ ve esnâm masnû‘ olup ve sâni‘

486 “Dedi ki: “Kendi ellerinizle yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?” “Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı.” es-Sâffât, 37/95- 96.

487 (İbrâhîm, babası Âzer’e.) “Putları tanrılar mı sayıyorsunuz? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum” demişti.” el-En‘âm, 6/74.

488 “Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin taparsın?” Mer-yem, 19/42.

masnû'dan eşref olmağın, sen onlardan eşrefsin. Niçin kendinden esfele ve ednâya ibâdet edersin?" dedi. Ondan sonra Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi's-selâm* babasının ifrâtla olan cehlini babasına nisbet etmeyip kendisinin ilmi fâ'ik iken kendisinin ilmini fâ'ika nisbet etmeyip kendi zâtını rıfk sûreti üzre zâhir kılıp mülâyemetle ve lütf ile babasını dîn-i hanefiyyeye da'vet edip *صِرَاطًا* 489 ﴿يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا﴾ 489 ya'nî "Ey benim babam! Tahkik sana gelmeyen ilim bana geldi. Sen bana tâbi' ol, ben sana seni mehlekeye mûsile olan dalâletden mün'ci olan dahi matlab-ı a'lâya mü'eddî olan sırât-ı müstakîme delâlet edeyim, göstereyim." dedi. Ondan babasının ibâdet ettiği nef'den ve fâ'ideden ârî iken, ol ibâdet zarara mukzî olup hakikatde bu ibâdet şeytâna ibâdet olduğunu her âkil olan kimesnenin katında müstenker olan sûretle tasvîr kasd edip 490 ﴿يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا﴾ 490 ya'nî "Ey benim babam! Şeytâna sen ibâdet etme, senin sanemlere ettiğin ibâdet şeytâna ibâdetdir. Şeytândır sana ol tarîki müzeyyen kılan. Tahkik şeytân, [69b] sana envâ'-ı nî'meti mün'im olan Rahmân'a âsîdir. Âsî olan şey'e itâ'at isyândır." dedi.

Ve ondan sonra "şeytâna ibâdetin âkıbeti fesâda varıp şeytân azâb-ı fezî'a mübtelâ olduğu gibi, babasını dahi azâb-ı katî'a mübtelâ olmakdan tahzîr kasd edip 491 ﴿يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا﴾ 491 ya'nî "Ey benim babam! Tahkik ben havf ederim, sana. Rahmân'dan azâb-ı azîm mess edip yapışa ve azâb-ı azîm ile mu'azzeb olasın ve muhalled olan la'inde şeytâna karîn olasın." dedi.

Ve Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi's-selâm* bu kelâmları söyledikten sonra babası 492 ﴿أَرَاغِبَ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا﴾ 492 ya'nî "Yâ İbrâhîm! Sen benim ilâhlarıma rağbet etmeyip i'raz üzre mi olursun? Ne aceb münsarif olursun benim ilâhlarımdan Allah hakkı için benim esnâma ibâdet ettiğime mukayyed olup beni ol ibâdetden nehy eyleme. Şöyle ki eğer sen beni ol ibâdetden nehy edip nehyden ictinâb etmeyip sakınmazsan, elbette ben seni taşla recmederim. Beni terk eyle. Benden

489 "Babacığım! Sana gelmeyen bir bilgi hakikaten bana geldi, bu sebeple bana uy ki seni düz yola çıkarayım." Meryem, 19/43.

490 "Babacığım! Şeytana kulluk etme! Çünkü şeytan, rahmânın buyruğuna uymamıştır." Meryem, 19/44.

491 "Babacığım! Allah'ın azabına uğramandan ve böylece şeytanın yandaşı olmaktan korkuyorum." Meryem, 19/45.

492 "(Babası): "Ey İbrâhîm! Sen benim tanrılarımdan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlatırım; şimdi uzun bir süre gözüme görünme!" dedi." Meryem, 19/46.

vaz gel. Bir nice zamân beni kendi hâlîme ko.” dedi. Ve Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi's-selâm* babası hüccet-i kavliyyesini kabûl eylemedi. Dahi Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi's-selâm* ilzâm tarîki üzre hüccet-i kavliyyesiyle esnâmı ibtâle udûl edip Hak Te‘âlâ’nın ﴿فَجَعَلَهُمْ جُودًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ﴾⁴⁹³ [70a] kavli delâlet etdiği üzre Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi's-selâm* varıp “Ben bu sanemleri paralıyam. Ve ulu sanemlerini paralamıyam. Tâ kim kavim bu yerinde durucağız, ona mürâca‘at ederler. Bana mürâca‘at etmezler.” diye zann edip ulu putu hâlî üzre koyup sâ‘ir putları, ‘idlerinde yabana cem‘iyyete gitmek ile tenhâ bulup cem‘isini pâre pâre kıldı. Vardı Hak Te‘âlâ’nın⁴⁹⁴ ﴿قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِالْهَيْتَا إِنَّهُ لَمَنْ الظَّالِمِينَ﴾ kavli delâlet etdiği üzre kavim mürâca‘at edip bu hâlî görüp su‘âl edip “Bizim âlihemize bu şey’i kim işledi? Tahkîk ta‘zîme layık olan ilâh-lara bu işi işleyen zâlimlerdendir.” dediler, vardılar Hak Te‘âlâ’nın⁴⁹⁵ ﴿قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ﴾ kavli delâlet etdiği üzre “Biz bir yiğidi işitdik; onları anıp ayıplardı. Biz anlarınız kim bu işi ol yiğit işledi. Ol yiğide İbrâhîm denilir.” dediler. Ve Hak Te‘âlâ’nın⁴⁹⁶ ﴿فَأْتُوا بِهِ عَلَىٰ أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ﴾ kavli delâlet etdiği üzre, kavim “İbrâhîm’i râkib merkûb üzerine mütemekkin olduğu gibi İbrâhîm’in sûreti nâsın gözlerine mütemekkin olmak tarîki üzerine nâsın gözlerine karşı getürünüz, ümiddir ki nâs İbrâhîm işlediği üzerine şehâdet edeler.” dediler, vardılar Hak Te‘âlâ’nın⁴⁹⁷ ﴿قَالُوا أَأَتَتْكَ عَلَّتْ هَذَا بِالْهَيْتَا يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ kavli delâlet etdiği üzre, kavim “Yâ İbrâhîm! Bizim ilâhlarımıza bu işi sen mi işledin?” [70b] dediler. Ve Hazret-i İbrâhîm Peygamber’in gazabına sebep olan bu kavmin ulu puta ta‘zîmleri ziyâde etdikleri olmağın vardı. Hazret-i İbrâhîm mecâz tarîkiyle fi‘ili ulu puta nisbet etmek kasd edip yâhûd uslûb-ı ta‘rîz üzre tebkît murâd edinip, dahi kendi nefsi için mukarrer kılmak kasd edip Hak Te‘âlâ’nın⁴⁹⁸ ﴿قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطَلِقُونَ﴾ kavli delâlet etdiği üzre, İbrâhîm Peygamber *aleyhi's-selâm* “Belki ol işi, ol kavmin bu ulu putu işledi. Siz ol putlara sorunuz, eğer söylerse.” dedi. On-

493 “(Onlar gidince) İbrâhîm putları paramparça etti, belki ona başvururlar diye büyük putu bıraktı.” el-Enbiyâ, 21/58.

494 “(Dönüp durumu gören) putperestler, “Bunu tanrılarımıza kim yaptı? Muhakkak o, zalimlerden biridir” dediler.” el-Enbiyâ, 21/59.

495 “İbrâhîm denen bir gencin bunları diline doladığını işitmiştik” dediler. el-Enbiyâ, 21/60

496 “... O halde, onu hemen insanların önüne getirin, belki birileri şahitlik eder” el-Enbiyâ, 21/61.

497 “İbrâhîm getirilince, “Bunu ilâhlarımıza sen mi yaptın?” diye sordular.” el-Enbiyâ, 21/62.

498 “İbrâhîm, ‘Hayır’ dedi, ‘Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!’” el-Enbiyâ, 21/6.

dan sonra Hak Te‘âlâ’nın ⁴⁹⁹﴿فَرَجَعُوا إِلَىٰ أَنفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, kâfirler kendi akıllarına mürâca‘at edip ba‘zısı ba‘zısına “Tahkik sizsiniz zâlimler, bu makûle şey’lere ibâdet edersiniz ve zâlim dediğiniz zâlim değildir.” dediler. Böyle fikr-i sahîh etdiklerinden sonra gine bâtil fikre rücû‘ edip Hak Te‘âlâ’nın ﴿ثُمَّ نَكْسُوْا عَلَىٰ رُءُوسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا هَٰؤُلَاءِ﴾ ⁵⁰⁰﴿كَافِرُونَ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, hâlleri mürâca‘atla müstakîme olduktan sonra kendilerin başları üzerine kalb olunup ve başı üzerine munkalib olan şey’in yukarısı aşağı ve aşağısı yukarıya döndüğü gibi, hak olan fikirlerini terk edip bâtil olan fîrâsetlerini i‘tibâr edip Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi’s-selâm* ile husûmet edip [71a] “Elbette tahkik sen bilirdin bunlar söyler olmadıkları, yâ sen niçin varınız onlara sorunuz, dedin.” dediler. Ve Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi’s-selâm* kâfirlerin ikrârı üzerine “Bunlar cemâdâtıdır, nef’a ve zarara kârîn değildirler.” diye bunu ikrâr etdiklerinden sonra ibâdetlerini inkâr kasd edip Hak Te‘âlâ’nın ﴿قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا اللَّهُ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ ⁵⁰¹﴿إِن لَّكُمْ وَلَمَّا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ ⁵⁰²﴿لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, “Siz Hak Te‘âlâ’dan gayrı bir şey’e ibâdet eder misiniz? Kim size ol şey’ aslâ nef’a zarara kâdir değildir, öf size, dahi sizin Hak Te‘âlâ’dan gayrı ibâdet ettiğiniz şey’e. Siz işlediğiniz işin kabâhatini fesadını bilmez misiniz?” dedi.

Ve kâfirler Hazret-i İbrâhîm Peygamber *aleyhi’s-selâm* ile delil kâ’im kılmak husûsunda âciz oldular. Dahı Hak Te‘âlâ’nın ﴿قَالُوا خَرَّفُوهُ وَاَنْضَرُوا﴾ ⁵⁰³﴿إِن كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, “Kavim varınız İbrâhîm’i yakınız, ilâhlarınıza yardım ediniz. Eğer siz fâ’iller olup ilâhlarınıza yardım edici olursanız.” dediler. Ondan sonra Hazret-i İbrâhîm, mezheb-i hunefâyı, mezheb-i Sâbi’e üzerine râcih kılıp ashâb-ı heyâkile zâhibe oldukları mezhebi ibtâlâ ilzâm tarîki üzerine udûl edip ibâretde hasmın ibâretine muvâfakat etmek tarîki üzerine hasmı ilzâm eblağ-ı hücec [71b] ve evzah-i menâhic olduğu sebepten ibâretde muvâfakat etmek üzere ilzâmı ihtiyâr

499 “Sonra dönüp birbirine, “Asıl haktan ayrılanlar sizlersiniz!” dediler.” el-Enbiyâ, 21/64.

500 “Biraz sonra yine dönüş yaptılar. ‘Sen bunların konuşmadığını pekâlâ biliyorsun’ dediler.” el-Enbiyâ, 21/65.

501 “İbrâhîm, “Allah’ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar veremeyen tanrılara mı tapıyorsunuz?” el-Enbiyâ, 21/66.

502 “Size de Allah’ı bırakıp taptığınız şeylere de yazıklar olsun! Siz aklınızı kullanmaz mısınız?” dedi.” el-Enbiyâ, 21/67.

503 “Putperestler, “Eğer bir şey yaparsanız, yakın onu ve böylece tanrılarınıza yardım edin!” dediler.” el-Enbiyâ, 21/68.

edip Hak Te‘âlâ’nın ⁵⁰⁴﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي﴾ kavli delâlet ettiği üzere, gece Hazret-i İbrâhîm Peygamber’i *aleyhi’s-selâm* setr ettiği vakitte yıldızı görüp “Benim Rabbim budur.” dedi. Sonradan Hak Te‘âlâ’nın ⁵⁰⁵﴿فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْإِفْلِينَ﴾ kavli delâlet ettiği üzere yıldızlar gâ’ib olduğu vakitte “Ben, gâ’ib olanları sevmezem, kanda kaldı ki onlara ben ibâdet edeyim. Kâh kâh görünür, kâh mestûr olmak tagayyür hâlidir ve tagayyür ulûhiyyete münâfidir.” dedi.

Ondan sonra Hak Te‘âlâ’nın ⁵⁰⁶﴿فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي﴾ kavli delâlet ettiği üzere Hazret-i İbrâhîm ayı tulû’ edici olduğu hâlde gördüğü vakitte “Benim Rabbim budur.” dedi. Ondan sonra Hak Te‘âlâ’nın ⁵⁰⁷﴿فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, Hazret-i İbrâhîm *aleyhi’s-selâm* kendi nefsinin aczini zâhir kılıp kendinin Rabbisinden hakkı idrâk husûsunda i‘ânet olduğunu beyân edip ay gâ’ib olduğu vakitte “Eğer benim Rabbim bana hidâyet etmeseydi, elbette ben dâll olan kavimdem olurum.” dedi.

Ondan sonra Hak Te‘âlâ’nın ⁵⁰⁸﴿فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, Hazret-i İbrâhîm *aleyhi’s-selâm* güneşi tulû’ edici olduğu hâletde gördüğü [72a] vakitte “Benim Rabbim budur, bu onlardan uludur.” dedi. Ondan sonra Hak Te‘âlâ’nı ⁵⁰⁹﴿فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, güneş gaybet ettiği vakitte Hazret-i İbrâhîm *aleyhi’s-selâm* “Yâ Kavm, siz hâdis olup yokdan var olan şey’leri siz Hak Te‘âlâ’ya şerîk add edip ilâh dediğiniz şey’lerden tahkîk ben beriyim ve ben onlardan i‘râz üzreyim.” deyip Hak Te‘âlâ’nın ⁵¹⁰﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلذِّبْيِ فَطَرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, tahkîk “Ben, benim yüzümü şol mevcûda döndürüp meyl etdim ki gökleri ve yerleri hakk u pâk üzere yarattı.” deyip mezheb-i Hunefâyı mukarrer kılıp mezheb-i Sâbi’e’yi bâtıl edip fıtrat Hanefiyye’dir,

504 Ayetin manası şöyledir: “Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. “Rabbim budur” dedi. el-En‘âm, 6/76.

505 “Yıldız batınca da “Batanları sevmem” dedi.” el-En‘âm, 6/76.

506 “Ayı doğarken görünce, “Rabbim budur” dedi.” el-En‘âm, 6/77.

507 “O da batınca, “Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum” dedi.” el-En‘âm, 6/77.

508 “Güneşi doğarken görünce, “Rabbim budur; zira bu daha büyük” dedi.” el-En‘âm, 6/78.

509 “O da batınca dedi ki: “Ey kavmim! Ben, sizin (Allah’a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım.” el-En‘âm, 6/78.

510 “Ben, O’nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah’a çevirdim ve ben müşriklerden değilim.” el-En‘âm, 6/79.

tahâret Hanefiyye’de mütehakkıkadır, tevhîd ile şehâdet Hanefiyye üzerine maksûradır, necât ü halâs Hanefiyye’ye müte‘allıktır, peygamberler ve resûller Hanefiyye’nin takrîrine ve beyânına gönderilmişlerdir.” diye zikr eyledi.

[Harrânîler]

Harbâniyye,⁵¹¹ Sâbi’e’den bir cemâ’ata derler ki, “Sânî’ u ma’bûd kendi zâtına ve evveliyyetine ve asliyyetine ve ezeliyyetine göre vâhiddir ve eş-hâsla zâhir olmağa ve eşhâsla müteşahhıs olmağa göre kesîrdir. Eşhâsdan murâd heyâkil-i seb’anın dahi eşhâs-ı arziyye-i hayyire-i âlime-i fâzilenin müdebbirleridir; eflâkı ve kevâkibi ol sânî’ ma’bûd halk [72b] edip bunları âlem-i mahsûsun müdebbirleri kılıp âlem-i ulvîde olan ecrâm-ı kevâkib âbâ olup anâsır ümmehât olup ol ecrâmdan sâdıra olan âsâr-ı anâsır kendilerin erhâmında kabûl edip ol kabûlde mürekkebât ve mevâlîd hâsıla olup ol mevâlîdden ittifâk, kederden sâfi ve kâmilül’-isti’dât bir şahıs olup âlemde ilâh ol şahısla müteşahhıs ola.”

Ve ekâlîm-i meskûneden her iklîmde otuz altı bin dört yüz yigirmi beş [36.425] yılın başında her nev’-i hayvândan, insândan ve gayrı eşyâdan birer çift biri erkek biri dişi hâdis olup bu mikdâr zamân bu envâ’ bâkî kalıp devr tamam oldukda bu devrde olan cemî’ envâ’-ı nesilleriyle tevâlüdleriyle menkûz olup âhar devr ibtidâ olunup gine evvelkinin emsâli insândan hayvândan nebâtndan ve sâ’ir eşyâdan karn-ı âhar ve batn-ı âhar hâdis olup ol karnda bu mikdâr zamân murûr etdikden sonra ol karnda olan nesl ve tevâlüd münkatî’ olup, gine devr-i âhar ibtidâ olunup bu üslûb üzre ilâ gayri’n-nihâye gidip her devrde hâdis olanların emsâli devr-i âhârda hâdise olup meyyitler hayâtla avdet etmeyip haşr u neşr olmayıp sevâb ve ikâb bu dârda olup dâr-ı uhrâda olmayıp şimdiki hâlde mübtelâ olduğumuz a’mâl geçmiş zamânın devrlerinde [73a] bizden sâdır olan a’mâlin cezâsı olup sâbıkda olan a’mâl-i sâlihanın şimdiki hâlde vâkî’ olan râhat ü surûr u ferah cezâsı olup ve sâbıkda olan a’mâl-i seyyi’enin şimdiki hâlde vâkî’ olan gussamüzün ve hüznümüzün cezâsı olup ilâ gayri’n-nihâye bu tarîkle hâl müstemirr olup ve heyâkil-i seb’a Hak Te’âlâ’nın yedi uzvu olup bizim yedi

511 Harbâniyye (Harrânîler): Harrân’a nisbetle komşularının Harrânîler adını verdiği topluluk İslâmî kaynaklarda Harrânîler ve Harbânîler şeklinde zikredilmiş, ayrıca Kesdânîler (Kasdeliler), Keldânîler ve Nabatîler olarak da anılmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, “Harrânîler”, *DİA*, 1997, 16: 240-242).

uzvumuz hilkat hasebiyle bizim yedi heykelimiz olup lisânlarımızla tekel-lüm edip ebsârımız ile nazar edip üznlerimizle müstemi‘ olup yedlerimiz ile kabz ü bast edip riclerimiz ile gelip gitmek, cârihalarımız ile işleyip şerr ü kabîh ü necîs olan şey’leri ve hayyâtı ve ‘akâribi Hak Te‘âlâ halk etmeyip cemî‘isi kevâkibin sa‘âdet ve nuhûset ile biri birine muttasıl olup safvet ü kudûretle olan anâsırın ictimâ‘ından hâsıl olup ve sa‘dden ve hayrdan ve safvetden hâsıl olan fitrat Hak Te‘âlâ’ya müntebise olup, nuhûsetden ve şerden ve kederden hâsıl olan fitrat Hak Te‘âlâ’ya nisbet olunmak câ’ir olmayıp, vücûdu zarûriyyât-ı ittifâkiyyeden olup yâhûd asl-ı şerre ittisâl mezmûme nisbet olunup bu zikr olunan kelâmları ‘Âdimûn’la Hürmüs’e⁵¹² ve Âvâzâ’ya nisbet edip ‘Âdimûn’la Hürmüs’den ve Âvâzâ’dan te‘allüm etdik deyip asl-ı tenâsüh u hulûl bu kavmden hâsıl olup basalı, baklayı [73b] hıntayı⁵¹³ Âvâzâ bize harâm kılmıştır.” diye zu‘m eylemişlerdir.

Ve cemî‘ Sâbi’e’nin fırkaları beyinde müttetekun-aleyhâ olan ahkâm cenâbetden gusl edip ve meyyite yapışmayıp ve hınzırı ve kelbi yemek harâm olup ve her kuş ki yırtmak pençesi ola ve güğercin harâm olup, tezvîc şuhûd ile ve velîsiyle mevcûd olup ve talâk ancak hâkimin hükmüyle bulunup iki avreti cem ‘eylemek câ’iz olmamaktır.

Ve Sâbi’e binâ ettiği heykellerden⁵¹⁴ heykel-i Zühâl şekl-i müseddâs⁵¹⁵ üzerinedir ve heykel-i Müşterî müsellesdir⁵¹⁶ ve heykel-i Merîh murabba‘ müstetîldir⁵¹⁷ ve heykel-i Şems murabba‘dır ve heykel-i Zühre müsellesdir ki cevfinde şekl-i murabba‘⁵¹⁸ vardır. Ve Heykel-i Utârid murabba‘dır ki cevfinde şekl-i murabba‘-ı müstetîl vardır. Ve heykel-i Kamer müsemmen-dir.⁵¹⁹

[Filozoflar]

Ve Sâbi’e’den ba‘zısı felâsife-i Hind’dir. **Felâsife** iki kısımdır: Ba‘zısı ehl-i hevâdandır, ba‘zısı Ehl-i İslâm’dandır. Ve Felâsife-i İslâmiyye, ba‘zı efâzılın nakl ettiği üzre hükemâ-i Acem’dır ki kable’l-İslâm felsefe müte‘allik aslâ

512 Şit Peygamber ile İdris Peygamber.

513 Buğday.

514 Mabetler.

515 Altıgen.

516 Üçgen.

517 Dikdörtgen.

518 İçinde kare şekli olan bir üçgen.

519 Sekizgen.

onlardan bir kavî sâdır olmamıştır. Belki millet-i kadîmeden yâ sâ'ir milletden ahz etmişlerdir. Ve ehl-i hevâdan olan felâsifeden ba'zısı hükemâ-i Hind'dir ki aslâ nübüvvete kâ'il olmamışlardır. Ve ba'zısı hükemâ-i Arab'dır ki kâ'il olup kâh münkir olmuşlardır. Ve ba'zısı hükemâ-i Rûm'dur; Meşşâ'yyîn⁵²⁰ ve Ashâb-ı Revâk⁵²¹ ve Ashâb-ı Aristoteles gibi felsefede ve hikmetde ba'zı efâzıl [74a] nakl ettiği üzere Rûm asıldır. Ru'esâ-i hükemâ feyâlîs-i Miletî'dir; Anaksarigoris'dir [Anaksagoras], Anegsimanes'dir [Anaksimenes], İsârfilis'dir, Fisâgoris'dir [Pythagoras], Sukrât'dır [Sokrat], Eflâtun'dur. Ve hükemâdan Fulûtarcîs [Plutarkhos], Bukrât [Hipokrat], Zû-Mikrâtîs [Demokrit], Siğrânsag, dahi bunların gayrısı zikr olunan ru'esâ-i hükemâyâ tâbî olmuşlardır.

[2. Yunan Filozofları]

[1. Thales]

Hakîm-i Tâles'in⁵²² re'y-i fikri oldur ki “Âlem için hâlik olup evvelâ bir unsuru halk eyleye ki cemî'-i mevcûdâtın ve ma'lûmâtın sûretleri ol unsurda mevcûda ola. Ve âlem-i aklîde ve âlem-i hissîde cemî'-i mevcûd olanların misâlleri sûretleri ol unsurun zâtında buluna ve bu makûle unsuru halk eylemek hâlikın kemâli ola. Ve Hak Te'âlâ'nın zâtında sûretler ve ma'lûmlar vardır, diye âmmenin tasavvur ettiğinin ma'nâsı Hak Te'âlâ'nın evvel yarattığı unsurda mevcûddur, demek ola. Ve Hak Te'âlâ'nın zâtı ve hüviyyeti mahlûk olan şey'in sıfâtıyla mevsûf olmaya.” Ba'zı kimesne Hakîm-i Tâles'den nakl ettiği budur ki “Evvel mahlûk olan şey' mâ' ola. Ve cemî'-i eflâkı ve arzları ve sâ'ir eşyayı mâ'dan halk edip mâ'nın cumûdundan arzları ve sâ'ilesinden hevâyı ve hevânın sâfiyesinden nârı ve duhândan buhârdan eflâkı ve şu'leden kevâkibi halk etmiş ola. Ve ebsâr ile nazar edip

520 Meşşâ'iyye: İslâm toplumunda Aristo sistemini temel alan felsefi hareketlere verilen genel addır.

521 Ashâb-ı Revâk (Revâkıyyûn): Sözlükte “revak” anlamında Yunanca bir kelime olan stoa, Epikürcülük'ten sonra Helenistik dönemin ikinci ve en önemli felsefe okulunun adıdır. Kıbrıslı Zenon tarafından milâttan önce 300 yılı civarında kurulup milâttan sonra 200 yılına kadar devam eden Stoa, Roma döneminde en yaygın felsefe akımı olmuştur. Zenon derslerini Atina'da edebiyat ve sanatçıların devam ettiği sütunlu (revak) binada verdiği için öğrencilerine Stoacılar denmiştir. Bu akımı benimseyen filozoflar İslâm kaynaklarında “Revâkıyye, Rûhâniyyûn, Ashâbü'r-revâk, Ashâbü'l-üstuvâne, Ashâbü'l-mezâl, Ashâbü'l-mizalle” isimleriyle ifade edilmektedir. (Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, “Revâkıyyûn”, *DİA*, 2008, 35: 24-25)

522 Tales: Sokrates öncesi dönemde yaşamış olan Yunanlı bir filozoftur. Miletos'ta doğduğu ve yaşadığı biliniyor. Kendisinden geriye hiçbir yazılı belge kalmamıştır, ama ilk Yunan düşünürlerinin en önemlilerinden biri olduğu kabul edilir. Miletos felsefe okulunun ilk hocalarındandır. Öğrencisi Anaksimandros onun bilimsel teorilerini ilerletmiş ve sonradan genç matematikçi Pisagor'a hocalık yaptığı sanılan Anaksimenes'in öğretmeni olmuştur.

ukûl ile idrâka mümkün olmayan unsurdan eflâkın fevkinde nice âlemler halk etmiş ola ki lisânlar ile envârını vasf eylemeğe ve ukûl ile [74b] husunlerini idrâka muyesser olmaya ve cemî'-i ukûl ü nufûs ol unsura sevk oluna.” Ve Tevrât’dan nakl olunur kim “Hak Te‘âlâ evvelâ bir cevher yaratmış ola, ondan sonra ol cevhere heybet nazarı ile Hak Te‘âlâ nazar etmeğin ol cevher seyelân edip mâ’ olmuş ola. Ondan sonra mâ’dan buhâr kalkıp ol buhârdan eflâkı halk edip ve ‘mâ’nın köpüğünden arzları halk edip arzları cibâl ile muhkem kılmış ola.”

[11. Anaksagoras]

Hakîm-i Aneksarigoris’in⁵²³ efkârından ba‘zısı oldur ki “Cemî‘ mevcûdâtın mebd’i biri birine müteşâbihe olan eczâ-i latîfe ola ki ol eczâ his ile ve akıl ile idrâk olunmaya ve cemî‘ mürekkeblerin vücûdları müteşâbihe olan eşyânın vücûdlarından mu‘ahhar olup cemî‘ mürekkebât anâsırdan mürekkeb olup imtizâc etmiş ola. Ve anâsırdan her birisinin eczâsı müteşâbihe olup tabî‘atleri biri birine muvâfika olup hayvân ve nebât ve her şey’ ki muğtezîdir⁵²⁴ yâ eczâ-i müteşâbiheden muğtezîdir yâ eczâ-i gayr-ı müteşâbiheden muğtezîdir ki ma‘idede cem’ olmakla müteşâbihe olup ondan sonra yürek tamarları dedikleri tamarlara cereyân edip lahm u dem u azm dahi bunların gayrısı olan eczâ-i muhtelifeye müstehîl ve münkalib ola.”

Ve ba‘zı kimesne Aneksarigoris’den hikâyet ettiği üzere “Mebde’-i mevcûdât akl-i fa‘âl olmaktadır.” Ve Hakîm-i Farfurıyus, Aneksarigoris’den hikâyet [75a] ettiği üzere “Budur ki cemî‘ mevcûdâtın mebd’i bir cisimdir ki sâ’ir cemî‘ cisimler ve kuva-i cismâniyye ve envâ‘ u esnâf ol cismin içinde mevcûd olup mestûr olup sonradan habbeden sünbüle ve yumurdadan kuş ve nutfeden insân-ı kâmil sûretin zuhûrları gibi zuhûra gelmiş ola. Ve Hak Te‘âlâ ancak evvelki cismi halk edip bâkî cisimler ol ânda ol cismin içinde halk olunup sonradan ol sâ’ir cisimlerde görünen vücûd hakikatde vücûd olmayıp kuvveden fî‘ile ve isti‘dâd-ı mâddeden sûrete ve kumûndan zuhûra gelmek ma’nâsı ola.” Ve Aneksarigoris’un mezhebi üzere, ya’nî mebd’ cemî‘ mevcûdâta müştemil olan cisim olduğu takdîrce ba‘zı efâzılın nakl ettiği üzere me‘âddan murâd cemî‘ mevcûdât evvelki cisme avdet etmek

523 Anaksagoras: İyonya’da tanınmış bir aileye mensup olan Anaksagoras M.Ö. 460 senesine doğru Atina’ya gitmiş, burada otuz yıl kadar kalmış, ömrünün sonuna doğru Lampsakos’a çekilmiş ve burada büyük ihtimalle 429’da ölmüştür.

524 Beslenen, gıdalanan.

ma'nâsı olur ve dünyâdaki vücûdları zuhûr ma'nâsı olup âhiretdeki vücûdları kumûn olmaktır.

[iii. Anaksimenes]

Hakîm-i Aneksimânes'in⁵²⁵ efkârından ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ ezelî olup cemî'-i eşyâya mebd'e' ola ve mahlûk olan eşyânın evveli hevâ olup cemî'-i ecrâm-ı ulviyye ve ecrâm-ı sifliyye hevâdan hâsıl olup hevânın sâfisinden fesâdı ve tegayyuru ve denesi ve hubsu kabûl eylemeyen latîf-i rûhânî hâsıl olup ve hevânın kederinden fesâdı ve tegayyuru ve denesi ve habâseti [75b] kabûl eden kesîf-i cismânî hâsıl olup hevânın fevkinde âlem-i rûhânîler hevânın sâfisinden hâsıl olup hevânın tahtında olan âlem-i cismânîler hevânın kederinden hâsıl olmuş ola." Ve ba'zı efâzîlin gâlib-i zannı budur kim "Aneksimânes hevâyı evvel-i mevcûdât kıldığından murâdı cemî' mevcûdâtın evvelidir demek olmaya, belki murâdı mevcûdât-ı âlem-i siflînin evvelidir demek ola."

[iv. Empedokles]

Ve Hakîm-i Enbazukles'in⁵²⁶ efkârından ba'zısı oldur ki "Hak Te'âlâ ezelî olup Hak Te'âlâ, ilm-i mahz ve irâde-i mahza ve cûd u izz u kudret ve adl ü hayr u hakk kendisi olup Hak Te'âlâ'nın zâtına mugâyir olmayalar. Ve Hak Te'âlâ evvelâ bir unsur halk edip sonra ol unsur sebebiyle akılı yaradıp sonra mecmû'u unsur ve akıl vâsıtasıyla nefsi halk edip ve bunlar basît olup bunlardan sonra cemî' mahlûk olan eşyâ mürekkebât olup ve unsur-ı evvel kendi zâtında muhabbetle galebeden mürekkeb olup cevâhir-i basîte-i rûhâniyye ve cevâhir-i mürekkebe-i cismâniyye ol muhabbetle galebeden halk olunup rûhâniyyât muhabbet üzre ve cismâniyyât muhabbet ve galebe üzerine muntebi' olup envâ'ın ba'zısı ba'zısına muhabbet üzre ve ba'zısı ba'zısından nefret üzre olup ve muhabbet üzre olan eşyâ rûhânîlerden olup ve ihtilâf ve galebe üzre olan cismânîlerden olup ve muhabbet ve nefret bir şey'de nisbet-i muhtelif bulunmak [76a] vâsıtasıyla cem' olmak câ'iz ola. Ba'zı fikri dahi oldur ki nefs-i nâmiye nefs-i hayvâniyyenin kışrı olup ve nefs-i hayvâniyye nefs-i mantikiyyenin kışrı olup ve nefs-i mantikiyye akliyyenin kışrı olup, kışr cesedden ve lub rûhdan ibâret olup nefs-i nâmiye

525 Anaksagoras'ın öğrencisi olduğu ifade edilen Anaksimenes, Milet okulunun tabiat felsefesi çıkışının son filozofu olduğu kabul edilir.

526 Empedokles: Sicilya'nın güney kıyısında bulunan Akragas şehrinde siyasi hayatta sözü geçen bir aileye mensup olan Empedokles, tahminen M.Ö. 792-732 yılları arasında yaşamıştır.

nefs-i hayvâniyyenin cesedi olup, nefs-i hayvâniyye nefs-i nâmiyenin rûhu ola. Ve nefs-i hayvâniyye nefs-i mantıkiyyenin cesedi olup nefs-i mantıkiyye nefs-i hayvâniyyenin rûhu ola. Ve nefs-i mantıkiyye aklın cesedi olup akıl nefs-i mantıkiyyenin rûhu ola.”

[v. Pythagoras]

Ve hükemâdan Misaruhs’un oğlu Fisagorus’un⁵²⁷ efkârından ba‘zısı ol dur ki “Hak Te‘âlâ vâhid olup ukûl-u nufûs Hak Te‘âlâ’yı idrâke kâdira olmayıp kendinin âsârı ve sanâ’î’i ve ef‘âlî idrâk olunup âlemlerden her bir âlem Hak Te‘âlâ kendi zâtlarında zâhir olduğu mikdâr âsârı ile idrâke ve vasfa kâdir olup âlem-i rûhânîde olan mevcûdât âlem-i rûhânîye mahsûsa olan âsâr-ı rûhânîyye cihetinden ve âlem-i cismânîde olan mevcûdât âlem-i cismânîye mahsûsa olan âsâr-ı cismânîyye cihetinden vasfa kâdira olup her şey’ kendi zâtında zâhira olan âsârdan ma’nâlar ahz edip ol ma’nâlar ile Hak Te‘âlâ’yı sıfatlayıp kendinin sıfatı ile Hak Te‘âlâ’yı sıfatlamakdan ic-tinâb üzre ola.”

Ve Fisagorus, ehl-i [76b] sâmiyâdan olup Hazret-i Süleymân Peygamber *aleyhi’s-selâm* zamânında gelip kemâl-i mertebede riyâzât edip “Âlemleri ben his ile ve hads ile müşahede etdim. Riyâzâtta makâm-ı meleke ben vâsıl oldum. Ben âlem-i ulviyyelerinin hareketlerinden lezzetrek⁵²⁸ bir nesne işitmedim ve onların sûretlerinden güzel bir sûret-i güzel görmedim.” diye da‘vâ etmiştir.

[vi. Sokrat]

Hükemâdan Sifras’ın oğlu Sokrat⁵²⁹ zühd ile ve fazl ile ma‘rûf olan hükemâdan olup hikmeti Fisagorus’dan ve İrsalavis’den [Arselaus] ta‘lîm etmiştir. **Ve Sokrat** riyâzât-ı nefse ve ahlâkın tehzîbine şügl edip dünyânın melce-i melâzından vaz gelip dağa gidip bir mağarada mukîm olup kendi zamânında olan rü’esâ-yı müşrikîni şirkden ve evsâna ibâdet etmekden nehy edip ondan sonra ol zamânda müşriklerin rü’esâsı, Sokrat’ı dutup habs edip zehir içirip öldürmüşlerdir.

527 Pisagor, eldeki bilgilere göre M.Ö. 580-500 yılları arasında yaşamış, genç yaşta İtalya’nın güneyine göç ederek burada gizli bir tarikat kurmuş, kişiliği efsaneye dönüşmüş bir düşünürdür.

528 Daha lezzetli, daha tatlı

529 Sokrat: Sofistlere karşı mücadele eden ilk çağın önemli düşünürlerinden biridir. M.Ö. 469 yılında Atina’da doğan Sokrat, daha ziyade hayatın pratik meseleleriyle meşgul olmuştur. 70 yaşında iken gençliği baştan çıkarmak ve yeni tanrılar edinmek iddiasıyla itham edilmiş ve ölüm cezasına mahkûm edilmiştir.

Sokrat'ın efkârından ba'zısı oldur ki “Hak Te‘âlâ’nın hüviyyeti zâ’ile olmayıp, ancak Hak Te‘âlâ cevher olup mahlûkât Hak Te‘âlâ’yı lisânları ile vasfa ve ukûl ile idrâke kâdira olmayıp Hak Te‘âlâ’nın ilmi ve kudreti ve cûdu ve hikmeti gayr-ı mütenâhî olup mevcûdâtın mütenâhiye olması Hak Te‘âlâ’nın kudreti ve hikmeti ve cûdu mütenâhî olmak sebebiyle olmayıp kavâbilin ihtimâli mütenâhî olmak sebebiyle olup mâdde *ila gayr-ı’n-nihâye* sûretlere muhtemile olmayıp sûretlerin mütenâhiye [77a] olması Hak Te‘âlâ’nın cânibinden kudretde kusûr olduğu cihetden olmayıp belki mâddede kusûr olduğu cihetden ola.”

Ve ba'zısı oldur ki “Hak Te‘âlâ’nın zâtına ehassiyetle mahsûs olan sıfât Hak Te‘âlâ’nın Hayy ve Kayyûm olmak sıfatları olup ilm u kudret u cûd u hikmet hayy olmak sıfatın tahtında münderice olup hayât sıfatı cemî’isine câmi’a olup ve bekâ ve sermed ü devâm sıfatları ve âlemi nizâm üzre hıfz etmek sıfatı “Kayyûm” sıfatının tahtında münderice olup Kayyumîyyet sıfatı cemî’isine câmi’a ola.”

Ve Sokrat’dan Fulutarcis hikâyet ettiği üzre mebâdi-i mevcûdât üç şey’dir; illet-i fâ’iliyyedir, unsurdur, sûretidir. Hak Te‘âlâ fâ’ildir ve kevn ü fesâd için evvel vaz’ olunan unsurdur. Ve sûret cisim olmayan cevherdir.

[vii. Eflatun]

Ve hükemâdan Arestofilis’in [Aristokles] oğlu Areston oğlu Eflatun⁵³⁰ tevhid ile hikmet ile ma’rûf olup Dârâ oğlu Erdeşîr’in zamânında doğmuşdur. Sokrat’dan te‘allüm edip Sokrat zehir ile katl olundukda Sokrat’ın yerine geçip kürsüsü üzerine oturup Sokrat’dan ve Dimavus[Timaios]’dan ilmi ahz edip ilm-i tabi’î ve ilm-i riyâziyi ol ahz ettiği ilme zamm etmiştir.

530 Eflatun, (M.Ö. 427-347) çok önemli bir Antik Yunan filozofudur. Hayatını geçirdiği Atina’daki ünlü akademiye kurdu. Asıl adı Aristokles’tir. Geniş omuzları ve atletik yapısı yüzünden, Yunanca Platon (geniş göğüslü) lakabı ile anılmış ve tanınmıştır. Yirmi yaşından itibaren ölümüne kadar yanından ayrılmadığı Sokrates’in öğrencisi ve Aristoteles’in hocası olmuştur. Eflatun bir sanatçı ve özellikle edebiyatçı olarak yetiştirilmiş olmasından büyük ölçüde istifade etmiş, kurguladığı düşünsel ürünleri, çok ustaca, ve şiirsel bir anlatımla süsleyerek, asırlar boyu insanları etkilemeyi başarmıştır. Eflatun, eserlerini diyaloglar biçiminde yazmıştır. Diyaloglardaki baş aktör çoğunlukla Sokrates’tir. Sokrates insanlarla görüşlerini tartışır ve onların görüşlerindeki tutarsızlıkları ortaya koyar. Eflatun çoğunlukla görüşlerini Sokrates’in ağzından açıklamıştır. Görüşleri ortaçağda İslâm filozofları tarafından korunmuş ve İslâm düşünce dünyasındaki Yeni Eflatunculuk akımına neden olmuştur.

[3. İslâm Filozofları]

Ve felâsife-i İslâm'dan müte'ahhirîn İshâk Kindî'nin oğlu Ya'kûb⁵³¹ ve İshâk'ın oğlu Cübeyr [Huneyn],⁵³² Yahya Nahvî⁵³³ ve Ebû Ferec Müfessir⁵³⁴ ve Ebû Süleymân es-Siczî ve Mes'ûd'un oğlu Ebû Süleymân Muhammed Makdisî ve Muhammed'in oğlu [77b] Ebû Temmâm Yûsuf Nisâbü'rî ve Süheyl'in [Sehl'in] oğlu Ebû Zeyd Ahmed Belhî⁵³⁵ ve Muhârib'in oğlu Süheyl'in oğlu Ebû Muhârib, Hüseyin'in oğlu Ahmed Serahsî⁵³⁶ ve Muhammed Neseî'nin oğlu Talha ve Muhammed İsferâyinî'nin oğlu Ebû Câmîd Muhammed ve Vezir İsâ'nın oğlu 'Alî'nin oğlu İsâ, dahi bunların gayrısıdır. Ve kavmin a'lemi Abdullâh bin Süfyân'nın oğlu Ebû Alî Hasan'dır. Ve felâsife-i İslâm'dan cemî'-i müte'ahhirîn Aristoteles'in zâhib olduğuna zâhib olmuşlardır. Lâkin bir cemâ'at katında İbn-i Sînâ'nın⁵³⁷ tarîki edakk ve hakâ'ikde nazarı muhkem olduğu ecilden îcâz ve ihtisâr üzerine Arab'ın lisânına nakl eylemesini ihtiyâr etdiler.

[4. Cahiliyye Araplarının Görüş ve İnançları]

Mebhas-i ahvâl-i Arab der-zamân-i câhiliyyet ve zamân-ı câhiliyyet-de olan Arab'ın ahvâl-i beyânı. Ka'be-i Şerîfe'nin ba'zı ahvâlini beyâna müte'allik olduğu ecilden mukaddemâ Ka'be-i Şerîf'in ahvâli beyân olunmak maksûd oldu.

Bilgil kim âlemde ibâdet için binâ olunan beytlerin ba'zısı Âdem oğlanına kıble olsun için binâ olunmuşdur. Ve ba'zısı fitne olsun için binâ

531 Kindî, Ya'kûb b. İshak, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî (ö. 252/866 [?]), İlk İslâm filozofu ve Meşşâi Okulu'nun kurucusudur. (Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", *DİA*, 2002, 26: 58-59).

532 Bu şahıs Huneyn b. İshâk olmalıdır. Huneyn b. İshak, Ebû Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî (ö. 260/873), Eski Yunan tıbbi ve felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynayan mütercim ve hekimdir. (Geniş bilgi için bkz. Hasan Katipoğlu-İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", *DİA*, 1998, 18:377-378).

533 Yahyâ el-İskenderânî en-Nahvî (ö. VI. yüzyılın ikinci yarısı) Ya'kûbî dil bilgini, Aristo şârihi ve teolog. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Yahyâ en-Nahvî", *DİA*, 2013, 43:258-261).

534 Ebû'l-Ferec el-Müfessir, bu şahıs hekim, filozof ve hristiyan ilahiyatçısı olan Ebû'l-Ferec Abdullâh b. et-Tayyib el-Bağdâdî (ö. 435/1044) olmalıdır. Hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "İbnü't-Tayyib Ebû'l-Ferec", *DİA*, 2000, 21: 230).

535 Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (ö. 322/934), filozof, ahlâkçı, tabip ve coğrafyacısıdır.

536 İbnü't-Tayyib es-Serahsî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. et-Tayyib b. Mervân es-Serahsî (ö. 286/899), Kindî ekolüne mensup âlim bir filozoftur. (Geniş bilgi için bkz. İlhan Kutluer, "İbnü't-Tayyib es-Serahsî", *DİA*, 2002, 21:230-232).

537 İbn Sînâ: Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ (ö. 428/1037), İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu, Ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisidir.

olunmuştur. Ve Hak Te‘âlâ’nın Kelâm-ı Kadîm’inde ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ﴾⁵³⁸ kavli delâlet ettiği üzere, Âdem oğlanına ibâdet için vaz‘ olunan beytlerden evvel vaz‘ olunan beyt Mekke’de olan beytdir. Âlemler için mübârek ve hâdî olduğu hâlde ve ba‘zı efâzıldan [78a] rivâyet olunur kim Peygamber *aleyhi’s-selâm* hazretleri su‘âl olundu ki “Nâsa ibâdet için evvel vaz‘ olunan beyt ne makûle beytdir?” Hazret-i Resûl *aleyhi’s-selâm* cevâb verip buyurmuşlardır ki «المسجد الحرام ثم بيت المقدس» ya’nî “Evvel ibâdet için vaz‘ olunan Mescid-i Harâm’dır, ondan sonra Beytü’l-Mukaddes’dir.” Ondan sonra su‘âl olundu ki “Yâ Resûlel-lâh! Mâ-beynlerinde ne mikdâr zamân sebkat eyledi?” Hazret-i Resûl *aleyhi’s-selâm* cevâb verip «اربعون سنة» ya’nî “Mâ-beynlerinde kırk yıl mikdârı zamân sebkat eyledi.” dediler. Ve Ka‘be-i Şerîfe’yi evvel binâ eden kimesne de ihtilâf olunmuştur. Ba‘zı kimesnenin katında “Ka‘be-i Şerîfe’yi evvel binâ eden Hazret-i İbrâhîm’dir.” Ve ba‘zı kimesnenin katında “Evvel binâ eden Hazret-i Âdem Peygamber’dir.”

Hikâyet olunur kim “Âdem Peygamber hazretleri yeryüzüne indiği zamânda Hind’de Serendib’e inip kendinin zevcesi olan Havvâ’yı yavkılp kendinin zevcesini yitirmekle kendinin tevbesine mekânda makbûl olur diye bu ikisinin beyninde mütehayyir olup âkıbet arz-ı Mekke’ye gelip du‘â edip tazarru‘ eyledi ki ‘Yâ Rabbi! Sen izin ver bir beyti binâ etmeye ki ol beyt salâtımıza kible olup tavâf câ’iz ola.’ dedi. Ve Hak celle ve ‘alâ hazreti, dahi Hazret-i Âdem’in *aleyhi’s-selâm* du‘âsını kabûl edip şimdiki hâlde olan beyt Ka‘be’nin şeklinde nûrdan bir surâdık⁵³⁹ şekli [78b] üzerine nâzil kılıp Ka‘be-i Şerîfe’nin mevzi’inde kodu ve Hazret-i Âdem Peygamber *aleyhi’s-selâm* dâ’imâ ol beyte varıp tavâf ederdi. Sonradan Hazret-i Âdem Peygamber *aleyhi’s-selâm* vefât etdikde Hazret-i Şit *aleyhi’s-selâm* haccer ile tînden ol surâdığın misli bir beyt binâ eyledi. Ondan sonra Hazret-i Nûh *aleyhi’s-selâm* zamânında olan tûfân-ı ma‘rûfla ol beyt harâb olup bu hâl üzere mümtedd olup nice zamân murûr etdi. Ondan sonra Hazret-i İbrâhîm *halîlullâh* ile Hazret-i İsmâ‘îl *aleyhi’s-selâm* gelip Hak Te‘âlâ’nın ﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ﴾⁵⁴⁰ kavli delâlet ettiği üzere işâret-i vahy muktezâsı üzere Beyt-i Ma‘mûrda olan münâsebetleri dahi şer‘i ahîrde

538 “Gerçek şu ki, insânlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hîdayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke’deki evdir.” Âl-i İmrân, 3/ 9.

539 Surâdık, çadır, hane hücre ve odalarda pamuktan yapılmış cibinlik tarzında bir örtü...

540 “İbrâhîm İsmâîl’le birlikte Kâbe’nin temellerini yükseltiyordu. el-Bakara, 2/127.

i'tibâr olunan cemî' münâsebetleri ri'âyet ile Hazret-i İbrâhîm ile Hazret-i İsmâ'îl beytden kâ'ideleri ref' edip inhifâz hey'etinden irtifâ' hey'etine nakl ile temâm binâ edip ve Hak Te'âlâ'nın ⁵⁴¹﴿رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ kavli delâlet etdiği üzre kavâ'idî ref' etdikleri vakitte du'â edip 'Ey bizim Rabbimiz, sen bizden bu ameli ve fi'li kabûl eyle. Tahkîk sensin bizim du'âmızı işidici bilici.' deyip Hak Te'âlâ du'âlarını kabûl edip bu zamâna gelince ol beytinin şerefini ta'zîmini bâkî kılıp tâ kıyâmete varınca hüsn-i kabûl üzerine dâ'im olmuştur."

Ve ba'zı kimesne Hazret-i Âdem Paygamber *aleyhi's-selâm*'dan mukaddem Ka'be'nin mevzî'inde "dîrâh" ismiyle müsemmâ bir beyt mevcûd idi ki melâ'ike ol beyti tavâf ederlerdi. [79a] Sonradan Hazret-i Âdem *aleyhi's-selâm* arza nüzûl etdikde Hak Te'âlâ Âdem'e emr eyledi ol beyte tavâf ve ziyâret etmesine ve Hazret-i Nûh *aleyhi's-selâm* zamânında tûfân-ı ma'rûf zuhûr etdikde ol beyt dördüncü kerre ki ref' olunduğuna zâhib olmuştur. Lâkin ba'zı efâzıl, "Bu takrîr âyete mülâ'im değildir." demiştir. Ve ba'zı kimesne "Hak Te'âlâ'nın ⁵⁴²﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ﴾ kavlindeki evveliyetden murâd şeref hasebiyle olan evveliyetdir, evveliyet-i zamâniyye değildir." demiştir.

Ka'be'de evvel sanemler vaz' eden Yahyâ'nın oğlu Amr'dır⁵⁴³ ki Ka'be'nin üzerine müstevlî olup ondan sonra Medîne'ye gidip ol etrâfda bir kavmi sanemlere ibâdet etdiklerini görüp ol sanemlerin ahvâlinde müstefsisir olup "Bunlar nedir?" deyip ol kavim cevâb verip "Bunlar, eşhâs-ı beşeriyedir ki heyâkil-i ulviyye eşkâli üzerine biz ittihâz etdik ki bunlardan biz nusret ve sa'y taleb edip bize nusret ve sa'y üzerine müstemirr olalar." deyip ondan sonra Yahyâ'nın oğlu Amr'a bunların hâli ve cevâbları makbûl olup, bunlardan bir sanem taleb edip bir kavim dahi Yahyâ'nın oğlu Amr'a bir sanem verip ol sanemi Yahyâ'nın oğlu Amr Mekke'ye getirip Ka'be'nin içinde koyup nâsı ol saneme ta'zîm ve tekrîme da'vet edip bu hâl üzre nice zamân murûr edip, sonra İslâm zâhir oldukda bu sanem ibtâl olunmuştur.

Ve fitne için binâ olunan beytler iki sınıftır; birisi [79b] esnâm beytleridir, birisi nîrân beytleridir. Arab için Hind için olan esnâmın meşhûr

541 "Ey rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin." el-Bakara, 2/127.

542 "Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev.." Âl-i İmrân, 3/96.

543 Amr b. Luhayy b. Kam'a el-Huzâi, Arabistan'a putperestliği sokan kişi olarak bilinir. (Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Amr b. Luhayy", *DİA*, 1991, 3: 87-88).

olan beytleri yedidir ki, yedi yıldıza mukâbil olmuşdur; Beyt-i Fâris'dir, beyt-i 'Amûliyân'dır, beyt-i Sedûsân'dır, beyt-i Menûşehr'dir, beyt-i 'Îmrân'dır, beyt-i Kâvûsân'dır, beyt-i Sâ'istân'dır. Ve ashâb-ı esnâmla ashâb-ı nîrân beyninde cidâl ve nizâ' kesîr olup, gâlib olan ashâb mağlûb olan ashâbın beytlerini kendi mezhebine döndürmüştür.

Ve Arab nice sınıftır: Ba'zısı mu'attıla olup kuvâsını battâl edip âlem-i mahsûsa kâ'il olup âlem-i ma'kûle münkirdir. Ba'zısı muhassıla olup âlem-i mahsûsa ve âlem-i ma'kûle kâ'ildir. Ve **mu'attıla olan Arab** gine nice sınıfıdır: Bir sınıfı hâlîka ve ba'se ve me'âda münkir olup Hak Te'âlâ'nın ⁵⁴⁴﴿وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, bu kavim “Bizim şimdiki hâlde olan hayâtımız ancak hayât-ı dünyâdır, biz nutfe olduğumuz hâlde yâ nutfe olduğumuz hâletden mukaddem biz meyyitler olmuşuz, dahi hayy olmuşuz, bizi ancak dehrin ve zamânın mürûru helâk eder.” dediler. Ve Hak Te'âlâ bunların üzerine âyât-ı nazarıyye ile delîller kâ'im kılıp Kelâm-ı Kadîm'de ⁵⁴⁵﴿أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ﴾ kavli delâlet ettiği üzere, “Göklerde ve yerlerde olan kemâl-i tasarrufda ve sâni'in kemâl-i **[80a]** kudreti üzerine ve mâlikin şe'ninin ululuğu üzerine delâlet eder şey'i yarattığına nazar-ı istidlâl ile nazar etmezler mi?” deyip dahi ⁵⁴⁶﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً﴾ kavli delâlet ettiği üzere “Ey Âdemler! Sizi bir şahısdan halk edip dahi ol şahısdan kendinin zevcini halk edip bu ikisinde ricâl-i kesîr-i nisâdan cemm-i ğafir yaratıp perakende eden Rabbinizden korkunuz.” deyip kudret-i kâhire ve ni'met-i bâhire üzerine delâlet eder şey'leri zikr edip, dahi ⁵⁴⁷﴿أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ﴾ kavli delâlet ettiği üzere “Hak Te'âlâ'nın yarattığı şey'e nazar etmezler mi? tâ kim Hak Te'âlâ'nın kemâl-i kudretini müşâhede ederler.” deyip, dahi ⁵⁴⁸﴿قُلْ إِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ إِندَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ kavli delâlet ettiği üzere tahkîk “Siz elbette münkir olur musunuz şol mevcûda ki iki gün mikdârı zamânda yeri halk eyledi ve sizi ol mevcûd için endâd

544 “Bir de şöyle demektedirler: “Bu dünya hayâtımızdan başka bir hayât yoktur. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.” el-Câsiye, 45/24.

545 “Göklerin ve yerin egemenliği üzerinde, Allah'ın yarattığı her bir nesne üzerinde ve kendi ecellerinin yaklaştığı olabileceği hususunda hiç kafa yormadılar mı?” el-A'râf, 7/185.

546 “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilen rabbinize itaatsizlikten sakının.” el-Nisâ, 4/1.

547 “Allah'ın yarattığı nesneleri görmüyorlar mı? el-Nahl, 16/48.

548 “De ki: Arzı iki devirde yaratana inkâr edip O'na başkalarını ortak mı koşuyorsunuz? O yaratıcı ve âlemlerin rabbi olan Allah'tır.” Fussilet, 41/9.

ve emsâl kılar mısınız, kılmanız yeri iki gün mikdâr zamânda halk eyleyen mevcûd cümle âlemin re'îsidir, hâlikıdır.” deyip halkdan hâlik üzerine ve ibde'e ve i'âdeye kemâl-i mertebe kâdir olduğu üzerine delâlet-i zarûriyye ile delâlet eden şey'leri [80b] beyân eyledi.

Ve **mu'attıla-i Arab'dan** bir sınıfı, hâlika ve ibtidâda vücûd-i müte-hakkik olduğuna mu'terif olup ba'se ve i'âdeye münkirdir ve Hak Te'âlâ bu sınıfın hakkında haber verip **وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ** ⁵⁴⁹ **كَيْفَ يُحْيِي رَمِيمًا** kavli delâlet ettiği üzere, bizim için mesel-i darb eyleyip mevtâyı ihyâyâ kudretimizi nefy edip bizi acz sıfatıyla muttasıf olmakda halka benzedip ve bizim onu halk ettiğimizi unutup kemikleri çürümüş iken hayât verdiğime münkir olup kemikler çürümüş olduğu hâlde kemiklere kim hayât verir dedi, deyip bunlar cevâbda ⁵⁵⁰ **قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ** kavli delâlet ettiği üzere “Ya Muhammed, sen kemikler çürümüş iken hayât veren şey' şol şey'dir ki kerre-i ûlâda ol izâmı halk etdi dedi.” deyip bunların üzerine evvel kerrede halk ettiğiyle delîl ka'im kıldı.

Ve **mu'attıla-i Arab'dan** bir sınıfı, hâlika ibtidâda halk müte-hakkik olduğuna ve nev'-i i'âdeye mu'terif olup enbiyâyâ ve ru-sule münkir olup esnâma âbid olup âhiretde bu esnâm kendüle-re Hak Te'âlâ'nın katında şefî'lerdir diye zu'm edip ol esnâmı ziyâ-ret edicilerdir. Ve Hak Te'âlâ bu sınıfın hakkından haber verip **وَقَالُوا مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَنْمُو فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أَنْزَلَ إِلَهُهُ الْمَلِكَ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا** ⁵⁵¹ **أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِنَّ تَبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا** [81a] kavli delâlet ettiği üzere “Nedir bu resûl ki bizim gibi ta'âm yer ve sûklarda me'âş talebi için yürür gider gelir. Ne oldu ki ol resûl üzerine bir melek inzâl olunaydı, melek ânınla nezîr olaydı, tâ ki melek ol resûlü mu-saddık olmakla ol resûlün sıdkı bize ma'lûm olaydı. Yâhûd ol resûle mâl ilkâ olunaydı ki me'âşı tahsîlden müstağnî olaydı. Yâhûd ol resûl için bir bostân olaydı ki ol bostândan yiye-ydi.” dediler, dahi zâlimler “Siz bu resû-lem diyen kimesneye tâbî' olmanız, eğer tâbî' olursanız tâbî' olmazsınız

549 “Kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor ve ‘Şu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?’ diyor.” Yâsîn, 36/78.

550 “De ki: Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlü-sünü bilir.” Yâsîn, 36/79.

551 “Dediler ki: Bu nasıl peygamber! Yemek yiyor, çarşı-larda dolaşıyor. Ona bir melek indirilmeli ve kendisiyle birlikte o melek de uyancılık görevi yapmalı değil miydi? Veya ona bir hazine verilmeliydi ya da zahmetsizce yi-yip iç-tiği bir bahçesi olmalıydı. Bu zalimler (inananlara) , “Siz sadece kendisine büyü yapılmış bir adamın peşinden gidiyorsunuz” dediler.” el-Furkân, 25/7-8.

siz illâ meshûr bir recûle tâbî' olursunuz.” dediler, deyip bunların üzerine cemî' resûller bu hâl üzerine olmuşlar diye delîl kâ'im kılıp Hak Te'âlâ'nın

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ﴾⁵⁵² kavli delâlet ettiği üzre, “Yâ Muhammed, senden mukaddem bir resûl göndermedim, illâ şol hâl ile gönderdim ki ol resûller elbette ta'âm ekl edip sûklarda taleb-i me'âş için mâşîler idi.” dedi.

Ve Muhassile-i Arab katında zamânı câhiliyyetde ulûm üç nev' üzerine idi; birisi insânı ve tevârîhi ve edyânı bilmek idi, husûsâ ki [81b] Resûlullâh *aleyhi's-selâm* hazretlerinin hürmetine nice âfetden sâlim olup ashâb-ı fil'in⁵⁵³ şerâ'irini Hak Te'âlâ def' etmek için ebâbili gönderip helâk edip ve Abdulmuttalib ensâbı ve ecdâdını bilip Hazret-i İbrâhîm Peygamberin *aleyhi's-selâm* sulbünden Hazret-i İsmâ'il Peygamber'e *aleyhi's-selâm* gelince vârid olan nûr-ı nübüvvet ki ol nûrun hürmetinden bu nûrun sebebiyle Arabın hükûmâtında nazar etmekde müsellemun-ileyh olup kendinin oğlu zulm etmekden ve bâğî olmakdan men' edip ve kavmi mekârim-i ahlâkla muhabbet etmesine emr edip ef'âl-i kabîhayı irtikâbdan nehy edip ve İbrâhîm'e Ka'be için “Bu beytin rabbisi vardır ki bu beyti âfâtdan hâfızdır.” diye cür'et edip söylemek ve ehl-i Mekke'ye nice yıl kaht olup sonra Abdulmuttalib Hazret-i Resûlullâh *aleyhi's-selâm* radî' iken getirüp eline alıp kibleye karşı durup Hazret-i Resûlü *aleyhi's-selâm* nice def'a hevâya kaldırıp du'â edip “Yâ Rabbi, bu gulâmın hakkı için sen saki edip yağmur yağdır.” deyip akabince bir zamân geçmeyip bulutlar cem' olup yeryüzünde yağmurlar yağıp bu makûle şerîf mevcûdun ensâbını bilmek temâm makbûl idi.

İkinci Nev'-i 'İlim rü'yâyâ müte'allik olan ilim idi ki Hazret-i Ebî Bekir *radıyallâhu anh* zamân-ı câhiliyyetde rü'yâyı mu'abbir olanlardan idi. Ve kavm rü'yâ ahvâlinde ona mürâca'at ederler idi.

Üçüncü Nev'-i 'İlim tefe'üle müte'allik olan ilim idi ki kâhinler falcılar ânınla amel ederler idi. [82a]

552 “Senden önce gönderdiğimiz peygamberler de hiç şüphesiz yemek yerler, çarşıda pazarda dolaşırlardı.” el-Furkân, 25/20.

553 Ashâb-ı Fil: Kâbe'yi yıkmak amacıyla Mekke üzerine yürüten Habeş ordusunun Allah tarafından gönderilen kuşlar vasıtasıyla imha edilmesi olayına “Fil Vak'ası” denilmektedir. Bu sefere katılanlara ve Habeş ordusuna da “Ashâb-ı Fil” denilmiştir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de 105. Sûre olan “Fil Sûresinde açıklanmıştır. (Detaylı bilgi için bkz. Mustafa fayda, “Fil Vak'ası”, *DİA*, 1996, 13: 70-71).

[5. Hint Kökenli Görüşler]

Ârâ’i Hind: Bilgil kim Hind’in efkârı muhtelifedir. Hind’den ba’zısı, Berâhime’dir.⁵⁵⁴ Berâhime’nin efkârından ba’zısı oldur ki “Aslâ nübüvvet olmaya.” Ve bu tâ’ifeye Berâhime tesmiye olunmağa vech ba’zı kimesnenin katında Hazret-i İbrâhîm Peygamber’e *aleyhi’s-selâm* mensûb olduklarıdır. Ve ba’zı kimesne “Bu vecih vecih değildir, zirâ bunlar aslâ nübüvvete kâ’il değildirler, *fe-keyfe* ki Hazret-i İbrâhîm’e *aleyhi’s-selâm* kâ’il olalar.” Belki bu tâ’ife Berâhime tesmiye olunmağa sebab “Berhâm ismiyle müsem mâ bir kimesne var idi ki aslâ nübüvvete kâ’il değil idi. Nübüvvet ve risâlet kabîhdir deyip bu tâ’ifeye kabâhati üzerine nice deliller kâ’im kılıp bu tâ’ife ol Berhâm’ın kavlini ihtiyâr edip Berhâm’a mensûb olmuşlar idi. Ol sebebeden bu kavme “Berâhime” tesmiye olunmuşlardır.” dedi.

Ve ba’zısı Dehriyyûn’dur.⁵⁵⁵ Dehriyyûn’un efkârı oldur ki “Cemî‘ ef’âl ve a’mâl dehirden nâşî olmuş ola.” Ve Hind’in ekseri mezhebi Sâbi’e üzerine olup rûhâniyyâtın vâsıta olmasına zâhib olmuşlardır.

[5.1.Berahime]

Ve Berhâm ukûlde nübüvvetin muhâl olduğuna kâ’im kıldığı delillerden birisi oldur ki “Hazret-i Resûlün getirdiği ahkâm iki emrden hâlî değildir; birisi oldur ki ol ahkâm umûr-ı ma’küleden ola. Birisi dahi oldur ki ol ahkâm umûr-ı ma’küleden olmaya. Pes, ol ahkâm eğer umûr-ı ma’küleden [82b] olursa, ol ahkâmı idrâke akl-ı tâmm bize kâfidir, resûle ihtiyâcımız yokdur. Ve eğer ol ahkâm gayr-ı ma’küleden olursa, makbûl değildir. Zîrâ ma’küle olmayan şey’i kabûl eylemek hadd-i insândan hâric olup behîmiyyet haremindedir dâhil olmaktır.” dedi.

Bir delil dahi oldur ki “Hak Te‘âlâ’nın hakîm olduğu üzerine akıl dâldir ve hakîm olan şey’ mahlûkâtın ukûl makbûl gördüğü şey’ler ile ibâdeti kabûl edicidir.”

554 Berâhime (Brahmanizm): Hindistan’da kutsal metin kabul edilen Vedalar’ın yorumu mahiyetindeki Brahmanalar’da yer alan ve kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan Brahmanlarca temsil edilen dinî yapıya verilen isimdir.

555 Dehriyye, Âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımıdır. “Mutlak zaman” anlamına gelen dehr kelimesine nisbeti sebebiyle bu isimle anılan ve İslâm dünyasında genel olarak ateist ve materyalist düşünce akımlarını temsil eden dehriyye, belirgin şahsiyetlerin oluşturduğu bir felsefî akımı ifade etmesi yanında çeşitli felsefe akımlarındaki inkârcı tezlerin de ortak adıdır. (Geniş bilgi için bkz. Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *DİA*, 1994, 9:107-109).

Bir delîl dahi oldur ki “Âlem için bir âlim, sâni‘, kâdir, hakîm, müte-hakkik olduğu üzerine dahi ol sâni‘ kendinin ibâdeti üzerine şükre mûcib olan ni‘metleri verdi ki üzerine delâ’îl-i akliyye mütehakkikadır. Ve ukûlû-müz ile sâni‘in yarattığı âyâta nazar edip bizim üzerimizde olan ni‘metler mukâbelesinde şükrü edâ ettiğimiz takdîrce bize sevâb vermesi lâıyk olup ve şükrün edâsına mühmil olduğumuz takdîrce bize azâb etmek lâıyk ol-masını biz aklımız ile biliriz. Resûle ihtiyâcımız yokdur, bizim emsâlimize nicesine biz tâbi‘ oluruz.” dedi.

Berâhime dahi nice sınıfdır. Ashâb-ı Bedede’dir, Ashâb-ı Fikret ü Vehm’dir, Ashâb-ı Tenâsüh’dür.

[1. Ashâb-ı Bedede: Budistler]

Ashâb-ı Bedede’den⁵⁵⁶ murâd Beded’ün vücûduna zâhibe olup “Beded bu âlemde bir şey’den mütevellid olmayıp, nikâh etmeyip, eklden ve şurb-dan berî olup, mevt târî olmayan şahısdır.” dediler. Ve mertebe-i bedede hakka tâlib olan insânın vusûlüne şerâ’it [83a] oldur ki “Âlâma, şedâ’ide, ataşa ve cû’a sabr edip, rağbeti vâcib olan umûru i’tibâr edip sâhib-i rûha meyl eden ve nâsın mâlını zulm ile ahzdan, gammâzlıktan, şetemen ve elkâb ile şuyû’dan ve sefâhete müte’allika olan ef’âlden ve kıyâmetin cezâsı-na inkârdan ictinâb üzre olup cûdu ve keremi ve def’-i gazabı ve şehevât-ı dünyeviyyeden te’affufu ve ilim ile edeble riyâzeti ve umûr-ı âkibede kes-ret-i nazarı ve ulyâya talebde nefsin tasrîfi üzerine kudreti ve her kimesne ile mülâ’im-i kelâm ile tekellümü ve ihvânla hüsn-i mu’âşereti ve ihvânın ihtiyâr ettiklerini kendinin ihtiyâr ettiğinin üzerine râcih kılmağı ve halk-dan bi’l-küllîyye i’râzı ve şevkle hak cânibine bezl-i rûhî tahsîl ile hâsıl olur.” dediler.

[11. Düşünce ve Vehim Ashâbı]

Ve Ashâb-ı Fikret ü Vehm’den murâd Berâhime’den eflâkın ve nücû-mun ahkâmına âlim olan tâ’ifedir. Ve Ashâb-ı Fikret ü Vehm, fikret ü vehm emrini ta’zîm üzerine olup “Mahsûsla ma’kûl beyinde vâsita olan emr-i fikretidir, mahsûsât-dan ve ma’kûlât-dan hâsıl olan sûretlerin mevridi emr-i fikretidir.” deyip cehdlerini bezl edip mahsûsât-ı riyâziyye-i belîğiyreden vehmi sarfa cehdlerini tâkatlerini vus’lerini ihmâl üzre olmayıp ve fikr-i

556 Şehristânî hem büdd hem de onun çoğulu bedede kelimelerini Buda’yı, “ashâbü’l-bedede” tabirini de Budistler’i ifade etmek üzere kullanmıştır. (Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 790)

âlem-i mahsûsâtıdan mütecerrid oldukda “Âlem-i ma’kûlât mütecellâ olup umûr-ı gâ’ibeden [83b] haber vermek câ’iz olur.” dediler.

[III. Tenâsüh Taraftarları]

Ve Berâhime’den Ashâb-ı Tenâsüh şol tâ’ifedir ki ervâhın ecsâdda müntakile olup ve mübtelâ olduğu râhat ve surûr ve ferah sâbıkda vâkı’a olan a’ mâl-i sahîhanın cezâsı olup ve ğusse ve hüzünden dahi sâ’ir şedâ’i-de mübtelâ olduğu sâbıkda olan a’ mâl-i seyyi’enin cezâsı olmasına zâhibe oldular.

[5.2. Ashâb-ı Rûhâniyyât]

Ashâb-ı Rûhâniyyât: Ehl-i Hind’den bir cemâ’atın üzerine ıtlâk olunur kim “Kendileriyle Hak Te’âlâ beyninde vâsita-i rûhâniyye sâbite kılıp vâsita-i rûhâniyye sûret-i beşerde bize kitâbsız risâletle gelip, nice eşyâya emr edicilerdir, nice eşyâdan nehy edicilerdir ve şer’atleri yokdur, hudûdu mübeyyinlerdir, biz onların sâdık olduklarını, onlar eklden şurbden ve merkebden müstağnî olup dünyâ fevâ’idinden münezzeh oldukları ile biliriz.” dediler.

[I. Bâseviyye]

Ve Bâseviyye bunlardandır. Bâseviyye zu’ m edip “Kendilerin resûlü sûret-i beşerde gökden nâzil olan melek-i rûhânîdir ki bize, nâra ta’zîme ve nâra râ’iha-yı tayyibeleri ilkâ ile ve kurbânlar etmekle ve yağlı devr tönmek ile tekarrub kesb etmekle emr etdi ve katlden ve sâ’ir husûsdan ötürü kurbân etmekden ve kezibden nehy edip zinâyı mubâh kılıp her gün sûret-i beşerde vâsita [84a] olan şey’ kendinin misâlinde bir saneme ibâdet edip ol sanemin tarafı üç kerre ma’ârifle ve tebhîr⁵⁵⁷ ile ve raks ile tavâf etmeğe, dahi bakara ta’zîm ve bakar mahsûs oldukda bakara secde etmeğe emr etdi.” dediler.

[II. Bâhûdiyye]

Bâhûdiyye bunlardandır. Bâhûdiyye zu’ m edip “Bizim resûlümüz sûret-i beşerde melek-i rûhânîdir ki ismi Bâhûd’dur. Bize ökü z üstüne binip meyyitlerin azmleriyle kemikleriyle müzeyyen başında bir tâc koduğu hâlde gelir.” dediler.

557 Tütsülemek.

[iii. Kâbiliyye: Kâbeliyye]

Kâbiliyye⁵⁵⁸ zu'm edip “Bizim resûlümüz sûret-i beşerde melek-i rûhânîdir ki kül ile memsûh olup başında uzunluğu üç karış bir kızıl tâc vardır.” dediler.

[iv. Bahâdûniyye]

Bahâdûniyye şol tâ'ife üzerine ıtlâk olunur kim zu'm edip “Bahâdûn bir ulu melek idi, bize insân sûretinde geldi ve Bahâdûn'un iki kardaşı var idi, ol iki kardaş vardılar Bahâdûn'u katl eylediler, ondan sonra Bahâdûn'un derisinden yeri düzdüler, kemiklerinden dağları yaptılar, kanından denizleri kıldılar.” dediler.

[5.3. Abede-i Kevâkib: Yıldızlara Tapanlar]

‘**Abede-i Kevâkib**: Bilgil ki “Hind'den aslâ bir kimesne kevâkibe ibâdet eder diye nakl olunmamıştır. İllâ iki bölük ibâdet eder diye nakl olunmuştur. Ve abede-i Şems ve abede-i Kamer bunlardandır. Abede-i Şems şol tâ'ifedendir ki zu'm edip şems meleklerden bir melektir, şems için nefis [84b] ve akıl vardır ve sâ'ir kevâkibin nûru ve âlemin ziyâsı ve mevcûdât-ı sifliyyenin vücûdları şemsden hâsıldır.” demişlerdir. Abede-i Kamer şol tâ'ifedir ki zu'm edip “Kamer meleklerden bir melektir ki ta'zîme ve ibâdete lâyıkdır. Âlem-i siflînin tedbîri kamere mufavvazdır ve eşyânın elvânı kamer ile kemâl bulur ve kamerin kâh zâ'id kâh nâkıs olmasıyla sâ'ât ve ezmine ma'lûm olur.” demişlerdir.

[5.4. Suya Tapanlar: Cehkiyye/Celhakiyye]

Cehkiyye zu'm edip “Su bir melektir ki, ol su ile nice melekler vardır ve su cemî'î eşyânın aslıdır. Her vilâdet ve neşv ü nemâ ve bekâ ve tahâret ve imâret su ile hâsıl olur ve bir kimesne suya ibâdet etmek diledikde ibâdeti ve tâ'ati uryân olup avret yerini kemâl mertebede setr edip örtüp, ondan sonra suya girmekle hâsıl olur.” diye kâ'il olmuşlardır.

558 Şehristânî, bu grubun ismini “Kâbeliyye” şeklinde vermiştir.

[İKİNCİ BÖLÜM: İLAHİYAT]

İkinci bâb, ilâhiyyâtın beyânındadır ve bu bâbda **sekiz** matlab vardır.⁵⁵⁹

[Birinci Matlab: Tanrının Varlığını İspat]

Evvelki matlab, Tanrı Te‘âlâ’nın varlığını isbât etmek içindir. Bilgil ki “vâcibü’l-vücûd li-zâtihî” ya’nî Tanrı Te‘âlâ şol şey’e denilir ki ol şey’in varlığı âhar şey’e muhtâc olmakla olmayıp kendi zâtının iktizâsıyla ola. “Mümkinü’l-vücûd li-zâtihî” şol şey’e denilir ki ol şey’in varlığı kendi zâtının iktizâsıyla olmayıp âhar şey’den hâsıl ola. “Mümteni’u’l-vücûd li-zâtihî” şol şey’e denilir ki kendinin yokluğu âhar [85a] şey’den hâsıl olmayıp kendinin iktizâsıyla ola. ya’nî mümteni’u’l-vücûd li-zâtihî eğer bir zât olsa kendinin yokluğuna kendi zâtının iktizâsıyla olup âhar şey’in iktizâ etmesiyle olmaya. Ve bir şey’ bu zikr olunan üç emrin birisinden hâlî değildir. Zirâ şey’ bundan hâlî değildir ki yâ mevcûddur ya’nî vardır, yâ ma’dûmdur ya’nî yoktur. Eğer mevcûd olursa vücûdu ya’nî varlığı yâ kendi zâtının iktizâsıyla olup âhar şey’e muhtâc olmamakla olur, yâ kendi zâtının iktizâsıyla olmayıp âhar şey’e muhtâc olmakla olur. Eğer kendi zâtının iktizâ etmesiyle olursa ol şey’ vâcibü’l-vücûd li-zâtihî, ya’nî Tanrı Te‘âlâ olur. Eğer ol varlığı kendi zâtının iktizâ etmek sebebiyle olmayıp âhar şey’e muhtâc olmakla olursa, ol şey’ mümkinü’l-vücûd li-zâtihî ya’nî yaradılmış olur. Ve eğer ma’dûm olursa ademi ya’nî yokluğu, eğer âhar şey’den olursa ol şey’ gine mümkinü’l-vücûd li-zâtihî olur. Ve eğer yokluğu âhar şey’den olmayıp kendi zâtının iktizâ etmek sebebiyle olursa mümteni’u’l-vücûd li-zâtihî olur. Ve ehemmi-i mühimm olan vâcibü’l-vücûd li-zâtihînin ya’nî Tanrı Te‘âlâ’nın varlığını isbât etmektedir.

Bilgil ki vâcibü’l-vücûd li-zâtihî ya’nî Tanrı Te‘âlâ vardır ve Tanrı Te‘âlâ var olduğuna altı meslek vardır.

[Birinci Meslek: Mütakellim Mesleği]

Evvelki meslek, mütakellimîn içindir, bu meslek [85b] âlemin cevher yâ araz olmasına râci‘ olur. Cevher ile arazın hudûslarına ve imkân hâllerine nazar olunup Hak Te‘âlâ’nın varlığını isbâta dört tarîk zikr olunmuşdur.

559 Bu bölüm için krş. İci, *Mevâkıf*, 266; Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, III, 10-28. Ayrıca bkz. Âmidî, *Ebkâ-rü’l-Efkâr*, III, 297-363.

Birisi cevherin yokdan var olduğuyla istidlâldir. **İkincisi** cevherin mümkün olduğuyla istidlâldir. **Üçüncüsü** arazın yokdan var olduğuyla istidlâldir. **Dördüncüsü** arazın mümkün olduğuyla istidlâldir.

[1] **Ve cevherin** yokdan var olduğuyla Hak Te‘âlâ’nın var olduğu üzerine delîlin tasvîrinde “Cevher ya’nî kendi zâtıyla kâ’im ve mütehayyiz olan şey’ yokdan var olmuştur. Zîrâ cevher elbette bir hayyizde ve bir mekânda olmaktan hâlî değildir. Pes cevherin bir hayyizde olan olmaklığı eğer gine ol hayyizde bir âhar olmaklığından sonra olursa, ol sonra olan olmaklık sükûn olur ve eğer bir âhar hayyizde olan olmaklıktan sonra olursa, ol sonra olan olmaklık hareket olur. Bundan lâzım geldi ki cevher hareketle sükûndan hâlî olmaya. Ve hareketle sükûn ise yokdan var olmuşlardır. Nitekim ma’nâlarını mülâhaza etmekden hâdis oldukları fehm olunur ve her şey’ ki ânınla hâdis kâ’imdir, lâzımdır ol şey’ hâdis ola. Bundan lâzım geldi ki cevher hâdis ola.” denilmiştir. Ve eğer zikir olunan delîlden fehm olunan budur ki hareket ve sükûn ikinci mertebede olan olmaklık ma’nâsı ola. Bu takdîrce cevher şol [86a] ânda ki yokdan var olur cevher ol ânda mevcûddur, ya’nî vardır. Lâkin evvel mertebede olan olmaklık ma’nâsı ikinci mertebede olan olmaklık ma’nâsı olmaz, bundan lâzım gelir ol ânda cevher hareketden ve sükûndan hâlî olup hareketle sükûndan cevher hâlî olmaz diye etdiği da’vânın üzerine zikir etdiği delîl müfîd olmaya deyü bu tarikle su’âl olunursa bunun mukâbelesinde da’vâmız cevherin hâdis olmasıdır. Bu su’âlde cevherin hâdis olduğuna teslim vardır. Pes bize bu su’âlin zararı yokdur diye cevâb verinilir. Ve her şey’ ki havâdisden hâlî değildir, ol şey’in hâdis olması lâzım olduğunun vechinde, zîrâ havâdisden hâlî olmayan şey’, eğer kadîm olsa lâzım gelir ol şey’le kâ’im olan havâdis dahi kadîm ola. Zîrâ bulunmakda biri birinden ayrılmazlar ve havâdis olan eşyâ kadîm olmak bâtıldır. Zîrâ hâdisin ma’nâsı yokdan var olucu demektir.

Ve kadîmin ma’nâsı yokluk ârız olmayıp dâ’imâ var olucu demektir. Bunun müktezâsı oldur ki hâdisin ma’nâsı sâdık olduğu yerde kadîmin ma’nâsı bulunmak ve kadîmin ma’nâsı sâdık olduğu yerde hâdisin ma’nâsı bulunmak câ’iz olmaya. Bundan lâzım gelir ki havâdisden hâlî olmayan şey’ hâdis ola denilir. Ve eğer câ’izdir ki hâdisin nev’i kadîm ve efrâdı hâdis ola. Nitekim hükemâ eflâkın harekâtının nev’inde kıdem i’tibâr eylemişlerdir. Bu takdîrce lâzım gelmez [86b] “Havâdisden hâlî olmayan şey’ hâdis ola.” diye su’âl olunursa, bunun mukâbelesinde “Havâdis-i gayr-ı

mütenâhiye-i bi-esrihâ mülâhaza olunmak iki tarikle ihtimâl vardır. **Birisi** oldur ki vahdet-i icmâliyye ki cemî'î-i efrâda şâmildir, ol vahdet-i icmâliyye ile mülâhaza oluna. Ve bu tarikle havâdis-i gayr-ı mütenâhiye-i bi-esrihâ mülâhaza etmek ki gayr-ı mütenâhînin mütenâhî olmasına muş'irdir, zarar verip mütenâhî olmasına müstelzim olmaz. **Birisi dahi** oldur ki havâdis-i gayr-ı mütenâhiye-i bi-esrihâ tafsîl ile mülâhaza oluna. Ve bu tarikle mülâhaza havâdis-i gayr-ı mütenâhiye farz olunanın mütenâhî olmasına müstelzimdir, fâsiddir ve vahdet-i icmâliyye ile havâdis-i gayr-ı mütenâhiye ki mülâhaza olunur cemî'îsi hâdisdir, bunun biriyle ki nev' bulunmaz, illâ efrâdın zımmında bulunur. Bundan lâzım geldi ki nev' dahi hâdis ola." diye cevâb verilir. Ve eğer nev' hâricde bulunmaz bu takdîrce "Nev'in hâdis ü kadîm olmakdan murâd nedir?" diye su'âl olunursa, bunun mukâbelesinde "Nev' kadîm olmasının ma'nâsı budur ki her zamânda elbette nev'in efrâdından bir ferd mevcûd olup ol nev'in efrâdından zamân aslâ hâlî olmamak ma'nâsıdır ve nev' hâdis olmasının ma'nâsı bir zamân ola ki ol zamânda aslâ nev'in efrâdından bir ferd mevcûd olmaya demek ma'nâsıdır." Bu takdîrce nev'in kadîm ve hâdis olması ol nev'in efrâdından zamân aslâ hâlî [87a] olmamak ve kâh hâlî olmak üzerine dâ'ir olur. Ve havâdis-i gayr-ı mütenâhiye mevcûd olmasının bâtil olduğuna kâ'im olan delîllerden birisi burhân-ı tatbîkdir. Burhân-ı tatbîk, bu tarikle olur ki havâdis-i gayr-ı mütenâhiyede bir mu'ayyen mevzi'den bir cümle ederiz, *ilâ gayri nihâye* ondan sonra ol cümleden bir mikdâr mu'ayyen eksik bir cümle dahi farz ederiz, sonra ikinci cümleyi evvelki cümleye tatbîk ederiz. Bu uslûbdaki ikinci cümlelerin evvelki cüz'ü evvelki cümlelerin evvelki cüz'ü mukâbelesine, ikinci cüz'ü ikinci cüz'ün mukâbelesine, üçüncü cüz'ü üçüncü cüz'ün mukâbelesine bunun üzerine kelâm icrâ oluna. Pes iki cümlelerin her birisi eğer *ilâ gayri nihâye* biri birine muvâfık olup giderse lâzım gelir nâkıs zâ'id gibi ve zâ'id nâkıs gibi ola. Ve nâkıs zâ'id gibi dahi zâ'id nâkıs gibi olmak câ'iz olmadığı zâhirdir. Zîrâ lâzım gelir cüz' külle ve küll cüz'e beraber ola. Ve küll cüz'üne ve cüz' küllüne beraber olmak bâtil olduğu zâhirdir. Ve eğer evvelki cümlelerin cüz'lerinden her bir cüz'ün mukâbelesinde âhar gibi cümlelerin cüz'lerinden birisi mukâbil olmazsa lâzım gelir evvelki cümlede bir cüz' buluna ki ikinci cümlede ânın mukâbelesinde bir cüz' bulunmasa bundan lâzım gelir ki ikinci cümle mütenâhiye ola. Ve ikinci cümle mütenâhiye olmakdan lâzım gelir evvelki cümle dahi mütenâhiye ola. Zîrâ evvelki cümle ikinci cümlelerin üzerine mütenâhî ola-

cak mikdârı ziyâde olunması farz olundu idi. Bundan lâzım gelir havâdis-i [87b] gayr-ı mütenâhiye farz ettiğimiz mütenâhi olup nev' hasebiyle kadim olmaya ve bundan lâzım gelir havâdisden hâlî olmayan hâdis ola. Ve bunun muktezâsı oldur ki cevherler havâdisden hâlî değildir. Ol cevher hâdis ola ve her hâdis olan şey' için lâzımdır bir muhdis ya'nî yaradıcıdan bir şey' ola. Zîrâ ki hâdis olan şey' mümkündür. Ve her mümkünin varlığı ve yokluğu kendi zâtından değildir, gayrıya ihtiyâc iledir. Bundan lâzım geldi ki her hâdis olan şey' için bir yaradıcıdan ola ve yaradıcı olan şey' lâzımdır vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olan şey' ola. ya'nî vücûdu kendi zâtının iktizâsıyla olup gayrıya muhtâc olmayan şey' ola. Zîrâ yaradıcılık sıfatı sübûtiyyedir; ve sıfat-ı sübûtiyye bulunmasının muktezâsı oldur ki mevzûfu mevcûd olup ma'dûm olmaya. Bundan ma'lûm oldu ki yaradıcı ma'dûm olmak câ'iz olmayıp mevcûd olması lâzım ola. Ve yaradıcı mevcûd olduğu takdirce ol yaradıcı mümkün'l-vücûd olmak câ'iz değildir. Zîrâ mümkün'l-vücûd olursa lâzım gelir cevherin yaradıcısı yâ kendi zâtı ola yâ araz ola. Zîrâ mümkün'l-vücûd iki kısımdır; birisi cevherdir, birisi arazdır. Ve cevher mutlakâ yokdan var olmuşdur, nitekim beyânı sebkât eyledi. Ve araz dahi mutlakâ yokdan var olmuşdur. Zîrâ ki araz cevher ile kâ'imdir ve mahallin yok olmasından lâzım gelir. Sıfat dahi [88a] yok ola. Pes cevheri yaradan şey', eğer cevherin kendi zâtı yâ araz olursa lâzım gelir cevher yâ araz bulunduğundan evvel cevher yâ araz bulunup ondan sonra cevher yaradıla. Zîrâ bir şey' yaratmak sıfatıyla sıfatlanmak bunun üzerine mebnîdir ki ol şey' evvelâ kendisi buluna, ondan sonra yaratmak sıfatıyla sıfatlana, nitekim beyânı geçdi. Pes cevheri yaradan şey' eğer cevherin kendisi olursa lâzım gelir cevher bulunduğundan öndin buluna. Ondan sonra kendini yarada ve cevheri yaradan şey' eğer araz olursa araz bulunduğundan öndin arazın bulunması lâzım geldiği zâhirdir. Ve şey' bulunduğundan evvel bulunup dahi yaratmak bâtıl olduğu bedîhîdir. Pes lâzım geldi ki "Yaradıcı olan şey' vâcibü'l-vücûd li-zâtihî ola." demişlerdir.

[11] **Cevherin mümkün** olmak sıfatıyla Hak Te'âlâ'nın varlığı üzerine istidlâlin tasvîrinde "Cevher mümkündür, ya'nî varlığı kendi zâtından değildir. Zîrâ cevher iki kısımdır; cevher-i ferddir, cisimdir. Zîrâ bundan hâlî değildir ki ol cevher yâ âhardan mürekkebe ola, yâ mürekkebe olmaya. Eğer eczâdan mürekkebe olursa cisim olur. Eğer eczâdan mürekkebe olmazsa cevher-i ferd olur. Ve bu iki kısımdan her birisi mümkündür. Ammâ cismin

mümkün olması zîrâ mürekkebdir ve mürekkeb olan şey' kendinin cüz'leri ki kendine mugâyirdir ve ol cüz'lere muhtâcdır. Ve her şey' ki kendinin gayrısına muhtâcdır mümkündür. Bundan [88b] lâzım geldi ki cisim mümkün ola. Ammâ cevher-i ferdin mümkün olması zîrâ cevher-i ferddes kesret vardır ve vâcibü'l-vücûdda kesret yoktur, bundan lâzım geldi ki cevher-i ferd mümkün ola. Ve her mümkün için bir yaratıcıdan lâzımdır, nitekim beyânı sebkât eyledi. Bundan lâzım geldi ki Hak Subhânehu ve Te'âlâ mevcûd ola." diye denilmiştir. Lâkin bu zikr olunan delîl da'vâyı ifâde etmesi evvelki delilde zikr olunan ba'zı mukaddimât mülâhazasıyladır.

[iii] **Ve arazın yokdan** var olmasıyla Hak Te'âlâ'nın varlığı üzerine mütekellimîn ikâmet ettikleri delîlin tasvîrinde "Meselâ nutfeyi alakaya dönmüş ve alaka mudgaya ve mudğa lahma döndüğünü biz müşâhede ederiz. Ve nutfeye üzerine bu mikdâr ahvâl ki ârız olur, ânı müdrike ol ahvâl bir sâni' ve hakîmden sâdir ola. Zîrâ bu ahvâl ki tagayyür üzerine olur. Ba'zısı mevcûd olup ba'zısı ma'dûm olmak kendüden olmak muhâldir, bir yaratıcıdan olmak lâzımdır. Ve ol yaratıcı dahi âlim ve hakîm olmak lâzımdır, zîrâ ukalâ âcizlerdir. Bu ef'âlde olan hikmetleri idrâk eylemeğe bundan zâhir olan oldur ki şu'uru ve ilmi olmayan zâtından bu makûle hikmetlere müştemil fi'iller sâdir olmak muhâl ola. Bundan anlanan budur ki bir yaratıcı âlim ü hakîm mevcûd olması lâzım ola." demişlerdir. Dahi eflâkda ve anâsırda ve hayvânâtta ve nebâtâtta ve me'âdinde biz ahvâl müşâhede ederiz kim [89a] "Elbette ol ahvâl bir sâni' ve hakîmden sâdir olması lâzımdır." diye demişlerdir. Ammâ bu delîl dahi matlûbu ifâde etmeye evvelki delîlin ba'zı mukaddimâtını mülâhaza etmekliğinin üzerine mevkûfdur.

[iv] **Ve arazın mümkün** olmak sıfatıyla Hak Te'âlâ'nın vücûdunu isbât etmek için ihtiyâr ettikleri istidlâlin tasvîrinde "Mütekellimîn, cisimler hakikatde biri birine müşâbihlerdir. Zîrâ cisim eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkebdir ve eczâ-i lâ yetecezzâ biri birine mütecânislerdür. Bundan lâzım geldi ki cisimler biri birine müşâbihler ola. Bu takdîrce lâzım gelir her cismin ba'zı sıfatla muttasıf olup âhar ba'zı sıfatla muttasıf olmamasına bir tahsîs edici ola. Ve ol tahsîs edici yâ a'râzdan olur, yâ ecsâmından, yâ cevâhir-i ferdden olur, yâ Tanrı Te'âlâ olur. Evvelki emrden aslâ birisi olmak câ'iz değildir. Ve cevâhir-i ferdeden ve ecsâmından olmadığı sevk-i kelâmdan ma'lûm olmuştur. Ammâ a'râzdan olmak câ'iz olmadığı, zîrâ a'razın hadd-i zâtında cemî' ecsâma nisbeti beraberdir. Pes lâzım geldi ki

tahsis edici a'rázdan olmaya. Pes lâzım oldu ki ol yaradıcı Hak Te'âlâ ola." diye demişlerdir. Ve bu delil matlûbu ifâde etmeğe gine evvelki delîlin ba'zı mukaddimâtını mülâhaza etmeklik üzerine mevkûfdur.

[İkinci Meslek: Filozofların Mesleği]

İkinci meslek hükemâ içindir. Ve hükemâ, Hak Te'âlâ'nın vücûdu-nu isbât etmeğe ihtiyâr etdikleri delîlin tasvîrini ihtiyâr edip nefsi emrde bir şey' vardır, varlığına şübhe yokdur. Pes ol var olan [89b] şey', eğer vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olursa, ya'nî vücûdunda gayrıya muhtâc olmayan şey' olursa matlûbumuz ya'nî Hak Te'âlâ'nın varlığı sâbit olmuş olur. Ve eğer mümkünü'l-vücûd li-zâtihî olursa ya'nî vücûdunda gayrıya muhtâc olan şey' olursa lâzımdır ânın için bir yaradıcı ola. Ve ol yaradıcı eğer vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olursa matlûbumuz ya'nî Hak Te'âlâ'nın varlığı gine sâbit olmuş olur. Ve eğer mümkünü'l-vücûd olursa kelâmı bu tarikle icrâ ederiz. Bu takdîrce lâzım gelir vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olan şey'de nihâyet bula. Zîrâ vâcibü'l-vücûd li-zâtihîde nihâyet bulmazsa pes eğer *ilâ gayri nihâye* mümkünler biri birine müstenid olup giderse lâzım gelir teselsül buluna. Ve eğer dönüp gine mümkün müstenid olursa lâzım gelir devr buluna ve teselsül dahi devr bâtıldır. Bâtıl olduklarının beyânı sebkât eyledi.

[Üçüncü Meslek: *Telvîhât*'ın Yazarının Mesleği]

Üçüncü meslek müte'ahhirinden sâhib-i *Telvîhât*'ındır.⁵⁶⁰ Ve mezkûr meslekin tasvîrinde sâhib-i *Telvîhât* bir mümkünin vücûdunda şek yokdur. Pes ol mümkün eğer vâcibü'l-vücûda müstenid olursa gerekse bi'z-zât müstenid olsun yâ bi'l-vâsıta müstenid olsun lâzım gelir matlûbumuz ya'nî Tanrı Te'âlâ'nın vücûdu sâbit ola. Ve eğer aslâ vâcibü'l-vücûda müstenid olmazsa pes eğer *ilâ gayr-ı nihâye* biri birine müstenid olup giderse lâzım gelir teselsül buluna. Eğer dönüp mümkün müstenid olursa lâzım gelir devr buluna. Ve teselsül dahi devr bâtıldır. Ammâ teselsülün bâtil olması zîrâ mecmû'-ı mümkünât-ı gayr-ı mütenâhiye *min haysu hüve* mecmû'-ı mümkündür. Ol sebebdendir ki kendinin cüz'lerine muhtâcdır ve cüz'ler kendi zâtına mugâyirdir [90a] ve her şey' ki kendüden gayrıya muhtâcdır, mümkündür. Bu takdîrce lâzım gelir mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû'-ı mümkün ola. Ve mecmû'-ı mümkün olduğu takdîrce lâzımdır,

560 Sâhib-i Telvîhât: Bu eser, İsrâkî felsefe akımını kuran meşhur filozof Ebû'l-Fütûh Şihâbüddin Yahyâ b. Habesh b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl'un (ö. 587/1191) Kitâbü't-Telvîhâti'l-Levhîyye ve'l-'Arşîyye adlı eseridir. (Geniş bilgi için bkz. İlhan Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl", *DİA*, 2010, 38: 36-40)

mecmû'-ı mümkünât için bir illetden ola. Ve mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû' ya'nî hey'et-i ictimâ'îyyesiyle dahi mecmû'-ı mümkünât hey'et-i ictimâ'îyyeden kat'-ı nazar ile dahi kendinin cüz'lerinden aslâ bir cüz'ü illet olmak câ'iz değildir. Ammâ mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû'-ı illet olmağa câ'iz olmadığı, zîrâ illetin ma'lûl üzerine mukaddem olması lâzımdır. Ve şey' kendi nefsi üzerine mukaddem olmak mümteni'-dir, câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû'un illeti kendi nefsi olmak câ'iz olmaya. Ammâ cemî' mümkünât hey'et-i ictimâ'îyyeden kat'-ı nazar ile illet olmağa câ'iz olmadığı, zîrâ ki bu dahi hey'et-i ictimâ'îyye ile i'tibâr ettiğimiz mecmû'- mümkünâtın aynıdır. Ve hey'et-i ictimâ'îyye bir emr-i i'tibârîdir. Bu takdîrce eğer mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû' olan şey'e cemî' mümkünât illet olsa hey'et-i ictimâ'îyyeden kat'-ı nazar ile gine lâzım gelir şey' nefsi üzerine mukaddem ola. Ve şey' kendi nefsi üzerine mukaddem olmasının bâtil olduğu zâhirdir. Ve ammâ kendinin cüz'lerinden aslâ bir cüz'ü illet olmak câ'iz olmadığı, zîrâ her cüz' mümkündür ve bir illete muhtâcdır. Pes mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû'un illeti kendinin cüz'ü olsa lâzım gelir cüz' kendi nefesine dahi gayrı cüz'lere illet ola. Ol sebebdan ki eğer ba'zı cüz'lerin illeti mecmû'-ı mümkünât [90b] *min haysu hüve* mecmû'un illeti olan cüz' olmasa gayrı şey' olsa lâzım gelir ol mecmû'un illeti farz ettiğimiz cüz'ü mecmû'a illet olmaya, nitekim zâhirdir. Ve farz ettiğimiz şey' kendinin hilâfına müstelzim olmak bâtildir. Pes bundan lâzım geldi ki mecmû'a illet olan cüz' mecmû'un her bir cüz'üne illet ola. Bu takdîrce lâzım gelir mecmû'a illet olan cüz' kendi nefesine dahi gayrı cüz'lere illet ola. Ve şey' kendi nefesine illet olmak câ'iz değildir, nitekim beyânı sebkât eyledi. Bundan lâzım geldi ki teselsül bâtil ola. Ammâ devrin bâtil olduğu, zîrâ lâzım gelir bir şey' kendi nefesine dahi gayrı mümkünlere illet ola. Ve şey' kendi nefesine illet olmak câ'iz değildir, nitekim beyânı geçdi. Pes lâzım oldu ki mümkünât vâcibü'l-vücûdda nihâyet bula. Ve bundan lâzım gelir ki matlûb ya'nî Hak Te'âlâ'nın varlığı sâbit ola, demişlerdir.

Ve zikr olunan delîle i'tirâz olunan vecihlerden **evvelki i'tirâzın** tasvîrinde delilde lafz-ı mecmû' i'tibâr olunmuşdur. Ve lafz-ı mecmû' ki mümkünât-ı gayrı mütenâhiyeye muzâfdır. Mümkünât-ı gayrı mütenâhiyenin ihâta olunmasını iktizâ eder ve her şey' ki ihâta olunur mütenâhî olur. Bu takdîrce musâdere ale'l-matlûb lâzım gelir. Zîrâ matlûb mümkünâtın mü-

tenâhî olmasıdır. Ve delilde mümkünât-ı gayrı mütenâhiyenin mütenâhî olması üzerine delâlet eder. 'İbâret zikr olunduğu takdîrce da'vâ delilden cüz' gibi olmuş olur, fâsiddir diye denilmiştir. Bunun [91a] mukâbelesinde mecmû'dan murâd bu makâmda mümkünâtdır. Bir haysiyyetle ki mümkünâtdan bir şey' hâric kalmaya. Ve bu ma'nâ ile mecmû' umûr-ı gayr-ı mütenâhiyede tasavvur olunur. Zîrâ ki bu ma'nâ ile mecmû' bulunmak efrâdî gayrı mütenâhiyeye şâmil olan vahdet-i icmâliyye ile mülâhaza etmek kifâyet eder. Her bir ferdini tafsîl ile bilmek lâzım değildir. Ve umûr-ı gayr-ı mütenâhiyede tasavvur olunmağa mümkün olmayan mecmû' bu ma'nâ iledir ki her bir ferdini tafsîl ile bilip dahi ol i'tibâr ile lafz-ı mecmû' itlâk oluna diye cevâb verilmiştir.

Ve ikinci i'tirâzın tasvîrinde mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû'da olan mecmû'dan murâd eğer mecmû'-ı efrâdî ya'nî müteselsile olan mümkünât-ı gayr-ı mütenâhiyeden her birisi murâd olunursa câ'izdir ki ol mecmû'un ya'nî her birisinin illeti kendinin mâ-kablinde olan bir âhar mümkün olup *ilâ gayri nihâye* mümkünler biri birine müstenidler ola. Bu takdîrce lâzım gelmez şey' kendi nefsi üzerine mukaddem ola. Ve eğer mecmû'dan murâd küll-i mecmû'u olursa bu takdîrce mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû' mevcûd olmaz ki illete muhtâc ola. Zîrâ hey'et-i ictimâ'îyye umûr-ı i'tibâriyyeden olup mecmû' *min haysu hüve* mecmû'dan cüz'dür. Ve her emr-i i'tibârî ki bir şey'den cüz'dür ol şey' hâricde mevcûd değildir. Zîrâ cüz' yok olmasıyla lâzım gelir, mürekkeb dahi yok ola diye denilmiştir. Bunun mukâbelesinde mecmû'dan murâd mecmû' *min haysu hüve* mecmû'dur. Ve hey'et-i ictimâ'îyyeyi i'tibâr etmeğe hâcet yoktur. Zîrâ mecmû' dediğimiz gine âhâdın aynıdır ve bu ma'nâ [91b] ile mecmû' hâricde mevcûddur diye cevâb verinilir.

Üçüncü i'tirâzın tasvîrinde mecmû' *min haysu hüve* mecmû' ki mümkündür ve ânın için bir illetden lâzımdır ki denilir ol illetden murâd eğer illet-i tâmmе olursa câ'izdir ki ma'lûlün aynı ola. Eğer denilirse kim nice illet-i tâmmе ma'lûlün aynı olur, bunun biriyle ki illet ma'lûl üzerine vücûdda mukaddem olur. Bunun cevâbı illet-i tâmmenin ma'lûlün üzerine mukaddem olmasını men' edip kabûl etmemekle olur. Zîrâ illet-i tâmmе mecmû'-ı umûrdan ibâretidir ki ol umûrun her birisi muhtâcun-ileyh ola. Bundan lâzım gelen budur ki illet-i tâmmеde dâhil olan umûrdan her birisi ma'lûl olan mecmû'un üzerine mukaddem ola. Ve bundan lâzım gelmez

ki mecmû'-ı umûr illet-i tâmmе olduğu takdîrce kendinin nefsi üzerine mukaddem ola. Bunun misâli mâhiyyetin cüz'lerinden her birisi mâhiyyet üzerine mukaddem olup mecmû' cüz'ler mâhiyyet üzerine mukaddem olmayıp mecmû' cüz'ler mâhiyyetin aynı olduğu gibidir. Bundan ma'lûm oldu ki mecmû' eğer kendi nefsine illet olsa ma'lûl üzerine mukaddem olması lâzım olmaya. Ve eğer illetden murâd ancak fâ'il olursa câ'izdir, mecmû'-ı mümkünât *min haysu hüve* mecmû'un illeti kendinin cüz'ü ola. Eğer su'âl olunursa kim mecmû'un illeti kendinin cüz'ü olduğu takdîrce lâzım gelir ol cüz' kendi nefsine dahi gayrıya illet ola. Ve şey' kendi [92a] nefsine illet olmak câ'iz değildir, nitekim beyân olundu. Cevâb bu lâzım geldiğini men' edip kabûl etmemekle olur. Zîrâ câ'izdir ki ba'zı eczâ illetsiz hâsıl ola, yâhûd gayrı illetle hâsıl ola, diye denilmiştir.

Ve bu üçüncü i'tirâzın cevâbı budur ki “İletden murâd fâ'iliyyetle müstakil olan şey'dir. Ve her bir cüz'ü mümkün olan mecmû'da zıkr olunan ma'nâ ile fâ'il olmakda lâzımdır ki ol mecmû'un cüz'lerinden her bir cüz'üne fâ'il ola. Bu tarikle ki ol cüz'lerin her birisi ol fâ'ile bi'z-zât müstenid ola, yâ ol fâ'ilden sâdır olan şey'e müstenid ola. Zîrâ mecmû'un ba'zı cüz'leri eğer âhar şey'den sâdır olursa lâzım gelir âhar şey'den kat'-ı nazar edip ânın te'sîrini ma'dûm mevzî'inde i'tibâr ettiğimiz takdîrce ma'lûl olan mecmû'un mâhiyyeti hâsıl olmaya dahi lâzım gelir mecmû'a fâ'il-i müstakil farz ettiğimiz şey' fâ'il-i müstakil olmaya. Bundan ma'lûm oldu ki mecmû'a illet olan şey'den murâd fâ'il-i müstakil olduğu takdîrce ol fâ'il mecmû'a fâ'il-i müstakil olmak lâzım olduğu gibi lâzımdır. Gine her bir cüz'üne fâ'il-i müstakil ola. Ve bundan lâzım gelir ol fâ'il kendi nefsine dahi fâ'il-i müstakil ola. Ve şey' kendi nefsine fâ'il-i müstakil olmak câ'iz değildir, nitekim beyânı geçdi. Bundan lâzım geldi ki mecmû'a cüz'ü illet olmak câ'iz olmaya.” diye denilmiştir.

Ve bu cevâb üzerine iki tarikle su'âl îrâd olunur. **Birisi** nakz ile ve **birisi** [92b] mu'âraza ile. **Ve nakz** ile su'âl îrâd olunduğunun tasvîrinde ihtiyâr olunup “**Kaçan ki** vâcibü'l-vücûd li-zâtihî ile mümkün mürekkeb bir şey' farz olursa, ol mürekkeb mümkün olur. Zîrâ cüz'lerine muhtâcdır. Ve her şey' ki muhtâcdır, mümkün olmak lâzımdır. Bundan lâzım geldi ki vâcibü'l-vücûd ile mümkün mürekkeb olan şey' mümkün ola. Bunun biriyle ki mecmû'a fâ'il-i müstakil olan şey' her bir cüz'üne fâ'il-i müstakil olmak câ'iz değildir. Ol sebebdan ki vâcibü'l-vücûd aslâ fâ'ile muhtâc değil-

dir. Bundan ma'lûm oldu ki mecmû'a fâ'il-i müstakil olan şey' her cüz'üne fâ'il-i müstakil olunması da'vâ olunmak makbûl olmaya." diye denilmiştir.

Ve mu'âraza ile su'âl îrâd olunduğunun tasvîrinde "Sizin zikr etdiğiniz delîl eğerçi kim da'vânızı ifâde eder, lâkin mecmû'a fâ'il-i müstakil olan şey' her bir cüz'üne fâ'il-i müstakil olmak lâzım olmadığını ifâde eder. Bizim delîlimiz vardır, bu delîlin tasvîrinde eğer mecmû'a fâ'il-i müstakil olan şey' mecmû'un her bir cüz'üne fâ'il-i müstakil olmak lâzım olsa lâzım gelir eczâsı beyrinde terettüb-i zamânî olan mürekkebe ma'lûl kendinin illeti üzerine mukaddem olmak dahi ma'lûl kendinin illet-i müstakillesinden ayrılmak bâtıldır. Bundan anlanan budur ki mecmû'a fâ'il-i müstakil olan şey' mecmû'un her cüz'üne fâ'il-i müstakil olmak lâzım olmaya. Ammâ ma'lûl kendinin illeti üzerine mukaddem olması lâzım gelmek yâ ma'lûl kendinin illet-i müstakillesinden [93a] ayrılmak lâzım gelmek, zîrâ ma'lûlün evvelki cüz'ü bulunduğu zamânda haşebe gibi serîfe göre ol zamânda mecmû'a illet-i müstakille olan şey', eğer bulunursa lâzım gelir illet-i müstakille bulunup ma'lûl bulunmaya. Ve eğer ol zamânda zikr olunan illet-i müstakille bulunmazsa lâzım gelir ma'lûl bulunup illet-i müstakille bulunmaya. Bundan anlanan oldur ki zikr olunan mâddede iki emrin birisi mütehakkik ola. Ammâ ma'lûl kendinin illeti üzerine mukaddem olması bâtil olduğu, zîrâ lâzım gelir illet bulunmadan ma'lûl buluna. Ve bundan lâzım gelir illet farz ettiğimiz şey' dahi ma'lûl farz ettiğimiz şey' biri birine nisbetle illet ve ma'lûl olmaya. Eğerçi kim âhara nisbetle illet dahi ma'lûl olmak câ'iz olursa ve çünkü ma'lûlün illet üzerine mukaddem olması illetin illet olmasını ve ma'lûlün ma'lûl olmasını giderir. Lazım geldi ki illetin üzerine ma'lûlün mukaddem olması bâtil ola." diye denilmiştir.

Ve zikr olunan nakzın cevâbında "Mecmû'a fâ'il-i müstakil olan şey', her cüz'üne fâ'il-i müstakil olmak lâzımdır dediğimizden murâd mutlâk mecmû' değildir ki cemî' cüz'leri mümkün olmayan mecmû'a dahi cemî' cüz'leri mümkün olan mecmû'a şâmil ola. Belki murâd cemî' cüz'leri mümkün olan mecmû'dur. Bu takdîrce cemî' cüz'leri mümkün olmayan mecmû'la su'âl vârid olmaz." denilmiştir.

Ve mu'âraza tarîkiyle su'âl olunanın cevâbında "Mecmû' için fâ'il-i müstakil iki tarikle i'tibâr olunmak câ'izdir; birisi oldur ki mecmû'un cemî' cüz'leri [93b] ol fâ'ile isnâd oluna; yâ ol fâ'ilden sâdir olan şey'e isnâd oluna. Ve birisi oldur ki illet-i tâmmeye ma'nâsı i'tibâr oluna ve evvelki ma'nâ-

nın üzerine haml olunduğu takdîrce lâzım gelir ma'lûlün bulunmasına bir mâni' bulunmakla fâ'il-i müstakilden ma'lûl tehallûf etmek câ'iz ola. Ve ikinci ma'nânın üzerine haml olunduğu takdîrce lâzım gelir ma'lûl fâ'il-i müstakilden tehallûf etmek câ'iz olmaya. Ve bizim murâdımız fâ'il-i müstakilden bu makâmda evvelki ma'nâdır, nitekim beyân eyledik. Bu takdîrce tehallûf eden mâtde ile su'âl vârid olmaz." diye denilmiştir.

Ve bir tarîk-i âhar ile gine mu'ârazanın cevâbında "Mecmû'un illeti cüz'lerine illet olan şey' olur denilmekden murâd cüz'lerine illet olan şey' mecmû'un illetinden hâric olmaz demektir. Bu takdîrce lâzım gelmez mecmû'a illet olan şey' aynı ile cüz'lerine illet olan şey' ola. Zîrâ câ'izdir ki cüz'lerinden her birisinin illeti olan şey', mecmû'un illeti olan şey'den cüz' ola. Ve bu tevcîh üzre cemî' mümkünâtdan mürekkebe olan mecmû'un cüz'ü olmak câ'iz değildir dediği –ki da'vâ olunmuşdur– ol da'vâ hâsıl olur ve hâsıl olduğunun tasvîrinde zîrâ zikr olunan tevcîh üzre eğer mecmû'un illeti cüz'ü olsa lâzım gelir cüz'ün illeti ol cüz'den hâric olmaya. Bu takdîrce lâzım gelir ol mecmû'a illet olan cüz'ün illeti ma'lûl olan cüz'ün aynı ola, yâ ol cüz'ün cüz'ü ola. Bu tarîkle kelâmı icrâ ederiz. Pes lâzım gelir iki emrden [94a] birisi mütehakkik ola, ya'nî lâzım gelir illet olan cüz' kendi nefesine illet olmasına müntehî ola, yâ ilâ gayrı nihâye gide. Pes eğer ol cüz' kendi nefesine illet olmağa müntehî olursa lâzım gelir bulunmakta şey' kendi nefsi üzerine mukaddem ola. Ve eğer ilâ gayrı nihâye giderse lâzım gelir mercûh olan şey' mütereccih ola. Zîrâ silsilede her cüz' ki mecmû'a illet farz olunur ol mecmû'a illet olan cüz'ün illeti olan cüz' mecmû'-ı silsileye illet olmağa evlâdır. Ve bu tarîk üzerine her cüz'ler kıyâs oluna. Pes lâzım gelir mercûh olan şey', mütereccih ola. Bu iki emrin her birisi ya'nî şey' kendi nefsi üzerine mukaddem olmak dahi mercûh olan şey' mütereccih olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki mecmû'un illeti olan şey' kendinin cüz'lerinden olması câ'iz olmaya denilmiştir. Ve tahkik olunan tarîk bu oldu ki asıl delîlde mecmû'un illeti olan şey' mecmû'un cüz'ü olmak câ'iz olmadığı üzre evvelâ mecmû'un illeti olan şey' mecmû'un cüz'lerine illet olmak lâzım olduğuyla istidlâl edip, sonra mecmû'un illeti mecmû'un cüz'lerine illet olmak lâzım olduğundan murâd cüz'lerine illet olan şey' mecmû'a illet olan şey'den hâric olmaktır diye tevcîh edip ondan sonra mecmû'un illeti mecmû'un cüz'ü olmak câ'iz olmadığı üzre zikr olunan delîl ile istidlâl olunmuşdur. Ve mecmû'un illeti olan şey' mecmû'un [94b]

cüz'ü câ'iz olmadığı üzere ibtidâ bu delîl ile istidlâl olunmak câ'izdir ki mecmû'un illeti mecmû'un cüz'ü olmak câ'iz değildir. Zîrâ mecmû'un cüz'lerinin illeti mecmû'un illetinden hâric değildir. Pes eğer mecmû'un illeti kendi cüz'lerinden birisi olsa lâzım gelir ol mecmû'a illet olan cüz'ün illeti ol cüz'ün ma'lûlû vâki' olan cüz'ün aynı ola. Yâ ol ma'lûlün cüz'ü ola. Bu tarîkle kelâmı icrâ ederiz. Pes lâzım gelir iki emrin birisi mütehakkik ola ya'nî lâzım gelir illet olan cüz' kendi nefesine illet olmasına müntehî ola. Yâ ilâ gayrı nihâye gide. Pes eğer ol cüz' kendi nefesine illet olmakda müntehî olursa lâzım gelir şey' kendi nefsi üzerine mukaddem ola. Ve eğer ilâ gayrı nihâyeye giderse lâzım gelir mercûh olan şey' mütereccih ola. Zîrâ silsilede her cüz' ki mecmû'-ı silsileye illet olmağa evlâdır, nitekim zâhirdir. Ve bu tarîkle cemî' cüz'ler kıyâs oluna. Pes lâzım gelir mercûh olan şey' mütereccih ola. Ve bu iki emrin her birisi ya'nî kendi nefsi üzerine şey' mukaddem olmak dahi mercûh olan şey' mütereccih ve râcih olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki mecmû'un illeti olan şey', kendinin cüz'lerinden olmak câ'iz olmaya diye denile. Ve evvelki tarîkle istidlâl olunduğu takdîrce eczâsı bey-ninde terettüb-i zamânî olan mürekkebe ma'lûl kendinin üzerine mukaddem olmak lâzım gelip [95a] yâ ma'lûl kendinin illeti müstakillesinden ayrılmak lâzım gelir diye bunlar ile su'âl vârid olduğu hâle zikr olunan delîl ile istidlâl olunduğu takdîrce zikr olunan iki emrden birisi lâzım gelir diye bu tarîkle su'âl vârid olmaz ve su'âl vârid olmadığına üzerine zikr olunan vechin tasvîrinde zîrâ zikr olunan delîl üzere câ'izdir ki cüz'lerinden her birisinin illeti olan şey' mecmû'un illeti olan şey'den cüz' ola ve mecmû' illetler *min haysu hüve* mecmû' mecmû'a illet ola. Bu takdîrce ma'lûlün mukaddem olan cüz'ü bulunduğu zamânda ol cüz'ün illet-i tâmmesi dahi bulunur ve mu'ahhar olan cüz'ü bulunduğu zamânda ol cüz'ün illet-i tâmmesi dahi bulunur. Ve iki illetin mecmû'u bulunduğu zamânda ma'lûl olan mecmû' bulunur, ol sebebdan mezkûr su'âller vârid olmaz." denilmiştir.

[Dördüncü Meslek: Bazı Efâzilin Mesleği]

Dördüncü meslek bazı efâzilin ihtiyâr ettiği'dir. Ve mezkûr ba'zı efâzıl Hak Subhânehû ve Te'âlâ'nın vücûd-ı şerîfini isbât etmeğe ihtiyâr ettiği mesleğin tasvîrinde Vâcibü'l-vücûd li-zâtihî, ya'nî Tanrı Te'âlâ mevcûddur, zîrâ vâcibü'l-vücûd eğer mevcûd olmazsa lâzım gelir cemî' mevcûdât mümkün ola. Zîrâ mevcûd yâ vâcibü'l-vücûd li-zâtihîdir, yâ mümkünü'l-vücûd li-zâtihîdir; bu iki kısımdan gayrı kısım yokdur. Pes Vâcibü'l-vücûd li-zâtihî

mevcûd olmadığı takdîrce lâzım gelir cemî' mevcûdât bir haysiyyetle ki aslâ [95b] bir ferd ol cemî' farz ettiğimizden hâric olmaya. Ol cemî' mevcûdât mümkün ola. Ve cemî' mevcûdât mümkün olduğu takdîrce lâzım gelir ol cemî' bir müstakil yaratıcıya muhtâc ola ki ol müstakil yaratıcı mevcûd iken cemî' mümkünâtın cümlesi yok olmak câ'iz olmaya. Zîrâ mâdemki bir şey' bir âhar şey'in yok olmasına cemî' tarîklerini men' eylemeye ol şey' âhar ki şey'in vücûdunu icâd eylemez. Bundan lâzım geldi ki müstakil yaratıcı dediğimiz şey' mevcûd iken cemî' mümkünâtın yok olması gerekse her bir ferdin yok olmasıyla olsun yâ ol mecmû'un ba'zı ferdi yok olmasıyla olsun, eğer mümteni' olmayıp câ'iz olursa lâzım gelir ol müstakil yaratıcı olan şey' ol cemî' mümkünâtın müstakil yaratıcısı olmaya. Bunun biriyle ki müstakil yaratıcı farz ettik idi. Bundan lâzım geldi ki müstakil yaratıcı mevcûd iken cemî' mümkünâtın yok olması câ'iz olmaya. Gerekse her ferdi yok olmakla olsun yâ ba'zı efrâdı yok olmakla olsun. Ve bir şey' ki mümkünâtın cemî' cüz'lerinin yâ ba'zı cüz'lerinin ademini farz ettiğimiz takdîrce ol cüz'lerin ademi ol şey'in vücûduna göre mümteni' olup câ'iz olmaz. Ol şey' mecmû'-ı mümkünâtdan hâric olur mecmû'-ı mümkünâtın aynı yâ cüz'ü olmak câ'iz değildir. Zîrâ mecmû'-ı mümkünâtın ma'dûm olması yâ ba'zı cüz'lerinin ma'dûm olması kendi zâtlarına göre câ'izdir, mümteni' değildir. Zîrâ eğer ademleri kendi zâtlarına göre mümteni' olsalar [96a] lâzım gelir vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olalar. Bunun biriyle ki mümkün olduklarını farz ettik idi. Bundan lâzım geldi ki ol mûcid-i müstakil cemî' mümkünâtdan hâric ola. Ve ol hâric olan mûcid-i müstakil vâcibü'l-vücûd olur. Zîrâ hâricde vâcibü'l-vücûd ile mümkünü'l-vücûddan gayrı bir şey' mevcûd değildir. Nitekim taksîm şey'de ma'lûm olmuştur. Çünkü mûcid-i müstakil olan şey' mümkünü'l-vücûd olmadı. Pes lâzım geldi ki vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olan demiştir.

[Beşinci Meslek: Vâcibü'l-Vücûdun Zorunluluğu]

Beşinci meslek tasvîrinde "Vâcibü'l-vücûd li-zâtihî, ya'nî Tanrı Te'âlâ vardır, zîrâ eğer vâcibü'l-vücûd bulunmazsa lâzım gelir vâcibü'l-vücûd li-gayrihî, ya'nî mümkün bulunmaya. Bundan lâzım gelir aslâ bir şey' hâricde bulunmaya. Zîrâ mevcûd olan şey' vâcibü'l-vücûd li-zâtihî ile mümkünü'l-vücûd li-zâtihîye münhasırdır, gayrı şey' yokdur. Pes eğer ikisi dahi bulunmazsa lâzım gelir aslâ bir şey' bulunmaya. Ammâ vâcibü'l-vücûd li-zâtihî bulunmadığı takdîrce vâcibü'l-vücûd li-gayrihî ya'nî mümkünü'l-vü-

cûd bulunmamak lâzım geldiği. Zîrâ vâcibü'l-vücûd bulunmadığı takdîrce lâzım gelir cemî' mevcûdât mümkün ola. Ve mümkünâtdan mürekkeb olan mecmû'un yok olmasına bir mâni' şey' yoktur. Bundan lâzım geldi ki mümkün bulunmaya. Ammâ kendi zâtına göre yok olmasına mâni' bir şey' olmadığı, zîrâ mümkündür ve mümkünin hâli budur ki varlığı ve yokluğu kendinin üzerine ârız olmak câ'iz [96b] ola. Ammâ kendinin gayrısına göre yok olmağa mâni' bir şey' olmadığı, zîrâ mümkünin yok olmasını men' eden vâcibü'l-vücûddur. Ve bizim farz ettiğimiz üzre vâcibü'l-vücûd mütehakkik değildir. Bu takdîrce lâzım gelir cemî' mümkünât yok ola. Ammâ vâcibü'l-vücûd li-zâtihî dahi vâcibü'l-vücûd li-gayrihî ya'nî mümkün bulunmadıkları takdîrce aslâ bir şey' bulunmamak lâzım geldiğini, zîrâ bir şey'in mâdemki bi'z-zât vücûdu vâcib olmaya yâ gayrı şey'le vücûdu vâcib olmaya ol şey' bulunmak câ'iz olmaz. Bundan lâzım gelen oldur ki vâcibü'l-vücûd li-zâtihî, dahi vâcibü'l-vücûd li-gayrihî ya'nî mümkün bulunmadıkları takdîrce aslâ bir şey' bulunmaya.” denilmiştir.

[Altıncı Meslek: Mümkün, bir müreccihe muhtaçtır]

Altıncı mesleğin tasvîrinde “Mümkün kendinin vücûduna kendi zâtı illeti müstakille değildir, zîrâ mümkün oldur ki vücûdunda gayrıya muhtâc ola. Bunun muktezâsı oldur ki kendi zâtına illet-i müstakille olmaya ve mümkün âhar şey'i icâd etmeğe ya'nî yaratmağa gine müstakil değildir. Zîrâ icâd mertebesi kendinin vücûdunun mertebesinde mu'ahhardır, nitekim beyân olundu. Ve çünkü vücûduna illet-i müstakille değildir. Bundan lâzım gelir âhar şey' icâdda dahi illet-i müstakille olmaya. Pes mevcûd eğer mümkün münhasır olsa lâzım gelir aslâ bir şey' hâricde bulunmaya. Zîrâ mümkün eğerçi kim müte'addiddir lâkin vücûd ile ve icâd ile müstakil değildir, âhara muhtâcdır. Ve çünkü âhar şey' yoktur. Pes lâzım gelir icâd ve vücûd bulunmaya. Ve bunun [97a] muktezâsı oldur ki aslâ hâricde bir şey' bulunmaya. Bunun biriyle hâricde nice şey'ler mevcûdlardır. Pes bundan lâzım geldi ki vâcibü'l-vücûd mevcûd ola.” denilmiştir.

Ve Hak Te'âlâ'nın vücûdunu isbât etmek makâmında şübehât-ı kesîre vardır ki İmâm Râzî⁵⁶¹ kendinin kitâblarında îrâd edip ol şübhe-lerden cevâb vermiştir. Lâkin cümle şübhelerinin hâsılı bir emre râcî'dir.

561 Fahreddin er-Râzî Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), Eş'arî âlimlerinden biri olup kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fihkî alanlarına dair çalışmalarıyla meşhurdur.

Bu tarikle ki Hak Te'âlâ'nın vücûdunu isbât etmek mes'elesinde dahi her mes'ele ki murâd olur, ol mes'eledede biri birine mukâbil ve muhâlif iki mezheb i'tibâr edip dahi mâni'atü'l-huluv tarikiyle ol mezheblerin bey-ninde terdîd edip ondan sonra her bir mezheb âhar mezhebin delîli ile ibtâl oluna. Tâ ki mâ-beynlerinden kadr-i müşterek nefy olunmak lâzım gele. Ve ol şübhe-i icmâl ile hall etmek iki mezhebden kankı mezheb za'îf olursa ol za'îf mezhebin delîlinde kadh etmek ile olur. Yâ iki mezhebden her birisinin delîllerinde kadh etmek ile olur, eğer mümkün olursa. Zîrâ câ'izdir ki iki mezhebden her birisinin delîli za'îf ola ve iki mezhebin delîl-leri bâtil olmakdan lâzım gelmez ki mes'elesi bâtil ola. Tâ ki emreyn-i mütekâbileynin irtifâ'ı ve yok olması lâzım gele. Zîrâ ki medlûl lâzımdır ve delîl melzûmdur ve melzûmun intifâsı ve yok olması lâzımın intifâsına ve yok olmasına müstelzim olmaz. Zîrâ câ'izdir ki [97b] lâzım melzûmdan e'amm ola, harâret gibi nâra nisbetle meselâ nârın ma'dûm olması harâretin mutlak ma'dûm olmasına müstelzim değildir. Eğerçi kim nârdan hâsıl olan harâretin ma'dûm olmasına müstelzim olursa ve **ol cümle** şübhelerden **evvelki** şübhenin tasvîrinde Hak Te'âlâ ma'dûmdur, zîrâ eğer mevcûd olsa vücûd-i hâssî yâ kendi mâhiyyetinin aynıdır, nitekim hükemâ zâhib olmuşlardır, yâ mâhiyyetinin üzerine zâ'ididir, nitekim mütekellimîn zâhib olmuşlardır. Ve vücûd-i hâssî kendi mâhiyyetinin aynı olmak dahi mâhiyyeti üzerine zâ'id olmak bâtildir. Ammâ aynı olmak bâtil olduğu, zîrâ cemî' mâhiyyât beyninde vücûd müşterekdir. Pes eğer müşterek olan vücûd kendi mâhiyyetinin aynı olsa lâzım gelir cemî' mevcûdâtla mahlût ola, hattâ kâzûrâtla ⁵⁶² *الله عن ذلك علوا كبيرا* bundan anlanan oldur ki vücûdu kendi mâhiyyetinin aynı olmak câ'iz olmaya. Ammâ vücûdu kendi mâhiyyeti üzerine zâ'id olmak câ'iz olmadığı, zîrâ eğer vücûdu mâhiyyetinin üzerine zâ'id olsa lâzım gelir vücûdu kendi mâhiyyetine ma'lûl ola. Zîrâ gayrı şey'e ma'lûl olsa olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir kendi bulunduğundan evvel bulunup ondan sonra kendi vücûdunu icâd ede. Ve şey' kendi nefsi üzerine vücûd ile mukaddem olmak câ'iz değildir. Bundan anlanan oldur ki vücûdu kendi mâhiyyeti üzerine gine zâ'id olmak câ'iz [98a] olmaya. Ve bu iki mukaddimedden lâzım geldi ki Hak Te'âlâ mevcûd olmaya diye denilir. Ve zikr olunan şübheden cevâb yâ Hak Te'âlâ'nın vücûdu kendi mâhiyyetinin aynı olduğu takdîrce ol vücûd mevcûdât beyninde müşterek olduğunu men' edip vücûdât-ı hâsseye ârız olan mefhûm vücûdun müşte-

562 Yüce Allah böylesi iftiralardan münezzehtir.

rek olduğunu beyân etmekle olur. Yâ Hak Te‘âlâ’nın vücûdu kendi mâhiyyeti üzerine zâ‘id olduğu takdîrce Hak Te‘âlâ kendinin üzerine vücûduyla mukaddem olmak lâzım geldiğini men‘ edip kabûl etmekle olur.

Ve şübhelerden ikinci şübhenin tasvîrinde “Hak Te‘âlâ mevcûd değildir, zîrâ mevcûd olsa yâ fâ‘il-i muhtâr olur, nitekim mütekellimîn zâhib olmuşlardır. Yâ fâ‘il-i mûcib olur, nitekim hükemâ zâhib olmuşlardır. Ve fâ‘il-i muhtâr olmak dahi fâ‘il-i mûcib olmak câ‘iz değildir. Bundan lâzım geldi ki Hak Te‘âlâ mevcûd olmaya. Ammâ fâ‘il-i muhtâr olmak câ‘iz olmadığı, zîrâ âlem Hak Te‘âlâ’ya müsteniddir. Ve âlemin kadîm olması delîl ile beyân olunmuşdur ve kadîm olan şey’ ise fâ‘il-i muhtâra müstenid olmaz. Zîrâ bir şey’i ki fâ‘il-i muhtâr halk eder, elbette halk etmek fâ‘il-i muhtârın kasdı sebkât edip ve kasd etdiği zamânda ma‘dûm olmak lâzımdır. Ve ma‘dûm olmak ol şey’ kadîm olmağa münâfidir. Bundan lâzım geldi ki kadîm olan şey’ fâ‘il-i muhtâra müstenid olmak câ‘iz olmayıp ve Hak Te‘âlâ’nın fâ‘il-i muhtâr olması bâtil ola. Ammâ Hak Te‘âlâ’nın [98b] fâ‘il-i mûcib olması bâtil olduğu, zîrâ eğer fâ‘il-i mûcib olsa lâzım gelir yâ teselsül⁵⁶³ buluna, yâ şimdiki hâlde hâdis olan şey’ kadîm ola. Zîrâ bundan hâlî değildir ki şimdiki hâlde hâdis olan şey’ bi’z-zât fâ‘il-i mûcibe müstenîd olup fâ‘il-i mûcibin mü’essir olmasının cemî‘ şerâ’iti ezelde mütehakkık ola. Yâ cemî‘ şerâ’iti ezelde mütehakkık olmaya. Eğer bi’z-zât fâ‘il-i mûcibe müstenîd olup mü’essir olmasının cemî‘ şerâ’iti ezelde mütehakkık olursa lâzım gelir şimdiki hâlde hâdis olan şey’ kadîm ola. Zîrâ cemî‘ şerâ’iti müstecmî‘ olan fâ‘il-i mûcibden eser ayrılmak câ‘iz değildir ve eğer ezelde cemî‘ şerâ’ite müstecmî‘ olmazsa lâzım gelir teselsül mütehakkık ola. Zîrâ her eser ki farz olunur, ol eserde te’sîr etmek bir emr-i hâdis üzerine mevkûf olur. Bu tarîkle kelâmı icrâ ederiz, ilâ gayr-ı nihâye bundan lâzım gelir teselsül buluna. Zîrâ bu takdîrce her hâdis mevkûf olur hâdis-i âhar üzerine ilâ gayr-ı nihâye. Ve şimdiki hâlde hâdis olan şey’ kadîm olmak dahi teselsül bâtildir. Teselsülün bâtil olduğu umûr-ı âimme bahsinde burhân-ı tatbîk ile işâret olunur inşâ‘allâh. Ve şimdiki

563 Teselsül: Sözlükte “bir şeyin parçalarını zincir gibi birbirine eklemek” anlamındaki selsele kökünden türeyen teselsül “kesintiye uğramadan ardı ardına devam etmek” mânasına gelir. Terim olarak da “nesne ve olayların sebep-sonuç ilişkisi içinde geriye doğru sonsuzca sürüp gitmesi anlamındadır.” İslâm âlimleri, Allah’ın varlığını kanıtlamak amacıyla geliştirdikleri hudûs veya İslâm filozoflarından aldıkları imkân delilinde hâdis ve mümkün varlıkların meydana gelebilmesi için öngörülen illet-ma‘lûl silsilesinin kadîm ve vâcib bir ilk illette durmasını zorunlu görürler. Dolayısıyla onlar, sebep-sonuç ilişkisinin sonsuz kadar geri götürülebilmesini imkânsız kabul ederler. (Geniş bilgi için bkz. Osman Demir, “Teselsül” *DİA*, 2011, 40:536-538)

hâlde hâdis olan kadîm olması bâtil olduğu bedâhetle ma'lûmdur.” diye denilmiştir.

Ve zikr olunan şübheden cevâb Hak Te'âlâ'nın fâ'il-i muhtâr olduğunu ihtiyâr edip ve kadîm fâ'il-i muhtâra müstenîd olmaz denilen mukaddimeyi men' [99a] etmekle olur. Nitekim Âmidî⁵⁶⁴ tecvîz edip demiştir ki “Bi-tarîki'l-kasd îcâd ma'lûlün vücûdu üzerine sebkât-i zâtîyye ile sâbıkdır, sebkât-i zamânîyye ile sâbık değildir. Nitekim bi-tarîki'l-îcâb îcâd ma'lûlün vücûdu üzerine sebkât-ı zâtîyye ile sâbıkdır, sebkât-i zamânîyye ile sâbık değildir.” diye zikr etmiştir. Üçüncü şübhenin tasvîrinde “Hak Te'âlâ mevcûd değildir. Zîrâ eğer mevcûd olsa, iki emrden hâli olmaz; yâ cüz'îyyâtı bilir yâ bilmez. Eğer cüz'îyyâtı bilirse lâzım gelir Hak Te'âlâ'nın zâtında tagayyür buluna. Zîrâ ki cüz'lerinin hâli mütegayyir olur. Meselâ Zeyd ba'zı zamânda kıyâmla sıfatlanıp ve ba'zı zamânda ku'ûd ile sıfatlanıp bu tarikle mütegayyir olur. Pes eğer Hak Te'âlâ ol cüz'îyyâtı bilse lâzım gelir kendünün zâtında tagayyür buluna ve kendünün zâtında tagayyür bulunmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki Hak Te'âlâ cüz'îyyâtı bilmeye ve cüz'îyyâtı bilmeyen şey' vâcibü'l-vücûd olmak câ'iz değildir, belki hâdis olur. Zîrâ havâdise mahal olan şey' hâdisdir, nitekim sâbıkda beyân olundu. Ve eğer Hak Te'âlâ cüz'îyyâtı bilmezse lâzım gelir cüz'îyyâtda müşâhede olunan ef'âl-i muhkeme ilmi olmayan şey'e isnâd oluna. Bunun biriyle ki ilmi olmayan şey'e ef'âl-i muhkemeyi isnâd eylemek akıl ile butlânı ma'lûmdur.” diye denilmiştir.

Ve zikr olunan şübheden cevâb “Hak Te'âlâ'nın cüz'îyyâtı âlim olduğunu ihtiyâr edip ve ilim ma'lûma mutâbık olmak lâzım olduğundan ma'lûmun mütegayyir olması zât-ı ilmin mütegayyir omasını iktizâ ettiğini men' edip tagayyür ilmin [99b] zâtında olmayıp tagayyür zât-ı ilmin ma'lûma ettiği ta'allukunda olur.” demekle olur. **Ve zikr olunan şübheleri** îrâd etmekden maksûd bahsi tevsî' etmektir. **Ve Hak Te'âlâ'nın vücûdu** kendi zâtından olup yok olması câ'iz olmadığından lâzım geldi ki Hak Te'âlâ'nın vücûdu ezelî ve ebedî ola, zîrâ muktezâ muktezâiden ayrılmak câ'iz değildir.

564 Âmidî, Seyfeddin; Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî (ö. 631/1233), Eş'arî kelâmcısı ve usûl-i fıkıh âlimidir. Diyarbakır'da doğan, Bağdat ve Şam'da eğitimi tamamlayan Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, *Gayetü'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm*, *el-İhkâm fî Usûli'l-Abkâm* gibi eserleriyle tanınmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Emrullah Yüsel, “Âmidî, Seyfeddin”, *DİA*, 1991, 3:57-58)

[İkinci Matlab: Allah'ın Zâtı Diğer Varlıklardan Farklıdır]

İkinci matlab, Tanrı Te'âlâ'nın zâtı sâ'ir zâtlara muhâlif olduğunun beyânındadır.⁵⁶⁵ Bilgil ki, Şeyh Eş'arî ile Ebü'l-Hasan-ı [Hüseyn] Basrî'nin⁵⁶⁶ katında Tanrı Te'âlâ'nın zâtı sâ'ir zâtların cem'isine muhâlifdir.

Ve Kudemâ-i mütekellimîn katında Tanrı Te'âlâ'nın zât-ı şerîfi, sâ'ir zâtlara zât u hakikat olmak husûsunda müşâbihdir ve sâ'ir zâtlardan dört hâl ile mümtâz olup ol dört hâl ancak Hak Te'âlâ'da bulunup gayrı zâtlarda bulunmamakla ayrılır. Ve ol dört hâlden murâd; vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olmakdır, hayy olmakdır, âlim-i tâm olmakdır, kâdir-i tâm olmakdır. **Ve Ebû Hâşim**⁵⁶⁷ katında zıkr olunan dört hâli icâb eden beşinci hâl ki ulûhiyyetdir. Ol hâl ile sâ'ir zâtlardan mümtâz olup ayrılır.

Ve Şeyh Eş'arî ile Ebü'l-Hasan-ı [Hüseyn] Basrî da'vâları üzerine zıkr etdikleri delîlin tasvîrinde, "Eğer Tanrı Te'âlâ gayrı şey' ile zâtta ve hakikatde müşterek olsa lâzım gelir te'ayyün ile biri birinden mümtâz olup ayrıla. Zîrâ iki şey' ki tamâm mâhiyyetde müştereklerdir. Meselâ Zeyd ile [100a] Amr, mâhiyyet-i insânda müşterek oldukları gibi, lâzımdır te'ayyün ve teşahhus ile biri birinden mümtâz olup ayrıla, tâ kim te'addud ma'nâsı buluna ve hakikatler beyninde müşterek olan şey' hakikatlerin biri birinden mümtâz olmasına sebep olan şey'in gayrı olması lâzım olduğunda şübhe yoktur. Bundan lâzım gelir ki Hak Te'âlâ'nın hakikati cüz'lerden mürekkeb ola. Ve her şey' ki cüz'lerden mürekkeb olur lâzımdır mümkünü'l-vücûd li-zâtihî olup vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olmaya. Zîrâ ki mürekkeb bulunmakta kendinin cüz'lerine muhtâcdır ve cüz'leri mürekkebin gayrıdır. Pes lâzım gelir kendinin gayrisine muhtâc ola ve her şey' ki kendinin gayrisine muh-

565 Krş. İci, *Mevâkıf*, 269; Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, III, 28.

566 Ebü'l-Hüseyn el-Basrî: Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044), Mu'tezile kelâmcısı ve fıkıh âlimidir. Ebü'l-Hüseyn Mu'tezile'ye ait tabakat kitaplarında, hocası Kâdî Abdülcebbâr'ın da mensup olduğu ve büyük ölçüde Ebû Ali el-Cübbâî ile Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin görüşlerinin etkisinde kalan Basra Mu'tezilesi kelâmcıları arasında sayılır. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî", *DİA*, 1994, 10: 326-328)

567 Cübbâî, Ebû Hâşim: Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (ö. 321/933) Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin büyük imâmlarından biridir. Mu'tezile imâmlarının önde gelenlerinden Ebû Ali el-Cübbâî'nin oğlu olup onun gibi Cübbâî nisbesiyle anılır. Babasından ve devrinin meşhur âlimlerinden öğrenim gördü. Kısa zamanda büyük bir âlim olarak şöhret kazandı ve özellikle kelâmî konulardaki dirayeti sayesinde Mu'tezile'nin büyük imâmları arasında yer aldı. Mezhebin dokuzuncu tabakasındaki âlimlere göre yaşı küçük olmasına rağmen bu tabakaya girmeyi başardı. Bu sırada ders arkadaşı Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ile de kelâmî konularda münazaralar yaptığı bilinmektedir. Bağdar'ta vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Avni İlhan, "Ebû Hâşim el-Cübbâî", *DİA*, 1994, 10:146-147).

tâcdır, lâzımdır mümkünü'l-vücûd ola, nitekim sâbıkda beyân olundu. Pes lâzım gelir vâcibü'l-vücûd dediğimiz şey', vâcibü'l-vücûd olmayıp mümkünü'l-vücûd ola ve vâcibü'l-vücûd olan mümkünü'l-vücûd olmak bâtıldır. Bundan lâzım gelir ki vâcibü'l-vücûd olan şey'in zâtı sâ'ir zâtlara mümâsil ve müşâbih olmaya.” demişlerdir.

Ve kudemâ-i mütekellimîn kendilerinin da'vâları üzerine getirdikleri delillerden birisinin tasvîrinde “Zât münkasım olur vâcibü'l-vücûd li-zâtihîye, dahi mümkün. Nitekim denilir zât iki kısımdır; vâcibü'l-vücûddur, mümkünü'l-vücûddur. Ve kısmet olunan şey' kendinin kısımları beyninde bölünmek lâzımdır. Bundan lâzım gelir ki Hak Sübhânehû ve Te'âla'nın zâtı zât husûsunda sâ'ir [100b] zâtlara müşâbih ola.” diye denilmiştir.

İkinci delilin tasvîrinde “Biz bir zâtı cezm ederiz, bunun biriyle ki husûsiyyetinde tereddüd ederiz, vâcibü'l-vücûd yâ cevher yâ araz olduğunda. Pes eğer zâtda biri birine mümâsil olmasalar idi, zâtı cezm ettiğimiz takdîrce husûsiyyet-i vâcibü'l-vücûdda tereddüd etmezdik. Bunun biriyle ki husûsiyyet-i vâcibü'l-vücûdda tereddüd ederiz. Bundan lâzım geldi ki, Hak Te'âla zâtda sâ'ir zâta mümâsil ola.” demişlerdir.

Ve kudemâ-i mütekellimîn cânibinden Eş'arî ile Ebü'l-Hüseyn Basrî'nin delillerine cevâb “Hak Te'âlâ'nın zâtı, sâ'ir zâtlara zâtda ve hakikatde müşterek olmakdan Hak Te'âlâ'nın zâtı mürekkeb olmak lâzım geldiğini men' edip müşterek olan zât-ı mahsûsa değildir, belki mefhûm-ı zâtdır. Ve mefhûm-ı zât, zât-ı mahsûsaya ârızdır, cüz'i değildir.” denilmekle olur. Ve zikr olunan mağlata⁵⁶⁸ ârızla ma'rûz beynini fark eylememekden nâî olur. Ve bu mağlata çok yerde mütehakkık olur. Cümleden birisinin tasvîrinde “Vücûd cem' mâhiyyât beyninde müşterekdir. Zîrâ biz vücûdu tasavvur ederiz. Bunun biriyle ki husûsiyyet-i mâhiyyetde tereddüd ve şübhe ederiz. Pes eğer vücûd mâhiyyâtın aynı olsa lâzım gelir vücûd tasavvur olundukda husûsiyyet-i mâhiyyet dahi tasavvur olunup tereddüd ve şübhe olunmaya ve çünkü husûsiyyet-i mâhiyyetde tereddüd olunur. Lâzım geldi ki vücûd mâhiyyetin [101a] gayrı ola.” denilmiştir.

Ve bu delilin cevâbında yine zikr olunan cevâb gibi verilip tasvîrinde “Tasavvur ve cezm olunan mefhûm vücûddur, vücûdu sâdık olduğu şey'

568 Mağlata: mugalata, saçma söz.

değildir. Zîrâ câ'izdir ki vücûdun hakikatleri muhtelif olma ve mefhûm-ı vücûd ol hakikatlerden hâric olma. Bu takdîrce lâzım gelmez mâhiyyetler beyninde vücûd-i hakîki emr-i müşterek olma. Bunun biri ile ki nizâ' olunan vücûdun hakikati müşterek olduğundadır." diye denilmiştir.

Ve mağlata olan mevzi'lerden birisinin tasvîrinde "Dahi vücûd mâhiyyet üzerine zâ'iddir, ya'nî mâhiyyetin aynı değildir, cüz'ü dahi değildir; mâhiyyetle kâ'im olur bir şey'dir. Zîrâ ki biz kâh vücûdu idrâk ederiz, mâhiyyeti idrâk itmezüz ve kâh mâhiyyeti idrâk ederiz, vücûdu idrâk etmeyiz. Bundan lâzım geldi ki vücûd mâhiyyetin aynı ve cüz'ü olmayıp mâhiyyet üzerine zâ'id bir şey' ola." diye denilmiştir. Bunun cevâbında zikr olunan delilden "Mefhûm-ı vücûd mâhiyyet üzerine zâ'id olmak lâzım gelir, hakikat-ı vücûd mâhiyyet üzerine zâ'id olmak lâzım gelmez." denilmiştir. Ve mağlata olan mevzi'lerden birisinin tasvîrinde "Vahdet ademiyyedir, vücûdiyye değildir. Zîrâ eğer vücûdiyye olsa lâzım gelir vahdet için bir âhar vahdet ola, dahi ol âhar vahdet için üçüncü vahdet olup bu tarikle ilâ gayr-ı nihâye vahdât buluna ve vahdât-ı [101b] vücûdiyye-i gayrı mütenâhiye mevcûda olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki vahdet ademiyye ola." denilmiştir. Bunun cevâbında "Delilden lâzım gelen vahdetin mefhûm-ı ademî olmasıdır, vahdetin mefhûm-ı sâdık olduğu şey'in ademî olması lâzım gelmez. Zîrâ vahdetin mefhûm-ı sâdık olduğu şey'in ba'zı vücûdîdir. Vahdet-i ifsâliyye, vahdet-i ictimâ'iyye gibi. Ba'zısı mâhiyyet üzerine zâ'ididir, vahdet-i insân gibi. Ba'zısı nefis-i mâhiyyetdir, vahdet gibi. Ba'zısı ademiyyedir." diye denilmiştir. Ve mağlata olan mevzi'lerden birisinin tasvîrinde "Dahi sıfât zât üzerine zâ'idelerdir. Zîrâ eğer zâ'ide olmasalar lâzım gelir ilimden kudretten ve sâ'ir sıfâtdan mefhûm olan bir olup zâtın aynı olalar. Ve muhtelifetü'l-hakâ'ik olan sıfât bir olup dahi zâtın aynı olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki sıfât zât üzerine zâ'ide olalar." denilmiştir. Bunun cevâbında "Sıfât zât üzerine zâ'ide olmamakdan lâzım gelen oldur ki mefhûm-ı ilmin ve mefhûm-ı kudretin ve mefhûm-ı sâ'ir sıfâtın sâdık olduğu şey'ler bir ola ve ilimden ve kudretten ve sâ'ir sıfâtdan mefhûm olan bir olmak lâzım gelmez." denilmiştir.

Ve hükemâdan nakl olunanın tasvîrinde "Hak Te'âlâ'nın zâtı cemî' mevcûdât beyninde müşterek olan vücûddur ve ol vücûdun sâ'ir eşyâdan mümtâz olması, ol vücûdun vücûdu ol vücûd üzerine zâ'id olmayıp aynı olup mümkünâtın vücûdu mümkünâtın [102a] mâhiyyetleri üzerine zâ'id

olmakladır.” diye denilmiştir. Ve bu menkûlden fehm olunan budur ki “Vücûd-i mutlak Hak Te‘âlâ’nın zâtının aynı olup hâşâ Tanrı Te‘âlâ’nın hakikatı cemî‘ mümkünâta mahlûta ola.”⁵⁶⁹ تعالى الله عن ذلك علوا كبيرا

İbn Sînâ ile Fârâbî’nin tasrîh etdiklerinde zikr olunan naklin hilâfıdır. Zîrâ bu ikisi hükemâdan iken vücûd-i müsterek ki “kevn fi’l-a’yân” ma’nâsınadır. Ol vücûd-i müsterek Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ’nın mâhiyyeti üzerine bi’z-zarûre zâ’iddir. Ve ol vücûd-i müsterek Hak Te‘âlâ’nın vücûd-i hâssına mukârinidir, diye demişlerdir. Ve Hak Te‘âlâ’nın vücûdu, Ehl-i Sünnet’den Ebü’l-Hasan [Basrî?] ve Şeyh Eş‘arî ve Mu‘tezile’den Ebü’l-Hüseyn Basrî ve hükemâ katında mâhiyyetin aynıdır, zâ’id değildir. Ve cumhûr-ı mütekellimîn katında zâ’iddir, aynı değildir. Ve bunlar da’vâları üzerine ikâmet etdikleri deliller inşâ’allâh umûr-ı âmmenin bahsinde zikr olunur.

[Üçüncü Matlab: Allah’ın cihetten münezzeh olması]

Üçüncü matlab, Hak Te‘âlâ’nın cihetlerden bir cihette olmadığını beyânındadır. Bilgil ki “Hak Te‘âlâ cihetlerden bir cihette değildir, ya’nî ön cânibde yâ ard cânibde yâ yukarı ve yâ aşağı yâ sağ yâ sol aslâ bu cihetlerden bir cihette değildir, dahi mekânlardan bir mekânda mütemekkin değildir. Ve bu cihette ve mekânda olmadığına getirilen delîlin tasvîrinde zîrâ ki eğer zikr olunan cihetlerden bir cihette, yâ mekânlardan bir mekânda olsa [102b] lâzım gelir cihet ve mekân kadîm olup yokluk aslâ ârız olmamış ola. Eğerçi kim kadîmlik bi’n-nev’ olursa, zîrâ Hak Te‘âlâ kadîmdir ve kadîme mukârin olan şey’ kadîm olmak lâzımdır. Bunun biriyle ki Hak Te‘âlâ’dan gayr-ı cemî‘-i eşyâ hâdisdir, yok iken var olmuştur. Zîrâ Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ’dan gayr-ı cemî‘ mevcûdât âlemdir. Ve âlem iki kısımdır; cevherdir, arazdır. Zîrâ âlemden kısım olan mevcûd eğer kendi zâtıyla mütehayyiz ve mütemekkin olup gayrı ile kâ’im olmazsa cevherdir. Ve eğer kendi zâtıyla kâ’im olmayıp gayrı ile kâ’im olursa arazdır. Cevher ile arazdan her birisi hâdisdir, yokdan var olmuştur, nitekim beyânı sebkât eyledi ve mekânla cihet ise âlemdendir. Pes lâzım gelir onlar dahi hâdis ola. Ve bunun muktezâsı oldur ki kadîm olan şey’ cihette ve mekânda olma-ya.” denilmiştir.

Bir delîlin tasvîrinde dahi “Hak Te‘âlâ fâ’il-i muhtârdır. Ve fâ’il-i muhtârdan her şey’ ki sâdır olur, ol şey’in vücûdu yine ol fâ’ilin kasdı sebkât

569 “Yüce Allah böyle birşeyden münezzehdir, beridir.”

etmek lâzımdır. Bundan lâzım geldi ki âlemin vücûdu yine ol fâ'ilin kasdı sebkât eyleye. Pes hîn-i kasdda lâzım gelir âlem ma'dûm olup sonradan vücûda gelmiş ola. Ve mekân u cihet ise âlemdendir. Pes lâzım gelir onlar dahi hâdis ola.” denilmiştir.

Ve Müşebbihe, “Hak Te‘âlâ yukarı cânibdedir, mekânda mütemekkindir.” dedikleri da‘vâlarının üzerine ikâmet [103a] etdikleri delillerinin birisi zevâhir-i âyât ve ahâdisdir ki cisim olmasını mûhimelerdir. Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ’nın,

570 «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى»

571 «وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا»

572 «فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ»

573 «إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ»

574 «تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ»

575 «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ»

576 «ءَامِنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ»

577 «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» kavli gibi.

Dahi Hak Te‘âlâ’nın semâya nüzûl etmesinin hadîsi gibi ki rivâyet olunmuşdur: «انه تَعَالَى يَنْزِلُ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فِي كُلِّ لَيْلَةٍ، وَفِي رَوَايَةٍ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ جُمُعَةٍ»⁵⁷⁸ dahi Resûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretlerinin câriye-i harsâya⁵⁷⁹ «این الله / Allah nerededir?» deyip, dahi câriye semâya işâret eyleyip Hazret-i Resûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem* bunun işâretini inkâr etmeyip mukarrar eyleyip tahkîk “Bu câriye

570 “Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.” Tâhâ, 20/5.

571 “Rabbin gelip melekler de saf saf dizildiğinde..” el-Fecr, 89/22.

572 “Şayet kibirlerine yediremezlerse bilsinler ki rabbinin katında bulunanlar (bıkıp usanmadan, gece gündüz O’nu tesbih etmektedirler.)” Fussilet, 41/38.

573 “Güzel sözler O’na yükselir; rızasına uygun iş ve davranışları da O yüceltir...” Fâtır, 35/10.

574 “Melekler ve rûh O’na, miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar.” el-Meâric, 71/4.

575 “Onlar, ille de Allah’ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar! Bütün işler Allah’a dönecektir!” el-Bakara, 2/210.

576 “Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin misiniz?” el-Mülk, 67/16.

577 “Sonra yaklaştıkça yaklaştı. Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu.” en-Necm, 53/8-9.

578 “Allah Te‘âlâ, her gece -bir rivayette her Cuma gecesi- dünya semasına iner ve şöyle seslenir: Teövbe eden yok mu? Onun tövbesini kabul edeyim! Bağışlanma dileyen yok mu? Onu affedeyim!”. (Benzer bir rivayet için bkz. Buhârî, “Teheccüd”, 14; Müslim, “Müsâfirin”, 168.)

579 Cârîye-i harsâ: dilsiz cariye.

mü'minedir” deyip Hazret-i Peygamber *aleyhi's-selâm* ol câriyenin cevâbını takrîr etmesi delâlet eder ki “Hak Te‘âlâ cihetde ve mekânda ola.” demişlerdir.

Bu delîlin cevâbında âyetlerin ve hadîslerin zâhirleri zan ifâde eder ve delâ'il-i akliyye yakîn ifâde eder. Ve zan ifâde eden delîl, yakîn ifâde eden delîle mu‘ârız ve mukâbil olmaz. Bunun biriyle ki iki delîl biri birine mu‘ârız olsa mümkün olduğu mikdâr iki delîlden her birisiyle amel eylemek lâzımdır. Pes âyetler ve hadîsler yâ icmâl ile te‘vîl olunup tafsîlini Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ'nın ilmine [103b] tefvîz olunur. Nitekim ⁵⁸⁰﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ﴾ [âyetin]de vakf edenlerin re'yidir ve ekser selef bunun üzerine gelmişlerdir. Nitekim Ahmed'den rivâyet olunmuşdur ki; ⁵⁸¹«الاستواء معلوم والكيفية مجهولة والبحث عنها بدعة» “İstivânın ma'nâsı ma'lûmdur, lâkin istivâ yâ keyfiyyetle olur meçhûldür ve ol keyfiyyetden bahseylemek bid'atdır.” Yâ tafsîl ile te‘vîl olunur, nitekim bir tâ'îfenin re'yi onun üzerine vâkî' olmuşdur. Bu ikinci takdîrce te‘vîl budur ki الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ ﴿﴾ ⁵⁸²[âyetin]de olan istivânın ma'nâsı “vâlî ve gâlib” olmak ma'nâsıdır.

Ve ⁵⁸³﴿فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ﴾ [âyetin]de olan indiyetden murâd, “ıstıfâ” ve “ikrâm”dır. Nitekim ⁵⁸⁴﴿فَلَنْ يَكُونَ مِنَ الْمَلِكِ﴾ ⁵⁸⁵﴿وَجَاءَ رَبُّكَ﴾ [âyetin]den murâd, وَجَاءَ امر ربك demektir, ya'nî “Senin Rabbin olanın emri geldi.” demektir, “kendi geldi” demek değildir.

⁵⁸⁶﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾ [âyetin]de ki “su'ûd”dan murâd, “irtizâ”dır, ya'nî “kelim-i tayyib” ona râzî olur demektir; yukarıya çıkar demek ma'nâsı değildir. Zîrâ ki “kelim-i a'râz”dandır ve a'râz bir mekândan bir mekâna intikâl etmek câ'iz değildir.

⁵⁸⁷﴿تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ﴾ [âyetin]de urûcdan murâd bir mevzî'de urûcdur ki ol mevzî'de ibâdet etmekle Hak Te‘âlâ'ya tekarrub hâsıl olur, Hak Te‘âlâ'nın kendi zâtına urûc etmek değildir murâd.

580 “... Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir...” Âl-i İmrân, 3/7.

581 İmâm Mâlik'in “istiva” hakkında soru soran kimseyi, “İstiva ma'lum, keyfiyeti meçhuldür; bu gibi hususları kurcalamak bid'attır” diyerek azarlaması yaygın olarak bilinen bir husustur. (Bkz. Kadî İyâz, *Tertibu'l-Medârik*, I,170-1).

582 “Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.” Tâhâ, 20/5.

583 “Şayet kibirlerine yediremezlerse bilsinler ki rabbinin katında bulunanlar (bıkıp usanmadan, gece gündüz O'nu tesbih etmektedirler.)” Fussilet, 41/38.

584 “Filan krala yakındır.”

585 “Rabbin gelip melekler de saf saf dizildiğinde..” el-Fecr, 89/22.

586 “Güzel sözler O'na yükselir; rızasına uygun iş ve davranışları da O yüceltir...” Fâtır, 35/10.

587 “Melekler ve ruh O'na, miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar.” el-Meâric, 71/4.

Ve ⁵⁸⁸ ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ﴾ [âyetin]de Hak Te‘âlâ’nın azâbı zuleddedir, ya’nî bulutdan olan gölgelerde gelmekdir murâd Hak Te‘âlâ’nın [104a] kendi zât-ı şerîfi zulelde gelmek değildir murâd.

Ve ⁵⁸⁹ ﴿مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ﴾ [âyetin]de “مَنْ فِي السَّمَاءِ” de olan “مَنْ /men” lafzı ki bir şey’den ibârettdir. Ve ol şey’ için göğün mekân olması anlanır. Ol şey’ Hak Te‘âlâ’nın hükmüdür; yâ azâba müvekkel olan melektir, Hak Te‘âlâ’nın kendi zâtından ibâret değildir.

Ve ⁵⁹⁰ ﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى﴾ [âyetin]de lafz-ı “دَنَا /denâ” dan anlanan yakınlıktan murâd Hazret-i Peygamber’in *aleyhi’s-selâm* tâ’atle yakînî olmaktır; mekân hasebiyle yakîn olmak murâd değildir, tâ ki lâzım gele Hak Te‘âlâ dahi mütemekkin ola. Ve iki yayın mikdârı ile takdîr etmek ma’kûlû mahsûsla tasvîrdir.

Ve ⁵⁹¹ ﴿إِنَّهُ تَعَالَى يُنْزِلُ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فِي كُلِّ لَيْلَةٍ﴾ hadîsinde olan nüzûl, lütf u rahmet üzerine mahmûldür. ya’nî “Hak Te‘âlâ’nın lütfu ve rahmeti, dünyâ göğüne iner demektir murâd, Hak Te‘âlâ kendi zâtıyla nüzûl edip dünyânın göğüne iner demek değildir murâd. Ve Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-selâm*, câriye-i harsâya “Hak Te‘âlâ hangi mekândadır?” diye su’âl etmekten garaz, câriyenin müşrik olduğunu ve olmadığını bilmek idi. Çünkü câriye semâya işâret eyledi. Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-selâm* bildi ki câriye puta taparlardan olmadığını, vardı câriyenin işâretini câriye Hak Te‘âlâ’nın göğü halk ettiğini bildiği üzerine haml eyledi, dahi câriyenin îmânına hüküm eyledi.” diye denilmiştir.

[Dördüncü Matlab: Allah’ın Cisim, Cevher ve Araz Olmadığı]

Dördüncü Matlab, Hak Te‘âlâ’nın cism u cevher u araz olmadığının beyânındadır. [104b]

Bilgil ki, Hak Te‘âlâ cisim değildir, dahi cevher değildir, araz değildir. Ammâ cisim olmadığı, zîrâ eğer cisim olsa lâzım gelir mütehayyiz ola ve hayizlere muhtâc ola. Ol sebebdan ki cisim, cevherden mürekkeb olan

588 “Onlar, ille de Allah’ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini ve işin bitirilmemesini mi bekliyorlar! Bütün işler Allah’a dönecektir!” el-Bakara, 2/210.

589 “Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin misiniz?” el-Mülk, 67/16.

590 “Sonra yaklaştıkça yaklaştı. Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu.” en-Necm, 53/8-9.

591 “Allah Te‘âlâ, her gece -bir rivayette her Cuma gecesi- dünya semasına iner ve şöyle seslenir: Teövbe eden yok mu? Onun tövbesini kabûl edeyim! Bağışlanma dileyen yok mu? Onu affedeyim!”. (Benzer bir rivayet için bkz. Buhârî, “Teheccüd”, 14; Müslim, “Müsâfirin”, 168.)

şey'dir ki bi'z-zât mütehayyizdir. Ve her şey' ki mütehayyiz ve mürekkebirdir, cüz'lerden bir cüz'e muhtâcdır, dahi hâdisdir. Bundan lâzım geldi ki Hak Sübhânehû ve Te'âlâ muhtâc olup mümkünü'l-vücûd ve hâdis ola. Bunun biriyle ki vâcibü'l-vücûd kadîmdir, vâcibü'l-vücûd, mümkünü'l-vücûd ve hâdis olmak bâtıldır, nitekim beyân olunmuştur. Bundan lâzım geldi ki Hak Te'âlâ cisim olmaya.

Ammâ mütekellimîn katında Tanrı Te'âlâ cevher olmadığı, zîrâ mütekellimîn katında cevher şol mevcûda denilir ki bi'z-zât mütehayyiz olup tehayyüzünde âhar şey'e tâbî' olmaya ve Tanrı Te'âlâ aslâ ya'nî ne bi'z-zât mütehayyiz olur ve ne bir şey'e tâbî' olmakla mütehayyiz olur. Hiçbir tarikle mütehayyiz olmaz. Bundan lâzım gelir Tanrı Te'âlâ cevher olmaya.

Ammâ Tanrı Te'âlâ'nın mütehayyiz olmak câ'iz olmadığı, zîrâ Tanrı Te'âlâ eğer mütehayyiz olsa, lâzım gelir Tanrı Te'âlâ kadîm olduğu gibi hayyiz dahi kadîm ola ve hayyiz kadîm olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki Tanrı Te'âlâ mütehayyiz olmaya. Ve hükemâ Tanrı Te'âlâ cevher olmadığı üzerine getirdikleri delîlin tasvîrinde zâhib olup Tanrı Te'âlâ cevher değildir, zîrâ cevher şol mâhiyyete denilir ki ol mâhiyyet kaçan ki hâricde bulunsa kendini muhassıl olur bir mahallede [105a] olmaya, ya'nî hâricde bulunduğu takdîrce kendi zâtıyla kâ'im ola. Ve bu ma'nânın muktezâsı oldur ki varlık cevherin mâhiyyetinin gayrı ola. Ve hükemâ katında Tanrı Te'âlâ'nın varlığı Tanrı Te'âlâ'nın mâhiyyetinin aynıdır, gayrı değildir. Bundan lâzım geldi ki Tanrı Te'âlâ cevher olmaya demişlerdir. Ve Tanrı Te'âlâ araz olmadığı üzerine zikr olunan delîlin tasvîrinde, zîrâ araz şol şey'e denilir ki varlığında ve mütehayyiz olmakda mahalle muhtâc ola ve Tanrı Te'âlâ hiçbir şey'e muhtâc değildir, bundan lâzım geldi ki Tanrı Te'âlâ araz olmaya denilmiştir.

[Beşinci Matlab: Yüce Allah Bir Zamanda Değildir]

Beşinci matlab, Tanrı Te'âlâ'nın zamânda olmadığını, ya'nî Tanrı Te'âlâ'nın varlığı zamânın içinde olmayıp zamâna mukârin olduğunun beyânındadır. Bilgil ki, "Tanrı Te'âlâ'nın varlığı zamânın varlığına mukâ-rindir, zamânın içinde değildir. Ve hükemâ Tanrı Te'âlâ'nın varlığı, zamânın içinde olmadığı üzerine ihtiyâr etdikleri delîlin tasvîrinde, zîrâ zamân üst ve alt ve ön ve ard ve sağ ve sol cihetlerini ta'yîn edip yıldız olmadığı göğün hareketinin mikdârına denilir ki ol göğfe felek-i atlas denilir. Ve zamân bu ma'nâ ile şol şey'e ta'alluk eder ki ol şey' için hareket ve cihet ola. Ve

Tanrı Te‘âlâ’nın aslâ hareket ve cihete ta‘alluku yokdur. Bundan lâzım geldi ki, Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı, zamânın içinde olmayıp zamân Tanrı Te‘âlâ’nın varlığına zarf olmaya.” demişlerdir.

Ve Eşâ‘ira, Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı, zamânın içinde [105b] olmadığı üzerine ihtiyâr etdikleri delilin tasvîrinde “Zîrâ zamân bir emr-i müteceddide denilir ki ol emr-i müteceddid ile âhar emr-i müteceddid takdîr oluna. Zeyd’in gelmesi, güneşin doğmasıyla yâ batmasıyla meselâ takdîr olunup Zeyd güneş doğmadığı vakitte geldi denilmek gibi. Ve Tanrı Te‘âlâ kadîmdir ve teceddüd kadîm olan şey’de bulunmak câ‘iz değildir. Zîrâ teceddüdün muktezâsı oldur ki müteceddid olan şey’ hâdis ola. Bundan lâzım geldi ki Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı zamânın içinde olmaya.” demişlerdir.

Ve zikr olunan asıldan nice emrleri bilinir. Evvelki emr oldur ki Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı âlemin varlığı üzerine tekaddüm-i zamânî ile ya’nî âlem bir zamânda bulunup Tanrı Te‘âlâ ol zamândan evvel bir zamânda bulunmak ma’nâsına olan tekaddüm ile âlemin varlığı üzerine Tanrı Te‘âlâ mukaddem olmaya. Zîrâ eğer bu ma’nâ ile Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı âlemin varlığı üzerine mukaddem olursa, lâzım gelir Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı zamânın içinde ola ve Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı zamânın içinde olmak bâtıldır, nitekim beyân olundu. Bundan lâzım geldi ki Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı âlemin varlığı üzerine tekaddüm-i zamânî ile mukaddem olmak câ‘iz olmaya. Ve hükemâ katında Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı âlemin varlığı üzerine tekaddüm-i zâtî ile ya’nî âlem varlığında Tanrı Te‘âlâ’ya muhtâc olup ve Tanrı Te‘âlâ muhtâcun-ileyh olmak ma’nâsına olan tekaddüm ile mukaddemdir. Gerekse âlem evvel yok olup sonradan vâir olmak ma’nâsına olan hudûsle hâdis olsun, nitekim mütekellimîn [106a] zâhib olmuşlardır. Yâ âlem varlığında Tanrı Te‘âlâ’ya muhtâc olmak ma’nâsına olan hudûsle hâdis olsun, nitekim hükemâ zâhib olmuşlardır. Ve mütekellimîn katında Tanrı Te‘âlâ’nın âlem üzerine tekaddümü altıncı kısım olan tekaddümdür, ya’nî altı kısımdır; [i] tekaddüm bi’z-zamândır, [ii] tekaddüm bi’l-‘illiyedir, [iii] tekaddüm bi’t-tab’dır, [iv] tekaddüm bi’r-rütbedir, [v] tekaddüm bi’ş-şerefdir, [vi] tekaddüm bi’z-zâtıdır. Ve Tanrı Te‘âlâ’nın âlem üzerine olan tekaddümü, tekaddüm bi’z-zâtıdır. Zamanın ba‘zı cüz’leri ba‘zısı üzerine olan tekaddüm gibi.

İkinci emr oldur ki, Tanrı Te‘âlâ’nın bâkî olması Tanrı Te‘âlâ’nın iki zamânda bulunmak ma’nâsı olmayıp belki Tanrı Te‘âlâ yok olmak mümteni’ olup varlığı zamânlara mukârin olmak ma’nâsı ola.

Üçüncü emr oldur ki kıdem lafzı her zamândan evvel bir zamânda bulunmak ma'nâsına olmaya. Zîrâ kıdemîn ma'nâsı eğer bu ma'nâ olursa, lâzım gelir Tanrı Te'âlâ kadîm olmaya. Bunun biriyle ki Tanrı Te'âlâ kadîmdir. Bundan lâzım geldiki kıdemîn ma'nâsı zıkr olunan ma'nâ olmaya. Ve Tanrı Te'âlâ'nın varlığı ve sâ'ir sıfâtı zamânın içinde olmamakla lâzım gelir Tanrı Te'âlâ'nın Kelâm-ı Ezeli'si cemî' zamânlara nisbetle beraber olup ba'zı umûrdan sîğa-i mâzî ile ve ba'zı âhar umûrdan sîğa-i müstakbel ile ta'bîr olunması hikmet iktizâ ettiği sebebdendir olmuş ola. Bu takdîrce lâzım gelir Mu'tezile, Kur'an-ı Şerîf'in hâdis olması hakkında zıkr edip Kur'an-ı Şerîf eğer kadîm olursa lâzım gelir ⁵⁹² ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا﴾ dahi bunlara benzer kelâmlarda kizb ola. Zîrâ "îrsâl", ezelde vâkî' olmadı dedikleri temessükleri bâtil ola.

Ve bu makâmda [106b] nice esrâr vardır: Birisi oldur ki Tanrı Te'âlâ geçmiş zamânda vardır ve gelecek zamânda ve şimdiki hâlde vardır denilen kelâmlardan murâd, Tanrı Te'âlâ'nın varlığı zamânın içindedir demek olmayıp belki Tanrı Te'âlâ'nın varlığı zamânlara mukârendir demek ola. İkincisi oldur ki mücerredât-ı akliyyenin varlığı sâbit olduğu takdîrce, ol mücerredât-ı akliyye, zamâniyye olmaya. Ve esrârın üçüncüsü oldur ki Tanrı Te'âlâ'nın varlığı, zamânın içinde olmamakla Tanrı Te'âlâ'ya nisbetle mâzî ve hâl ve müstakbel olmaya. Bundan anlanan oldur ki Tanrı Te'âlâ, mütegayyir olan umûru bilmekten Tanrı Te'âlâ'nın ilmine tagayyür lâzım gelmeye. Ve Hak Tebâreke ve Te'âlâ'nın ilmi, mütegayyir olması lâzım gelmek, zamân ilimde dâhil olduğu takdîrce ola.

[Altıncı Matlab: Yüce Allah Başkasıyla Birleşmez ve Hulûl Etmez]

Altıncı matlab, Tanrı Te'âlâ'nın zâtı âhar zâtla müttehid olmayıp dahi âhar zâtta hulûl eylemediğinin beyânındadır. Bilgil ki Tanrı Te'âlâ'nın zâtı âhar zâtla müttehid ya'nî bir olmak dahi bir âhar zâtta hulûl eylemek câ'iz değildir. Ammâ Tanrı Te'âlâ'nın zâtı âhar zâtla müttehid ya'nî bir olmak câ'iz olmadığı zîrâ iki bir olmak câ'iz değildir. Ammâ Tanrı Te'âlâ'nın zâtı âhar zâtta hulûl eylemek câ'iz olmadığı, zîrâ bir şey'in bir şey'de hulûl eylemesi ol hulûl eyleyen şey'e kendinin bulunmasında âhar şey'in bulunmasına tâbî' olmak tarîki üzerine olmasına denilir. Ve Tanrı Te'âlâ bulunmakda aslâ bir şey'e tâbî' değildir. Bundan lâzım geldi ki [107a] Tanrı Te'âlâ'nın bir âhar zâtta hulûl eylemesi câ'iz olmaya. Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtı âhar zâtla müttehid

592 "Biz Nuh'u, "Kendilerine can yakıcı bir azap gelmeden önce halkını uyar" diyerek kavmine gönderdik." Nuh, 71/1.

ya'nî bir olmaya, dahi Tanrı Te'âlâ'nın zâtı âhar zâtında hulûl eylemeye kâ'il olanlar üç taifedir: Birisi, Nasârâ'dır. İkincisi gulât-ı Şî'a'dan tâ'ife-i Nusayriyye⁵⁹³ ile tâ'ife-i İshâkiyye'dir⁵⁹⁴ ki bunlar rûhânînin cismânî ile zâhir olmasına zâhib olup insâna yaramaz nesneleri ta'lim edip insânın lisânıyla söylemek için şeytân sûret-i insânla mütesavver olmasına ve iyi nesneleri ta'lim etmek için Cebrâil a'râbî sûretinde mütesavver olmasına kâ'il olup Tanrı Te'âlâ mahlûkâtından evlâ ve eşref olanın sûretinde zâhir olmasını câ'iz görüp imâm-lara Tanrı demişlerdir. Üçüncü tâ'ife ba'zı mutasavvifedir.

[Yedinci Matlab: Yüce Allah'ın Zâtında Bir Hâdis Bulunmayacağı]

Yedinci matlab, Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla bir hâdis kâ'im olmak câ'iz olmadığıнын beyânındadır. **Bilgil ki** Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla bir hâdis olan şey' kâ'im olmak câ'iz değildir (ve bunun beyânı geçmiştir.) Hâdis oldur ki yokdan vâir olmuş ola ve şol şey' ki ol şey'in vücûdu ya'nî varlığı olmayıp müteceddid olur, ol şey'e müteceddid denilir, hâdis denilmez. Ve buncı-layın müteceddid olan şey', üç kısımdır: Birisi, ahvâldir ki umûr-ı âmme bahsinde beyân olunur. Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtında ahvâl müteceddid olmasına Mu'tezile'den olan Ebü'l-Hüseyn'den⁵⁹⁵ gayrı hiç kimse câ'iz görmemiştir. **[107b]** Ve Ebü'l-Hüseyn ma'lûmât müteceddid olmakla Tanrı Te'âlâ'nın âlim olmak sıfatının müteceddid olmasını câ'iz görmüştür.

593 Nusayrilik: Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî'nin (ö. 270/883) önder kabul edildiği ve Hz. Ali'ye ilâhlık isnat eden bâtinî bir fırkadır.

594 İshakiyye: Mezhepler Tarihî kaynaklarında bu isimle anılan birden fazla grup vardır. Burada ise Key-sâniyye fırkalarından biri olan, İshâk b. Amr'a nispet edilen İshâkiyye ifade edilmektedir. Bunlar, yeryüzünün hiçbir zaman peygambersiz olmayacağını, Allah'ın Ali ve imâmlara hulul ettiğini iddia ederler. (Geniş bilgi için bkz. Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihî Sözlüğü*, 252).

595 Ebü'l-Hüseyn el-Basrî: Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044), Mu'tezile kelâmcısı ve fıkıh âlimidir. Ebü'l-Hüseyn Mu'tezile'ye ait tabakat kitaplarında, hocası Kâdî Abdül-cebbâr'ın da mensup olduğu ve büyük ölçüde Ebû Ali el-Cübbâi ile Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin görüşlerinin etkisinde kalan Basra Mu'tezilesi kelâmcıları arasında sayılır. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî", *DİA*, 1994, 10: 326-328).

Ve Âmidî⁵⁹⁶ kendinin *Ebkâru'l-Efkâr*⁵⁹⁷ adlı kitâbında “Ebü'l-Hüseyn zıkr olunan teceddüdü Tanrı Te‘âlâ’nın zâtında câ’iz görüp Ebü'l-Hüseyn’den gayrı hiç kimse câ’iz görmedi.” diye zıkr eylemiştir.

Ve İmâm Râzî⁵⁹⁸ *rahmetullâhi aleyh* kendinin *Nihâyetü'l-Ukûl*⁵⁹⁹ adlı kitâbında “İdrâk edici olmak ve işidici olmak ve görücü olmak ve dileyici olmak ve iğrenici olmak sıfatlarının müteceddid olmasının câ’iz olmasında Mu‘tezile ihtilâf edip, “bilici olmak” sıfatında ihtilâf etmeyip bilici olmak sıfatı müteceddid olmamasına kâ’il olmuşlardır. Ve Mu‘tezile’den Ebü'l-Hüseyn, Tanrı Te‘âlâ’nın zâtında bilici olmak sıfatının müteceddid olmasına zâhib oldu.” demiştir.

İkinci kısım izâfâtıdır, ya’nî nisbetlerdir. “Ve ukelâ bi’l-ittifâk Tanrı Te‘âlâ’nın zâtında nisbetlerin müteceddid olduklarını câ’iz görüp meselâ Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı âlemin varlığına mukârin değilken sonra mukârin olmuştur denilir.” demişlerdir.

Üçüncü kısım selblerdir. Selb olan şey’ iki türlüdür. Birisi oldur ki Tanrı Te‘âlâ onunla sıfatlanmak câ’iz olmaya. Tanrı Te‘âlâ’nın cisim değildir, cevher değildir diye selb olunan cismiyyet ü cevheriyyet ü araziyyet sıfatları ile Tanrı Te‘âlâ’nın zâtı sıfatlanmak câ’iz olmadığı gibi, bu kısım selb Tanrı Te‘âlâ’nın zâtında müteceddid olmak câ’iz değildir. Ve ikincisi oldur ki Tanrı [108a] Te‘âlâ’nın zâtı ol selb olunan şey’le sıfatlanmak câ’iz ola. Ve bu kısım selb Tanrı Te‘âlâ’nın zâtında müteceddid olmak câ’iz olur. Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı yokdan var olan şey’in varlığına mukârin olup yokdan sonra var olan şey’in varlığı yok oldukta Tanrı Te‘âlâ’nın varlığı ol şey’in

596 Âmidî, Seyfeddin; Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî (ö. 631/1233), Eş‘arî kelâmcısı ve usûl-i fıkıh âlimidir. Diyarbakır’da doğan, Bağdat ve Şam’da eğitimi tamamlayan Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, *Gayetü'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm, el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* gibi eserleriyle tanınmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Emrullah Yüsel, “Âmidî, Seyfeddin”, *DİA*, 1991, 3: 57-58).

597 *Ebkârü'l-Efkâr*: Seyfeddin el-Âmidî’nin (ö. 631/1233) kelâm ilmine dair eseridir. Eş‘ariyye’nin en hacimli kaynaklarından biri olan *Ebkârü'l-Efkâr*, kelâm ve felsefenin birleştirildiği eklektik döneme ait ilk ürünlerdendir. Kitapta ele alınan konulara dair daha önce ortaya atılmış olan görüşlerin hemen hemen tamamı zikredilip değerlendirilmiştir. İslâmî fırkalardan Hâriciler, Şîa, Mu‘tezile, Neccâriyye, Haşviyye, Müşebbihe; İslâm dışı dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsilik ve Sâbiilik tenkide tâbi tutulan belli başlı konulardır. (Geniş bilgi için bkz. Emrullah Yüsel, “Ebkârü'l-Efkâr”, *DİA*, 1994, 10: 77-78).

598 Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan bir âlim olup Eş‘arî geleneğinin çok önemli bir simasıdır.

599 *Nihâyetü'l-Ukûl*: Fahrüddîn er-Râzî’nin (ö. 606/1210) kelâma dair eseridir. İki cilt ve yirmi bölüm (asıl) halinde düzenlenen eserde klasik kelâm kitaplarının bütün konularına yer verilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. İlyas Çelebi, “Nihâyetü'l-Ukûl”, *DİA*, 2007, 33: 103-104).

varlığına mukârin olması yok olmak gibi ve Hak *Sübhânehû ve Tebâreke ve Te'âlâ*nın zâtıyla yokdan var olan şey'in kâ'im olmasını millet sâhibi olan-dan dahi millet sahibi olmayandan cumhûr câ'iz görmüşlerdir.

Ve Mecûs, “Her hâdis ki sıfât-ı kemâldendir, mutlaka Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla kâ'im olmak câ'iz olur.” demişlerdir. Ve Kerrâmiyye,⁶⁰⁰ “Şol hâdis ki Tanrı Te'âlâ bir şey'i yaratmakda ol hâdis muhtâc olur, ol makûle hâdis Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla kâ'im olması câ'iz olur. Mutlak hâdis Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla kâ'im olmak câ'iz değildir.” demişlerdir. Ve Kerrâmiyye bu sözü söylediklerinden sonra Tanrı Te'âlâ bir şey'i yaratmakda ne makûle hâdis muhtâc olduğunda ihtilâf edip ba'zısı ol hâdis irâdet ya'nî dilemek sıfatı olmasına kâ'il olmuşdur. Ve ba'zısı ol hâdis Tanrı Te'âlâ'nın “kün” demesi olmasına kâ'il olmuşdur. Ve Kerrâmiyye, yokdan var olup kendi zâtıyla kâ'im olan şey'e hâdis denilip ve kendi zâtıyla kâ'im olmayıp âhar şey'le kâ'im olan şey'e hâdis denilmeyip “muhtâc” denilmesine [108b] ittifâk etmişlerdir. Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla hâdis, ya'nî yokdan var olan şey' kâ'im olmak câ'iz olmadığı üzerine üç vecih zikr olunmuşdur: Evvelki vechin tasvîrinde ihtiyâr olunup Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla yokdan var olan şey' kâ'im olmak câ'iz değildir. Zîrâ eğer kâ'im olmak câ'iz olsa lâzım gelir yokdan var olan şey' ezelde bulunmak câ'iz ola. Ve yokdan var olan şey' ezelde bulunmak câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla yokdan var olan şey' kâ'im olmak câ'iz olmaya. Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla yokdan var olan şey' kâ'im olması câ'iz olduğu takdîrce ol yokdan var olan şey' Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla ezelde kâ'im olmak câ'iz olması lâzım geldiği, zîrâ Tanrı Te'âlâ ol yokdan var olan şey'le sıfatlanmasının câ'iz olması ve kâbiliyyeti Tanrı Te'âlâ'nın zâtının lâzımlarındandır, zâtından ayrılmak câ'iz değildir. Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtı ise ezeldir. Pes lâzım gelir kâbiliyyet, ya'nî sıfatlanmasının câ'iz olması dahi ezeli ola. Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla yokdan var olan şey' kâ'im olmak câ'iz olduğu takdîrce bu cevâz ve kâbiliyyet Tanrı Te'âlâ'nın zâtının lâzımlarından olduğu üzerine zikr olunan delîlin tasvîrinde, zîrâ eğer zâtın lâzımlarından olmazsa lâzım gelir zâta ârız olup zât üzerine zâ'id bir sıfat ola. Bu takdîrce lâzım gelir [109a] bu kâ-

600 Kerrâmiyye: III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan itikadi mezheptir. Adını kurucusu Muhammed b. Kerrâm'dan almıştır. Başlangıçta Mürcî'e'nin bir alt grubu olan bu hareketin zamanla ana gövdeden ayrıldığı kabul edilmektedir. Kerrâmîler iman nazariyeleri bakımından Mürcî'e'nin alt grubu olarak görülmüş, Allah ve sıfatları konusundaki antropomorfist fikirleri dolayısıyla da Sıfâtiyye, Mücessime veya Müşebbihe'nin alt grupları arasında sayılmışlardır. (Geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *DİA*, 2002, 25: 294-296).

biliyyetle ya'nî yokdan var olan şey'le sıfatlanmasının câ'iz olmasıyla Tanrı Te'âlâ'nın zâtı sıfatlanmaya bir âhar kâbiliyyetle mezkûr zât sıfatlanmasının üzerine mevkûf ola. Pes âhar ki kâbiliyyet eğer zâtın lâzımlarından olursa matlûb sâbit olur. Ve eğer lâzımlarından olmazsa, lâzım gelir üçüncü âhar kâbiliyyetle sıfatlana. Bu tarikle kelâm icrâ olunur. Eğer *ilâ gayri nihâye* kâbiliyetle i'tibâr olunursa lâzım gelir teselsül buluna. Teselsül ise bâtıldır, nitekim umûr-ı âimme bahsinde beyân olunur. Pes lâzım geldi zâta lâzım olan kâbiliyyetde nihâyet bula, denilmiştir.

Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla yokdan var olan şey'in ezelde kâ'im olmasının câ'iz olması bâtıl olduğu üzerine ihtiyâr olunan delilin tasvîrinde, "Zîrâ kâbiliyyet bir nisbetdir ki lâzımdır ol nisbete iki taraf buluna, ya'nî kâbil ile makbûl buluna. Pes lâzım gelir kâbiliyyet ezelde olmak sahîh olduğu takdîrce kâbil ile makbûl ezelde bulunması sahîh ola. Ve yokdan var olan şey' ezelde bulunması sahîh olmak câ'iz değildir." diye denilmiştir.

Ve zikr olunan delilin mukâbelesinde denilip "Zâta kâbiliyyet lâzım olmaktan yokdan var olan şey'in varlığı ezeli olmasının sahîh olması lâzım gelmez. Belki lâzım gelen yokdan var olan şey'in varlığının sahîh olması ezeli olmasıdır ve câ'iz olmamak evvelki takdîr üzerinedir. İkinci [109b] takdîr üzerine câ'iz olur." diye cevâb verilir. Ve tatvîl-i kelâmdan kaçıp iki âhar vecihleri zikr olunmuştur.

Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla yokdan var olan şey' kâ'im olur denilenin vecihlerden bir vechin tasvîrinde "Tanrı Te'âlâ söyleyicidir, işiticidir, görücüdür. Ve Tanrı Te'âlâ'nın söylemesi olmaz, illâ bir hitâb olunur şey'e olur. Ve işitmesi olmaz, meğer işitilir bir şey' ola. Ve görmesi olmaz, meğer bir görünür şey' ola. Ve hitâb olunan şey' ve işitilen şey' ve görünen şey' yokdan var olmuşlardır. Bundan lâzım gelir Hak Te'âlâ'nın söylemesi ve işitmesi ve görmesi yokdan var olup Tanrı Te'âlâ'nın zâtıyla kâ'im ola." demişlerdir. Bunun cevâbı, "Tanrı Te'âlâ'nın sıfatları ezeli ve yokdan var olan, bu sıfatların ta'alluklarıdır." demek olur.

Sıfat üç türlüdür: Birisi oldur ki sırf sıfat-ı hakîkiye ola. Karalık ve aklık, varlık ve dirlik gibi. Ve Tanrı Te'âlâ'nın zâtına göre bu kısımdan olan sıfatda aslâ tagayyür câ'iz değildir. Birisi oldur ki sıfat-ı hakîkiye ola. Lâkin bir şey'e nisbeti ola. İlmi sıfatı sıfat-ı hakîkiye olup ma'lûma nisbeti olduğu gibi, dahi kudret sıfatı sıfat-ı hakîkiye olup makdûra nisbeti olduğu gibi. Ve

Tanrı Te‘âlâ’nın zâtına göre bu kısımdan olan sıfatın nefsine tagayyür vâki‘ olmak câ’iz değildir ve ta‘allukunda tagayyür vâki‘ olmak câ’izdir. Birisi oldur ki sırf izâfâtından ya’nî nisbetden ola [110a] ve Tanrı Te‘âlâ’nın zâtına göre bu kısımdan olan sıfatın nefsine mutlak tagayyür olmak câ’iz olur.

[Sekizinci Matlab: Yüce Allah’ın Birliği ve Sıfatları]

Sekizinci matlab, Tanrı Te‘âlâ’nın birliğini ve kâdir ve âlim ve semî‘ ve basîr ve hayy ve mütekellim olduğunu, dahi âhirette görünmesi câ’iz olduğunu ve kullarının cemî‘ işlerini yarattığını ve kullarının bazı işlerinin mukâbelesinde sevâb ve bazıının mukâbelesinde azâb olduğunu ve Tanrı Te‘âlâ’nın ne makûle işe rızâsı olup ne makûle işe rızâsı olmayıp ve dilemek sıfatı ile rızâ sıfatının farkını ve kazâ neye denilir, kader neye denilir gibi. Ve teklîf nedir? Ve teklîf ne şey’in üzerine binâ olunduğunu ve bir işi işlemekten hâsıl olan işin Tanrı Te‘âlâ’nın yaratmasıyla olduğunu ve ecelin ahvâlini ve haramın rızk olduğunu ve Tanrı Te‘âlâ dilediği kimesneye hidâyet yaratıp dilediği kimesneye dalâlet yarattığını ve Tanrı Te‘âlâ’nın fi‘illeri bir arazla olmadığını ve Tanrı Te‘âlâ’nın üzerine ıtlâk olunan isimleri ve azâb-ı kabr ve Mûnker ile Nekîr’in su‘âlî ve kıyâmet kopacağı ve her kişinin eli, ayağı, dili ol kişi ne iş işlerse kıyâmet gününde ol işlediği üzerine şehâdet edecekleri ve sırât hak olduğunun dahi şimdiki hâlde cennetle cehennem mevcûd oldukları ve ehl-i cennet [110b] cennetde ve ehl-i cehennem cehennemde ebedî kaldıklarını ve küfrden âşağa olan ulu günâhları işleyen kimesne mü’mîn olmakdan çıkmadığını, ulu günâhları işleyen kimesne için peygamberlerin şefâ‘at etmeğiği ve îmân ne nesne olduğunu ve bir kimesne ki mü’mindir, ol kimesne “Ben mü’mînim hakkın.” demek sahîh olup “Ben mü’mînim inşa‘allâh.” demek lâıyk olmadığını, dahi bir kimesnenin âkıbeti ki Allâhu Te‘âlâ iyi olacağını bilir yaramaza dönmeyip ve yaramaz olacağını bilir iyiye döndediğini. Ve peygamberi Tanrı Te‘âlâ göndermekde hikmet ü maslahat olduğunu ve peygamberlerin mu‘cizelerini ve Îsâ Peygamberin gökden inip server-i enbiyâ olan Muhammed Mustafâ’nın şer‘î şerîfiyle amel edeceğini *aleyhimüs-salâtü ve’s-selâm* ve peygamberler ne mikdâr olduklarını ve peygamberler Tanrı Te‘âlâ’nın cânibinden getirdikleri haberlerde kasd ile yalan söylemekden pâk olduklarını ve unutmakla söylemenin ahvâlini ve server-i enbiyâ Muhammed Mustafâ’nın efdal-i enbiyâ olduğunu ve ferîştehler müzekker ve müennes olmadıkları ve Tanrı Te‘âlâ için kitâblar olduğunu ve mi‘râc ve kerâmet-i evliyâ ve enbiyâdan sonra Âdem oğlanların efdali evvela

Ebübekir, ondan sonra Ömer, ondan sonra Osman, ondan sonra Alî *radı-yallâhu anhum* olduklarını ve İmâm Kureyş'den olduğunu ve fâsıkın ardında namâz kılmak câ'iz olduğunu ve ashâb-ı Resûlullâh iyi nesneler ile anılmak vâcib [111a] olduğunu ve ashâb-ı Resûlullâh'dan on kimesneye cennetle muştuhandığını, dahi bunlardan gayrı ba'zı umûrun ahvâli beyân olunur.⁶⁰¹

[1. Yüce Allah'ın Birliği ve Sıfatları]

Bilgil ki, “Tanrı Te‘âlâ birdir, iki değildir. Zîrâ Tanrı Te‘âlâ Kelâm-ı Şerîf’inde ⁶⁰² ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ ya’nî “Tanrı çok değildir, birdir. Zîrâ eğer yerde-gökde Allâhu Te‘âlâ’dan gayrı ilâh olup Tanrı müte‘addid olsa, yer ve gök bozulurlardı. Lâkin yer ve gök bozulmadılar. Bundan lâzım gelir ki Tanrı bir olup müte‘addid olmaya.” diye buyurmuştur.

Ve Allâhu Te‘âlâ diridir. Diriliği canla ve rûhla değildir. Niteki Allâhu Te‘âlâ diri olduğuna beyân için Kelâm-ı Şerîf’inde, ⁶⁰³ ﴿هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ ya’nî bi-hakkın Allâhu Te‘âlâ hayy’dır, diridir. Tanrı yokdur illâ ma’hûd olup diri olan Tanrı vardır. Ve cemî‘ bulunmaya kâbil olan nesneleri yaratmaya gücü yeticidir. Niteki Kelâm-ı Şerîf’inde, ⁶⁰⁴ ﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ya’nî “Allâhu Te‘âlâ götürü bulunmaya kâbil olan şey’lerin üzerine kâdir ve gücü yeticidir. Ve gerekse küllî olsun yâ cüz’î olsun götürüsünü bilicidir.” demiştir. Niteki Allâhu Te‘âlâ Kelâm-ı Şerîf’inde ⁶⁰⁵ ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ ya’nî “Allâhu Te‘âlâ her nesneyi gerekse kendi zâtında bulunması mümkün olsun yâ mümkün olmasın ve gerekse küllî olsun yâ cüz’î olsun bilicidir demiştir, işiticidir ve görücüdür.” Niteki Kelâm-ı / [111b] Mecîd’inde ⁶⁰⁶ ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ya’nî “Allâhu Te‘âlâ işiticidir, görücüdür.” buyurmuştur.

Ve Allâhu Te‘âlâ dileyicidir. Niteki Kelâm-ı Şerîf’inde ⁶⁰⁷ ﴿إِنَّ اللَّهَ يَخْكُمُ مَا يَرِيدُ﴾ ya’nî “Dilediği nesneye hükm eder.” diye buyurmuştur. Ve Allâhu Te‘âlâ’nın bilmesi endîşe ile ve fikir ile değildir ve görmesi göz ile değildir ve işitmesi kulak ile değildir.

601 Müellif, burada yaklaşık 50 varaklık kısmın içeriğini vermiştir (bk. Pdf 113-159)

602 “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.” el-Enbiyâ, 21/22.

603 “O diridir, O’ndan başka tanrı yoktur.” el-Mü’min, 40/65.

604 “Allah her şeye kâdirdir.” Âl-i İmrân, 3/29.

605 “Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.” el-Feth, 48/26.

606 “Allah her şeyi işitir ve bilir.” el-Bakara, 2/256.

607 “...Şüphesiz Allah dilediği gibi hükmeder.” el-Mâide, 5/1.

Ve Allâhu Te‘âlâ’nın üzerine zâid ilim, kudret, hayat, sem‘, basar, irâdet, meşîyyet, tekvîn, kelâm sıfatları vardır.

İlm, bir sıfat-ı ezeliyyedir ki makdûrlara ta‘alluk ettiği takdîrce ma‘lûmlar bilinir.

Kudret, bir sıfat-ı ezeliyyedir ki makdûrlara ta‘alluk ettiği takdîrce te‘şîr edip makdûrların varlıklarına ta‘alluk ederse var olurlar, yokluklarına ta‘alluk ederse yok olurlar.

Hayât, bir sıfatıdır ki ilim sıfatının bulunmasının sıhhatini iktizâ eder.

Kuvvet, kudret ma‘nâsıdır.

Sem‘, bir sıfat-ı ezeliyyedir ki işitilen şey’lere ta‘alluk eder.

Basar, bir sıfat-ı ezeliyyedir ki görünen şey’lere ta‘alluk eder.

Ve irâdetle meşîyyet hayy olan zâtta bir sıfatıdır ki iki makdûrun birisini vakitlerden bir vakitte bulunmasının tahsîsini iktizâ eyleye.

Ve kelâmın ahvâli inşâ‘allâh ‘an-karîb beyân olunur. Ve Tanrı Te‘âlâ söyleyicidir; sözü avaz ile harfle değil, sözü birdir, kâh emr, kâh nehy, kâh haber olmak sözünün ta‘allukları türlü türlü olmakdan hâsıdır.

Kur’ân-ı Şerîf, Allâhu Te‘âlâ’nın sözüdür. Kur’ân-ı Şerîf yaradılmış değil; [112a] yaradılmış olan yazı şekilleridir, harfler sûretleridir. Allâhu Te‘âlâ’nın sözü bizim mushaflarımızda yazı şekilleri ile hurûf sûretleriyle yazılmışdır, gönüllerimizde saklanmışdır, dillerimizle okunur, kulaklarımızla işitilir. Ve bir kabın içine su konuldukda su inip kabın içinde durduğu gibi, yâ yaprağın içine su girip inip durduğu gibi. Allâhu Te‘âlâ’nın Kelâm-ı Şerîf’i bizim mushaflarımızın ve gönüllerimizin ve kulaklarımızın içine girip durucu değil, belki Allâhu Te‘âlâ’nın zâtıyla durur bir şey’dır.

[2. Yüce Allah’ın Görülmesi (Rü’yetullâh)]

Ve akıl Allâhu Te‘âlâ’nın âhiretde görünmesini câ‘iz görür,⁶⁰⁸ mâdemki câ‘iz olmadığına delâlet eder bir şey’ bulunmaya. Ve Ehl-i sünnet ve cemâ‘at, Allâhu Te‘âlâ’nın görünmesine kâ‘il oldukları üzerine iki delîl zikrederler. Birisi delîl-i aklîdir; birisi delîl-i sem‘îdir.

[1] Delîl-i aklî budur ki, meselâ biz Âdem oğlanlarını biri birinden ve şu aklı şu aklıdan ve şu karalığı şu karalıktan, dahi sâ‘ir görünen şey’leri biri birinden göz ile ayırırız ve biri birinin gayrıdır diye hükm ederiz. Pes bu şey’-

608 Rü’yetullah konusunu krş. İcî, *Mevâkıf*, 299 vd.; Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, III, 186 vd.

lerin ortasında bir şey' gerekdir ki her birinde buluna, dahi ol şey' sebebiyle bunlar görüne. Ve mâ-beynlerinde ortak olup her birisinde bulunan şey' yâ varlık ma'nâsına olan vücûddur yâ yok iken sonradan var olmak ma'nâsında olan hudûsdur. Yâ varlıkları ile yoklukları zarûrî [112b] olmamak ma'nâsında olan imkândır. Ve hudûsle imkânın ma'nâlarında yokluk ma'nâsı i'tibâr olunmuştur. Bundan lâzım geldi ki hudûsle imkân mezkûr şey'lerin görünmelerine illetler olmaya, zîrâ illetinin hâli te'sîr etmektir ve te'sîr sıfat-ı sübûtiyyedir. Mevsûfu sâbit olmayınca te'sîr sıfatı sâbit olmaz ve ademî olan şey' kendi nefsinde sâbit değildir. Bundan lâzım geldi ki ademî olan şey' illet olmaya câ'iz olmaya. Ve hudûsla imkân ademîlerdir. Zîrâ ma'nâlarında yokluk ma'nâsı olup hudûs yokken sonradan olmak ma'nâsınadır, imkân varlıkla yokluk lâzım olmamak manâsınadır. Pes lâzım geldi ki, zikr olunan şey'lerin görünmekliklerine hudûsla imkân olmayıp belki sebep olan varlık ma'nâsına olan vücûd ola ve varlık ma'nâsına olan vücûd Allâhu Te'âlâ'da vardır. Pes lâzım gelir ki Allâhu Te'âlâ'nın görünmesi câ'iz ola. Ve avazlar ve tatlar ve kokular ve ferîştehler ve rûhlar ve cinneler görünmek câ'izdir ve görmediğimize sebep Allâhu Te'âlâ âdeten bizde bunları görmeye kuvvet yaratmadığıdır.

[11] Ve delîl-i sem'î budur ki Hazret-i Mûsâ *aleyhi's-salâtü ve's-selâm*'dan Allâhu Te'âlâ hikâyet edip Kelâm-ı Şerîf'inde رَبِّ اَرَبِّي اَنْظُرْ اِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرِيَنِي وَلَكِنْ اَنْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنْ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيَنِي⁶⁰⁹ ya'nî "Mûsâ *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* 'Yâ Rabbi! Sen bana kendi zâtını göster, zâtına bakayım.' dedi. Allâhu Te'âlâ dedi ki, 'Elbette sen beni göremezsin, şu kadar vardır ki dağa [113a] bak. Eğer dağ, kendinin mekânında yerinde karâr etmiş ise sen beni görürsün.' diye buyurmuştur." Pes Allâhu Te'âlâ'nın görünmesi kâbil olmasa, Mûsâ Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri, Allâhu Te'âlâ'nın zâtında ne nesne câ'iz olur ne nesne câ'iz olmaz bilmeden Allâhu Te'âlâ'nın görünmesini talep etmiş olmak lâzım olur ve peygamberler buncılâyın nesnelerden pâklardır. Bundan anlanır ki, Allâhu Te'âlâ'nın görünmesi câ'iz ola, dahi Allâhu Te'âlâ görmeyi dağın karâr etmesine havâle eyledi ve dağ karâr etmek kendi zâtında kâbilidir ve bulunması kâbil olan şey'in bulunmasına bir şey'in bulunması havâle eylemekden lâzım gelir ki havâle olunan şey'in bulunması dahi kâbil ola. Ve bundan anlanır ki, Allâhu Te'âlâ'yı Hazret-i Mûsâ *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* görmek kâbil ola.

609 "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. el-A'râf 7/143.

Ve Hazret-i Muhammed Peygamber *sallallâhu Te‘âlâ aleyhi ve sellem*,⁶¹⁰ «انکم سترون ربکم كما ترون القمر ليلة البدر» ya‘nî “Elbettete siz Rabbinizi gelecek zamânda görürsünüz, bedr gecesinde ayı göz ile gördüğünüz gibi.” buyurdıkları hadîs-i şerîfden âhirette Allâhu Te‘âlâ’yı bizim elbettete görmekliğimizin vâcib olduğu üzerine delâlet eder ve bu hadîs-i şerîfi ekâbir-i sahâbeden *radıyallâhu anhum* on bir kimesne rivâyet eylemiştir.

Ve Allâhu Te‘âlâ’nın görünmesi mekânda yâ bir cihetde yâ gören ile görünen şey’in beyninde mesâfe olmakla, yâ gözden şu‘a muttasıl olmakla değildir. Ve Allâhu Te‘âlâ Kelâm-ı Şerîf’inde, ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ﴾⁶¹¹ [113b] ya‘nî “Allâhu Te‘âlâ’yı basarlar, gözler anlamazlar, bilmezler ve Allâhu Te‘âlâ gözleri idrâk edip bilir.” diye buyurmuştur. Ve böyle buyurduğundan murâd-ı şerîfi ihtimâl vardır ki cemî‘ gözler görmez, ya‘nî cemî‘ gözlere görmeklik ola, böyle değil, belki ba‘zı gözler görür demek ola. Ve ihtimâl vardır ki gözler Allâhu Te‘âlâ’nın taraflarını ihâta etmek tarîkiyle asla Allah Teâlâ’yı görmezler. Belki gören gözü ihâta etmek tarîkiyle görür demek ola. Ve ihtimâl vardır ki cemî‘ gözler cemî‘ ahvâlde ve evkâtta görmezler, ya‘nî her hâlde ve her vakitte cemî‘ gözler görmek müyesser ola. Böyle değil, belki ba‘zı ahvâlde ve ba‘zı evkâtta ve zamânda gören gözler görürler demek ola. Ve bu mikdâr ihtimâller var iken, bu âyetle “Aslâ Allâhu Te‘âlâ’yı görmek câ’iz değildir.” diye delîl getirmek aslâ vechi yokdur. Bunun biriyle ki Allâhu Te‘âlâ kendinin zâtını medh edip öğmek makâmında bu âyeti zıkr eylemiştir. Bunun muktezâsı budur ki, görünmesi mümkün olup ve görünmemesi kibriyâlık ve ululuk hicâbıyla ve perdesiyle câ’iz olmaya. Ve Allâhu Te‘âlâ’nın ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ﴾⁶¹² kavlinde olan idrâk eğer görünen şey’ ihâta etmek tarîkiyle görmek ma’nâsı üzerine haml olunursa ma’nâsı böyle olur ki Allâhu Te‘âlâ görünür şey’ iken gözler ile görünmez, zîrâ Allâhu Te‘âlâ’nın tarafları, nihâyetleri, cânibi yokdur ki göz ile görüne. Bundan anlanan budur ki Allâhu Te‘âlâ’nın görünmesi câ’iz ola.

Ve sahâbe *rıdvânullâhi Te‘âlâ aleyhim ecma’in* Mi‘râc gecesinde [114a] “Hazret-i Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem*, Allâhu Te‘âlâ’yı gördü mü görmedi mi?” diye ihtilâf etdikleri delâlet eder ki Allâhu Te‘âlâ’nın görünmesi câ’iz ola.

610 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 16; IV, 13-14; Buhârî, “Tevhîd”, 24; Müslim, “İmân”, 299, “Zühûd”, 16.

611 “Gözler O’nu idrak edemez, halbuki O gözleri idrak eder.” el-En‘âm, 6/103.

612 el-En‘âm, 6/103.

Ve uykuda Allâhu Te‘âlâ’nın görünmesi geçmiş uluların çoğundan vâkı‘ olduğu hikâyet olunmuştur. Ve uykuda Allâhu Te‘âlâ’yı görmek bir türlü Allâhu Te‘âlâ’yı müşâhede etmektir. Buncılayın müşâhede gönül ile olur, göz ile olmaz.

Hikâyet olunur, “Şeyh İmâm Muhammed b. Alî b. Hakîm Tirmîzî *rahmetullâhi aleyh* ‘Ben uykumda Allâhu Te‘âlâ’yı bin kerre gördüm. Dedim ki ‘Yâ Rabbi! Ben korkarım îmânım zâ’îl olmakdan.’ Allah *Sübhânehû ve Te‘âlâ* ‘Her gün sabâh namâzın sünnetiyle farzı beyninde يا حى يا قيوم يا الله) ⁶¹³ Tesbîhini bir kerre oku.’ diye buyurdu.” dedi.

Ve ba‘zı kimesne “Allâhu Te‘âlâ görünmek câ’iz değildir, zîrâ eğer uykuda görünmek câ’iz olursa Allâhu Te‘âlâ uykuda görüldüğü takdîrce uykuda bir sûretle bir şekil ile bir keyfiyetle görünmek câ’iz olmak lâzım gelir. Ve Allâhu Te‘âlâ sûretle ve keyfiyetle görünmek câ’iz değildir. Bundan lâzım gelir ki uykuda Allâhu Te‘âlâ görünmek câ’iz olmaya.” demiştir. Bunun cevâbı budur ki, görünen sûret görücünün sıfatıdır ki ol sûret görücünün âyinesidir ve ol sûretin içinde bir zât tecelli eyleyip sûretin içinde görünür.

[3. Yüce Allah Fiilleri Yaratandır]

Ve Allâhu Te‘âlâ cemî‘ kullarının götürü işlerini yaratıcıdır. [114b] Kulları kendilerin işlerini yaratmazlar, niteki Kelâm-ı Şerîf’inde, ⁶¹⁴ «وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ» ya’nî “Allâhu Te‘âlâ sizi yarattı, dahi amellerinizi yarattı.” diye buyurmuştur. Dahi ⁶¹⁵ «اللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» ya’nî “Her şey’ kim bulunmaya kâbildir, götürüsünün yaratıcısıdır.” diye buyurmuştur. Ve Allâhu Te‘âlâ’nın kullarının götürü işleri Allâhu Te‘âlâ’nın dilemesiyle ve hükm etmesiyle ve kazâsıyla ve takdîri ile olur. Gerekse îmân olsun yâ küfür yâ sâ’ir ibâdât yâ sâ’ir günâh olsun hükümden murâd bu makâmda Allâhu Te‘âlâ’nın bir şey’i yaratmak diledikde “ol/كن” diye hitâb etdiğine denilir.

Kazâdan murâd muhkem tarikle yaratmaya denilir. Takdîrden murâd her yaradılan şey’, ne hâl ile ve ne zamânda ve ne mekânda ve sevâbdan ve ikâbdan, ne mikdâra müstehik olacaktır; güzel midir çirkin midir, zarâ-

⁶¹³ “Ey diri, kayyûm, celâl ve ikram sahibi olan Allah’ım! Kalbimi, marifetinin nuruyla diri kılmanı senden istiyorum. Ya Allah ya Allah.”

⁶¹⁴ “Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı.” es-Sâffât, 37/96.

⁶¹⁵ “Allah her şeyin yaratıcısıdır (ve her şeyi koruyup yöneten de O’dur.)” ez-Zümer, 39/62.

rından fâidesinden nice olur ise bulunmaktan öndin ta'yîn etmeye denilir. Ve küfür, Allâhu Te'âlâ'nın kazâsı değildir, belki kazâ olunmuş emrdir. Bu takdîrce Allâhu Te'âlâ'nın kazâsına her kişinin rızâsı vâcib olmakdan Allâhu Te'âlâ'nın kazâ olunmuş emre rızâsı olmak lâzım değildir ki küfre râzı olmak vâcib ola. Allâhu Te'âlâ kâfirden kâfirin ihtiyârı ile küfrün sâdır olmasını diler. Ve fâsıktan fâsıkın ihtiyârı ile fâsıkın sâdır olmasını diler. Bu takdîrce Allâhu Te'âlâ kâfire, fâsıka ibadât eyle diye teklîf eylemek câ'iz olur, cebr lâzım gelmez.

Ve Eşâ'ira'nın katında [115a] **kazâ**, şey'ler ne hâletler ile oldularsa ve ne zamânda bulundularsa Allâhu Te'âlâ ol şey'lerin ol zamânda ol hâletler ile bulunmasına ezelde dilemesine denilir. **Kader**, ezelde ne tarîkla ve ne hâl ile şey'lerin gelecek zamânda vakt-i mu'ayyende bulunması ise ol tarîk ile ve ol hâl ile şey'i gelecek zamânda vakt-i mu'ayyende yaratmasına denilir.

Mes'ele: Bilgil ki Allâhu Te'âlâ'nın kullarının nice işleri vardır ki mezkûr işlerden ba'zısının cezâsı sevâb olup ba'zısının cezâsı azâb olur. Ve iyi iş işlemek Allâhu Te'âlâ'nın dilemesiyle ve rızâsıyladır ve yaramaz iş işlemek Allah Te'âlâ'nın dilemesiyledir, rızâsıyla değildir. Nitekim Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶¹⁶ «وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ» ya'nî "Allâhu Te'âlâ kullarından küfrün sâdır olmasına râzı olmaz." diye buyurmuşdur. Bunun biriyle ki götürü kullarının götürü işleri Allâhu Te'âlâ'nın dilemesiyle bulunur diye beyân olunmuşdur. Bundan anlanır kim yaramaz iş işlemek Allâhu Te'âlâ'nın dilemesiyle olup rızâsıyla olmaya.

[4. İstitâat]

Mes'ele: Bilgil ki bir kişi bir işi işlemesinin kudretini kuvvetini Allâhu Te'âlâ ol kişiye işi işlemekle bile yaratır, işi işlemekten öndin yaratmaz. Ve Allâhu Te'âlâ kuluna "Şunu işle, şunu işleme!" diye teklîf ettiği zikir olunan kudret u kuvvet bulunmasının üzerine binâ olunmamışdır ki işi işlemekten öndin kudreti yaratmamışdır. Pes nicesine iş işlenmekten öndin [115b] Allâhu Te'âlâ kuluna "Ol işi işle." diye teklîf eder. Buncılayın teklîf gücü yetmediği nesneye kulunu teklîfdir, câ'iz değildir diye su'âl oluna. Belki teklîf eylemek kulunun ol işleri işlemeye kullandığı elinden, ayağından ve teninde olan gayrı cüz'lerden âletlerden sebeplerden her ne var ise ol nesneler âfetlerden kurtulduklarının üzerine binâ olunmuşdur. Ve işleme-

616 "...O, kullarının nankörlüğüne râzı olmaz..." ez-Zümer, 39/ 7.

ye ve sakınmaya kulun gücü yetmediğine Allâhu Te‘âlâ “işle!” demez. Gerekse gücü yetmediği nesne aslâ kendi zâtında bulunmak kâbil olmasın, bir anda hem hareket eylemek hem sâkin olmak kâbil olmadığı gibi. Yâ kendi zâtında bulunmak kâbil olsun, lâkin kulun gücü yetmesin bir nesneyi yaratmak gibi. Ve şol nesneler ki kendi nefsinde bulunup abdın makdûru olmak mümkündür. Allâhu Te‘âlâ ol nesnelerin hilâfı olacaklarını bilip, abd hilâfını eyleyip aslâ ol nesnelerin bulunması kâbil değil iken kuluna “işle” diye teklîf eylemek câ’iz olur. Kâfir olan Zeyd’in îmâna gelmeği mümkün olup ve Allâhu Te‘âlâ Zeyd’den îmânın hilâfı olan küfür sâdır olup îmâna gelmediğini bilip ve küfür üzerine fevt olmasını dilemiş iken îmâna gelmeye teklîf ettiği gibi, dahi günâhkâr olan Zeyd tâ‘ât etmeye mümkün olup ve Allâhu Te‘âlâ Zeyd’den tâ‘atin hilâfı olan isyân sâdır olup aslâ tâ‘ât etmediğin bilip ve isyân [116a] üzerine fevt olup gitmesini dilemişken tâ‘ât etmeye buyurduğu gibi. Ve kişinin âdeten gücü yetmediği nesneler ki kendi zâtlarında bulunmak kâbildir, ol nesneleri Allâhu Te‘âlâ “işle” demediğinde ittifâk-ı ulemâ vardır. Gerekse kudret-i hâdisenin ta‘alluk eder cinsinden olmasın, cisimleri yaratmak gibi. Yâ kudret-i hâdisenin ta‘alluk eder cinsinden olup lâkin her kişinin kudreti ta‘alluk eder cinsinden olmasın; dağı götürmek ve göğe uçmak gibi. Zîrâ Allâhu Te‘âlâ Kelâm-ı Mecîd’inde, ⁶¹⁷ «لَا يَكُفُّ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» ya’nî “Allâhu Te‘âlâ aslâ bir nefse bir nesne teklîf eylemez, meğer nefsin gücü yete.” diye buyurmuşdur. Ammâ buncılayın nesneleri “işle” diye teklîf eylemek Eşâ’îrâ’nın katında câ’iz olur. Hâsıl-ı kelâm budur ki, bir işi işlemeye tâ‘at olunmayıp güç yetilmeden üç türlüdür. Birisi oldur ki kendi nefsinde ve ma’nâsına göre bulunmaya câ’iz olmaya, iki zıddı cem‘ etmek gibi. ya’nî meselâ bir anda hem hareket edip hem sâkin olmak gibi, dahi bir hakîkatî âhar hakîkate döndürmek ve kadîm olan nesneyi yok etmek gibi. Birisi oldur ki kendi nefsinde bulunmak kâbil olup kulun gücü yetmeye. Bir cismi yaratmak gibi. Birisi dahi oldur ki kendi zâtında bulunmaya kâbil olup kulun dahi gücü yetişe. Lâkin Hak Te‘âlâ ol nesnenin hilâfı olacağını bilip hilâfı sâdır olacağını [116b] dileyip hilâfı sâdır olacağına haber vermiş ola. Evvelki kısma bi’l-ittifâk teklîf vâki‘ olmak câ’iz değildir. İkinci kısma yine bi’l-ittifâk teklîf vâki‘ olmaz. Lâkin bizim katımızda teklîf vâki‘ olmak câ’izdir. Üçüncü kısma bi’l-ittifâk teklîf vâki‘ olmak câ’izdir ve teklîf vâki‘dir. Ve Allâhu Te‘âlâ Ebû Leheb’e,⁶¹⁸

617 “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz.” el-Bakara, 2/ 286.

618 Ebû Leheb: Ebû Utbe Abdül’uzzâ b. Abdilmuttalib b. Hâşim (ö. 2/624), Hz. Peygamber’in amcası ve

Muhammed Mustafa *sallallâhu aleyhi ve sellem* Hazretlerine îmân getirmeye emr eylemiştir. Ve Ebû Leheb'e Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* Hazretlerine îmân getirmek bununla olur ki, Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* Hazretleri, Allâhu Te'âlâ'nın tarafından getirdi diye bilinen nesnelerin götürüsüne i'tikâd eyleye. Ve Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* Hazretleri, Allâhu Te'âlâ cânibinden getirdi diye bilinen nesnelerden birisi Ebû Leheb'in îmâna gelmediğidir. Pes Ebû Leheb'e Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* Hazretleri'ne îmân getirmeyeceğine inan demek olur. Ve Ebû Leheb kendinin gönlünde hilâfı bulduğu nesneye iz'ân u kabûl eylemek muhâldir, câ'iz değildir. Bu takdîrce şol nesne ki kendi zâtında bulunmak muhâl olup câ'iz olmaz, ol nesneyi Ebû Leheb'e teklîf lâzım gelir. Ve buncılayın nesneye teklîf câ'iz değildir diye su'âl olunursa cevâb verilip Hazret-i Peygamber'in *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* Ebû Leheb îmân getirmez diye şu husûsla haber verdiğine inanıp iz'ân u kabûl etmesi muhâldir, câ'iz değildir. Ve bu husus habere ol vakit inanmaya [117a] Ebû Leheb teklîf olunur ki bu haber husûsuyla Ebû Leheb'e yetiçe. Ammâ bu haber husûsuyla Ebû Leheb'e yetişmediği takdîrce lâzım olan icmâlen iz'ân u kabûldür. Zîrâ îmân icmâlen tasdîkdir Allâhu Te'âlâ'nın cânibinden getirdi diye icmâlen bilinen nesnelerde ve tafsîlen tasdîkdir tafsîlen bilinen nesnelerde. Bu takdîrce iz'ân-ı icmâlî Ebû Leheb'de bulunmak câ'izdir. Ol sebebdan îmân getirmeye teklîf olunmuşdur. Ondan mâ-'adâ bu haber husûsuyla Ebû Leheb'e yetiştigi takdîrce câ'izdir ki Allâhu Te'âlâ Ebû Leheb'in îmân getirmemesine Ebû Leheb'in bildiğini Ebû Leheb'e bilmek sıfatını yaratmayıp bildirmeye. Ve Ebû Leheb kendinin nefsinde Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* Hazretleri'nin, "Sen îmân getirmezsin." diye bu habere inan dediğinin hilâfını kendi nefsinde bulmaya. Bu takdîrce Ebû Leheb kendi nefsinde olan nesnenin hilâfını iz'ân u kabûl eylemek câ'izdir, denilir.

Mes'ele, bilgil ki bir kimesne bir âhar kimesneyi urmakdan hâsıl olan ağırmaklık, dahi bir nesneyi uvatmakdan hâsıl olan uvanmak ve öldürmekden hâsıl olan ölmeklik, dahi bunlara benzeyen nesnelerin götürüsü Allâhu Te'âlâ'nın yaratmasıylaadır. Yaratmakda aslâ kulun kudretinin te'sîri yokdur.

[5. Ecel]

Mes'ele, bilgil ki ecel birdir, iki değildir. Nitekim Ka'bî⁶¹⁹ zu'm edip "Maktûl için iki ecel [117b] vardır. Birisi kat'îdir, birisi mevt'tir. Hattâ eğer maktûl ölmece mevtte varınca hayatda olurdu." demiştir. Dahi felâsife zu'm edip "Hayvân için iki ecel vardır. Birisi ecel-i tabî'î, birisi âfet u maraz sebebiyle olan eceldir." diye buyurmuşlardır. Bunların zu'm ettiği gibi değildir. Hayvânın ecel-i tabî'îsi oldur ki, hayvânın rutûbet-i asliyyesi mütehallile ve harâret-i asliyyesi muntafiye olmakla hâsıl olan mevtin vaktidir. Ve öldürülen kişi eceli ile ve ölümü için takdîr olunan zamânın gelmesiyle (fevt olmuş) olur. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde ﴿فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ﴾⁶²⁰ "Kaçan ki onların ecelleri ve va'deleri gelse bir sâ'at sonraya konulmazlar ve rûhları kabz olunur. Ve va'deleri ve ecelleri gelmeden bir sâ'at takdîm olunmaz. ya'nî bir sâ'at önürdi rûhları kabz olunmaz." diye buyurmuşdur. Bundan anlanan budur ki öldürülen kişi eceli ile öldürülmüş ola. Ve ihtimâl vardır ki "وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ" lafzı, "وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ" lafzının üzerine atf-ı i'tibâr olunup, "وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ" lafzını zikr eylemekden murâd "Ne mertebe ki ecelleri gelmedikde rûhları önürdi kabz olunmak kâbil değildir, yine sonraya koyup sonradan rûhları kabz olunmak kâbil değildir." diye bu ma'nâyı izhâr etmek ola.

[6. Rızık]

Mes'ele, bilgil ki [118a] harâm rızık olur. Zîrâ rızık şol nesneye denilir ki Allâhu Te'âlâ hayvâna verip hayvân yiye ve Allâhu Te'âlâ hayvâna verip hayvân yediği nesne kâh helâl kâh harâm olur. Ve her hayvân kendinin tamam rızkını alır, gerekse helâl olsun yâ haram olsun.

[7. Hidâyet-Dalâlet]

Mes'ele, bilgil ki Allâhu Te'âlâ dilediği kimesneye hidâyet yaratır, dilediği kimesneye dalâlet yaratır. Niteki Kelâm-ı Mecîd'inde ﴿وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ﴾⁶²¹ "Allâhu Te'âlâ dilediği kimesneye hidâyet yaratır, dilediği kimesneye dalâlet yaratır." diye buyurmuşdur.

619 Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), Mu'tezile âlimlerinden olup, Kâ'biyye fırkasının reisidir.

620 "... Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler." el-A'râf, 7/34. Ayrıca bkz. en-Nahl, 16/61.

621 "...Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir..." en-Nahl, 16/93.

[8. Aslah]

Mes'ele, bilgil ki ve anlagil ki Allâhu Te'âlâ'nın üzerine kuluna lâyıkre⁶²² olan nesneyi vermek ve yaratmak vâcib değildir. Eğer kuluna lâyıkrin olan nesneyi vermek vâcib olsa, dünyâda âhiretde azâb olunur kâfir u fâsıkları yaratmazdı, bunun biriyle yaratmışdır. Dahi Allâhu Te'âlâ kullarına hidâyet edip türlü türlü hayrât ve hasenât iyilikleri etdiği üzerine minnet etmeye yol olmazdı. Dahi Allâhu Te'âlâ, yâ kulları şükr eylemek Allâhu Te'âlâ müstahak olmazdı. Zîrâ bu takdîrce kendinin üzerine vermesi vâcib olan nesneleri kullarına vermiş olur ve vermesi vâcib olan nesneleri vermekle şükre ve minnet eylemeye müstahik olmaz. Bunun biri ile ki Allâhu Te'âlâ etdiği hasenâtın üzerlerine minnet eylemiştir. Ve kullarının kendüye şükürleri [118b] lâyıkdır. Bunlardan anlanır ki kullarına aslah olan nesneleri halk eylemek vâcib ve lâzım olmaya.

[9. Allah'ın Fiillerinde Hikmet]

Mes'ele, bilgil ve anla ki, Allâhu Te'âlâ'nın fi'illeri bir araz ile mu'allel değildir. Zîrâ Allâhu Te'âlâ'nın fi'illeri eğer arazla mu'allel olsa lâzım gelir Allâhu Te'âlâ'nın zâtı nâkıs olup kendi zâtını kendinin garazını tahsîl ile kâmil olmasını talep etmiş ola. Zîrâ işleyici için bir nesnenin garaz olması ol vaktin garaz olur ki ol nesnenin varlığı yokluğundan işleyiciye aslah ve eyürek ola. Zîrâ bir nesnenin varlığı ile yokluğunun beyinde işleyiciye göre tefâvütü olmasa, yâ ol nesnenin yokluğu iyi olup varlığı makbûl olmasa ol nesneyi işlemeye ikdâm etmesine sebep olmaz. Bundan anlanan budur ki her nesne ki garaz olur ol nesnenin varlığı yokluğundan fâ'il olan kişiye aslah olmak vâcib ola. Bu takdîrce fâ'il kendi zâtını garazını tahsîl etmekle kâmil kılmış olur. Şöyle ki, garazını tahsîl etmezse zâtında naks bulunmuş olur. Ve Allâhu Te'âlâ'nın zâtı ise kâmilidir. Pes bundan lâzım geldi ki Allâhu Te'âlâ'nın fi'ili bir garaz ile illetlenmiş olmaya. Ve eğer su'âl edip "Fâ'ilin garazı kâh kendüye âid olur ve kâh gayrıya râci' olur. Ve Allâhu Te'âlâ'nın garazı kendisine âid olduğu takdîrce lâzım gelir [119a] garaz hâsıl olmayacak zâtında naks mevcûd olup kemâl-i garazı tahsîl ola. Ammâ Allâhu Te'âlâ'nın kullarına râci' olacak Allâhu Te'âlâ garazı tahsîl etmeyince kendinin zâtında neden naks lâzım gelir?" denilirse, cevâb verilip "Allâhu Te'âlâ'nın kullarına garazın nef' olunması nef' olunmamasından

622 Daha uygun, daha münasip.

Allâhu Te‘âlâ’nın zâtına göre evlâ olursa lâzım gelir. Yine Allâhu Te‘âlâ’nın zâtı zıkr olunan garazı tahsîl etmekle kâmil olup tahsîl etmediği takdîrce zâtı naks üzere olup zâtında naks buluna. Ve eğer garaz Allâhu Te‘âlâ’nın gayrisine göre nef u ihsân olmak ile nef u ihsân olmamağın beyninde Allâhu Te‘âlâ’nın zâtına göre beraber olursa yâ nef u ihsân olmaması nef u ihsân olmasından yeğ olursa nef u ihsânın bulunması Allâhu Te‘âlâ’nın garazı olmağa sâlih olmaz.” diye cevâb verinilir. Ve Kelâm-ı Mecîd’inde ⁶²³ «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» ya’nî “Ben cinni ve insi yaratmadım, illâ ibâdet için yaratdım.” diye buyurduğunda olan “لِيَعْبُدُونِ” dahi bunlardan gayrisi illet sûretinde Kelâm-ı Mecîd’inde zıkr ettiği, dahi ⁶²⁴ «لَوْلَاكَ لَوْلَاكَ لَوْلَاكَ لَوْلَاكَ لَوْلَاكَ» ya’nî “Eğer Yâ Muhammed, Sen olmasaydın, eğer sen olmasaydın gökler yaratılmazdılar.” diye buyurduğunda “Eğerçi kim Allâhu Te‘âlâ’nın fı‘ili bir garazla mu‘allel olunması görünür, lâkin bunlar araz üzerine [119b] mahmûl değildir, belki gayet ü menfa‘at üzerine mahmûldür.”

[10. Allah’ın İsimlerinin Tevkîfî Oluşu]

Mes’ele, bilgil ki Allâhu Te‘âlâ’nın sıfâtından ve ef‘âlinden ahz olunup Allâhu Te‘âlâ’nın üzerine ıtlâk olunan isimler tevkîfidir, ya’nî şer‘-i şerîfde ıtlâk olunmasına izin verilen isimleri Allâhu Te‘âlâ’nın üzerine ıtlâk eylemek câ‘iz olur. Şol isimler ki şer‘-i şerîfde Allâhu Te‘âlâ’nın üzerine ıtlâk eylemeğe izin yokdur, onun gibi isimleri Allâhu Te‘âlâ’nın üzerine ıtlâk eylemek câ‘iz değildir. Eğerçi kim isimlerin ma’naları Allâhu Te‘âlâ’da bulunursa “sehâ” ve “cevâd” lafızlarının ma’naları bir iken Allâhu Te‘âlâ’nın üzerine “cevâd” lafzı ıtlâk olunup “sehâ” lafzı ıtlâk olunmak câ‘iz olmadığı gibi. Ve Allâhu Te‘âlâ’nın sıfâtından ve ef‘âlinden alınan meşhûr isimler ki şer‘-i şerîf Allâhu Te‘âlâ’nın üzerine ıtlâk eylemeğe izin vermiştir, doksan dokuz isimdir. Ki bir kimesne bu isimleri ezberleyip müdâvemet eylese, Allâhu Te‘âlâ ol kimesneyi cennete girdire, diye Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* Hazretleri buyurmuştur.

623 “Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.” ez-Zâriyât, 51/ 56.

624 ‘ (Ey Muhammed!) Sen olmasaydın, [Sen olmasaydın] ben asla âlemleri yaratmazdım.” İbnu’l-Cevzî (ö.597) Sağâni (ö.650) İbn Teymiyye (ö.728) Suyûtî (ö.911) Ali el-Kârî (ö.1014) Aclûnî (ö.1162) Şevkânî (ö.1250) Leknevî (ö.1304) ve Cemâlüddin Kasımî (ö.1332) gibi meşhur hadis âlimleri bu sözün “hadis diye uydurulmuş, asılsız bir rivayet” olduğunda hemfikirler. (Bkz. Sağâni, *el-Ehâdisu’l-Mevzu‘a*, s. 52; Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 54; II, 192; Şevkânî, *el-Fevâidu’l-Mecmûa*, s. 326; Ali el-Kârî, *el-Mevzu‘âtü’l-Kübrâ*, s. 295; *el-Mevzu‘âtü’s-Suğ*, s. 150; İbnu’l-Cevzî, *el-Mevzu‘ât*, I, 289-290; Suyûtî, *el-Le‘âlî*, I, 249, Leknevî, *el-Âsârü’l-Merfûa*, s.44, 45, 295)

Ve zikir olunan isimler bunlardır: “Hüvellâh, er-Rahmân er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-'Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, el-Hâlik, el-Bârî, el-Musavvir, el-Gaffâr, el-Kahhâr, el-Vehhâb, er-Rezzâk, el-Fettâh, el'Âlîm, el-Kâbız, el-Bâsit, el-Hâfîz, er-Râfî', el-Mu'izz, el-Muzillü, es-Semî', el-Basîr, el-Hakîm, el'Adl, el-Latîf, el-Habîr, el-Halîm, el-'Azîm, el-Gafûr, eş-Şekûr, el'Aliyy, el-Kebîr, [120a] el-Hafîz, el-Mukîr, el-Hasîb, el-Celîl, el-Kerîm, er-Rakîb, el-Mucîb, el-Vâsî', el-Hakîm, el-Vedûd, el-Mecîd, el-Bâ'is, eş-Şehîd, el-Hakk, el-Vekîl, el-Kaviyy, el-Metîn, el-Velî, el-Hamîd, el-Muhsî, el-Mübdî, el-Mu'îd, el-Muhyî, el-Mümîr, el-Hayy, el-Kayyûm, el-Vâhid, el-Mâcid, el-Ehad, es-Samed, el-Kâdir, el-Muktedir, el-Mu'ahir, el-Evvel, el-Âhir, ez-Zâhir, el-Bâtın, el-Vâlî, el-Müte'âlî, el-Birr, et-Tevvâb, el-Muntekim, el'Afuvv, er-Ra'ûf, Mâlikü'l-mülk, Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm, el-Muksit, el-Câmi', el-Ganî, el-Muğnî, el-Mânî', ed-Dârr, en-Nâfî', en-Nûr, el-Hâdî, el-Bedî', el-Bâkî, el-Vâris, er-Reşîd, es-Sabûr.”

Ve zikir olunan isimlerin iştikâklarını ve ma'nalarını ve ulemânın zikir olunan isimlerin iştikâklarını ve ma'nalarını beyân etmeye vâkî' olan ihtilâflarını tafsîli ile beyân eylemek tâlib olanların zabt etmelerine zahmet verdiği ecilden Âmidî'nin iktisâr tarîki ile isimlerin ma'nalarını tefsîr ettiği üzere lisân-ı Türkî ile bu hakîr terceme eyleyip iştikâklarını ve ma'nalarını beyân etmekle bu kitâbda işâret kıldı.

[11. Esmâ-i Hüsnâ]

Bilgil ki Ebû Hanîfe'den, Şâfi'î'den, Ebû Süleymân Hattâbî'den,⁶²⁵ Gazzâlî'den⁶²⁶ rivâyet olunan üzre, dahi Halîl'in⁶²⁷ bir kavli üzre oldur ki;⁶²⁸

[1.] “اسم الله /İsmullâh”, Allâhu Te'âlâ'nın zâtına mahsûs olup, Allâhu Te'âlâ'nın zâtı üzerine itlâk olunup, aslâ gayrı şey'in üzerine itlâk olunmayan alem olup bir şey'den iştikâk olunmaya. [120b] Ve ba'zı kimesnenin katında Allah ismi, “el-ilâh (الاله)” kelimesinden müştakdır. Bu tarîkle ki

625 Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), meşhur bir muhaddis ve lugatçıdır.

626 Gazzâlî: Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), meşhur bir Eş'arî kelâmcı, Şâfiî fakihî ve aynı zamanda mutasavvıftır. Ortaya koyduğu eserleri ve etkisi sebebiyle “Hüccetü'l-İslâm” diye meşhur olmuştur. (Kelam ilmi sahasındaki etkileri için bkz. M.Sait Özervarlı, “Gazzâlî”, *DİA*, 1996, 13: 505-511).

627 Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791), nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan ünlü dil ve edebiyat âlimidir.

628 Müellifin burada verdiği bilgileri karşılaştırmak için bkz. kış. İcî, *Mevâkıf*, 333 vd.; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 366 vd.

hemze sakile olduğu sebebdan hemze hazf olunup lâm lâm'da idğâm olunup Allah olmuş ola. Ve “el-ilâh (إله)” kelimesi mâzisi “e-le-he” olan kelimeden lâm'ın üstünüyle ahz olunmuş ola. Ve ba'zı kimesnenin katında “el-ilâh” kelimesi hayret ma'nâsına olan “v-l-h/ وله” den ahz olunmuşdur. Ve sonraki iki vechlerde Allah sıfat-ı izâfiyye olup Allah isminin ma'nâsı “abede/ عبد” ma'nâsına olan “e-le-he” den ahz olunduğu takdîrce halâ'ikın ma'bûdu demek olur. Ve hayret ma'nâsı olan “ve-le-he” den ahz olunduğu takdîrce “akıllar mütehayyir olacak zât” demek ola. Ve ba'zı kimesnenin katında Allah demenin ma'nâsı yaratmak üzerine kâdir demektir. Bu takdîrce Allah ismi kudret sıfatına râci' olur. Ve ba'zı kimesnenin katında Allah şol zâta denilir ki ol zâtın dilediği ola, dilemediği olmaya. Ve ba'zı kimesnenin katında Allah şol zât üzerine ıtlâk olunur ki teklîf ancak ol zâtdan sahîh olup gayrı zâtdan sahîh olmaya. Ve âhir ki iki vech üzerine Allah ismi sıfat-ı selbiyye-i fi'liyyeye râci' olur. Ve ba'zı efâzilin katında sahîh budur ki Allah lafzı aslında sıfat olduğu takdîrce sıfat-ı kemâle iş'âr eder, aleme munkalib olmuş ola.

[2-3.] “الرحمن الرحيم /er-Rahmânü'r-Rahîm”: “Nedmân- nedîm” kelimelerinin makâmlarındadır, bu iki isimlerin ma'nâları halk üzerine ni'met vermesini [121a] dileyici demektir. Bu takdîrce “er-Rahmân er-Rahîm” kelimeleri irâdet sıfatına râci' olurlar. Ve ba'zı kimesnenin katında güzel ni'metleri verici ma'nâsınadır. Bu takdîrce “er-Rahmân er-Rahîm” kelimeleri sıfat-ı fi'liyyeye râci' olurlar.

[4.] “الملك /el-Melik”, ya'nî dilediği kimesneye izzet ve kudret verir, dilediği kimesneyi hor ve zelil kılar. Ve kendi zâtını kimesne zelil kılmaya kâdir değil demektir. Bu takdîrce “Melik” ismi sıfat-ı fi'liyyeye selbiyyeye râci' olur. Ve ba'zı kimesnenin katında “Melik” demek, kudreti tamâm demektir. Bu takdîrce “Melik” kudret sıfatına râci' olur.

[5.] “القدوس /el-Kuddûs”, ya'nî “Ayıplardan berîdir, pâkdır.” demektir. Ve ba'zı kimesnenin katında “kuddûs” demek, “Allâhu Te'âlâ'nın zâtını vehimler ve gözler idrâk eylemezler.” demektir. Ve bu iki ma'nâya göre “kuddûs” sıfat-ı selbiyyeye râci' olur.

[6.] “السلام /es-Selâm”, ya'nî “Zâtında ve sıfatlarında ve fi'illerinde mutlakâ nakslardan kurtulmuşdur.” demektir. Bu takdîrce selâm sıfat-ı selbiyyeye râci' olur. Ve ba'zı kimesnenin kıyâmet gününde halkı üzere

⁶²⁹ ﴿سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَجِيمٍ﴾ diye teslîm etmiştir. Bu takdîrce “Selâm” kelâm sıfatına râcî’ olur.

[7.] “**el-Mü’min** / المؤمن”, ya’nî “Kendinin haber verdiği nesneleri kendisi tasdîk edicidir.” Niteki kendisinin birliğine haber verip Kelâm-ı Mecîd’inde, ⁶³⁰ ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ ya’nî “Allâhu Te’âlâ şehâdet eder, elbette ilâh hiç yoktur, illâ kendisi vardır.” diye buyurmuştur. Dahî kendinin resûllerini, peygamberlerini [121b] tasdîk edicidir. Gerekse peygamberlerini tasdîk etmek kavîl ile olsun. Niteki Kelâm-ı Mecîd’inde, ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ﴾ ⁶³¹ ya’nî “Muhammed Allâhu Te’âlâ’nın resûlüdür.” diye buyurmuştur. Bu takdîrce “mü’min” kelâm sıfatına râcî’ olur; yâ mu’cize yaratmakla olsun bu takdîrce “mü’min” sıfat-ı fi’liyyeye râcî’ olur. Ve ba’zı kimesnenin katında mü’min demek, kendinin mü’min olan kullarını ulu rûsvâyılıktan “emn” edici demektir. Gerekse “emn” üzere kılması, mü’minlerin kalbine “emn”i yaratmasıyla olsun. Bu takdîrce “mü’min” kelâm sıfatına râcî’ olur. Ve ba’zı kimesnenin katında “hafız” ma’nâsındır.

[8.] “**el-Azîz** / العزيز”, ba’zı kimesnenin katında azîz demek, “Babası ana-sı yoktur.” demektir. Ve ba’zı kimesnenin katında “Mertebesinden aşağı olmaz.” demektir. Ve ba’zı kimesnenin katında “Allâhu Te’âlâ’ya hiçbir nesne benzemez.” demektir. Ve götürü zikr olunan ma’nâlar üzere “azîz” sıfat-ı selbiyyeye râcî’ olur. Ve ba’zı kimesnenin katında azîz demek, “Dilediği kimesneye azâb eder.” demektir. Ve ba’zı kimesnenin katında azîz demek, “Allâhu Te’âlâ’nın üzerine vardır mutî’ olan kimesnelere sevâb vermek.” demektir. Ve ba’zı kimesnenin katında azîz demek kâdir demektir.

[9.] “**el-Cebbâr** / الجبار”, ya’nî “Halâ’ığın ahvâlini islâh edici” demektir. Ve ba’zı kimesnenin katında “Kendinin halkına cebr u ikrâh edip dilediği nesneleri halkı üzere [122a] yükledici.” demektir. Ve zikr olunan iki ma’nâ üzere “cebbâr” sıfat-ı fi’liyyeye râcî’ olur. Ve ba’zı kimesnenin katında cebbâr demek, “Âlîdir ki fîkr ile, endişe ile idrâk olunmaz; gözler ile ihâta etmek tarîkiyle görünmez.” demektir. Bu takdîrce sıfat-ı izâfiyye ile selbiyyeye râcî’ olur. Ve ba’zı kimesnenin katında cebbâr demek “Mevcûd olan şey’leri ve mevcûd olmayan şey’leri kayırıp mukayyed olmaz.” demektir. Bu takdîrce sıfat-ı selbiyyeye râcî’ olur. Ve ba’zı kimesnenin katında cebbâr de-

629 “Engin merhamet sahibi rabden gelen söz şu olacak: “Selâm size!”” Yâsîn, 36/58.

630 “Allah, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi...” Âl-i İmrân, 3/18.

631 “O, Allah’ın elçisi Muhammed’dir...” el-Feth, 48/29.

mek azîm demektir. Ve azîm demekten murâd sıfât-ı naksdan münezzeh pâk demektir. Bu takdîrce sıfat-ı selbiyyeye râci‘ olur. Ve ba‘zı kimesnenin katında cebbâr demek sıfât-ı naksdan pâk olup cemî‘ sıfât-ı kemâl kendi için hâsıl olmağa denilir. Bu takdîrce cebbâr sıfât-ı selbiyye ile sıfât-ı sübûtiyyenin götürüsüne râci‘ olur.

[10.] “**المتكبر /el-Mütekebbir**”, bu lafzın ma‘nâsı azîm lafzının ma‘nâsı gibidir, her vecihle.

[11-12.] “**الخالق البارئ /el-Hâlik el-Bârî**”, bu iki isimlerin ma‘nâları bir-
dir. Eşyâyı ihtirâ‘ edip yaratıcı demektir.

[14.] “**المصور /el-Musavvir**”, ya‘nî türlü türlü sûretleri ve terkîbleri ihdâs edici demektir. Bu takdîrce hâlik, bârî, musavvir sıfât-ı fi‘ilden olurlar. Ve Gazzâlî’den nakl olunur ki zikr olunan üç isimlerin ma‘nâları bir olup cümlesinin ma‘nâları yaratmaya râci‘ olur. Ve ba‘zı efâzılın katında evlâ budur ki bir şey’ ki yokdan varlığa gelir, ol şey’ bulunmakdan [122b] öndin nice mevcûd olacaksa takdîr u ta‘yîn olunmak gerekir. Ondan sonra takdîr olunan üslûb üze yaradılmak gerekir. Ondan sonra tasvîr ve tezyîn olunmak gerekir. Mühendis evvelâ bir binâyı nice olacaksa takdîr u ta‘yîn edip ölçüp sonra yapıcı yapıp, sonra nakkâş tezyîn ettiği gibi. Pes Allâhu Te‘âlâ dahi evvelâ takdîr ettiği cihetden hâlikdir ve yaratıcı olduğu cihetden bârîdir ve sûretleri ahsen tertîble tertîb ettiği cihetden musavvirdir.

[15.] “**الغفار /el-Gaffâr**”, ya‘nî azâba müstehik olan kimesneye azâb etmesini dileyicidir demektir. Bu takdîrce “gaffâr” irâdet sıfatına râci‘ olur.

[16.] “**القهار /el-Kahhâr**”, ya‘nî götürü şey’lerin üzerine gâlibdir, hiçbir şey’e mağlûb değildir demektir. Bu takdîrce “kahhâr” sıfat-ı fi‘liyye-i selbiyyeye râci‘ olur.

[17.] “**الوهاب /el-Vehhâb**”, ya‘nî ivazsız bahşîşi çokdur demektir. Bu takdîrce “Vehhâb” sıfat-ı fi‘liyyeye râci‘ olur.

[18.] “**الرزاق /Er-Rezzâk**”, ya‘nî yemekden içmekden libâsdan her ne ile ki hayvân nef’lenirse [faydalanırsa] hayvâna vericidir demektir. Bu ma‘nâ üzere “rezzâk” sıfat-ı fi‘lden olur.

[19.] “**الفتاح /el-Fettâh**”, ya‘nî müşkili kolay edici (ve ba‘zı kimesnenin katında fettâh demek yardım yaratıcı) demektir. Ve bu iki ma‘nâ üzere “fettâh” sıfat-ı fi‘liyyeye râci‘ olur. Ve ba‘zı kimesnenin katında fettâh demek,

hâkim demektir ve hükmü eğer haber vermekle olursa “Fettâh” kudret ve irâdet sıfatına râcî olur. Ve ba’zı kimesnenin katında hâkim demek mâni’ demektir. Bu takdîrce [123a] hâkim ma’nâsına olan “Fettâh” sıfat-ı fi’liyeye râcî olur.

[20.] “العليم /el’Alîm”, ya’nî cemî’ bilinecek nesneleri bilicidir demektir. Bu takdîrce ilim sıfat-ı hakîkiyyeye râcî olur.

[21.] “القابض /el-Kâbız”, ya’nî selb edip vermemeklik Allâhu Te’âlâ’ya mahsûsdur.

[22.] “الباسط /el-Bâsıt”, ya’nî bahşîş edip bahşîşinde vüs’at üzre olmak Allâhu Te’âlâ’ya mahsûsdur.

[23.] “الحافظ /el-Hâfız”, ya’nî belâları def edicidir.

[24.] “الرافع /Er-Râfî”, ya’nî mertebeleri vericidir.

[25.] “المعز /el-Mu’iz”, ya’nî izzet ve kudret vericidir.

[26.] “المذل /el-Muzıl”, ya’nî mertebeden indiricidir. Ve Kâbız ve Bâsıt ve Hâfız ve Râfî ve Mu’iz ve Muzıl sıfatları sıfat-ı fi’ildendir.

[27-28.] “السميع البصير /es-Semî ve’l-Basîr”, bunların ma’nâları Allâhu Te’âlâ’nın sıfat-ı sübûtiyyesi beyân olunduğu yerde beyân olunmuşlardır. ya’nî işiticidir; işitmesi bir âletle ve kulakla değil. Ve görücüdür; görmesi göz ile değil.

[29.] “الحكيم /el-Hakîm”, ya’nî hâkimdir ve hâkim demenin ma’nâsı beyân olundu. Ve ba’zı kimesnenin katında hakîm oldur ki, ilmi ve kavli ve fi’ili sahîh ola.

[30.] “العدل /el’Adl”, ya’nî Allâhu Te’âlâ ne iş işlerse kabîh olmayıp gökçektir. Bu ma’nâ üzere adl sıfatı selbiyye olur.

[31.] “اللطيف /el-Latîf”, ya’nî lütfu yaratıcıdır. Ve ba’zı kimesnenin katında “Latîf” gizli olan nesneleri bilicidir demektir. Evvelki ma’nâ üzere “latîf” sıfat-ı fi’ilden olur. İkinci ma’nâ üzere sıfat-ı ilme râcî olur.

[32.] “الخبير /el-Habîr”, bilicidir. Bu ma’nâ üzere habîr, ilim sıfatına râcî olur. Ve ba’zı kimesnenin [123b] katında habîr, haber verici demektir. Ve bu ma’nâ üzere habîr kelâm sıfatına râcî olur.

[33.] “الحليم /el-Halîm”, ya’nî günâh işleyenlere azâb etmeye ta’yîn

olunan vakitten öndin azâb eylemez. Bu ma'nâ üzre halîm, sıfat-ı selbiyye-râci' olur.

[34.] “العظيم /el-Azîm”, bu ismin ma'nâsı cebbâr isminin ma'nâsı beyân olunduğu yerde beyân olundu.

[35.] “الغفور /el-Gaffûr”, bu ismin ma'nâsı gaffâr isminin ma'nâsıdır. Ve gaffâr lafzının ma'nâsı beyân olundu.

[36.] “الشكور /eş-Şekûr”, şükr üzerine cezâ ve ivaz vericidir. Ve ba'zı kimesnenin katında şekûr demek, azıcık ibâdât ü tâ'at etmeklik üzerine çok ni'met vericidir, demektir. Bu takdîr üzre “şekûr” sıfat-ı fi'liyye olur. Ba'zı kimesnenin katında şekûr demek, itâ'at eden kimesneye senâ edicidir demektir. Ve bu ma'nâ üzre şekûr kelâm sıfatına râci' olur.

[37-38.] “العلي الكبير /el'Aliyyü el-Kebîr”, bu iki isimlerin ma'nâları mütekebbir isminin ma'nâsıdır ki beyân olunmuştur.

[39.] “الحفيظ /el-Hafîz”, bilicidir, unutucu değildir. Bu ma'nâ üzre hafîz ilim sıfatına râci' olur. Ve ba'zı kimesnenin katında hafîz demek aslâ bir şey'i bilmekten aslâ bir şey'e meşgûl kılıp gaffetine sebep olmaz demektir. Bu ma'nâ üzre “hafîz”, sıfat-ı selbiyyeye râci' olur. Ve ba'zı kimesnenin katında hafîz demek eşyanın sûretlerini ibkâ edici demektir. Bu ma'nâ üzre hafîz sıfat-ı fi'liyyeye râci' olur.

[40.] “المقيت /el-Mukît”, rızkları yaratıcıdır. Ve ba'zı kimesnenin katında takdîr edici demektir. Bu iki [124a] ma'nâ üzre mukît sıfat-ı fi'liyyeye râci' olur. Ve ba'zı kimesnenin katında mukît gâibi, hâzırı bilici demektir. Bu ma'nâ üzre mukît sıfat-ı ilme râci' olur. Ve ba'zı kimesnenin katında mukît demek kâdir ve gücü yetici demektir. Bu ma'nâ üzre mukît sıfatı kudrete râci' olur.

[41.] “الحسيب /el-Hasîb”, kullarının maslahatlarına ve hâcetlerine kifâyet edecek nesneleri yaratıcıdır demektir. Bu ma'nâ üzre hasîb, sıfat-ı fi'liyyeye râci' olur. Ve ba'zı kimesnenin katında hasîb hayrdan şerden kulları ne işlerler ise Allâhu Te'âlâ haber vermek ile hisâb edici demektir. Bu ma'nâ üzre hasîb kelâm sıfatına râci' olur.

[42.] “الجليل /el-Celîl”, bu ismin ma'nâsı mütekebbir isminin ma'nâsıdır. Kimesnenin katında celîl u celâl u cemâl sıfatlarıyla sıfatlanıcı demektir.

[43.] “الكریم /el-Kerîm”, cömert sahibi demektir. Ve ba‘zı kimesnenin katında kerîm cömertlik üzerine kâdir ve gücü yetici demektir. Ve bu iki ma‘nâ üzre kerîm, sıfat-ı fi‘ile ve sıfat-ı kudrete râci‘ olur. Ve ba‘zı kimesnenin katında kerîm demek mertebesi âlî demektir. Bu ma‘nâ üzre kerîm, sıfat-ı izâfîyyeye râci‘ olur. Ve ba‘zı kimesnenin katında kerîm demek günâhları yarlığayıcı⁶³² demektir.

[44.] “الرقیب /er-Rakîb”, bu ismin ma‘nâsı hafız isminin ma‘nâsı gibidir.

[45.] “المجیب /el-Mucîb”, du‘aları kabûl edicidir.

[46.] “الواسع /el-Vâsi’”, ihsânı ve cömertliği cemî‘ âlemde vüs‘at ile olucudur.

[47.] “الحكیم /el-Hakîm”, hikmet sâhibidir, [124b] hikmetden murâd eşyâyı oldukları üzre bilip ve lâyıık [lâyık] olan üzre fi‘illeri işlemektir. Ve ba‘zı kimesnenin katında hakîm kılıcı demektir.

[48.] “الودود /el-Vedûd”, sevilmiştir. Ve ba‘zı kimesnenin katında vedûd sevice demektir.

[49.] “المجید /el-Mecîd”, fi‘illeri gökçektir. Ve ba‘zı kimesnenin katında mecîd demek Allâhu Te‘âlâ’nın medh sıfatlarında kimesne Allâhu Te‘âlâ’ya ortak olmaz demektir.

[50.] “الباعث /el-Bâ‘is”, kıyâmet gününde halâ’îkı döndürüp yaratıcıdır.

[51.] “الشهید /eş-Şehîd’, gâibi, hâzırı bilicidir.

[52.] “الحق /el-Hak”, addir. Ve ba‘zı kimesnenin katında Hak demek varlığı kendi zâtındandır, gayrıya varlığında muhtâc değildir, demektir. Ve ba‘zı kimesnenin katında Hak, kavlinde sâdık demektir. Ve ba‘zı kimesnenin katında Hak’dır demek, hakkı izhâr edici demektir.

[53.] “الوكیل /el-Vekîl”, halkın emrlerine vekildir, ya‘nî mütekeffildir. Ve ba‘zı kimesnenin katında vekildir demek, halkın emrleri ona ısmarlanmıştır, demektir.

[54.] “القوي /el-Kavî”, her nesnenin üzerine gücü yeticidir.

632 Bağışlayan, affeden

[55.] “المتين /el-Metîn”, kudretinde nihâyetde ve kemâldedir.

[56.] “الولي /el-Velî”, yardım edicidir. Ve baʿzı kimesnenin katında velî demek, emre mütevellîdir, emre kâʿimdir, demektir.

[57.] “الحميد /el-Hamîd”, öğünölmüşdür. Bu maʿnâ üzre hamîd, sıfat-ı izâfiyyeden olur.

[58.] “المحصي /el-Muhsî”, bilicidir. Ve baʿzı kimesnenin katında muhsî demek, her sayılan nesnenin adedinden sayısından haber verici demektir. Bu maʿnâ üzre muhsî, kelâm sıfatına râcî olur. Ve baʿzı kimesnenin katında muhsî demek [125a] kâdir demektir.

[59.] “المبدئ /el-Mübdiʿ”, niʿmetleri izhâr edicidir.

[60.] “المعيد /el-Muʿîd”, halk helâk olduktan sonra halkı döndürüp yaratıcıdır.

[61.] “المحيي /el-Muhyî”, hayât yaratıcıdır.

[62.] “المميت /el-Mümîd”, ölümü yaratıcıdır.

[63.] “الحي /el-Hay”, diridir; diriliği canla rûhla değildir.

[64.] “القيوم /el-Kayyûm”, bâkîdir, fânî olmaz. Bu maʿnâ üzre kayyûm sıfat-ı nefsiyyeden olur. Ve baʿzı kimesnenin katında kayyûm demek, götürü mahlûkâtı tedbîr edici demektir. Bu maʿnâ üzere kayyûm, sıfat-ı fiʿliyye olur.

[65.] “الواجد /el-Vâcid”, hiçbir nesneye bir nesnede muhtâc değildir. Bu maʿnâ üzre vâcid, sıfat-ı selbiyye olur. Ve baʿzı kimesnenin katında vâcid demek, bilici demektir.

[66.] “الماجد /el-Mâcid”, âlîdir. Bu maʿnâ üzre mâcid, sıfat-ı izâfiyye olur. Ve baʿzı kimesnenin katında mâcid şol kimesne denilir ki ol kimesne için vilâyet ve tasarruf ola. Bu maʿnâ üzre mâcid, sıfat-ı fiʿliyye olur.

[67.] “الأحد /el-Ehad”, kimesne aslâ Allâhu Teʿâlâ'nın mâhiyyetinde ve sıfat-ı kemâlinde müşârik değildir.

[68.] “الصمد /es-Samed”, mâliktir. Bu maʿnâ üzre samed, sıfat-ı izâfiyye olur. Ve baʿzı kimesnenin katında samed “halîm”⁶³³ demektir. Yaʿnî âsîle-

633 Bu kelime yazma nüshada silinmiştir. Ancak Âmidî'nin *Ebkârü'l-Efkâr* adlı eseriyle mukayese edildiğinde kelimenin “halîm” olması lâzım gelir (Naşir).

rin günâhkârların işleri ona ızdırâb vermez demektir. Ve bu ma'nâ üzre samed, sıfat-ı selbiyye olur. Ve ba'zı kimesnenin katında samed şol zâta denilir ki ol zât hâcetler ve murâdlar vermek için taleb olunur ola. Bu âhir ki iki ma'nâ üzerine samed sıfat-ı izâfiyye olur. Ve ba'zı kimesnenin katında samed şol nesneye denilir ki içi cevî ve boş olmaya. [125b]

[69-70.] “القادر المقتدر /el-Kâdir el-Muktedir”, bu iki ismin ma'naları cemî' yaratılmaya kâbil olanı yaratmaya gücü yetici demektir. İkinci isimde mübâlağa vardır.

[71.] “المقدم /el-Mukaddim”, mukaddem kılmak, dilediği şey'i mukaddem kılıcıdır.

[72.] “المأخر /el-Mu'ahhir”, mu'ahhar kılmak, dilediği şey'i mu'ahhar kılıcıdır.

[73.] “الأول /el-Evvel”, götürü şey'lerden öndin vardır. Ve ondan öndin bir şey' yoktur.

[74.] “الآخر /el-Âhir”, götürü şey'lerden sonradır. Ondandır bir şey' kalır değildir. Bu ma'nalar üzre evvel ile âhir, sıfat-ı izâfiyye olurlar.

[75.] “الظاهر /Ez-Zâhir”, delîl-i kat'î ile varlığı bilinmiştir. Ve bu ma'nâ üzre zâhir sıfatı izâfiyye olur. Ve ba'zı kimesnenin katında zâhir demek, gâlib demektir. Ve bu ma'nâ üzre zâhir, sıfatı fi'liyye olur.

[76.] “الباطن /el-Bâtın”, hislerden örtülü olup hisler ile bilinmez. Bu ma'nâ üzre bâtın sıfat-ı selbiyye olur. Ve ba'zı kimesnenin katında bâtın demek, gizli olan şey'leri bilici demektir.

[77.] “الوالي /el-Vâlî”, mâlikdir.

[78.] “المتعالي /el-Mute'âlî”, âlîdir ve müte'âlî isminin ma'nâsı alî isminin ma'nâsıdır ki beyân olunmuştur. Lâkin müte'âlî kelimesinde nev'î mübâlağadan vardır.

[79.] “البر /el-Birr”, iyilik işleyicidir.

[80.] “التواب /et-Tevvâb”, kulları üzre fazlı ile rücû' edip tevbelarini kabûl edicidir.

[81.] “المنتقم /el-Muntakim”, günâh işleyen kimesneye azâb edicidir.

[82.] “العفو /el-‘Afuvv”, yaramaz işleri mahvedici olup sahîfelerinden yaramaz işlerin eserlerini gidericidir.

[83.] “الرؤف /Er-Ra’ûf”, kulları üzre bincek olan şey’leri dileyicidir.

[84.] “مالك الملك /Mâlikü’l-Mülk”, götürü şey’lerin mâlikidir, dilediği gibi tasarruf edip bir kimesne [126a] mâni’ olmaya kâdir değildir.

[85.] “ذو الجلال والاکرام /Zü’l-Celâli ve’l-İkrâm”, bu iki ismin ma’nâları celîl isminin ma’nâsı gibidir ki beyân olunmuştur.

[86.] “المقسط /el-Muksit”, âdildir.

[87.] “الجامع /el-Câmi’”, kıyâmet gününde hükm-i hükûmet gününde hasımları cem’ edicidir.

[88.] “الغني /el-Ganî”, hiçbir şey’e hiçbir nesnede hâceti yoktur.

[89.] “المغني /el-Muğnî”, halkın ahvâlini gökçek kılıcıdır.

[90.] “المانع /el-Mâni’”, dilediği menfa’atleri men’ etmek istediği kimesneden men’ edicidir.

[91.] “الضار /ed-Dâr”, Allâhu Te’âlâ’dandır zarar.

[92.] “النافع /en-Nâfi’”, Allâhu Te’âlâ’dandır nef’.

[93.] “النور /en-Nûr”, kendi nefsinde zâhirdir, gayrı nesneyi izhâr edicidir.

[94.] “الهادي /el-Hâdî”, mü’minlerin gönüllerinde hidâyetler yaratıcıdır.

[95.] “البدیع /el-Bedî’”, halâ’iki yaratıcıdır. Ve ba’zı kimesnenin katında bedî’ demek kendi nefsinde mevcûddur ki hiç misli yoktur demektir.

[96.] “الباقي /el-Bâkî”, âhiri yoktur.

[97.] “الوارث /el-Vâris”, halk yok olduktan sonra bâkîdir.

[98.] “الرشيد /er-Reşîd”, adldir. Ve ba’zı kimesnenin katında reşîd demek hayrât yoluna irşâd edici demektir.

[99.] “الصبور /es-Sabûr”, halîm demektir ki “Halîm”in ma’nâsı beyân olunmuştur.⁶³⁴

634 Müellif, esmâ-i hüsnâ’nın manalarını Âmidî’nin *Ebkâr*’ından (II, 503-517) tercüme ettiğini yukarıda

Ve zikir olunan doksan dokuz isimler, “Hadîs-i şerîf’de vâki’ olan doksan dokuz isimlerdir.” diye beyân eyleyen Tirmîzî⁶³⁵ ile Beyhakî’dir. Hadîs-i şerîfde ta’yîn yokdur ve meşhûr olmayıp Hak Te’âlâ’nın üzerine ıtlâk olunan isimler Kur’ân-ı Şerîf’de vâki’ olan “Nasîr, gâlib, kâhir, karîb, Rabb, nâsır, a’lâ, ekrem, ahsenü’l-hâlikîn, erhamü’r-râhimîn, zü’t-tavl, zü’l-kuvve, zü’l-me’âric, dahi bunların gayrısıdır. Ve hadîs-i şerîf’de vâki’ olan isimler “Hannân, Mennân” isimleridir. [126b] Ve İbn Mâce’nin rivâyetinde “Tâm, kadîm, vitr, şedîd, kâfi” dahi bunların gayrısı vâki’ olmuştur.⁶³⁶

ifade etmiştir.

635 Bkz. Tirmîzî, “Da’avât”, 82.

636 İbn Mâce’nin “Esmâ-i Hüsnâ” rivayeti için bkz. İbn Mâce, “Du’â”, 10.

[ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: AHİRET AHVALI]

[1. AHİRET AHVALI]

[1. Kabir Azabı]

Mes’ele, bilgil ki azâb-ı kabir hakdır. Ya’nî kâfir ve ba’zı âsî mü’mînler fevt olup ba’s olunacaklardan önürdi mu’azzeb olmak hakdır. Ve denizlerde ve sâ’ir sularda boğulan kişilere ve aslanlara ve hayvânlar yedikleri kimesnelere günâhları için azâb olunmak câ’izdir. Ve azâbı kabre nisbet edip azâb-ı kabir demek gâliben ve ekseriyâ mezkûr azâb kabirde bulunduğu sebebdendir. Ve mezkûr azâb hak olduğu, zîrâ Allâhu Te’âlâ Kelâm-ı Mecîd’inde ⁶³⁷﴿الْأَنَارُ يُغْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ ya’nî “Fir’avn’un âli gece ve gündüz od üzerine arz olunup gece ve gündüz od ile ihrâk olunurlar. Ey cehennem hazînesini zâbit olan ferîştehler, sâ’at kâ’im olduğu günde ya’nî kıyâmet gününde Fir’avn’un âlini muhkemrek olan azâba idhâl ediniz.” diye kıyâmet gününde olan azâbı gece ve gündüz od üzerine Fir’avn’un âli arz olunup gece ve gündüz od ile ihrâk olunmakla olan azâb üzerine atf edip buyurmuşdur. Ve bu atfin muktezâsı oldur ki Fir’avn’un âli gece ve gündüz od üzerine arz olunmakla azâb olunmak kıyâmet gününde olan azâbın gayrı ola. Bunun biriyle ki gece ve gündüz od üzerine Fir’avn’un âli arz olunup gece ve gündüz od ile ihrâk olunmakla olan azâb sonra diri kılındıklarından öndin olduğunda şübhe yokdur. Zîrâ [127a] gece ve gündüz halk ba’s olunduklarından önürdi⁶³⁸ bulunurlar, halk ba’s olunduklarından sonra bölünmezler. Ve halk dünyâda fevt olunduklarından sonra, dahi kıyâmetde ba’s olunmakdan önürdi olan azâb, azâb-ı kabirdir. Bundan lâzım geldi ki azâb-ı kabir hak ola. Dahi Allâhu Te’âlâ Kelâm-ı Mecîd’inde, ⁶³⁹﴿أَعْرِضُوا فَأَدْخِلُوا نَارًا﴾ ya’nî “Mel’ûn Fir’avn’un âli ve kavmi suda iğrâk olundular, dahi akabince mühletsiz oda idhâl olundular.” diye buyurmuşdur. Ve Allâhu Te’âlâ’nın bu kelâmı kıyâmet gününde ba’s olunmakdan evvel ve önürdi mel’ûn ve merdûd Fir’avn’un âli od

637 (Öyle bir) ateş ki, onlar sabah-akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, “Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun” denilecektir. Mü’mîn, 40/46.

638 Önürmek: Önceki, evvelki, mukaddem anlamındadır.

639 “(Günahları yüzünden tûfanda boğuldular,) ardından ateşe atıldılar, kendilerini Allah’a karşı koruyacak yardımcılar da bulamadılar.” Nüh, 71/25.

ile azâb olundukları üzere delâlet eder. Ve kıyâmet gününden önürdi ve ba's bulunmaktan evvel olan azâb kabir azâbıdır. Ve Hazret-i Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm, ⁶⁴⁰ «استنزهوا عن البول فان عامة عذاب القبر منه» ya'nî “Sidikden kendinizi pâk ediniz. Zîrâ elbette kabir azâbının çoğu sidikden-dir, kendinize bulaştığındandır.” diye buyurduğu, dahi Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm kavluhû Te'âlâ, ⁶⁴¹ «نَزَلَتْ ﴿يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ﴾» ⁶⁴² «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ» ya'nî “Allâhu Te'âlâ'nın «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ» kavli, kabir azâbının hakkında gelmiştir. Şol vakitdeki fevt olan kişiye senin rabbın kimdir, dînin ne dînidir, peygamberin kimdir diye denile. ya'nî böyle [127b] meyyite su'âl olundukda Allâhu Te'âlâ şunlar ki î mân getürmüşlerdir, onları sâbit u hak olan kavl ile söylemekliklerini muhkem kılıp su'âl olunan mü'min cevâbında; “Benim Rabbim Tanrı'dır, dînim İslâm'dır, Peygamberim Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâmdır.” diye buyurduğu kelâmları yine kabir azâbı hak olduğu üzerine delâlet ederler.

[2. Münker-Nekir]

Mes'ele, bilgil ki Münker ile Nekîr olan ferîştehlerin kabirde olan kişiye rabbinden, dîninden, peygamberinden su'âlleri hakdır. Zîrâ Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm hazretleri, «إِذَا قُبِرَ الْمَيِّتُ أَتَاهُ مَلَكَانِ أَسْوَدَانِ أَرْرَقَانِ يُقَالُ لِأَحَدِهِمَا الْمُنْكَرُ وَالْآخَرُ النَّكِيرُ فَيَقُولَانِ مَنْ رَبُّكَ وَمَا دِينُكَ وَمَنْ يَنْتَبِئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ» ⁶⁴³ ya'nî “Kaçan ki meyyit kabirde konulsa, meyyite yüzleri kara, gözleri yeşil iki ferîşteh gelirler ki birisine Münker ve âharkisine Nekîr denilir. Dahi meyyite su'âl edip “Senin Rabbın kimdir, dînin nedir, peygamberin kimdir diye sorarlar.” buyurmuşdur. Bundan anlanan budur ki Münker ile Nekîr'in kabirde su'âlleri hak ola.

Ve ba'zı efâzıldan nakl olunur ki kabirde oğlancıklara su'âl vardır; gerekse mü'minlerin oğlancıkları olsun, yâ kâfirlerin oğlancıkları olsun. Ve ba'zı kimesnenin katında kabirde peygamberlere yine su'âl vardır.

Mes'ele, bilgil ki Allâhu Te'âlâ'ya ibâdet u tâ'at edenlere kabrin içinde dilediği nesneler ile ni'metlendirmesi hakdır. Zîrâ Peygamber aleyhi's-salâtü

⁶⁴⁰ İbn Mace, “Taharet”, 26.

⁶⁴¹ “Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sağlam tutar; Allah zalimleri de şaşırtır ve Allah dilediğini yapar.” İbrâhîm, 14/ 27.

⁶⁴² Bkz. Müslim, “Cennet”, 73.

⁶⁴³ Bkz. Tirmizî, “Cenaiz”, 70.

ve's-selâm hazretleri, ⁶⁴⁴ «إِنَّمَا الْقَبْرُ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّارِ» [128a] **ya'nî** “Kabir cennetin bostanlarından bir bostandır, yâ odların çukurlarından bir çukurdur.” diye buyurmuştur. Bundan anlanan budur ki ibâdet u tâ'at eden kimesnelere kabirde Allâhu Te'âlâ ni'met ile ni'metlendire ve günâhkâr olan kimesnelere azâb eyleye.

Ve Râfızîlerin ve Mu'tezile tâ'ifesinin katında kabir azâbı yoktur. Zîrâ meyyitde dirilik ve anlamaklık yoktur, cansız nesnedir. Ve anlaması olmayıp canı olmayan nesneye azâb eylemek kâbil değildir. Onun için kabir azâbı yoktur, dediler. Ve Ehl-i Sünnet ve Cemâ'atin katında kabirde kişiye ni'met vermeğe yâ azâb etmeğe elbette rûh bedene avdet etmek lâzım değildir. Belki biz türlü hayâtdan nesne Allâhu Te'âlâ meyyitin cemîf gövdesinde yâ ba'zı gövdesinde yaratmak câ'izdir ki ol nesne ile meyyit lezzeti ve elemi idrâk eyleye ve azâbın nişânı görünmeye. Ve suda boğulan kişiye ve hayvânlar yedikleri kişilere, dahi hava yüzünde asılan kişilere azâb olunur. Ve biz azâb olunduklarını bilmezüz, müşâhede edip görmeye âciziz. Ve Allâhu Te'âlâ'nın yarattığı nesneleri bir kimesne onatça endîşe ve fıkır eylese, Allâhu Te'âlâ'nın böyle azâb etmeye gücü yetdiğine şübhe etmeyip tamâm anlar.

[3. Ba's/ Yeniden Diriliş]

Mes'ele, bilgil ki kıyâmet gününde Allâhu Te'âlâ fevt olmuşların ibtidâ-i ömürlerinden âhir ömürlerine varınca [128b] bâkî olan cüz'lerini cem' edip yaratıp canlarını geri kalblerine koyması hakdır. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶⁴⁵ «ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ تُبْعَثُونَ» **ya'nî** “Siz fevt olduğunuzdan sonra tahkîk siz ba's olunup dirilirsiniz.” deyip “Kıyâmet gününde siz elbette diri olursunuz.” diye kıyâmet gününde diri kılındıklarından haber vermiştir. Ve bir kişi, bir kişiyi yedikde yenilen kişinin cüz'lerinden ba'zı cüz'leri ki yiyici olan kişinin cüz'leri olmuştur, sonradan yiyicinin cüz'leri olmuştur. Kıyâmet gününde her kişinin Allâhu Te'âlâ cümle cüz'lerini cem' edip ol kişileri yarattığı cüz'ler ömürlerinin evvelinden âhir ömürlerine varınca cüz' olanlardır. Sonradan cüz' olanı Allâhu Te'âlâ cem' eylemez. Belki asılda kimden cüz' olduysa ol kimesnede cem' eder. Böyle olacak kıyâmet gününde her kişi cemîf eczâ-i asliyyeleri ile cem' oldukları takdîrce

644 “Kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.” (Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 26)

645 “Sonra da kıyâmet gününde tekrar diriltileceksiniz.” el-Mü'minûn, 23/16.

yenilen kişinin cüz'leri yiyici olan kişide olmaz, belki yenilen kişide cem' olunur. Bu takdîrce ba'zı kimesne ba'sı inkâr ettiği üzerine delîl getirip kaçan ki bir insân bir insânı yese, bir tarîk ile ki yenilen insânın ba'zı cüz'ü yiyen insânın cüz'ü olsa. Pes Kıyâmet gününde ol cüz' ikiden hâlî değildir. Yâ budur ki yiyen insânın ve yenilen insânın cüz'ü ola. Yâ budur ki ikisinden birisinde cüz' ola. İkisi dahi câ'iz değildir. [129a] Ammâ yiyenle yenilenin her birisinden cüz' olmak câ'iz olmadığı, zîrâ bu takdîrce lâzım gelir bir cüz' bi'aynihî mütebâyin olan iki şahısta bir anda cüz' ola. Onun için câ'iz değildir. Ammâ ikisinden birisinde cüz' olmak câ'iz olmadığı, zîrâ lâzım gelir âhar insân cemî' eczâsıyla ba's olunmaya. Ve cemî' eczâsıyla ba's olunmamak hilâf-ı mefrûzudur. Ve hilâf-ı mefrûz olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki i'ade-i ma'dûm bi'aynihî olmak câ'iz olmaya dediği bâtil ola.

[4. Mizan]

Mes'ele, bilgil ki kıyâmet gününde terâzi bulunmak hakdır. Zîrâ Al-lâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶⁴⁶﴿وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ﴾ ya'nî "Kıyâmet gününde terâzi olmak hakdır." diye buyurmuşdur. Bundan anlanan budur ki kıyâmet gününde vezn hak ola. Ve kıyâmet gününde olan vezn, dünyâda görünen terâzi şekli gibi değildir. Akıl ol terâzinin hâlini bilmeye âcizdir.

Mes'ele, bilgil ki her kişinin ibâdetini, tâ'atini, isyânını, günâhını ferîştehler yazıp kıyâmet gününde ol yazdıkları mektûblar kimisinin sağ eline ve kimisinin sol eline ve kimisinin ardından verilmek, dahi hisâb olunmak hakdır. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde ⁶⁴⁷﴿فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ﴾ "Ammâ şol kimesnenin kitâbı ol kimesnenin sağ eline verilir, ol kimesne [129b] kolay hisâbla hisâb olunur." diye buyurmuşdur. Dahi ⁶⁴⁸﴿وَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا﴾ ya'nî "Ammâ şol kimesne ki kitâbı arkası cânibinden verilir, ol kimesne 'Yâ sübûr/ثُبُور' " ya'nî Yâ helâk! Gel, senin gelecek zamândır' diye helâkın gelmesini taleb eder" diye buyurmuşdur. Dahi ⁶⁴⁹﴿وَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ﴾ "Ammâ şol kimesne ki kitâbı sol eline verilir, ol kimesne ne olaydı benim kitâbım bana verilmeseydi der." diye buyurmuşdur. Bu âyet-i şerîfelerden anlanan budur ki kıyâmet gününde hisâb, dahi ferîştehler yaz-

⁶⁴⁶ "O gün ölçü-tartı hakır." el-A'râf, 7/8.

⁶⁴⁷ "Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir;" İnşikâk, 84/7-8.

⁶⁴⁸ "Kime de kitabı arkasından verilirse, 'Eyvah!' diye bağırarak" İnşikâk, 84/10-11.

⁶⁴⁹ "Kitabı sol tarafından verilene gelince o, "Keşke" der, "Bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim!" el-Hâkka, 69/ 25-26.

dıkları mektûblar kimisinin sol eline ve kiminin sağ eline ve kiminin arkası cânibinden verilmesi hak ola.

[5. Hesap]

Mes'ele, bilgil ki kıyâmet gününde Allâhu Te'âlâ kullarına işledikleri a'mâl-i seyyi'esinden su'âl etmesi hakdır. Zîrâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, *كَتَفَهُ* «قَالَ يَدْنُو الْمُؤْمِنُ مِنْ رَبِّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُ بَدَجٌ فَيَضَعُ عَلَيْهِ كَتَفَهُ» *أَيُّ يَسْتُرُهُ ثُمَّ يَقُولُ أَتَغْرَفُ فَيَقُولُ رَبِّ أَغْرَفُ ثُمَّ يَقُولُ أَتَغْرَفُ فَيَقُولُ رَبِّ أَغْرَفُ أَنَا سَتَرْتُهَا عَلَيْكَ فِي الدُّنْيَا وَأَنَا أَغْفِرُهَا لَكَ الْيَوْمَ وَيُعْطَى صَحِيفَةً حَسَنَاتِهِ وَأَمَّا الْكُفَّارُ وَالْمُنَافِقُونَ فَيُنَادَى بِهِمْ عَلَى رُءُوسِ الْأَشْهَادِ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ»⁶⁵⁰ ya'nî “Hak Te'âlâ [130a] kıyâmet gününde mü'mine yakîn olur. Dahi mü'minin üzerine eteğin koyup eteğiyle örter, ya'nî saklayıp rahmetiyle, keremiyle günâhını âşikâr kılmaz ve denir ki ‘Şuncileyin günâh ve şuncileyin suç işlediğini bilir misin?’ mü'min dahi akabince ‘Bilirim Yâ Rabbi.’ der. Hattâ günâh işlediğin mukarrar etdirir. Dahi ol kimesnenin gönlüne tamâm korku girip kendi nefsinin helâkda vâki' olduğunu görür. Ve Hak Te'âlâ kereminden ve fazlından günâhından vaz gelip dünyâda bu günâhları işleyip ‘Ben günâhlar ki açmadım, örtdüm idi. Şimdiki hâlde ve bu günde yine ol günâhları yarlığaram.’ der, dahi hasenât mektûbunu verir. Ve ammâ kâfirler ve münâfıklar Allâhu Te'âlâ nidâ edip halâ'ığın huzûrunda der ki ‘Bunlar şunlardır ki kendilerin Rabbileri üzerine kizb eylediler, ona inanmadılar, ağâh olunuz ki Allâhu Te'âlâ'nın la'neti zâlimler üzerine vâki'dir.’ diye buyurduğu kelâmdan anlanan budur ki kıyâmet gününde Allâhu Te'âlâ'nın sorması hak ola.”*

[6. Organların Şahitliği]

Mes'ele, bilgil ki kıyâmet gününde her kişinin eli, ayağı, dili ne iş işlediye ol işlediği üzerine şehâdet etmeleri hakdır. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde *«يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»*⁶⁵¹ ya'nî “İş işleyen kişilerin dilleri [130b] ve elleri ve ayakları ol kişinin işledikleri üzerine şehâdet ederler.” diye buyurmuşdur. Bundan anlanır kim şehâdet-i a'zâ hak ola.

650 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 105.

651 “O ceza gününde dilleri, elleri ve ayakları, yapıp ettikleri hususlarda aleyhlerine tanıklık edecektir.” en-Nûr, 24/24.

[7. Havz]

Mes’ele, bilgil ki havz hakdır. Zîrâ Allâhu Te’âlâ Kelâm-ı Mecîd’inde, ⁶⁵² ﴿إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ﴾ ya’nî “Ya Muhammed! Elbette ben sana cennette havz verdim.” diye buyurmuştur. Dahi Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri, ﴿حَوْضِي مَسِيرَةُ شَهْرٍ وَزَوَايَاهُ سَوَاءٌ وَمَاؤُهُ أْبْيَضُ مِنَ الْوَرِقِ وَرِيحُهُ أَطْيَبُ مِنَ الْمِسْكِ﴾ ⁶⁵³ ya’nî “Benim havzımın büyüklüğü bir aylık yol mikdârıdır ve cânibleri berâberdir; suyu sütden akdır, kokusu misk kokusundan yeğrekdir, bardakları göğün yıldızlarından çokrekdir. Bir kimse ol havzdan içse ebeden artık susuz olmaz.” diye buyurmuştur. Bu âyet ile hadîsden anlanan budur ki havz hak ola.

[8. Sırât]

Mes’ele, bilgil ki sırât hakdır. Zîrâ Kelâm-ı Mecîd’inde, ﴿فَاهْدُوهُمْ إِلَى﴾ ⁶⁵⁴ ﴿صِرَاطِ الْجَنَّةِ﴾ “Cehennemin köprüsünü bildiriniz.” diye buyurmuştur. Bundan anlanan budur ki sırât hak ola. Sırât, cehennem arkasının ortasında çekilmiş bir köprüdür ki kıldan ince kılıçdan keskindir. Ve zıkr olunan köprüyü ba’zı kimesne kıyâmet gününde yıldırım gibi ve ba’zısı muhkem eser yel gibi [131a] ve ba’zısı seğirdir at gibi ve ba’zısı yayan yürüyenler gibi ve ba’zısı ayağı sürçüp eliyle asıla asıla ve ba’zısı yüzü üstüne düşe düşe geçerler. Ve cehennemin ehli geçemeyip ayakları sürçüp cehennemin içine düşerler. Ve götürü peygamberler ve mü’minler ve kâfirler zıkr olunan köprüden geçseler gerekdir. Zîrâ Allâhu Te’âlâ ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى﴾ ⁶⁵⁵ ﴿رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا﴾ ya’nî “Sizden hiçbir kimesne olmaz, illâ her birinizin köprüye vârid olursunuz ve her birinizin köprüye uğramanız Allâhu Te’âlâ’nın üzerine vâcib olmuştur. Ve Allâhu Te’âlâ kendinin zâtı üzerine îcâb eyleyip hüküm eylemiştir.” diye buyurmuştur.

[9. Cennet ve Cehennem]

Mes’ele, bilgil ki cennetle cehennem hakdır, ya’nî el-ân mevcûtlardır. Zîrâ Âdem Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* ile Havvâ *aleyhi’s-selâm* haz-

652 “Şüphesiz biz sana bitip tükenmez nimetler verdik.” el-Kevser, 108/1.

653 “Benim havzım bir aylık yol mesâfesindedir. Onun köşeleri düzdür. Onun suyu sütden daha beyaz, kokusu miskten daha güzeldir. Bardakları da gökyüzünün yıldızları gibi çoktur. Her kim ondan içerse, o artık ebediyen susamaz!” (Buhârî, “Rikâk”, 53; Müslim, “Fadâil”, 27)

654 “Toplayın o zalimleri, (onların yoldaşlarını ve Allah’ın dışında taptıklarını); hepsini cehennemin yoluna sürün!” es-Sâffât, 37/23.

655 “İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür.” Meryem, 19/71.

retlerini cennetde Allâhu Te‘âlâ sâkin kılıp sonra cennetden çıkardığı kıssa, cennetin kıyâmet gününden öndin şimdiki hâlde mevcûd olduğu üzere delâlet eder. Ve bundan lâzım geldi ki cehennem dahi mevcûd ola. Zîrâ ihtilâf şimdiki hâlde cennetle cehennem ikisi mevcûdlar mıdır yâ kıyâmet gününde mevcûd mu olurlar ihtilaf bu tarikle olmuştur. Ve cennetle cehennemden birisi şimdiki hâlde mevcûd olup birisi kıyâmet gününde mevcûd olmaya aslâ kimse zâhib olmamıştır. Bundan anlanan budur ki cennetle cehennem varlıklarında yokluklarında [131b] biri birinden ayrı olmayalar. Pes bu takdîrce çünkü cennetin varlığı sâbitdir, lâzım gelir ki cehennemin varlığı yine sâbit ola. Ve mü'min u müttakî olanların hakkında Kelâm-ı Mecîd'inde mâzî sığası ile ⁶⁵⁶ «أَعَدْتُ لِلْمُتَّقِينَ» ya'nî “Cennet müttekî olan kimesneler için müheyyâ kılındı.” diye buyurduğu kelâmdan ve kâfirlerin hakkında ⁶⁵⁷ «أَعَدْتُ لِلْكَافِرِينَ» ya'nî “Kâfirler için cehennem müheyyâ kılındı.” diye buyurduğu kelâmdan zâhiren anlanan budur ki geçmiş zamânda ya'nî kıyâmet gününde öndin şimdiki hâlde cennet ile cehennem mevcûd olmuşlar ola. Ve âyetlerin zâhir ma'nâlarından vaz gelmeğe zarûret yokdur. Pes bundan lâzım gelir ki cennetle cehennem el-ân mevcûdlar ola.

Ve ehl-i cennet cennetde ve ehl-i cehennem cehennemde ebedî kalıcılarıdır. Zîrâ Allâhu Te‘âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde, ehl-i cennetin hakkında ve ehl-i cehennemin hakkında ebedî kaldıklarını nice mevzi'de beyân etmiştir. Nitekim Kelâm-ı Şerîf'inde ⁶⁵⁸ «أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» ya'nî “Mü'min ve sâlih olanlar cennetin sâhibleridir, cennetde ebedî kalıcı oldukları hâlde” diye ehl-i cennet cennetde ebedî kaldıklarından haber vermiştir. Dahi الدُّنْيَا فِيهِمْ أَغْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا «وَمَنْ يَزِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيُؤْتِ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا» ⁶⁵⁹ «وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» ya'nî “Küfür üzerine fevt olmuş olanlar “od”un sâhibleridir, od içinde ebedî kalıcı oldukları hâlde.” diye küfür üzre [132a] fevt olanların cehennemde ebedî kaldıklarından haber vermiştir. Ve cennetle cehennem ebedî mevcûdlardır. Bu ma'nâ ile müstemirren yok olmazlar. Pes ebedî olmakdan murâd bu ma'nâ olacak cennetle cehennem bir lahzada mâdde ve sûret hasebiyle yok olmak bu üslûb üzre ki bir anda eczâ biri birinden ayrılıp akabince yine cem' olalar câ'izdir.

656 “... takvâ sahipleri için hazırlanmıştır.” Âl-i İmrân, 3/133.

657 “Kâfirler için hazırlanmış (ateşten sakının).” Âl-i İmrân, 3/131.

658 “Onlar cennetliklerdir; onlar orada ebedî kalacaklardır.” el-Bakara, 2/82.

659 “İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır. Cehennemin dostları da bunlardır ve orada onlar devamlı kalıcıdırlar.” el-Bakara, 2/ 217.

Allâhu Te‘âlâ Kelâm-ı Mecîd’inde ⁶⁶⁰﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ ya’nî “Her şey’ helâk olucudur, illâ Allâhu Te‘âlâ’nın zâtı helâk olmaz.” diye buyurduğundan murâd ihtimâl vardır ki her şey’ yok olucudur. Eğerçi kim bir anda ise meğer Allâhu Te‘âlâ’nın zâtı değil ve Allah Tebâreke ve Te‘âlâ’nın zâtı hiç helâk olmaz demek ola. Ve ihtimâl vardır ki her şey’ müntefe‘un-bih olmakdan ve onunla neflenmekden çıkıcıdır, meğer Allâhu Te‘âlâ’nın zâtı değil. Ve Allâhu Te‘âlâ’nın zâtı aslâ müntefe‘un-bih olmakdan ve onunla neflenmekden çıkıcı değildir demek ola. Ve ihtimâl vardır ki her şey’in varlığı Allâhu Te‘âlâ’nın varlığına göre bir mertebede za‘îfdır ki yok gibidir demek ola. Ve bu âyet-i şerîfe bu ma’nâlar ile cennetle cehennem hâliyen mevcûdlar olup zikr olunan ma’nâlar ile ebedî olmalarına mâni‘ değildir, cem’ olmak câ’iz olur.

Ve Allâhu Te‘âlâ Kelâm-ı Mecîd’inde, ⁶⁶¹﴿أَكُلْهَا دَائِمٌ﴾ kelâmı, yine hâliyâ cennet mevcûd olup zikr olunan ma’nâ ile ebedî olmasına yine mâni‘ değildir. Zirâ cennetin yenilecek nesneleri dâ’imdir demekten murâd, “Cennetin yenilecek nesnelerinden birisi yok olsa yerine birisi dahi bulunur.” demektir. [132b] Ve Allâhu Te‘âlâ’nın ⁶⁶²﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ kelâmından her nesne yok olucudur, eğerçi kim bir anda ise meğer Allâhu Te‘âlâ’nın zâtı hiç yok olmaz demek ma’nâsı murâd olduğu takdîrce Allâhu Te‘âlâ’nın ⁶⁶³﴿أَكُلْهَا دَائِمٌ﴾ kelâmından şimdi cennetin me’kûlâtı vardır, dâ’imdir; birisi yok oldukda yerine birisi olucudur demek ma’nâsı münâfi olmadığı, zirâ bu ma’nâ ile cennetin me’kûlâtı dâ’ima olmakla hâlâ cennet ve cennetin me’kûlâtı bulunup kıyâmet gününde bir lahzada yok olmasına mâni‘ değildir. Ve ⁶⁶⁴﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ kelâmından her nesne müntefe‘un-bih ve fâ’ideli olup onunla neflenmekden çıkıcıdır, meğer Allâhu Te‘âlâ’nın zâtı değil. Allâhu Te‘âlâ’nın zâtı müntefe‘un-bih olup onunla neflenmekden çıkıcı değil demek ma’nâsı kasd olunduğu takdîrce, dahi ⁶⁶⁵﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ kelâmından her nesnenin varlığı Allâhu Te‘âlâ’nın varlığına göre bir mertebe za‘îfdır ki yok gibidir demek ma’nâsı murâd olduğu takdîrce Allâhu Te‘âlâ’nın ⁶⁶⁶﴿أَكُلْهَا دَائِمٌ﴾ kelâmın-

660 “...O’nun kendinden başka her şey yok olacaktır...” el-Kasas, 28/88.

661 “...yemişleri ve gölgesi sürekli dir...” er-Ra’d, 13/35.

662 “...O’nun kendinden başka her şey yok olacaktır...” el-Kasas, 28/88.

663 “...yemişleri ve gölgesi sürekli dir...” er-Ra’d 13/35.

664 “...O’nun kendinden başka her şey yok olacaktır...” el-Kasas, 28/88.

665 “...O’nun kendinden başka her şey yok olacaktır...” el-Kasas, 28/88.

666 “...yemişleri ve gölgesi sürekli dir...” er-Ra’d, 13/35.

dan kasd olunan mezkûr ma'nâya münâfi olmadıkları gayetle zâhir u âşikâredir.

[10. Sâhib-i Kebîrenin Durumu]

Mes'ele, bilgil ve anlagil ki küfürden aşağı olan ulu günâhları işleyen kimse mü'min olmaktan çıkmaz. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶⁶⁷ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ﴾ ya'nî "Ey kişiler ki siz îman getirdiniz, sizin üzerinize nefsi katl ettiğiniz zamânda kısâs kitâbet olunup farz olundu." diye öldüren [133a] kişilere mü'min lafzını ıtlâk eylemiştir.

Dahi ⁶⁶⁸ ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا﴾ ya'nî "Mü'minlerden eğer iki tâ'ife biri biriyle kıtâl edişirlerse mâ-beynlerini ıslâh ediniz." diye kıtâl edişmek ulu günâh iken Allâhu Te'âlâ ol ulu günâhı işleyen kişiye mü'min lafzını ıtlâk eylemiştir. Ve bu âyet-i şerîfelerden anlanan budur ki mü'min olan kişi küfürden gayrı ulu günâh işi işlemekle mü'min olmakdan çıkmaya. Ve Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerinin zamânından bu zamâna gelince ehl-i kiblede ulu günâhları işleyip tevbesiz, du'âsız, istiğfârsız fevt olan kişinin üzerine ulu günâhı işlediğini bilirlerken namâz kılmaya icmâ'-ı ümmet olup kimse inkâr etmediği, ulu günâh işlemek mü'min olan kişiyi mü'min olmakdan çıkarmadığı üzerine delâlet eder. Zîrâ mü'min olmayan kişinin üzerine namâz kılmak câ'iz değildir.

Ve ulu günâh ne mikdâr olduğunda ihtilâf olunmuştur. İbn Ömer *radıyallâhu anh* "Ulu günâh dokuzdur." diye rivâyet eylemiştir: [ı] Allâhu Te'âlâ'ya şirk getirmekdir, [ıı] Nâ-hak yere nefis katl etmekdir, [ııı] Zinâdan sakınan avrete sögmekdir, [ıv] Gazâdan kaçmakdır, [v] Sihir etmekdir. [vı] Yetimin mâlını yemekdir, [vıı] Müslüman olan babaya anaya âsî olmakdır. [vııı] Ka'be-i Şerîf'de tebevül ve tegayyuz etmekdir.

Ve Ebû Hureyre *radıyallâhu anh* hazretlerinin katında ribâ [133b] dahi ulu günâhlardandır. Ve Alî *radıyallâhu anh* hazretlerinin katında hırsızlık ve şarâb içmek ulu günâhlardandır. Ve ba'zı ulemânın katında her nesne ki ol nesnenin fesâdı zıkr olunan nesnelerin fesâdı gibi olur yâ dahi ziyâde fesâdı olur, ol nesne ulu günâhlardan olur. Ve ba'zı ulemânın katında her nesne ki Hak Te'âlâ ol nesneyi ayniyle etmenüz demiş ola, ol nesneyi

667 "Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı..." el-Bakara, 2/178.

668 "Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin.." el-Hucurat, 49/9.

işlemek ulu günâhdır. Ve ba'zı ulemânın katında her günâh ki kişi onun üzerine musır olup dâ'ima işleye, ol günâh ulu günâh olur.

Ve her günâh ki ol günâhdan istiğfâr oluna, ol günâh küçük günâh olur. Ve sâhib-i *Kifâye*'den⁶⁶⁹ nakl olunur ki "Her günâh kendinin üstünde olan günâha göre ulu günâhdır ve küfr ulu günâhların başıdır." Ve Allâhu Te'âlâ küfrü, şirki mağfîret edip yarlıgamaz, zirâ Kelâm-ı Mecîd'inde⁶⁷⁰ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ﴾ ya'nî "Allâhu Te'âlâ'ya şerîk koşanı Allâhu Te'âlâ yarlıgamaz." diye buyurmuşdur. Ve şerîk koşmakdan aşağı olan günâhları dilediği kişiden yarlıgar. Zirâ Kelâm-ı Mecîd'inde ﴿وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ﴾⁶⁷¹ ya'nî "Şerîkden aşağı olan günâhları dilediği kişiden yarlıgar." diye buyurmuşdur. Ve bu âyetden anlanan budur ki küçük günâh üzerine azâb eylemek câ'iz ola, gerekse ulu günâhlardan sakınsın yâ sakınmasın. Ve ulu günâhlardan yarlıgamak şol zamânda câ'iz olur ki helâldir diye işlemeye. Eğer helâldir diye [134a] işlerse kâfir olur, yarlığanmak câ'iz olmaz.

[11. Şefaât]

Mes'ele, bilgil ki ulu günâhları işleyen kimesneler için peygamberler şefâ'at etmeklik vardır. Zirâ Kelâm-ı Mecîd'inde Allâhu Te'âlâ, ﴿وَاسْتَغْفِرْ﴾⁶⁷² ya'nî "Yâ Muhammed! Senin zenbinden ötürü, dahi mü'minlerin ve mü'minelerin zenblerinden ötürü mağfîret taleb eyle." diye buyurmuşdur. Bundan anlanan budur ki zikr olunan şefâ'at hak ola.

Ve Hazret-i Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm*,⁶⁷³ ﴿لَا هَلْ الْكِبَائِرُ مِنْ أَمْتِي﴾⁶⁷⁴ ya'nî "Benim şefâ'atim benim ümmetimden ulu günâh işleyenler için sâbitdir, vardır." diye buyurmuşdur. Dahi Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri⁶⁷⁴ ﴿يُخْرِجُ قَوْمَ مِنَ النَّارِ بِالشَّفَاعَةِ﴾ ya'nî "Bir kavim şefâ'at sebebiyle oddan çıkar." diye buyurmuşdur. Ve bu âyet ve hadîs-i şerîflerden anlanan budur ki, ulu günâhları işleyen kişiler için peygamberlerin *aleyhimü's-salâtü*

669 Mâtürîdiyye âlimlerinden Nûreddin es-Sâbüni'nin (ö. 580/1184) kelâma dair meşhur eseridir. *el-Kifâye*, Ebû'l-Muîn en-Nesefî'ye ait *Tefsîratü'l-Edille*'den sonra Mâtürîdiyye'nin kelâma dair görüşlerini ortaya koyan temel kaynaklardan biridir. Eserde nakli ve akli deliller kullanılmak suretiyle kelâm yöntemi uygulanmış, başta Mu'tezile olmak üzere muhalif bid'at fırkalarının görüşleri nakledilip eleştirilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Muhammed Aruçi, "el-Kifâye", *DİA*, 2002, 25: 565-566).

670 "Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; (bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar)." en-Nisâ, 4/48.

671 "Bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar." en-Nisâ, 4/48.

672 "...Kendi günâhın için, erkek kadın müminler için Allah'tan af dile.." Muhammed, 47/19.

673 Tirmîzi, "Sıfetu'l-Kiyame", 11; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 22.

674 Buhârî, "Rûkâk", 51, Müslim, "İman", 318.

ve's-selâm şefâ'atleri ola. Ve âhirki hadîs-i şerîfden âsî olan mü'minlerden ba'zısına Allâhu Te'âlâ azâb ettiği fehm olduğundan mâ'adâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde nice mevzî'de âsî olan mü'minlerin ba'zısına od ile azâb edeceğini tasrîh etmiş iken Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, «من شهد ان لا اله الا الله وان محمدا عبده ورسوله حرم الله عليه النار» ya'nî “Bir kimesne Allah'tan gayrı âlihe mevcûd değildir [134b] ve elbette Muhammed, Allâhu Te'âlâ'nın kuludur ve resûlüdür diye şehâdet eylese, Allâhu Te'âlâ ol kimesnenin üzerine nârı harâm kılar.” diye buyurmuştur. Pes tatbîke muhtâc olmuştur ve tatbîkinde ba'zı ulemâ zikr olunan «من شهد ان لا اله الا الله» hadîs-i şerîf şol kimesnenin hakkında vârid olmuştur ki “Küfürden İslâm'a gelip bir dahi aslâ günâhlardan bir günâh işlemeden fevt olmuştur.” demiştir.

Ve ba'zısı ferâ'iz nâzile olmadan bu hadîs-i şerîfin sâdır olmasına kâ'il olmuştur. Ve Hasan-ı Basrî hazretleri tevcîh edip bu hadîsin ma'nâsı; “Bir kimesne tevhîd kelimesini dese ve ol kelimenin tamâm hakkını verip Allâhu Te'âlâ'nın emrini tutup nehy ettiği şey'lerden sakınsa, ol kimesneye odu harâm kılar. Şöyle ki günâhlardan bir günâh işleyecek olursa tevhîd kelimesinin hakkını vermeyip hakikatde tevhîd kelimesini dememiş olur.” diye buyurmuştur. Ve ba'zı ulemâ “Odu harâm kılar demekten murâd, od ile azâb ebedî eylemez demektir.” diye tevcîh eylemişlerdir.

Ve mü'minlerden ulu günâhları işleyenler kıyâmet gününde oda girip tevbesiz fevt oldukları takdîrce odun içinde ebedî kalmazlar. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾⁶⁷⁵ ya'nî “Bir kimesne zerre ağırlı iyi iş işlese onun ivazını görür ve bir kimesne zerre ağırlı [135a] yaramaz iş işlese onun cezasını görür.” diye buyurmuştur.

Ve îmân ise iyi ameldir ki cezâsı oda girmekden öndin görüp sonra oda girmeye câ'iz değildir. Zîrâ icmâ'-ı ümmet onun hilâfına vâki' olmuştur. Pes lâzım geldi ki îmânla fevt olan kişi oda girdiği takdîrce odun içinde ebedî kalmaya.

675 “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.” ez-Zilzâl, 99/7-8.

[12. Tövbe ve Mahiyeti]

Mes'ele, bilgil ki tevbe lügatte dönmek ma'nâsına denilir. Niteki Al-lâhu Te'âlâ'nın Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶⁷⁶ «ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا» ya'nî "Allâhu Te'âlâ tefaddul ile, in'âmıla rücû' eyledi tâ kim onlar tâ'ate, inkiyâde rücû' eyleyeler." diye buyurmuşdur. Ve şerî'atde tevbe bir günâhın üzerine günâh olduğu sebebdan kişinin peşîmân olmasına denilir. Bu tarikle ki ol işi işlemeye gücü yetdiği takdîrce ol işi işlememeye kast eyleye. Ve helâl olan işi işlemeye yâ ibâdet olan işi işlemeye peşîmân olmaya tevbe denilmez. Dahi bir günâh işlemekle mâlîna zarar gelip 'ırs eksikliğine yetiştirip bunlardan ötürü olan nedâmete peşîmânlığa tevbe denilmez.

Ve Âmidî'nin takrîrinden anlanan budur ki "Bir kimesne zinâ eylese, ondan sonra zekeri kat' olursa, yâ zekeri kesilmeyip fevt olmaya tamâm muntazir olsa, buncılayın kimesneden gelecek zamânda ol işi işlemeklik mutasavver değildir. Lâkin geçmiş zamânda işlediği yaramaz işleri üzerine nedâmet ve peşîmân olsa [135b] icmâ'-ı selef ile tevbe sahîha olur." Ve Ebû Hâşim'in⁶⁷⁷ katında "Bir kimesne zinâ eylese, ondan sonra zekeri kesilse, ol kimesnenin zekeri kesildikten sonra zinâyâ tevbesi sahîha değildir. Zîrâ tevbesi ızdırâr tarikiyle olmuş olur, makbûl değildir, îmân-ı ye's makbûl olmadığı gibi." Ve Âmidî'nin takrîrinden böyle anlanır ki Ebû Hâşim'in sözü bâtil ola. Ve Ebû Hâşim'in sözü bâtil olduğuna delîli, bir kimesne fevt olmasından havf ettiği marazda sâbıkda ettiği zinâdan ve gayrı ulu günâhlardan tevbe eylese, ol kimesnenin tevbesi bi'l-icmâ' sahîhdir. Eğerçi kim hasta olan kimesne gelecek zamânda etmesini âciz olduğuna cezm ederse, dediğidir.

Ve bir kimesne bir işi işlemeye tevbe eylese, ol tevbenin sahîh olmasında gelecek zamânda ol işi işlemek lâzım değildir. Zîrâ bir kimesne her zamânda kâh bir işe nedâmet üzere olur, sonra ol işi işler. Onun için ki Allâhu Te'âlâ gönülleri bir hâlden bir hâle kalb edip döndürür. Âmidî'den nakl olunur ki Âmidî "Tevbe me'mûrûn-bihâdır, ibâdetdir. Ve bir vakitte bir ibâdet sahîha olmaya, âhar vakitte günâh işlememeye şart değildir. Pes evvelki tevbe sahîha olur, şu kadar vardır ki tevbe ettiği işi bir dahi işlerse ol kişinin üzerine bir âhar tevbe dahi vâcib olur, evvelki tevbe bozulmaz." demiştir.

Ve bir kimesne tevbeyi muvakkat kılıp bir işi bir yıl işlemesine, yâ bir

⁶⁷⁶ "„Bunun üzerine O da eski durumlarına dönmeleri için onlara tövbe nasip etti." et-Tevbe, 9/118.

⁶⁷⁷ Cübbâi, Ebû Hâşim: Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi (ö. 321/933) Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin büyük imâmlarından biridir.

ay, yâ iki ay işlemesine tevbe eylese [136a] yâ zinâdan tevbe eylese, şarâb içmekden tevbe eylese tevbenin sahîha olmasında ihtilâf vardır. Ba‘zı kimesnenin katında sahîha değildir. Zîrâ günâhın günâh olduğu cihetinden peşîmân olursa, cemî‘ zamânlarla ve cemî‘ günâhlara göre gerekdir tevbe tâ ki tevbe sahîha ola. Ve bir günâha ve bir vakitte işlemesine peşîmân olup âhar günâhı işlemeye, yâ evvelki günâhı âhar vakitte işlemeye tevbe peşîmân olmayacak olursa, zâhir oldur ki evvelki günâhdan peşîmânlığı günâh olduğu sebebeden olmamış ola. Zîrâ eğer günâh olduğu ecilden peşîmân olmuş olsa, götürü günâhlardan götürü zamânlarda işlemesini tevbe etmek gerek idi diye zâhib olmuşlardır. Ve ba‘zı kimesnenin katında zikr olunan tevbeler sahîhalardır ve sahîha olmasında götürü günâhlardan götürü vakitlerde tevbe eylemek lâzım değildir. Bir vakitte namâz kılmanın sahîh olmasına âhar vakitte namâz kılmamaklık zarar vermediği gibi. Ve Eşâ‘îra âhirki kavli ihtiyâr edip zikr olunan tevbeler sahîha olmasına zâhib olmuşlardır.

[13. İmân ve Mahiyeti]

Mes’ele, bilgil ki imân lugâtde “Haber veren kimesnenin haberinin hükmünü iz‘ân u kabûl edip haber veren kimesneyi sâdık kılmaktır. Ve bu ma’nâ ile imân bir kâfirin gönlünde Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin hakkında bulunsa yine kâfirdir. Zîrâ küfrüne alâmeti ve nişânı [136b] vardır. Ve alâmet-i küfr ve alâmet-i tekzîb küfrdür. Ve şerî‘atde imân, kişinin Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerine Allâhu Te‘âlâ’nın tarafından getirip bi’z-zarûre ma‘lûm olan şey’ler ile icmâlen inanıp diliyle demesidir. Şu kadar vardır ki aslâ gönül ile inanmaklık bir hazer ile sâkit olmaz ve dil ile demeklik güç ile ve zor ile katl olunmak korkusu olduğu zamânda sâkit olur.

Ve Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri Allâhu Te‘âlâ’nın tarafından getirdiği nesnelerini birer birer bellice bilip imân getirmekle birer birer bellice bilmeyip bir uğurdan getirdiği nesnelere imân getirmeyişinin arasında asl imânı getirip asl-ı imânın hakkını vermekde beraberdir. Ve şol kimesneler ki Allâhu Te‘âlâ’nın varlığına ve sıfatlarının varlığına kâ’il olup ve ba‘zı nesnelere “İlâhdır.” der, imânın lugât ma’nâsına göre mü’minindir, şerî‘atde kâfirdir. Zîrâ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri Allâhu Te‘âlâ’nın tarafından getirdiği nesnelerden birisi, ilâhı bir bilmekdir, ilâhı bir bilmek bulunmayınca kâfirdir. Ve mü’min olan kişi uyku uyuduğu zamânda, dahi dünyâ işlerinden bir işi işlediği zamânda gâfil olup gönlü-

ne Peygamber *aleyhi's-salâti ve's-selâm* hazretleri Allâhu Te'âlâ'nın tarafından getirdiği nesneler gerçektir diye gelmemek kişinin mü'min olmasına [137a] zarar vermez. Zîrâ “Yalandır.” diye gönlüne gelmeyince gerçektir diye sâbıkda gönlüne gelen bâkî hükmündedir, onun için zarar vermez.

Ve a'mâl-i sâliha îmândan cüz' değildir. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶⁷⁸﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ ya'nî “Şunlar ki îmân getirdiler, dahi iyi amel işlediler.” diye amel işlediklerini îmân getirdikleri üzerine atf etmiştir. Ve bu atfin muktezâsı oldur ki iyi amel îmânda dâhil olmayıp hâric ola. Pes bundan anlanan budur ki a'mâl-i sâliha asl-ı îmânda dâhil olmayıp asl-ı îmândan cüz' olmaya. Ve cezm u iz'âna yetişen tasdîk-i kalbîden ibâret olunan hakikat-i îmân ba'zı kimesnenin katında ziyâde ve noksânı kabûl eylemez ve ba'zı kimesnenin katında zikr olunan tasdîk-i kalbî ziyâde ve noksânı kabûl eder. Ve İslâm kâh hakikatte inkiyâd u tâbî' olmayıp zâhiren inkiyâde denilir. Niteki Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶⁷⁹﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا﴾ ya'nî “A'râb biz îmân getirdik dediler. Yâ Muhammed, ‘Siz îmân getirmediniz, şu kadar vardır ki biz müslim olduk deyiniz’ de.” diye buyurduğu kelâmda İslâm'dan murâd zâhiren inkiyâd u tâbî' olmak ma'nâsı murâd olmuştur. Ve kâh İslâm'dan zâhiren ve bâtınen inkiyâd etmek ma'nâsı murâd olur. Ve bu ma'nâ ile İslâm [137b] her ne kişide bulunursa îmân ol kişide bulunur. Ve îmân her ne kişide bulunursa İslâm ol kişide bulunur.

[14. İmanda İstisna]

Mes'ele, bilgil ki bir kimesne ki mü'mindir, ol kimesneye “Ben mü'minim hakkın.” demek sahîh olur ve “Ben mü'minim inşa'allâh” demek lâayık değildir. Zîrâ “Allâhu Te'âlâ dilerse ben mü'minim” demekden murâdı, eğer şübhe ve şek edip derse hâşâ küfürdür. Ve eğer edebe ri'âyet edip götürü nesneleri Allâhu Te'âlâ'nın dilemesine havâle etmek için derse, yâ âkıbetde şübhe edip derse, yâ teyemmünen ve teberrüken derse, yâ kendi nefsinin günâhdan pâk etmeklikden ucub vermeye kaçmakdan ötürü derse, bu takdîrlerce eğerçi kim küfür lâzım gelmez. Ammâ şek için olup küfür dahi olmak ihtimâli olduğu ecilden kendinin hâline münâsib ve lâayık oldu ki bunun gibi sözü söylemeye.

678 “İman edip yararlı işler yapanlara gelince..” el-Kehf, 18/107; Fussilet, 41/8.

679 “‘Bedevîler, ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: ‘Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz...’ el-Hucurât, 49/14.

Mes'ele, bilgil ki bir kimesnenin âkıbeti ki Allâhu Te'âlâ iyilikle olacağını bilir, tahkik o kimesnenin âkıbeti yaramaza dönmez. Ve bir kimesnenin âkıbeti ki Allâhu Te'âlâ yaramaz olacağını bilir, ol kimesnenin âkıbeti iyiliğe dönmez ve iyi yaramaza dönmek ve yaramaz iyiye dönmek dünyâda olur, âkıbette olmaz. Ve Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, ⁶⁸⁰«السعيد من سعد في بطن امه والشقي من شقى في بطن امه» ya'nî "Sa'îd şol kimesnedir ki anasının karnında iyi oldu ve şakî şol kimesnedir ki anasının karnında yaramaz oldu." diye buyurduklarından [138a] murâd-ı şerîfleri "Kişi fevt olduğu zamânda iyilikden yaramazlıktan ne hâl ile giderse ol hâl, dahi dünyâya ol kişi gelmeden takdîr olunmuşdur, bozulmaz." demektir.

[2. Peygamberlikle Alakalı Meseleler]

[1. Peygamber Göndermenin Hikmeti]

Mes'ele, bilgil ki peygamberleri *aleyhimü's-salâtü ve's-selâm* Allâhu Te'âlâ'nın göndermesinde hikmet ve maslahat vardır. Ve Allâhu Te'âlâ peygamberleri göndermekde hikmet ü maslahat oldur ki î mân getirip Allâhu Te'âlâ'ya ibâdet u tâ'at eyleyen kişileri cennete koyup sevâb verip ve kâfir olup ve âsî ve günâhkâr olanları cehenneme koyup azâb eyleye. Ve cennete girmeye ne tarikle olur, cehennemden halâs olmaya nice olur ve dîne müte'allik olan emrlere nedir, dünyâya mütea'llik olan şey'ler nedir, ve nâfi' şey'ler nedir, ve zararları olan şey'ler nedir, bunları Âdem oğlanına bildirip mü'minlere cennetle sevâbla muştulayıp, kâfirlere ve sâ'ir âsîlere od ile azâbla korkutalar. Zîrâ buncılayın nesneler yalnız fikir ile bilindiği takdîrce [hakî]kati az kimesne bilir ve çok fikr-i endîşe ister ve böyle fikir ile bilmeye çok işten ve dünyâ ma'îşetini kesbden kişiyi alıkor. Pes bunları beyân etmek için Allâhu Te'âlâ'nın fazlinden, rahmetinden bu oldu ki peygamberler gönderile. Niteki Kelâm-ı Mecîd'inde, ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ ⁶⁸¹ ya'nî "Yâ Muhammed! Seni ben göndermedim, illâ âlemlere rahmet diye gönderdim." buyurmuşdur.

[2. Mu'cize]

Mes'ele, bilgil ki Allâhu Te'âlâ peygamberleri âdeten Âdem oğlanı getirmeye ve işlemeye gücü yetmediği nesneler ile peygamberliklerini muh-

680 Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, VII, 193.

681 "Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." el-Enbiyâ, 21/107.

kem kıldı. [138b] Niteki Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretlerinin peygamberliğini Kur’ân-ı Şerîfle muhkem kılmıştır.

[1] Ve Kur’ân-ı Şerîf’den gayrı vâki‘ olan mu‘cizâtdan birisi ayın iki şakkı olduğudur. Ve bu iki şakkın infisâli bir mertebeye varmışdır ki mâ-beynlerinde bir dağ vâki‘ olmuşdur, diye rivâyet olunmuşdur.

[11] İkincisi, hayâtı olmayan nesnelerin söylemesidir. Niteki Enes *radıyallâhu anh*’dan ba‘zı kimesne rivâyet eyler: Hazret-i Enes, “Ben bir vakitte Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin katında iken Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* bir mikdâr uvak taşları eliyle aldı, dahi taşlar Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin elinde iken tesbîh eylediler. Bir mertebede ki biz tesbîhlerini işitdik dedi.” diye söylemiştir.

Dahi Ca‘fer Sâdık, kendinin babası Muhammed Bâkır’dan rivâyet edip Muhammed Bâkır, “Hazret-i- Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hasta oldu, dahi Hazret-i Cebrâil *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* Peygamber Hazretine *aleyhi’s-selâm* bir tabak getirdi. İçinde enâr ile üzüm vardı. Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* yediği zamânda enâr ile üzüm tesbîh eylediler dedi.” diye İmâm Bâkır’dan hikâyet etmiştir. Ve İmâm Muhammed Bâkır, sahâbeden bir bölüğe yetişmiştir ki Câbir bin Abdillâh *radıyallâhu anh* ol bölükde bile idi.

Dahi Hazret-i Abbâs’a *radıyallâhu anh* Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm*, “Yâ Ebe’l-Fazl! Yarın sen senin oğullarınla menziline [139a] var, sizinle maslahatım vardır.” dedi. Dahi Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* sabâh vaktinde Abbas ile oğullarına vardı ve buyurdu ki, “Bir yere cem‘ olunuz.” Hazret-i Abbas’la oğulları *radıyallâhu anhum* bir yere cem‘ oldular. Dahi Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* bunların üzerine bir çâr bıraktı. Dahi Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* du‘â edip «اللهم هذا عمي وصنو أبي وهؤلاء من أهل بيتي فاسترحم من»⁶⁸² ya‘nî “Yâ Rabbi! Bu benim emmimdir. ya‘nî Abbâs benim emmimdir. Ve benim babamın karındaşıdır. Ve oğulları benim ehl-i beytimdendir; oddan setr eyleyip sakla, ben bunları örtüp sakladığım gibi.” Böyle Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri du‘â kılmış, dahi evin duvârları ve kapının eşiği “Âmin Âmin” demişler diye rivâyet olunmuşdur.

682 Bkz. Beyhakî, *Delâilü’n-Nübüvve*, (nşr. Kal’acî), Daru’l-kütübü’l-ilmiyye, Beyrut 1405, VI, 71.

Dahi İbn Ömer *radıyallâhu anh* “Biz, Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretleri ile seferde bile idik, beriyye hakkında[n] bir kimesne Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin karşısına geldi. Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerine yakın olacak, Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* ‘Ne yere gidersin?’ diye a‘râbîye sordu. A‘râbî ‘Ehlime giderim.’ dedi. Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri, ‘Senin için hiçbir iyi işin var mıdır?’ dedi. Ol kimesne eyitdi ki ‘İyi iş nice olur?’ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* ‘Allah’dan gayrı âlihe yokdur [139b] ve elbette Muhammed Allah’ın kuludur ve Resûlü’dür, diye senin şehâdet etmekliğindir.’ dedi. Ol kimesne eyitdi ki ‘Sen hak Peygamber olduğuna şahidin var mıdır?’ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* ‘Vardır, dedi. İşte şu ağaçdır.’ dedi. Dahi ağaç bir vâdinin kenarında iken Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri ağaca gel dedi. Ağaç dahi yeri yırtı yırtı Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin karşısına gelip önünde durdu. Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin hak peygamber olduğuna şehâdet etdi. Ondan sonra yine yerine gitdi. Ol kimesne bunu görünceک îmâna geldi.” diye hikâyet etmiştir. Bu mu‘cizede hayâtı olmayan şey’in yürümesiyle, dahi mu‘cize olduğunu beyândır.

[111] Üçüncü, söz söylemeyen hayevânlar söylemekdir; pişmiş ve ağulananmış olan koyun, “Yâ Resûlallah, ben ağulanmışım beni yeme!” diye söylediği gibi. Dahi kurt koyunu aldıkda koyunla kurdun beyinde çoban girip kurda koyunu yemeğe komadıkda, çobana kurt, “Allâhu Te‘âlâdan korkmaz mısın? Hak Te‘âlâ sevk ettiği rızkla benim arama girersin.” kurt bunu dedi. Dahi çoban ta‘accüb edip “Ne aceb Âdem oğlanın sözünü bir kurt bana söyleye.” dedi. Kurt eyitdi ki “Yâ çoban bundan daha acebrek söz söyleyeyim sana.” dedi. Dahi Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve sellem* hazretlerini çobana [140a] kurt gösterip eyitdi ki, ‘Yâ çoban! Âgâh ol, bu Allâhu Te‘âlâ’nın Resûlü’dür. Geçmiş zamânda olan haberlerle Âdem oğlanına haber verir.” dedi. Çoban bunu işitecek, çoban koyunu alıp Hazret-i Peygamber’e *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* geldi ve bu kıssaları dedi. Peygamber Hazretleri dahi “Gerçekdir.” dedi diye Ebû Sa‘îdi Hudrî rivâyet ettiği gibi.

Dahi Ümmü Seleme⁶⁸³ *radıyallâhu anhâ* hazretleri, “Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri bir gün bir sahrâda yürürken iki kere ‘Yâ

683 Ümmü Seleme Hind bint Ebî Ümeyye el-Kureşîyye el-Mahzûmiyye (ö. 62/681), Hz. Peygamber’in hanımlarından biridir.

Resûlallah' diye âvâz geldi. Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, bir geyiği uyku uyur bir kimesnenin katında muhkem bağlanmış durur gördü. Geyik eyitdi: 'Yâ Resûlallah bana yakın gel.' Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri dahi 'Ne hâcetin vardır?' dedi. Geyik eyitdi ki, 'Yâ Resûlallah bir kişi beni sayd edip avladı. Benim bu dağda yavrularım buzağılarım vardır, beni koyuver, varayım emzireyim geri geleyim.' dedi. Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri 'Böyle işler misin?' dedi. Geyik: 'Yâ Resûlallah eğer böyle işlemeyecek olursam Allâhu Te'âlâ bana azâb-ı aşâr azâbıyla azâb eylesin.' dedi. Dahi Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri geyiği salıverdi, yavrularına varıp emzirdi geri geldi. Peygamber hazretleri yerine geyiği bağladı. Sonra ol kişi uyanıp Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerini [140b] durur gördü. Eyitdi ki: 'Yâ Resûlallah, bunda senin hiç hâcetin var mıdır?' Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri eyitdi ki: 'Vardır. Şu geyiği salıvermekliğin hâcetimdir.' Dahi akabince ol kişi geyiği salıverdi ve geyiğin, (لااله الا الله وان محمدا رسول الله) diye buna şehâdet ederek gitti." diye rivâyet etdiği gibi.

Dahi bir kişi, Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretlerine kızıl deve üzerine binip geldi. Dahi mescidin kapısında oturdu, sonra girdi Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerine selâm verip oturdu. Bir cemâ'at söyleyip "Yâ Resûlallah, bu kişinin altında olan deve uğrulukdur."⁶⁸⁴ dediler. Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* cemâ'ate "Uğruluk olduğuna şâhid var mıdır?" dedi. Cemâ'at "Vardır" dediler. Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm*, Hazret-i Alî'ye, "Yâ Alî! Eğer bu kişinin aleyhisine şâhid var ise bu kişiden Allâhu Te'âlâ'nın hakkını al." dedi. Bu kişinin hâlerinden Hazret-i Alî *radıyallâhu anh* teftîşde iken mescid kapısının ardından "Şol mevcûd ki seni Yâ Resûlallah kerâmetle yaratmıştır, ol mevcûd hakkı için bu kişi beni uğrulamadı ve şimdiye değin bana bundan gayrı kimse mâlik olmadı." Deve böyle söyledi diye rivâyet olunduğu gibi.

[IV] Dördüncü mu'cize, hayâtı olmayan şey'in hareket etmesidir. Ağaç yerinden yeri yırtı yırtı Resûlullâh *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerinin karşısına geldiği gibi. Dahi İbn Abbâs *radıyallâhu anh*: [141a] "Bir kimesne Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerine geldi, eyitdi ki, 'Sen Resûlullâh olduğunu ne ile bileyim.' Resûlullâh *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri: 'Şu hurma salkımına gel dediğimde bana gelecek, şehâdet eder

684 "Uğrulamak", hırsızlık etmek, çalmak, hırsızlık maksadıyla alıp kaçmak anlamındadır.

misin elbette ben Allâhu Te‘âlâ’nın resûlü olduğuma?’ Ol kişi ‘şehâdet ederim.’ dedi. Dahi Hazret-i Resûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem* hurma salkımına gel dedikde hurma salkımı gelip, git dedikde geri hurma salkımı yerine gitti.” diye rivâyet ettiği gibi.

[v] Beşinci mu‘cize, âzacık ta‘âmla çok kimesneyi doyurmaktır. Hazret-i Enes *radıyallâhu anh* anası yünden dikilmiş ağzı büyük bir bardağın içine yağla karışmış hurma koyup Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerine gönderdi. Dahi Hazret-i Enes üç yüz kadar kimesneyi da‘vet eyledi. Dahi bardağın üzerine Hak Te‘âlâ’nın dilediği nesneleri Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* okudu. Ondan sonra üç yüz kimesne, yağla karışmış hurmadan yediler, cümlesi doydular. Dahi yağla karışan hurma hâli üzere idi, diye rivâyet ettiği gibi.

[iv] Altıncı mu‘cize, Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin parmakları beyninde sunun akmasıdır. Hazret-i Enes *radıyallâhu anh* server-i enbiyâ *aleyhimü’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerine sırcadan bir kadeh getirildi. İçinde azıcık su var idi. Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* dört parmağını kadehin [141b] içine soktu. Dahi âdemlere “Su içiniz.” diye çağırdı. Ve ben suyu, Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* parmaklarının arasından akarken gördüm. Âdemler geldiler, sudan içtiler, kandılar dedi diye rivâyet ettiği gibi. Rivâyet olunur ki suyu içip kanalar yetmişle seksen arasında idi.

[vi] Yedinci mu‘cize, Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin gaybdan haber verdiğidir. Kendilerin vefâtından sonra kendilerin zevcelelerinden evvel fevt olan Zeyneb’dir diye haber verip ve haber verdiği gibi Zeyneb’in evvel fevt olduğu gibi. Dahi kendilerden sonra hilâfet otuz yıl olup ondan sonra yirici pâdişâhlar olur diye haber verip sonra haber verdiği üzere olduğu gibi. Dahi bunlardan gayrı gaybdan vâki‘ olan haberler gibi. Ve mezkûr mu‘cizâtı mülâhaza eden kimesne, Peygamber hazretlerinin hak peygamber olduğunda şübhe eylemez.

[3. Nüzûl-i Îsâ]

Mes’ele, bilgil ki ibtidâ peygamber olan Âdem Peygamber’dir *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* ve âhir peygamber olan Muhammed Mustafâ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleridir. Ve Îsâ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri, eğerçi kim Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve*

sellem hazretleri âhirete intikâl etdikden sonra gökten yere inse gerekdir. Ammâ kendinin şerî'atı bozulmuştur. Kendinin şerî'atıyla iş işlemez. Ona vahiy [142a] gelmez. Belki Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretlerinin şer'-i şerîfi ile amel eder. Ol sebebdan, hakîkate göre Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretlerinden sonra vahy ile bir peygamber gelmez. Ve Hazret-i Îsâ *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* Muhammed *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretlerinin halifesidir, diye hüküm olunmuştur.

Mes'ele, bilgil ki Îsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri gökten yere indikde Âdem oğlanına imâmet eden Îsâ Peygamber midir yâ Mehdî-yi zamân mıdır bunda ihtilâf olunmuştur. Ba'zı ulemânın katında Îsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm*'dır. Ve ba'zının katında Mehdî'dir. Ammâ sahîhrek kavl budur ki, imâmet eden Îsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* ola. Zîrâ Îsâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri efdaldır Mehdî'den.

[4. Peygamberlerin Sayısı]

Mes'ele, bilgil ki peygamber adedinde ve kaç olduğunda ihtilâf olunmuştur. Bir rivâyet oldur ki, "Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den 'Peygamberler ne mikdârdır?' diye soruldukda, Muhammed Mustafâ *aleyhi's-salâtü ve sellem* hazretleri 'Yüz bin ve yiğirmi dört bindir' diye cevâb vermiş ola." Ve bir rivâyette oldur ki, "İki yüz bin dahi yiğirmi dört bindir." diye cevâb vermiş ola. Lâkin evlâ budur ki, zikr olunan haberler ahbâr-ı âhâddan olmakla onlar ile amel olunmaya. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶⁸⁵ ﴿مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ﴾ [142b] **ya'nî** "Peygamberlerden ba'zısını sana kıssa eyledik, ba'zısını kıssa eylemedik." diye buyurmuştur. Bundan anlanan budur ki, "Peygamberlerin cümle adedi fulân mikdârdır." diye denilmeye. Zîrâ haber-i vâhidin mertebesi zan ifâde etmektedir. İ'tikâda müte'allik olan emrlerde zanna i'tibâr yokdur, husûsan ki rivâyette ihtilâf vâkî' ola. Dahi haber-i vâhidin mazmûnuyla amel eylemek Kur'ân-ı Şerîf'in zâhirine muhâlif olan nesne ile amel eylemeğe yetiştirdiğinden mâ'adâ peygamber olmayanı peygamberlerden saymak ve peygamber olanı peygamberlerden çıkarmakdan emîn olmaya. Buncilâyından ihtirâz eylemek mü'min olan kişiye lâyıkdır.

685 "Senden önce de elçiler gönderdik; onlardan sana hayat hikâyelerini anlatıklarımız var, anlatmadıklarımız var..." el-Mü'min, 40/78.

[5. Peygamberlerin Vasıfları]

Mes'ele, bilgil ki peygamberlerin götürüsü Allâhu Te'âlâ'nın tarafından haber verip, ahkâmı Âdem oğlanlarına yetiştirip Âdem oğlanlarına nasihat edicilerdir. Ve cemî' ulemânın katında Allâhu Te'âlâ'nın tarafından getirdikleri haberlerde unutmakla yalan söylemeğinin câ'iz olmasında ihtilâf vardır. Ekser ulemânın katında unutmakla, yine yalan söylemek câ'iz olmakdan pâklardır. Ve ba'zının katında câ'izdir. Ve yalandan gayrı olan günâhların tafsîli budur ki, Allâhu Te'âlâ'nın tarafından getirdikleri hükümde yalan söylemekden gayrı günâh eğer küfür olursa cemî' ümmetin katında peygamberlikden evvel ve peygamberlikden sonra [143a] küfürden peygamberler ma'sûm ve pâk olmak lâzımdır. Ve eğer küfürden mâ'-adâ olan ulu günâhlardan olursa, muhakkikîn-i ulemâdan cumhûr-ı ulemânın katında yine kasd ile ol ulu günâhı işlemekden peygamberler pâklardır. Ve unutmakla sâdır olmasında ekser ulemânın katında câ'izdir. Ammâ muhtâr oldur ki câ'iz olmaya. Ve küçük günâhlar kasd ile peygamberlerden sâdır olmasını cumhûr câ'iz görmemiştir. Ve unutmakla küçük günâhlar peygamberlerden sâdır olmak câ'izdir. Meğer şol küçük günâh ki, ol küçük günâhı işlemekle hissete ve alçaklığa nisbet olunup rezil olanlardan sayılmasını iktizâ eyleye, bir lokmayı yâ bir habbeyi uğrulamak gibi. Ve zikr olunan ahkâm, peygamberlere peygamberlik verildikten sonraya göredir. Peygamberlik verilmekten öndin ahvâl budur ki, cumhûr-ı ulemânın katında küfürden gayrı olan ulu günâhlar peygamberlerden sâdır olmak câ'izdir. Lâkin hak budur ki, şol nesne ki peygamber peygamber olduğundan öndin işlemekle peygamber peygamber oldukdan sonra halkın mutâba'at etmemesine ve nefret etmesine sebebedir, onun gibi nesneler peygambere peygamberlik verildiğinden öndin peygamberden sâdır olması câ'iz olmaya. Ve'l-hâsıl şol söz ki yalan söz görünür, dahi şol iş ki günâh olmak görünür, ol makûle söz ve iş peygamberlerden sâdır olması eğer haber-i vâhid [143b] ile nakl olunmuş olursa makbûl değildir. Ve eğer yalan söylemekte ittifâk eylemesini akıl katında câ'iz olmayan kavmden nakl olunmuş olursa, ol kelâm zâhirinden çıkarılıp tevcîhe mümkün olursa tevcîh olunup ve eğer zâhirinden çıkarılıp tevcîhe mümkün olmazsa, onun gibi sözü söyleyen yâ onun gibi işi işleyen peygamber evlâ ve iyirek olan sözü yâ işi terk eylemiştir, diye bunun üzerine haml olunmakla, yâ peygamberlik verildikten öndin işlemiştir diye bunun üzerine haml olunmakla tevcîh olunur.

[6. Efdal-i Enbiya Hz. Muhammed]

Mes'ele, bilgil ve anlagil ki efdal-i enbiyâ Muhammed Mustafâ *sallâlahu aleyhi ve sellem* hazretleridir. Zîrâ Allâhu Te'âlâ Kelâm-ı Mecîd'inde, ⁶⁸⁶﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ﴾ ya'nî Muhammed Mustafâ *sallâlahu aleyhi ve sellem* hazretlerinin ümmetine hitâb edip "Siz ümmetin eyüreği oldunuz." diye buyurmuştur. Ve ümmetin eyüreği olmak dînlerinin kemâli olmak sebebiyle olur. Ve dînleri kâmil olmak, peygamberlerinin kâmil olmaklığıyla olur. Bundan anlanan budur ki Peygamber Mustafâ efdal-i enbiyâ ola.

[7. Melekler]

Mes'ele, bilgil ki ferîştehler Allâhu Te'âlâ'nın kullarıdır; müzekkerlik ve mü'enneslik ile sıfatlanmış değillerdir. Ve İblîs ibtidâda Allâhu Te'âlâ'ya ibâdet u tâ'at etmeklikde ferîştehler gibi olduğu sebebdan Allâhu Te'âlâ İblîs'i tağlîben ferîştehlerden sayıp Kelâm-ı Mecîd'inde, ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ﴾ ⁶⁸⁷﴿كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا إِبْلِيسَ﴾ ya'nî "Cemî' ferîştehler [144a] Âdem'e ta'zîmen secde eylediler, illâ İblîs secde eylemedi." diye melâ'ikeden istisnâ eylemiştir. Ve bu istisnânın muttasıl olmasıyla munkatı' olmasının ahvâli yerinde tafsîl olunmuştur.

Ve Hârût ile Mârût⁶⁸⁸ haklarında kelimât çokdur. Ammâ sahîhrek olan söz budur ki, bunlar ferîştehler olup bunlardan aslâ küfür ve gayrı ulu günâh sâdır olmamış ola. Ve Allâhu Te'âlâ'nın bunlara azâbı itâb tarikiyle ola. Peygamberlere zelle üzerine ve unutmakla işledikleri yaramaz işlerden ötürü itâb olundukları gibi. Zîrâ Hârût'la Mârût âdem oğlanına sihr öğretirdir idi ve sihr öğretmek küfür değildir. Belki küfür oldur ki kişi Allâhu Te'âlâ bir şey'in olmasını dilemeden, yalnız sihir te'sîr eder diye i'tikâd eyleye yâ amel eyleye.

[8. Kitaplar]

Mes'ele, bilgil ki Allâhu Te'âlâ için kitâplar vardır. Peygamberlerine indirip ol kitâblarda kendinin buyurduğu ve nehy ettiği gibi beyân edip "Şuncılayın iş işleyene şunun gibi cennet veririm ve şuncileyin işleyene cehenneme korum." diye beyân eylemiştir. Ve kitâbların efdalı Kur'ân'dır;

686 "Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz..." Âl-i İmrân, 3/110.

687 "Bunun üzerine meleklerin hepsi secde ettiler. Yalnız İblis hariç..." el-Hicr, 15/30-31.

688 Hârût ve Mârût: Kur'ân-ı Kerim'de adları geçen ve insanlara sihir öğrettiklerine inanılan iki meleğin adıdır.

ondan sonra Tevrât'dır, ondan sonra İncîl'dir, ondan sonra Zebûr'dur. Ve Tevrât'ın İncîl'in ve Zebûr'un okunması ve yazılması ve ba'zı hükümleri Kur'ân-ı Şerîf gelmekle nesh olunmuştur.

[9. Mi'rac]

Mes'ele, bilgil ki Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretleri kendinin [144b] gövdesiyle uyanıklığı hâlinde evvelâ göğe çıkıp ondan sonra Allâhu Te'âlâ ne cânibe gitmesini dilediyse ol cânibe gittiği hakdır. Ba'zı kimesnenin katında Mi'rac uykuda olmuştur. Zîrâ Mu'âviye, Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerine sordu ki "Mi'rac ne tarikle olmuştur Yâ Resûlallah?" ve bu kelâmın mukâbelesinde cevâb verip Resûlullâh "Mi'rac rü'yâ-yı sâliha oldu dedi." diye Mu'âviye'den rivâyet olunmuştur. Dahi Âişe *radiyallâhu te'âlâ anhâ* hazretleri, "Mi'rac gecesinde Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretlerinin bedeni yitmedi." diye rivâyet olunmuştur. Dahi Kelâm-ı Mecîd'inde ⁶⁸⁹﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ﴾ ya'nî "Şol rü'yâ ki sana gösterdik, ol rü'yâyı biz kılmadık illâ Âdem oğlanına fitne kıldık." diye buyurmuştur. Ve bu âyet-i şerîfeden ve rivâyetlerden anlanan budur ki "Mi'rac uykuda olup kendinin bedeni ile olmaya." demişlerdir. Bunun cevâblarına ba'zı ulemâ müte'arriz olup "Mu'âviye'den rivâyet olunan rü'yâdan matlûb âyet-i şerîfede vâki' olan rü'yâdan maksûd göz ve murâd göz olan rü'yâdır, nevmde olan rü'yâ değildir." demişlerdir. Ve Âişe *radiyallâhu anhâ*'dan "Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretlerinin bedeni yitmedi." diye rivâyet olunandan matlûb "Rûhdan beden ayrılmadı; Mi'rac rûhla bedenin cümlesiyle vâki' oldu." demek ola. Ve zikr olunan tarikle [145a] mi'rac vâki' oldu diye beyân olunmakdan mi'rac ancak rûh için vâki' oldu diyenin kavli, dahi mi'rac uyanıklıkta vâki' oldu, ammâ beytül-mükaddes cânibine varmakla oldu, göğe varmakla olmadı diyenin kavilleri bâtıl oldular.

Ve Peygamber hazretlerinin göğe urûc edip çıktuktan sonra ba'zı kimesnenin katında cennete varmışdır, ba'zının katında arşa varmışdır, ba'zının katında arşdan yukarı varmışdır. Ba'zının katında taraf-ı âleme varmışdır. Ve Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, Mescid-i Harâm'dan Beytül-Mukaddes cânibine vardığına Allâhu Te'âlâ'nın Kelâm-ı Mecîd'inde,

689 “.. Sana gösterdiğimiz o rüyayı sadece insanları sınamak için meydana getirdik. el-İsrâ, 17/60.

⁶⁹⁰ «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا» buyurduğu kavliyle sâbitdir ve yerden göğe gitdiği haber-i meşhûr ile sâbitdir. Ve gökden cennete yâ arşa yâ bunlardan gayrı yere vardığı ahbâr-ı âhâd ile bilinmiştir. Ve ba'zı efâzılın katında sahîh olan kavl budur ki, Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri gönlü ile Allâhu Te'âlâ'yı görüp başında ola gözüyle görmemiş ola.

[10. Kerâmet ve Hârikulâde Hadiseler]

Mes'ele, bilgil ki kerâmet-i evliyâ hakdır. Velî oldur ki lezzât-ı dünyeviyeye hırs u tama' etmekden i'râz edip, günâhlardan kaçıp mümkün olduğu mikdâr tâ'ât ü ibâdât üzerine müdâvemet etmek hasebiyle Allâhu Te'âlâ'yı ve Allâhu Te'âlâ'nın sıfatlarını ârif olup bile. Velînin kerâmeti nübüvvet da'vâsına [145b] mukârin olmamak tarîkiyle velînin cânibinden hilâf-ı âde bir nesnenin zâhir olmasına denilir. Ve hilâf-ı âdet zâhir olan nesne, eğer îmâna ve amel-i sâliha mukârin olmayıp garaza muvâfık olursa "istidrâc" denilir. Ve eğer îmâna ve amel-i sâliha mukârin olmayıp garaza muhâlif olursa "ihânet" denilir. Müseylime-i Kezzâb⁶⁹¹ bir kişinin kör olan gözü iyi olmasına du'â etdikde ol kişinin sağ olan gözü dahi kör olduğu gibi. Ve kâh müsliminin avâmından hilâf-ı âdet zâhir olur mihnetlerden belâlardan kendilerini kurtarmak için ve buncılayın hilâf-ı âdet bir nesnenin zâhir olmasına "me'ûnet" denilir. Ve eğer nübüvvet da'vâsına mukârin olmakla hilâf-ı âdet bir nesne zâhir olursa "mu'cize" olur. Ve peygamberlere nübüvvetten evvel hilâf-ı âdet zâhir olan nesnelere "irhâsât" denilir.

Ve sihir mücerred tehayyülâtdan olup aslı olmayan nesneleri göstermek olduğu sebebden hevârik-ı âdetden sayılmamıştır. Bu takrîr üzere hevârik-ı âdet altıdır: Mu'cizedir, irhâsdır, kerâmetdir, me'ûnetdir, istidrâcdır, ihânetdir. Ve ba'zı efâzılın katında irhâs kerâmetdir. Zîrâ [peygamberler], peygamberlik verildiğinden öndin evliyânın derecelerinden aşağı olmazlar, demiştir. Ve kerâmetin hak olduğu üzerine delîl sahâbenin çoğundan, dahi sahâbeden sonra gelenlerden tevâtür ile ma'lûm olduğudur.

[146a] Dahi Kur'ân-ı Şerîf, Hazret-i Meryem'den kerâmetin zâhir olduğu-

690 "Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehdir..." el-İsrâ, 17/1.

691 Müseylmetülkezzab diye meşhûr olan bu şahsın asıl adı, Ebû Sümâme Mesleme b. Sümâme b. Kebîr (Kesîr) el-Hanefî el-Vâilî'dir (ö. 12/633). Resûl-i Ekrem devrinde peygamberlik iddiasında bulunan sahtekarlardan biridir.

ile zikr olunan mekânın beyninde çok mesâfe var iken Hazret-i Ömer *radıyallâhu anhu*'nun söz söylediğini Sâriye'nin işitmesidir. Dahi Hazret-i Hâlid *radıyallâhu anh* bir varak yazıp Nîl'e bırakmakla Nîl ırmağının akmasıdır. Dahi bunların gayrisidir.

Ve peygamberin ümmetlerinin velîsinden hark-ı âdetin zâhir olması, peygamberin mu'cizesidir. Zîrâ velînin velî olması kerâmetle zâhir olur. Ve velî, velî olmak kendinin dînini muhikk [147a] olmakla olur. Ve diyânet-i peygamber hazretlerine gönlüyle inanıp diliyle ikrâr edip ve peygambere mutâba'at edip buyurduğunu tutup, sakın dediğinden sakınmaktır. Şöyle ki eğer Peygamber'e *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* mutâba'at etmeyip istiklâl da'vâ ederse, ol kimesne velî olmayıp elinde hârik-ı âdet zâhir olmaz. Ve velînin kerâmeti peygamberine mu'cize olmak peygamber hazretlerinin sıdkına delâlet ettiği sebepten olur, hakikatde mu'cize olmaz. Zîrâ hakikatde mu'cize olmak, nübüvvet da'vâ eden kişinin elinde zâhir olup hasmının aczini izhâr etmek ile olur. Ve peygamber, kendinin peygamber olduğunu kendisi bilmek lâzımdır. Dahi hârik-ı âdeti izhâr kasd etmek lâzımdır. Ve velî, velî olduğunu kendisi bilmek, dahi hârik-ı âdeti izhâr kasd etmek lâzım değildir.

[11. Sahabenin Fazileti]

Mes'ele, bilgil ki enbiyâdan sonra Âdem oğlanlarının efdali Ebûbekir es-Sıddık *radıyallâhu anhu*'dur ki Hazret-i Peygamber'in peygamberliğine ve mî'râcına fikirsiz, eğlenmeksiz, şübhesiz tasdik etmiştir. Ondan sonra Ömerü'l-Fârûk *radıyallâhu anhu*'dur ki kazıyyelerde husûmetlerde hak ile bâtılı fark eylemiştir. Ondan sonra Osmân Zü'n-Nûreyn *radıyallâhu anhu*'dur ki Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri evvelâ Rukiyye kızını [147b] *radıyallâhu anhâ* Hazret-i Osmân'a nikâh edip sonra Rukiyye kızı vefât etdikde Ümmü Gülsüm kızını *radıyallâhu anhâ* Hazret-i Osmân'a nikâh edip Ümmü Gülsüm -*radıyallâhu anhâ* vefât etdiklerinde "Eğer bir kızım dahi varımışsa onu dahi Osmân'a *radıyallâhu anhu*'ya verirdim." diye buyurmuşlardır. Ondan sonra Hazret-i Ali *radıyallâhu anhu*'dur. Ve zikr olunan tertîb üzere efdaliyeti selef zâhib olmuşlardır. Ve selefe hüsn-i zan vardır ki, eğer selef bu tertîble efdaliyetin sübûtunu bilmeseler ittifâk edip zâhib olmazlardı. Pes bizim üzerimize, selef zâhib olduklarına zâhib olup hak ne ise Allâhu Te'âlâ'ya tefvîz eylemek vâcibdir. Ve Peygamber *sal-lallâhu aleyhi ve sellem*'den sonra hilâfet-i kâmile ki muhâlefet karışmayıp

ve mübâye‘ardan i‘râz olunmaya. Efdaliyyette i‘tibâr olunan tertîb üzere otuz yıl vâki‘ olur. Otuz yıldan sonra kâh hilâfet-i kâmile olur, kâh olmaz.

[12. Hilâfet]

Ve hilâfet cemî‘ ümmetlerin tâbî‘ olması vâcib olup dîni ikâmet etmek-te Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinden nâ’ib olmaya denilir. Ve imâmı, halk üzerine nasb eylemek vâcib olur. Zîrâ Peygamber hazret-leri, ⁶⁹⁶ «من مات ولم يعرف امام زمانه مات ميتة جاهلية» ya’nî “Bir kimesne fevt olup kendinin zamânında olan imâmı bilmese, ol kimesne bir türlü ölümle ölmüş olur ki, [148a] ehl-i câhiliyyet hasletiyle hasletlenip fevt olmuştur.” Bir delîl dahi budur ki, Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri âhi-rette nakl etdiklerinden sonra Peygamber hazretlerini defn etmeden imâm nasb eylemeyi ümmet ehemmi-i mühimmâtından kılmışlardır. Dahi her imâmın vefâtından sonra imâm defn olunmakdan öndin imâm nasb eylemeyi ehemmi-i mühimmâtından kılmışlardır. Bundan anlanan budur ki halk üzre imâm nasb eylemek vâcib ola. Ve imâm olan kişiye lâayık budur ki zâhir olup Âdem oğlanının gözlerinden gizlenici olmaya. Tâ kim her kişi mürâca‘at edip maslahatlarını imâm görüvere. Dahi imâma lâayık budur ki, gizlenip sonradan çıkmasına intizâr olunmaya.

[13. Hilâfetin Kureyşîliği]

Ve imâm Kureyş kabîlesinden olmak lâzımdır, gayrı kabîleden olmak câ’iz değildir. Zîrâ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri, «الائمة» ⁶⁹⁷ «من قریش» ya’nî “Cemî‘ imâmlar Kureyş’den olur.” diye buyurmuştur. Ve Hâşimî’den yâ Alevî’den olmak lâzım değildir. Zîrâ Hazret-i Ebûbekir ile Hazret-i Ömer, Hazret-i Osmân *radıyâllâhu anhum* Kureyş’den olup Benû Hâşimî’den değiller iken halîfe olmuşlardır. Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* dahi Hazret-i Alî *radıyallâhu anh* Kureyşî’den ve Hâşimî’den olmuşlardır.

Kureyş, Nadr b. Kenân’ın oğullarının ismidir. Hâşim, Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin dedesi olan Ebû Abdilmuttalib’dir. [148b] Peygamber hazretleri, Abdullâh’ın oğludur. Abdullâh Abdülmuttalib’in oğludur. Abdülmuttalib, Abdihâşim’in oğludur. Hâşim, Abdimenâf’in oğludur. Abdimenâf, Kusay’ın oğludur. Kusay, Kilâb’ın oğludur.

696 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 96.

697 Buhârî, “Ahkâm”, 51; Tirmizî, “Fiten”, 46.

Kilâb, Mürre'nin oğludur. Mürre, Ka'b'in oğludur. Ka'b, Lüey'in oğludur. Kinâne, Huzeyme'nin oğludur. Huzeyme, Müdrike'nin oğludur. Müdrike, İlyâs'ın oğludur. İlyâs, Mudar'ın oğludur. Mudar, Nezâr'ın oğludur. Nezâr, Ma'id'in oğludur. Ma'id, Adnân'ın oğludur. Bu takrîr üzere Aleviyye, Abbâsiyye Hâşim'in oğullarından olurlar. Zîrâ Abbâs ile Ebû Tâlib, Abdülmuttalib'in oğullarından oldular.

Ve Ebûbekir *radıyallâhu anh* hazretleri, Kureyşî olduğu; zîrâ Ebûbekir Ebû Kuhâfe'nin oğludur. Ebû Kuhâfe, Osmân'ın oğludur. Osmân, Âmir'in oğludur. Âmir, Amr'ın oğludur. Amr, Ka'b'in oğludur. Ka'b, Lüey'in oğludur.

Ömer *radıyallâhu anh* hazretleri Kureyş'den olması; zîrâ Ömer, Hattâb'ın oğludur. Hattâb, Nüfeyl'in oğludur. Nüfeyl, Abdiluzzâ'nın oğludur. Abdiluzzâ, Riyâh'ın oğludur. Riyâh, Abdullâh'ın oğludur. Abdullâh, Kurz'un oğludur. Kurz, Zirâh'ın oğludur. Zirâh, Adiy'in oğludur. Adiy, Ka'b'in oğludur.

Ve Osmân *radıyallâhu anh* hazretleri Kureyş'den olması; zîrâ Osmân *radıyallâhu anh* Affân'ın oğludur. Affân, Ebû Ma'âsî'nin oğludur. Ebû Ma'âsî, Ümeyye'nin oğludur. Ümeyye, Abdüşşems'in oğludur. Abdüşşems, [149a] Abdimenâf'ın oğludur.

[14. İmâmın Vasıfları]

Ve imâm cemî' günâhlardan ma'sûm olmak lâzım değildir. Ve kendinin zamânında olan kimesnelerden yine ilm u amel cihetinde efdal olmak lâzım değildir. Zîrâ efdaliyyette ilmen ve amelen eksik olan kimesne kâh imâmete müte'allik olan maslahatları ikâmete âlimlerin olur. Ve imâm olan kimesne müslim u hür ve müzekker u âkil ve bâliğ olmak lâzımdır. Emrlerinde tasarruf etmeye mâlik olup ahkâm-ı şeriyyeyi tenfiz ve dâr-ı İslâm'ın etrâfını hıfz edip mazlûmu zâlimin elinde kurtarmaya kâdir olmak lâzımdır. Ve imâm fisk etmekle zulm etmekle ma'zûl olmaz. Zîrâ hulefâ-i râşidîn'den sonra olan imâmlardan beylerden nice fisk u zulm sâdır olmuşken selef emrlerine mutî' olmuşlardır.

Ve her iyi kimesnenin ve fâsıkın ardında namaz kılmak câ'izdir. Zîrâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, ⁶⁹⁸«صَلُوا خَلْفَ كُلِّ بَرٍّ وَفَاسِقٍ»

698 Ebû Davûd, Sünen, "Salât", 63.

ya'nî “Her iyi kimesnenin ve fâcirin ardında namâz kılınız.” diye buyurmuşdur. Dahî ümmetin ulemâsı fâsıkların, ehl-i hevânın, ehl-i bid'atlerin ardlarında namâz kıla gelmişlerdir. Ve ba'zı selefden ki ehl-i bid'atın ardında namâz kılmasını men' etmişlerdir diye nakl olunmuşdur. Namâz câ'iz olmadığına göre değildir, belki kerâhetle namâz vâki' olmamak içindir men' etdikleri ve mü'min olan kimesnenin üzerine fevt oldukda gerekse iyi kimesne olsun yâ fâcir olsun namâz kılınır. [149b] Zîrâ Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*,⁶⁹⁹ «لا تدعوا الصلوة من مات من أهل القبلة» ya'nî “Bir kimesne ki ehl-i kıbledendir, ol kimesne fevt oldukda onun üzerine namâz kılmayı terk etmeyiz.” diye buyurup fâsık olmakla fâsık olmamak beynini fark etmemiştir.

Ve ashâb-ı Resûlallah *radıyâllâhu anhum ecma'in* iyi nesneler ile zikirleri olunmak vâcibdir; yaramaz nesneler ile zikirleri olunmamak gerekdir. Zîrâ Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretleri, «لا تسبوا أصحابي فلو» ya'nî “Benim ashâbımı söğmenüz, eğer sizin biriniz Uhut dağı mikdârı altın infâk eylese, benim ashâbımdan birisi nısfı sa' yâ yarım sa'dan⁷⁰¹ az olan ölçekle ölçülen nesneyi infâk ettiğinin sevâbına yetişmeye.” diye buyurmuşdur.⁷⁰² “مد” mîmin ötresiyle Ehl-i Hicâz katında bir rıtl⁷⁰³ ile rıtlın üç bölüğünden bir bölüğüdür. Ehl-i 'Irâk katında iki rıtlıdır.

Dahî, ⁷⁰⁴ «اكرموا اصحابي فانهم خياركم» ya'nî “Benim ashâbıma ikrâm ediniz. Zîrâ benim ashâbım sizin hıyarınızdır, sizin ulularınızdır.” diye buyurmuşdur.

Dahî, «الله في أصحابي الله في أصحابي لا تتخذوهم غرضا من بعدي فمن أحبهم فبحبي أحبهم ومن أبغضهم فببغضي ومن أذاهم فقد أذاني ومن أذاني فقد أذى الله»⁷⁰⁵ ya'nî “Benim ashâbım hakkında Allâhu Te'âlâ'dan [150a] korkunuz. Benden sonra benim ashâbımı ta'nunuza nişân ittihâz

699 Benzer bir rivayet için bkz. Zehebî, *Tenkihü't-Tabkik*, I, 255.

700 Buhârî, “Fezâ'ilü's-sahâbe”, 4.

701 Sâ' (الصاع), eski bir ölçek birimi olup, katı mâddeleri ölçmek için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Sâ'”, *DİA*, 2008, 35: 317-319).

702 Müd, eski bir hacim ölçüsüdür. (Geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Müd”, *DİA*, 2006, 31: 457-459).

703 Rıtl, bir ölçü birimi olup 416 grama denk gelmektedir. (Geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Rıtl”, *DİA*, 2008, 35: 52-55).

704 Buhârî, “Fezâ'ilü's-sahâbe”, 4; Müslim, “Fezâ'ilü's-sahâbe”, 221, 222; Muhammed el-Munâvî, *Tahrîcu ehâdisi'l-mesâbih*, V, 258.

705 Bkz. İbn Hibbân, *Sabihu İbn Hibbân*, 7256; Muhammed el-Munâvî, *Tahrîcu Ehâdisi'l-Mesâbih*, V, 258.

edip ta'n etmeniz, şol kimesne ki onları sever, bana ta'alluk ettiği muhabbetle sever. Ya'nî onlara müte'allika olan muhabbet bana müte'allika olan muhabbetin aynıdır. Ve şol kimesne ki onlara buğz ve adâvet eder, bana buğz u adâvet etmekle onlara buğz u adâvet eder. ya'nî bana ettiği buğz u adâvet ile buğz u adâvet eder. Ve şol kimesne ki onlara ezâ eder, tahkik bana ezâ eder. Ve şol kimesne ki bana ezâ eder, tahkik Allâhu Te'âlâ'ya ezâ eder. Pes lâyük oldur ki Allâhu Te'âlâ ol kimesneye azâb eyleye.” diye buyurmuşdur. Bu ehâdis-i şerîflerden anlanan budur ki “Peygamber hazretlerinin ashâbı anıldığı takdîrce iyi olan nesneler ile anılmak vâcib olup yaramaz nesneler ile anılmak menhî ola. Ve sahâbe beyninde vâki' olan münâza'ât u muhâsamât u muhârebeler için mahmiller te'viller vardır.” Pes ashâbı söğmek ve ashâba ta'n eylemek eğer edille-i kat'iyyeye muhâlif olursa küfürdür, Âişe *radıyallâhu anhâ* hazretlerini söğmek gibi. Ve eğer edille-i kat'iyyeye muhâlif olmazsa, fisk u bid'at olur. Ve geçmiş zamânda gelen müctehidlerden ve sâlih ulemâdan Mu'âviye'nin üzerine, dahi kavminin üzerlerine la'net eylemeğinin câ'iz olması aslâ nakl olunmamışdır. Ve Mu'âviye'nin oğlu Yezîd'de ihtilâf olunup hulâsa [150b] kitâbda dahi fetâvâdan gayrı kitâblarda Mu'âviye'nin oğlu Yezîd üzerine, dahi Haccâc⁷⁰⁶ üzerine la'net eylemek lâyük değildir. Zîrâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve-selâm* hazretleri, “Namâz kılan kimesnelerden ve ehl-i kible olan kimesnelerin üzerine la'net etmekten nehy etmişdir.” diye zikr olunmuşdur. Ve Peygamber *aleyhi's-salâtü ve-selâm* hazretleri “Ehl-i kible olan ba'zı kimesneye eğerçi kim la'net eylemişdir, lâkin Peygamber *aleyhi's-salâtü ve-selâm* hazretleri ba'zı kimesneye la'net etmekden bizim la'net etmeğimizin câ'iz olmasına delîl olmaz. Zîrâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve-selâm* hazretleri, âdemlerin ahvâlinden bildiği gibi, biz bilmezüz.” denilmiştir. Ve ba'zı ulemâ Yezîd'e la'net etmişlerdir. Zîrâ “Hazret-i Hüseyin'i *radıyallâhu anh* katl eylemeye emr ettiği zamânda kâfir olmuşdur, kâfire ise la'net vardır.” demişlerdir. Ve bir kimesne Hazret-i Hüseyin'in *radıyallâhu anh* katline emr eylese yâ icâzet verse yâ râzı olsa yâ katl eylese la'net ol kimesnenin üzerine câ'iz olmasında ittifâk vardır. Ve ba'zı efâzıl Yezîd'in Hazret-i Hüseyin'in katl olunmasına râzı olduğu, Peygamber *aleyhi's-salâtü ve-selâm* hazretlerinin ehl-i beytine ihânet ettiği vâki' olan haberler “Eğerçi kim tafsîlleriyle ahbâr-ı âhâddır, lâkin ma'nâsı mü-

706 Haccac: Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî (ö. 95/714), zalim lakabıyla meşhur olmuş Emevî valisidir.

tevâtîretü'l-ma'nâdır. Yezîd'in ve kavminin üzerlerine la'net eylemekte aslâ tevakkuf ve tereddüd etmezüz.” demiştir.

[15. Aşere-i Mübeşşere]

Ve sahâbeden on kimesneye [151a] cennetle muştulandığı hakdır. Niteki Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, «أَبُو بَكْرٍ فِي الْجَنَّةِ وَعُمَرُ فِي الْجَنَّةِ وَطَلْحَةُ فِي الْجَنَّةِ وَالزُّبَيْرُ فِي الْجَنَّةِ وَسَعْدٌ فِي الْجَنَّةِ وَالْعُتْمَانُ فِي الْجَنَّةِ وَعَلِيٌّ فِي الْجَنَّةِ وَطَلْحَةُ فِي الْجَنَّةِ وَالزُّبَيْرُ فِي الْجَنَّةِ وَسَعْدٌ فِي الْجَنَّةِ»⁷⁰⁷ ya'nî “Ebûbekir, Ömer, Osmân ve Alî ve Talha ve Zübeyr ve Abdurrahmân b. Avf ve Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Sa'd b. Zeyd ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh *radıyallâhu anhum* ehl-i cennetdendir.” diye buyurmuşdur. Dahi Hazret-i Fâtıma *radıyallâhu anhâ* ve Hasan ile Hüseyin *radıyallâhu anhumâ* cennete girerler diye şehâdet olunurlar. Zîrâ Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretleri, «أَنَّ فَاطِمَةَ سَيِّدَةَ نِسَاءِ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَأَنَّ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ سَيِّدَا شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ»⁷⁰⁸ ya'nî “Elbette Fâtıma ehl-i cennetin nisâsının ulusudur. Dahi elbette Hasan ve Hüseyin ehl-i cennetin yiğit olanların ulusudur.” diye te'kid ile tahkikle buyurmuşdur.

[16. Velâyet]

Ve velî, peygamberler mertebelerine yetişmez. Zîrâ peygamberler, evliyânın kemâletiyile muttasıf olduklarından sonra vahiyle ta'zîm olunup ferîşteyi müşâhede etmekle tekrîm olunup hâtîmeleri yaramaz olmak havfindan korkusundan eminler olmakla ve insâna ahkâmı tebliğ etmekle me'mûrlardır. Ve mâdemki kişi âkil u bâliğdir [151b] bir mertebeye ibâdet etmekle vâsıl olmaz ki ol mertebede ol kişiden emr nehy sâkıt ola. Zîrâ teklîfde vârid olan hitâblar 'âmdır ve icmâ'-ı müctehidîn yine bunun üzerine mün'akid olmuşdur. Ve muhabbetde ve tasfiye-i kalbde peygamberlerden ziyâde kimse bulunmamışken husûsan Muhammed Mustafâ *sallalâhu aleyhi ve sellem* hazretlerinde kemâl mertebede muhabbet var iken bunlara dahi ziyâde teklîf vârid olmuşdur, fe-keyfe gayrı kimesneye teklîf vârid olmaya. Ve Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* hazretlerinin «إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا»⁷⁰⁹ kavlinden murâd-ı şerîfleri “Kaçan ki Allâhu Te'âlâ bir kuluna muhabbet eylese Allâhu Te'âlâ ol kulunu günâh işlemekten hıfz eder.” demekdir. Yoksa günâh işleye, dahi zarar etmez demek değildir murâd-

707 Bkz: İbn Mâce, “Sünne”, 11. Ayrıca bkz. Buhârî, “Menâkıbü'l-ensâr”, 19, “Edeb”, 55, “Megâzî”, 9; Müslim, “Fezâ'ilü's-sahâbe”, 71; Tirmizî, “Menâkıb”, 26, 37.

708 Bkz. Tirmizî, “Menâkıb”, 30.

709 Bkz. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-Mardıyye*, I, 88; Subkî, *Tabakâtü's-Şafiiyye el-Kübra*, VI, 375.

ları ve kitâbdan ve sünnetten olan nassların zâhir ma'nâlarıyla amel olunur. Mâdemki zâhirlerinde hilâf-ı zâhir ma'nâlar üzerine haml eylemesine delîl-i kat'î iktizâ eylemeye. Niteki Allâhu Te'âlâ'nın cihette olmasını ve cisim olmasını delâlet eder âyetler zâhir ma'nâlarında hilâf-ı zâhir ma'nâlar üzre haml olunmasını delîl-i kat'î iktizâ eylemiştir. ﴿الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ﴾⁷¹⁰ ﴿فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ لَهُمْ الْأَقْبَابُ﴾⁷¹¹ ﴿وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا﴾⁷¹² ﴿تَجْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ﴾⁷¹³ dahi 714 ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾⁷¹⁵ dahi 716 ﴿عِنْدَ رَبِّكَ﴾⁷¹⁷ kelâmları [152a] Allâhu Te'âlâ'nın cisim olması ve cihette olması üzerine delâlet eder. Ve delîl-i kat'î bu ma'nâların hilâfı üzerine âyetleri haml eylemek iktizâ eylediği gibi, delîl-i kat'î Allâhu Te'âlâ cisim ve cihette olduğu takdîrce muhtâc olması vâcib ve lâzım olup ve bundan vâcibü'l-vücûd olmasından çıkıp mümkün'l-vücûd olması lâzım olup ve vâcibü'l-vücûd[un] mümkün'l-vücûd olması câ'iz olmadığıdır. Ve nassları zâhir ma'nâları üzerine haml eylemeyip naslardan murâd ma'ânî-yi hafîyyedir ki ancak ta'lim olunan kimesne bilir diye da'vâ edip ve bu da'vâdan şer'ati bi'l-küllîyye nefy eylemek kasd etmek ilhâddır. ya'nî İslâm'dan udûl edip küfre mülâsık olmakdır. Zîrâ Hazret-i Peygamber'i *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* tezkîbidir. Ve bu mertebeyi da'vâ eden melâhidedir⁷¹⁵ ki kendi nefslere Bâtıniyye⁷¹⁶ tesmiye etmişlerdir. Ve ba'zı muhakkikîn ki nasslar zâhir olan ma'nâlar üzerine mahmûldür. Ve ma'nâ-i zâhirlerinden mâ-adâ nasslarda nice deka'ika işâret-i hafîyye vardır. Ki erbâb-ı sülûk münkeşif olup ol deka'ikle zâhir olan ma'nâ-i murâddlar beyinde tatbîk mümkün olur diye zâhib olmuşlardır. Bu tarikle zâhib oldukları kemâl-i îmândan ve mahz-ı irfândan nâşîdir.

710 "Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir." Tâ-Hâ, 20/5.

711 "Rabbîn gelip melekler de saf saf dizildiğinde," el-Fecr, 89/22.

712 "Şayet kibirlerine yediremezlerse bilsinler ki rabbînın katında bulunanlar bıkıp usanmadan, gece gündüz O'nu tesbih etmektedirler." Fussilet, 41/38.

713 "Güzel sözler O'na yükselir..." Fâtır, 35/10.

714 "Melekler ve rûh O'na yükselip çıkar." el-Meâric, 70/4.

715 İlâh: "Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak, dinî kuralları hafife almak" mânasında kullanılır. İlâhada sapan kimseye mülhid (çoğ. Melâhide) denir. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "İlâh", *DİA*, 2000, 22: 90-92).

716 Bâtıniyye: Nasların zâhiri mânalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Tanrı ile ilişki kurabilen "mâsum imâm"ın bilebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adıdır. İslâm düşünce tarihinde Bâtıniyye, nasları zâhir-bâtın ayırımına tâbi tutarak te'viller yapan, İslâm'ın temel hükümlerini (zarûrât-ı dîniyye) bütün müslümanların anlayışından farklı olarak yorumlayıp din anlayışlarını inkâr veya ibâha* sınırına kadar götüren itikadî fırkalar yanında, son derece gizli bir şekilde teşkilâtlanmış örgütler vasıtasıyla merkezî idareye karşı girişilmiş isyan faaliyetlerinin başını çeken çeşitli siyasî gruplar için de kullanılmış ortak bir lakaptır. (Geniş bilgi için bkz. Avni İlhan, "Bâtıniyye" *DİA*, 1992, 5: 190-194).

[17. Ahkâm-ı Küfr]

Ve kitâbdan sünnetden nusûs-i kat'îye delâlet ettiği ahkâmı inkâr eylemek küfürdür. Zîrâ sarîhan Allâhu Te'âlâ'yı ve Peygamber'i *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* tekzîbdir. Ve delîl-i kat'î ile bir fi'ilin ma'siyet olması sâbit olan fi'ili işlemek helâldir [152b] demek küfürdür, gerekse sagîre olsun yâ kebîre olsun ve şer'î şerîfi istihfâf küfürdür. Zîrâ alâmet-i tekzîbdir. Ve bunun üzerine mebnîdir ki bir kimesne bir harama helâl dese pes evvel şey'in hurmeti li'-aynihî olup hurmeti delîl-i kat'î ile sâbite ise kâfir olur. Ve eğer delîl-i kat'î ile sâbite olup hurmeti li-gayrihî olursa mesrûk gibi, yâ hurmeti delîl-i kat'î ile sâbite olmayıp delîl-i zannîyle sâbite olursa kâfir olmaz. Ve ba'zı kimesnenin katında delîl-i kat'î ile hurmeti sâbite olduğu takdîrce kâfir olur, gerekse hurmeti li'-aynihî olsun yâ li-gayrihî olsun ve serika olunan şey'in hurmeti li-gayrihî olduğu, zîrâ serika olunan şey'in kendisi helâldir. Serika olunduğu sebebdendir hurmeti ve helâldir denilmekle küfür lâzım gelmediği, zîrâ tevcihe mümkündür. Bu tarikle ki helâldir dediğinden murâd zâtı helâldir demek ola. Yâ sâhibine helâldir yâ satın almakla helâl olur demek murâd ola. Ve bir kimesne "Ne olaydı hamr helâl olsaydı." dese, bu tarikle ki hamr harâm olmadığı zamân olsa kâfir olmaz. Ammâ "Ne olaydı ki zinâ yapıla, sebep-i katl-i nefis helâl olsaydı." diye bunların helâl olmalarını temenni eylese kâfir olur. Zîrâ cemî' dinde harâmdır, tevcihe kâbil olmaz ve hamrın azı çoğu harâmdır. Ve hamrdan mâ-'adâ sekr veren şey'leri sekr mertebesinden hazz-ı ta'âm için eksik içilmesi helâldir diyen kâfir olmaz [153a] ve sekr mertebesinde içilmesi helâldir diyen kâfirdir. Ve kendi avretini livâta etmek helâldir diyen kimesne, esahh kavl budur ki kâfir olmaya. Ve kuluna livâta helâldir dese kâfir olur. Ve azâbından emn üzere olmak yâ rahmetinden ye's üzere olmak ve şübh-i hamr yâ zinâ ettiği zamânda "Bismillâh" demek ve Allâhu Te'âlâ'yı kendüye lâayık olmayan şey'ler ile sıfatlamak yâ evâmirine, nevâhisine suhriyye etmek yâ va'dini ve va'idini inkâr etmek yâ küfür söylendikde rızâ yüzünden gülmek yâ hakâret tarikiyle peygamberlerden bir peygamber ibtidâda olmamasını talep etmek yâ hilâf-ı kibleye karşı namâz kılmak yâ âbdestsiz namâz kılmak yâ kâhinin gelecek zamânda vâki' olacak umûrdan haber verip ilm-i gaybı da'vâ ettiğini tasdik etmek küfürdür. Ve bir kimesne âbdestle namâz kılarken âbdesti bozulsa, ammâ çıkıp gitmeye utansa, abdestsiz tamâm kılssa kâfir olmaz. Ammâ namâzı erkân-ı salâte kasd etmemek gerektir.

“Yâ Rabbi! Sen benimle benim babamın ve anamın beynini ırak kıl, ya’nî bunları benden ırak kıl.” dememek gerekdir. Du‘âsının kabûl olunmasına uymamak gerekdir.

Ve kâfirin du‘âsı kabûl olduğunda ihtilâf olunmuştur. Cumhûr katında böyle denilmek, ya’nî “Kabûl olunur.” denilmek memnû’dur. Zîrâ Kelâm-ı Mecîd’inde Allâhu Te‘âlâ ⁷²² ﴿وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾ ya’nî “Kâfirin du‘âsı değildir, illâ dalâldedir, kabûl olunmaz.” diye buyurmuştur. Ve Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri âhar hadîsinde ki mazlûmun du‘âsı müstecâbdır, eğerçi kim mazlûm olan kâfir ise dediği küfrân-ı ni‘me üzerine mahmûldür. Ve murâd mazlûmdan, mü’mîn olan mazlûmdur demişlerdir. Ve ba‘zı kimesne kâfirin du‘âsı makbûl olur, zîrâ İblîs Allâhu Te‘âlâ’dan kıyâmet gününe değin bâkî olmasına du‘â etdikde Allâhu Te‘âlâ kabûl edip Kelâm-ı Mecîd’inde, ⁷²³ ﴿فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾ ya’nî “Elbette sen kıyâmet gününe varınca mühlet verilmişlerdensin.” diye buyurmuştur. Böyle buyurmak kabûl etmektir demişlerdir. Ve Ebû Kâsım Hakîm ⁷²⁴ ve Ebû Nasr Debûsî ⁷²⁵ âhirkî kavli ihtiyâr etmişlerdir. Ve Sadruş-Şehîd ⁷²⁶ fetvâ âhir ki kavli iledir demişlerdir. Ve âhar kimesnenin katında Allâhu Te‘âlâ’nın, ⁷²⁷ ﴿فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾ kavli ihtimâl vardır [154b] ki murâd kabûl etmek ma’nâsı olmayıp kazâ-i sâbıkda olan nesneden haber vermek ma’nâsı murâd ola. Bu takdîr üzere hadîs-i şerîf kâfirin du‘âsı kabûl olduğuna delîl olmaz.

Ve ba‘zı kimesnenin katında “Umûr-ı dünyeviyyeye göre kâfirin du‘âsı kabûl olup umûr-ı uhreviyyeye kabûl olmaz. Bu takdîr üzere Allâhu Te‘âlâ’nın ⁷²⁸ ﴿وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾ dediğinden umûr-ı uhreviyyeye göre olan du‘âsı kabûl olunmaz.” demekliğinin üzerine haml olup ve Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin «دعوة المظلوم وإن كان كافراً مستجاب» ⁷²⁹ kavlinde murâd “Umûr-ı dünyeviyyeye göre olan du‘âsı kabûl

722 “..Kâfirlerin duası hep boşa gider.” er-Ra’d, 13/14.

723 “..Sen mühlet verilmiş olanlardansın.” el-Hicr, 15/37; el-A’râf, 7/15; Sâd, 38/80.

724 Ebû’l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâil el-Kâdî el-Hakim es-Semerkanî (ö. 342/953), ilk dönem Mâtürîdî âlimlerinden biri olup “*Sevâdü’l-A’zam*” adlı eseriyle tanınmıştır.

725 Bu kişi, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ (ö. 430/1039), Hilâf İlminin kurucusu kabûl edilen Hanefî fakihî oduğunu tahmin etmekteyiz.

726 Ebû’l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945), Sâmânîler zamanında vezirlik yapan Hanefî fakihidir.

727 “..Sen mühlet verilmiş olanlardansın.” el-Hicr, 15/37; el-A’râf, 7/15; Sâd, 38/80.

728 “Kâfirlerin duası hep boşa gider.” er-Ra’d, 13/14.

729 Bkz. Abdülazîm el-Münzerî, *et-Terğîb ve’t-Terhîb*, (nşr. Muhammed Seyyid), Dâru’l-Fecr, Kahire 1421, III, 199.

olunur.” diye bu ma’nânın üzerine haml olunmakla âyet-i şerîfe ile hadîs-i şerîfin beyninde tatbîk hâsıl olur.

[19. Kıyametin Alâmetleri]

Ve Hazret-i Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* “Kıyâmetin alâmetle-rindendir; Deccâl’ın, dahi dâbbetü’l-arz olanın, dahi Ye’cüc-ü Me’cüc’ün çıkmakları, dahi Îsâ *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin gökten inmesi, dahi mağrib’den güneşin doğması.” diye haber verdiği hakdır. Zîrâ Huzeyfe b. Esîd el-Gıfârî “Biz ba’zı kimesne ile kıyâmetin ahvâlini fikr edip anarken Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretleri bizim fikrimize ve tezekkür etdiğimizize muttali’ oldu, dahi buyurdular ki “Ne tezekkür edersiniz?” Biz eyitdik ki “Kıyâmeti anarız.” Buyurdular ki **[155a]** “Kıyâmet kopmaz, illâ kıyâmetten öndin on alâmet zuhûr eder. Ve alâmetlerden Deccâl’ın, duhâ-nın, dâbbetü’l-arz olanın çıkmalarını, dahi güneşin mağribden doğmasını ve Îsâ Peygamber *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerinin gökten inmesini ve Ye’cüc Me’cüc’ün çıkmasını ve üç yerde; birisi meşrıkd ve birisi mağribde ve birisi cezîre-i Arab’da hasf vâkı’ olmasını, ondan sonra Yemen cânibin-den mahşere nâsı sürer, nâsı ihâta eder bir odun çıkmasını zikr etdiler de-diler. Hasf, yere batmaya denilir. Ve bu alâmetlerin sübûtuna delâlet eder ehâdis-i sahîha vardır ki kütüb-i siyerde, tevârihde mestûrdur.”⁷³⁰

Ve akliyyâtda ve şer’iyyâtda asliyyede ve fer’iyyede müctehid olan ki-mesne kâh hatâ kâh isâbet üzre olur. Ve müctehidin ahvâli ihtilâfât-ı mezâ-hibin tercemesinde tafsîl edip dururuz.

[20. Peygamberler Meleklerden Efdaldır]

Ve âdem cinsinden olan resûller, ferîşteh cinsinden olan resûllerden efdaldır. Ve ferîşteh cinsinden olan resûller, sâ’ir âmme-i beşerden efdaldır. Vesâir âmme-i beşer âmme-i ferîştehlerden efdaldır. Ve ferîşteh cinsinden olan resûller âmme-i beşerden efdal olduklarına icmâ’-ı ümmetle sâbitdir. Ve Âdem cinsinden olan resûller, ferîşteh cinsinden olan resûllerden efdal olduklarına, dahi âmme-i beşer âmme-i **[155b]** ferîştehlerden efdal olduk-larına nice delîl vardır. Ve rusûl-i beşer rusûl-i melâ’ikeden efdal oldukları-na delillerden birisi oldur ki, Allâhu Te’âlâ ferîştehlere Âdem *aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* hazretlerine tekrîm tarîkiyle secde etmeye emr eylemiştir. Ve

730 Kıyametin alametleriyle alakalı hadisler için bkz. Buhârî, “Fiten”, 4-5, 22, 24, “İtq”, 8, “Cihâd”, 95, “Nikâh”, 110; Müslim, “İlim”, 8-10; İbn Mâce, “Fiten”, 25-36; Tirmizî, “Fiten”, 35, 42-43.

hikmetin muktezâsı oldur ki ednâ a'lâya secde etmesine emr oluna, a'lânın ednâyâ secde etmesine emr olunmaya.

Bir delîl dahi budur ki, Allâhu Te'âlâ Âdem'e cemî' esmâyı bildirdi, melâ'ikeye bildirmedi. Niteki Kelâm-ı Şerîf'inde ⁷³¹ ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ diye buyurmuşdur. Ve âlim olan âlim olmayandan efdal olduğunda şübhe yoktur. Bu iki delîlden anlanan budur ki Âdem *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* rusûl-i melâ'ikeden efdal ola. Ve bundan lâzım gelir ki, rusûl-i melâ'ikeden sâ'ir enbiyâ gine efdaller ola. Zîra Âdem Peygamber ile *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* sâ'ir peygamberler beyninde fâsılâya kimse zâhib olmamışdır. Birinin efdal olmasını isbât, götürü enbiyânın efdal olmasını isbâtdır. Ve ba'zı efâzıl, rusûl-i beşer rusûl-i melâ'ikeden ve âmme-i beşer âmme-i melâ'ikeden efdal olduklarına zikr etdiği delillerden birisi oldur ki, Âdem faziletleri ve kemâlât-ı ilmiyyeyi ve amelîyyeyi tahsîl etmeye mâni' olan nesneler var iken mevânî'î zabt edip mâni'lerin iktizâ etdiklerinin hilâfına kendi nefsinî sarf edip ibâdet ederler. Feriştelerin ibâdet etmesine [156a] mâni' olan nesneler bulunmamakla ibâdet ederler. Ve ibâdete mâni'ler var iken ibâdet eylemek tabî'atı ibâdet eylemeye mecbûl olanların ibâdetlerinden ihlâs üzere olmakda ziyâdedir. Bundan lâzım gelir rusûl-i beşer rusûl-i melâ'ikeden ve âmme-i beşer âmme-i melâ'ikeden efdaller ola. Ve âmme-i beşer rusûl-i melâ'ikeden efdal olmayıp, rusûl-i melâ'ike âmme-i beşerden efdal olduklarına icmâ'-i ümmetle sâbit olmağın bu delîlden ihraç olunmuşdur. Ve bu delîl eğerçi kim rusûl-i beşerin rusûl-i melâ'ikeden efdal olmasını ifâde eder, lâkin âmme-i beşer âmme-i melâ'ikeden efdal olmasını ifâde etdiğinde şübhe vardır. Zîra âmme-i beşerin a'mâlî ve ibâdâtı ziyâde meşakkatle olduğu sebebdendir eğerçi kim âmme-i melâ'ikenin ibâdetlerinden efdaldır, lâkin câ'izdir melâ'ike için sıfât-ı fâdılâ ola ki ol a'mâl u ibâdât mezkûr sıfât-ı fâzılâya göre muzmahil ola, denilmek câ'izdir.

731 “Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti...” el-Bakara, 2/31.

[DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: CEVHERLER]

Üçüncü bâb,⁷³² cevâhirin ahvâlinin beyânındadır. **Ve bu bâbta iki fasl vardır. Evvelki faslda bir mukaddime ile on bir matlab vardır.**

[Birinci Fasl: Cevher ve Mahiyeti]

Mukaddime, bilgil ki cevher hükemâ katında şol şey'e denilir ki ol şey' hâricde bulunduğ u takdîrce kendinin varlığına medhali olan şey' ile kâ'im olmayıp müstakil kâ'im [156b] ola. Ve mütekellimîn katında cevher şol şey'e denilir ki, ol şey' yokdan var olup kendi zâtıyla mütehayyiz olup mütehayyiz olmakda âhar şey'e tâbî' olmaya. Cevher hükemânın katında beşdir: Heyûlâdır, sûrettir, akıldır, nefsdır, cisimdir. Heyûlâ şol şey'e denilir ki, ol şey' sûrete mahal olup sûret ol şey' ile kâ'im ola. Ve bundan sûretin ma'nâsı anlanıp sûret heyûlâ ile kâ'im olan cevher olmuş olur. Ve sûret iki türlüdür. Birisi sûret-i cismiyyedir ki cemî' cisimler beyinde müsterekdir. Ve birisi sûret-i nev'iyedir ki ol sûret-i nev'îye sebebiyle cisimler biri birinden mümtâz olup ayrılır, sûret-i mâ'îye gibi, ya'nî su olmaklık sûreti gibi. Cisim şol cevhere denilir ki, heyûlâ ile sûretten terkîb olunmuş ola. Nefs şol cevhere denilir ki bir âhar cevhere mahal olmayıp ve âhar cevherde hulûl eylemeyip cisme tedbîr u tasarruf ve hareket ettirmek cihetinden ta'alluku ola. Akıl şol cevhere denilir ki ol cevher âhar cevhere mahal olmayıp ve âhar cevhere hulûl eylemeyip cisme tedbîr u tasarruf ve hareket ettirmek cihetinden ta'alluku olmaya.

Ve mütekellimîn katında cevher ikidir. Birisi oldur ki aslâ bulunmayı kabûl eylemeye. Bu kısım cevhere cevher-i ferd denilir. Ve birisi oldur ki bulunmayı kabûl eyleye ve bu kısım cevhere [157a] Eşâ'îra katında cisim denilir.

[Birinci Matlab: Cisim]

Evvelki Matlab, cismin ahvâlinin beyânındadır. **Bilgil ki** cisim hükemânın katında iki türlüdür. Birisi cism-i tabî'îdir. Birisi cism-i ta'lîmîdir. Cism-i tabî'î şol cevhere denilir ki, ol cevherde biri birini kesmek tarîki üzre uzunluk ve derinlik ve enlik bulunmasını farz eylemek kâbil ola. **Ve buncılayın** cevhere cism-i tabî'î denilmeye sebab ü bâ'is ol cevherin ahvâli

732 Yazma nüshada bu bab, üçüncü bab olarak belirtilmektedir. Ancak müellifin giriş kısmında açıkladığı plana göre "Dördüncü Bab" olması gerekir. Buna dayanarak bölüm başlığı "Dördüncü Bölüm/ Bab" olarak gösterilmiştir.

ilm-i tabî'îde beyân olunmasıdır. Ve cism-i ta'limî, cism-i tabî'îyle kâ'im olan mikdâra denilir. Ve buncılayın mikdâra cism-i ta'limî denilmeye sebeb ü bâ'is ulûm-i ta'limiyyede ya'nî ulûm-i riyâziyyede ol mikdârın ahvâli beyân olunmasıdır. Zîrâ hükemâ oğlancıklara ta'lim etmeye kasd etdikleri zamânda mikdârın hâlini ta'lim etmekle ve bildirmekle ibtidâ ederler idi. Ve bunlara ta'lim etmekle ibtidâ etdiklerine sebeb mikdârın ahvâlini beyân etmek için zikr olunan deliller ile tamâm yakîn hâsıl olup şübhe kalmayıp ve hem akla muvâfık olduğudur.

Ve Eşâ'iranın katında yokdan var olup kendi zâtıyla mütehayyiz olup bulunmayı kabûl eyleyen cevhere "cisim" denilir. Eğerçi kim bir cihetten bulunmayı kabûl ederse. Ve Mu'tezile katında cisim uzunluğu ve enliği ve derinliği olan cevhere denilir. Ve Mu'tezile'den Nazzâm'la Neccâr'ın katında cisim mecmû'-ı a'râz-ı müctemi'aya denilir. Ve bu kavîl bâtıldır. [157b]

Ve cisim iki türlüdür; mürekkebdir, basîtdir. Cism-i mürekkeb oldur ki hakikatleri muhtelif olan cisimlerden mürekkeb ola, hayavân gibi. Ve bu makûle cism-i mürekkebe bi'l-fi'îl cüz'ler bulunup mütenâhî olduğu zâhirdir. Cism-i basît oldur ki hakikatleri muhtelif olan cüz'lerden mürekkeb olmaya, su gibi. Ve bu makûle cism-i basît kısmeti ve biri birine mugâyir olan iki şey'i farz etmekle paralanmasını kabûl etdiğinde şübhe yokdur. Lâkin farz olunan cüz'ler bi'l-fi'îl mevcûd mudur mevcûd değil midir ve mevcûd olduğu takdîrce yâ mevcûd olmadığı takdîrce cüz'ler mütenâhî midir gayr-ı mütenâhî midir? Aklen bu ihtimâllere nazar ile cism-i basîtde dört ihtimâl vardır: Birisi oldur ki, onda eczâ bi'l-fi'îl mevcûde olup mütenâhiye ola. İkincisi oldur ki, onda bi'l-fi'îl eczâ mevcûde olup gayr-ı mütenâhiye ola. Üçüncüsü oldur ki, onda cemî' eczâ bi'l-kuvve olup mütenâhiye ola. Dördüncüsü oldur ki onda cemî' eczâ bi'l-kuvve olup gayr-ı mütenâhiye ola.

Evvelki ihtimâl cumhûr-ı mütekellimînin "Cism eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkeb olur." dedikleri ma'nâdır. İkinci ihtimâl Mu'tezile'den olan Nazzâm'ın kavlidir. Üçüncü ihtimâl *Kitâbü'l-milel ve'n-nihal* sâhibi olan Muhammed Şehristânî'nin kavlidir. Dördüncü ihtimâl hükemânın kavlidir. Ve ba'zı efâzıl katında bu makâmda beşinci mezheb vardır ki Zî-Mikrâtis [Domokritos]⁷³³ [158a] mezhebidir. Zîrâ Zî-Mikrâtis [Domokritos] ka-

733 Demokritos'a (M.Ö. 460-370) göre evren atomalar denen gözle görülemeyecek kadar küçük temel unsurlardan meydana gelmiştir. Bu unsurlar ezeli ve ebedidirler ve sayıca sonsuzdurlar. Parçalanmaz-

tında cism-i basît oldur ki ecsâm-ı sığâr ki bi'l-fi'il munkasim olmaz. Belki bi'l-farz munkasim olur. Ol ecsâm-ı sığârdan mürekkeb ola. Cumhûr-ı mütekellimînin kendilerin mezhebi üzerine zikr etdikleri delîller iki nev'dir. Birisi oldur ki onun ile evvelâ her şey' ki munkasim olmaya kâbildir, ol şey' için bi'l-fi'il eczâ mevcûde olduğu beyân oluna. Ondan sonra ol eczâ mütenâhiye olduğu beyân oluna. Birisi dahi oldur ki, evvel mertebede cismin eczâ-i lâ yetecezzâden mürekkeb olduğu beyân oluna. Munkasim olmaya kâbil olan şey' bi'l-fi'il munkasim olup eczâsı mevcûde olduğu beyân olmakla isti'ânetten kat'-ı nazar ile nitekim evvelki de isti'ânet olunmuşdur. Ve her şey' ki kısmeti kabûl eder, ol şey' bi'l-fi'il munkasim olduğu üzerine zikr etdikleri delîlleri üçtür. Birisi terk olunup ikisi zikr olunmuşdur. Ve zikr olunanlardan birisinin tasvîrinde kısmet kabûl eden şey' bi'l-fi'il munkasim olur. Zîra eğer kendi nefsinde vâhid olup bi'l-fi'il munkasim olmayacak olursa lâzım gelir vahdet munkasim ola. Ve vahdet munkasim olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki kısmeti kabûl eden şey' kendi nefsinde vâhid olmayıp bi'l-fi'il munkasim ola. Ammâ kısmeti kabûl eden şey', bi'l-fi'il munkasim olmadığı takdîrce vahdetin munkasim olması lâzım geldiği, zîra kendi nefsinde [158b] vâhid olduğu takdîrce lâzım gelir vahdet-i hakikiyye kısmeti kabûl eden şey' ile kâ'im ola. Ve mahallin munkasim olmasından lâzım gelir kendûde hulûl eden şey' munkasim ola. Zîrâ cüz'lerinden birisine hulûl eden şey' âhar cüz'üne hulûl eden şey'in gayrı olmak zarûrîdir. Bundan anlanan budur ki mahallin inkisâmı hâlin inkisâmına müstelzim ola. Ammâ vahdet munkasime olmak bâtil olduğu, zîrâ vahdetin ma'nâsı şey'in adem-i inkisâmından ibâretidir. Ve mahalde hulûl eden adem-i inkisâm ma'nâsı munkasim olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki vahdetin munkasime olması câ'iz olmaya. Ammâ adem-i inkisâmın munkasim olması câ'iz olmadığı, zîrâ ki munkasim olsa lâzım gelir adem-i inkisâm kendisi vahdet olmayıp belki isneyniyyet mahalde hulûl etmiş ola. Bunun biriyle ki vahdetin ma'nâsı adem-i inkisâmdır. Bundan lâzım geldi ki adem-i inkisâm ma'nâsı munkasim olmak câ'iz olmaya demişlerdir. Lâkin bu delîlin sıhhati vahdet mevcûde olup mahallede sâriye olması üzerine binâ olunmuşdur. Ammâ zâhir budur ki vahdet sıfat-ı i'tibâriyye olup

lar, kendi içlerinde boşluk içermezler, yekpare ve yalındırlar. Bu yüzden de dağılıp gitmezler. Bir anlamda Parmenides'in varlığa atfettiği tüm özellikleri taşırlar. Demokritosçu evren sonuçta iki şeyden, sonsuz sayıda atomdan ve sınırsız bir boşluktan oluşur. Eğer Demokritos boşluk diye bir şeyi kabul etmeseydi bu atomlar asla hareket edemez, birbirleriyle âdeta bitişirlerdi. Oysa atomlar boşlukta hareket eder, birleşip dağılarak tüm evren olaylarını oluştururlar.

mecmû‘ emr-i munkasim *min haysü hüve* mecmû‘a müte‘allik olan kâbil-den ola. Ve bir âhar delîlin tasvîrinde eczâya munkasim olmaya kâbil olan şey’in eczâsında makta‘lar vardır ki biri birinin gayrıdır; nısfın makta‘ı, sü-lüsün makta‘ının bi’z-zarûre gayrı olup, dahi humusun, dahi bunların gay-rısının makta‘ları biri birinin makta‘larına [159a] mugâyir oldukları gibi. Ve bu tegâyurun muktezâsı oldur ki bunlar biri birinden bi’l-fi‘il mümtâz ola. Zîrâ eğer eczâ biri birinden vücuda mümtâz olmazlarsa lâzım gelir zikr olunan havâssla dahi mümtâzlar olmaya. Bunun biriyle ki mezkûr havâss ile mümtâzlardır. Bundan lâzım gelir ki eczâya munkasim olmağa kâbil olan şey’in bi’l-fi‘il eczâsı mevcûde ola demişlerdir. Ve bu delîlin mukâ-belesinde makâtı in mefhûmları evsâf-ı i‘tibâriyyedir ki akıl ol tecziye farz ettiği zamanda bu evsâfı i‘tibâr eyler. Ve bu i‘tibârın muktezâsı oldur ki mahalleler farz hasebiyle biri birinden mümtâzlar ola. Evsâfın biri birin-den farz hasebiyle mümtâz oldukları gibi. Ve munkasim olan şey’in eczâsı inkisâmda mütenâhî olduğuna getirdikleri delîller üçdür; ikisi zikr olunup birisi terk olunmuşdur. Ve zikr olanlardan birisinin tasvîrinde mesâfe ki mikdâr-ı mütenâhîdir. Eğer bi’l-fi‘il mevcûd eczâ-i gayr-ı mütenâhîyeden mürekkeb olursa -nitekim Nazzâm’ın mezhebidir- lâzım gelir ol mesâfe-i zamân-ı mütenâhîde kat‘ eylemek kâbil olmayıp mümteni‘ ola. Zîrâ mesâ-feyi cümleten kat‘ eylemek mesâfenin nısfını kat‘ eylemeğe ve nısfını kat‘ eylemek nısfın nısfını kat‘ eylemek üzerine mevkûf olup bu tarikle ilâ-gayrı’n-nihâye kelâmı icrâ ederiz. Bundan lâzım gelir ki mesâfenin eczâsı gayr-ı mütenâhiye olduğu takdîrce mesâfeyi tamâm kat‘ eylemek zamân-ı gayr-ı mütenâhiyede olup zamân-ı mütenâhîde olmaya. Lâkin mesâfeyi zamân-ı [159b] mütenâhîde kat‘ eylemek bâtıldır, nitekim müşâhede olunur. Bun-dan lâzım gelir ki mesâfenin eczâsı munkasim olmakta eczâ-i lâ-yetecezzâya müntehî ola. Ve ‘Allâf, zikr olunan delîl-i ilzâmiyi Nazzâm’ın üzerine îrâd eyledi. Dahi Nazzâm “Muztar olup mesâfenin bi’l-fi‘il mevcûd eczâsı gayrı mütenâhî olsun *gâyetü mâ fi’l-bâb* müteharrik olan şey’ ol mesâfenin ba‘zı eczâsına muhâzî olsun ba‘zısına muhâzî olmasın dedi.” diye hikâyet olunmuşdur. Lâkin ba‘zı efâzıl zikr olunan mukâberedir, ol mukâbereye ihtiyâc yokdur. Zîrâ mesâfe-i mütenâhiye nitekim bi’l-fi‘il mevcûd eczâ-i gayrı müyenâhiyeden mürekkebdır. Zamân-ı mütenâhî dahi eczâ-i gayrı mütenâhiye üzere müstemildir. Pes mesâfenin eczâsı, dahi zamânın eczâsı biri birine ma‘iyyetle mukâbil olur. Bu takdîrce zamân-ı mütenâhîde mesâ-feyi kat‘ eylemek mümkün olur. Eğerçi kim ol mesâfenin bi’l-fi‘il mevcûd

eczâ-i mütenâhiyesi olursa demiştir. Ve munkasim olan şey'in eczâsı mütenâhî olduğu üzerine getirdikleri bir delîlin sûretinde cisim iki ihâta eder. Taraflar beyninde ihâta olunmuştur ve gayr-ı mütenâhî olan şey' ihâta olunmak câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir ki cisimde bi'l-fi'l mevcûd olan eczânın gayrı mütenâhî olması bâtil ola demişlerdir.

Ve hükemâ cism-i basîti kendi nefsinde vâhid-i muttasıl olup *ilâ-gayri'n-nihâye* eczâya kısmeti kabûl ettiği üzerine [160a] getirdikleri delillerden dört nev'dir. Evvelki nev' muhâzâta müte'allikdir. Ve muhâzâta müte'allik olan iki vecihdir; birisinin sûretinde cüz-i lâ yetecezzâ mevcûd olsa lâzım gelir mütehayyiz bi'z-zât ola. Zîrâ mütehayyiz bi'z-zât olan cismin cüz'ü vâki' olur ve her şey' ki mütehayyiz bi'z-zât olan şey'in cüz'ü vâki' olur, lâzımdır ki ol cüz' vâki' olan dahi mütehayyiz bi'z-zât ola, nitekim zâhirdir. Ve her şey' ki mütehayyiz bi'z-zât olur, ol şey'in bi'z-zarûre biri birine mukâbil cihetleri vardır. Meselâ sağ soluna, dahi fevki tahtına ve kabli halfine mukâbil ve mugâyir olmak gibi. Bu takdîrce cüz-i lâ-yetecezzâ eğer mevcûd olursa lâzım gelir cüz-i lâ-yetecezzâ farz ettiğimiz cüz-i lâ-yetecezzâ olmak câ'iz olmaya. Dahi cism-i basît ilâ-gayrı'n-nihâye kısmeti kabûl eylemeye demişlerdir. Ve zikr olunan delîlden lâzım gelir hatt-ı cevherî ve sath-ı cevherî hâricde bulunmak câ'iz olmaya. Zîrâ ki bunlar dahi mütehayyiz bi'z-zâtdır. Ve nokta-i araziyyenin ve sath-ı arazînin mevcûd olması bâtil olmak lâzım gelmez, zîrâ bunlar mütehayyiz bi'z-zât değildirler.

İkinci vecchin tasvîrinde kaçan kim bize eczâ-i lâ-yetecezzâdan bir safha terkîb eyleyip güneşe mukâbil kılsak güneşe mukâbil olan mudî⁷³⁴ yüzü bize mukâbil olan muzlime yüzünün gayrı olduğu zâhirdir. Bundan lâzım gelir ki eczâ-i lâ-yetecezzâ farz olunan eczâ-i lâ-yetecezzâ olmayıp ilâ gayr-ı nihâye cisim kısmeti kabûl [160b] eyleye demişlerdir. Ve bu iki delîlden ba'zı efazıl cevâb verip zikr olunan delillerden lâzım gelen budur ki cüz-i lâ-yetecezzânın etrâfı müte'addide ola. Ve câ'izdir ki munkasim olmayan şey'in zâtında etrâfı ola, ol şey'de hulûl eden a'râza göre demiştir. Lâkin bu cevâbın def'inde iki taraf ki yemîn ile yesâra muhâzâidir. Eğer cevher olursa lâzım gelir gayr-ı munkasim farz ettiğimiz şey' munkasim ola ve eğer araz olursa. Pes eğer ol iki araz eğer mahalli vâhidde hulûl ederlerse bir haysiyyetle ki birisine işâret âharkıye işâretin aynı ola. Lâzım gelir yemîne muhâzâi olan araz yesâra muhâzâi ola. Ve yemîne muhâzâi olan şey' yesâra

muhâzî olmak bâtil olduğu bedâhet-i akıl ile ma'lûmdur. Ve eğer ol iki araz biri birinden işârette mümtâz olmak tarîkiyle iki mahallede hulûl ederlerse lâzım gelir munkasim olmayan şey' munkasim ola. Eğerçi kim bu inkisâm şey' dîn şey' farz etmek tarîkiyle olursa nitekim bedâhet-i akıl şâhiddir. Ve munkasim olmayan şey' munkasim olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki cüz-i lâ-yetecezzâ bulunmayıp cisim ilâ gayr-ı nihâye munkasim ola denilmiştir.

İkinci nev', mûmâsse müte'allikdir ve mûmâsse müte'allik olan iki vechdir. Birisinin tasvîrinde eğer cisim eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb olsa lâzım gelir ol eczâ müctemî'a ve mürettibe ve mütelâsika ola. Zîrâ eğer zikr olunan umûr ya'nî ictimâ' u terettüb ü telâsuk bulunmasa lâzım gelir hakikatde [161a] terkîb bulunmaya. Bunun biriyle ki terkîb olunmuş farz etdik idi. Bundan lâzım gelir zikr olunan umûr buluna. Ve terkîbin ortasında vâki' olan cüz' kendinin iki tarafı biri birine mûmâss ya'nî yapışmış olmakdan men' etdiğinde şübhe yokdur. Pes lâzım gelir vasatda vâki' olan cüz'ün iki tarafının birisine mûmâss olan şey' âhar tarafa mûmâss olan şey'e mugâyir ola. Bundan lâzım gelir ki vasatda farz ettiğimiz cüz-i lâ-yetecezzâ munkasim ola demişlerdir. Ve eğer su'âl olunup câ'izidir ki eczâ beyninde tedâhul ola. Bu takdîrce vasatda olan cüz' iki tarafın biri birine mûmâss olmakdan men' eylemez denilirse, bunun mukâbelesinde mütehayyiz bi'z-zât olan şey' kendi misline ikisinin mikdârı birinin mikdârı gibi olmak tarîkiyle tedâhul etmek câ'iz olmadığına bedâhet-i akıl şâhittir diye cevâb verinilir. Ondandır mâ'-adâ zikr olunan tedâhul eğer câ'iz olursa lâzım gelir iki mütedâhilin hayyizleri bir hayyiz olup birisi âhara münzamm olmakla miktar ziyâde olmamak câ'iz ola. Ve bu câ'iz olduğu takdîrce lâzım gelir bunun gibi üç, dört, beş mütehayyiz, dahi her ne mikdâr olursa biri birine bu tarikle tedâhul edip cem'îsinin hayyizleri bir hayyiz olup mikdâr ziyâde olmamak câ'iz ola. Ve bundan lâzım gelir eczâ beyninde tertîb, dahi vasat u taraf bulunmaya. Bunun biriyle ki cihât-i selâsede hacmi mümted olan cismin zikr olunan eczâdan mürekkeb olmasını fazr etdik idi. Pes [161b] lâzımdır ki ol cismin eczâsı beyninde vasat u taraf ola. Bu takdîrce lâzım gelir cüz-i lâ-yetecezzâ munkasim ola diye cevâb verinilir. Ve mûmâsse müte'allik olan vecihlerden âharki vechin tasvîrinde mukaddimât-ı kesîreyi beyân etmeye ihtiyâc olunmağın tasvîri terk olunmuşdur. Ve cismin *ilâ gayri'n-nihâye* kısmeti kabûl ettiği üzerine getirdikleri delîlin envâ'ından

üçüncü nev' oldur ki sür'atle but'a müte'allik ola. Ve bu nev' iki tarikle olur. Birisinin tasvîrinde mesâfe eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe değil-dir. Zira mesâfe eğer eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe olursa lâzım gelir hareket serîf olan müteharrik ol eczâdan bir cüz'ü kat' ettiği takdîrce hareketi batî' olan müteharrik hareket üzere ola. Zira but' sekenâtın tehallül etmesiyle hâsıl olmadığı beyân olunmuşdur. Pes eğer batî'u'l-hareket olan müteharrik serîf'u'l-hareket olan müteharrik gibi ol cüz'ü kat' ederse lâzım gelir harekette serîf batî' gibi ola. Ve eğer batî'u'l-hareket olan serîf'u'l-hareket olandan ol cüz'de eksik kat' ederse lâzım gelir ol cüz-i lâ-yetecezzâ munkasim ola. İkisi dahi bâtıldır. Evvelki bâtil olduğu zâhirdir. İkinci bâtil olduğu zîrâ hilâf-ı mefrûd lâzım gelir, bundan anlanan budur ki mesâfe eczâ-i gayr-ı mütenâhiyeden mürekkebe olması lâzım ola. Ve sür'ate but'a müte'allik olan tarîk-i âhar altı sûretde olur. Lâkin maksûdumuz sâbıkda olan tarikle hâsıl olup tarîk-i âhar-ı cümle muhtemil olan altı sûretle tasvîr eylemek imlâl verdiği [162a] ecilden tasvîr olunmuşdur. Ve cumhûr-ı mütekellimîn her şey' ki inkisâma kâbildir, bi'l-fi'l munkasim olmasını beyân etmeye müte'arriz olmadan evvel mertebede cism-in eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe olduğuna getirdikleri vecihlerden evvelki vechin tasvîrinde eğer küre-i hakikiyye sath-ı hakîkî üzerine vaz' olursa lâzım gelir sath-ı hakîkiyye küre-i hakikiyyeden mümâs olan ancak bir cüz'ü lâ-yetecezzâ ola. Zîrâ eğer iki cüz' mümâs olursa lâzım gelir ol cism-i kûrîde hatt bi'l-fi'l bulunup bu küre-i hakîkiyye farz ettiğimiz küre-i hakîkiyye olmaya. Ve farz ettiğimize muhâlif olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir ki küre-i hakîkiyye sath-ı hakîkinin (üzerine) vaz' olunduğu takdîrce cüz-i lâ-yetecezzâ buluna demişlerdir. Bunun mukâbelesinde bu delîlden lâzım gelen noktanın sâbit olmasıdır. Ve noktanın sâbit olması, eczâ-i lâ-yetecezzânın sübûtuna müstelzim değildir. Zîrâ ki noktanın hulûlü hulûl-i tarayânîdir, hulûl-i se-reyânî değildir. Tâ kî noktanın munkasim olmasından mahallin munkasim olmaması lâzım gele diye cevâb verinilir.

İkinci vechin tasvîrinde "Cism, eğer ilâ gayr-ı nihâye munkasim olursa lâzım gelir hardal dânesi semâdan ya'nî gökden küçük olmaya. Zira her birisinin eczâsı gayr-ı mütenâhî olmakla biri birisinden küçüklük büyüklük bilinmez." demişlerdir. Bunun cevâbında hükemâ "Cism-in bi'l-fi'l eczâdan mürekkebe olup dahi gayr-ı mütenâhiye olduğuna kâbil değillerdir. Belki onların [162b] katında cisim inkisâmât-ı gayr-ı mütenâhiyeye kâbil-

dir. Sagîr u kebîr olmak ol cisimle kâ'im olan mikdâr ile olur." demişlerdir.

Üçüncü vechin tasvîrinde "Cismin eczâsı müctemî'a olmak cismin kendi zâtının iktizâsıyla değildir. Zîra cisim iftirâkı kabûl eder. Bundan lâzım gelir kendinin iktizâsıyla olmaya. Zîra eğer kendinin iktizâsıyla olsa lâzım gelir iftirâkı kabûl eylemeye. Zîra muktezâ muktezâden ayrılmak câ'iz değildir. Pes eğer iftirâkât mümkün olursa lâzım gelir Hakk Sübhânehû ve Te'âlâ cismin eczâsı beyinde cemî' iftirâkâtı cüz-i lâ-yetecezzâya verince halk eylemek kâdir ola. Zîrâ ki Hak Te'âlâ aczden münezzehdir. Ve eğer iftirâkât mümkün olmazsa lâzım gelir eczâ-i lâ-yetecezzâ sâbit ola." demişlerdir. Ve bu delîle "İftirâk mümkündür *ilâ gayri nihâye*." demekle cevâb vermek cevâb değildir. Zîrâ her mümkün Hak Te'âlâ'nın makdûrudur. Bu takdîrce Hak Sübhânehû ve Te'âlâ için iftirâkât ü mümküni eğerçi kim gayr-ı mütenâhiye olursa bir tarikle halk eylemek vardır ki aslâ iftirâk kuvvede kalmaya. Bundan lâzım gelir her müfterik-i vâhid cüz-i lâ-yetecezzâ ola demekle def' olur.

[İkinci Matlab: Heyûlâ ve Sûret]

İkinci Matlab, heyûlânın, dahi sûretin, dahi cisim heyûlâ ile sûretten mürekkeb olduğunun isbâtı için hükemânın zikr etdikleri delilin beyânındadır.

Bilgil ki, cism-i basît hükemâ katında eczâ-i lâ-yetecezzâya munkasım olmaz, belki kendi nefsinde ve hakikatde vâhid-i muttasıl olup bi'l-fi'l eczâ mevcûde olmayıp infisâle kâbildir. Bu takdîrce cism-i basîta cihâtta kendi nefsinde muttasıl olur. Mümted bir cevher vardır ki [163a] ol cevhere sûret-i cismiyye tesmiye olunur. Ve ol cevher-i muttasıl tamâm cismin hakikati değildir. Belki cismde bir emr-i âhar vardır ki cevher-i muttasıl ol emr-i âhar ile sıfatın mevsûfa ihtisâsı olmak ma'nâsına olan kıyâm ile kâ'im olur. Bu takdîrce lâzım gelir cevher muttasıl olup âhar emrde hulûl eyleye. Bunun beyânı budur ki cism-i muttasılın üzerine kaçan kim infisâl ârız olsa, cismin ittisâli zâ'il olup munfasıl olur. Pes lâzım gelir kâh ittisâli kâh infisâli kabûl eyler cisimde bir emr ola. Ve ittisâli ve infisâli kabûl eden emr nefsi ittisâl olmak câ'iz değildir. Zîrâ iki şey' ki her birisinin bulunmasıyla âhar (şey'in) bulunması zâ'il olur. İttisâlin bulunmasıyla infisâl zâ'il olur, dahi infisâlin bulunmasıyla ittisâl zâ'il olduğu gibi. Ol iki şey'e kendilerini kabûl eden şey' mugâyir olmak zarûrîdir. Zîrâ ol iki şey'den eğer birisinin

aynı olursa lâzım gelir kendi nefsinin kabûl eyleye. Dahî kendinin vücûdu-na münâfî olanı kabûl eyleye. İkisi dahi bâtıldır. Ammâ kendi nefsinin kabûl eylemek bâtıl olduğu, zîrâ kâbil ile makbûl biri birine mugâyir olmak lâzımdır, nitekim zâhirdir. Ammâ kendinin vücûdunu münâfî olanı kabûl eylemek bâtıl olduğu, zîrâ kâbil ile makbûl vücudda cem' olmak gerektir. Ve münâfî olan şey'le cem' olmak muhâldir. Bundan lâzım oldu ki ittisâli ve infisâli kabûl eden emr, nefs-i ittisâl olmayıp bunlara mugâyir olan bir âhar şey' ola. Yâ kelâm böyle takrîr olunur ki [163b] ittisâli ve infisâli kabûl eyleyen şey' bulunmakda ittisâl ile ve infisâl ile cem' olur ve ittisâl infisâl ile cem' olmaz. Bundan lâzım geldi ki ittisâli ve infisâli kabûl eyleyen şey', nefs-i ittisâl olmayıp âhar emr ola. Ve ol emre heyûlâ-i ûlâ tesmiye olunur ki, sûret-i cismiyye onda hulûl eyler. Ve ol heyûlâya infisâl ârız olmadan ittisâl-i vâhid ile muttasıf olur. Ve ârız olduktan sonra infisâl ile muttasıf olur. Belki iki ittisâl ile muttasıf olur. Hâsıl-ı kelâm budur ki hükemâ kemmiyyât-ı mütevârideyi kabûl eden sûret-i cevheriyye-i ittisâliyyenin bâkî iken cisim üzerine makâdîr-i muhtelifenin tevârüdiyle nitekim mütegayyir olan kemmün kendi hâliyle bâkî olan ittisâle mugâyir olmasını isbât ederler. Gine kendi hâliyle bâkî olan emr üzerine teşâhhus ile muhtelif olan ittisâlâtın tevârüdiyle mütebeddil olan ittisâli kabûl eden şey' makbûl olan ittisâle mugâyir olduğunu isbât ederler. Dahî sûret-i cismiyyeye ittisâl ve ittisâli kabûl eden şey'e mâdde ve sûretle mâddeden mürekkeb olan cisim tesmiye ederler. Eğer mu'âraza tarîkiyle su'âl olunup heyûlâ mevcûda değildir. Zîrâ eğer mevcûde olursa lâzım gelir heyûlâ için heyûlâ-i uhrâ ve heyûlâ-i uhrâ için üçüncü heyûlâ olup ilâ gayr-ı nihâye gider, zîrâ heyûlâ mevcûde olduğu takdîrce heyûlâ eğer vâhide olursa lâzım gelir heyûlâ nefsinde muttasıla ola. Ve vâhide olmak kable'l-inkisâm olur. Ve eğer kesîre olursa lâzım gelir heyûlâ munfasıla [164a] ola. Ve heyûlâ munfasıla olmak heyûlâ munkasim oldukda olur. Bundan lâzım gelir heyûlâ dahi cisim gibi ittisâli ve infisâli kabûl eyleye. Pes eğer ittisâli ve infisâli kabûl eylemek heyûlâyı isbât etmek iktizâ eylerse, cismin ittisâli ve infisâli kabûl eylemesi heyûlâyı isbât eylemek iktizâ eylediği gibi lâzım gelir heyûlâ için heyûlâ-i uhrâ olup bu tarikle ilâ gayr-ı nihâye gide. Bundan lâzım gelir ma'iyyetle mevcûde olan umûr-ı mütevâride⁷³⁵ teselsül buluna. Ve teselsül bâtıldır. Nitekim butlânı umûr-ı âmmeye beyân olunur diye denilirse bunun mukâbelesinde bizim ittisâli ve infisâli kabûl eyleyen şey' ittisâle mugâyir

735 Kelime silindiği için tam olarak okunmamaktadır.

olduğunu isbât ettiğimiz takdîrce bundan lâzım gelir heyûlâ mevcûd olmaya, heyûlâ için âhar heyûlâ olması lâzım gelmek heyûlâ için heyûlâda hulûl eyleyen ittisâle mugâyir bir ittisâl olmasının isbâtı üzerine, dahi mugâyir olan ittisâl heyûlâdan kâh zâ'il olup kâh heyûlâya ârız olduğunu isbât etmeklik üzere mevkûfdur. Tâ ki bu iki emr isbât olunmakla heyûlânın zâtında iki şey' ya'nî ittisâli mugâyir ile ittisâli mugâyiri kabûl eden şey' sâbit ola. Dahi heyûlâ için âhar heyûlâ olması sâbit ola. Ve heyûlâ için zikr olunan ittisâli mugâyir ile ittisâli mugâyiri kabûl eyleyen şey' sâbit olmaya tarîk yokdur. Zîrâ heyûlâ kendi nefsinde vâhid u keşir u muttasıl u munfasıl değildir, isti'dâd-ı mahzûd. Ve zikr olunan sıfât heyûlâ üzerine sûret vâsitasiyle ârız olurlar. Bu takdîrce kendûde hulûl eden ittisâle mugâyir kendi zâtı [164b] için ittisâli âhar bulunmaz ki ilâ gayr-ı nihâye heyûlâ için heyûlâ bulunmak lâzım gelip teselsül buluna diye cevap verilir.

Mütেকellimîn heyûlânın vücûdunu ibtâl etmeye i'timâd etdikleri delîlin tasvîrinde heyûlâ mevcûde olduğu takdîrce heyûlânın husûlü yâ hayyizde olur yâ hayyizin gayrısında olur. Eğer hayyizde olursa iki emrden hâlî değildir. Yâ budur ki tehayyüzü istiklâl ile ola yâ istiklâl ile olmaya. Eğer tehayyüzü istiklâl ile olursa lâzım gelir heyûlâ cisim ola. Zîrâ mütehayyiz bi'z-zât olan şey' lâzımdır cihâtda mümted bir cevher ola. Cismin ma'nâsı ise zikr olunan ma'nâdır. Pes lâzım gelir heyûlâ cisim ola ve heyûlâ cisim olmak hükemânın katında bâtıldır. Zîrâ lâzım gelir cüz' küllün aynı ola. Ve cüz' küllün aynı olmak câ'iz değildir diye demişlerdir. Ve ihtimâl vardır lâzım gelir heyûlâ cisim ola demeginin ma'nâsı hükemâ kendiler isbât etdikleri ma'nâ ile heyûlâ sâbit olmaya demek ola. Ondan mâ'adâ heyûlâ bi'z-zât mütehayyiz olduğu takdîrce lâzım gelir sûret-i cismiyye heyûlâ gibi cihâtda mümted bir cevher ya'nî mütehayyiz ola. Ve bundan lâzım gelir sûret-i cismiyye heyûlâda hulûl etmek câ'iz olmaya. Bunun biriyle ki hulûl eylemesini da'vâ etmişlerdir. Ve eğer hayyizde olması sûret-i cismiyyeye tebe'yyet ile olursa bu takdîrce lâzım gelir heyûlâ sûret-i cismiyyede hulûl eder bir sıfat ola ki tehayyüzü ol sûret-i cismiyyenin tehayyüzüne tâbî' olup sûret-i cismiyyeye mahal olan cevher olmaya. Ve eğer aslâ hayyizde husûlü yok ise [165a] bu takdîrce lâzım gelir sûret-i cismiyye heyûlâya ihtisâs-ı nâ'it ile muhtas olmaya. Zîrâ aslâ hayyizi olmayan şey' sırf ma'kulâtdan olur. Bundan lâzım gelir sûret-i cismiyye ki mütehayyiz bi'z-zâtdır heyûlâda hulûl eylemeye. Ve heyûlâ sûret-i cismiyyesiz bulunmak hükemânın ka-

tında câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki heyûlâ bulunmaya demişlerdir. Bunun cevâbı heyûlâ tebe'yyet ile mütehayyize olduğu takdîrce sûret-i cismiyye için sıfat olması lâzım geldiğini men' edip kabûl eylememekle olur ve senedinde, zîrâ tebe'yyet ile mütehayyiz olmak iki tarikle olur. Birisi oldur ki ol tebe'yyet ile mütehayyiz olan şey', kendinin metbû'unda hulûl eyleye, a'râzın ecsâmında hulûl etmesi gibi. Birisi dahi oldur ki mütehayyiz olan şey'in mütehayyiz olması âhar şey'in ol mütehayyiz olan şey'de hulûl etmesine mevkûf ola. Ve tebe'yyetin ma'nâsı bu makâmında budur ki mütehayyiz olması meşrûut ola. Ol gayrın hulûl etmesine heyûlânın mütehayyiz olması gibi meşrûuttur. Sûret-i cismiyyenin ol heyûlâda hulûl etmesine bu takdîrce heyûlâ mevsûf olup sûret-i cismiyye sıfat olur, denilmiştir.

[Üçüncü Matlab: Heyûlânın Vasıfları]

Üçüncü Matlab, heyûlânın vücûdu üzerine müteferri' olan emrlerin beyânındadır. Ve ol müteferri' olan emrlerden birisi her cisim için heyûlâyı sâbit kılmaktır.

Bilgil ki İbn Sînâ'nın katında kendi nefsinde muttasıla olan sûret-i cismiyye cemî' ecsâm için tabî'at-i vâhîde-i nev'iyedir. Zîrâ bir cismin cismiyyeti âhar cismin cismiyyetine [165b] muhâlif olsa, ol muhâlefet hâricde cismiyyete lâhik olan umûr vâsıtasıyla olur. Nitekim denilir bu cisim hârdır, bu cisim bâriddir ve bu cisim için tabî'at-ı unsuriyye vardır. Ve bu cisim için tabî'at-ı felekiyye vardır. Ve umûr-ı hâriciyye ile mümtâz olanların tabî'atı tabî'at-ı nev'iyeye olur. Ve tabî'yyet-i nev'iyyenin muktezâsı muhtelif olmaz. Bundan lâzım geldi sûret-i cismiyye ecsâm-ı unsuriyyede mâddeye muhtâc olduğu gibi, ecsâm-ı felekiyye de dahi mâddeye muhtâc ola. Zîrâ ecsâm-ı felekiyyede sûret-i cismiyye kendi zâtıyla kâ'ime olursa lâzım gelir ittisâl-i cevherî mahalle muhtâc olmaya. Ve mahalden ganî olup mahalle muhtâc olmayan şey', aslâ bir mâddede hulûl eylemek câ'iz değildir. Ve çünkü sûret-i cismiyye ecsâm-ı unsuriyyede hulûl ettiği sabitdir lâzım gelir ecsâm-ı felekiyyede gine hulûl eyleye demiştir. Bunun cevâbı tabî'at-ı cismiyye tabî'at-ı vâhîde olduğunu men' edip kabûl etmemekle olur. Yâ tabî'at-i vâhîde olduğunu teslim edip tabî'ati vâhîde kâh kendi zâtıyla kâ'im olmak kâh âhar şey' ile kâ'im olmak câ'iz olmadığını men' etmekle olur. Ve ikinci men'in senedinde zîrâ câ'izdir ki bir şey' bir âhar şey'e kendi zâtıyla aslâ muhtâc olmaya, dahi müstağnî olmaya, belki ihtiyâç ve adem-i ihtiyâç hâricden bir illet ile hâsıl ola denilmiştir. Ve bunun mukâbelesinde

müstedil cânibinden getirip hâcet-i zâtiyye ile gınâ-i zâtî beyninde vâsıta olmak câ'iz [166a] değildir. Zîrâ şey' bundan hâlî değildir ki kendi zâtıyla mahallerden bir mahalle muhtâc ola. Yâ aslâ bir mahalle muhtâc olmaya ve kendi zâtıyla mahallelerden bir mahalle muhtâc olmamak mutlaka mahalden ğanî ve müstağnî olmak ma'nâsıdır. Ve kendi hadd-i zâtında mutlaka mahalden müstağnî olan şey' mahallerden bir mahalde hulûl eylemek câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir hâcet-i zâtiyye ile gınâ-i zâtî beyninde vâsıta olmayıp sûret-i cismiyye ecsâm-ı unsuriyyede hulûl ettiği takdîrce ecsâm-ı felekiyyede dahi hulûl eyleye. Ve tabî'at-i cinsiyye eğerçi kim tabî'at-i vâhide iken levâzımında ve muktezâlarında ihtilâf vardır. Hayvân tabî'at-ı cinsiyye-i vâhide iken levâzımı ve muktezâları muhtelif olup insânda iktizâ ettiği şey'i feresde iktizâ eylediğine muhâlif olduğu gibi, lâkin bu ihtilâf câ'iz olduğuna bâ'is cins emr-i mübhem olup füsûl-i muhassıla ol cinse damm olmayınca bulunmayıp ve füsûl-i muhassıla mezkûr cinse damm olunmakla tabî'at-i cinsiyye hâricde hakâik-i muhtelif olup ve hâricde olan hakâik-i muhtelifenin muktezâları ve levâzımı muhtelif olmak câ'iz olduğudur diye (denilmek mümkün olur).

İkinci fer'in tasvîrinde, bilgil ki sûret-i cismiyye bulunmakda heyûlâdan ayrılmaz. Zîrâ sûret-i cismiyye eğer heyûlâsız bulunursa bundan hâlî değildir ki sûret-i cismiyye yâ işâret-i hissiyye ile müşârun-ileyhâ ola yâ müşârun-ileyhâ olmaya. Eğer müşârun-ileyhâ olursa, lâzım gelir sûret-i cismiyye cemî' cihâtda mütenâhiye ola. [166b] **Dahi** lâzım gelir bir mahsûs şekil ile müteşekkîl ola. Ammâ cemî' cihâtda mütenâhiye olması lâzım geldiği, zîrâ sûret-i cismiyyede eb'âd vardır ve eb'âd mütenâhiyedir. Bundan lâzım geldi ki sûret-i cismiyye mütenâhiye ola. Ammâ mahsûs şekil ile müteşekkîl olması lâzım geldiği, zîrâ şekl bir şey'i nihâyet-i vâhide ile yâ dahi ziyâde nihâyet ile ihâta olunmakdan hâsıl olan hey'ete denilir. Pes lâzım gelir her mütenâhî olan şey', bir şekl ile müteşekkîl ola. Pes heyûlâdan mücerred olan sûret için sâbit olan şeklin sebep-i bâ'isi yâ cemî' ecsâm beyninde müştereke olan nefis-i cismiyyet ve levâzım-ı cismiyyettir, yâ âhar şey'dir. Cemî' ecsâm beyninde müştereke olan cismiyyet ve levâzım-ı cismiyyet sebep değildir. Zîrâ sûretin mütenâhiye ve müteşekkîl olmasının sebebi, eğer cismiyyet ve levâzım-ı cismiyyet olsa lâzım gelir şekl-i mahsûsda, dahi mikdâr-ı mahsûsda cüz' ile küll berâber olup cüz'iyetle külliyyet ile mâ-beynlerinde tefâvüt olunmaya. Zîrâ cüz' ile küll cismiyyette

ve levâzım-ı cismiyyette müştereklerdir. Ve bu iştirâkın muktezâsı oldur ki müsebbeb olan şey'lerde berâberler ola. Ve mezkûr sıfatlarda cüz' ile küll berâber olup cüz' olan cüz' ve küll olan küll olmamak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki sûretin mütenâhiye ve müteşekkile olmasına sebep, cismiyyet ve levâzım-ı cismiyyet olmaya. Ve sûretin mütenâhiye ve müteşekkile olmasına sebep, eğer [167a] nefs-i cismiyyet ve levâzım-ı cismiyyet olmayıp âhar şey' olursa, lâzım gelir heyûlâdan mücerrede olan sûret-i cismiyye mezkûr şekilden gayrı biri birine muhâlif olan şekilleriyle müteşekkil olmasını kabûl eyleye. Ve sûret-i cismiyye-i mücerrede âhar şekli kabûl eylemek olmaz, illâ fadl ile vasl ile olur. Sûret-i cismiyye heyûlâsız fadla ve vasla kâbil ola. Ve sûret-i cismiyye heyûlâsız ittisâli ve infisâli kabûl eylemediği beyân olunmuşdur. Bundan lâzım gelir yalnız sûret-i cismiyye mütenâhiye ve müteşekkile olmasını kabûl eyleye. Zîrâ bu sıfatları sûret-i cismiyye kabûl eylemek infisâli ve ittisâli sûret-i cismiyye heyûlâsız kabûl eylediği takdîrce mütesavver olur. Ve eğer heyûlâdan mücerrede olan sûret-i cismiyye işâret-i cismiyye ile müşârun-ileyhâ olmazsa, lâzım gelir sûret-i cismiyye dediğimiz sûret-i cismiyye olmaya. Zîrâ sûret-i cismiyye imtidâd-ı cevherîden ibâretidir ki ol imtidâd-ı cevherî cihâtda mümteddir. Ve bu makûle cevhere lâzımdır hayyizde olup işâret-i hissiyye ile müşârun-ileyhâ ola. Ve çünkü sûret-i cismiyye heyûlâsız bulunmak farz olduğu takdîrce zikr olunan mahzûrlar lâzım gelir. Bundan lâzım geldi ki yalnız sûret-i cismiyyenin mütenâhiye ve müteşekkile olmasına sebep olan sûretin mahalli olan heyûlâ ile heyûlânın muhtelif olan sıfatları ve mütefâvite olan isti'dâdları ola. Bundan lâzım gelir ki [167b] sûret-i cismiyye heyûlâdan ayrılmaya denilmiştir.

Üçüncü fer'in tasvîrinde bilgil ki heyûlâ sûretten ayrılmaz. Zîrâ heyûlâ sûretten ayrıldığı takdîrce bundan hâliye değildir ki heyûlâ işâret-i hissiyye ile işâret olunmasını kabûl eyleye, yâ kabûl eylemeye. Eğer işâret-i hissiyye ile işâret olunmasını kabûl eyleyse lâzım gelir heyûlâ cisim ola, yâ cisimde hulûl eyler bir şey' ola. Zîrâ hükemâ katında cevher-i ferd bulunmak câ'iz değildir. Ve sûretsiz bulunması farz olunan heyûlâ işâret-i hissiyye ile müşârun-ileyhâ olduğu takdîrce heyûlânın cisim olması, yâ cisimde hulûl eyler bir şey' olması lâzım olduğu, zîrâ işâret-i hissiyye ile müşârun-ileyhâ olduğu takdîrce heyûlâ bundan hâliye değildir ki uzunlukta derinlikte enlikte bulunmayı kabûl eyleye yâ ancak uzunlukta yâ ancak uzunlukla

enlikte bulunmayı kabûl eyleye. Yâ aslâ bulunmayı kabûl eylemeye. Eğer uzunlukta derinlikte enlikte bulunmayı kabûl etmekle sûretten ayrılırsa lâzım gelir yalnız heyûlâ cism-i ta'limî yâ cism-i tabî'î ola. Zîrâ cisim demeginin ma'nâsı oldur ki, işâret-i hissiyye ile işâret olunmasını ve uzunlukta derinlikte enlikte bulunmayı kabûl eyleye. Ve heyûlâ eğer aslâ bulunmayı kabûl eylemezse lâzım gelir heyûlâ cevher-i ferd yâ nokta ola. Ve eğer ancak uzunlukta bulunmayı kabûl eyleyse lâzım gelir heyûlâ hatt ola. Ve eğer uzunlukta enlikte bulunmayı **[168a]** kabûl eyleyse lâzım gelir heyûlâ sath ola. Pes bunlardan anlanan oldur ki sûretsiz bulunması farz olunan heyûlâ işâret-i hissiyye ile müşârun-ileyhâ olduğu takdîrce heyûlâ cisim ola, yâ cisimde hulûl eyler bir şey' ola. Ve heyûlâ cisim olmak dahi cisimde hulûl eyler bir şey' olmak câ'iz değildir. Ammâ cism-i tabî'î olmak câ'iz olmadığı, zîrâ heyûlâ cism-i tabî'înin cüz'üdür. Ve cüz, küllün aynı olmak câ'iz değildir. Ammâ heyûlâ cism-i ta'limî yâ nokta yâ hatt yâ sath olmak câ'iz olmadığı, zîrâ heyûlâ cevherdir; cism-i ta'limî ve nokta ve sath arazdır. Ve cevher araz olmak bir şey' bir hakikatinde âhar hakikate dönmekdir. Ve bir şey' bir hakikatten âhar hakikate dönmek câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki heyûlâ cism-i ta'limî ve nokta ve hatt ve sath olmak câ'iz olmaya. Ve cevher-i ferd olmadığı, zîrâ cevher-i ferd hükemâ katında yokdur ve yok olduğunun beyânı sebkât eylemiştir. Ve eğer heyûlâ işâret-i hissiyye ile aslâ işâret olunmasını kabûl eylememek ile sûretten hâliye olursa, lâzım gelir cemî' vaz'a ve hayyize heyûlânın nisbeti berâber ola. Bunun biriyle ki sözümüz ecsâmın heyûlâsında olmak karînesiyle mezkûr heyûlâ sûret-i cismiyyeyi kabûl edicidir. Pes sûret-i cismiyye eğer heyûlâyâ lâhika olursa pes bundan hâlî değildir sûret-i cismiyye cemî' hayyizlerde heyûlâda hâsıl ola; **[168b]** yâ aslâ bir hayyizde heyûlâda hâsıl olmaya, yâ ba'zı hayyizde hâsıl ola, âhar ba'zı hayyizde hâsıl olmaya. Bu üç ihtimâlin her birisi câ'iz değildir. Evvelki ve ikinci ihtimâl câ'iz olmadığı zâhirdir. Zîrâ heyûlâ sûret-i cismiyyeye munzam oldukda cümlesi cisim olur. Ve her cisim için hayyizden lâzımdır. Ve bir cisim için bir zamânda iki hayyiz, yâ dahi ziyâde hayyiz olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki evvelki ve ikinci ihtimâller bâtıl ola. Ve üçüncü ihtimâl bâtıl olduğu, zîrâ zikr olunan takdîr üzere heyûlânın cemî' hayyizlere nisbeti beraber olur. Bunun biriyle ki sûret-i cismiyyenin cemî' hayyizlere nisbeti berâberdir. Pes zikr olunan takdîr üzere heyûlâ eğer ba'zı hayyizde bulunup ba'zı hayyizde bulunmayacak olursa, lâzım gelir tahsîs bi-lâ muhassıs buluna. Ve tahsîs bi-lâ muhassıs câ'iz değildir. Ve

heyûlâ ve sûretsiz heyûlânın bulunmasını farz etmekden zikr olunan mah-zûrlar lâzım gelmekden lâzım geldi ki heyûlâ sûretsiz bulunmak câ'iz olma-ya. Ve buna cevâb bu delîlin sıhhati fâ'il-i muhtâr mevcûd olmayıp cismi hayyizlerden bir hayyize tahsis eden ancak sûret dahi sûrete tâbi' olan ahvâl olmaklık üzerine mevkûddur. Ve fâ'il-i muhtâr mevcûd olduğu mevzu'unda beyân olunmuşdur. Pes lâzım gelir zikr olunan delîl sahîh olmaya denilir. Ve sûret heyûlâdan ve heyûlâ sûretten ayrılmak câ'iz olmadığı takdirce **[169a]** heyûlâ ile sûret biri birinden ayrılmak câ'iz olmasından lâzım geldiği heyûlâ ile sûret biri birine muhtâc ola. Zîrâ eğer muhtaç olmazsa lâzım gelir biri birinden ayrılmak kâbil ola. Ve biri birinden ayrılmak kâbil olmak câ'iz de-ğildir. Pes lâzım geldi ki biri birine muhtâc ola. Ve biri birine muhtâc olmak birisi âhara illet olmakla değildir. Ammâ heyûlâ sûrete illet olmadığı, zîrâ heyûlâ sûreti kabûl edicidir ve bir şey'i kabûl eden şey' makkûl olan şey'e il-let-i fâ'iliyye olmak câ'iz değildir. Zîrâ kâbil olmak ma'nâsı oldur ki bi'l-fi'l sûret heyûlâ ile kâ'im olmaya. Ve heyûlânın sûrete illet-i fâ'iliyye olmasının ma'nâsı oldur ki, heyûlâ sûreti icâd edip bi'l-fi'l sûret heyûlâ ile kâ'ime ola. Ve bu iki ma'nâ biri birinin zıddıdır, bir şey'e nisbetle câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki heyûlâ sûrete illet-i fâ'iliyye olmaya. Ammâ sûret heyûlâya illet olmadığı, zîrâ sûret heyûlâdan sonra bulunan tenâhi ile ve teşekkül ile mütehakkikadır. Ve illet olan şey' ma'lûldan mukaddem olmak lâzımdır. Bundan lâzım geldiği sûret heyûlâya illet-i fâ'iliyye olmaya. Belki heyûlâ kendinin bâkiye ve mütehayyize olmasında sûrete muhtâc olur. Ve sûret müteşahhisa ve müteşekkile olmakda heyûlâya muhtâc olur. Ammâ heyûlâ bâkiye olmasında sûrete muhtâc olduğu, zîrâ heyûlânın üzerine sûretler vârid olmakla **[169b]** bâkiye olur. Eğer bir sûret gidip âhar sûret heyûlânın üzerine vârid olmayıp mutlakâ sûretten hâliye olsa, lâzım gelir heyûlâ dahi yok ola. Zîrâ bölünmekde biri birinden ayrılmazlar. Bundan lâzım gelen oldur ki heyûlâ bâkiye olmasında sûrete muhtâc ola. Ve heyûlâ tehayyü-zünde sûrete muhtâc olduğu, zîrâ heyûlânın mütehayyize olması sûretin heyûlâya mukterine olmak sebebiyledir. Ve sûret müteşahhisa ve müteşek-kile olmakda heyûlâya muhtâc olduğu, zîrâ teşahhus ve teşekkül mâddenin muktezâsından ve tevâbî'indendir. Sûretin teşahhusu ve teşekkülü mâdde vâsıtasıyladır diye denilmiştir.

Dördüncü fer'in tasvîrinde, **bilgil ki** mâdde sûret-i cismiyyeden ay-rılmadığı gibi, sûret-i nev'îyyeden yine ayrılmaz. Zîrâ sûret-i nev'îyyeden

mâdde hâliye olursa, lâzım gelir cemî' cisimler gerekse basîtler olsun yâ mürekkebler olsun tabî'ata mensûbe olan hey'etlerde ve tabî'atler iktizâ etdikleri mekânlarda, dahi ısıklıkta sovuklıkta kurulukta yaşlıkta ve esenlikle ve küçüklükte ayrılmakta ve aslâ ayrılmaya kâbil olmamakta biri biriyle muhtelif olmayıp cemî'isi bir hâletde ola. Bunun biriyle ki muhtelif olurlar. Nitekim ba'zısının mekân-ı tabî'isi merkeze yakîn olup ba'zısının mekân-ı tabî'isi merkezden ırak ve muhît olana yakîn ve ba'zısı hâr ve ba'zısı bârid ve ba'zısı yâbis ve ba'zısı [170a] rutabdır. Ve ba'zısının infikâkı âsân ile olur, su gibi. Ve ba'zının infikâkı meşakkatle olur, yer gibi. Ve ba'zı aslâ infikâkı kabûl eylemez, gök gibi. Pes lâzım geldi cisimlerin zikr olunan eserlerde muhtelif olmasına bir sebep ola ve bu sebep cemî' cisimler beyninde müstereke olan sûret-i cismiyye heyûlâ yâ cisimde hulûl eyleyen a'râz yâ cisimden müfârik bir emr olmak câ'iz değildir. Ammâ sûret-i cismiyyenin, dahi heyûlânın câ'iz olmadığı, zîrâ sûret-i cismiyye-i müsterekenin dahi heyûlânın muktezâları muhtelif olmaz, ondan mâ'adâ heyûlâ bu âsârı kabûl edicidir. Ve bir eseri kabûl eden şey' makbûl olan şey'e fâ'il olmaz, nitekim mevzu'unda beyân olunmuşdur. Bundan lâzım geldi ki sûret-i cismiyyenin dahi heyûlânın sebep olması câ'iz olmaya. Ve cisimlerde hulûl eyleyen arazlar sebep olmadığı zâhirdir. Ve cisimden müfârik olan şey' sebep olmadığı, zîrâ müfârikin cemî' cisimlere nisbeti berâberdir. Pes eğer ba'zı cisimde ba'zı âsârın bulunmasına sebep olup âhar cisimde bulunmasına sebep olmazsa lâzım gelir tercîh bilâ müreccih ola. Ve tercîh bilâ müreccih bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki cisimler için ba'zı emrler ola ki ol emrler zikr olunan âsâr-ı muhtelifenin bulunmasına sebebler ola. Ol emrler cisimlerde sûret-i nev'iyelerdir ki ecsâmda hulûl eylemişdir. Bundan lâzım geldi ki mâdde [170b] sûret-i nev'iyeden hâliye olmak câ'iz olmaya. Ve sûret-i nev'iyeler harekete ve sükûna mebd'e oldukları i'tibâra göre tabî'atler denilir. Ve nev'leri mukavvem olup muhassıl oldukları i'tibâra göre sûret-i nev'iyeler denilir. Ve tagayyürlere mebd'e oldukları i'tibâra göre kuvvetler denilir.

[Dördüncü Matlab: Anâsırın Vasıfları]

Dördüncü Matlab, anâsırda her birisi için sûret-i nev'iyeye-i vâhide ile iki keyfiyyet-i muhtelif olduğu beyânındadır.

Bilgil ki hükemânın katında "Vâhidden sâdır olmaz, illâ vâhid sâdır olur." kâ'idesi mukarrer iken anâsırdan her birisi için sûret-i nev'iyeye-i vâ-

hide ile iki keyfiyyet-i muhtelife olduğunun tarîk-i beyânı ba'zı kimesne-
nin takrîri üzere budur ki, birin tabî'atı kuruluk iktizâ eder ve yerin sovu-
luğu yerin tabî'atının iktizâsıyla değildir, suya mücâvir olmakladır. Sunun
tabî'atının iktizâsı ancak sovucludur, yaşlık hevâyâ mücâvir olmakladır.
Hevânın tabî'atının muktezâsı yaşlıktır. Ve ısılığı nâra mücâvir olmakladır.
Nârın tabî'atının muktezâsı ısılıktır. Ve kuruluk göğün muhkem hareket
etdiğinden hâsıldır. Ve heyûlâ ile sûretin isbâtında ve furû'unda mebsût
ve mezkûr olan kelimât fâ'il-i muhtâr mevcût olmadığının üzerine binâ
olunmuştur. Nitekim kudemâ-i felâsifeden ba'zısının re'yi fâ'il-i muhtâr
bulunmamasına müncer olunmuştur. Lâkin hak budur ki, fâ'il-i muh-
târ ola. Ve fâ'il-i muhtâr olduğu takdîrce fâ'il-i [171a] muhtâr câ'izdir ki
heyûlâyı sûretsiz ve sûreti heyûlâsız yaratıp sûretin mütenâhiye ve müte-
şekkile olmasına sebep dahi cisimler hey'etlerde ve mekânlarda ve hallerde
ve keyfiyyetlerde muhtelife olmasına sebep fâ'il-i muhtârın dilemesi ola.

[Beşinci Matlab: Cisim Vasıfları]

Beşinci Matlab, cisim yâ basît yâ mürekkeb olduğunun beyânındadır.

Bilgil ki, hükemânın katında cisim iki kısımdır; basîttir, mürekkeb-
dir. Zîrâ bundan hâli değildir ki cisim yâ tabî'atleri ve sûretleri muhtelif
olan cisimlerden mürekkeb ola, yâ tabî'atleri ve sûretleri muhtelife olma-
yan cisimlerden mürekkeb ola. Evvelkiye basît denilir, su gibi. İkinciye
mürekkeb denilir, ma'den, nebât, hayavân gibi. Ve kâh basîtin tefsîrinde
ve ta'rîfde basît şol şey'dir ki, ol şey'in cüz'ü isimde ve ta'rîfde ol şey'e
müsâvî ve berâber ola, ya'nî cüz'ü küllüne isimde ve ta'rîfde müsâvî ola,
su gibi denilir. Bu takdîrce lâzım gelir heyûlâ ile sûretle cevher-i ferd ile
bu ta'rîf menkûz ola. Zîrâ heyûlâ ile sûret, hakîm katında cism-i basîtin
cüz'leridir. Bunun biriyle ki isimde ve ta'rîfde kendilerden mürekkeb olan
cisim ki küllîdir, ol külle müsâvî değildir. Ve cevher-i ferd, mütekel-
limîn katında cism-i basîtin cüz'üdür. Bunun biriyle ki isimde ve ta'rîfde
kendinin küllüne müsâvî değildir. Bundan lâzım gelir cism-i basît, basît
olmaya. Ve ba'zı [171b] efâzıl bu ta'rîfde zikr olunan cüz'den murâd mut-
lak cüz' değildir, belki murâd cüz'ün mikdârıdır demekle lâzım gelir bu
ta'rîf heyûlâ ile sûretle yâ cevher-i ferd ile menkûz olmaya. Zîrâ heyûlâ ile
sûret ve cevher-i ferd, eğerçi kim basîtden cüz'lerdir, lâkin bunların her
birisî cüz' mikdârı değildir ki kendinin küllüne isimde ve ta'rîfde müsâvî
olmamakla ta'rîf menkûz ola. Ve basîtin zikr olunan iki ta'rîfden her

birisi, kâh hakikat hasebiyle ve kâh his hasebiyle i'tibâr olunur. Pes bu takdîrce lâzım gelir basîtin ta'rîfinde dört i'tibâr ola: Evvelki i'tibâra göre basîtin ta'rîfinde ve tefsîrinde basît şol şey'dir ki ol şey'in hakikat hasebiyle cüz-i mikdârısı olan cüz'ü kendinin küllüne isimde ve ta'rîfde berâber ola denilir. Bu ta'rîf üzere anâsır-ı erba'a ya'nî od, hevâ, su, yer basîtde dâhil olur. Zîrâ anâsır-ı erba'ada farz olunan cüz'ün mikdârı kendinin küllüne isimde ve ta'rîfde müsâvî olup berâber olur ve felek ya'nî gök dahi a'zâ-i müteşâbihe-i hayevâniyye ya'nî kemik ve et misli bu ta'rîf üzere basîtde dâhil olmazlar. Ammâ felek dâhil olmadığı, zîrâ felekde farz olunan eczâ-i mikdâriyye isimde ve ta'rîfde külle müsâvî olmazlar. Ve a'zâ-i müteşâbihe-i hayevâniyye ya'nî kemik ve et misli basîtde dâhil olmadığı, zîrâ kemik ve et mislinin eczâ-i [172a] mikdâriyyesi ki anâsır-ı erba'adır, ya'nî od, hevâ, su, yerdir. Ol eczâ-i mikdâriyye külle, ya'nî kemik ve et misline isimde ve ta'rîfde müsâvî değillerdir.

İkinci i'tibâra göre basîtin ta'rîfinde ve tefsîrinde basît şol şey'dir ki his hasebiyle cüz'ü mikdârı olan cüz'ü küllüne müsâvî ve berâber ola denilir. Bu ta'rîf üzere anâsır ile a'zâ-i müteşâbihe-i hayevâniyye ya'nî kemik ve et misli basîtde dâhil olur. Zîrâ meselâ kemikden ve etden mahsûs olan cüz' mikdârı kendinin küllüne isimde ve ta'rîfde müsâvî olup berâber olur. Ve felek, ya'nî gök, basîtde dâhil olmaz ve dâhil olmadığının vechi beyân olundu.

Üçüncü i'tibâra göre basîtin ta'rîfinde ve tefsîrinde basît şol şey'dir ki hakikat hasebiyle ecsâm muhtelifetü't-tabâyi'den mürekkebe olmaya denilir. Bu ta'rîf üzere anâsır ve felek basîtde dâhil olur. Zîrâ bunlar, hakikat hasebiyle ecsâm-ı muhtelifeti't-tabâyi'den mürekkeplerdir.

Dördüncü i'tibâra göre basîtin ta'rîfinde ve tefsîrinde basît şol şey'dir ki his hasebiyle ecsâm muhtelifetü't-tabâyi'den mürekkebe olmaya denilir. Bu ta'rîf üzere felek ve anâsır ve a'zâ-i beden-i hayevân basîtde dâhil olur. Ve basîtin zikr olunan [172b] dört ta'rîfine kıyasla mürekkebe için dört ta'rîf i'tibâr olunmak zâhir olmakla mürekkebin ta'rîfleri zikr olunmadı. Ve cism-i basît için dahi cism-i mürekkebe için bir şekl-i tabîî olmak lâzımdır. Zîrâ cismin eb'âd-ı mütenâhiyedir, nitekim mahallinde beyân olunmuşdur. Her mütenâhî olan şey', bir şekil ile müteşekkil olmak lâzımdır, zîrâ şekl bir hadd ile yâ hudûd ile şey' ihâta olunmakla ol şey' için hâsıla olan hey'ete denilir. Bundan lâzım gelir ki, her mütenâhî olan şey' bir şekil ile

müteşekkil ola. Pes cisim hâricden mümkün olan cemî' te'sîrlerden hâlî kılınıp kendi tabî'atıyla konuldukda ikiden hâlî olmaz; birisi oldur ki ol cismi bir hadd ihâta eyleye. Ya'nî ol cisimde bir nihâyet buluna. Bu takdîrce cisim, cism-i kübrâ olur. Birisi dahi oldur ki ol cismi iki hadd yâ dahi ziyâde hadler ihâta eyleye. Bu takdîrce cisim mudalla' olur. Ve bu iki takdîrden her birisi üzere cisim için hâsıl olan şekl, şekl-i tabî'î olur, zîrâ hâricden mümkün olan cemî' te'sîrlerden hâlî kılınıldıktan sonra bulunan şekl ol cismin tabî'atına müsteniddir. Ol sebebdan ol makûle şekl, cismin şekl-i tabî'îsi olur. Ve mürekkeb olan cisimlerin şekl-i tabî'îleri mazbût olmayıp basîtin şekl-i tabî'îsi mazbûta olmakla mürekkeb olan cisimlerin şekl-i tabî'îlerinin [173a] beyânına ta'arruz olunmayıp cism-i basîtin şekl-i tabî'îsinin beyânına ta'arruz olunup denilir.

Bilgil ki besâit olan ecsâmın şekilleri tabî'atleri hasebiyle küre ve müdevver olur. Zîrâ bu makâmda cism-i basîtden murâd olunan ma'nâya göre ya'nî cism-i basîtden murâd tabî'atleri muhtelif olan cisimlerden mürekkeb olmamak ma'nâsı olmak üzere, cism-i basît için tabî'at-i vâhîde olur. Ve tabî'at-i vâhîde mâdde-i vâhîdede ancak bir fi'il işler bi'n-nev' muhtelif olan hey'etleri ve fi'illeri tabî'at-i vâhîde iktizâ eylemez. Ve küre olmak şeklden mâ-'adâ olan şekillerde bi'n-nev' muhtelif olan fi'iller vardır. Zîrâ şekillerden mudalla'ın bir cânibinde hatt ve âhar cânibinde zâviye yâ sath yâ nokta olur. Bunların hakikatleri biri birine mütehâlifedir. Bundan lâzım geldi ki küre şekilden mâ-'adâ olan şekillerde bi'n-nev' muhtelif olan fiiller ola. Pes basît, eğer küre olmakdan gayrı bir şekl ile müteşekkil olmasını iktizâ eylerse, lâzım gelir tabî'at-i vâhîdenin levâzımı muhtelif ola. Zîrâ basît küre olmakdan gayrı âhar bir şekilde olmasını iktizâ eylediği takdîrce basîtden eczâ-i muhtelifenin bulunduğu şübhe yokdur, zıl⁷³⁶ ve zâviye gibi ve bundan lâzım gelir basît küreden gayrı bir şekl ile müteşekkil oldukça tabî'at-i vâhîde için levâzım-ı muhtelif ola. [173b] Ve vâhîde olan şey' bir mâddede ancak bir fi'il işler. İki fi'il yâ ziyâde fi'il işlemez. Nitekim vâhîdden sâdır olmaz, illâ bir fi'il sâdır olur. Ve vâhîd olan şey' iki muhtelif eserlere mebd'e' olmaz diye beyân olunmuşdur. Bundan lâzım geldi ki tabî'at-i vâhîdenin eseri bir olup basîtin muktezâsı küriyetü's-şekl olmaklık ola.

736 Zıl': kenar, üçgen kenarı.

[Altıncı Matlab: Basit Cismin Özellikleri]

Altıncı Matlab, besâit ahvâlini beyân etmektedir.

Bilgil ki besâit iki kısımdır; felekiyyâtdır, anâsırdır. Zîrâ besâit eğer harkı kabûl ederlerse anâsırdır. Ve eğer harkı kabûl etmezlerse felekiyyâtdır. Felekiyyâtdan murâd göklerdir, yıldızlardır. Eğer nûru ve ziyâsı olursa yıldızdır. Eğer nûru ve ziyâsı olmazsa göktür. Ve rasat ile bilinen eflâk-ı külliyye ile eflâk-ı cüz'iyenin cümlesi yirmi dördtür; dokuzu külliyyedir, altısı tedvîrlerdir, sekizi merkezlerden hâricdir. Ve Ay için merkeze muvâfık bir felek vardır ki cevher denilir. Ve dokuz feleklerden birisi felekü'l-eflâkdır ki cemî' felekleri ihâta etmiştir. Ve bu felekü'l-eflâka ehl-i hey'et katında felek-i a'zam ve ehl-i şer' katında arş-ı mecîd ve hükemâ katında kevkeblerden hâlî olduğu sebebeden felek-i atlas ve cemî' cisimleri ihâta ettiği sebebeden cism-i muhît denilir.

İkinci felek felek-i sevâbitdir. Üçüncü felek felek-i zühaldır. Dördüncü felek felek-i müsterîdir. [174a] Beşinci felek felek-i merîhdır. Altıncı felek, felek-i şemsdir. Yedinci felek, felek-i zühredir. Sekizinci felek, felek-i utariddir. Dokuzuncu felek, felek-i kamerdir. Ve felek-i a'zamin mevcûd olduğuna delîllerden birisi oldur ki cemî' ecsâm mütenâhiyedir. Pes lâzım oldu bir cisim buluna ki, nihâyeti olup ol cismin verâsında âhar cisim olmaya. Ve ol cisim felek-i a'zamdır. Ve bâkî sekiz felekler bulundukları üzerine delâlet eyleyen kevâkib-i sâbitenin ve seb'a-i seyyârâtın her birisi bi'z-zât hareket eylemek mümteni' iken mezkûr kevâkibin hareketleri muhtelif olduklarıdır. Ve kevâkibden her birisi bi'z-zât hareket eylemek mümteni' olmasına sebep eflâkda hark bulunmak câ'iz değilken yıldızlar hareket ettikleri takdîrce eflâkda hark bulunmak lâzım geldiğidir. Hâsıl-ı kelâm budur ki kevâkib-i sâbitenin hareketleri kevâkib-i seyyârâtın hareketlerine ve kevâkib-i seyyârâtdan her kevâkibin hareketi âhar seyyârın hareketine muhâlifedir. Pes bundan hâlî değildir ki kevâkibden her birisi bi'z-zât hareket eyleye. Yâ bi'z-zât hareket eylemeyip kevâkibi hareket ettirir. Kevâkib için felekler ola. Kevâkibden her birisi bi'z-zât hareket eylemek mümteni' dir, niteki beyân olundu. Pes lâzım oldu ki kevâkibi hareket ettirir felekler buluna. Ve bunun muktezâsı oldur ki seb'a-i seyyâreden her birisi için bir felek ve cümle kevâkib-i sâbite için bir felek olup cümlesi sekiz felek ola. Ve göklerden her birisi [174b] aslâ bir renkle renklenmeyip şeffâfdır. Zîrâ eğer bir renkle renklenip şeffâf olmasalar lâzım gelirdi ki kendilerin üzerlerin-

de olan yıldızları görmeye mâni'ler ola. Bunun biriyle ki mâni' değillerdir yıldızlar görünür. Pes lâzım geldi ki gökler aslâ bir renkle renklenmeyip şeffâflar ola. Ve eflâk hârre ve bâride değillerdir. Zîrâ eğer hârre yâ bâride olsalar, lâzım gelir muhkem yakıcı ola yâ muhkem soğuk ola. Zîrâ bir tabî'at bir eseri iktizâ etdikte ol eserin husûlüne aslâ mâni' olmayacak, lâzım gelir kemâl-i mertebede ol eser buluna ve bunun muktezâsı oldur ki anâsır eflâka mücâvire olmakla âlem-i anâsıra harâret galebe edip anâsır-ı yakıp yâ burûdet galebe edip anâsır-ı dondurup ma'deniyyât nebâtât hayvânât bulunmaya. Bunun biriyle ki bulunurlar. Pes lâzım geldi ki eflâk hârre ve bâride olmaya. Dahî eflâk ya'nî gökler yeynî ve ağır değillerdir. Zîrâ yeynî olan şey'in tabî'atında merkezden kaçıp taraf-ı a'lâya varmaya ve ağır olan şey'in tabî'atında merkeze varmaya meyl-i müstakilleri vardır. Ve bu meylin muktezâsı oldur ki, meyl edenler hareket-i müstakîme ile hareket edeler. Bundan lâzım gelir ki eflâk yeynî yâ ağır oldukları takdîrce eflâk için hareket-i müstakîme ola. Ve eflâk için hareket-i müstakîme olmak hükemânın katında câ'iz değildir, nitekim beyânı gelir. Bundan lâzım geldi ki eflâk yeynî ve ağır [175a] olmayalar. Ve eflâk yaş ve kuru değillerdir, dahî büyümezler eksilmezler. Ve eflâkın hareketi hareket-i müstedîre olur, ya'nî devr ile hareket ederler, doğru hareket eylemezler. Zîrâ eflâkta farz olunan cüz'lerin mâhiyyetleri muhtelif olmayıp mâhiyyetlerinde biri birine benzeyicilerdir. Bundan lâzım geldi ki eflâkın her cüz'üne ancak vaz'dan hâsıl olan hey'et ya'nî kendüden hâric olan şey'e muhâzî ve mukâbil olmakdan ancak hâsıl olan hey'et âhar cüz'ler için hâsıl ola. Yâ her cüz'üne vaz' ile mekânın cümlesinden hâsıl olan hey'et âhar cüz'ler için hâsıl ola. Evvelkiye misâl muhaddid olan felekin cüz'lerinden her birisi için kendüden hâric olan şey'e mukâbil olmakla hâsıl olan hey'et âhar cüz'leri için hâsıl olduğu gibi. Lâkin bu misâlin misâl olması, şol kimesnenin katındadır ki felek-i muhaddid için mekân ve mevzî' olmayıp ancak vaz' olduğuna kâ'il olmuşdur. İkinciye misâl sâ'ir eflâk gibi ve her cüz' için vaz'dan mekândan hâsıl olan hâlet, âhar cüz'ler için hâsıl olmak eflâkın hareket etmeleri ile hâsıl olur. Zîrâ hareket etmeyince her cüz' kendi için bir şey'e mukâbil ve muhâzî ve mekânda olmaktan hâsıl olan hâletten çıkmaz ki mezkûr hâlet âhar cüz' için hâsıla ola. Pes lâzım geldi ki eflâk için [175b] hareket ola. Ve eflâk hareket-i müstakîme ile müteharrikler olmak câ'iz değildir. Ammâ felek-i a'zâmın hareket-i müstakîme ile hareket etmesi câ'iz olmadığı, zîrâ hareket-i müstakîme ile hareket etmeğinin muktezâsı oldur ki mebd'e ve

müntehâ olan cihetler felek-i a'zamın tahdîdi ile ta'yîni ile müte'ayyin olmaya. Bunun biriyle ki felek-i a'zamla müte'ayyinlerdir. Pes lâzım geldi ki felek-i a'zam hareket-i müstakîme ile hareket etmesi câ'iz olmaya. Ve sâ'ir eflâk felek-i a'zamla mâhiyyette mütemâsiledir. Bundan lâzım geldi ki sâ'ir eflâk yine hareket-i müstakîme ile müteharrikler olmak câ'iz olmayıp hareket-i müstedîre ile müteharrikler ola. Ve eflâkın hareket-i müstedîre ile müteharrikler olmasına bir delîl dahi budur ki, eğer eflâkta farz olunan cüz'lerden her birisi bir hâl üzere ve bir mekânda mütemekkin olmak kâbil iken ol hâl üzere ve ol mekânda olmayıp âhar hâl üzere ve âhar mekânda kalsa, lâzım gelir sebebsiz bir hâl üzere ve bir mekânda kala. Ve böyle bir hâl üzere ve bir mekânda kalmak câ'iz değildir. Pes lâzım geldi ki eflâk müteharrikler ola. Bunun biriyle ki hareket-i müstakîme ile müteharrikler olmak câ'iz değildir. Pes lâzım geldi ki hareket-i müstedîre ile müteharrikler ola. Ve yıldızlar müdevver ve basît cisimlerdir ki göklerin içinde -yüzük kaşı yüzükde sâbit olduğu gibi- sâbitler olup Ay'dan gayrı olan yıldızlar kendi zâtlarıyla ziyâ vericilerdir. Ve Ay için kendi zâtında ziyâ olmayıp [176a] ziyâyı Güneş'ten alır. Ve Güneş'ten aldığına delîlin tasvîrinde Güneş Ay ile cem' oldukda aslâ Ay'ın nûru görünmeyip ve bir mikdâr biri birinden ırak olacak Ay'ın bir mikdâr nûru görünüp tamâm biri birinden ırak olup tâ cem' olunca Güneş'e Ay tamâm mukâbil oldukda tamâm Ay'ın nûru görünüp bedr olup ondan sonra biri birine yakîn oldukları mikdârı Ay'ın nûru eksilip cem' olduklarında aslâ Ay'ın nûru görünmediğidir diye denilmiştir. Ve İbn Heysem⁷³⁷ Ay'ın nûru Güneş'ten olmaz ve Güneş'ten olmadığına delîl oldur ki Ay cism-i kürî olup bir yüzünün bi'z-zât ziyâsı ve bir yüzü muzlimdir. Ve yerin tarafına Ay'ı hareket etdirir. Felekin hareketine beraber Ay kendinin merkezinde hareket edip Ay'ı hareket etdirir. Felekin ve Ay'ın hareketleri az oldukları takdîrce Ay'ın bi'z-zât muzî olan yüzünden bir mikdâr yere görünüp bu tarikle felek ve Ay nısf-ı devr hareket ettikleri takdîrce tamâm Ay'ın muzî olan yüzü görünüp sonra felekin ve Ay'ın hareketleri mikdârınca Ay'ın muzî olan yüzü yere görünmekten eksilip tamâm muzî olan yüze bizden gâib olup muzlime olan yüzü bize mukâbil olup bizden nûru gâib olmak câ'izdir. Ve bu ihtimâl varken Ay nûru Güneş'ten alır diye elbette hükm eylemek vechi yokdur, [176b] diye kâ'il olmuştur.

737 İbnü'l-Heysem: Ebû Ali Muhammed b. el-Hasen b. el-Hasen b. el-Heysem el-Basrî el-Mısrî (ö. 432/1040 [?]), optiğin gelişmesine yaptığı önemli katkılarla tanınan Ortaçağ'ın en büyük müslüman fizikçisidir. Aynı zamanda o, meşhur bir matematikçi ve filozofdur. (Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Gazi Topdemir, "İbnü'l-Heysem" *DİA*, 2000, 21: 82-87).

Ve bu delîlin cevâbında ba‘zı kimesne “Eğer bu tarikle Ay’ın nûru olsa, lâzım gelir Güneş’e tamâm Ay karşı oldukda aslâ nûru mahv olmaya. Zîrâ her Güneş’e mukâbil oldukta muzî olan yüzü Güneş’e mukâbil olur, dahi lâzım gelir Güneş’le Ay’ın beyninde yer hâ’il oldukda Ay tutulmayıp nûru zâ’il olmaya. Bunun biriyle ki nûru zâ’il olur. Bundan lâzım geldi ki nûru Güneş’ten hâsıl ola demiştir.

Ve zikr olunan ahvâl felekiyyâtın bir mikdâr ahvâlidir. **Ve anâsırın bir mikdâr** ahvâlinin beyânı budur ki **anâsırın asılları** cumhûr-ı hükemânın katında dördtür, zîrâ unsur kendi tabî‘atıyla olup bir mâni‘ bulunmadıkda dörtten hâli değildir, yâ bi’t-tab‘ muhît olan cismin kendisine, ya’nî felek kamerin dibine varmasını taleb eder, yâ muhîte ya’nî felek kamere karîb olan şey’e varmasını taleb eder. Yâ merkezinin kendisine vâsıl olmasını yâ merkeze karîb olan şey’e vâsıl olmasını taleb eder. Evvelki oddur ki hafif-i mutlak denilir. İkinci hevâdır ki hafif-i muzâf denilir. Üçüncü yerdir ki sakîl-i mutlak denilir. Dördüncü sudur ki sakîl-i muzâf denilir. Ve ba‘zı kimesnenin katında cemî‘îsinin aslı oddur ve hevâ ve su, yer odu kesîf kılmakla hâsıldır. Ve ba‘zı kimesnenin katında aslı hevâdır. Od hevâyı latîf kılmakla ve su ile yer hevâyı kesîf [177a] kılmakla hâsıldır. Ve ba‘zı kimesnenin katında asl ancak sudur. Ve yer suyu kesîf kılmakla ve hevâ ile od suyu latîf kılmakla hâsıllardır. Od hâr yâbisdir. Ammâ od hâr olduğu, zîrâ oddan harâret ya’nî ısıklık his olunup kuvvet-i lâmise ile bilinir. Ammâ od yâbis olduğu, zîrâ ratb ya’nî yaş olan şey’ oda mülâkî oldukda od ol şey’in rutûbetini giderir. Ve rutûbetini gidermek odun kendi nefsinde yâbisî, ya’nî kuruluk olduğu üzere delâlet eder. Ve od hafif-i mutlak ya’nî kemâl mertebede yeynî olup ay mütemekkin olduğu göğün dibine yapışıcıdır. Hevâ hafif-i muzâf olup hâr ratbdır. ya’nî oda göre ağır ve su ile yere göre yeynî ve suya göre ısı ve oda göre soğuk ve yere göre yaşıdır. Ve hevâ ısı ve yaş olmaklık kuvvet-i lâmise ile bilinir. Ve hevâdan anlanan soğukluk suya ve yere mücâvir olmakdan hâsıldır, kendi zâtında soğuk değildir. Ve hevâ odun dibine yapışıcıdır. Ve yer sakîl-i mutlak ve bârid-i yâbisdir. ya’nî kemâl mertebede ağır ya’nî yer ağırdır. Ve ağırlığı bir şey’e göre değildir, kendi zâtında kemâl mertebede ağırdır ve soğuk olup kuru olucudur. Ve yerin soğuk ve kuru olması kuvvet-i lâmise ile bilinir. Ve yerin mekânı felek-i a‘zâmin tâ ortasıdır. [177b] Bir tarikle ki yerin ağırlığının merkezi âlemin merkezine muvâfıktır. Ve âlemin merkezi âlemin ortasında bir noktadır

ki, ol noktadan cisim muhîte varınca mezbûr noktadan çıkan cemî' hatlar ve imtidâdlar biri birine berâberler ola. Su sakîl-i muzâfdir, ya'nî yere göre yeynî ve oda ve hevâya göre ağırdır ve bârid-i ratabdır. Ya'nî su soğuk ve yaş olucudur. Ve suyun soğuk ve yaş olduğu su kendi tabî'atında iken ya-pışmakla bilinir. Bu takdîrce sunun [suyun] tabî'atı oldur ki dona akmaya, zîra tabî'atı soğukluktur. Ve soğukluğun muktezâsı donmaktır. Lâkin Hak Te'âlâ'nın hikmetinden güneş suyu eridicidir. Ve su cism-i basît olup şekli, cism-i küri şeklinde olduğunun muktezâsı oldur ki, su cümle yeri kaplaya. Lâkin ahvâl u evzâ' u ittisâlât-ı felekiyye sebepleri ile yerin etrâfının ba'zısı yüksek ve ba'zısı alçak ve çukur olmakla su bi't-tab' çukur ve alçak olan yerlere akıp yüksek olan yerler açılıp suyun içinde kalmadılar. Ve yüksek olan yerler açılıp suyun içinde kalmamak Allâhu Te'âlâ'nın hikmetinden ve rahmetindendir ki ol yüksek yerler hayevânların meskeni ve nebâtlar bitecek yer olup hayevânlar ol nebâtâtıdan gıdâlanırlar.

[Yedinci Matlab: Unsurların Kısımları]

Yedinci Matlab, bilgil ki unsurdan her birisi vâsitasız âhar unsura döner ve bir unsur vâsitasız âhar unsura dönmek ba'zı kimesnenin katında bununla [178a] olur ki zikr olunan iki unsur bir keyfiyyette müsterekler ola, su ile yer soğuk olmak keyfiyyetinde müsterek oldukları gibi. Eğerçi kim su ile yer yaş ve kuru olmak keyfiyyetlerde muhtelifler olup su yaş ve yer kuru oldularsa ve vâsita ile bir unsur âhar unsura dönmek bu tarikle olur ki iki unsur, iki keyfiyyetinde muhtelifler iken biri âhar unsura döne. Hevâ ıssılıkda ve yaşlılıkda yere muhâlif olup yer soğuk ve kuru, hevâ ıssı ve yaş olmakla muhtelifler iken yer hevâya dönmek gibi. Ve bu takdîr üzerine lâzım gelir, yer oda dönmek vâsitasız ola, zîrâ yer ile od yâbis olmak keyfiyyetinde müstereklerdir.

Eğerçi kim ıssı ve soğuk olmak keyfiyyetinde muhtelifler olup, od ıssı ve yer soğuk oldularsa bunun biriyle ki yer oda dönmek vâsita iledir diye ittifâk olunmuşdur. Pes münâsib bir unsur âhar unsura vâsitasız dönmek bu tarikle beyân olunmak gerektir ki vâsitasız bir unsur âhar unsura dönmek biri birine mücâvir olan iki unsurdan birisi âhar unsura döne. Hevâ yere ve yer suya ve su hevâya ve hevâ suya ve hevâ oda ve od hevâya dönmek gibi. Ve anâsırdan birisi âhar unsura dönmek câ'iz olduğunun sebebi anâsir üzerine kevn ü fesâd câ'iz olduğudur. Ya'nî anâsırdan her birisi için hâsıl olan sûret-i nev'îyye zâ'ile olup âhar sûret-i nev'îyye hâsıla olmak

câ'iz olduğudur. Ve kavm katında meşhûr oldur ki [178b] fesâd hâsıla olan sûret-i nev'îyyenin zâ'ile olmasına denile, kevn âhar sûret-i nev'îyyenin hâsıla olmasına denile. Ve ba'zı kimesnenin katında fesâd keyfiyyetin zâ'ile olmasına denilir. Kevn âhar keyfiyyetin hâsıla olmasına denilir. Ve su yere dönmesine misâl ba'zı kimesneden nakl olunduğu üzere Ezrincân nâhiyelerinde bir köyün çeşmesinin suyu mermer taşına döndüğü gibidir. Dahî Merâğa⁷³⁸ şehrinden Siyehgûh adlı bir köyün çeşmesinin suyu mermer taşına döndüğü gibidir. Ve bu suda evvelâ eczâ-i arziyye olup sonra eczâ-i araziyye sudan ayrılmakla eczâ-i araziyye taş olup su taşta dönmesinin câ'iz olmamasına, eğerçi kim ba'zı kimesne söylemiştir. Lâkin bu söz sahîh değildir. Zîrâ eğer suda eczâ-i araziyye olsa lâzım gelirdi ki su sırf ve sâf görünmeyip eczâ-i araziyye ki mikdârı taş olduğu mikdârdır, ol eczâ-i araziyye görüne. Bunun biriyle ki su sâfi görünür. Bundan anlanır ki suda mikdâr-ı taş eczâ-i araziyye olmayıp sudan dahi taşta dönmesi ola.

Ve yer suya dönmesine misâl ilm-i iksîre tâlib olanlar ba'zı suyun içinde muhkem hacrerleri koyup ve ol hacrerler su oldukları gibidir. Ve hevânın suya döndüğüne misâl, soğuk bir tas bir buzun üzerine kaplandıkdâ tasın etrâfında olan hevâ su olduğu gibidir. Su hevâyâ [179a] döndüğüne misâl od ile su kaynadıldıkda su buhâr olup hevâyâ döndüğü gibidir. Hevâ oda döndüğüne misâl, cemî' taraflar muhkem kapanıp içine yeni hevâ girmez iken muhkem üfürmekle demircilerin körüğü içinde olan hevâ oda döndüğü gibidir. Od hevâyâ döndüğüne misâl, yanan odun şu'lesi hevâyâ döndüğü gibidir. Zîrâ eğer şu'le hevâyâ dönme lâzım gelirdi ki od kendüye mülâkî olan şey'i yaka, bunun biriyle ki yakmaz. Bundan anlanır ki odun şu'lesi hevâyâ döne.

Ve anâsır-ı erba'aya âlem-i cismâniyyenin cüz'leri olduklarına göre erkân denilir. Ve mürekkebât ol anâsırdan mürekkeb olduklarına göre üstüksât⁷³⁹ denilir. Ve mürekkebât mezkûr anâsıra tahlîl olduklarına göre anâsır denilir. Tabakât-ı anâsır yedidir: A'lâsı tabaka-i nâriye-i sırfedir ki felek kamerin dibine mümâssdır. Ondan sonra eczâ-i hevâ'îyye-i hârre ile nâr-ı sırfdan mahlûte olan tabaka-i nâriyyedir. Ve şol kuyruklu yıldızlar ki görünür, bu tabakada mürtefi' olan duhânlardan hâsıl olur. Ondan sonra hevâ-i sırfdır ki yere ve suya mücâveretle soğuk olup bu tabakaya şu'ânın

738 Merâğa, günümüzde İran sınırları içinde bulunan önemli Ortaçağ şehirlerinden biridir.

739 Üstüksât (çoğ. Üstüksât): Cevher, mâdde, asıl.

eseri vâsıl olmaz. Ve meşhûr olan budur ki bulutlar ve ra'îdın ve şimşeklerin ve sâ'ikelerin menşei bu tabaka ola. Bu takdîrce lâzım gelir bu tabaka hevâ-i sırf olmaya. Ondan [179b] sonra eczâ-i mâ'îyye ile eczâ-i hevâ'îyyeden mahlûte olan tabaka-i buhâriyyedir. Ondan sonra eczâ-i araziyye ile eczâ-i mâ'îyyeden mahlûte olan tabaka-i ...dır⁷⁴⁰. Ondan sonra eczâ-i araziyye ile eczâ-i mâ'îyyeden mahlûte olan tabaka-i tîniyyedir. Ondan sonra tabaka-i araziyye-i sırfedir ki merkeze karîbdır. Ve su, yalnız tabaka add olunmadığına sebep su ile yer küre-i vâhide gibi olduğudur. Ve tabakât-i anâsırda akvâl-i muhtelif vardır ki zikr olunmasında kâ'ide olmadığı sebepten zikr olunmadığı zikr olunan ahvâl, basîte olan unsurların ahvâlidir.

[Sekizinci Matlab: Mürekkep Unsurlar]

Sekizinci Matlab; unsurlardan mürekkep olanların ahvâli beyânındadır. Bilgil ki mürekkeplerden olan ma'îdenle nebâtdan hayevândan her birisi için nice nev'ler vardır. Ve her nev' nice sınıfa ve her sınıf nice şahıslara müştemildir ki nev'lerden sınıflardan şahıslardan ikisi biri birine benzemeyip biri birine muhâliflerdir ve biri birine muhâlif olmak heyûlâ ile ve sûret-i cismiyye sebebiyle değildir. Zîrâ her birisinde heyûlâ ve sûret-i cismiyye vardır. Heyûlâda sûret-i cismiyyede müştereklerdir. Bunun muktezâsı oldur ki heyûlâ ile sûret-i cismiyyeden hâsıl olan ahvâlde biri birine muhâlif olmaya. Ve kendülerden hâric olup kendülerinden müfârik olan emr sebebiyle yine biri birine muhâlif olmak câ'iz değildir. Zîrâ zikr olunan emr-i hâricin [180a] cemî' şey'lere nisbeti berâberdir. Ve bunun muktezâsı oldur ki, biri birinin ihtilâfına sebep olmaya. Pes lâzım geldi ki zikr olunan ihtilâflara sebep mizâclarının ihtilâflarıyla ola. Mizâc keyfiyyet-i mütevassitaya denilir ki hevânın ıssılığı, odun ıssılığı gibi değildir. Soğukluğu yerin sunun soğukluğu gibi değildir. Ve kuruluğu yerin, odun kuruluğu gibi değildir. Yaşlılığı, sunun hevânın yaşlılığı gibi değildir. Ve bu makûle mizâc od ile su, hevâ, yer biri birine karışıp biri birinin keyfiyyetlerinde te'sîr edip biri birinin şiddetini gidermekle hâsıla olur. Ve biri birinin keyfiyyetlerinde te'sîr edip keyfiyyetlerinin şiddetlerini gideren sûret-i nev'îyyeleridir. Ve mezkûr anâsırdan mürekkep olan şey'in mekânı kemiyet ü keyfiyyet hasebiyle gâlib olan cüz'ün mekânı olur.

740 Yazma nüshada bu kelime yazılmamış, boş bırakılmıştır.

[Dokuzuncu Matlab: Cisimler Hâdistir]

Dokuzuncu Matlab, cisimler hâdis olduklarının beyânındadır. **Bilgi** ki aklen muhtemil olan dörttür: Birisi oldur ki cisimler sıfatlarıyla bile hâdisler ola. İkincisi oldur ki cisimler sıfatlarıyla bile kadîmler ola. Üçüncüsü oldur ki cisimlerin zâtları kadîm, sıfatları hâdiseler ola. Dördüncüsü oldur ki cisimlerin zâtları hâdis, sıfatları kadimeler ola. Dördüncü ihtimâl câ'iz olmadığı zâhirdir. Zîrâ sıfat mevsûfsuz bulunmaz. Ve cisimlerin kendi zât-ı cevherleri sıfât-ı araziyyeleri ile bile hâdis [180b] olmak mezheb-i hakdır ki Müslümanlar ve Yahûd ve Nasârâ ve Mecûsî bu mezheb-i hak üzere zâhib olmuşlardır. Ve hükemâdan Aristo'nun katında (dahi felâsife-i müte'ahirinden Aristo'ya tâbî olan Farâbî, İbn Sînâ gibi bunlar katında) cisimlerin zâtları, sıfatları ile bile kadîmlerdir. Ve Aristo'dan evvel gelen hükemânın katında cemî' cisimlerin zâtları kadîm ve sûret-i cismiyyeleri ile sûret-i nev'iyeleri ve sıfatları hâdislerdir. Ve Aristo ile tâbî'ini da'vâları üzerine söyledikleri söz budur ki cisim iki kısımdır; göklerdir, unsurlardır. Gökler hareket-i mahsûsa ile hareket etdiklerinden gökleri ve cüz'lerini göklerden hâric olan şey'lere nisbet etmekle yakın ve ırak ve mukâbil olmakdan hâsıla olan mu'ayyen vaz'lar ya'nî mu'ayyene olan hey'etler hâdiselerdir, yokdan var olmuşlardır. Zîrâ hükemânın katında her vaz'-ı mu'ayyenden evvel ilâ gayri'n-nihâye âhar vazı' vardır. Bundan lâzım geldi ki göklerin mahsûsa olan hareketlerinden hâsıla olan vazı'lar ve hey'etler hâdis olup yokdan var olmuşlar ola. Ve gökler kendülerin mâddeleriyle ve sûret-i cismiyyeleri ile ve sûret-i nev'iyeleri ile dahi kendülerden ayrılmayan şekiller ve mikdârlar ile kadîmlerdir. Ve harekât-ı müşahhasası, dahi harekât-ı müşahhasaya tâbî olan evzâ' ve müşahhasası hâdislerdir. Ve mutlak vazı'ları ile mutlak hareketleri kadîmlerdir ve mutlak vaz'la mutlak hareket hükemânın katında kadîmler oldukları, zîrâ gökler hükemânın katında dâima müteharrikler olup geçmiş zamânda aslâ sâkinler olmayıp gelecek zamânda yine aslâ sâkin olmazlar. Bundan [181a] lâzım gelir mutlak vaz' kadîmler ola. Ve anâsır mâddeleriyle ve bi'n-nev' sûret-i cismiyyeleri ile bi'l-cins sûret-i nev'iyeleri ile Aristo'nun katında yine sonradan var olmayıp ezelde bulunup kadîmelerdir ve sûret-i cismiyye bi'-şahs kadîm değildir. Ammâ anâsırın mâddeleri kadîme oldukları, zîrâ mâdde eğer hâdis olup yokdan var olmuş olsa, bunun biriyle ki hükemânın katında her hâdis bi'z-zamân olan şey'den evvel bir mâddesi bulunmak gerektir. Lâzım gelir hâdis olan mâd-

de için bir âhar mâdde ve âhar mâdde için ikinci âhar mâdde olup bu tarîkle her mâdde için bir âhar mâdde olup ilâ gayr-ı nihâye gide ve ilâ gayr-ı nihâye mâddeler bölünmek câ'iz değildir. Niteki umûr-ı gayr-ı mütenâhiyenin ma'iyyetle bölünmesi teselsül bahsinde ibtâl olunmuştur. Bundan lâzım geldi ki anâsırın mâddeleri kadîmeler ola. Ammâ anâsırın sûret-i cismiyyeleri kadîme oldukları, zîrâ mâdde sûret-i cismiyyeden ayrılmaz. Bundan lâzım geldi ki mâdde kadîme olacak sûret-i cismiyye dahi kadîme ola. Ve sûret-i cismiyye bi'n-nev' kadîme olduğu, zîrâ sûret-i cismiyyenin hakîkati bi'n-nev' birdir, ihtilâf sûret-i cismiyyenin hakîkatinden hâric ve mâddeye lâzime olan emrleriyle olur. Ve sûret-i cismiyye bi's-şahs kadîm olmadığı, zîrâ câ'izdir ki bi's-şahs bir olup muttasıl olan cismin ittisâli üzere infisâl ârız olup evvelki ittisâl yok olup iki âhar ittisaller hâdisler ola. **[181b]** Ammâ anâsırın sûret-i nev'iyeleri bi'l-cins kadîme oldukları, zîrâ mâdde sûret-i nev'iyelerin ba'zısından hâliye olmak eğerçi kim câ'izdir, lâkin sûret-i nev'iyelerden hâliye olması câ'iz olmayıp birisiyle bile olmak lâzımdır. Bundan lâzım geldi ki mâdde kadîme olacak sûret-i nev'iyeye bi'l-cins kadîme ola. Ve bi'l-cins kadîme olduğu, zîrâ mâdde ile bile olan sûret-i nev'iyeye sâ'ir sûretlere mâhiyyet-i nev'iyesinde müşârik olmayıp cinsinde müşârik olmuştur. Ol sebebdan bi'l-cins kadîme olunmasına hükm olunmuştur. Ve sûret-i nev'iyeye bi'n-nev' kadîme olmadığı, zîrâ câ'izdir ki ba'zı sûret-i nev'iyeye-i unsuriyye hâdis ola. Meselâ nev'-i nâr hâdis olup âhar unsurdan hâsıl olmak câ'iz olduğu gibi. Ve bunun üzerine kıyâsla suver-i nev'iyeye bi's-şahs kadîm olmak câ'iz olmadığı ma'lûm olur. Ve hükemâdan Aristo'dan evvel gelen Sokrat Bokrat, dahi bunların gayrısı cemî' cisimler gerekse gökler olsun yâ unsurlar olsun kendi zâtlarıyla kadîme ve sûret-i cismiyyeleri ile sûret-i nev'iyeleri dahi sâ'ir sıfatları hâdis olduklarında ittifâk etdiklerinden sonra hâdis olan sıfatlarıyla muttasıflar iken zâtları kadîme olan şey'ler ne şey'ler olduklarında ihtilâf edip, iki fırka olup bir fırkası kadîm olan zât cisim olmasına zâhib olmuşlardır. Âharkı fırka cisim olmamasına zâhib olmuşlardır. Ve cisimdir diyen fırka ol cisim ne cisim olduğunda ihtilâf edip Tales Matlî ol cisim su olmasına zâhib olup evvelâ yaradılan cisim su olup sonra ol sudan yer ve gök, dahi yer ile göğün ortasında bulunan cevherler yaradılmasına kâ'il olmuştur. Ve Tevrât'da **[182a]** yazılan budur ki Allâhu Te'âlâ evvelâ bir cevher yaratmış ola, dahi cevhere Allâhu Te'âlâ heybet nazarı ile bakmakla cevher eriyip su olup denizler hâsıl olup denizler hareket etmek sebebiyle denizlerin yüzü üzerinde köpük

zâhir olup ve denizlerden bir tütün yukarıya kalkıp, dahi denizlerin köpüğünden yer ve tütününden gök hâsıl olmuş ola. Ve ba'zı kimesne bu kavli böyle takrîr eyleyip der ki Tevrât'da görünen budur ki âlemin aslı cevher olmuş ola. Sonra Allâhu Te'âlâ heybetle bakmasıyla cevher eriyip su olup ve âlemin aslı su olup ve su kesîf münce mid olmakla yer olup ve sunun [suyun] latîfi hevâ ve hevânın latîfi od ve odun tütününden gök olmuş ola. Ve ba'zı kimesnenin katında âlemin aslı olan cisim yerdir. Ve yerin latîfi su ve sunun latîfi hevâ ve hevânın latîfi oddur. Ve ba'zı kimesnenin katında âlemin aslı olan cisim hevâdır. Zîrâ letâfetde kesâfetde vâsıta dır. Ve su ile yer hevânın kesîfinden ve od hevânın latîfinden hâsıldır. Ve ba'zı kimesnenin katında âlemin aslı olan cisim oddur. Ve odun kesîfinden hevâ ve hevânın kesîfinden su ve sunun kesîfinden yer hâsıl olmuşdur. Ve ba'zı kimesnenin katında âlemin aslı, cisimlerin her cinsinden eczâ-i sığâr-ı cismânîyye-i sulbedir ki meselâ ba'zı cüz'ler et tabî'atı üzerine ve ba'zısı [182b] buğdây ve ba'zısı arpa ve ba'zısı üzüm ve ba'zısı felek ya'nî gök tabî'atı üzerine bu tarikle tabî'atler üzerine bi'l-fi'l mevcûdlar Ve biri birinden mümtâz ve ayrı olup hareket edip bu eczâ-i müteferrika ne zamânın biri birine münâsib olan cüz'ler cemî' olup biri birine muttasıllar olsa cisim olup mahsûs olan eczânın ismiyle ol cisim tesmiye olunur. Ve bu kavî, kümûn ve burûze kâ'il olanların kavlidir ki mizâca ve şey'in keyfiyyetinin istihâlesine ya'nî bir hâlden bir âhar hâle dönmesine râzılar olmayıp meselâ su ısındıkda sunun keyfiyyeti bozulmayıp suda mukaddemâ eczâ-i nâriye olup su oda mülâkî olmakla eczâ-i nâriyye zâhire olmasına kâ'il olmuşlardır. Ve ashâb-ı neşf ü nüfûzun katında suda eczâ-i nâriyye olmayıp hâricden suya eczâ-i nâriyye neşf ü nüfûz etmesine zâhib olmuşlardır. Bu iki fırka mizâca münkirlerdir. Ve ba'zı kimesnenin katında âlemin cisim olmayıp cismin gayrıdır. Ve cisim olmamasına kâ'il olan fırka ihtilâf edip Mecûsî'den tenviye âlemin aslı nûr ile zulmet olmasına zâhib olup, nûr ile zulmet kadîmler olup âlem bu ikisinin mizaçlarından hâsıl olmasına kâ'il olmuşlardır. [183a]

Ve Mecûsî'den şey'in kadîm olmasına kâ'il olan Harnâniyyûn âlemin aslı nefis ile heyûlânın olmasına zâhib olup âlemin aslı nefis ile heyûlâdır. Ve nefsin kemâlât-ı hissiyyesi ve kemâlât-ı akliyyesinin hâsıla olması heyûlâya mevsûf olduğu sebebdan nefis heyûlâya ta'aşşuk ve ta'alluk etmek sebebiyle âlem yokdan var olduğuna kâ'il olmuşlardır. Ve ba'zı âlemin aslı vahdetlerdir ki mezkûr vahdetler esbâbdan birisiyle işâret-i hissiyye ile işâret olun-

masını kabûl edip vahdetler cem' olmakla noktalar bölünüp sonra noktalar cem' olmakla hatlara ve hatlar, satırlara ve satırlar cism-i ta'limîlere dönmesine kâ'il olmuşlardır. Ve bu âhar ki kavl, ba'zı kimesnenin dediği üzere Fisâgorus hakîmin kavlidir. Ve âhir ki kavl, rumûzlar olmaya muhtemeldir. Ve hakîm Câlînus'un [Galenos] mezhebi, âlem kadîm yâ hâdis olduğunda ve nefis-i nâtika dediğimiz mizaç mıdır Yâ mizâcın gayrı midir Ne şey' olduğunda tevakkuf edip maraz-ı mevtinde şâkirdlerinin ba'zısına âlemin hâdis yâ kadîm olduğunu ve nefis-i nâtika mizâç yâ mizâcın gayrı olduğunu bilmezem dedi diye hikâyet olunmuştur.

[Onuncu Matlab: Âlemin Yok Olmasının İmkânı]

Onuncu Matlab: Bilgil ki âlem yok olmak sahîhdir. Ve âlemin yok olması âlemin sonra bulunup kadîm olmaması üzerine mebnîdir. Ve şol kimesne ki âlemin kadîm olmasına, ya'nî geçmiş zamânda aslâ yok [183b] olmayıp dâima âlemin mevcûd olduğuna ka'il olmuşdur, ol kimesnenin katında âlemin yok olması câ'iz değildir. Ve şol kimesnenin âlem geçmiş zamânda yokdan var olduğuna kâ'il olmuşdur. Gelecek zamânda âlemin yok olmasına kâ'il olmuşdur ve âlemin yok olması câ'izdir denilir. Âlemin sonradan yok olması vâki olur mu yâ vâki' olmaz mı bunda ihtilâf edip ba'zısı vâki' olmasına zâhib olup, ba'zısı vâki' olmasında tevakkuf edip âlemin yok olmasına delâlet eden âyât-ı şerîfeyi te'vîl eylemişlerdir. Ve Kerrâmiyye katında âlemin yok olması câ'iz değildir. Bunların delilleri mevzi'lerinde zikr olunmuştur.

[On Birinci Matlab: Cisimler Bâkîdir]

On Birinci Matlab bilgil ki cisim biri birine zıd olan arazlardan hâlî olmasında ihtilâf vâki' olup mütekelliminden Eşâ'ira cismin mezkûr tarîk üzere hâlî olmasını câ'iz görmeyip Dehriyye'den ba'zısı ezelde hâlî olmasına, gelecekte hâlî olmamasına ka'il olmuşlardır. Ve Mu'tezile'den Sâlihiyye gelecek zamânda hâlî olmasına kâ'il olmuşlardır. Ve bâkî Mu'tezile'den Basriyyûndan ba'zısı ekvândan mâ-'adâ olan a'râzdan cismin hâlî olmasına kâ'il olmuşdur. Ve Mu'tezile-i Bağdâdiyye, ekvânın mâ-'adâsı olan cemî' a'râzdan hâlî olmasına kâ'il olmuşlardır.

[İkinci Fas: Cisim ve Cismani Olmayan Cevherler]

İkinci Fas mâddeden müfârık olanların ya'nî cism u cismânî olmayan cevherlerin beyânındadır. Ve bu fasılda yedi matlab vardır. [184a]

[Evvelki Matlab: Cisim Nevinden Olmayan Cevherler]

Evvelki matlab cism u cismânî olmayan cevherlerin kısımlarının beyânındadır. **Bilgil ki** hiss-i zâhir ile idrâk olunmayan cevherler bundan hâli değillerdir ki cisimlerde te'sîr edip cisimleri yaratırlar yâ cisimlerde te'sîr etmeyip cisimlerde tedbîr ve tasarruf ederler. Yâ aslâ cisimlerde te'sîr ve tedbîr ve tasarruf etmezler. Ve cisimlerde te'sîr eden cevherlere hükemânın katında ukûl denilir. Ve ehl-i şer' katında mele-i a'lâ denilir. Ve cisimlerde te'sîr etmeyip cisimleri müdebbir olan cevherler iki türlüdür. Birisi oldur ki mekân hasebiyle yüksek olan şey'leri tedbîr eder. Bu kısım cevherlere hükemânın katında "nüfûs-i felekiyye" denilir. Ve ehl-i şer' katında "gök ferîştehleri" denilir. Birisi oldur ki âlem-i anâsırı tedbîr ederler. Bunlara ehl-i şer' katında "melâ'ike-i arz" denilir. Ve âlem-i anâsırda tedbîr edenler odda, hevâda, suda, yerde, dahi bunlardan mürekkeb olanlarda tedbîr ederler yâ eşhâs-ı cüz'iycede tedbîr ederler ve odda, hevâda, suda, yerde, dahi bunlardan mürekkeb olanlarda tedbîr edenlere ehl-i şer' katında "yer ferîştehleri" denilir. Ve hükemâ katında "tab'-ı tâm" denilir. Ve eşhâs-ı cüz'iyeye tedbîr edenlere "nüfûs-i arziyye" denilir, insâna müte'allika olan "nüfûs-i nâtika" gibi.

Ve cisimlerde te'sîr u tedbîr etmeyen cevherler iki türlüdür. Birisi oldur ki ondan ancak hayr [184b] sâdır ola. Ve bu kısma melâ'ike-i küreviyyûn denilir. Melâ'ike-i küreviyyûn şol melâ'ikeye denilir ki Hak Te'âlâ'nın ululuğu denizlerine gark olup şu'leleri ancak Hak celle ve alânın cemâlini mülâhazada ola. Ve birisi oldur ki onlardan ancak yaramaz nesneler sâdır ola. Bu kısım cevherlere şeytânlar denilir. Birisi dahi oldur ki onlardan iyi ve yaramaz fi'iller sâdır olmağa müste'id olup kâh iyi ve kâh yaramaz fi'iller sâdır ola. Bu kısım cevherlere cin denilir. Ve ba'zı şârihler şerhlerinde takrîr edip hükemâdan ba'zının katında melâ'ike ile şeytânlar ve cin ervâh-ı beşeriyyeye mâhiyyet hasebiyle muhâliflerdir. Ve ba'zının katında melâ'ike ile şeytânlar ve cin bedenlerden ayrılan ervâh-ı beşeriyyenin kendileridir, gayrılar değildir. Lâkin ervâh-ı beşeriyye eğer bedenlerden ayrı olmayıp şerrîre olup iyi yaramaz işler ve yaramaz hulkler sâdır olmasına isti'dâdları olursa, bedenlerden ayrı oldukları takdîrce kendilere benzer yaramaz nüfûsun ta'alluk ettiği bedenlere ta'alluk edip, ol bedenlerden yaramaz işler sâdır olmasına, bedenlere yardım ederlerse ol ervâh-ı beşeriyyeye şeytânlar denilir. Ve eğer bedenlerden ayrı olmadıkları takdîrce iyi olup iyi işler sâdır

olmasına isti'dâdları olursa bedenlerden ayrı oldukları takdîrce kendilere benzer iyi nüfûsun ta'alluk etdikleri [185a] bedenlere ta'alluk edip ol bedenlerden iyi işler sâdır olmasına bedenler yardım ederlerse, ol ervâh-ı beşeriyyeye melekler denilir. Ve eğer bedenlerden ayrı oldukları takdîrce bedenlerden iyi ve yaramaz işler sâdır olmasına yardım ederlerse, ol ervâh-ı beşeriyyeye cin denilir.

Ve ba'zı Mu'tezile yine melekler ve şeytânlar ve cin mâhiyyetlerinde bir olup fi'illeri türlü türlü olmakla kendileri biri birinden mümtâz olup iyi işler işleyenlere melekler, yaramaz işleri işleyenlere şeytânlar, kâh yaramaz ve kâh iyi işler işleyenlere cin denilmesine kâ'il olmuşlardır. Ve ekser mütekellimînin katında melekler ile şeytânlar ve cin, latîf ya'nî rengi olmayıp şeffâfları olan cisimlerdir ki Hak celle ve 'alâ ba'zısını nûrdan ve ba'zısını yelden yaratıp ol cisimler türlü türlü şekillere girmeğe ve acâ'ib ve garâ'ib işler işlemeğe kâdirler ola.

[İkinci Matlab: Akıl]

İkinci Matlab, ukûl hükemânın katında melekler olup evvel yaradılmış olan akıl olduğunun beyânındadır.

Bilgil ki, hükemânın katında ukûl meleklerin ulularıdır ve evvel yaradılmıştır. Niteki Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri, ⁷⁴¹«اول ما خلق الله العقل» ya'nî «Allâhu Te'âlâ'nın yarattığı şey'lerin evveli akıldır.» diye buyurmuştur. Ve yaradılan şey'lerin evveli akıl olduğuna hükemânın zikr etdikleri delillerin kavîleri ikidir. Birisi oldur ki, gökleri yaratıcı Allâhu Te'âlâ değildir, zîrâ Allâhu Te'âlâ [185b] vâhid-i hakîkîdir. Ya'nî aslâ hîçbir tarikle kesreti yoktur. Ve vâhid-i hakîkî olan şey'den mürekkebe bilâ vâsıta sâdır olmak câ'iz değildir. Gökler ise mürekkeplerdir. Bundan lâzım geldi ki göklerin Allâhu Te'âlâ bilâ vâsıta, ya'nî bi'z-zât yaratıcıları olmaya. Ve vâhid-i hakîkîden mürekkebe sâdır olması câ'iz olmadığı, zîrâ vâhid-i hakîkîden eğer mürekkebe sâdır olursa lâzım gelir cüz'lerinden her birisi vâhid-i hakîkîden sâdır ola. Ve vâhid-i hakîkîden iki şey' sâdır olmak câ'iz değildir. Zîrâ vâhid-i hakîkîden iki bi'z-zât iki iki şey' sâdır olursa, lâzım gelir vâhid-i hakîkî farz ettiğimiz şey' vâhid-i hakîkî olmayıp ol şey'de kesret buluna. Zîrâ sâdır olan iki şey'den her birisine vâhid-i hakîkî farz ettiğimiz masdar olması

741 Benzer bir rivayet için bkz. Darekutnî, *Lisânü'l-Mizân*, (nşr. Abdulfettah Ebu Gudde), Mektebül-matbuati'l-İslâmî, 1423 ,VII, 572.

âhar şey'e masdar olmasının gayrıdır. Bundan lâzım geldi ki, vâhid-i hakîkî farz ettiğimiz şey'den iki şey' sâdır olduğu takdîrce vâhid-i hakîkî olmayıp kesret buluna. Ve vâhid-i hakîkî olan şey'de kesret bulunmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki gökleri bilâ vâsıta Allâhu Te'âlâ yaratıcı olmaya. Ve gökleri bi'z-zât bir âhar cisim yaratmak yine câ'iz değildir. Zîrâ gökleri eğer âhar cisim bi'z-zât yaratsa bundan hâli değildir ki ol yaradan cisim gökleri ihâta eyleye, yâ gökler ol yaradan cismi ihâta edeler. Ve yaradan âhar cisim eğer gökleri ihâta ederse lâzım [186a] gelir yaradan cismin varlığı göklerin varlıklarından önürdi ola. Zîrâ bu takdîr üzere yaradan cisim sebep ve gök-ler müsebbeb olur. Ve sebebin varlığı müsebbebin varlığından önürdi olur. Bundan lâzım gelir ki yaradan cismin varlığı göklerin varlığından önürdi olur. Bundan lâzım gelir ki, yaradan cismin varlığı göklerin varlığından önürdi ola. Bunun biriyle ki, göklerin varlıkları halânın ademine mukârenet-i zâtiyye olmağa mukârin olup halânın ademiyle göklerin varlıkları biri birinden ayrılmazlar. Bundan lâzım geldi ki halânın ademine mukârin olan göklerin varlıkları ki halânın ademine mukârinlerdir ol varlıklar mümkün olmakdan halânın ademi mümkün ola. Zîrâ eğer mümkün olmazsa lâzım gelir biri birinden ayrılmak câ'iz ola. Ve biri birinden ayrılmak câ'iz değildir, nitekim mevzi'de beyân olunmuştur. Bundan lâzım gelir ki, varlıkları mümkün olduğu gibi halânın ademî mümkün ola. Ve imkân ise vücûd ile adem taraflarına ya'nî varlık ve yokluk taraflarına nisbet olunur bir şey'dir. Bundan lâzım gelir ki, halânın ademi mümkün olduğu gibi, vücûdu yine kendi zâtında mümkün olup ve göklerin varlıklarıyla halâ bulunmağa mümteni' ola. Ve halânın kendi zâtında bulunması muhâldir, câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki yaradan cisim gökleri ihâta eylemek câ'iz olmaya. Ve eğer gökler kendilerini bi'z-zât yaratıcı cismi ihâta ederlerse, lâzım gelir şerîf ve iyi nesne olan şey'in vücûduna hasîs ve alçak olan şey' sebep ola. Zîrâ ihâta eden şey' illet olmasını akl-ı selîmi olan kimesne câ'iz görmez. Bundan lâzım geldi ki gökleri yaradan cismi gökleri ihâta [186b] eylemek câ'iz olmaya. Ve gökleri yaradan cisim gökleri ihâta eylemek ve gökleri kendilerini yaratan cismi ihâta eylemek câ'iz olmadıklarından lâzım geldi ki gökleri bi'z-zât bir âhar cisim yaratıcıları olmaya. Ve te'sîri cismin vücûdu üzerine mevkûf olan şey' yine gökleri bi'z-zât yaratmak câ'iz değildir. Zîrâ sözümüz yaratılan cisimlerden evvel yaratılan cismi bi'z-zât ne şey' yaratıcı olduğundadır. Pes eğer evvel yaratılan cismi yaratıcı şey'in yaratması üzerine mevkûf olup ol şey'in yaratmak fi'ili bulunmak cismin bu

lunması üzerine mevkûf olursa, lâzım gelir devr⁷⁴² buluna. Ve bu makûle devr bulunmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki gökleri yaratan mâd-deden mücerred ve te'sîrde âlât-i cismiyyeden müstağnî bir cevher ola. Ve bu makûle sıfatlar ile sıfatlanan cevher akıldır. Bundan lâzım geldi ki evvel yaratılan şey' akıl ola. Ve te'sîr-i cismin bulunması üzerine mevkûf olan şey' nefsdır. Dahi nefsin sıfatları ve arazlarıdır ki te'sîrleri bedeninin bulunması üzerine mevkûflardır ve araz bulunmasında cisme muhtâc olup ve cisim gökleri yaratmak câ'iz olmadığından arazın gökleri yaratmak câ'iz olma-sı evleviyyetle olduğu bilindiği sebebdan beyân olunmadı.

Ve yaratılan şey'lerden evvel yaratılan akıl olduğuna hükemânın ikinci delîli oldur ki evvel yaratılan **[187a]** şey' mümkündür. ya'nî kendi hadd-i zâtında bulunmak ve yok olmak kâbil olup kendinin bulunması ve yok olması kendisi iktizâ edici olmayıp bulunmasında âhar şey'e muhtâc olan şey'dir. Ve mümkün olan şey' yâ arazdır yâ cevherdir. Ve cevher olan şey', yâ cisimdir yâ nefsdır yâ akıldır. Ve arazdan, cisimden, nefsdan aslâ Allâhu Te'âlâ'nın evvel yarattığı şey' olmak câ'iz değildir. Araz Allâhu Te'âlâ'nın evvel yarattığı şey' olmak câ'iz olmadığı, zîrâ arâz cevher ile hâsıldır, bu-lunmasında cevhere muhtaçdır. Bundan lâzım geldi ki araz yaratılan şey'-lerden evvel yaratılmak câ'iz olmayıp cevher arazdan bulunmakda mukad-dem ola. Ve cisim evvel yaratılan şey' olmak câ'iz olmadığı, zîrâ cisim şol şey'e illet olur ki ol şey' için cisme göre bir mahsûs vaz'î ola. Ve cisim olmayan cevherler için vaz' yokdur. Bundan lâzım geldi ki cismin cisim ol-mayan cevherlerde te'sîri olmaya. Ve cisim ancak kendüye nisbetle mahsûs vaz'î olan şey'de te'sîr ettiği, zîrâ tecrîbe ve tettebbu' ile ma'lûm olan ol-dur ki kuvvet-i cismâniyye ki cisimler ol kuvvet sebebiyle te'sîr ederler. Ol kuvvetin eseri kuvvetin mahallî olan cismin mücâvirinde yâ mücâvirinin mücâvirinde te'sîr eyleye. Pes lâzım gelir cisimlere yakînrek olan şey'lerde cisimlerin te'sîrleri **[187b]** ziyâde ola. Ve ba'zı kimesne eğer böyle olma-saydı meşrikda olan od mağribde olan odunu yakardı. Ve yakmadığında bildin ki te'sîr kuvvet-i cismin te'sîrine şart zikr olunan emr olduğu demiş-dir. Ve cisim ancak bir mahsûs vaz'î olan şey'de te'sîr ettiği sebebdan cisim heyûlâda ve sûrette te'sîr etmek câ'iz olmaz. Zîrâ sûretsiz heyûlâ için bir

742 Devr: Bir şeyi dolaylı bir şekilde yine kendisiyle tarif ve ispat etme anlamında mantık ve felsefe terimi-dir. Mantıkta devir, "biri diğeriyle tanımlanabilen iki tarif, ispatı birbirine bağlı iki önerme ve birinin varlığı diğeriyle bağlantılı iki şart arasındaki ilişki" anlamlarına gelir. Devir bu ilimde genellikle bir tarif veya kıyas hatasını aksettiren terim olarak devr-i bâtil (fâsîd daire) şeklinde ve çoğunlukla teselsül kelimesiyle birlikte kullanılır. (Geniş bilgi için bkz. Metin Yurdağür, "Devr", *DİA*, 1994, 9: 230-231).

mahsûs vaz'î yoktur. Ve heyûlâsız sûret için te'ayyun yoktur ve sûret için te'ayyun olmamaktan lâzım gelir sûret için yine vaz' olmaya. Ve heyûlâ ile sûretten her birisi başka başka i'tibâr olundukları takdîrce her birisi için vaz' bulunmamaktan lâzım gelir cisim hîçbirisinde te'sîr eylemeye. Ve heyûlâ ile sûretten aslâ birisinde cisim te'sîr etmemekden lâzım gelir cisim cismde te'sîr eylemeye. Zîrâ mürekkebe te'sîr eden mürekkebin cüz'lerinde te'sîr etmek lâzımdır. Ve çünkü cüz'lerinde cismin te'sîri yoktur, lâzım gelir cismin yine te'sîri olmaya. Ve Allâhu Te'âlâ'dan evvel sâdır olan şey' yalnız heyûlâ yâ yalnız sûret olmak câ'iz olmadığı, zîrâ heyûlâ ile sûret biri birinden ayrılmazlar, nitekim beyân olunmuştur. Pes evvel sâdır olan şey', eğer yalnız heyûlâ yâ yalnız sûret olursa lâzım gelir biri birinden ayrılıp biri mukaddem ve âharkisi muahhar ola. Ve biri mukaddem âharkisi muahhar olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir heyûlâ ile sûretten aslâ birisi Allâhu Te'âlâ'dan evvel sâdır olan şey' olmaya. Ve bundan mâ-'adâ heyûlâ sûreti kabûl edicidir. Ve kâbil makbûl [188a] olan şey'e illet-i fâ'iliyye olmak ya'nî makbûl olan şey'i yaratmak câ'iz değildir, nitekim beyân olunmuştur. Pes evvel yaradılan şey', eğer heyûlâ olsa bunun biriyle ki evvel yaradılan şey' kendisinden mâ-'adâsına illet olur. Lâzım gelir heyûlâ sûretin illet-i fâ'iliyyesi ya'nî sûretin yaratıcısı ola. Ve heyûlâ sûreti kabûl edici iken sûreti yaratıcı olmak câ'iz değildir. Zîrâ eğer sûreti kabûl edici iken sûreti yaratıcı olsa lâzım gelir bir anda sûret heyûlâda bi'l-fi'il bulunup kuvvede kalmayıp ve kuvvede kalıp bi'l-fi'il bulunmaya. Ve bir anda bir şey' bi'l-fi'il bulunmak ve bi'l-fi'il bulunmamak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki evvel sâdır olan şey' heyûlâ olmaya. Ve evvel sâdır olan şey', yalnız sûret olmak câ'iz olmadığı zîrâ sûret müte'ayyine olmasını heyûlâdan istifâde eder. Bundan lâzım geldi ki heyûlâ sûretten sâdır olmaya. Zîrâ heyûlâ eğer sûretten sâdır olursa lâzım gelir, heyûlâ bulunmadın sûret müte'ayyine ola. Zîrâ bir şey' evvelâ kendisi bulunup müte'ayyin olmadın bir âhar şey'de te'sîr eylemez. Bunun biriyle ki sûret heyûlâ ile müte'ayyine olur. Bundan lâzım geldi ki Allâhu Te'âlâ'dan evvel sâdır olan şey' sûret olmaya. Ve Allâhu Te'âlâ'dan evvel sâdır olan şey' nefis olmadığı, zîrâ nefsin te'sîr etmesi cismin bulunması üzerine mevkûfdur. Bunun biriyle ki evvel sâdır olan şey' cemî' saîr mümkinâta illet olur. [188b] Pes evvel sâdır olan şey' eğer nefis olursa lâzım gelir nefis cisme illet olup nefsin cisimde te'sîr etmesi cismin bulunması üzerine mevkûf olup bir şey' bulunmakta kendinin zâtı bulunmak üzerine ya'nî cismin bulunması zât-ı cismin bulunması

üzerine mevkûf ola. Ve bir şey'in bulunması kendinin zâtı üzerine mevkûf olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki Allâhu Te'âlâ'dan evvel sâdır olan şey' nefis olmaya.

Ve mümkinâtdan bâkî kaldı akıl. Bundan lâzım geldi ki akıl evvel sâdır ola. Ve aklın Allâhu Te'âlâ'dan vücûdu vardır ve Allâhu Te'âlâ'ya nazar ile aklın bulunması vâcibdir. Ve aklın kendi zâtına göre bulunması ve bulunmaması mümkündür. Ve akl-ı evvel için bu makûle cihetler bulunmakla akl-ı evvel vâhid-i hakikî olmayıp müte'addid emrler akl-ı evvelden sâdır olmak câ'iz olup akl-ı evvelin bulunması cihetine göre akl-ı evvelden ikinci akıl ve Allâhu Te'âlâ'ya nazar ile akl-ı evvelin bulunması vâcib olması cihetine gör akl-ı evvelden evvelki gök ve akl-ı evvel kendi zâtına göre bulunması ve bulunmaması mümkün olması cihetine göre akl-ı evvelden göğün zâtı bulunmuştur. Ve ikinci akılda ve üçüncü akılda, dördüncü akılda, beşinci akılda, altıncı akılda, yedinci akılda, sekizinci akılda, dokuzuncu akılda, onuncu akılda her birisinde zikr olunan cihetler bulunup tertîb üzere ikinci akıldan üçüncü akıl ve ikinci felek ve ikinci felekin nefsi sâdır olup [189a] üçüncü akıldan dördüncü akıl ve üçüncü gök ve üçüncü göğün nefsi sâdır olup dördüncü akıldan beşinci akıl ve dördüncü göğün ve dördüncü göğün nefsi sâdır olup bu tertîb üzere onuncu akla varınca i'tibâr oluna. Ve onuncu akıldan akıl ve gök ve göğün nefsi sâdır olmaz. Bil ki anâsır ya'nî od, hevâ, su, yer, dahi od ile hevâdan, sudan, yerden mürekkeb olanlar sâdır olur. Ve onuncu akla hükemâ katında akl-ı fa'âl denilir. Ve ba'zı kimesne Peygamber *aleyhi's-selâm* hazretleri, «إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ فَقَالَ اللَّهُ لَهُ أَكْتُبْ فَقَالَ مَاذَا أَكْتُبُ فَقَالَ الْقَدَرُ مَا كَانَ وَمَا هُوَ كَائِنْ إِلَى الْأَبَدِ»⁷⁴³ Ya'nî "Allâhu Te'âlâ yarattığı şey'lerden evvel yarattığı kalemdir. Ve Allâhu Te'âlâ kalemi yarattığından sona kaleme hitâb edip, "Yâ kalem! Yaz." dedi. Kalem eyitdi ki "Yâ Rabbî ne yazayım?" Allâhu Te'âlâ dedi ki "Yâ kalem yaz ki geçmiş zamânda buluna şey'ler ve hâlâ ve gelecek zamânda ne şey' ki bulunucudur, mukadderdir buyurdıkları kalem benzer ki akıl ola." demiştir. Ve bu kalemden murâd, Nebi *aleyhi's-selâm* Hazretlerinin «أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ» kavliyle «أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ» kavli beyninde tevfiğ etmektir. Ve evvel sâdır olan cevhere akıl denildiğine sebep ol cevher kendi zâtını ve Allâhu Te'âlâ'yı bildiğidir. Ve kalem denildiğine sebep ol cevher ile maddûrâtın

743 Benzer bir rivayet için bkz: «إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ فَقَالَ اللَّهُ لَهُ أَكْتُبْ قَالَ رَبِّ وَمَاذَا أَكْتُبُ قَالَ أَكْتُبُ مَقَادِيرَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى تَقُومَ السَّاعَةُ يَا بَنِي إِدْرِيسَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مَنْ مَاتَ عَلَى غَيْرِ هَذَا فَلَيْسَ مِنِّي» (Ebu Davud, "Sünne", 16).

hakikatleri müntekîş olduğudur. Ve bu cevhere nûr yine denilir. Nitekim Hazret-i Peygamber *aleyhi's-selâm* «إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ نوري» ya'nî "Allâhu Te'âlâ yarattığı şey'lerden evvel yarattığı benim nurumdur." diye buyurmuşdur.⁷⁴⁴ [189b] Ve kaleme nûr denildiği kendi nefsinde zâhir ve sâ'ir bulunan şey'leri izhâr edici olduğudur. Ve Hazret-i Peygamberin *aleyhi's-selâm* zikir olunan kavlinin ma'nâsını idrâk eyleyen kimesne Hazret-i Peygamberin *aleyhi's-selâm*⁷⁴⁵ «كنت نبيا و آدم بين الماء والطين» ya'nî "Ben nebi oldum idim, hâl bu hâlki Hazret-i Âdem *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* su ile balçık beynindedir. Ya'nî Âdem *aleyhi's-selâm* dahi yaradılmadan ben peygamber oldum idi." diye buyurduklarının ma'nâsını idrâk eyler.

Levh ikinci akıldır. Ve zikir olunan on akılların ahvâlinden birisi oldur ki akıllar kadîmler olup sonradan mevcûd olmuşlar olmaya. Ve birisi oldur ki kendülere lâika olan cemî' kemâlâta câmi'ler ola. Birisi dahi oldur ki kendi zâtlarını ve sâ'ir külliyyâtı idrâk edip cüz'îyyâtı idrâk ediciler olmaya.

[Üçüncü Matlab: Feleklerin Nefisleri]

Üçüncü matlab, göğ e mensûb olup ve cism ü cismânî olmayan nefislerin isbâtındadır. Bilgil ki hareket üç türlüdür. Birisi oldur ki şey'in tabî'atının iktizâsıyla ola, bu harekete, hareket-i tabî'îye denilir. İkincisi oldur ki, cebr ile tabî'at iktizâ ettiği hareketin hilâfına hareket ola. Bu harekete hareket-i kasriyye denilir. Üçüncüsü oldur ki, şey'in irâdetiyle ya'nî kendisinin dilemesi ile ola. Bu harekete hareket-i irâdiyye denilir. Ve göklerin hareketleri göklerin kendilerin tabî'atlarının iktizâlarıyla değildir. Zîrâ tabî'atın iktizâsıyla olan hareket mülâ'ime olan [190a] hâleti taleb edip ve mülâime olmayan hâletten i'râz etmeye denilir. Ve hareket-i müstedîrede ya'nî dönmek tarîkiyle olan harekette mülâime olan hâleti taleb edip ve mülâime olmayan hâletten i'râz etmek ma'nâsı bulunmaz. Ve göklerin hareketleri, harekât-ı müstedîredir. ya'nî dönmek tarîkiyle olan hareketlerdir. Bundan lâzım geldi ki göklerin hareketleri hareket-i tabî'îye olmaya. Ve mülâime olan hâleti taleb edip mülâime olmayan hâletten i'râz ve ictinâb etmek ma'nâsı göklerin hareketlerinde bulunmadığı, zîrâ göklerin dönmek

744 Yazma nüshanın derkenarında bu rivayetle alakalı olarak şöyle bir bilgi notu mevcuttur: "وقال الزركشى: لا اصل له بهذا اللفظ ولكن في رواية الترمذى متى كنت نبيا قال آدم بين الروح والجسد في صحيح ابن حبان والحاكم." (Bkz. Hakim, *el-Müstedrek*, IV, 1575 (2/609)).

745 Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, (nşr. Abdurrahman b. Kasım), 1398, 18/125; Zerkeşi, *el-Lâ-lei'l-Mensûna*, Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1406, s.172; Sahâvî, *el-Ecvibetü'l-marziyye*, (nşr. Muhammed İbrahim), Riyad 1418, I, 166.

tarîkiyle olan hareketleri eğer tabî'atlerinin iktizâlarıyla olsa, lâzım gelir bi't-tab' matlûb olan şey' bi't-tab' mehrûbun-anh ya'nî bi't-tab' matlûb olmaya. Ve bi't-tab' matlûb olan şey' bi't-tab' matlûb olmamak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki göklerin hareketleri tabî'atlarının iktizâlarıyla olmaya. Ve göklerin hareketleri hareket-i kasriyye ile yine değildir. Zîrâ hareket-i kasriyye bulunmağa hareket-i tabî'iyyenin bulunması üzerine mevküfdur. Niteki hareket-i kasriyyenin beyân olunan ma'nâsından fehm olunur. Ve göklerin hareketleri hareket-i tabî'iyye olmadığından lâzım geldi ki hareket-i kasriyye yine olmaya. Ve göklerin hareketleri harekât-ı tabî'iyye ve harekât-ı kasriyye olmamakdan lâzım geldi ki harekât-ı irâdiyye ola. Zîrâ göklerin hareketleri sâbitedir. Ve hareket üç türlüdür. Pes iki tür-lüsü [190b] **ya'nî** hareket-i tabî'iyye ve hareket-i kasriyye bulunmamakdan lâzım geldi ki hareket-i irâdiyye buluna. Ve hareket-i irâdiyye elbette idrâki olan şey'den sâdır olmak lâzımdır. Bundan lâzım geldi ki gökler için kendilerini hareket etdirir idrâk sâhibi olan şey'lere ola. Ve bu idrâk sâhibi olan şey'ler ikiden hâli değildir; yâ mütehayyiledir ki idrâkleri âlet-i cismâniyye ile olup ancak cüz'iyâtı idrâk eylerler. Yâ âkiledir ki külliyyâtı idrâk ederler. Evvelki kısm olmak ya'nî mütehayyile olmak câ'iz değildir. Zîrâ aslâ ta'akkul olmayıp sırf tahayyüle bir nesak üzere harekât-ı dâime olan harekâtın bulunması tâbî' olmak mütesavver değildir. Zîrâ tahayyül kuvve-i cismâniyyedir, dâimâ olup gayr-ı mütenâhiyye olan ef'âl üzerine te'sîre kâdir olmadığından mâ-'adâ tahayyül muhtelif olur. Niteki bir kimesne mülâhaza eylese kendi nefsinde olan tahayyülün muhtelif olmasını anlar ve tahayyülün muhtelif olmasından lâzım gelir göklerin hareketleri yine dâimâ bir üslûb üzere olmayıp muhtelif olma. Bunun biriyle ki göklerin dâimâ hareketleri bir üslûb üzere olur. Bundan lâzım geldi ki gökleri hareket etdirir idrâk sahibi olan şey'ler âkile ola. Ve her âkil ise mücerred-dir, nitekim inşallâhu Te'âlâ beyân olunur. Bundan lâzım geldi ki gökleri hareket ettiren şey'ler cevâhir-i mücerrede-i âkile ola.

[Dördüncü Matlab: İnsan Nefisleri]

Dördüncü Matlab, nefs-i nâtika-i insâniyyenin [191a] mücerrede olmasının beyânındadır. **Bilgil ki**, nefs-i nâtika-i insâniyyenin mücerred olmasında zikr olunan delîl akıllardan birisi oldur ki âkil kâh nazar edip karalıkla aklığı idrâk eder. Pes âkil eğer cisim yâ cismânî ya'nî cisimde hulûl eyler bir şey' olursa lâzım gelir aklıkla karalıkla tasavvur ettiği takdîrce bir

cisimde karalıkla aklık cem' olup bir mahalde iki zıt cem' ola. Ve bir mahalde iki zıt cem' olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki âkil mücerred olup insânın nefs-i nâtıkası mücerrede ola. Ve bu delîlin cevâbı karalıkla aklığın sûret-i akliyyeleri biri birinin zıddı olduklarını kabûl etmemekle olur. Ve nefs-i nâtika-i insâniyyenin mücerrede olmasına delil-i naklîlerden birisi oldur ki Hak Te'âlâ Kelâm-ı Şerîf'inde, «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ»⁷⁴⁶ ya'nî “Şunlar ki Allâhu Te'âlâ'nın yolunda öldürülmüşlerdir. Onları elbette sen ölmüşlerdir diye zann eyleme. Belki onlar kendileri Rabbisi katında dirilerdir.” diye buyurmuşdur. Ve beden ise diri değildir. Bundan anlanır ki bedenin gayrı bir diri şey' ola. Ve ol diri olan şey' nefstir. Bunun cevâbı bu delîl nefisle bedeninin biri birine mugâyir oldukları üzerine ancak delâlet etdiğini kabûl edip nefsin [191b] mücerrede olduğu üzerine delâlet etdiğini kabûl etmemekle olur. Ve insânın nefs-i nâtıkası ki ben demekle ona işâret olunur ol nefs-i nâtikanın mücerrede olduğunu inkâr edenlerin mezhepleri çokdur. Lâkin meşhûr olan mezhepler yedidir:

[I] İbn Râvendî⁷⁴⁷ nefsin kalbde paralanmaz bir cüz' olmasına zâhib olmuştur.

[II] Ve Nazzâm⁷⁴⁸ nefsin, su yaprakda sirâyet etdiği gibi bedende sirâyet eder. Sulb ve latîf olan cisimlerdir ki evvel-i ömürden âhir-i ömre varınca ol cisimlere tebeddül ve tagayyür ârız olmayıp tebeddül ve tagayyür ârız olduğu cüz'ler sonradan munzam olan şey'ler olup ve ol cisimler bedende sirâyet etdiği zamânda beden diri olup bedenden ayrıldığı zamânda beden meyyit olmasına kâ'ildir.

[III] Ve ba'zı kimesnenin katında nefs dimağda bir kuvvete denilir ki ol kuvvet hiss ü hareketin mebd'e'idir.

[IV] Ve ba'zı kimesnenin katında nefs bir kuvvete denilir ki cemî' bedende olan hayâtın ve fî'illerin mebd'e'i olup ol kuvvet kalbde mütehakkik ola.

746 “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah'ın, lutuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır...” Âl-i İmrân, 3/169.

747 İbnü'r-Râvendî: Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî (ö. 301/913-14 [?]), mülhidge fikirleri yansıtan eserleri ve müfrit Şiîliğiyle tanınan kelâm âlimi ve filozoftur.

748 Nazzâm: Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' en-Nazzâm (ö. 231/845), Basra Mu'tezile ekolünün ileri gelen kelâmcılarından, Nazzâmîyye kolunun kurucusudur.

âhar halk yaratırız.” demiştir. Ve âhar halk yaratmaktan murâd nefis ifâza etmektir. Bundan anlanır ki “Nefs bedenden öbürü yokdan var olmamış ola, belki bedenden sonra nefis var olmuş ola.” demiştir.

Ve zikr olunan âyetle hadîsin nihâyet mertebede delâletleri zann ifâde etmektir, yakîn ifâde etmezler. Ve âyetin yakîn ifâde etmeyip zan ifâde ettiği, zîrâ câ’izdir ki Allâhu Te’âlâ’nın ﴿ثُمَّ أَنشَأْنَا﴾ kavlinde olan inşâdan murâd nefsi bedene müte’allik kılmak ma’nası ola. Bu takdîrce bedenden sonra nefsin ta’alluku yokdan var olmak lâzım gelir. Ve bedenden sonra ta’alluk yokdan var olmakdan zât-ı nefsin bedenden sonra yokdan var olması lâzım gelmez. Ve hadîs-i şerîfin yakîn ifâde etmediği, zîrâ hadîs haber-i vâhiddir, zikr olunan âyet ol hadîs-i şerîfe mu’ârizdir. Zîrâ âyet-i şerîfe kat’iyyü’l-metin zanniyyü’d-delâletdir.⁷⁵¹ [193a] Hadîs-i şerîf, zanniyyü’l-metin kat’iyyü’d-delâletdir. Pes âyet-i şerîfe ile hadîs-i şerîfden her birisi için bir vech ile âhardan rüchânı vardır. Ol sebebden biri birine mu’âriz olup hadîs-i şerîf yakîn ifâde eder.

[Altıncı Matlab: Nefsin Bedenle İlişkisi]

Altıncı matlab, nefis bedende hulûl eder mi, etmez mi bunun beyânındadır. **Bilgil ki**, hükemânın katında nefis bedende hulûl edip bedenine içine girmiş değildir ki tâ kim nefsin bedene ettiği ta’alluk karalık kendinin mahalline ettiği ta’alluk gibi yâ sûret-i cismiyeye kendinin mâddesine ve mahalline ettiği ta’alluk gibi ola. Dahi nefis bedene mücâvir değildir tâ ki nefsin bedene ettiği ta’alluk libâsın ve kaftânın kendini giyen kişiye ettiği ta’alluk gibi ola. Zîrâ buncılayın ta’alluk mâddî olan ya’nî hayyizde ve mekânda mütehayyiz ve mütemekkin olan şey’lerde mülâhaza olunur. Nefs ise hayyizde ve mekânda mütehayyiz ve mütemekkin değildir. Bundan lâzım geldi ki nefsin bedene ettiği ta’alluk zikr olunan ta’alluklar gibi olmaya. Hâsıl-ı kelâm budur ki karalık kendinin mahalline ta’alluku gâyetle kuvvet üzere olup mahal bozulup mahal yok oldukça karalık yok olduğu gibi nefsin bedene ettiği ta’alluk ol mertebede kuvvet üzere değildir. Tâ kim beden helâk ve yok oldukça nefis dahi helâk ve yok ola. Ve bir şey’ kendinin mücâviri ya’nî kurbinde olan şey’e ettiği ta’alluk gâyetle za’îf olup konşı olan şey’den ayrılmak istedikde [193b] âsânlıkla ayrıldığı gibi, nefsin bedene ettiği ta’alluk ol mertebede za’îf değildir ki, tâ ki bedenden müfâratat ya’nî ayrılmak dilediği zamânda ayrılması âsânlıkla ola. Belki

751 “Metni sâbit, delâleti zannîdir.”

nefsin bedene ta'alluku âşıkın ma'şûka ta'alluku gibidir. ya'nî nitekim âşık mâdem ki ma'şûkla musâhabet etmeye mümkün olur, ma'şûktan ayrılma-ya kâdir olmayıp ve musâhabete mümkün olmadığı takdîrce bi'z-zarûre ayrılır. Nefs dahi mâdemki bedene ta'alluk eylemek mümkün olur, bedenden ayrılmaya kâdir olmaz ve ta'alluk eylemek mümkün olmadığı takdîrce bi'z-zarûre ayrılır. Ve nefsin bedene ta'alluk etmesinin sebebi nefis ibtidâ yaratıldıkta aslâ kemâllerden bir kemâli olmayıp cemî' kemâllerden hâliye olup ve kemâlleri tahsîl eylemeye isti'dâdı ve kâbiliyeti olup kemâlleri tahsîl eylemeğe bedende olan âletlere, ya'nî uzuvlara ve uzuvlarda olan kuvvetlere muhtâc olup basara ya'nî göze teveccüh etdikte göz vâsıtasıyla görünen şey'leri idrâk edip ve işitmek kuvvetine teveccüh etdikte ol kuvvet vâsıtasıyla işitilen şey'leri nefis idrâk edip dahi bedende idrâka âlet vâsıta olan sâ'ir kuvvetlere teveccüh etdikte ol kuvvetler vâsıtasıyla nice mahsûs olan şey'leri idrâk edip mâbeynlerinde olan münâsebetleri ve mübâyenetleri te'akkul etmekle nefis için bedihî ve zâhir olan şey'ler hâsıl olup ol bedihî ve zâhir olan şey'lerin vâsıtasıyla [194a] nazara ve fikre muhtâc olan emrleri bilmeye isti'dâd hâsıl olduğudur ve bu idrâklerin her birisinde kemâl ve lezzet vardır. Ve nefis kendisi mekândan mücerrede ve latîfe olduğu ecilden evvelâ yenilen ta'âmın latîf cüz'lerinden hâsıl olan rûh-i hayevânîye ta'alluk eder ki ol rûh hayevân-ı kalbden kopucudur. Rûh-i hayevânî yenilen ta'âm ma'idede keylûs⁷⁵² olup ma'idede tamâm pişip cigerde keymus⁷⁵³ olup ol gıdâdan dört hılt ya'nî kan, balgam, sevdâ, safrâ hâsıl olup dahi kanın latîfi kalbin sol cânibine çekilip harâretle ıssı olup ol latîf kandan hâsıl olan latîf buhârdır. Ve nefis zikir olunan rûh-i hayevânî üzerine bir kuvvet ifâde eder ki ol kuvvete kuvvet-i hayevâniyye denilir. Ve bedenin cemî' cüz'lerinde rûh-i hayevânî sirâyet etmekle ol kuvvet-i hayevâniyye mezkûr cüz'lere sirâyet eder. Dahi beden her uzvunda nice kuvvetler hâsıl olur ki Allâhu Te'âlâ'nın izniyle ol kuvvetle zikir olunan uzvun fâidesi tamâm olur.

Ve beden üzerine feyz olunan kuvvet iki türlüdür; birisi idrâk eder ve birisi hareket etdirir. Ve idrâk eyleyen yine iki türlüdür; birisi zâhirdir ve birisi bâtındır. Zâhir olan kuvvet-i müdrîkeler beşdir; basardır, sem'dir, şemdir, zevkdir, lemsdir. Bâtın olan kuvvetler yine beşdir; hiss-i müşterekdir, hayâldir, [194b] vâhîmedir, hâfızadır, mütesarrifedir. Ve mezkûr zâhir

752 Keylûs: Hazmı kolay olan gıda.

753 Keymûs: Yiyecek ve içecek maddelerin midede hazmolunup erimesinden hâsıl olan bir sıvıdır ve kana karışır.

olan kuvvet-i müdrükelerin ma'nâları a'râz bahsinde mahsûsâtıdan mub-sirâtın ahvâli beyânında beyân olunmuştur.

Hiss-i müşterek bir kuvvete denilir ki zâhir olan kuvvetler ile idrâk olu-nan şey'ler ol kuvvetle bilinir. Hayâl hiss-i müşterekle idrâk olunan sûret-leri hıfz eden kuvvete denilir. Hayâl, hiss-i müşterekin hazînesi gibidir. Vâhime bir kuvvete denilir ki ma'ânî cüz'iyeye ya'nî meselâ bir kimesnenin adâveti ve sadâkati ol kuvvetle bilinir. Hâfıza, kuvvet-i vâhime idrâk ettiği ma'nâları hıfz eyleyen kuvvete denilir. Mütesarrife, bir kuvvete denilir ki hayâlde ve vehimde olan sûretleri kâh biri biri ile terkîb edip meselâ iki baş-lı bir insân kılıp ve kâh biri birinden ayırıp meselâ başı yok bir âdem kılar. Ve kuvvet-i mütesarrifeyi eğer akıl isti'mâl ederse ol kuvvet-i mütesarrifeye kuvvet-i müfekkire denilir. Ve eğer vehm isti'mâl ederse, ol kuvvet-i mü-tesarrifeye kuvvet-i mütehayyile denilir. Ve hareket ettirmeye dahli olan kuvvet iki türlüdür; kuvvet-i ihtiyâriyyedir, kuvvet-i tabî'yyedir. Kuvvet-i ihtiyâriyye dahi iki türlüdür; birisi kuvvet-i bâ'isedir ki eğer fa'îdeleri celb eylemeğe kindurursa kuvvet-i şehvâniyye denilir. Ve eğer zararları def edip galebe etmeye kindurursa kuvvet-i gadabiyye denilir. Ve birisi kuvvet-i fâ'iledir ki sinirleri çekip salıvermekle uzuvları hareket ettirir. Ve kuvvet-i tabî'yye iki türlüdür; birisi oldur ki Allâhu Te'âlâ şahsın ne zamâna [195a] değin bekâsını diledi ise ol zamâna değin şahsı hıfz eyleye. Birisi oldur ki zıkr olunan tarîk üzere şahsın nev'ini hıfz eyleye. Ve şahsı hıfz eyleyen iki kuvvettir; kuvvet-i gâziyedir, kuvvet-i nâmiyedir. Nev'i hıfz eden kuvvet yine iki kuvvettir; kuvvet-i müvellidedir, kuvvet-i musavviradır. Ve bu dört kuvvete âhar dört kuvvet hizmet eder ki onlara kuvvet-i câzibe, kuvvet-i hâzime, kuvvet-i mâsike, kuvvet-i dâfi'a denilir.

[Yedinci Matlab: Nefsin Bâkî Olması]

Yedinci matlab, beden harâb olduktan sonra nefsin bâkiye olmasının beyânındadır.

Bilgil ki, mütekelliminden ve hükemâdan muhakkikîn olanlardan be-den helâk olduktan sonra nefsin bâkiye olmasına ittifâk edip mütekellimîn beden helâk olmakla nefis yok olur, zîrâ nice âyetler ve hadisler vardır ki beden helâk olduktan sonra nefsin bâkiye olduğuna delâlet eder dediler. Ve hükemâ nefis bâkiye olup beden harâb olduktan sonra nefis bâkiyedir, zîrâ nefis mâddî değildir, mücerredir ve helâk olmak mâddînin hâlidir dediler.

[BEŞİNCİ BÖLÜM: ARAZLAR VE MAHİYETLERİ]

Üçüncü [Beşinci] bâb⁷⁵⁴ a'râzın ahvâlini bildirir. Ve bu bâbda beş fasl vardır. Ve her faslda nice matlab vardır.

[Birinci Fasl: Arazların Vasıfları]

Evvelki fasl cem' a'râza şâmil olan ahvâli beyân eder. Ve bu faslda iki matlab vardır.

[Birinci Matlab: Arazın Manası]

Evvelki matlab, arazın ma'nâsı beyânındadır. **Bilgil ki**, araz bizim katımızda şol mevcûda denilir ki kendi zâtıyla kâ'im olmayıp bi'z-zât mütehayyiz olan şey'le kâ'im ola. Ve Mu'tezile'nin katında araz şol şey'dir ki hâricde bulunduğ u takdîrce mütehayyiz ile kâ'im ola. Ve hükemânın katında araz şol mâhiyyete denilir ki hâricde bulunduğ u [195b] takdîrce mevzû'da buluna. Ya'nî kendüye mukavvim ve muhassıl olan mahalde buluna. Ve arazın nefsinde vücûdu arazın mevzû'da ki vücûdunun aynı değildir. Zîrâ araz kendi nefsinde bulundu ve ta'kîb zâtıyla akabince cisim ile kâ'im oldu demek sahîh olduğ undan gayrı şey'in kendi nefsinde sâbit olmasının imkânı ol şey'in âhar şey'e sâbit olmasının imkânına muğâyirdir. Bunlardan lâzım gelir arazın kendi nefsinde vücûdu arazın mevzû'daki vücûdunun gayrı ola. Ve ba'zı kimesne i'tirâz edip "Arazın vücûdu mevzû'daki vücûddur." denilir. Ve bunun muktezâsı oldur ki arazın nefsinde vücûdu mevzû'daki vücûdunun aynı olup gayrı olmaya denildiğ inin cevâbında "Arazın vücûdu mevzû'daki vücûddur denilmekten murâd arazın nefsinde olan vücûduyla arazın mevzû'da olan vücûdu beyninde işâret-i hissiyye ile temyiz olunmazlar demektir." diye denilmiştir.

[İkinci Matlab: Arazın Kısımları]

İkinci Matlab, arazın kısımlarını bildirir. **Bilgil ki**, mütekellimîn katında aksâm-ı araz yirmi birdir. Ve aksâmın tarîk-i zabtı oldur ki araz ya'nî şol şey' ki mütehayyiz olması âhar şey'in mütehayyiz olmasına tâbî'dir. Eğer âhar şey' ol şey'siz bulunmaya kâbil olmazsa ol şey'e kevn denilir. Kevn bir şey'in hayyizde hâsıl olmasına denilir. Ve kevn eğer yokluğ un fâsılasız

754 Yazma nüshada bu bab, üçüncü bab olarak yazılmıştır. Ancak müellifin giriş kısmında açıkladığı plana göre "Beşinci Bab" olması gerekir. Buna dayanarak bölüm başlığı "Beşinci Bölüm/ Bab" olarak gösterilmiştir.

akabince vâki' olursa ol kevn kevn-i evvel denilir. Ve eğer hayyizde husûl olduktan sonra gire, ol hayyizde kevn vâki' olursa ol ikinci [196a] kevn sükûn denilir. Ve eğer hayyizde husûl olduktan sonra âhar hayyizde ve mekânda kevn vâki' olursa ol ikinci kevn hareket denilir. Bu takdîr üzerine sükûn ikinci kevn olur. İkinci kevn evvelki kevn olduğu hayyizde olmak şartıyla ve hareket ikinci kevn olur. Ol ikinci kevn, evvelki kevn olduğu hayyizde olmayıp âhar hayyizde olmak şartıyla ve ba'zı kimesnenin katında sükûn bir mekânda iki ânda iki def'a hâsıl olmağa denilir. Ve hareket, iki mekânda iki ânda iki def'a hâsıl olmağa denilir. Ve eğer bi'z-zât mütehayyiz olan şey', araz dediğimiz şey'siz bölünmeğe kâbil olursa ol araz bölünmesinde yâ cevher-i vâhiden ziyâdeye muhtâc olur, yâ ziyâdeye muhtâc olmaz. Eğer cevher-i vâhiden ziyâdeye muhtâc olmazsa, ol araz beş hissin birisiyle idrâk olunan şey'lerden olur. Ve göz ile idrâk olunan renklerdir. Kulakla idrâk olunan avâzlardır. Dahi avâzlara tâbi'a olan hiddet siklet-i hafâ hâletleridir. Ve tatmakla idrâk olunan tizlik, acılık, tuzluluk, tatlılık, yağlılık, ekşilik ve dilin zâhirini bozmaklık, kekremlik, tatsızlık dahi bunlardan mürekkebe olan tatlardır. Burunla idrâk olunan kokulardır; gerek iyi kokular olsun yâ yaramaz kokular olsun. Ve yapışmakla idrâk olunan yeynilik, ağırlık ıssılık, soğukluk, yaşlık, kurulukdur. Ve araz dediğimiz şey' bulunmasında eğer bir cevherden ziyâdeye muhtâc olursa pes eğer ol araz [196b] bünyeye ya'nî hareket-i irâdiyye kâ'im olduğu cevâhir-i fertten mürekkebe olan bünyeye muhtâc olmazsa ol araza te'lîf denilir. Ve eğer araz bulunmasında mezkûr bünyeye muhtâc olup bünye dahi ol araza muhtâc olursa araza hayat denilir. Ve eğer araz bünyeye muhtâc olup bünye arazsız bulunmak kâbil olursa, pes araz bünyenin cemî' eczâsında bulunmak kâbil olursa araza âlem denilir. Ve eğer bünyenin cemî' eczâsında bulunmak kâbil olmazsa. Pes araz eğer uzuv kalbe mahsûs olmazsa ol araza kudret denilir. Ve eğer uzuv kalbe mahsûs olursa. Pes eğer bir şey' cezb etmeğe ihtiyâriyle meyl olursa araza irâdet denilir. Ve eğer bir şey'in husûlünden ihtiyâriyle inkıbâz ve dûrun olmak olursa araza kerâhet denilir. Ve eğer bi't-tab' bir şey'in bulunmasını tahsîle meyl olursa araza şehvet denilir. Ve eğer maktûr insân olmayıp cibillî bir şey'in bulunmasından devrin olmak olursa araza nefret denilir. Ve irâdetle şehvetin beyninde dahi kerâhetle nefretin beyninde böyle fark eden kimesneler irâdetle şehvetin beyninde dahi kerâhetle nefretin beyninde böyle fark olunduğu sebebdendir ki zahmetle meşakkatle olan tâ'atler ve ibâdetler ile tâ'at ve ibâdet eylemeğe kerîh gören kimesne kerîh gördüğün-

den ötürü muâhaze olunup mezkûr ibâdetler ile ibâdet eylemekden nefret eden [197a] kimesne nefret ettiği sebebdan muâhaze olunmayıp ma'siyetleri irâdet etmekle muâhaze olunup ma'siyetlere şehvet müte'allika olduğu sebebdan muâhaze olunmaz demişlerdir. Ve efâzıl-i mütehakkikînden nice kimesne irâdet ile şehvetin beyninde ve kerâhetle nefretin beyninde fark yokdur diye demişlerdir. Ve uzuvda mahsûs olan araz eğer zikr olunan iki meylin ve iki inkıbâzın gayrı olursa ikiden hâlî değildir. Yâ budur ki mevcûdâtta yâ ma'dûmâtta bir şey'in üzerine nefy ile yâ isbâtla hükm ola. Yâ nefy ile yâ isbâtla mevcûdâtdan yâ ma'dûmâtdan bir şey'in üzerine hükm eylemeğe taleb ola. Eğer zikr olunan hükme taleb olursa araza nazar denilir. Ve eğer mevcûdâtdan yâ ma'dûmâtdan bir şey'in üzerine nefy ile yâ isbâtla hükm olursa bu tarikle hükm ikiden hâlî değildir; yâ meczûm olur yâ meczûm olmaz. Eğer meczûm olursa, araza i'tikâd denilir. Ve eğer meczûm olmayıp hükemânın katında bir tarafını gâlib olursa, ol gâlib olan taraf-ı araza zan denilir. Ve mağlûb olan taraf-ı araz olmayıp ona vehm denilir. Ve zanda mağlûb olan taraf hâtıra gelmemek câ'izdir. Eğerçi kim ba'zı efâzılın kelâmında zanda mağlûb olan taraf hâtıra gelmek lâzım olduğu fehmi olunursa ve şekk nisbet-i hükmiyyenin iki tarafı olan nefy ile isbât beraber olup birisi râcih ve gâlib, birisi mercûh ve mağlûb olmayıp [197b] beyinlerinde olan tereddüde denilir. Ve vehmle şekk hükmden değildir. Zîrâ hükm ba'zı efâzılın takrîri üzerine nisbet-i hükmiyyede olan iki taraftan birisi nefsin rüchân ma'nâsına olan iz'ân ve kabûl etmesine denilir. Ve şekde ve vehmde bu iz'ân yokdur. Onun için hükmden değildir. Ve şekde mezkûr iz'ân olmadığı, zîrâ iki taraf beraberdir. Ve vehmde mezkûr iz'ân olmadığı, zîrâ iz'ân olunan taraf ekall-i mertebede âhar taraftan râcih olmak lâzımdır. Vehm ise taraf-ı mercûhdur. Vehm hükmden olmağa şekden dahi ba'idrekdir. Zîrâ şekde iki taraf beraber olmakla fi'l-cümle iki tarafın birisi kuvvet bulunmakla zan hâsil olup kuvvet bulunan tarafta rüchân bulunup hükmden olur. Ammâ vehmde mercûh olan taraf kuvvet bulup râcih olan tarafa kuvvette beraber olup ondan sonra dahi kuvvet ziyâde olmayınca hükmden olmaz. Bundan bilinen oldur ki, vehm hükmden olması şekden dahi ba'idrek ola. Ondandır mâ-adâ şekde iki taraf beraber iken şekde eğerçi kim hükm bulursa iki emrden hâlî değildir, yâ budur ki iki taraftan her birisi hükm ola. Bu takdîrce lâzım gelir ictimâ'-ı nakîzeyn buluna. Ve ictimâ'-ı nakîzeyn bâtıldır. Yâ budur ki bir taraf hükm ola. Bu takdîrce lâzım gelir tercîh bi-lâ müreccih buluna. Ve tercîh bi-lâ müreccih bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki şek ve vehm

hükümün kısımları olmaya. Ve iz'ândan murâd kâh nisbet-i hükmiyyede [198a] olan iki taraftan birisi kabûl edip taraf-ı hilâfını aslâ câ'iz görmemek ma'nâsı olur. Ve bu ma'nâ ile olan iz'ân ma'nâsı bu makâmda hükmden murâd olmak câ'iz değildir. Zîrâ bu makâmda hükmden murâd, eğer bu ma'nâ ile olan iz'ân ma'nâsı olsa lâzım gelir zan hükmden olmaya. Zîrâ zanda taraf-ı hilâfin bulunması fi'l-cümle câ'iz görünür. Ve iz'ân rüchân ma'nâsına geldiği kavmin kelâmından müstefâddır, nitekim mütebettî olan kişiye zâhirdir. Ve İmâm Fahrur-Râzî *aleyhi'r-rahme* vehmi, şekki hükmden i'tibâr eylemesi za'îfdir ve vech-i za'fî mevzî'inde beyân olunmuştur.

Ve hükemânın katında arazın ecnâsı dokuzdur. Kemdir, keyfdir, eyndir, metâdır, vaz'dır, izâfetdir, milkdir, fi'ildir, infî'âldir. Zîrâ bundan hâli değildir ki araz lizâtihi bulunmayı kabûl eyler yâ kabûl eylemez. Eğer lizâtihi kabûl eyleyse, ol araza kem denilir. Eğer lizâtihi bulunmağı kabûl eylemezse. Pes eğer ma'nâsı fehm olunmağa âharin ma'nâsı fehm olunması üzerine mevkûf olmazsa ol araza keyf denilir. Ve eğer âhar şey'in ma'nâsı fehm oluması üzerine mevkûf olursa ol araza nisbet denilir. Nisbet yedi kısımdır:

[I] Evvelkisi eyndir. Eyn cismin hayyizde hâsıl olmasıyla cisim için hâsıla olan hey'ete denilir.

[II] İkincisi metâdır. Metâ zamânda yâ zamânın tarafında ya'nî anda hâsıl olan şey'in husûlüne yâ husûlüne tâbî'a olan [198b] hey'ete denilir, savm-ı yevmde hâsıl olduğu gibi. Dahî hurûf-i âniyyeden bir anda hâsıla olan harf-i ta [ت] ve ta [ط] gibi.

[III] Üçüncüsü vaz'dır. Vaz' cismin eczâsının ba'zısı ba'zısına karîb ve ba'îd ve muhâzî olmakdan, dahî cismin cüz'leri cisimden hâric olan şey'lerle nisbet olunmakdan hâsıla olan hey'ete denilir. Cismin cüz'lerinin ba'zısı ba'zısına karîb ve ba'îd ve muhâzî olmakdan dahî ba'zısı göğ ve ba'zısı yere nisbet olunmakdan hâsıla olan hey'et gibi.

[IV] Dördüncüsü milkdir. Milk, bir şey' bir şey'i ihâta edip ol ihâta olunan şey'in intikâliyle ihâta eden şey'in intikâl etmekden ol ihâta olunan şey'e âriza olan hey'ete denilir. Gerek ihâta eden şey' emr-i tabîî olsun, hirreyi derisi ihâta edip kapladığı gibi. Yâ emr-i tabîî olmasın ve emr-i tabîî olmayan gerek cemî'an ihâta eylesin bir kimesneyi kaftân ihâta ettiği gibi. Yâ ba'zını ihâta eylesin yüzük ve dülbent ve iç evin bir kimesnenin bir mikdâr yerini ihâta ettiği gibi.

[v] Beşincisi izâfetdir. İzâfet şol nisbete denilir ki ol nisbetin fehm olunması âhar nisbetin fehm olunması üzerine ve âhar nisbetin fehm olunması ânın fehm olunması üzerine mevkûf ola. Ubuvvet nisbetinin fehm olunması būnuvvet nisbetinin fehm olunması üzerine ve būnuvvet nisbetinin fehm olunması ubuvvet nisbetinin fehm olunması üzerine mevkûf olduğu [199a] gibi.

[vi] Altıncısı fi'ildir ki, adem-i istikrârı üzerine delâlet etsin için “ان يفعل/ en yef'al” ta'bîri ile ta'bîr olunur, fi'ilden murâd te'sîrdir. Musahhin,⁷⁵⁵ musahhin olduğu zamanda musahhin için gayr-ı kârre olan teshîn te'sîri gibi.

[vii] Yedinci infi'âldir ki adem-i istikrârî ve teceddüdü üzerine delâlet etsin için “ان ينفع/ en yenfa' ile” ta'bîri ile ta'bîr olunur infi'âl teessüre yâ'nî eseri kabûl etmeye denilir. Mütesahhin mütesahhin olduğu zamanda mütesahhin için gayr-ı kârre olan tesahhun-i teessürî gibi.

Ve kem bulunmağı kabûl etmekden murâd biri birine mugâyir iki şey'in farz olunmasını kabûl etmektir. Ve bu kemın iki ma'nânın üzerine itlâk olunur: Birisi oldur ki âşikâre bulmaklık ola, gerek kesemekle olsun yâ ovatmakla olsun. Kem iki kısımdır: kemm-i muttasıldır, kemm-i munfasıldır. Kemm-i muttasıl oldur ki bi'l-fi'âl cüz'leri olmayıp farz ile cüz'leri olup ve farz olunan cüz'ler beyinde hadd-i müsterek ola. Yâ'nî bir haddi ola ki iki tarafın nihâyeti yâ iki tarafın bedâyeti yâ bir tarafın nihâyeti âhar tarafın bedâyeti ola. Ve kemm-i munfasıl oldur ki, eczâsı beyinde zikr olunan hadd-i müsterek gibi bir hadd-i müsterek olmaya, aded gibi. Meselâ önden altıncısına işâret eylese, altı dediğimiz adet altıncıda nihâyet bulur, bâkî olan dörde ibtidâ eylemek dilesen önün yedincisinden [199b] ibtidâ edersin altıncı adedden ibtidâ eylemezsin ki altıncı aded bir tarafa göre nihâyet âhar tarafa göre bidâyet vâki' ola. Bundan lâzım geldi ki kemm-i munfasılın eczâsı beyinde hadd-i müsterek vâki' olmaya. Kemm-i muttasıl iki kısımdır. Birisi oldur ki bulunmakda cüz'leri cem' ola. Birisi oldur ki bulunmakda cüz'leri cem' olmaya. Ve cüz'leri bulunmakda cem' olan kemm-i muttasıla misâl cism-i ta'lîmî⁷⁵⁶ sath-ı hatt gibi cism-i ta'lîm-i tabî'î ile kâ'im olan mikdâra denilir ki uzunlukda enlikde derinlikde bölünmeğı kabûl edicidir. Sath uzunlukda enlikde ancak bölün-

755 Musahhin: ısıtıcı.

756 Cism-i ta'lîmî, üç boyutun bir arada zihinde canlandırılmasından meydana gelen şey demektir.

meği kabûl edici mikdâra denilir. Hatt ancak uzunlukda bölünmeği kabûl eden mikdâra denilir. Ve uzunlukla enlikden derinlikden her birisine imtidâd ve bu'd denilip cümle uzunluğa enliğe derinliğe eb'âd-ı selâs denilir. Cism-i ta'lîmînin nihâyetine sath denilir. Sathın nihâyetine hatt denilir. Hattın nihâyetine nokta denilir ki, aslâ ne bi'l-fi'l ne farz ile hîçbir tarîkle bölünmeyi kabûl edici değildir. Ve bulunmakda cüz'leri cem' olmayan kemm-i muttasıla misâl zamân gibi zamânın cüz'leri olan onlardan birisi bulunup yok olmayınca âhar ân bulunmaz.

[Üçüncü Matlab: Arazın İspatı]

Üçüncü matlab, arazın isbâtındadır. Bilgil ki arazın vücûdunda ihtilâf vardır. İbn Keysân⁷⁵⁷ arazın vücûduna kâ'il olmayıp cümle âlem cevâhir olmasına kâ'il olmuştur. Bunun kavli üzere harâret ve burûdet ve levn ve dav' cümlesi cevâhir olur. Ve İbn Keysân-ı Esam'dan gayrı kimesneler ki arazın vücûduna [200a] kâ'il olmuşlardır ol kimesneler araz kendi nefsiyle kâ'im olmamasına ittîfâk etmişlerdir. Meğer ol şânları mu'teddün-bih olmayan az kimesne muhâlefet edip araz kendi nefsiyle kâ'im olmasına kâ'il olup irâdet-i araziyye bir mahal ile kâ'im olmamak tarîkiyle hâdis olup Allâhu Te'âlâ ol irâdet ile mürîd olmasını tecvîz eylemişlerdir.

[Dördüncü Matlab: Araz Bir Mahalden Diğerine Taşınmaz]

Dördüncü matlab: Bilgil ki araz bir mahalden âhar mahalle intikâl eylemek câ'iz değildir ve mütekelimîn katında intikâl eylemek câ'iz olmadığı, zîrâ intikâl bi'z-zât mütehayyiz olan şey'de tasavvur olunur. Ve araz bi'z-zât mütehayyiz değildir. Ol sebebdan bir mahalden âhar mahalle intikâl eylemez. Ve intikal, bi'z-zât mütehayyiz olan şey'in hâli olduğu, zîrâ intikâl bir şey'in bir hayyizde hâsıl olduğundan sonra âhar hayyizde⁷⁵⁸ hâsıl olmasına denilir. Ve bu ma'nâ ancak mütehayyiz bi'z-zâtta bulunur. Ve ba'zı efâzıl bu delîlin üzerine su'âl irâd edip intikâl zikr olunan ma'nâ ile cevherin bir mekândan âhar mekâna intikâl ettiğinin ma'nâsıdır ve arazın intikâli bu ma'nâ ile değildir. Belki arazın intikâlinin ma'nâsı araz bi'aynihî bir mahal

757 Esam, Ebû Bekir Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm (ö. 200/816), Basra Mu'tezilesi'ne bağlı tefsir, kelâm ve fıkıh âlimidir. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Esam, Ebû Bekir", *DİA*, 1995, 11: 353-355)

758 Hayyiz: Mutlak boşluk, cismın işgal ettiği farzedilen hacim, mekâna denilir. "Havz" kökünden türemiş bir isim olup "birbirine eklenmiş kısımlardan oluşan şey; mekân, boşluk" demektir. Kelamcılara göre söz konusu boşluk cismın işgal ettiği bir sath özelliği taşıyabileceği gibi cevher-i ferd misli de taşıyabilir. (bkz. Cürçânî, *et-Târîfât*, "el-hayyiz" md.)

ile kâ'im olduktan sonra âhar mahal ile kâ'im olmasına denilir. Ve bu ma'nâ ile intikâl arazda bulunmak makbûlümüz değil diye denmiştir. Ve hükemânın araz bir mahalden âhar mahalle intikâl itmek câ'iz olmadığı üzerine getürdükleri delîlin tasvîrinde araz-ı mu'ayyenin teşahhusu araz-ı mu'ayyenin [200b] kendisinin mâhiyyetinin iktizâsıyla değildir. Dahi kendinin lâzımlarının iktizâsıyla değildir. Zîrâ eğer kendisinin mâhiyyetinin yâ mâhiyyetine lâzım olanların iktizâsıyla olsa nev'-i araz şahsına münhasır olmak lâzım gelir. Zîrâ şey'in muktezâsı şey'den münfekk olmak câ'iz değildir. Pes lâzım gelir ki nev'-i araz şahsa münhasır ola ve nev'-i araz bir şahsa münhasır olmak bâtıldır, niteki müşâheddir. Pes lâzım geldi ki araz-ı mu'ayyenin teşahhusu araz-ı mu'ayyenin mâhiyyetinin dahi mâhiyyetine lâzım olan emrlerin iktizâsıyla olmaya. Ve araz-ı mu'ayyenin teşahhusu arazdan munfasıl olup araza mahal olmayıp ve arazda hulûl eylemeyen şey'in iktizâsıyla olmak gine câ'iz değildir. Zîrâ araz-ı mu'ayyenden munfasıl olan şey'in cemî' arazlara nisbeti berâberdir. Pes araz-ı mu'ayyenden munfasıl olan şey' zikr olunan araz-ı mu'ayyenin teşahhusuna illet olup âhar araz-ı mu'ayyenin teşahhusuna illet olmamak tercih-i bilâ müreccihdir. Ve tercih-i bilâ müreccih bâtıldır. Pes lâzım geldi ki araz-ı mu'ayyenin teşahhusuna illet araz-ı mu'ayyenden munfasıl olan şey' olmaya ve bundan lâzım geldi ki araz-ı mu'ayyenin teşahhusuna illet mahalli ola. Ve araz-ı mu'ayyenin teşahhusuna illet mahalli olmakdan lâzım geldi ki araz-ı mu'ayyen mahallinden âhar mahalle intikâl eylemek câ'iz olmayıp âhar mahalde hâsıl olan araz âhar şahs ola demişlerdir. Ve ba'zı efâzıl âharki şıkkı ihtiyâr [201a] edip araz-ı mu'ayyenin teşahhusuna illet araz-ı mu'ayyenden munfasıl olan şey' olmasına kâ'il olup ve munfasılın nisbeti cemî' araza berâber olması lâzım olduğunu men' edip bir araz-ı mu'ayyene nisbet-i hâssa olmasının câ'iz olmasını da'vâ itmiştir. Ve ba'zı kimesne arazın bir mahalden âhar mahalle intikâl etmediğine ve cehd-i tasvîrinde araz bi'z-zarûre mahalle muhtâcdır. Pes ikiden hâlî değildir; yâ budur ki araz-ı mu'ayyen mahall-i mu'ayyene muhtâc ola yâ mahall-i gayr-ı mu'ayyene muhtâc ola. Eğer mahall-i mu'ayyene olursa lâzım gelir araz mahalden ayrılmaya. Zîrâ arazın husûsiyyeti mahall-i mu'ayyene müt'e'allika olup bi'z-zât mahall-i mu'ayyeni iktizâ edicidir. Pes lâzım gelir araz-ı mu'ayyen mahall-i mu'ayyenden munfasıl olmayıp intikâl eylemeye. Ve eğer mahall-i gayr-ı mu'ayyene muhtâc olursa lâzım gelir araz mevcûd olmaya. Zîrâ araz-ı gayr-ı mu'ayyen olan şey' mevcûd değildir. Zîrâ her mevcûd-i hâricî kendi nefsinde müt'e'ayyindir. Ve mahall-i gayr-ı mu'ayyen

olduğu takdirce lâzım gelir mahall-i gayr-ı mu'ayyen mevcûd olmaya. Ve mahall-i gayr-ı mu'ayyen mevcûd olmadığı takdirce lâzım gelir mahal ile kâ'im olan araz dahi mevcûd olmaya. Zîrâ mevcûd, ma'dûm ile kâ'im olmaz. Ve araz mevcûd olmamak bâtıldır. Pes lâzım gelir araz-ı mu'ayyene mahall-i gayr-ı muayyene gine muhtâc olmaya. Ve bu takrîrden lâzım geldi ki araz bir mahalden âhar mahalle intikâl [201b] eylemek câ'iz olmaya demişlerdir. Ve bu delîle ba'zı efâzıl i'tirâz edip araz-ı mu'ayyen kâh mutlak mahalle muhtâc olur ya'nî mahallin müte'ayyin olması yâ müte'ayyin olmaması aslâ birisi şart i'tibâr olunmayıp mahal ancak kendi zâtı hasebiyle i'tibâr olunup bu tarikle mutlak mahalle araz muhtâc olur ve mutlak mahal mu'ayyen olan mahallerden e'ammıdır. Zîrâ mutlak her bir mu'ayyenin zımında bulunur. Pes lâzım gelir bu takdirce araz-ı mu'ayyen dahi müte'addid mahallerde bulunup araz bir mahalden âhar mahalle intikâl eylemek câ'iz ola demişdir. Ondan mâ'adâ mezkûr ba'zı efâzıl zikr edip arazın bir mahalden âhar mahalle intikâl eylemeğe câ'iz olmadığı üzerine zikr olunan delîl cisimde vâriddir ve bu delîl cismin bir hayyizden âhar hayyize intikâl etmesinin câ'iz olmamasını iktizâ eder. Bunun biri ile ki delîlin hükmü tehallûf edip cismin bir hayyizden âhar hayyize intikâl etmesi müşâheddir. Bundan lâzım geldi ki zikr olunan delîl bâtıl ola demişdir. Ve zikr olunan delîl cisimde vârid olduğu, zîrâ mümkündür dinilmek mütehayyiz olmasında elbette yâ hayyiz mu'ayyene muhtâc olur yâ hayyiz gayr-ı mu'ayyene muhtâc olur. Hayyiz gayr-ı mu'ayyene muhtâc olmak bâtıldır. Zîrâ hayyiz-i gayr-ı mu'ayyen mevcûd değildir. Pes lâzım gelir [202a] cisim dahi mevcûd olmaya ve cisim mevcûd olmamak bâtıldır, nitekim müşâheddir. Pes lâzım geldi ki cisim hayyiz-i gayr-ı mu'ayyene muhtâc olmayıp hayyiz-i mu'ayyene muhtâc ola. Ve bundan lâzım geldi ki cisim hayyiz-i mu'ayyenden âhar hayyize intikâl eylemek câ'iz olmaya. Ve bu delîl cisimde vârid iken hükmü cisimde bulunmakdan lâzım geldi ki zikr olunan delîl sahîh olmaya. Ve oddan ısıklık ve almadan koku zâhirâ, eğerçi kim arazlar iken bir mahalden âhar mahalle intikâl ederler görünür, lâkin hakikatde intikâl etmeyip oda ve almaya mücâvir olanlara oda mücâvir ve almaya mücâvir olmak sebebiyle bizim katımızda âdet hasebiyle Hak Te'âlâ evvelki mahalde hâsıl olanın mislini ikinci mahal olan mücâvirlerde yaratmakla olmuştur. Ve hükemânın katında mücâveret sebebiyle mücâvir olan şey'lerde ısıklıkla ve kokulukla muttasıf olmasına isti'dâd gelir. Dahi akl-ı fa'âl vüçûb tarikiyle evvelki mahalde olan ısılgın ve kokunun misillerini ikinci mahal olan mücâvirlerde icâd itmekle hâsıl olmuştur.

[Beşinci Matlab: Araz Arazla Kâ'im Olmaz]

Beşinci matlab, arazın arazla kâ'im olması câ'iz olmadığıнын beyânındadır. Bilgil ki ekser ukalâ katında arazın arazla kâ'im olması câ'iz değildir. Felâsife katında câ'izdir. Ve ekser ukalânın getürdükleri delillerinden birisinin tasvîrinde bir şey' âhar şey' ile kâ'im olmasının ma'nâsı şey' mütehayyiz olmasında âhar şey'in mütehayyiz olmasına tâbî' olmağıdır. [202b] Ve bir şey'in mütehayyiz olması âhar şey'in mütehayyiz olmasına metbû' olmak ol vaktin tasavvur olunur ki ol metbû' bi'z-zât mütehayyiz olup bi't-tab' mütehayyiz olmaya. Zîrâ mütehayyiz bi't-tab' olan şey' âhar şey'in mütehayyiz olmasına metbû' olmak aksi olmaklıktan ya'nî mütehayyiz olmaklıkta tâbî' farz ettiğimiz şey' mütehayyiz olmaklıkta metbû' olup ve metbû' tâbî' olmakdan evlâ değildir. Pes eğer bi't-tab' mütehayyiz olan şey'in mütehayyiz olması âhar şey'in mütehayyiz olmasına metbû' kılınırsa tercih bi-lâ müreccih lâzım gelir ve tercih bi-lâ müreccih câ'iz değildir, bâtıldır. Pes lâzım geldi ki mütehayyiz bi't-tab' olan şey' bir âhar şey'in mütehayyiz olmasına metbû' olmak câ'iz olmayıp mütehayyiz bi't-tab' olan şey'e metbû' olan şey' mütehayyiz bi'z-zât ola. Araz ise mütehayyiz bi'z-zât olmak câ'iz değildir Zîrâ araz tehayyüzünde cevherin tehayyüzüne tâbî'dir. Bundan lâzım geldi ki araz arazla kâ'im olması câ'iz olmaya demişlerdir. Ve bu delile ba'zı efâzıl cevâb verip bir şey' âhar şey'le kâ'im olmaklıktan murâd mütehayyiz olmasında âhar şey'in mütehayyiz olmasına tâbî' olmaklık ma'nâsı değildir. Belki murâd ol iki şey'in beyinde bir tarikle ihtisâs olmağıdır ki birisi sıfat, âharkisi mevsûf olmağı sâlih ola. Bu takdîrce araz arazla kâ'im olsun demişdir. [203a]

Ve felâsife arazın arazla kâ'im olmasını câ'iz gördüklerine delillerinin tasvîrinde sür'atle butu' a'râzdandır. Bunun biriyle a'râzdan olan hareketle kâ'imler olup (حركة سريعة / hareke serî'a, hareke batî'e) deyû sür'at ile butu' ile hareket sıfatlanıp cisim sıfatlanmaz. Bundan lâzım gelir arazın arazla kâ'im olması câ'iz ola demişlerdir. Ve ba'zı efâzıl bu delile cevâb verip bu delil bizim mezhebimizde sahîh değildir. Dahi felâsifenin kendilerin mezhepleri üzerine sahîh değildir. Ammâ bizim mezhebimizde sahîh olmadığı, zîrâ sür'atle butu' bizim mezhebimizde a'râzdan olup hareket için sâbit değillerdir. Belki sür'atle butu' hareket beyinde sekenâtın kilette kesretle olmasından hâsıllardır. Butu'un hâsılı bir mesâfeyi cisim kat' ettiği

zamânda cisim sekenât-ı kesîra ile sâkin olup sür'atın hâsılı bir mesâfeyi cisim kat' ettiği zamânda cisim sekenât-ı kalîle ile sâkin olur, demek olur. Ve sür'atle butu' bu ma'nâ ile müteharrik olan cismin sıfâtından olur. Ve bundan lâzım gelir arazın arazla kâ'im olmasını butu' ve sür'atın hareketle kâ'imler olması ile istidlâl sahîh olmaya. Ammâ kendilerin mezhepleri üzerine bu delîl sahîh olmadığı, zîrâ sür'atle butu' ile mütefâvite olan harekâtın tabakaları ve mertebeleri câ'izdir ki envâ'-i muhtelifetü'l-hakâ'ik [203b] ola. Ve envâ'-i muhtelifetü'l-hakâ'ikden mevcûd olan ancak mezkûr envâ'dan bu nev' olan hareket-i mahsûsa ola. Ve sür'atle butu' harekete ârız olup mevcûd olmaya. Belki muhtelifetü'l-hakâ'ik olan hareketler tasavvur olunup ba'zısını ba'zısına nisbet etmekden hareketler için zihinde sür'at ve butu' hâsıl olup sür'atle butu' umûr-ı nisbiyyeden olup hâricde mevcûdolar olmayıp umûr-ı i'tibâriyyeden olup harekete sıfatlar vâkî' ola. Bu takdîrce lâzım gelir kendilerin mezhepleri üzerine gine delîlleri sahîh olmaya. Ve a'râzın umûr-ı i'tibâriyye ile sıfatlanmasının cevâzında nizâ' yokdur. Nizâ' umûr-ı mevcûde ile sıfatlanmasının cevâzındadır, diye demişdir.

[Altıncı Matlab: Araz İki Zamanda Bâkî Olmaz]

Altıncı matlab, araz iki zamânda bâkî olmadığıнын beyânındadır. Bilgil ki a'râzın bâkiye olmasında ihtilâf vardır. Şeyh Eş'arî'nin⁷⁵⁹ ve Şeyh Eş'arî'ye ittibâ' edenlerin katında iki zamânda götürü araz bâkî değildir. Ve felâsife ile cumhûr-ı Mu'tezile'nin katında ezmineden, harekâtdan, asvâtdan gayrı a'râz iki zamânda bâkîdir ve Ebû Alî Cübbâ'î⁷⁶⁰ ile oğlu, dahi Ebü'l-Hüzeyl⁷⁶¹ a'râzdan elvânın, tu'ûmun, revâyihiin bâkiye olmasına ve ulûmun, irâdetin, asvâtın, envâ'-ı kelâmın bâkiye olmasına zâhib olmuşlardır. Ve hareketin sükûnun bekâlarında Mu'tezile için hilâf vardır. Ve Şeyh Eş'arî ile kendiye tâbî' olanlar götürü arazın iki zamânda bâkî olmaması üzerine [204a] getirdikleri delîlin tasvîrinde mümkinini mü'essire muhtâc kılan şey' mümkinin imkânı değildir, belki mümkinin hâdis olmasıdır. Pes araz eğer iki zamânda bâkî olsa lâzım gelir ikinci zamânda hudûs yok ola ve ikinci zamânda hudûs yok olmakdan lâzım gelir arazın ihtiyâcı yok

759 Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî (ö. 324/935-36) Eş'ariyye mezhebinin kurucusu ve önde gelen kelim âlimidir (Hakkında geniş bilgi için bkz. İrfan Abdülhamid "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *DİA*, 11/ 444-447).

760 Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî (ö. 303/916) Basra Mu'tezilesi reislerinden, kelâm, tefsîr ve fıkıh âlimidir.

761 Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Abdî el-Basrî (ö. 235/849-50 [?]), Mu'tezile ekolünün önemli bir kelimcisi olup Basra ekolünün kurucusudur.

olup Allâhu Te‘âlâ’nın yokluğu arazın vücûduna zararı olmaya. Ve Allâhu Te‘âlâ’nın yokluğu arazın vücûduna zararı olmamak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki götürü araz iki zamânda bâkî olması câ’iz olmaya demişlerdir. Ve bu kavllerinden bunlara âlem iki zamânda yâ dahi ziyâde zamânda bâkî olduğu hâlde âlem sâni‘den müstağnî olup hâşâ Allâhu Te‘âlâ’nın yokluğu âlemin vücûduna zararı olmayıp bu makûle bir mahzûr lâzım gelmeğın bunlar tedârük eden cevherin bekâsına şart arazdır ve araz müteceddid olup dâ’imâ mü’essire muhtâcdır. Pes bundan lâzım geldi ki cevher dahi bekâsı hâlinde bekâsının şartı olan şey’ mü’essire muhtâc olmak vâsıtasıyla dâ’imâ mü’essire muhtâc ola deyû beyân etdiler.

Ve araz iki zamânda bâkî olmamak hususunda kudemâ-i Mu‘tezile’den Nazzâm’la⁷⁶² Ka‘bî⁷⁶³ Şeyh Eş‘arî’ye muvâfakat eylemişlerdir.⁷⁶⁴ Ve şeyhin delillerinden birisinin tasvîrinde araz eğer bâkî olsa ya’nî bekâ ile sıfatlansa bunun biriyle ki bekâ arazdır lâzım gelir araz arazla kâ’im ola ve araz arazla kâ’im olmak bâtıldır. Pes lâzım geldi ki araz bâkî olmaya denilmiştir ve ba‘zı efâzıl bu delîlin cevâbında bekâ araz olduğunu kabûl [204b] etmeyip emr-i i‘tibârî olmak câ’izdir diye zikr etmiştir. Ve felâsifenin ve cumhûr-ı Mu‘tezile’nin araz bâkî olduğunun delillerinden birisinin tasvîrinde biz elvânın bekâsını müşâhede ederiz ve elvânın bekâsını inkâr bedîhiyyâtı inkâr olur, dedikleridir. Bunun cevâbında ba‘zı efâzıl elvânın bekâsı müşâhede olunmaz, zîrâ câ’izdir ki müşâhede olan emr müstemirr olmayıp müşâhede olunan emsâl-i mütevâride ola demiştir. Ve felâsife ile cumhûr-ı Mu‘tezile’nin ikinci delîllerinin tasvîrinde a‘râz bâkiye olmayıp müteceddidetü’l-emsâl olmak eğer câ’iz olursa ecsâm dahi bâkiye olmayıp müteceddidetü’l-emsâl olması câ’iz olsun. Zîrâ a‘râzın müteceddidetü’l-emsâl olup ecsâmın müteceddidetü’l-emsâl olmamasına bir illet yokdur. Ve ecsâm bâkiye olmayıp müteceddidetü’l-emsâl olması câ’iz olmasından lâzım gelir ecsâmın bâkiye olmasına cezm olunmaya. Bunun biriyle ki ecsâm bi’l-itîfâk bâkîyedir. Bundan lâzım geldi ki a‘râz bâkiye ola demişlerdir. Ve bu delîlin cevâbında ba‘zı efâzıl ecsâmı a‘râza kıyâs etmek mâbeynlerinde il-

762 Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hânî’ en-Nazzâm (ö. 231/845), Basra Mu‘tezile ekolünün ileri gelen kelâmcılarından, Nazzâmiyye kolunun kurucusudur.

763 Ebü’l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ‘bî (ö. 319/931), Mu‘tezile âlimlerinden olup, Kâ‘biyye fırkasının reisidir.

764 Bu cümlede problem vardır. Zira Nazzâm ö. 231/845 tarihinde vefat etmiştir. Halbuki İmâm Eş‘arî 324 yılında vefat etmiştir. Bu durumda Nazzâm’ın Eş‘arî’ye muvafakat etmesi söz konusu olamaz (Naşir)

let-i müstereke bulunmadın kıyâsdır. Ve makîsun-aleyh ile makîs beyninde illet-i câmi'a ve illet-i müstereke bulunmadın kıyâs eylemek sahîh değildir. Bundan lâzım geldi ki ecsâmı a'râza kıyâs eylemek sahîh olmaya demişdir. Dahi biz ecsâmın istimrârını müşâhede ederiz diye bununla ecsâmın bâkiye olduğu üzerine hüküm itmezüz ki a'râzla ecsâm beyninde [205a] illet-i câmi'a ve illet-i müstereke olmak lâzım ola. Belki bizim ecsâmın bekâsına hüküm ettiğimiz zarûret-i akliyye ile olur, demişdir.

[Yedinci Matlab: Araz, İki Mahalde Kaim Olmaz]

Yedinci matlab, vâhid biş-şahs olan araz iki mahal ile kâ'im olmak câ'iz olmadığıнын beyânındadır. **Bilgi ki** araz-ı vâhid biş-şahs iki mahal ile kâ'im olmaz. Ve kâ'im olmadığı bedâhetle ma'lûmdur. Cism-i vâhid biş-şahs iki hayyizde bir ânda hâsıl olmadığı bedâhetle ma'lûm olduğu gibi ve izâfâtın ya'nî umûr-ı nisbiyyenin vücûduna kâ'il olan kudemâ-i felâsife eğerçi kim iki mahal ile umûr-ı nisbiyyeden olan arazın kâ'im olmasına zâhib olmuşlardır civâr u kurb u uhuvvet gibi. Lâkin hakikatde araz-ı vâhid biş-şahs iki mahal ile kâ'im değildir. Belki her birisinde bulunan araz biş-şahs âhar mahalde bulunan arazın gayrıdır ve mâhiyyetde müttehiddir. Ve Ebû Hâşim⁷⁶⁵ katında te'lîf araz olup iki cevher ile kâ'imdir. Ve iki cevher ile kâ'im olmakdan murâd bu ma'nâ iledir ki müte'ellifin iki cüz'lerinden her birisiyle ma'iyyetle kâ'im ola. Ve iki cevherin mecmû' *min haysu hüve* mecmû'ı ile kâ'im olur demek değildir murâd, zîrâ eğer murâd iki cevherin mecmû' *min haysu hüve* mecmû'ı ile kâ'im olur demek olsa lâzım gelir te'lîfin mahalli bir ola. Bunun biriyle ki Ebû Hâşim te'lîfin iki mahal ile kâ'im olmasına zâhib olmuşdur. Bundan lâzım geldi ki murâd iki cevherin mecmû' *min haysu* [205b] hüve mecmû'ı ile kâ'im olur demek olmayıp iki cevherin her birisiyle ma'iyyetle kâ'im olur demek murâd ola.

[İkinci Fasl: Nicelik]

İkinci fasl, "kemm"nin ahvâli beyânındadır. Ve bu faslda altı matlab vardır.

[Birinci Matlab: Niceliğin Özellikleri]

Evvelki matlab, kemmin havâssı beyânındadır. **Bilgi ki**, kemm için üç hâssa vardır.

765 Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi (ö. 321/933) Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin büyük imâmlarından biridir.

[1] Birisi oldur ki kısmeti kabûl eyleye.

[11] İkincisi oldur ki kemmde âdd⁷⁶⁶ buluna. Gerek add edici bi'l-fi'l bulunsun her adedi vâhid bi'l-fi'l add etdiği gibi yâ tevehhümle add eylesin mikdârlardan olan hattda sathda cism-i ta'lîmin hattı sathı cism-i ta'lîmi add ederiz. Bir şey' farz olunmak mümkün olduğu gibi misâli altmış yetmiş arşın olan ip arşınlarla add olunduğu gibi. Addin ma'nâsı oldur ki ma'dûd olan şey'den add edicinin emsâli iskât olunmakla ma'dûd yok ola.

[111] Üçüncüsü berâberlik, ziyâdelik, noksânlık sıfatlarıdır. Ve kemm ta'rîfiyle aksâmıyla taksîminden beyân olunmuştur.

[İkinci Matlab: Niceliğin Kısımları]

İkinci matlab, aded mevcûd olduğunda ihtilâf vâki' olduğunun beyânındadır. **Bilgil ki**, adedin hâricde mevcûd olmasında ihtilâf vâki' olup mütekellimîn vücûdunu inkâr edip hükemâ vücûduna kâ'il olmuşlardır. Ve mütekellimîn delillerinden birisinin tasvîrinde aded vahdâtdan mürekkebdır. Vahdetin mâhiyyeti bulunduğu takdîrce her mevcûd vâhid olmak sıfatıyla muttasıf olması mukarrer olmak mukaddimesiyle lâzım gelir. Mevcûde olan vahdet için bir âhar vahdet ola. Ve ol âhar vahdet gine mevcûde olup ânun için dahi vahdet-i sâlise ola. [206a] Vahdet-i sâlise dahi mevcûde olup ol vahdet-i sâlise için gine vahdet-i râbî'a olup bu tarikle vücûdda mürettebe olmaklık üzere vahdât-ı gayr-ı mütenâhiye cem' ola. Ve vahdât-ı gayr-ı mütenâhiye vücûdda cem' olmak bâtıldır. Ve vahdât-ı gayr-ı mütenâhiye vücûdda cem' olmak bâtıl olduğundan lâzım gelir vahdet-i mevcûde olmaya. Ve vahdet mevcûde olmakdan lâzım geldi aded mevcûd olmaya. Zîrâ vahdet adedün cüz'üdü ve cüz'ün yok olmasından lâzım gelir küll olan şey' yok ola. Pes lâzım gelir aded ma'dûm ola demişlerdir. Ve hükemânın bu delîle cevâbları vücûd mevcûd olduğu takdîrce mevcûd olan vücûdun vücûdu mevcûd olan vücûdun aynı olup vücûdâtda teselsül lâzım gelmediği gibi, vahdet gine mevcûde olduğu takdîrce vahdet için lâzım gelen vahdet-i mevcûde olan vahdetin aynı olup vahdât-ı mevcûde müteselsile olup ilâ gayri'n-nihâye gitmek lâzım geldiğini kabûl etmekle olmuştur. Dahî tabî'atın mevcûde olması cemî' efrâdın mevcûde olmasını iktizâ etdiğini kabûl etmeyip ba'zısı efrâd-ı i'tibâriyye olup ve vahdet mevcûde olduğu takdîrce vahdet-i mevcûde için lâzım olan vahdet

766 'âdd: sayan, adet olarak belirleyen.

emr-i i'tibârî olmasının cevâzını da'vâ edip vahdâtta teselsül lâzım geldiğini men' etmekle olmuştur. Ve mütekellimîn aded ma'dûm olduğu [206b] üzerine îrâd etdikleri delîllerinden âharkinin tasvîrinde aded ma'dûmdur, hâricde mevcûd değildir, zîrâ ekser olan aded vahdâtdan mürekkebdir ve vahdet hâricde ma'dûmedir, mevcûde değildir. Zîrâ eğer mevcûde olsa lâzım gelir münkasime ola. Ve vahdet münkasime olmak bâtıldır, zîrâ vahdet adem-i inkisâma denilir ve adem-i inkisâm münkasim olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki vahdet münkasime olmaya. Ve vahdet münkasime olmamaktan lâzım geldi ki vahdet hâricde mevcûde olmaya. Ve vahdet hâricde mevcûde olduğu takdîrce vahdet münkasime olmak lâzım geldiği, zîrâ vahdet vâhid ile kâ'imdir ve vâhid kâh kısmeti kabûl eyler, cism-i vâhid kısmeti kabûl ettiği gibi. Ve mahallin inkisâmından lâzım gelir hulûl eyleyen şey' münkasim ola. Ve bundan lâzım geldi ki hulûl eyleyen vahdet münkasime ola. Ve mahallin inkisâmından hulûl eyleyen şey'in inkisâmı lâzım geldiği, zîrâ hulûl eyleyen meselâ vahdet eğer cism-i vâhidin bir cüz'üyle kâ'ime olursa lâzım gelir ol vâhid olup mürekkeb olan cism-i vâhid olmaya. Ve cism-i vâhid farz ettiğimiz vâhid olmamak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki vahdet cism-i vâhidin bir cüz'üyle kâ'ime olmaya. Ve eğer aslâ bir cüz'üyle kâ'ime olmazsa lâzım gelir cism-i vâhid vâhid olmaya. Bu dahi farz ettiğimiz hilâfı olup bâtıldır. [207a]

Ve eğer cism-i vâhidin her cüziyle kâ'ime olursa ikiden hâlî değildir. Yâ budur ki her cüz'üyle bi't-temâm vahdet kâ'ime ola, yâ bi't-temâm kâ'ime olmaya. Eğer her cüz'ü ile bi't-temâm kâ'ime olursa lâzım gelir araz-ı vâhid-i şahsî kesîrîn ile kâ'im ola ve araz-ı vâhid-i şahsî kesîrîn ile kâ'ime olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki her cüz'ü ile vahdet bi't-temâm kâ'ime olmaya. Ve eğer vahdet cismin her cüz'üyle bi't-temâm kâ'ime olmayıp vahdetin ba'zı cüz'ü cismin ba'zı cüz'üyle ve vahdetin âhar ba'zı cüz'ü cismin âhar ba'zı cüz'üyle kâ'im olursa lâzım gelir vahdet münkasime olup matlûb sâbit ola demişlerdir. Ve ba'zı efâzıl bu delîle i'tirâz edip câ'izdir ki hulûl-i gayr-ı sereyânî tarîkiyle hulûl edip hulûl eyleyen şey' dahi hulûl eyleyen şey'in cüz'leri aslâ mahallin bir cüz'üyle kâ'im olmayıp mecmû' *min haysü hüve* mecmû'ı mahal ile kâ'im olup mahallin inkisâmından hâlin inkisâmı lâzım gelmesin ve vahdet bu kabîlden olup mevcûde olduğu takdîrce mahallin inkisâmından vahdetin inkisâmı lâzım gelmesin diye böyle söylemiştir.

[Üçüncü Matlab: Cismin Üç Boyutunun Beyanı]

Üçüncü matlab: Bilgil ki mütekellimîn ile hükemânın beyninde mikdâr-ı kârrın ya'nî cism-i ta'limînin sathın hattın vücûdunda ihtilâf vâki' olup mütekellimîn vücûdunu inkâr edip hükemâ vücûduna kâ'il olmuşlardır. Ve mütekellimîn vücûdu yokdur dedikleri üzerine getirdikleri delillerinden birisinin tasvîrinde [207b] cism-i ta'limî ve sath ve hatt mevcûd değillerdir, zîrâ ki cisim eczâ-i lâ-yetecezzâdan⁷⁶⁷ mürekkebirdir. Ve eczâ-i lâ-yetecezzâ beyninde ittisâl yokdur. Belki hakikatde eczâ-i lâ-yetecezzâ biri birinden munfasıla olup mafsalları gâyetle küçük olmakla idrâk olunmazlar ve çünkü eczâ-i lâ-yetecezzâ beyninde ittisâl yokdur. Pes lâzım geldi cisimde hulûl eder ittisâl ya'nî emr-i muttasıl bulunmaya. Ve bundan anlanan oldur ki cism-i ta'limî ve sath ve hatt sâbit olmayıp cisimden ancak cevâhir ferde olup eczâ-i lâ-yetecezzâ bir semtde bir cânibde muntazım oldukları takdîrce iki cihetden kısmeti kabûl edici bir şey' hâsıl olup üç semtde ve cânibde muntazım oldukları takdîrce üç cihetden kısmeti kabûl edici bir şey' hâsıl olup cismin büyüklüğü küçüklüğü ziyâdeliği eksikliği cisimde olan cüz'lerin çok ve az olmasına göre ola. Ve iki cismin cüz'leri berâber iken birisi büyük ve birisi küçük görünmek büyük olan cismin cüz'leri biri birine muhkem ittisâli olmayıp küçük görünen cismin cüz'leri biri birine muhkem ittisâli olduğu sebebden ola. Bundan lâzım geldi ki cism-i ta'limî ile sath u hatt mevcûdlar olmaya demişlerdir. Ve Mu'tezile'nin katında eczâ-i lâ-yetecezzâ bir cânibde muntazime olmakla bir cihetden kısmeti kabûl eder. Hâsıl olan şey'e hatt-ı cevherî tesmiye olunur. İki cânibde muntazime olmakla iki cihetden kısmeti kabûl eder. Hâsıl olan şey'e [208a] sath-ı cevherî tesmiye olunur. Ve üç cânibde muntazime olmakla üç cihetden kısmeti kabûl eder. Hâsıl olan şey'e cisim tesmiye olunur.

Ve hükemâ zikr olunan mikdârların ya'nî cism-i ta'limînin sathın hattın mevcûd oldukları üzerine iki vech îrâd edip zikr etmişlerdir. Bir vechinde zikr olunan mikdârlar mevcûdedir. Zîrâ cism-i vâhidin üzerine cismiyyet-i mahsûsa bâkiye iken dürlü dürlü mikdârlar vârid olup meselâ balmumun kâh uzunluğu bir karış, enliği bir arşın ve kâh uzunluğu bir arşın enliği bir karış ve kâh müdevver ve kâh gayrı bir hâl olur. Dahi iki su biri birine muttasıl oldukları takdîrce mukaddemâ olan iki sathları zâ'iller

767 "Parçalanamayan cüzlerden"

olup bir sath hâdis olur, dahi bardağın içinde olan su iki bardağa döküldükde evvelki sath zâ'il olup yokdan iki sath hâsıllar olur ve bir mikdâr âhar mikdâra zâ'il olmak ve iki sath zâ'iller olup bir sath hâdis olup ve bir sath zâ'il olup iki sath hâdis olmak cismin eczâsı bâkiye olmakla bile cism-i ta'limînin ve sathın mevcûd olduklarını dahi mekâdîr-i cismiyyenin ve mekâdîr-i sathiyyenin 'alâ sebîli'l-bedel mütevârid olduklarını verir. Ammâ mekâdîr-i cismiyyenin ve mekâdîr-i sathiyyenin 'alâ-sebîli'l-bedel mütevârid olduklarını verdiği zâhirdir. Ammâ mevcûd olduklarını verdiği zîrâ cism-i ta'limî ve sath olan mikdârlar zâ'il ve müteceddid olurlar ve zâ'il ve müteceddid olan şey'ler sırf adem değillerdir, belki mevcûdlardır ki **[208b]** birisi zâ'il olup birisi hâdis olur. Bundan lâzım geldi ki cism-i ta'limîyle sath mevcûdlar ola ve sathın mevcûd olmasından lâzım geldi ki hatt mevcûd ola. Zîrâ hatt sathın nihâyetidir ve sath mevcûd olacak lâzım gelir nihâyeti dahi mevcûd ola. Pes sathın mevcûd olduğu isbât olacak lâzım gelir hattın vücûdu sâbit ola demişlerdir. Ve hükemânın i'tibâr etdikleri cism-i ta'limî ve sath ve hatt a'râz kabîlindendir. Mu'tezile'nin i'tibâr etdiklerine muhâlifdir. Ve mütekellimîn cânibinden zikr olunan delîle cevâb verip cismin eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkeb olmasına kâ'il olan kimesneler zikr olunan cisimlerde bulunmayan nesne bulunup bulunan nesne yok olup meselâ balmum müdevver iken üzeri bir karış ve eni bir arşın kılındığı zamânda müdevver olduğu hâletde bulunan nesne yok olup âhar nesne hâdis olmak makbûlümüz değildir. Ve cismin üzerine vârid olan tebeddülât ve tagayyürât mekâdîr-i muhtelifenin vârid olmasından değildir. Belki cismin uzunluğunda olan cüz'lerinden eninde vâki' olmakla yâ eninde vâki' olan cüz'lerinden uzununda vâki' olmakla yâ derinlikde vâki' olmakla mütehakkikadır deyû denilmiştir. Ve hükemâ mezkûr mekâdîrin mevcûd olduklarının üzerine îrâd etdiklerinin ikinci vechinde cismin cevheriyyeti ve hüviyyet-i mu'ayyenesi zâ'ile olmayıp bâkiye olup cisme **[209a]** aslâ bir şey' zamm olunmadın ve cüz'leri beyinde halâ vâki' olmadın cismin hacmi ziyâde olur. Ve aslâ bir cüz'ü eksilmedin ve cüz'lerinin beyinde halâ olup halâdan aslâ bir şey' zâ'il olmadın ya'nî cüz'lerinin beyinde halâ olmadın hacmi eksilir. Su muhkem kaynadıldıkda suya bir şey' zamm olunmadın ve cüz'leri beyinde halâ vâki' olmadın sunun hacmi ziyâde olup ve kaynaması zâ'il olup sâkin oldukda sunun cüz'lerinden aslâ birisi zâ'il olmayıp ve cüz'leri beyinde halâ olduğu takdîrce ol halâdan aslâ bir şey' eksilmedin hacmi eksildiği gibi ve cismin

cevheriyyeti ve hüviyyet-i mu'ayyenesi bâkiye olup aslâ eczâsından birisi zâ'il olmayıp ve âhar şey' cisme zamm olunmadın küçük olmakla büyük olmakla tagayyürü tebeddülü kabûl eyleyen şey' lâzım gelir. Cism-in cevheriyyeti üzerine zâ'ide ola. Zîrâ eğer küçüklüğü kabûl iden şey' cism-in cevheriyyetin aynı yâ cüz'ü olsa idi lâzım gelirdi küçüklüğü büyüklüğü kabûl eden şey' mütegayyir olduğu takdîrce cevheriyyet dahi mütegayyire ve mütebeddile ola. Bunun biriyle ki cevheriyyet bâkiyedir. Pes lâzım geldi ki küçüklüğü büyüklüğü kabûl eyleyen şey' cevheriyyetin gayrı ola. Ve tagayyürü kabûl edip mütegayyir olan şey' bî'z-zarûre mevcûd olur. Zîrâ mütebeddil ve mütegayyir olan şey' sırf adem olmaz. Pes lâzım geldi ki mevcûd ola ve tagayyürü tebeddülü kabûl edip cevheriyyetin üzerine [209b] zâ'ide olan şey' mikdârdır ki cism-i ta'limî ile ta'bîr olunur. Pes lâzım gelir cism-i ta'limî ki nihâyeti sathdır. Ol cism-i ta'limî mevcûd ola. Ve bundan lâzım gelir ki sath ve hatt mevcûdlar ola. Zîrâ şey' mevcûd olacak lâzım gelir nihâyeti mevcûd ola. Ve cism-i ta'limînin nihâyeti sathdır sathın nihâyeti hattır. Pes cism-i ta'limî mevcûd olduğu takdîrce lâzım gelir iki sath mevcûdlar ola demişlerdir. Ve bu delîle mütekellimîn cânibinden cevâb bir cisme aslâ bir nesne zamm olunmadın cism-in hacmi hakikaten ziyâde olup ve aslâ bir şey' eksilmedin cism-in hakikaten eksildiğini kabûl eylemekledir.

[Dördüncü Matlab: Zamanın Mevcudiyeti]

Dördüncü matlab, zamân mevcûd olduğunda ihtilâf vâki' olduğunun beyânındadır. Bilgil ki, mütekellimîn zamânın mevcûd olduğunu inkâr edip hükemâ mevcûd olduğuna kâ'il olmuşlardır. Ve mütekellimîn vechlerinden bir vechin tasvîrinde zamân eğer mevcûd olsa lâzım gelir gayr-ı mütenâhî zamânlar buluna ve gayr-ı mütenâhî zamânlar bulunmak câ'iz değildir. Pes lâzım geldi ki zamân mevcûd olmaya. Ve zamân mevcûd olduğu takdîrce gayr-ı mütenâhî zamânlar mevcûd olmak lâzım geldiği, zîrâ zamân mevcûd olduğu takdîrce meselâ dün dediğimiz zamân bugün dediğimiz zamân üzerine mukaddemdir. Zîrâ zamânın cüz'lerinden biri bulunup yok olmayınca âhar cüz' bulunmaz, hattâ eğer zamânın cemî' cüz'leri bulunmakda cem' olsa lâzım gelir tûfân zamânında [210a] bulunan hâdis bugün bulunup bugün bulunân havâdis tûfân zamânında buluna. Ve tûfân zamânında bulunan havâdis bugün bulunmak, dahi bugün bulunan havâdis tûfân zamânında bulunmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki dün

dediğümüz zamân bugün dediğümüz zamânın üzerine bulunmakda mukaddem ola. Ve tekaddüm beş kısımdır. [ı] Tekaddüm bi'l-‘illiyyedir, [ıı] Tekaddüm bi't-tab‘dır, [ııı] Tekaddüm bi'ş-şerefdir, [ıv] Tekaddüm bi'r-rütbedir. [v] Tekaddüm bi'z-zamândır. Ve tekaddüm bi'z-zât dedikleri tekaddüm bi't-tab‘dır. Ve dün dediğümüz zamân bugün dediğümüz zamânın üzerine bi'l-‘illiyye ve bi't-tab‘ ve bi'ş-şeref ve bi'r-rütbe mukaddem olmak câ'iz değildir. Zîrâ zikr olunan dört tarikle mukaddem olan şey'in varlığı mu'ahhar olan şey'in varlığı ile cem' olur. Ve dün dediğümüz zamânın varlığıyla bugün dediğümüz zamânın varlığı cem' olmak câ'iz değildir, niteki beyân olundu. Pes lâzım geldi ki dün dediğümüz zamân bugün dediğümüz zamân üzerine mukaddem olması zamân hasebiyle ola. Ve bundan lâzım gelir ki zamân için zamân ola. ya'nî zamân zamâna zarf ola. Zîrâ bir şey'in varlığı zamân hasebiyle âhar şey'in varlığının üzerine mukaddemdir demenin ma'nâsı mukaddem olan şey' zamân-ı sâbıkda mevcûddur. Mu'ahhar olan şey' zamân-ı lâhikda mevcûddur demektir. Bundan lâzım gelir ki bir zamân âhar [210b] zamânın üzerine zamân hasebiyle mukaddem olduğu takdirce zamâna zamân zarf ola. Ve zarf olan zamân bizim farz ettiğimiz üzere lâzım gelir mevcûd ola. Bunun biriyle ki zamânın eczâsı biri birinin üzerine zamân hasebiyle mukaddem olur. Pes lâzım gelir ol zarf olan zamân için bir âhar zamân zarf ola. Ve bu üslûb üzere kelâmı icrâ ederiz ilâ gayri'n-nihâye. Bundan lâzım gelir ki ezmine-i gayr-ı mütenâhiye ba'zısı ba'zısına zarf olmak tarikiyle mevcûd ola. Ve umûr-ı gayr-ı mütenâhiye ba'zısını ba'zısının üzerine müstemil olmak tarikiyle ma'yyetle mevcûde olması ibtâl olunmuştur. Bundan lâzım geldi ki zamân mevcûd olmaya demişlerdir. Ve bu delilde tekaddüm bi't-tab‘ ve tekaddüm bi'l-‘illiyye ve tekaddüm bi'ş-şeref ve tekaddüm bi'r-rütbe ve tekaddüm bi'z-zamân zikr olunmuştur. Pes münâsib oldu ki ma'nâları beyân oluna. Bir şey'in illet-i fâiliyye olmak cihetinde ma'lûlün üzerine vâki' olan tekaddümüne tekaddüm bi'l-‘illiyye denilir. Hareket-i yedin hareket-i kalem üzerine vâki' olan tekaddümü gibi. Ve bir şey' âhar şey'in vücûduna mü'essir olmayıp âhar şey'in vücûduna mevkûfun-aleyh olmakla olan tekaddümüne tekaddüm bi't-tab‘ denilir. Vâhid isneynin vücûduna mü'essir olmayıp vücûduna mevkûfun-aleyh olmakla olan tekaddümü gibi. Ve bir şey'in âhar şey'den şerîf olmakla olan tekaddümüne tekaddüm bi'ş-şeref denilir. Hazret-i Ebû Bekr *radiyallâhu anhu*nün Hazret-i 'Ömer *radiyallâhu anhu*den şerîf olmakla olan tekaddümü gibi. Ve bir şey'in [211a] bir âhar şey'in üzerine mebd'e'n karîb olmakla

olan tekaddümüne tekaddüm bi'r-rütbe denilir. Ve tekaddüm bi'z-zamânın ma'nâsı delilde takrîr olunandır fehm olunmuştur.

Ve mütekellimînin deliline hükemâ cânibinden cevâb bir şey'in üzerine tekaddüm zamânıyla mukaddem olan nesne için mutlak zamân zarf olup zamân mukaddem olan nesneye mugâyir olmak lâzım değildir. Belki tekaddüm zamânıyla mukaddem olmasının muktezâsı oldur ki sâbık kable'l-müte'ahhir vâki' ola. Bir kabliyyetle ki ol kabliyyetde kabl ba'd ile cem' olmaya. Ve bu makûle kabliyyet zamânsız bulunmaz. Pes eğer bu kabliyyetde mütekaddim ve müte'ahhir olan şey' zamânın cüz'lerinden olmazsa lâzım gelir mütekaddim bir zamânda ve müte'ahhir bir zamânda vâki' ola. ya'nî lâzım gelir zamân mütekaddimle müte'ahhire zarf olup tekaddüm ve te'ahhür zamân hasebiyle mütekaddim ve müte'ahhir olan şey'lere ârız ola. Ve eğer mütekaddim ve müte'ahhir olan şey' zamânın cüz'lerinden olursa lâzım değildir. Zamânın cüz'lerine ârız olan tekaddüm ve te'ahhür, zamânın cüz'lerine mugâyir zamân vâsıtasıyla ola. Câ'izdir ki zamânın cüz'ünden ol mütekaddim ve müte'ahhir olanlara tekaddümün ve te'ahhürün ârız olması kendilerin zâtları hasebiyle olup kendilerin zâtları üzerine ziyâde zamân vâsıtasıyla olmaya. Bu takdîrce ezmine-i mevcûdede teselsül lâzım gelmez diye böyle denilmiştir.

Ve zamânın mâhiyyeti [211b] nedir ve neye denildiği inşâ'allâh 'an karîb zıkr olunur. Ve ba'zı kimesne mütekellimînin zamân ma'dûm olduğu üzerine etdikleri delile cevâb verip dün dediğimiz zamân bugün dediğimiz zamânın üzerine tekaddüm-i rütbî ile mukaddemdir. Tekaddüm-i zamân ile mukaddem değildir. Zîrâ tekaddüm-i rütbîde tagayyür vâki' olup mütekaddim müte'ahhir olup tekaddüm-i zamânî ile mütekaddim olan şey'de tagayyür vâki' olmayıp mütekaddim müte'ahhir olmaz. Ve dün dediğimiz zamân ile bugün dediğimiz zamân beyninde tagayyür vâki' olup mütekaddim müte'ahhir olup mâziden ibtidâ olunduğu takdîrce dün dediğimiz zamân bugün dediğimiz zamânın üzerine mukaddem olur. Ve müstakbelden ibtidâ olunduğu takdîrce bugün dediğimiz zamân dün dediğimiz zamânın üzerine mukaddem olur. Bundan lâzım gelir ki dün dediğimiz zamânla bugün dediğimiz zamân beyninde olan tekaddüm tekaddüm-i rütbî olup tekaddüm-i zamânî olmaya demiştir.

Ve mütekellimîn zamân ma'dûm olduğu üzerine îrâd etdikleri delillerden birisinin tasvîrinde eğer zamân mevcûd olsa lâzım gelir zamân-ı

hâzır mevcûd ola. Zîrâ zamân mevcûd olduğu takdîrce eğer zamân-ı hâzır mevcûd olmazsa lâzım gelir aslâ zamân bulunmaya. Zîrâ zamân üçe münhasırdır; mâzîdir, hâzırdır, müstakbeldir. Mâzî oldur ki hâzır [212a] olup ondan sonra geçmiş ola. Müstakbel oldur ki hâzır olacak ola. Pes lâzım gelir zamân-ı hâzır mevcûd olmayacak aslâ zamân mevcûd olmaya. Zîrâ zikr olunan ta'riflerin muktezâsı oldur ki zamân-ı müstakbel zamân-ı hâzır olup zamân-ı hâzır zamân-ı mâzî ola. Pes lâzım gelir zamân-ı müstakbel ve zamân-ı mâzî bir tarikle zamân-ı hâzır ola. Ve bundan lâzım gelir ki zamân-ı hâzır mevcûd olmadığı takdîrce aslâ zamân bulunmaya. Bunun biriyle ki biz zamânın mevcûd olmasını farz etdik idi. Pes lâzım gelir mefrûzun hilâfı ola. Ve mefrûzun hilâfı olmak bâtıldır. Pes lâzım geldi ki zamân-ı hâzır mevcûd ola. Ve zamân-ı hâzır aslâ münkasım olmak câ'iz değildir. Zîrâ zamân-ı hâzır eğer münkasım olsa ikiden hâlî değildir, yâ budur ki eczâsı bulunmakda cem' ola, yâ cem' olmaya. Eğer eczâsı bulunmakda cem' olursa lâzım gelir zamân-ı sâbıkda bulunan hâdisler bugün bulunma. Ve zamân-ı sâbıkda bulunan hâdisler bugün bulunmak câ'iz değildir, niteki müşâhede olunur. Bundan lâzım geldi ki eczâsı bulunmakda cem' olmak câ'iz olmaya. Ve eğer bulunmakda cem' olmayıp eczânın vücûdları müretteb olup ba'zının vücûdu ba'zının vücûdu üzerine mukaddem olursa lâzım gelir zamân-ı hâzır cemî' eczâsıyla hâzır olmayıp ba'zısı hâzır ola. Ve zamân-ı hâzır cemî' eczâsıyla hâzır olmayıp ba'zısı hâzır olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki zamân-ı hâzır vücûdda müretteb olmak tarîki üzere eczâsı [212b] olmaya. Ve bu iki şıkkın bâtıl olmasından lâzım geldi ki zamân-ı hâzır münkasım olmaya ve zamân-ı hâzırın akabinde biri birini akablayub hâzır olacak eczâ-i zamânın hâlleri gine evvel farz ettiğimiz zamân-ı hâzırın hâlî gibi olup lâzımdır mevcûd ve gayr-ı münkasım ola. Bundan lâzım geldi ki zamân mevcûd olup biri birini akabler onlardan mürekkeb ola. Ve zamân harekete ârızdır. Hareket mesâfeye ârızdır. Ve zamân harekete muntabıkdır. Hareket mesâfeye muntabıkadır. Bir hay-siyetle ki hareketden, mesâfeden, zamândan birisinde her ne cüz' ki farz olunursa âharkilerde dahi ol cüz'ün mukâbelesinde bir cüz' farz olunur. Ve birisi eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkeb olduğu takdîrce lâzım gelir âharkiler dahi eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkeb ola. Ve bu takdîrce zamân eğer mevcûd olsa lâzım gelir zamân eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkeb ola. Ve zamânın eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkeb olmasından lâzım gelir hareket ve hareket muntabıka olduğu mesâfe eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkeb ola.

Bunun biriyle ki hükemâ cismin eczâ-i lâ yetecezzâdan mürekkebe olduğu na râzî değillerdir. Pes bundan lâzım gelir ki zamân mevcûd olduğu takdirce hükemânın yâ cisim eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe değildir dedikleri bâtil ola, yâ zamân mevcûddur dedikleri bâtil ola demişlerdir. Bu delîlin hâsılı zamân mevcûd değildir. Zîrâ eğer mevcûd olsa ol zamân [213a] yâ mâzîde mevcûd olur yâ hâzırda yâ müstakbelde mevcûd olur. Ve mâzîde yâ hâzırda yâ müstakbelde mevcûd olmak bâtildir. Zîrâ elbette zamânın cüz'lerinden her bir cüz' hâzır olmak lâzımdır ve zamân-ı hâzır münkasım değildir, nitekim beyân olundu. Pes lâzım gelir zamân eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe ola ve zamânın eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe olmasından lâzım gelir hareket eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe ola. Ve hareketin eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe olmasından lâzım gelir cisim olan mesâfe eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe ola. Zîrâ zamân harekete ârız olup harekete muntabıkdır ve hareket mesâfeye ârız olup mesâfeye muntabıkadır. Ve intibâkın ma'nâsı zamândan hareketden mesâfeden her birisinde her cüz' ki farz olunur âharkilerde dahi ol cüz'ün mukâbelesinde bir cüz' bulunur demektir. Pes bundan lâzım gelir zamân eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe olduğu takdirce hareket ve cisim olan mesâfe eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe ola. Ve cisim eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkebe olmak hükemânın katında bâtildir. Pes lâzım gelir zamân mevcûd olmaya demektir.

Ve İbn Sînâ zikr olunan delîlin mukaddimesini men' etmekle cevâbına mütesaddî olup zamân mâzîde, hâzırda, müstakbelde mevcûd olmamaktan lâzım gelmez zamân kendi nefsinde mevcûd olmaya. Zîrâ mâzîden, müstakbelden, [213b] hâzırdan her birisi mutlak zamândan ehassdır. Ve ehassın ma'dûm olmasından e'ammın ma'dûm olması lâzım gelmez demişdir. Ve ba'zı efâzıl bu cevâba teşnî' edip bir şey' mâzîde, hâzırda, müstakbelde mevcûd olmayıp kendi nefsinde mevcûd olmak müte'azzirdir. Belki tasavvur olunmaz demişdir. Dahi mezkûr ba'zı efâzıl bizim havâdis-i müte'âkibe ilâ gayr-ı nihâye mevcûd olması câ'iz olmadığına her burhân-ı tatbîk ile istidlâl ettiğimizin cevâbında İbn Sînâ tatbîk mevcûdât beyninde olur ve cemî' harekât-ı gayr-ı mütenâhiye ki geçmişdir. Ol harekât mevcûde değildir ki ol harekâtda tatbîk tasavvur olunup ziyâde ve noksân ile muttasıfa ola. Zîrâ ol harekât eğer mevcûde olsalar üç emrden hâlî değildir. Yâ mâzîde mevcûde olurlar, yâ hâzırda, yâ müstakbelde mevcûde olurlar. Ve mâzîde ve müstakbelde ve hâzırda zikr olunan harekât-ı mevcûde

olmak bâtıldır. Zîrâ vücûd tahtında dâhil olanlar elbette mütenâhîdir ve mütenâhî olması zâhirdir. Pes lâzım geldi ki hârekât-ı mâziye-i gayr-ı mütenâhiye kendi nefsinde mevcûde olmaya diye mâzîde ve hâzırda ve müstakbelde mevcûd olmayan şey' aslâ mevcûd olmamaklığı üzerine hükm eylemiştir.

Ve İbn Sînâ'nın bu iki kelâmları beyinde muhâlefet ve tenâkuz-ı sarîh vardır. Zîrâ iki kelâmının birisinden fehm olunan budur ki mâzîde ve hâzırda [214a] ve müstakbelde üç zamânın birisinde aslâ bulunmayan şey' kendi nefsinde bulunmak câ'iz ola. Ve âharki kelâmından fehm olunan budur ki mâzîde ve hâzırda ve müstakbelde bulunmayan şey' kendi nefsinde bulunmak câ'iz olmaya. Bundan lâzım geldi ki İbn Sînâ'nın zikr olunan iki kelâmı beyinde tenâkuz-ı sarîh ola demiştir. Ve bunun mukâbelesinde İbn Sînâ'nın zikr olunan iki kelâmı beyinde tevfiik eylemek kasd edip zamân ile zamânînin beyinde mekân ile mekânînin beyinde olan farkı i'tibâr edip nitekim mekân olmayıp mekâna mensûb olan şey' ya'nî mekân vücûduna zarf olması lâzım olan şey' aslâ bir mekânda bulunmadığı takdîrce ol şey' kendi nefsinde mevcûd olmaması lâzım olup ve nefsi mekân aslâ bir mekânda bulunmadığı takdîrce kendi nefsinde mevcûd olmaması lâzım olmayıp kendi nefsinde mevcûd olması câ'iz olduğu gibi zamân ile zamâna mensûb olan şey' beyinde zikr olunan farkı i'tibâr edip zamân olmayıp zamâna mensûb olan şey' ya'nî vücûduna zamân zarf olması lâzım olan şey' aslâ mâzîde ve hâzırda ve müstakbelde mevcûd olmadığı takdîrce ol şey' kendi nefsinde mevcûd olmaması lâzım olup ve zamân olan şey' mâzîden, hâzırdan, müstakbelden aslâ birisinde mevcûd olmadığı takdîrce kendi nefsinde mevcûd olmaması [214b] lâzım olmayıp mevcûd olması câ'iz olup zamân-ı mâzî hâzırda ve müstakbelde ve mâzîde mevcûd değil iken kendi nefsinde mevcûd olduğu gibi İbn Sînâ'nın evvelki kelâmı zamâna göre ikinci kelâmı zamânîye göredir. Bu takdîrce İbn Sînâ'nın zikr olunan iki kelâmı beyinde tenâkuz yokdur deyip ve zamân-ı mâzî zamân-ı hâlde ve istikbâlde ve mâzîde mevcûd olmadığıнын beyânında hâzırda ve müstakbelde zamân-ı mâzî mevcûd olmadığı zâhirdir ve mâzîde mevcûd olmadığı, zîrâ zamân-ı mâzî zamân-ı mâzîde mevcûd olduğu takdîrce lâzım gelir şey' kendi nefsinde zarf ola ve şey' kendi nefsinde zarf olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir mâzî hâlde ve istikbâlde ve mâzîde mevcûd olmaya denilmek mümkündür ve İmâm Fahr Râzî *aleyhi'r-rahme* İbn Sînâ'nın

zamân mevcûd olduğu takdîrce hâzırda ve müstakbelde ve mâzîde zamân mevcûd olmamakdan lâzım gelmez zaman kendi nefsinde mevcûd olmak, zîrâ ehassın intifâsından lâzım gelmez e‘ammın intifâsı dediği kelâmını tezyîf edip e‘amm kendiden ehass olan bâ‘ı umûr-ı müte‘addideye münhasır olduğu takdîrce ehassın intifâsından e‘ammın intifâsı lâzım gelir dediğinden sonra mütekellimînin zamân mevcûd olmadığı üzerine zıkr etdikleri ikinci delîle nefis-i hareketle su‘âl edip zıkr olunan delîl hareketde cârî olur. Bunun biriyle ki hareket mevcûdedir ma‘dûme değildir. Bundan lâzım gelir mütekellimînin zamân ma‘dûm olduğu üzerine getirdükleri ikinci delîl sahîh **[215a]** olmaya demiştir.

Ve delîlin hareketde cârî olmasının tasvîrinde “Delîl hareketde cârîdir, zîrâ mümkündür.” denilmek hareket üç kısma münhasırdır, ziyâde olmaz. Birisi hareket-i mâziyedir. İkincisi hareket-i hâzıradır. Üçüncüsü hareket-i müstakbeledir. Hareket-i mâziye oldur ki ol hareket hâzıra olup sebkât eyleye. Hareket-i müstakbele oldur ki ol hareket hâzıra olacak ola. Pes eğer hareket mevcûde olsa lâzım gelir hareket-i hâzıra mevcûde ola. Zîrâ hareket-i hâzıra eğer mevcûde olmazsa lâzım gelir aslâ hareket mevcûde olmaya ve aslâ hareket mevcûde olmamak bâtıldır. Zîrâ hareketin mevcûde olması bedihîdir. Pes lâzım geldi ki hareket-i hâzıra mevcûde ola. Ve hareket-i hâzıra zamân gibi karâr edici olmayıp eczâya münkasime değildir. Zîrâ eğer eczâya münkasime olsa ikiden hâlî değildir. Yâ budur ki bulunmakda eczâsı cem‘ ola, yâ cem‘ olmaya ve bulunmakda eczâsı cem‘ olmak bâtıldır. Zîrâ karâr iden emrlerden olmayıp münkadiye ve müteceddide olduğu zâhirdir. Ve bulunmakda eczâsı cem‘ olmadığı takdîrce lâzım gelir hareket-i hâzıra cem‘ eczâsıyla hâzıra olmaya ve hareket-i hâzıra cem‘ eczâsıyla hâzıra olmamak bâtıldır. Pes lâzım geldi ki hareket-i hâzıra münkasime olmaya. Ve hareket-i hâzıranın akabince vâkı‘a olan hareket-i hâzıranın hâlî, dahi sâ‘ir biri birinin akabince vâkı‘a olan harekât-ı hâzıranın **[215b]** hâlleri evvel farz etdiğimiz hareket-i hâzıranın hâlî gibi olup münkasime olmazlar. Pes lâzım gelir hareket eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb ola. Ve hareketin eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb olmasından lâzım gelir cisim olan mesâfe eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb ola. Ol sebebdan ki hareket mesâfeye ârıza olup mesâfeye muntabıkadır. Bu tarikle ki her cüz’ ki hareketde farz olunur mesâfede ol cüz’ün mukabelesinde bir cüz’ farz olunur. Ve her cüz’ ki mesâfede farz olunur ol cüz’ün mukâbelesinde hareketde bir cüz’ farz

olunur. Pes hareket eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb olduğu takdîrce lâ-zım gelir mesâfe dahi eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb ola. Bunun biriyle ki cismin eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb olması câ'iz olmadığı kendileri niçe delîl ile isbât etmişlerdir. Pes lâzım geldi ki hareket hâricde mevcûde olmaya ve hâricde hareket mevcûde olmamak bâtıldır. Ve zamânın ma'dûm olduğu üzere zıkr olunan delîl hareketde cârî olup ve delîlin hükmü ki hareketin ma'dûme olmasıdır. Ol hükm hareketde bulunmayıp hareket mevcûde olduğundan lâzım geldi ki zamânın ma'dûm olduğu üzere mütekellimîn zıkr etdikleri ikinci delîl sahîh olmaya. Zîrâ delîl sahîh olmağa şart olan umûrdan birisi oldur ki delîl bulunduğu mevzi'de hükm buluna diye denilmiştir.

Ve İmâm Fahr Râzî'nin bu su'âline ba'zı efâzıl cevâb verip "Hareket iki ma'nânın üzerine ıtlâk [216a] olunur. Birisi hareket bi-ma'ne'l-kat'dır. Birisi hareket bi-ma'ne't-tavassutdur. Hareket bi-ma'ne'l-kat' hareket ibtidâ olunan mübtedâ ile hareket nihâyet bulduğu müntehâ beyninde müteharrik olan şey' için idrâk olunan emr-i muttasıla denilir. Ve bu ma'nâ ile hareket hâricde mevcûde değildir. Zîrâ müteharrik hareketi nihâyet bulacağı müntehâya vâsıl olmayınca mebd'e-i hareket ile müntehâ-yı hareket beyninde idrâk olunan emr-i muttasıl için mevcûde olmaz. Zîrâ intifâ-i cüz' intifâ-i külle müstelzimdir." Pes lâzım geldi ki müteharrik hareketi nihâyet bulacak müntehâya vâsıl olmayınca mebd'e-i hareket ve müntehâ-i hareket beyninde idrâk olunan emr-i muttasıl hâricde mevcûd olmaya ve müteharrik hareketi nihâyet bulacak müntehâya vâsıl olacak lâzım gelir mebd'e-i hareketle müntehâ-yı hareket beyninde müteharrik için idrâk olunan emr-i muttasıl munfasıl ve munkatî' olup bâtıl ola. Ve bu iki emrin cümlesinden lâzım geldi ki hareket bi-ma'ne'l-kat' mevcûde olmayıp hayâlde muntekiş olur bir emr ola. Ve hareket bi-ma'ne't-tavassut mebd'e-i mesâfe ile müntehâ-yı mesâfe beyninde ve vasatında iki ânda bir mekânda cisim karâr etmeyip her bir ânda bir mekânda cismin olmasına denilir. Ve hareket bu ma'nâ ile ya'nî cismin vasatda vâkî' olup iki ânda bir mekânda karâr etmemek ma'nâsıyla mesâfenin evvelinden âhirine varınca müstemirra olup mesâfeye muntabika olmayıp mesâfeye farz olunan haddlerden [216b] her birisinde mevcûde olup ma'dûme olduktan sonra âhar hadde ol hareket mevcûde olur. Ve hareket bi-ma'ne't-tavassut müstemirra olup mesâfenin hudûd-ı mefrûzasına nisbeti müstekırra olmamak sebebiyle

mesâfeye muntabık hayâlde müntekiş olan emr hâricde mevcûd değildir ve hareket iki kısım olup ma'nâları zikr olunan ma'nâlar olduğu takdîrce lâzım gelir hareketin iki kısmına göre aslâ İmâm Fahr Râzî'nin su'âli vârid olmaya. Ammâ hareket-i bi-ma'ne'l-kat' kısmına göre su'âli vârid olmadığı zîrâ hareket-i bi-ma'ne'l-kat' ma'dûmedir hâricde mevcûde değildir. Ammâ hareket bi-ma'ne't-tavassut kısmına göre su'âli vârid olmadığı, zîrâ hareket bi-ma'ne't-tavassut eğerçi kim hâricde mevcûdedir. Lâkin bu ma'nâ ile hareket mesâfeye muntabika değildir. Pes bu takdîrce hareketin münkasime olmamasından mesâfenin münkasime olmaması dahi mesâfenin eczâsından cüz-i gayr-ı münkasimin bulunması lâzım gelmez ki cisim olan mesâfenin eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb olması lâzım ola. Belki lâzım olan budur ki mesâfede hareketin imtidâdı cihetinde gayr-ı münkasim hudûd-ı mefrûza ola demişdir. Ve ba'zı efâzilin bu cevâb mütekellimînin zamân ma'dûm olduğu üzerine îrâd etdikleri ikinci delîle cevâb olur. Zîrâ câ'izdir ki denile zamân hareket bi-ma'ne't-tavassut gibi emr-i müstemirr olup mesâfeye muntabık olmaz. Bu takdîrce mesâfenin eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb olması lâzım gelmez dediğini âhar ba'zı efâzıl [217a] redd edip bu cevâb mütekellimînin zamân ma'dûm olduğu üzerine zikr etdikleri ikinci delîle cevâb olmağa kâbil değildir. Zîrâ bu cevâbdan lâzım olan oldur ki zamân emr-i müstemirr ola. Ve zamân emr-i müstemirr olmak bâtıldır. Zîrâ zamân eğer emr-i müstemirr olsa lâzım gelir Tûfân zamânında hâdis olan şey' şimdi buluna ve Tûfân zamânında olan havâdis şimdi bulunmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki zamân emr-i müstemirr olmayıp bu cevâb mütekellimînin zamân ma'dûm olduğu üzere zikr etdikleri ikinci delîle cevâb olmağa kâbil olmaya demişdir. Lâkin mezkûr cevâb mütekellimînin ikinci delîle cevâb olmağa kâbil değildir diye bunun üzerine zikr ettiği vechin sıhhati zâhir değildir. Zîrâ İmâm *Mebâhis-i Meşrikiyye*⁷⁶⁸ kitâbında zikr edip hareket iki ma'nânın üzerine ıtlâk olunduğu gibi zamân dahi iki ma'nânın üzerine ıtlâk olunur. Birisi oldur ki hâricde mevcûd olup münkasim olmaya. Ve bu ma'nâ ile zamân hareket-i bi-ma'ne't-tavassut kısmına mutâbık olur. Birisi dahi oldur ki hâricde mevcûde olmayıp emr-i mevhûm ola. Bu ma'nâ ile zamân hareket-i bi-ma'ne'l-kat' kısmının ya'nî hareket-i vehmiyyenin mikdârı olur ve hareket-i bi-ma'-

768 Fahreddin er-Râzî'ye ait olan *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye* adlı bu eser vücûd, vücûb, imkân, vahdet, kesret kavramlarıyla tabiiyyât ve ilâhiyyât meselelerini ihtiva eder. Eser, iki cilt olarak Beyrut'ta 1990 yılında neşredilmiştir.

ne't-tavassutdan hareket-i bi-ma'ne'l-kat' idrâk olunduğu gibi hareket-i bi-ma'ne't-tavassut kısmına mutâbık olup münkasım olmayan zamânın seylân etmesi sebebiyle ol emr-i seyyâlden bir emr-i mümted idrâk ve tevehhüm olunur. Ve hâricde [217b] mevcûd olan zamâna ân-ı seyyâlî denilir, demiştir. Ve İmâm'ın bu kelâmından fehm olunan budur ki hareketle zamânın her birisinden mevcûd olan şey' mesâfeye muntabık olmayıp dahi kendi zâtında münkasım olmaya. Ve bundan lâzım gelir ki hareketle zamândan her birisi 'alâ haddihi⁷⁶⁹ yâ ma'îyyetle mevcûd oldukları takdîrce mesâfenin eczâ-i lâ-yetecezzâdan mürekkeb olmasına müstelzimler olmaya. Ve imâmın kelâmından zikr olunan ma'nâ fehm olunduğu üzere anlanan budur ki münkasime olmayan hareket-i seyyâlenin müstemirra olmasından hareket-i mümteddede ya'nî hareket-i bi-ma'ne'l-kat'da eczâ-i mefrûzanın ba'zısı ba'zısıyla cem' olmak lâzım gelmediği gibi hareket-i gayr-ı münkasimenin ya'nî hareket-i bi-ma'ne't-tavassut olanın mikdârı olan zamânın müstemirr olmasından hareket-i münkasimenin ya'nî hareket-i bi-ma'ne'l-kat' olanın mikdârı olan zamân-ı münkasimde eczâ-i mefrûza cem' olması lâzım gelmeye. Bu takdîrce ba'zı kimesnenin zamân hareket bi-ma'ne't-tavassut gibi müstemirr olmağa kâbil değildir. Şöyle eğer zamân hareket bi-ma'ne't-tavassut gibi müstemirr olsa Tûfân zamânında bulunan havâdis şimdiki hâlde bulunmak lâzım gelir diye ettiği zu'mun fesâdı zâhir olur.

Ve bu makâmda bir bahs vardır. Bahsin tasvîrinde hükemânın katında zamân ikidir; mâzîdir, müstakbeldir. Ve zamân-ı hâzır hükemânın katında ân-ı mevhûmdur ki mâziyle müstakbel beyninde hadd-i müşterek vâki' olup aslâ zamândan cüz' değildir. [218a] Zîrâ kemm-i muttasılın eczâ-sı beyninde olan hudûd-ı müştereke eczâya hakikatde muhâliflerdir. Zîrâ eğer muvâfık olup mikdârdan hadd-i müşterek cüz' olsa lâzım gelir hattı iki cüz'e taksîm üç cüz'e taksîm ola. Ve üç cüz'e taksîm beş cüz'e taksîm ve dört cüz'e taksîm tokuz cüz'e taksîm ola (ve hattı iki cüz'e taksîm üç cüz'e taksîm olmak ve üç cüz'e taksîm beş cüz'e taksîm olmak) bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki hadd-i müşterek eczâya hakikatde ve mâhiyyetde muhâlif ola. Ve bundan anlanan oldur ki nokta hattdan cüz' olmayıp hattda hulûl eyler bir emr ola. Dahi hatt sathın ve sath cism-i ta'lîminin cüz'leri olmayıp hatt sathda ve sath cism-i ta'lîmîde hulûl eder emrlar ola. Pes

769 'Alâ hadde: Belli bir ölçüye göre.

bu takdîrce mütekellimîn zamân-ı mâziyle zamân-ı müstakbel beyinde hadd-i müşterek olan ân-ı mevhûm ki zamân-ı hâzırdır. Ol ân-ı mevhûmu zamân-ı mâzinin ve zamân-ı müstakbelin ta'riflerinde i'tibâr edip zamân-ı mâzî oldur ki hâzır olup sebkât eyleye. Müstakbel oldur ki hâzır olacak ola diye ta'rif edip delillerini zamân-ı hâzır mevcûd olmaklık üzerine binâ edip hükemâyı ilzâmen zikr etdikleri delilin vechi yokdur diye denilmiştir. Ve hükemâ zamânın hâricde mevcûd olduğu üzerine îrâd etdikleri delillerden birisinin tasvîrinde bir mesâfe-i mu'ayyeneden sür'atden bir mikdâr-ı mu'ayyenle muttasıf bir hareketin vücûdunu farz ederiz. Ve zikr olunan mikdâr-ı sür'atle muttasıf gine bir âhar hareketin vücûdunu farz ederiz. **[218b]** Pes eğer ol mesâfede ma'iyyetle ol iki hareketler ibtidâ edip ma'iyyetle munkatı' olurlarsa lâzım gelir zikr olunan mesâfe-i mu'ayyenyi ma'iyyetle kat' eyleyip mesâfelerinde ve mesâfeleri kat' etmeğe vâsi' olan imkânları ya'nî imtidâdları berâberler ola. Ve eğer zikr olunan hareketler mesâfe-i mu'ayyenede ibtidâ etmeklikde birisi evvel ve birisi sonra vâki' olup ma'iyyetle ol iki hareket-i munkatı'a olsalar lâzım gelir sonra mevcûd olan hareketin mesâfesi dahi mezbûr hareketin ibtidâsıyla intihâsı beyinde olan imkânı evvel mevcûd olan hareketin mesâfesinden dahi mezkûr evvel vâki' olan hareketin ibtidâsıyla intihâsı beyinde olan imkândan ekall ola. Belki lâzım gelir evvel vâki' olan harekete müte'allik olan imkândan sonra vâki' olan harekete müte'allik olan imkân cüz' ola, ekall ola. Zirâ farz ettiğimiz üzere sür'atde berâberler iken mukaddem mevcûd olan hareket mukaddem ibtidâ etmiştir. Onun için mukaddem vâki'a olan hareketin mesâfesi ve âna müte'allik olan imkân ekser ve mu'ahhar vâki'a olan hareketin mesâfesi ve âna müte'allik olan imkân ekall olur. Ve eğer ibtidâda ma'iyyetle mevcûde olup munkatı'a olmakda birisi evvel ve birisi sonra vâki'a olsa lâzım gelir evvel munkatı'a olan hareketin mesâfesi sonra munkatı'a olan hareketin mesâfesinden ekall olup **[219a]** evvel munkatı' olan hareketin ibtidâsıyla intihâsı beyinde olan imkân ya'nî emr-i mümtedd sonra munkatı' olan hareketin ibtidâsıyla intihâsı beyinde olan imkândan ekall ola belki cüzi ola. Ve eğer iki hareket sür'atle butu' ile muhtelif olup ibtidâ bulunmakda ve munkatı' olmakda ma'iyyetle olurlarsa lâzım gelir hareket-i serî'anın mesâfesi hareket-i batî'enin mesâfesinden ekser vâki' olup hareket-i serî'anın ibtidâsıyla intihâsı beyinde vâki' olan imkân ya'nî emr-i mümtedd hareket-i batî'enin ibtidâsıyla intihâsı beyinde vâki' olan imkândan ekser ola. Ve ziyâde ve noksân ile tefâvütü kabûl etmek

mevcûdun hâlidir. Adem-i sırf kabûl eylemez. Bundan lâzım geldi ki zikr olunan imkânât mevcûde ola. Ve zamândan murâd zikr olunan imkândır. Pes lâzım geldi ki zamân mevcûd ola demişlerdir. Ve zikr olunan kelâm bunun üzerine mebnîdir ki hareketin ibtidâsı ile intihâsı beyninde bir imkân ya'nî bir emr-i mümtedd ola ki ol emr-i mümtedde hareketle mesâfenin kat' olunmasına vüs'at ola. Ve bu delîlin telhîsi budur ki harekete ziyâde ile noksân tefâvütü lâhik olur. Ve bu tefâvüt mesâfe cihetinden değildir. Dahi sür'ate butu'a râcî değildir. Ammâ mesâfe cihetinden mezkûr tefâvüt olmadı, zîrâ kâh mesâfeleri müttehîde iken mezkûr tefâvüt bulunur ve kâh mesâfede [219b] ihtilâf var iken hareketlerde tefâvüt bulunmaz. Bundan lâzım geldi ki harekete ziyâde ve noksân ile lâhik olan tefâvüt mesâfe cihetinde olmaya. Ve mesâfeleri müttehîde iken hareketlerde tefâvüt bulunduğu misâl serf'ul-hareke olan kimesne ile batî'ul-hareke olan kimesne bir mesâfeyi berâber kat' etdikleri zamânda emr-i mümtedde hareketleri mütefâvite iken mesâfeleri müttehîde olduğu gibidir. Ve mesâfeler muhtelif iken hareketlerde tefâvüt vâkî' olmadığına misâl mesâfeler muhtelif iken hareketler ziyâde ve noksân ile mütefâvite olmadıkları gibidir. Ammâ tefâvüt sür'ate, butu'a râcî' olmadığı, zîrâ sür'atde, butu'da ihtilâf var iken emr-i mümtedd kâh müttehîd olur, misâli mesâfe cihetinde tefâvüt olmadığına zikr olunan misâl gibidir. Ve kâh sür'atde butu'da ittihâd var iken emr-i mümtedde ihtilâf vâkî' olur. Misâli, iki hareket sür'atde müsâviyeler olup ibtidâda inkırâ'da muhtelifeler olmakla emr-i mümtedde vâkî' olan ihtilâf gibidir. Ve bu zikr olunan kelâmdan lâzım geldi ki harekete lâhik olan tefâvüt mesâfe cihetinden ve sür'at ve butu' cihetinden olmayıp ziyâde ve noksân ile tefâvütü kabûl eder hareketde bir şey' ola. Ve mezbûr tefâvütü kabûl eder şey' lâzımdır âkıbet bi'z-zât mezkûr tefâvütü kabûl eder şey'e [220a] müntehî ola. Ve bi'z-zât mezkûr tefâvütü kabûl eder şey' kemmdir. Zîrâ müsâvât ve ziyâde ve noksân ile tefâvütü kabûl eylemek kemmin bi'z-zât hâssalarındandır. Ve kemmden gayrı şey' müsâvâtla ve tefâvütle mutasîf olmak kemm vâsıtasıyladır. Pes lâzım geldi ki âkıbet bi'z-zât mezkûr tefâvütü kabûl eder şey' kemm ola. Bunun biriyle ki zamânın hakîkatinin beyânında zamân kemm-i muttasıl olup esrâ-i harekât olan hareket-i gayr-ı kârranın hey'etinin mikdârıdır diye tahkik olunmuşdur. Bundan anlan hareketde ziyâde ve noksân ile tefâvütü kabûl eyleyen zamân ola. Ve mezkûr tefâvütü kabûl eyleyen şey' ma'dûm olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki zamân mevcûd ola demişlerdir.

Ve mütekellimîn cânibinden bu delîle cevâb hareket iki ma'nânın üzerine itlâk olunur. Birisi hareket bi-ma'ne'l-kat'dır. Birisi hareket bi-ma'ne't-tavassutdur. Ve hareket bi-ma'ne'l-kat' hareketin mebd'e'yle müntehâsı bey-ninde müteharrik için idrâk ve tevehhüm olunan emr-i mümtedd-i mut-tasıla denilir. Ve bu ma'nâ ile hareket mevcûde değildir. Zîrâ müteharrik müntehâsına gelmeyince ol emr-i mümtedd-i muttasıl mevcûd olmaz. Zîrâ intifâ-i cüz' intifâ-i külle müstelzimdir. Ve mesâfenin müntehâsına müte-harrik vâsıl oldukda ol emr-i mümtedd-i muttasıl munkatı' ve bâtil olur. Bundan lâzım geldi ki hareket-i bi-ma'ne'l-kat' mevcûde olmayıp hareket-i bi-ma'ne'l-kat' hayâlde mürtesime ola. Ve hareket [220b] bi-ma'ne't-tavas-sut mesâfenin vasatında cismin husûlüne denilir. Ve mesâfenin vasatında cismin husûlü bir hâletdir ki cismin mesâfede müstekirr olmasına münâfiye olup dâ'imâ ol hâletle cisim mebd'e'-i mesâfe ile müntehâ-i mesâfe bey-ninde iki ânda bir hayyizde olmasına mâni'a dır. Ve delilde mezkûr olan hareket hareket-i bi-ma'ne'l-kat'dır ki a'yânda mevcûde olmayıp umûr-ı vehmiyye-dendir. Pes lâzım geldi ki hareket-i vehmiyyenin mikdârı olan imkânât dahi vehmiyye olup hâricde mevcûde olmaya. Zîrâ mevcûd ma'dûm mevhum ile kâ'im olmak câ'iz değildir. Ve bundan lâzım geldi ki imkândan ibâret olan zamân mevcûd olmaya. Bu takdîrce zikr olunan delîl ile zamânın mevcûd olması üzerine istidlâl eylemek bâtıldır, diye bu tarikle hükemâya mütekel-limîn cânibinden cevâb virildüğünden mâ'-adâ âhar tarikle mütekellimîn cânibinden hükemânın delilini tezyîf edip ziyâde ve noksânı kabûl iden imkânât sırf ademlerde dahi farz olunmak kâbil olur. Zîrâ meselâ yevm-i Tûfân'dan Hazret-i Muhammed Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem* zamânı-na gelince vâki' olan nesneler Hazret-i Musâ *aleyhi's-selâm* Hazretlerinin bi'-setiyle Hazret-i Muhammed Mustafâ *aleyhi's-salâtü ve's-selâm* Hazretlerinin bi'seti bey-ninde olan nesneden ekserdir. Ve umûr-ı ma'dûmeye ârız olmağa mümkün [221a] olan nesne hâricde mevcûd olmadığında şübhe yokdur. Pes câ'izdir ki imkânât hâricde mevcûde olmaya. Ve imkânât zamândan ibâret olduğu takdîrce câ'izdir ki zamân dahi hâricde mevcûd olmaya diye hükemânın delîle cevâb verilmiştir.

[Beşinci Matlab: Zamanın Hakikati]

Beşinci matlab, zamânın hakîkatinin beyânındadır. Bilgil ki, zamânın hakîkatinde ve zamân neye dediklerinde beş mezheb vardır:

[1] Birisi oldur ki mâddeden mücerred olan cevher ola ki li-zâtihî ademi

kabûl eylemeye. Ve bu ma'nâyı kudemâ-i felâsifenin ba'zısı irtikâb eylemiş-dir, bâtıldır. Butlânı mevzî'inde beyân olunmuştur.

[II] İkincisi oldur ki felek-i a'zam ola. Zîrâ cemî' ecsâmı ihâta etmiştir.

[III] Üçüncüsü oldur ki felek-i a'zâmın hareketi ola.

[IV] Dördüncüsü oldur ki felek-i a'zâmın hareketinin mikdârı ola. Ve bu âhirki ma'nâya Aristo⁷⁷⁰ zâhib olup kavm beyninde meşhûr olan bu ma'nâdır.

[V] Beşinci oldur ki müteceddid ve ma'lûm olan emr ola ki ol müteceddid ve ma'lûm olan emr ile müteceddid ve mübhem olan emr takdîr oluna. Bir kimesne güneşin doğduğunu bilip Zeyd'in geldiği vaktini bilmeyip "Ne zamânda Zeyd geldi?" diye istifsâr etdikde âhar kimesne "Güneş doğduğu zamânda geldi." dedikde müteceddid ve mübhem olan Zeyd'in gelmesi vakti müteceddid ve ma'lûm olan [221b] güneşin doğması vaktiyle takdîr olunduğu gibi, yâ aksî[y]la ya'nî bir kimesne Zeyd'in geldiği vaktini bilip ve ne zamânda güneş doğduğunu bilmeyip "Ne zamânda güneş doğdu?" diye istifsâr etdikde âhar kimesne cevâbında "Zeyd geldiği vakte doğdu." dedikde müteceddid ve mübhem olan güneşin doğması vakti müteceddid ve ma'lûm olan Zeyd'in gelmesi vaktiyle takdîr olunduğu gibi.

Ve bu beşinci mezheb Eşâ'îra'nın mezhebidir. Ve Eşâ'îra'nın katında zamân mevcûd olmayıp ma'dûmdur, nitekim sâbıkda beyân olunmuştur. Pes zamânı Eşâ'îra müteceddid ve ma'lûm olan emr ile ta'rîf etdikleri zamân ma'dûmdur dediklerine münâfidir. Zîrâ teceddüd hâricde mevcûd olan şey'in hâlidir, diye Eşâ'îraya ba'zı efâzıl i'tirâz eylemiştir.

[Altıncı Matlab: Mekânın Varlığı]

Altıncı matlab, mekânın mevcûd olduğunun beyânındadır. Bilgil ki, mekân mevcûddur ve mevcûd olması bedâhetle ma'lûmdur. Zîrâ bunda, şunda, onda diye işâret-i hissiyye ile işâret olunur. Ve işâret-i hissiyye ile işâret olunan şey'in mevcûd olması bedâhetle ma'lûmdur, dahi cisim bir mekândan âhar mekâna nakl eder, nitekim biz müşâhede ederiz. Dahi

770 Aristo (m.ö. 384-322), İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan İlkçağ Yunan filozofudur. Eskiçağ Yunan ilmi ve felsefesi ulaşabileceği en yüksek noktaya Aristo ile ulaşmıştır. Aristo keskin zekâsı, tecrübeci ve eleştirci karakteriyle çağının bilinen bütün ilimlerini sistematize etti. Başta mantık olmak üzere birçok ilmin kurucusu sayılan Aristo felsefenin bütün disiplinleriyle ilgilendi ve geriye yüze yakın eser bıraktı. (Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "Aristo", *DİA*, 1991, 3: 375-378)

şu mekân bu mekânın yarısıdır. Yâ üç bölüğünden bir bölüğüdür diye takdîr olunur. Dahi bir cismin mekânı âhar cismin mekânından ziyâde olur, denilir. [222a] Ve bu zikr olunan ahvâl ya'nî işâret-i hissiyye ile işâret olunmak ve cisme müntekalün-'anî olmak ve bir şey'in yarısı yâ bir şey'den ziyâde yâ eksik olmak sırf ma'dûmda tasavvur olunmaz. Bundan lâzım geldi ki mekân mevcûd ola denilmiştir. Ve mekân, mütemekkinden hâric olup mütemekkinin cüz'ü değildir. Zîrâ eğer cüz'ü olsa lâzım gelir mütemekkin-i âhar mekâna intikâl ettiği takdîrce mekân dahi intikâl eyleye. Zîrâ şey'in cüz'ü, şey' mevcûd iken şey'den ayrılmaz. Ve mütemekkin intikâl ettiği zamânda mekân bile intikâl eylemek bâtıldır.

Pes lâzım geldi ki mekân mütemekkinin cüz'ü olmayıp hâric ola. Ve aynı olmadığı zâhir olduğu sebebden ta'arruz olunmamıştır. Ve mekân mütemekkinde hâl gine değildir. Zîrâ eğer mütemekkinde hâl olsa lâzım gelir gine mütemekkin intikâl ettiği takdîrce mekân intikâl eyleye. Ve mütemekkin intikâl ettiği takdîrce mekân intikâl etmek muhâldir. Bundan lâzım geldi ki mekân mütemekkinde hâl dahi olmaya. Ve kudemâ-i hükemâdan ba'zısı, mekân heyûlî olmasına zâhib olmuştur. Ve ba'zısı sûret-i cismiyye olmasına kâ'il olmuştur. Ve heyûlî olmasına kâ'il olan kimesne mekân mütemekkinin mahal olan cüz'ü olmasına zâhib olmuştur. Ve sûret-i cismiyye olmasına kâ'il olan kimesne mütemekkinin hâll olan cüz'ü olmasına zâhib olmuştur, ikisi dahi bâtıldır. [222b] Ve bâtil olduklarının vechi mekân mütemekkinin cüz'ü olması bâtil olduğunu beyândan anlanur. Ve cisim kendinin mekân-ı hakikîsi üzerine muntabık olup mekânını kendisi doldurup mekânı üzerine zâ'id ve mekânından nâkıs değildir. Ve zikr olunan ma'nâ ile cisim mekânına muntabık olup mekân cismi muhît olmak cisim ile mekân biri birine mülâkî olmakla olur ve cismin mekân ile biri birine mülâkâtı eğer bi't-temâm olursa ya'nî cisim mütemekkinden her farz olunan cüz'ün mukâbelesinde mekândan birer cüz' farz olunup ve mekânından her farz olunan cüz'ün mukâbelesinden cism-i mütemekkinden birer cüz' farz olunup cismin umklarında ve içlerinde ve etrâfında olan cüz'lerinin mukâbelelerinde mekândan birer cüz' cismin umklarına ve içlerine girip etrâfına yapışmakla olursa mülâkâta müdâhale tesmiye olunur. Ve eğer mekânın cüz'leri cismin umklarına ve içlerine girmeyip ancak cemî' etrâfına yapışmakla olursa mülâkâta mümâsse ile tesmiye olunur. Ve cisim ile mekân biri birine müdâhale ile tesmiye olunan mülâkâta mülâkî

olurlarsa lâzım gelir mekândan murâd şol bu'd ola ki cisim ol bu'dun içinde nüfûz edip içine geçip dahi bu'd gine cismin içine geçip taraflarına yapışıp her birisinden aslâ bir şey' âhardan hâlî olmaya. Ve eğer cism-i mütemekkin ile mekânın biri birine olan mülâkâtları [223a] mümâsse ile tesmiye olunan mülâkât olursa lâzım gelir mekândan murâd şol cism-i muhîtin sath-ı bâtınına ya'nî iç yüzüne denile ki ol iç yüz ihâta olunan cismin sath-ı zâhirine ya'nî dış yüzüne mümâss olup yapışmış ola.

Bu'd iki kısımdır; birisi bu'd-ı mevcûddur, birisi bu'd-ı mevhûmdur. Bu takdîrce mekânın ma'nâsında üç ihtimâl olur. Evvelki ihtimâl mekândan murâd cism-i muhîtin sath-ı bâtını olmasıdır. Ve bu ma'nâyâ zâhib olan Arestetalis'dir. Ve müte'ahhirîn hükemâdan İbn Sînâ ve Fârâbî dahi bunlara tâbî' olanlar Arestetalis'in mezhebini ihtiyâr etmişlerdir. Ve Arestetalis, dahi Arestetalis'in mezhebini ihtiyâr edenler mekân sath-ı bâtın olduğu üzerine zıkr etdikleri delîllerinden birisinin tasvîrinde mekân eğer sath olmasa lâzım gelir mekân bu'd ola. Zîrâ sath-ı bâtınla bu'ddan birisi olmak lâzımdır. Âhar şey' olmak câ'iz değildir, nitekim hâliyen beyân olunmuşdur. Pes lâzım gelir mekân sath-ı bâtın olmayacak bu'd ola. Ve mekân bu'd olmak câ'iz değildir. Zîrâ bu'd iki emrden hâlî değildir Yâ budur ki bu'd-ı mevhûm ve mefrûz ola, yâ bu'd-ı mevcûd ola. Ve mekân bu'd-ı mevhûm ve mefrûz olmak bâtıdır. Zîrâ mekân mevcûddur, nitekim bu matlabin ibtidâsında mekân mevcûd olduğu dört vechle beyân olunmuşdur. Ve mekân bu'd-ı mevcûd olmak [223b] gine câ'iz değildir. Zîrâ bu'd-ı mevcûd iki emrden hâlî değildir. Yâ budur ki bi'z-zât hareket-i eyniyyeyi ya'nî bir mekândan âhar mekâna intikâl eylemeği kabûl eyler, yâ kabûl eylemez. Eğer kabûl eylerse lâzım gelir bu'd olan mekân için âhar mekân ola ve âhar mekân didiğimiz bizim farz itdiğimiz üzere gine bu'd-ı mevcûd ola. Pes ol âhar bu'd gine kendi zâtıyla bir mekândan âhar mekâna intikâl eylemeği kabûl eylerse kelâmı üçüncü bu'd olan mekânda icrâ ederiz. Lâzım gelir üçüncü bu'd olan mekân için dördüncü bu'd ve dördüncü bu'd için beşinci bu'd ve beşinci bu'd için altıncı bu'd bu tarikle bu'dlar müteselsil olup ilâ gayri'n-nihâye gide. Ve bu'dlar ilâ gayri'n-nihâye gitmek bâtıdır, câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir bu'd bir mekândan âhar mekâna intikâl eylemeği kabûl eylemeye. Ve eğer bu'd olan mekân kendi zâtıyla bir mekândan âhar mekâna intikâl eylemeği kabûl eylemezse lâzım gelir cisim hareket-i eyniyyeyi ya'nî bir mekândan âhar mekâna intikâl

eylemeği kabûl eylemeye. Zîrâ cisimde bu'd vardır ve cisim hareketi kabûl ettiği takdîrce lâzım gelir bu'd dahi hareketi kabûl eyleye. Ve bu'd hareketi kabûl eylemek bizim farz itdiğimiz üzere câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki cisim dahi hareket eylemek câ'iz olmaya. Bunun biriyle ki cismin hareket etmesi müşâheddir. Bundan lâzım geldi ki bu'd kendi zâtıyla hareketi kabûl eylememekliği bâtil ola. Ve bu'd [224a] kendi zâtıyla hareketi kabûl eylemeklik ve kabûl eylememeklik bâtil olduklarından lâzım geldi ki mekân bu'd-ı mevcûd olmak bâtil olup mekân cism-i muhîtin sath-ı bâtını ola denilmiştir. Ve bu delîlin cevâbında cisimde olan bu'd mâdde ile kâ'im ve mâddede hulûl eyleyip ve cismin nüfûz ettiği bu'd ya'nî mekân mâdde ile kâ'im ve mâddede hulûl eyleyip kendi zâtıyla kâ'im olmakla mezkûr iki bu'dun hakikatleri biri biriyle muhtelif oldukları sebepten mekân olan bu'd hareketi kabûl eylemek câ'iz olmadığından cisimde olan bu'dun hareketi kabûl itmesi câ'iz olmamak lâzım geldiğini kabûl etmemekle vâki' olmuştur. Ve mekân için muhtemel olan ma'nâlardan üçüncü ihtimâl oldur ki mekân tûlî, arzî, umkî olup mâddeden mücerred ve kendi zâtıyla kâ'im olur bu'd-ı mevcûd ola. Bu ma'nâyâ zâhib olan Eflâtun'dur⁷⁷¹. Dahi Eflâtun'a tâbi' olanlardır. Ve Eflâtun'la tevâbî'i mekândan murâd zikr olunan ma'nâ olduğu üzerine îrâd ettikleri delillerinden birisinin tasvîrinde mekân olan bu'd mevcûddur. Zîrâ şu bu'd, bu bu'dun yarısıdır; yâ üç bölüğünden bir bölüğüdür diye meselâ takdîr olunur dahi bir tasın iki tarafı beyninde olan bu'd Medîne hisârının iki tarafı beyninde olan bu'd-dan ekallidir diye mütefâvit olması zarûrîdir, bedihîdir. Ve tansîfle teslis ile meselâ takdîr [224b] olunup ziyâde ve noksân ile tefâvütü kabûl eylemek mevcûdun hâlidir. Ma'dûmda mütesavver değildir. Bundan lâzım geldi ki mekân olan bu'd mevcûd ola denilmiştir. Ve mekân bu'd olmasının vec-hinin tasvîrinde mekân bu'ddur. Zîrâ mekân eğer bu'd olmasa lâzım gelir mekân sath ola. Zîrâ mekân bu'd ile sathdan birisi olmak lâzımdır. Pes mekân ma'dûm olmayacak lâzım gelir sath ola. Ve mekânın sath olması

771 Eflâtun (M.Ö. 427-347) çok önemli bir Antik Yunan filozofudur. Hayatını geçirdiği Atina'daki ünlü akademiye kurdu. Asıl adı Aristokles'tir. Geniş omuzları ve atletik yapısı yüzünden, Yunanca Platon (geniş göğüslü) lakabı ile anılmış ve tanınmıştır. Yirmi yaşından itibaren ölümüne kadar yanından ayrılmadığı Sokrates'in öğrencisi ve Aristoteles'in hocası olmuştur. Eflâtun bir sanatçı ve özellikle edebiyatçı olarak yetiştirilmiş olmasından büyük ölçüde istifade etmiş, kurguladığı düşünsel ürünleri, çok ustaca ve şiirsel bir anlatımla süsleyerek, asırlar boyu insanları etkilemeyi başarmıştır. Eflâtun, eserlerini diyaloglar biçiminde yazmıştır. Diyaloglardaki baş aktör çoğunlukla Sokrates'tir. Sokrates insanlarla görüşlerini tartışır ve onların görüşlerindeki tutarsızlıkları ortaya koyar. Eflâtun çoğunlukla görüşlerini Sokrates'in ağzından açıklamıştır. Görüşleri ortaçağda İslâm filozofları tarafından korunmuş ve İslâm düşünce dünyasındaki Yeni Eflâtunculuk akımına neden olmuştur.

bâtıldır. Bundan lâzım gelir ki mekân bu'd ola denilmiştir ve mekânın sath olması bâtil olduğu üzerine îrâd olunan vechlerden birisinin tasvîrinde cisim için bi'z-zarûre mekân olmak lâzımdır.

Pes mekân eğer sath-ı bâtın olsa lâzım gelir her cism-i muhîti bir âhar cisim muhît ola. Bundan lâzım gelir ecsâm-ı gayr-ı mütenâhiye buluna. Ve ecsâm-ı gayr-ı mütenâhiyenin bulunması bâtildir. Pes lâzım geldi mekân sath-ı bâtın olmaya denilmiştir. Ve mekânın muhtemil olduğu ma'nâlardan üçüncü ihtimâl mekân bu'd-ı mevhûm ve mefrûzdan ibâret olmasıdır. Ol bu'd-ı mevhûma "halâ"⁷⁷² denilir. Halânın hakikati iki cisim biri birine yapışmayıp mâbeynlerinde aslâ kendilerine yapışır bir şey' olmamaktır. Ve halâyı mütekellimîn câ'iz görüp hükemâ inkâr eylemişlerdir. Ve mekândan murâd bu'd-ı mevcûddur denilir. İki fırka olup birisi cism-i şâğilden bu'd-ı mevcûdun hâlî olmasını câ'iz görüp âhar fırka câ'iz görmemiştir. Ve cism-i şâğilden bu'd-ı mevcûdun hâlî olmasını câ'iz gören fırka halâyı [225a] câ'iz görmek husûsunda mütekellimîne muvâfakat edip cism-i şâğilden hâlî olan mekân bu'd-ı mevcûddur dediklerinde mütekellimîne muhâlefet eylemişlerdir. Zîrâ mütekellimîn şâğilden hâlî olan mekân ma'nâsına olan halânın câ'iz olduğuna zıkr etdikleri vechlerden birisinin tasvîrinde halâ eğer câ'iz olmayıp cemî' mekânlar cisimler ile memlû' olsalar lâzım gelir sinek hareket ettiği takdîrce cisimler biri birine tokuşa. Zîra sinek kendinin mekânından âhar mekâna nakl ettiği takdîrce iki emrden hâlî olmaz. Yâ budur ki âhar mekâna sinek nakl etmekden öndin olan cisim evvelki mekânından gayr-ı mekâna nakl eyleye, yâ nakl eylemeye. Eğer gayr-ı mekâna nakl eylemezse lâzım gelir iki cisim biri birine tedâhül edip girişe ve iki cisim biri birine tedâhül eylemek câ'iz değildir. Pes lâzım geldi ki sinek kendinin mekânından nakl edip sonra mütemekkin olduğu mekânda sinek nakl etmekden öndin olan cisim sinek nakl ettiği zamanda kendi mekânından âhar mekâna nakl eyleye. Ve ol âhar mekân ikiden hâlî değildir. Yâ budur ki sineğin evvelki mekânı ola, yâ âhar mekân ola. Ve sineğin evvelki mekânı olmak bâtildir, zîrâ sinek kendinin mekânından âhar mekâna nakl eylemeğe şart oldur ki âhar

772 Halâ (الخلا): Âlemin içinde veya ötesinde var olduğu düşünülen boşluktanlamında bir terimdir. Arapça'da "boş olmak, boş kalmak" anlamında masdar olan halâ kelimesi "boşluk" anlamında isim olarak da kullanılmaktadır; ziddi melâdır (doluluk). Halâ, farklı felsefî anlayışlara göre "cisimden bağımsız olarak var olan boyut" veya "cismin doldurduğu var sayılan farazî boşluk" şeklinde açıklanır. Felsefe ve kelâmda boşluk kavramı sözlük anlamının ötesinde "herhangi bir cisimden yahut yer kaplayan cevherden hâlî olan yer" mânâsındadır. Bu tanım bir bakıma halâ kavramının muhtevasında adem anlamının bulunduğunu ifade etmektedir. (Geniş bilgi için bkz. İlhan Kutluer, "Halâ", *DLA*, 1997, 15: 221-225)

mekânda olan cisim mezkûr âhar mekândan nakl eyleye. Ve âhar mekânda olan cisim mezkûr âhar mekânından bir gayrı mekâna [225b] nakl eylemeğe şart oldur ki, ol gayrı mekânda olan cisim ol gayrı mekândan nakl eyleye. Pes eğer ol gayrı mekân dediğümüz sineğin evvelki mekânı olursa lâzım gelir sinek kendinin mekânından âhar mekâna nakl eylemek ol âhar mekânda bulunan cisim sineğin mekânına nakl eylemekliği üzerine mevkûf olup ve âhar mekânda olan cisim mekânından sineğin mekânına nakl eylemek sinek kendinin mekânından ol cismin mekânına nakl eylemekliği üzerine mevkûf ola. Ve sinek âhar cismin mekânına nakl eylemek âhar cisim sineğin mekânına nakl etmesinin üzerine ve âhar cisim sineğin mekânına nakl eylemesi sinek âhar cismin mekânına nakl eylesinin üzerine tevakkuf etmekden lâzım gelir bâtil olan devr buluna. Ve bu devrin bâtil olmasından lâzım gelir sinek kendinin mekânından âhar mekâna nakl eylemek sinek nakl etmekden öndin ol âhar mekânda bulunan cisim sineğin mekânından gayrı bir âhar cismin mekânına nakl edip bu tarikle cisimler kendinin mekânlarından âhar mekânlara nakl edip cisimler biri birilerine müsâdefe edip dokuşa. Ve sineğin hareket itmesinden âlemde olan cisimler biri birine dokuşmak lâzım geldiği bâtildir. Bundan lâzım geldi ki cisimler beyinde halâ buluna.

[Üçüncü Fasl: Nitelikler]

Üçüncü Fasl keyfin ahvâlini bildirir. Ve bu faslda bir mukaddime ile iki matlab vardır. Mukaddime keyfin ma'nâsını ve kısımlarını bildirir.

[Mukaddime: Niteliğin Tarifi ve Kısımları]

Bilgil ki, “keyf” şol arazdır ki bi’z-zât bölünmeği [226a] ve bölünmemeği iktizâ etmediğinden mâ-‘adâ ma’nâsı idrâk olunmak âhar şey’in ma’nâsı idrâk olunmasının üzerine mevkûf olmaya ve ta’rîfde bölünmeği iktizâ eylemeye denilmekle kemmden ihtirâz olunmuşdur. Zîrâ ki kemm bölünmeği iktizâ edicidir. Ve bölünmeği iktizâ eylemeye demekle vahdet ile noktadan ihtirâz olunmuşdur. Zîrâ ba’zı kimesnenin katında vahdetle nokta bölünmeği iktizâ eyleyip arazlardır. Ve basît-i hakîkiye ta’alluk eden ilim keyfden hâric olmasın için ta’rîfde bölünmemeği bi’z-zât iktizâ eylemeye denilip bi’z-zât kaydı zıkr olunmuşdur. Zîrâ basît-i hakîkiye ta’alluk iden ilim eğerçi kim bölünmeği iktizâ eder lâkin bi’z-zât iktizâ eylemez. Belki ma’lûm bölünmemeği iktizâ ettiği sebebiyle iktizâ eder. Pes ta’rîfde bölünmemeği bi’z-zât iktizâ eylemeye diye bi’z-zât kaydı zıkr olunmak lâ-

zımdır ki bu makûle ilim keyfden iken keyfden hâric olmak lâzım gelmeye. Ve iki ma'lûma ta'alluk iden ilim keyfden hâric olmasın için ta'rîfde bölünmeği bi'z-zât iktizâ eylemeye diye bi'z-zât kaydı zikir olunmuştur. Zîrâ iki ma'lûma ta'alluk iden ilim eğerçi kim bölünmeği iktizâ eder lâkin bi'z-zât bölünmeği iktizâ eylemeyip iki ma'lûm vâsıtasıyla iktizâ edicidir. Pes ta'rîfde adem-i iktizâ bi'z-zât kaydı ile kayd olunmakla lâzım gelir iki ma'lûma ta'alluk eden ilim keyfde dâhil ola ve ta'rîfde a'râz-ı nisbiyye [226b] dâhile olmasın için keyfün ta'rîfinde ma'nâsı idrâk olunmak âhar şey'in ma'nâsı idrâk olunmasının üzerine mevkûf olmaya diye bu kayd zikir olunmuştur.

Aksâm-ı keyf dördtür. Keyfiyyât-ı mahsûsedir, keyfiyyât-ı nefsâniyyedir, kemmiyyâta muhtassa olan keyfiyyâtdır, keyfiyyât-ı isti'dâdiyyedir. Ve keyfin aksâmı zikir olunan dört kısma münhasır olmak istikrâ ile tettebbu' ile ma'lûm olmuştur.

[Evvelki Matlab: Duyulur Nitelikler]

Evvelki matlab keyfiyyât-ı mahsûsenin ahvâlini bildirir. Bilgil ki, mahsûse olan keyfiyyât ya'nî havâss-ı zâhire ile idrâk olunan keyfiyyât, eğer mahallinden zâ'ile olması usret ile meşakkatle olursa ol keyfiyyâta "infi'âliyyât" tesmiye olunur. Altunun sarısı ve balın lezzeti gibi. Ve eğer ol keyfiyyât mahallinden zâ'ile olması suhûletle ve âsanlıkla olursa ol keyfiyyâta "infi'âlât" tesmiye olunur. Ve evvelki kısma infi'âliyyât ile tesmiye olunmağa sebep mezkûr kısımdan olan keyfiyyât infi'âle tâbi' olan mizâca tâbi'a olduklarıdır. Balın mâddesinde vâki' olan infi'âl ile balın mizâcî hâdis olup ve ol mizâc sebebiyle tatlının balda hâsıl olduğu gibi. Ve ikinci kısma infi'âlât tesmiye olunmağa sebep, evvelki kısımdan imtiyâz olunmak kasd olunduğundan mâ'âdâ zevâlleri sür'atle olmakla infi'âlâta ya'nî te'es-sürât-ı müteceddide-i gayr-ı fârreye müteşâbih olduklarıdır.

Keyfiyyât-ı mahsûsenün envâ'ı beşdir. Melmûsâtdır, meşmûmâtdır, mezûkâtdır, mesmû'âtdır, mubsarâtdır. [227a] Melmûsât, kuvvet-i lâmise ile idrâk olunan şey'lerdir; ısıklık, sovuklık, yaşlık, kuruluk, ağırlık, yeyinceklik, düzlük, gerklilik gibi. Meşmûmât, kuvvet-i şâmmе ile idrâk olunan şey'lerdir; eyü kokular, yaramaz kokular gibi. Mezûkât, kuvvet-i zâ'ika ile idrâk olunan şey'lerdir, ta'âmlar gibi. Mesmû'ât, kuvvet-i sâmi'a ile idrâk olunan şey'lerdir; avâzlar, dahi avâzlara tâbi'a olan hiddet, cehâret, hafâ gibi. Mubsarât, kuvvet-i bâsira ile idrâk olunan şey'lerdir; renkler, şekiller, sûretler gibi.

Lems; bedenün cemî'inde dağılan kuvvete denilir ki ol kuvvet sebebiyle ıssılık, sovuklık, yaşlık, kuruluk, düzlük, düzsüzlük, yumuşaklık, berklilik, ağırlık, yeyinceklik bilinir.

Şemm; dimâğın mukaddeminde memenin başlarına benzer iki zâ'idede konulan kuvvete dinilir ki ol kuvvet sebebiyle kokular idrâk olunur.

Zevk; dilin cirmi üzerine döşenmiş olan sinirde dağılan kuvvete denir ki ol kuvvet sebebiyle ta'amlar idrâk olunur.

Sem'; kulağın dibinde döşenmiş olan sinirde konulan kuvvete denilir ki ol kuvvet sebebiyle avâzlar, dahi avâzlara tâbî'a olan hurûf, hiddet, cehâret, hafâ idrâk olunur.

Basar; biri birine mülâkî olup iki gözlere ayrılan iki mücevvef sinirde konulan kuvvete denilir ki ol kuvvet sebebiyle renkler, şekiller, mikdârlar, hareketler, dahi bunlara muttasıl olan güzellik, çirkinlik, ağlamaklık, gülme-klik, doğruluk, eğrilik idrâk olunur.

Ve keyfiyyât-ı mahsûsey-i [227b] melmûsâtıdan harâret tabî'atları muhtelif olan şey'leri biri birinden ayırıp tabî'atları müteşâbihe olan şey'leri biri birine cem' eden sıfatdır.

Burûdet; tabî'atları muhtelif olan şey'leri ve tabî'atları müteşâbihe olan şey'leri biri birine cem' eden sıfatdır. Ve od sunun altında yandığı zamânda sunun cüz'leri tabî'atda biri birine müteşâbihe iken odun harâreti ol cüz'leri biri birinden eğerçi kim ayırmak sûretinde görünür. Dahi yumurdanun akı sarısıyle tabî'atlarında biri birine muhâlifler iken odun harâreti te'sîr edip akı ile sarıyı sûreten muhkem imtizâc kılıcı görünür. Lâkin hakikatde böyle değildir. Belki od sunun altında yandığı zamânda odun harâreti suda te'sîr etmekle sunun ba'zı eczâsı hevâ ile dönüp ve hevâ kendinin tabî'atıyla yukarıya hareket ederken eczâ-i mâ'iyye hevâya muhkem yapışıp bilece yukarıya gedip hevâ ile eczâ-i mâ'iyyenin cümlesi buhâr olup harâretin ya'nî ıssılığın suda te'sîri sunun cüz'lerini biri birinden ayırmak olmayıp harâretin ameli sunun ba'zı eczâsını hevâya döndürmekliğin olduğudur. Dahi yumurdanun akı ile sarısı biri birine munzam olmak husûsunda harâretin te'sîr ettiğinden olmayıp harâretin te'sîri ancak yumurdanun akının ve sarısının kendi nefslerinde gilzat⁷⁷³ hâsıla olmasını iktizâ edip ak ile sarının

773 Gilzat: sertlik, kabalık.

biri birine [228a] mundam olmasında te'sîr etmeyip, ak ile sarının biri birine mundam olması harâret te'sîr etmedin hâsıl olduğudur.

Rutûbet; bir keyfiyyettir ki kâ'ime olduğu şey'in bir gayrı şey'e bulaşmasının ve ol gayrı şey'den ayrılmasının suhûletle ve asânlıkla olmasını iktizâ edicidir. Suda ve balda ve yağda olan keyfiyyet gibi. Ve rutûbet seyelâna mugâyir bir ma'nâdır. Seyelân cismin eczâsı biri birini def itmeğe denilir. Gerekse ol eczâ hakikatde biri birinden munfasıl olup hissde muttasıl idrâk olsunlar yâ hakikatde ve hissde biri birine muttasıl olsunlar.

Yubûset; rutûbetün hilâfıdır. **Yubûset** bir keyfiyyettir ki kâ'ime olduğu şey'in bir gayrı şey'e bulaşmasının dahi ol gayrı şey'den ayrılmasının usretini ve meşakkatini iktizâ edicidir.

İ'timâd; hükemânın katında meyle denilir. İbn Sînâ katında (i'timâd cisimde bulunan şey'e denilir ki ol şey' cismin) cihetlerden bir cihete hareket itmesine mâni' olan şey' müdâfa'ata sebep olup müdâfa'atı îcâb eyleye denilir. Ve ba'zı hükemânın katında i'timâd nefs-i müdâfa'ata denilir. Ve mütekellimîn i'timâdın mevcûd olduğunda ihtilâf edip Ebû İshâk İsferâyînî'nin⁷⁷⁴ dahi etbâ'ının katında i'timâd ma'dûmdur. Ve Mu'tezile ile Eşâ'îra'nın ekseri i'timâd mevcûddur ve vücûdu zâhirdir. Hattâ bir kimesne ağır taşı götürdükde ol taşın aşağı gitmesine meyli olduğunu bilir. Dahi sunun altında [228b] konulan üfürülmüş tulumun üzerine elini koyan kimesne tulumun yukarıya gitmesine meyli olduğunu bilir demişlerdir. Ve zikr olunan delil, i'timâd nefs-i müdâfa'atdır diyenlerin kavli üzerinedir. Ve i'timâd cihetlerden bir cihete cismin hareket itmesine mâni' olan şey' müdâfa'ata sebep olup müdâfa'atı îcâb eyleyen şey'e denilir diyenlerin kavllerinde i'timâd mevcûd olduğu üzere delîlin tasvîrinde cisim için müdâfa'at îcâb eder şey' eğer mevcûd olmazsa lâzım gelir büyüklükde küçüklükde muhtelifler olan iki taş bir elden bir mekândan bir kuvvetle atıldıkları takdirce birisi geçce birisi tizce hareket etmekle muhtelifler olmayıp hareketde berâberler ola. Zirâ hareket vâkı'a olan cihetin hilâfına müdâfa'at mevcûde değildir ki büyük cismin müdâfa'atı akvâ olmakla hareketin geçce olmasını iktizâ eyleyip küçük cismin müdâfa'atı za'îfe olmakla hareketin tizce olmasını iktizâ eyleyip hareketleri tizce ve geçce olmakla muhtelifler ola. Dahi farz etdiğimiz üzere müdâfa'atın sebebi gine mevcûd değildir. Bunun biriy-

774 İsferâyînî, Ebû İshak; Ebû İshâk Rüknuddin İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir.

le ki büyük cismin hareketi geçce ve küçük cismin hareketi tizce olmakla hareketleri muhtelif olur. Bundan lâzım geldi ki cisim için müdâfa'atı icâb eder şey' mevcûd ola denilmiştir. Ve i'timâd hareketin gayrıdır. Zîrâ hevâda kasr ile ve cebr ile sâkin olan taşda i'timâd olan müdâfa'at bulunur. Bunun biriyle ki taş sâkindir. Bundan lâzım geldi ki i'timâd hareketin [229a] gayrı ola.

Ve i'timâd için cihetler vardır ve cihetler insân beyninde meşhûra olduğu üzere altıdır ki âmmeye ol cihetleri insânın cihetlerinden ve taraflarından ahz etmişlerdir. Ve ol cihetler; öndür, arddır, sağdır, soldur, altdır, üstdür. Zîrâ insânı iki cânib ihâta etmiştir ki ol iki cânibin üzerlerine iki el ve karın ve arka ve baş ve ayak vardır. Pes şol cânib ki gâlibâ ve ekseriyyâ kavî olup ve harekete ibtidâ eylemek ol cânibden olur. Ol cânibe sağ denilir. Ve ol cânibin mukâbiline sol denilir. Ve şol cânib ki kendinin yüzüne muhâzî olup bi't-tab' ol cânibe hareket edip ve göz ol cânibde mevcûd olur. Mezkûr cânibe ön denilir. Ve mukâbelesinde olan cânibe ard denilir. Ve şol cânib ki başını bi't-tab' yelîler ol cânibe üst denilir. Ve mukâbili olan cânibe taht denilir. Ve sâ'ir hayvânâtta bu cihetler âmmeye katında i'tibâr olunup sâ'ir hayvânâtta arkaları olduğu cânibe üst denilir. Ve mukâbili olan cânibe taht denilir. Ve sâ'ir cisimlerde eğerçi kim zikr olunan el, ayak, karın, arka cüz'leri yokdur. Lâkin zikr olunan cihetleri bunlarda gine âmmeye i'tibâr etmemişlerdir. Ve hâssa katında cihât-ı sitt [229b] cisimde zevâyâ-i kâ'ime üzerine tekâtü' iden eb'âd-ı selâsenin taraflarından hâsıl olur. Zîrâ eb'âd-ı selâseden her bir bu'd için iki taraf vardır ve ol iki taraftan her birisi bir cihettir. Bundan lâzım geldi ki bir cisim için altı cihet ola. Meselâ insân ayak üzere durucu olduğu zamânda insânın kâmetinin uzunluğunu i'tibâr etmekle imtidâd-ı tûlîde olan iki tarafın birisine üst ve birisine alt denilir. Ve kâmetin eynliğini i'tibâr etmekle imtidâd-ı arzîde olan iki tarafın birisine sağ birisine sol denilir. Ve kâmetin sahnunu ya'nî derinliğini i'tibâr ile imtidâd-ı umkîde olan iki tarafın birisine ön birisine ard denilir. Lâkin hakikatde ikidür. Üstdür ve altdır. Zîrâ ki üst ile alt cihetleri biri birinden bi't-tab' mümtâzelerdir. Meselâ ecsâm-ı unsuriyyenin ba'zısı kendi tabî'atıyla alt cânibinden kaçıp üst cânibine gitmek ister, od ve hevâ gibi. Ve ba'zısı üst cânibinden kaçıp alt cânibine gitmek ister, yir ve su gibi. Ve bu iki cihetler aslâ bozulmazlar. Hattâ bir kimesne ayağı üzere dururken dönderilip başı alt cânibine ayakları üst cânibine vaz' olundukda

başını yelileyen cânibine üst ve ayaklarını yelileyen cânibine alt denilmez. Ve bâkî cihetler biri birinden bi'-t-tab' mümtâze değillerdir. Ve çünkü üst cânib ile alt cânibi aslâ bozulmayıp biri birinden bi'-t-tab' mümtâze olup sâ'ir cihetler bi'-t-tab' biri birinden mümtâze olmayıp [230a] bozulurlar. Bundan lâzım geldi ki hakikatde cihet iki ola. Ve hakikatde cihet iki olmakdan lâzım geldi ki i'timâd-ı tabî'î ancak sâ'id ile hâbit⁷⁷⁵ olup sâ'ir i'timâdât tabî'îler olmaya.

Salâbet, cisim için bir keyfiyetdür ki ol keyfiyyet sebebiyle cisim muhkem olup içine yatırılmasını kabûl eylemeye.

Lîn, cisim için bir keyfiyetdir ki ol keyfiyyet sebebiyle yumuşak olup içine yatırılmasını kabûl eyleye. Ve ba'zı kimesnenin katında lîn salâbetin bulunmamasına denilir.

Melâset, mütekellimîn katında cismin zâhirinde olan cüz'lerinin hâli berâber olup düz olmağa denilir.

Huşûnet, melâsetin olmamasıdır.

Ve keyfiyyât-ı mahsûse-i mubsarâtdan bi'z-zât göz ile idrâk olunan şey'ler hükemânın katında elvândır, edvâdır ve bâkî mubsarât bunların vâsıtasıyla idrâk olunurlar. Bâkî mubsarâtdan murâd şekl, küçüklük, büyüklük, yakınlık, ıraklık, hareket ü sükûn, ayrılmaklık, cem' olmaklık, doğruluk, eğrilik, dahi bunların gayrisidir. Ve kudemâ-i hükemâdan ba'zının katında levn için aslâ vücûd olmayıp cem'î tahayyül iledir. Bir şey' ak görölmeğine sebeb, ufak ve şeffâflı olan cüz'lere muzî olan hevânın karışmaklığıdır. Sunun köpüğünün ufak ve şeffâflı olan cüz'lerine muzî olan hevâ karışmakla ak göründüğü gibi. Dahi karın gâyetle ufak ve şeffâflı olan cüz'lerine muzî olan hevâ karışmakla [230b] ak göründüğü gibi. Ve karaluk cismin içine muzî olan hevâ girmemektedir. Ve kudemâ-i hükemâdan ba'zısının katında su karalık bulunmamasının tahayyül olunmasına sebebidir. Beyâz olan cisim su ile ıslanıp su cismin içine girdiği zamânda karalık tahayyül olunduğu gibi. Bunun sebebi su meselâ beyâz olan cisme girmedigi zamânda cismin içinde muzî olan hevâ bulunmakla ziyâde beyâz görünüp cisme su girdiği takdîrce cismin içinde muzî olan hevâ bir mikdâr çıkıp ve sunun şeffâf kılması hevânın şeffâf kılmasından eksik olduğudur.

775 Sâ'id ile hâbit: yükselen ile düşen.

Ve İbn Sînâ, *Şifâ* kitâbının bir mevzi'inde "Beyâzın hâdis olmasına tahayyül tarîkinden gayrı bir tarîk." demiştir. Ve mezkûr *Şifâ* kitâbının âhar mevzi'inde "Beyâzın hâdis olmasına kâh tahayyül tarîkinden gayrı tarîk olur, zîrâ yumurdanun içinde olan akı yumurdanun bışmesiyle dahi ziyâde ak olur. Bunun biriyle ki od ile hevâ hâdis olmayıp belki od hevânın zâ'il olmasına sebebedir. Bundan lâzım geldi ki beyâzın hâdis olmasına tahayyül tarîkinden gayrı tarîk ola." demiştir. Ve od hevânın hâdis olmasına sebep olmayıp hevânın zâ'il olmasına sebep olduğu, zîrâ yumurda bışdikden sonra yumurdanun bışmediği hâletde olan ağırlıktan dahi ziyâde ağır olur. Ve ziyâde ağır olmağa sebep yumurda bışmekle yumurdanun cüz'leri biri biriyle temâm imtizâc edip mâ-beynlerinde olan hevânın taşraya çıktığıdır. [231a] Bundan anlanur ki od hevânın hâdis olmasına sebep olmayıp hevânın zâ'il olmasına sebep olmuş ola. Ve şol kimesneler ki beyâzın ve sevâdın varlığına kâ'illerdir, ol kâ'il olanlardan ba'zının katında karalıkla aklık cemî' renklerin aslı olup bâkî renkler bu ikisinden terkîble hâsıllardır. Ve ba'zının katında renklerin usûli beşdir; aklık, karalık, yeşillik, kızıllık, sarılıktır.

Ve İbn Sînâ ve sâ'ir hükemâdan çok kimesne **dağ' ya'nî** aydınlık bulunmak rengin kendi nefsinde bulunmasına şartdır. Aydınlık bulunmayınca renk bulunmaz. Gâyetü mâ fi'l-bâb cisimde karanlıkda istîdâd vardır ki aydınlık bulunduğu zamânda reng-i mu'ayyen buluna demişlerdir. Ve cumhûr aydınlık, rengin görünmesine şartdır; rengin bulunmasına şart değildir. Hattâ aydınlık bulunmadığı zamânda renk bulunmak câ'izdir. Ve megâra içinde oturan kimesneyi megârada karanlık kaplayıp ve megâradan hâric olan kimesneyi aydınlık kapladığı sebebeden megâradan hâric olan kimesne megârada olan kimesneyi görmeyip ve megâra içinde olan kimesne megâradan hâric olan kimesneyi görür. Dahi karanlıkda od yanında olan kimesneyi aydınlık kaplayıp ve oddan ırak olan kimesneyi karanlık kapladığı sebebeden oddan ırak olan kimesne od yanında olan kimesneyi görüp ve od yanında olan kimesne oddan ırak olan kimesneyi görmez demişlerdir. [231b] Ve ehl-i hak katında "Bir şey' görünmeğe ol şey'i aydınlık kaplamak şart değildir. Belki görmek bir şey'dir ki Hakk Sübhânehû ve Te'âlâ hayâtda olan şey'de yadadır. Aslâ görmeğe kâdir olmak bir şey' şart değildir." diye demişlerdir.

Zulmet, şol şey' ki ol şey'in şânındandır muzî olmaklık ol şey'den dağ'ın ma'dûm olmasına denilir.

Ve keyfiyyât-ı mahsûse-i mesmû'âtdan asvâtdan ya'nî avâzlardır, dahi avâzlara tâbî'a olan hurûfdur ya'nî avâzlara ârıza olan keyfiyyetlerdir.

Savtın ma'nâsı zâhirdir. Ve ba'zı kimesnenin katında savt ya'nî avâz hevânın mevc etmesine denilir. Ve ba'zı kimesnenin katında savt kar'dır ya'nî tokuşmaktır. Dahi kal'dır ya'nî ayırmaklıktır. Ve hak olan kavî savtın mâhiyyeti zâhir olup temevvüc-i hevâ savtın bulunmasına sebep-i karîb olup kar' ve kal' savtın bulunmasına sebep-i ba'id olmaklıktır. Ve kar'-ı 'anîf ya'nî muhkem tokuşmak yâ kal'-ı 'anîf ya'nî muhkem ayırmak hevânın mevc etmesine sebebedir.

Hurûf, İbn Sînâ'nın katında savta ârız olur bir keyfiyyetdir ki ol keyfiyyet sebebiyle hiddetde sıkletde biri birinin misli olan savtlar biri birinden mümtâzlardır. **Hurûf** niçe tarikle taksîm olunur; birisinin tasvîrinde **hurûf yâ** müsavvitedir yâ sâमितedir. **Hurûf-ı** musavvite, lugat-i Arabiyyede hurûf-ı medd ü lîn ile tesmiye olunan harflerdir. **Hurûf-ı** medd ü lînden murâd vâv ve elif ve yâ harflerdir ki ol harfler kendilerin mâ-kabllerinde [232a] mütecânise olan hareketleri işbâ'dan mütevellide ve sâkine ola. **Hurûf-ı** sâmite mezkûr harflerin mâ-'adâsıdır. **Hurûf-ı** sâmite kâh müteharrike ve kâh sâkine olur. Hurûf-ı musavvite ancak sâkine olup mâ-kabllerinde olan hareket kendilerin cinslerinden olmak tarîkiyle ve bu taksîmin takrîrinden lâzım gelir elif hareketi kabûl etmeyip mâ-kablinde kendi cinsinden olan hareketi fetha olmak vâcib olduğu sebebeden ancak musavvite ola. Ve vâv ile yâ kâh müteharrike kâh sâkinler olup ve sâkinler oldukda mâ-kabllerinde kendilerin cinsleri olmayan hareketler olmak câ'iz olduğu sebebeden kâh musavvite ve kâh sâmite olur, denilir.

İkinci tarikle taksîmin tasvîrinde hurûf yâ zamâniyye-i sırfedir hurûf-ı masmûte dahi kâf, fâ, sîn, şîn gibi yâ âniyye-i sırfedir tâ [تا], tâ [طا], dâl dahi aslâ temdîde kâbil olmayan hurûf-u sâmite gibi, yâ zamâniyyeye müteşâbihe olan âniyyedir ve zamâniyyeye müteşâbihe olan hurûf-ı âniyye şol hurûf-ı âniyyedir ki vâhid-i zamânî gibi zann oluna. Râ, hâ [حا], hâ [حا] gibi. Zîrâ zann-ı gâlib budur ki meselâ dâr kelimesinin âhirinde olan râ biri birini yelîler. Âniyyu'l-vücûd râlar ola. Gâyetu mâ fi'l-bâb hiss bu râların zamânları biri birinden ayrı olduklarını idrâk eylememekle cümlesi harf-i vâhid-i zamânî olması zann oluna, denilir.

Üçüncü tarikle taksîmin tasvîrinde **hurûf** yâ mütemâsiledir ya'nî kendi zâtları ve hareket ve sükûnla tesmiye olunan [232b] ârırları hasebiyle mümtâz değillerdir. İki sâkine olan yâ, dahi bir nev'-i hareketle müteharrik olan iki yâ gibi yâ mütehâlifedir. Gerekse bi'z-zât ve hakikat hasebiyle mütehâlife olsunlar harf-i bâ ile harf-i mîm gibi yâ hakikatde muvâfıklar olup araz hasebiyle mütehâlife olsunlar harf-i bâ-i sâkine harf-i bâ-i müteharrike gibi.

Mahsûse-i mezûkât ta'amlardır. Ta'amların usûli tokuzdur. Acılıktır, tîzliliktir, duzlulukdur, kekremilikdir, ekşilikdir, tatlılıktır, tatsuzlukdur, yağlılıktır, duruklukdur.

Mahsûse-i meşmûmât râ'ihâlardır. Ve râ'ihâlardan her birisi için müstakil bir ism yokdur. Ve râ'ihâlar için isimlerde üç tarîk vardır. **Birisi** oldur ki mülâyemet ve münâferet tarikiyle ola. Râ'ihâ-i mülâ'ime, râ'ihâ-i münâfira denildiği gibi. **İkincisi** oldur ki râ'ihâya mukârin olan ta'ama göre ola. Râ'ihâ-i hulve, râ'ihâ-i hâmidâ denildiği gibi. **Üçüncisi** oldur ki mahalline nisbetle ola. Râ'ihâ-i verd, râ'ihâ-i tuffâh denildiği gibi.

[İkinci Matlab: Nefsânî Nitelikler]

İkinci matlab, keyfiyyât-ı nefsâniyyenin beyânındadır. Bilgil ki, keyfiyyât-ı nefsâniyyeden bir keyfiyyet eğer mahallinde sâbit ve râsih olup mahallinde zâ'ile olması zahmet ve meşakkatle olursa, ol keyfiyyete "meleke" tesmiye olunur. Ve eğer mahallinde zâ'ile olması suhûletle olursa, ol keyfiyyete "hâl" tesmiye olunur. Ve hâl, tadrîc ile melekeye döner. Kitâbet ibtidâ hâsıla olmasında hâl olup sonra mûmâresetle melekeye döndüğü gibi.

Ve keyfiyyât-ı nefsâniyyenin envâ'ı beşdir. Hayâtıdır, ilimdir, irâdetdir, kudretidir ve sâ'ir keyfiyyât-ı nefsâniyyedir. [233a]

[1. Hayat]

Hayât, i'tidâl-i nev'îye tâbî'a olur bir kuvvete denilir ki sâ'ir kuvâ-i hayevâniyye ol kuvvete tâbî'a ola. Ya'nî anâsırdan mürekkeb olan envâ'dan her bir nev' için mahsûs mizâc vardır ki ol nev'den matlûb olan âsâra ve havâssa mezkûr mizâc mahsûs münâsib olup nev' mezkûr mizâcdan hurûc etdiği takdîrce ol nev' zâ'il olur. Bu takdîr üzere lâzım gelir hayvânâtın nev'lerinden her bir nev'de hayât i'tidâl-i nev' ile tesmiye olunan mizâca tâbî'a ola. Ve sâ'ir kuvâ-i hayevâniyyeden murâd kuvvet-i hiss ve kuvvet-i

hareket ve kuvvet-i tağdiye ve kuvvet-i tenmiyedir. **Ve hayât** bulunmağa hükemâ katında bünye-i mahsûsa ile meşrûtdur. Binye-i mahsûsadan murâd anâsırdan mürekkeb olan cisimdir ki ol cisim için sûret-i nev'îyye-i mahsûsa olunduğundan mâ-'adâ ol sûret-i mahsûsaya tâbî'a olan keyfiyyât cisim için mütehakkika olan ve sûret-i mahsûsaya tâbî'a olan keyfiyyâtdan murâd hayevânın nev'lerinden bir nev'e münâsib olan mizâc-ı mu'tedildir. Dahi i'tidâl rûh-i hayvânîdir. Ve Mu'tezile katında hayât eğerçi kim zikir olunan bünye-i mahsûsa ile meşrûtadır. Lâkin hükemâ ile Mu'tezile'nin beyninde fark vardır. Fark oldur ki bünye-i mahsûsa hükemânın katında hâlâ zikri sebkat iden ma'nâya denilir ve Mu'tezile'nin katında cevâhir-i ferdeden mürekkeb olan [233b] şey'e denilir. Ve Eşâ'îrâ'nın katında hayât bulunmağa bünye-i mahsûsa meşrûta olmayıp cevher-i vâhidde Allâhu Te'âlâ hayâtı yaratmak câ'izdir.

Mevt, hayâtla muttasıf olan şey'in hayâtı yok olmağa denilir. Ve ba'zı kimesnenin katında mevt meyyit ile kâ'im olur bir sıfat-ı vücûdiyyeye denilir.

[2. İlim]

Ve keyfiyyât-ı nefsâniyyenin ikinci nev'i ilimdir. 'İlim cumhûr-ı mütekellimîn katında âlim ile ma'lûm beyninde bir nisbet-i mahsûsaya denilir ki ol nisbet-i mahsûsa sebebiyle âlim ma'lûmu bilip ma'lûm âlime bilinir. Ve ol nisbete ta'alluk denilir. Ve Eşâ'îrâ'dan bir cemâ'at katında ilim ta'alluk sâhibi olan sıfat-ı hakîkiyyedir. Ve ilim ta'alluk sâhibi olan sıfat-ı hakîkiyyedir diyen cemâ'at şol cemâ'atdır ki ilmi ta'rîf edip ilim nakîza muhtemil olmayan temyîzi îcâb iden sıfat olmasına zâhib olmuşlardır. Ve hükemânın katında ilim zihinde ya'nî akılda hâsıla olan sûrete denilir ve akılda hâsıla olan sûret kuvvet-i âkıla ile kâ'ime olduğu i'tibâr ile ol sûrete ilim denilir. Ve kendi zâtı *min haysü hiye hiye* (من حيث هي هي) i'tibâr olunmakla ma'lûm denilir. Bundan lâzım gelir ilim ile ma'lûm bi'z-zât müttehidler olup bi'l-i'tibâr muhtelifler ola. Ve akılda mevcûd olan emr kâh vücûd-i hâricî ile muttasıf olur ve kâh vücûd-i hâricî ile muttasıf olmaz. Ve vücûd-i hâricî ile muttasıf olduğu takdîrce zihinde mevcûd olan emre [234a] ahkâm-ı hâriciyye lâhik olur. Karalık, akılık, hareket ü sükûn, dahi bunların gayrısı gibi.

Cehl iki kısımdır. Cehl-i basîtdir. Cehl-i mürekkebdir. Cehl-i mürekkeb vâkı'a mutâbık olmayan i'tikâda denilir. Bu makûle cihetle mürekkeb

denildiği, zîrâ evvelâ nefs-i emre muhâlif bir şey'i i'tikâd etmek bir cehlîdir. Ve nefs-i emre muhâlif olan şey'i i'tikâd ettiğini i'tikâd eylemek bir âhar cehlîdir. Bundan lâzım gelir ki mezkûr cehl-i mürekkeb ola. Cehl-i mürekkeb ilmin zıddıdır ya'nî mâbeynlerinde olan tekâbü'l tekâbü'l-i tezâddur. Zîrâ ilim ile cehl iki vücûdî ma'nâlardır ki bir mahalde mecma' olmak câ'iz değildir. Ve Mu'tezile'nin katında cehl-i mürekkeb ilmin zıddı olmayıp ilmin mümâsilidir. Cehl-i basît âlim olmak şânından olan zâtından ilmin yok olmasına denilir. Bundan anlanan budur ki cehl-i basît ile ilmin beyninde olan tekâbü'l-i adem ve meleke ola. Ve cehl-i basîte gaflet ve zühûl ve sehv karîblerdir.

Sehvin sebebi ilmin husûlî muhkem ve sâbit ve müstekırr olmakla zâ'il olmak mî'razında olmakla kâh sâbit ve kâh zâ'il olup bedeline âhar ilim bir tarikle hâsıl olmakdır ki mezkûr iki ilmin birisi âhar ile iştibâh-ı gayr-ı müstekırr ile müştebih olup sehv eden kimesne ednâ tenbîh ile mütenebbih olup evvelki ilmi avdet eyleye. **Ve gafletden** anlanan budur ki bir şey'in bilmekliğini iktizâ eder şey' var iken bilinmeye.

Ve ba'zı kimesnenin katında zühûlün sebebi hayret ve dehşet sebebinden bilmeklik muhkem sâbit [234b] olmamaklıktır. Bu takdîrce zühûl sehvdan bir kısım olur. **Ve bilmeklikden** sonra vâki' olan cehl-i basîte nisyân denilir. Ve sehv ile nisyân beyninde fark oldur ki sehv kuvvet-i müdrikeden sûret-i hâsılanın zâ'il olup kuvvet-i hâfızada sâbit olup nisyân kuvvet-i müdrikeden ve kuvvet-i hâfızadan sûret-i hâsılanın zâ'il olmasına denilir.

Ve Âmidî'nin katında gafletün, zühûlün, nisyânun ma'nâları biri birine karîbdır. **Ve beş** hissin birisiyle vâki' olan idrâk ya'nî kulakda ve gözde ve dilde ve cemî' bedende ve burunda olan kuvvetler ile olan idrâk Şeyh Eş'arî'nin katında ilimdir. Ve cumhûr-ı mütekellimînin katında ilmin gayrıdır. Ve cumhûr-ı mütekellimînin delîli bir şey' ilm-i tâmm ile bilindikden sonra göz ile ol şey' idrâk olunup görüldükde evvel vâkı'a olan bilmeklik hâletiyle sonra vâkı'a olan teşhîs hâletinin beyninde fark olup iki hâlet biri birinin aynı olmadığıdır.

Ve Şeyh Eş'arî cânibinden bu delîle iki tarikle cevâb virmek mümkün olur. Bir tarîk oldur ki zıkr olunan iki hâlet biri birine muhâlife olmasını kabûl edip bu muhâlefetin sonra vâkı'a olan hâlet ilim kabîlinden olma-

masını müstelzim olduğunu men' edip mâbeynlerinde olan ihtilâf nev' hasebiyle olmayıp hüviyyet hasebiyle olan ihtilâf olmasının câ'iz olmasını da'vâ etmekle ola. Bir tarîk dahi oldur ki idrâk-i hissiyyenin müte'allıkına ya'nî cüz'îyyâta cüz'îyyât oldukları husûsiyyetleriyle idrâk-ı hissîden gayrı bir âhar tarîkle ilim ta'alluk eylemek mümkün olduğunu men' eylemekle [235a] ola. Zîra cumhûr-ı mütekellimînin istidlâllerinin sahîh olması idrâk-ı hissînin müte'allıkına hissden gayrı bir âhar tarîkle ilim ta'alluk eylemek mümkün olmasının üzerine mevkûfdur. Ve idrâk-ı hissînin müte'allıkına hissden gayrı bir âhar tarîkle ilmin ta'alluk eylemesi mümkün olduğunu men' itmekle lâzım gelir. Cumhûr-ı mütekellimînin delîllerinin sıhhati men' oluna. Eğer denilir meselâ biz fülân cisimde ve fülân kaftanda husûsiyle ak renk olduğunu gözümüz ile görmekten evvel biz ilm-i tâmm ile biliriz. Sonra gözümüz ile gördüğümüz vaktde evvelki ilmimize mugâyir bir idrâk bizim için hâsıl olur. Bundan lâzım geldi ki cüz'îyyâta hissden gayrı bir tarîkle ilmin ta'alluk itmesi câ'iz olup cumhûr-ı mütekellimînin delîlleri sahîh ola diye böyle su'âl olunursa bunun mukâbelesinde cüz'îye iki tarîkle idrâk müte'allık olur. Birisi oldur ki cüz'î olmak husûsuyla idrâk oluna. Birisi dahi oldur ki küllî olmak tarîkiyle idrâk oluna. Ve göz ile idrâk etmekden evvel olan idrâk küllî olmak tarîki üzere olur. Ve göz ile olan idrâk cüz'î olmak tarîkiyle olur. Ve zikr olunan su'âl bunun üzerine mebnîdir ki mezkûr iki tarîkle olan idrâk bir ola. Bunun biriyle ki mâbeynlerinde fark zâhirdir. Bundan lâzım geldi ki idrâk-ı hissînin müte'allıkına ya'nî cüz'îye hissden gayrı tarîkle ilmin [235b] ta'alluku olmaya diye cevâb verilir. Ve zikr olunan hâlden mâ'-adâ bilinmek gerekdir. Hükemânın katında suver-i akliyye ile suver-i hâriciyye nefsi mâhiyyetlerinde berâberler iken niçe vechlerde biri birinden mümtâzlardır. Ve mümtâz oldukları vechlerden evvelki vech suver-i akliyye bir mahalde hulûl eylemekde biri birine mâni'a olmayıp bir mahalde ma'îyyetle hulûl eylemek câ'iz olup ve suver-i akliyye hulûlde mütefâvite olup nefsi cemî' ulûmdan hâliye olduğu takdîrce hakâ'ik-i eşyâdan birisini tasavvur eylemek müşkil olup ve bâ'zı ulûmla muttasife olduğu takdîrce bâkî ulûma isti'dâdı ziyâde ve bâkî ulûmı tasavvur eylemek âsân olup ve suver-i hâriciyye bir mahalde ma'îyyetle hulûl eylemeğe biri birine mâni'a olup bir mahalde cem' olmak câ'iz olmayıp meselâ bir şekl-i mahsûs ile müteşekkil olan şey' ol şekl-i mahsûs bâkî iken âhar şekl ile müteşekkil olmak mümkün olmadığıdır. Bir mâdde sûret-i nâriyye ile sûretlenmiş iken âhar sûretle sûretlenmeğe kâbile olmadığı gibi.

İkinci vech suver-i akliyyeden sûret-i kebîre sûret-i akliyye-i sagīranın mahallinde sûret-i akliyye-i sagīre ile bile hulûl eylemek câ'iz olup meselâ yerleri ve gökleri ve dağları nefis tasavvur eylemek câ'iz olup ve mezkûr suver-i hâriciyyeden sûret-i kebîre sûret-i hâriciyye-i sagīranın mahallinde sûret-i hâriciyye-i sagīre ile bile hulûl eylemek câ'iz olmadığıdır. [236a]

Üçüncü vech kuvvet-i müdrikede keyfiyyet-i kaviyyenin sûreti mün-tekîşe olmakla keyfiyyet-i kaviyyenin sûreti müntekîşe olmakdan öndin kuvvet-i müdrikede müntekîşe olan keyfiyyet-i za'îfenin sûreti zâ'ile olmıyıp ve mâddede sûret-i hâriciyye-i kaviyye hâsıla olmak sebebiyle mezkûr mâddede sûret-i hâriciyye-i kaviyye hâsıla olmakdan öndin hâsıla olan sûret-i hâriciyye-i za'îfe zâ'ile olduğudur.

Dördüncü suver-i akliyye aslâ havâss-ı hams-i zâhire ile idrâk olunma-yıp suver-i hâriciyye kâh havâss-ı hams-i zâhire ile idrâk olunduğudur.

Beşinci suver-i akliyye cüz'ıyyât-ı hakikiyye olmak câ'iz olmıyıp kül-liyât olup suver-i hâriciyye külliyyât olmak câ'iz olmıyıp cüz'ıyyât-ı hakikiyye olduklarıdır.

Altıncı suver-i akliyye kuvvet-i âkilede hâsıla oldukda ol suver-i akliyyenin kuvvetden zâ'ile olması vâcib olmıyıp ve zâ'ile oldukda tekrâr kuvvetde hâsıla olması suhûletle olup ve mâdde-i unsuriyyenin kuvvetleri ebedî bâkî kalmak câ'iz olmadığı sebebdin mezkûr mâddede hâsıla olan suver-i hâriciyye ol mâddeden zâ'ile olması lâzım olup tekrâr mezkûr mâddede hâsıl olması su'ûbetle meşakkatle olduğudur.

Ve suver-i akliyyeye kâ'il olan hükemâ sûret-i akliyyenin külliye olmasında iki emr zikr etmişlerdir. Birisi oldur ki ol sûret kesîrîn beyninde müştereke olup mezkûr kesîra ya'nî efrâdına mutâbıkla olmaklık ma'nâsı küllî olmaklık ma'nâsı [236b] ola. Birisi dahi oldur ki ol sûret hakikatde külliye olmıyıp ol sûretle bilinen şey' hakikatde küllî olup ve sûretin külliye olması mecâz ile olup sûret külliyyedir dimeğinin manâsı sûretle bilinen şey' küllîdir demek ola. Ve hükemâdan ikinci ma'nâ ile sûret-i akliyyenin külliye olmasına zâhib olan fırka şol fırkadır ki zâhib olup suver-i akliyye misâller ve şebehlerdir ki ma'lûm farz olunan emrler ol şebehler ile ma'lûm olup ve ma'lûm olan emrler mâhiyyetlerinde mezkûr şebehlere muhâlif olup hakikatde ol emrler için vücûd-i zihnî olmıyıp mecâz ve te'vîl hasebiyle ol emrler için vücûd-i zihnî olup meselâ od zihinde bulunur demek-

den murâd odun mâhiyyetine nisbet-i mahsûsası olan şebek ve sûret ki ol nisbet-i mahsûsa sebebiyle mezkûr şebek ve sûret oda müte'allik olan ilim olup ol şebek zihinde bulunur demek olup hakikat tarîkiyle şebelere külliyyet ârıza olmamasına kâ'il olmuşlardır. Bunların kavlleri üzere ilim ile ma'lûm biri birine bi'z-zât muhâlîfe olurlar. Ve hakikat tarîkiyle şebelere külliyyet ârıza olduğuna delîllerinin tasvîrinde nefis-i şebeliler ve sûretler ile ma'lûm olan şey'lerin efrâdı üzerine mezkûr şebeliler ve sûretler mahmûle olmazlar. Belki efrâd üzerine mahmûl olan ol şebeliler ile ma'lûm olan şebelilerin mâhiyyetleridir. Pes lâzım gelir hakikatde külliyyetle muttasıf olan [237a] şey' şebek ile ma'lûm olan şey'in mâhiyyeti olur. Şebek hakikatde külliyyetle muttasıf olmaya demişlerdir. Ve hükemâdan evvelki ma'nâ ile sûret-i akliyyenin külliyye olmasına zâhib olan fırka şol fırkadır ki sûret-i akliyye mâhiyyetlerinde umûr-ı ma'lûmenin mâhiyyetlerine berâber olup belki ol suver umûr-ı ma'lûmenin mâhiyyetleri olup şey'ler için iki vücûd ya'nî vücûd-i zihnî ve vücûd-i hâricî olup ve hakikat tarîkiyle suver-i akliyyeye külliyyet ârıza olmasına kâ'il olmuşlardır. Ve bunların kavlleri üzere ilim ile ma'lûmun bi'z-zât bir olup i'tibâr hasebiyle biri birine mugâyir olur. Ve hükemânın sûret-i akliyyenin külliye olması sûret-i akliyye efrâdına mutâbika olmaklık ma'nâsıdır dediklerinden murâd oldur ki ol sûret-i müştereke müşahhisâtından tecrîd olunmakla nefis-i nâtıkada hâzıra oldukda ol sûret-i müştereke kendinin efrâd-ı hâriciyyesinden her birisi müşahhisâtından tecrîd olunmakla nefis-i nâtıkada hâzıra olan eserin aynı olup sûret-i müşterekenün efrâd-ı hâriciyyesinden birisi nefis-i nâtıkaya sebkât edip avârizından müşahhisâtından tecrîd olunmakla hâsıl olan eser ile nefis-i nâtıkâ müte'essira oldukdan sonra ol sûretin efrâd-ı hâriciyyesinden bir âharkisi gine nefis-i nâtıkaya sebkât edip müşahhisâtından tecrîd olunmakla hâsıl olan eser evvelki eserin aynı olup nefis-i nâtıkâ tekrâr âhar te'essür ile müte'essira olmaya. Ve âharki sûret-i akliyyenin efrâdından birisi müşahhisâtından tecrîd [237b] olunmakla kuvvet-i âkilede hâsıl olan eser âhar eser olur. Evvelki eserin aynı olmaz demişdir. Ve kuvvet-i âkilede hulûl eyleyen sûret-i akliyye avâriz-ı zihniyyeye ma'rûza olduğu sebepten eğerçi kim sûret-i cüz'iyye olup âhar nefisde hulûl eden sûretten mümtâz olur. Lâkin avâriz-ı zihniyyeyi i'tibâr etmekden kat'-ı nazar zât-ı sûret-i akliyye *min haysu hiye hiye* (من حيث هي هي) ahz olunmağa göre küllî olup umûr-ı kesîrine mutâbika olur. Ve sûret-i akliyye külliyye olmasında kendisi efrâdına mutâbika olmasıyla olur diye i'tibâr olunmasından murâd

vücûd-i zillî ile mevcûd olan şey'in mutâbık olmasıdır. Mutlak mutâbık olması değildir. Ya'nî gerekse vücûd-ı aynî ile yâ vücûd-ı zillî ile mevcûd olan şey'in mutâbık olmasına şâmil olan ma'nâ-i mutâbakat murâd değildir. Zîrâ murâd eğer mutlak mutâbakat olsa lâzım gelir efrâd-ı hâriciyyeden her birisi küllî ola. Zîrâ ki sûret-i akliyye efrâdına mutâbık olur. Ve mutâbakat iki şey'in beyninde tasavvur olunur. Bir nisbetdir ki ol iki şey'den her birisini mutâbık ve âharkisini mutâbak i'tibâr eylemek mümkün olur. Pes bundan lâzım gelir ki sûret-i akliyye efrâd-ı hâriciyyesinden her birisine mutâbık olduğu gibi efrâd-ı hâriciyyesinden her birisi kendinin küllî olan şey'in sâ'ir efrâd-ı hâriciyyesine mutâbık ola. Ve bundan lâzım gelir ki her efrâd-ı hâricî küllî olan ve ferd-i hâricî küllî olmak bâtıldır. Zîrâ müşahhisât-ı hâriciyye ferd-i hâricînin kesîrîn beyninde müşterek [238a] olmasına min haysü't-tasavvur mâni'adır. Pes bundan lâzım gelir ki zikr olunan mutâbakâtın murâd mutlak mutâbakat olmayıp murâd vücûd-ı zillî ile mevcûd olan şey'in mutâbık olması ola. Ve küllî i'tibâr olunan mutâbakat envâ'-ı hakikiyye olan külliyyâtda zâhirdir. Ve envâ'-ı i'tibâriyyenin hâricde efrâdı olmamakla envâ'-ı i'tibâriyyede mezkûr mutâbakat bulunmak eğerçi kim zâhir değildir Lâkin envâ'-ı i'tibâriyyenin beyninde mezkûr mutâbakat icrâ olunmak kâdîrce mutâbakat envâ'-ı i'tibâriyyenin kendilerinin hissalarına kıyâs olunur ki ol hissalar kendilerin küllî tabî'ilerine nisbetle efrâd-ı i'tibâriyye olur. Zîrâ her küllî tabî'î kendinin hisselerine nisbetle nev'-i hakikîdir. Ve efrâd-ı i'tibâriyye beyninde müşterek olan ma'nâdan gayrı her ne ki var ise tecrîd olunmakda müşahhisât menzilesinde kılınmakla olur.

Ve ba'zı efâzıl katında suver-i akliyye ulûmdan ve ma'lûmâtın ibâret olup ilim ile ma'lûm bî'z-zât bir olup i'tibâr hasebiyle biri birine mugâyir olur diyen fırkanın sözleri evlâdır. Ve evlâ olduğunun delillerinden birisini zikr edip zîrâ ki biz hâricde sırf ma'dûm olan şey' idrâk ederiz ve bu tarikle idrâk olunmasına lâzımdır ki bizim ile sırf ma'dûm olan şey'in beyninde bir ta'alluk-ı hâs ve nisbet-i mahsûsa ola. Ve nisbet biri birinden iki mümtâz olan şey'lerin beyninde bulunur. Ve iki şey' biri birinden [238b] mümtâz ve biri birinün gayrı olmak bununla olur ki ol iki şey'den her birisi için fi'l-cümle sübût ola ve hâricde sırf ma'dûm olan şey' için hâricde sübût yokdur. Pes lâzım geldi ki ol sırf ma'dûm için vücûd-ı zihni ola. Bundan lâzım gelir sûret-i akliyye ma'lûmun mâhiyyeti olup sûret-i akliyye

ve ilim bi'z-zât bir olup biri birine mugâyir olmaya. Bu takdîrce lâzım gelir sûret-i akliyye külliyyet sıfatıyla muttasıf olmak câ'iz olup sûret-i akliyye külliyyet sıfatıyla muttasıf olmaz. Belki külliyyet sıfatıyla muttasıf olan şey' sûret-i akliyye ile ma'dûm olan şey'dir diyen kimesnenin kavli bâtil ola demişdir. Bundan mâ-'adâ ma'lûm eğer zihnînin verâsında ilme mugâyir bir şey' olsa lâzım gelir ma'lûm hâricde mevcûd ola. Zîrâ ki vücûd ikidir. Birisi vücûd-ı zihnîdir. Birisi vücûd-ı hâricîdir. Ve çünkü ma'lûm zihnînin verâsında olur lâzım gelir ma'lûm hâricde şahs ola, ya'nî kendi nefsinde müte'ayyin olup hâricde buluna. Ve her şey' ki hâricde bulunur külliyyet sıfatıyla muttasıf olmak câ'iz değildir. Zîrâ ki teşâhhusât-ı hâriciyye şey'in kesîrîn üzerine vâki' olmasına min haysü't-tasavvur mâni'dir. Pes bu takdîrce ikiden hâlî değildir. Yâ budur ki ma'lûm ilme mugâyir olur. Yâ mugâyir olmayıp muttahid olur. Eğer mugâyir olursa lâzım gelir ma'lûm aslâ külliyyet sıfatıyla muttasıf olmaya [239a] ve bunun muktezâsı oldur ki ma'lûm ilme mugâyirdir ve ma'lûm külliyyet sıfatıyla muttasıfdır diyenlerin kavleri bâtil ola. Ve eğer ma'lûm ilmin aynı olursa lâzım gelir sûret-i akliyye külliyyet sıfatıyla muttasıf olup sûret-i akliyye külliyyet sıfatıyla muttasıf olmaz. Belki külliyyet sıfatıyla muttasıf olan şey'dir dedikleri bâtil ola. Ve ma'lûm zihnînin verâsında olmakdan bu makûle mahzûrlar lâzım gelmekden lâzım geldi ki ma'lûm zihinde olup ma'lûm ve ilim ve sûret-i akliyye bi'z-zât bir ola demişdir. Ve eğer bu delîlin mukâbelesinde ma'lûm insânın zihnînin verâsında olmakdan ma'lûm hâricde bulunmak lâzım gelmez. Zîrâ câ'izdir ki ma'lûmât insânın zihnînin kuvvet-i âkilesine mugâyir olan kuvâ-yi âkilede irtisâm-ı aklî ve zillî tarîkiyle mürtesime ola diye cevâb virilirse, bu cevâbın mukâbelesinde bu cevâbdan lâzım gelir insânın nefs-i nâtıkasında vücûd-i zihnî olmaya. Zîrâ ki nefs-i nâtıkada vücûd-i zihnî olmak bunun üzerine binâ olunmuşdur ki nefs-i nâtika tasavvur ettiği şey' nefs-i nâtikadan gayrı bir şey'de sübûtu olmaya. Gerekse sübûtu, sübût-i asl olsun yâ sübût-i zillî olsun bu takdîrce insânın nefs-i nâtıkası tasavvur ettiği şey'in eğer insânın nefs-i nâtıkasından gayrı bir şey'de sübûtuna kâ'il olursa lâzım gelir hükemâ insânın nefs-i nâtıkasında vücûd-i zihniye inkâr ideler. Bunun biriyle ki insânın nefs-i nâtıkasında vücûd-i zihniye hükemâ kâ'illerdir. Bundan lâzım [239b] geldi ki ma'lûm insânın zihnînin verâsında olduğu takdîrce küllî hâricde buluna diye denilmek kâbil olur. Ve bundan mâ-'adâ insânın nefs-i nâtıkasının gayrısı olan kuvâ-i âkileye eşyâ mürtesime oldukları takdîrce lâzımdır ki ma'lûmâtın nefs-i mâhiyyetleri

mürtesime ola. Tâ ki mâhiyyât üzerlerine câriye olan ahkâm-ı sübûtiyye sâdika olup ol ahkâmı bilen ile ahkâm beyninde nisbet buluna. Ve nefs-i mâhiyyetlerin mezkûr kuvâ-i âkilede mürtesime olması irtisâm-ı zillî ile-
dir, irtisâm-ı aynî ile değildir. Zîrâ eğer a'râz kendilerin mevzî'lerinde irtisâm-ı aynî ile mürtesime oldukları gibi mâhiyyât gine mezkûr kuvâ-i âkilede irtisâm-ı aynîyle mürtesime olsalar lâzım gelir mâhiyyât hâricde eşhâs-ı ayniyye olup külliyyet sıfatıyla sıfatlanmak câ'iz olmaya. Bunun biriyle ki mâhiyyât külliyyet sıfatıyla sıfatlanmasına hükemâ kâ'illerdir. Pes lâzım geldi ki insânın nefs-i nâtıkasından mâ'-adâ olan kuvâ-i âkilede mürtesime olanların irtisâmı irtisâm-ı zillî ile olup irtisâm-ı aynîyle olmaya. Ve irtisâm-ı zillî ilim demektir. Bu takdîrce lâzım geldi ki ilim ile ma'lûm bi'z-zât müttehid olup ma'lûm ilim ile müttehid olduğu hâlde ma'lûm külliyyet sıfatıyla muttasıf ola, demiştir.

[İlmin Halleri]

‘İlmin nice ahvâli vardır.

[İlmin Birinci Hâli]

Evvelki hâli: Bilgi ki, ilim iki kısımdır. Birisi ilm-i tafsîlidir. ‘İlm-i tafsîlî oldur ki umûr-ı müte’addide birer birer mülâhaza oluna. Birisi ilm-i icmâlîdir. ‘İlm-i icmâlî oldur ki umûr-ı müte’addide [240a] def’aten mülâhaza oluna. Meselâ bir kimesne bir mes’eleyi bilse dahi gaflet üzere olsa ondan sonra ol mes’eleden su’âl olundukda mezkûr cevâb ki cümle mes’eledir ol cevâb zihinde def’aten hâzır olup ol cevâb ya’nî ol mes’eleyi mes’ûl olan şahs tasavvur eder. Lâkin cevâbın takrîrine şurû’ eylemedin mes’ele-
nin cüz’lerini birer birer mülâhaza eder. Pes mes’ele âlim olan kimesnenin zihninde mes’ûl olduğu hâlde bir emr-i basît vardır ki ikinci hâletde hâsıl olan tefâsîle mebd’edir. Ve su’âl akabinde def’aten hâsıl olan hâletle su’âl-
den evvel vâki’ olan cehlin hâleti beyninde dahi cevâbın takrîri üzerine müteferri’a olan tefâsîlün mülâhazası beyninde fark zarûrîdir. Ve fark ol-
duğunun vechinin tasvîrinde zîrâ ki hâlet cehl ki akl-ı bi’l-fi’îl tesmiye olu-
nur. Ol hâletde gaflet sebebiyle bi’l-fi’îl cevâbı idrâk eylemek hâsıl değildir. Belki nefs ol hâletde kavî olur. Meşakkatsiz ve kesb-i cedîdsiz ol şey’i tafsîl etmeğe. Pes bu hâletde kuvvet-i mahza bulunur. Ve su’âl akabinde hâsıl olan hâletde bi’l-fi’îl cevâba ilim fi’l-cümle hâsıl olur ki su’âlden evvel ol

ilim hâsıl olur değildir. Ve hâlet-i tafsîlde hubreler⁷⁷⁶ kasd ile melhûzdur. Ve bu hâlet sâbıkda olan iki hâletde hâsıl değildir diye denilmiştir. Ve mahsûsâtta temsîl olunup bir kimesne kâh bir uğurdan çok ni'meti görür. Bu takdîrce cemî' ni'metlerin cüz'lerini görür ve kâh birer birer tedrîc ile görür. Dahi ni'metlerin cüz'lerinin [240b] ba'zısı ba'zısından ayırır. Evvelki tarîkle olan ru'yete ru'yet-i icmâliyye denilir. İkinci tarîkle olan ru'yete, ru'yet-i tafsîliyye denilir.

İmâm Râzî *aleyhi'r-rahme* katında ilim ancak tafsîlî olur, icmâlî olmaz. Ve delîlinde İmâm Fahr Râzî zîrâ ki umûr-ı muhtelifeye mutâbık bir sûretin hâsıl olması câ'iz değildir. Belki câ'iz olan oldur ki umûr-ı mütekessiranın her birisi için istiklâl ile bir sûreti olan ilm-i tafsîlinin ma'nâsı oldur ki umûr-ı mütekessiranın her birisi için istiklâl ile bir sûreti ola. Bundan lâzım oldu ki ilim ancak tafsîlî olup icmâlî olmaya. Ammâ umûr-ı muhtelifeye mutâbık bir sûretin hâsıl olması câ'iz olmadığı, zîrâ eğer sûret-i vâhide umûr-ı muhtelifeye mutâbık olsa lâzım gelir bir sûret umûr-ı muhtelifeye mâhiyyetde berâber ola. Ve umûr-ı muhtelifenin mâhiyyetleri hakâ'ik-i muhtelifedir. Bundan lâzım gelir umûr-ı muhtelifenin olan mezkûr sûret-i vâhidesi için hakâ'ik-i muhtelifela. Ve bunun muktezâsı oldur ki sûret-i vâhide farz ettiğimiz sûret-i vâhide olmayıp umûr-ı mütekessiradan her birisi için birer sûret ola demiştir. Eğer bilip umûr-ı mütekessira için kâh defaten sûret-i müte'addide hâsıla olur. Mürekkebin hakîkati mürekkebin mürekkebin olduğu cihetden tasavvur olundukda mürekkebin cüz'lerinin sûretleri defaten hâsıl olduğu gibi ve kâh umûr-ı mütekessiranın sûretleri zamânda tertîble hâsıl olur. Mürekkebin cüz'leri birer birer tasavvur [241a] olundukda mürekkebin cüz'lerinin sûretleri tertîble hâsıl olduğu gibi. Evvelki tarîkle hâsıl olan sûrete ilm-i icmâlî denilir. İkinci tarîkle hâsıl olan sûretlere ilm-i tafsîlî denilir diye su'âl olunursa İmâm Fahr Râzî *aleyhi'r-rahme* cânibinden bu tarîkle eğer ilm-i icmâlî ve tafsîlî i'tibâr olunursa ilm-i icmâlî mütehakkık olduğuna nizâ'umuz yokdur. Lâkin bu takdîrce lâzım gelir icmâl bu ma'nâ ile ya'nî umûr-ı mütekessira için suver-i müte'addide defaten hâsıl olmak ma'nâsına olan icmâl hâlet-i cehl ki kuvvet-i mahzadır. Dahi hâlet-i tafsîl ki fi'l-i mahzadır. Ol iki hâlet beyninde hâlet-i mütevassıta olmaya. Zîrâ mezkûr takdîrce zikr olunan ma'nâ-i icmâlî ve ma'nâ-i tafsîlinin hâsılı bu mertebeye râcî' olur ki ulûm kâh bir zamânda

776 Hubre: tecrübe, deneyim.

cem' ola ve kâh bir zamânda cem' olmayıp biri birini akablaysa. Ve bu tarîkle ilmin hâli ma'lûma nisbet ile muhtelif olmaz. Belki ilim hakikatde iki hâletde dahi ilm-i tafsîl olup ve ilme icmâl ve tafsîl tesmiye eylemek ulûma cem'iyet sıfatı ârız olmak dahi ârız olmamak i'tibârı ile olup cem'iyet sıfatı ulûma ârıza olduğu takdîrce icmâl tesmiye olunup cem'iyet sıfatı ulûma ârıza olmadığı takdîrce tafsîlî tesmiye oluna. Bunun biriyle ki mezkûr iki hâlet beyninde ilm-i icmâlî hâlet-i mütevassıttır. Bundan lâzım geldi ki mezkûr su'âl vârid olmaya diye cevâb virinilir. [241b]

Ve ba'zı efâzıldan menkûldür ki İmâm Fahr Râzî *aleyhi'r-rahme* tasavvurâtta iktisâbı inkâr etmesine bâ'is ilm-i icmâlîyi inkâr etmiştir. Ve İmâm Fahr Râzî'ye bu tarîkle cevâb virinilir ki mürekkebe eğer hakikatle ma'lûm olsa lâzım gelir mürekkebe için cüz'leri hasebiyle müte'addide olan sûretlerden zihinde bir sûret-i mürekkebe hâsıla ola. Bu takdîrce aklın mürekkebe teveccühü bi'l-kasd olup mürekkebin cüz'lerine teveccühü ve iltifâtı bi't-tab' olur. Zîrâ ki mürekkebin cüz'lerinin sûretleri akılda hâsıllardır. Ve bu şol şey'e benzer ki hazîne de konulur dahi ol şey'e iltifât olunmaz. Sonra eğer mürekkebin cüz'lerine akıl teveccüh edip tafsîl eylerse ol cüz'ler bi'l-kasd melhûz olup biri birinden temâm münkeşif ve mümtâz olurlar. Bir vechle ki bu inkişâf ve imtiyâz mürekkebe bi'l-kasd akıl iltifât ettiği hinde mütehakkık olmaz. Bunun biriyle ki cüz'lerinin sûretleri iki hâletde ya'nî akıl mürekkebe bi'l-kasd iltifât ettiği hâletde dahi cüz'leri tafsîl ettiği hâletde hâsıldır. Bundan anlanan budur ki ilmin hâli ma'lûma nisbet ile mütefâvit ola. Meselâ mürekkebe hakikatiyle bi'l-kasd ma'lûm olduğda mürekkebin cüz'lerine ilmin ta'alluku bi't-tab' olur. Ve mürekkebin cüz'leri tafsîl olundukda cüz'lere ilmin ta'alluku bi'l-kasd olup kavî olur. Evvelki tarîkle cüz'lere müte'allik olan ilim, ilm-i icmâlî olur.

İkinci tarîkle cüz'lere müte'allik olan ilim ilm-i tafsîlî olur. Ve mürekkebe eğer zihinde hakikatiyle hâsıl olmayıp avâırızdan bir ârız [242a] i'tibârı ile hâsıl olursa ol zihinde olan sûret mürekkebin cüz'lerinin sûreti olmayıp âhar sûret olup mürekkebin cüz'lerine ilm-i icmâl ile tafsîl ile ta'alluk etmemiş olur.

[İlmin İkinci Hâli]

İlmin ikinci hâli: Bilgil ki, mefhûm-ı küllî kâh kendi nefsinde mülâhaza olunması maksûd olup ol mülâhaza sebebiyle kendinin üzerine bir

şey' ile hükm eylemeye mümkün olur. Efrâdı üzerine hükm eylemek kâbil olmaz ve kâh kendinin efrâdını mülâhaza itmeğe mir'ât ve vesîle kılınır. Bu takdîrce efrâdı üzerine bir şey' ile hükm etmek mümkün olur. Kendinin üzerine hükm etmeğe kâbil olmaz. Bundan anlanan budur ki ma'lûmât-ı kesîraya müte'allik olan ilim, ilm-i vâhid olmak câ'iz ola. Meselâ her şey' imkân-ı âmm ile mümkündür denildikde şekk yokdur. Hükm şey'in cemî'e efrâdı üzerine olur ve bir şey' ile bir şey' üzerine hükm eylemeğe lâzımdır ki vechlerden bir vech ile ol mahkûmun-aleyh olan şey' tasavvur oluna. Ve bu misâlde mahkûmun-aleyh olan efrâdı tasavvur eylemek mefhûm-ı şey' ki âmmıdır. Ol mefhûm i'tibârı ile tasavvur olunmuşdur. Ve bu tarikle tasavvur olunmak efrâdı üzerine hükmün sahîh olmasına sebep olmuşdur. Bundan anlanan budur ki ma'lûmât-ı kesîraya ilm-i vâhidin ta'alluku câ'iz ola. Ammâ ki bir şey' âhar şey' üzerine hükm eylemeğe ol mahkûmun-aleyh olan şey' vechlerden bir vech ile tasavvur olunmak lâzım olduğu, zîrâ ki eğer hiçbir vech ile mahkûmun-aleyh olan şey' tasavvur olunmasına lâzım gelir. Ol mahkûmun-aleyh olan şey'in üzerine bir şey' ile hükm eylemek kâbil olmaya. Ve kâbil olmadığını oğlancıklar dahi bilir. [242b]

[İlmin Üçüncü Hali]

İlmin üçüncü hâli: Bilgil ki, ilm-i icmâlî Allâhu Te'âlâ için sâbit olmak câ'izdir. Ve Mu'tezile ile Kādî⁷⁷⁷ ve ekser-i Eşâ'ira, dahi Ebû Hâşim⁷⁷⁸ bunların katında ilm-i icmâlî Bârî Te'âlâ için sâbit olmak câ'iz değildir. Lâkin ba'zı efâzıl hakk budur ki eğer bir şey'e ilm-i icmâlînin ta'alluk etmesinde ol şey'in tafsîline câhil olmak şart ise Hak Te'âlâ için ilm-i icmâlî sâbit olmak câ'iz değildir. Ve eğer şey'in tafsîline câhil olmak şart değil ise, Hak Te'âlâ için ilm-i icmâlî sâbit olmak câ'izdir diye demişdir.

[İlmin Dördüncü Hali]

İlmin dördüncü hâli: Bilgil ki, bir şey' bir tarikle ma'lûm olup bir tarîk-i âhar ile mechûl olmak câ'izdir. Ve Kādî Bâkîllânî bi'z-zarûre ma'lûm mechûlün gayrıdır. Bundan lâzım gelir ki ilmin ve cehlin müte'allakları biri birine mugâyir iki şey' ola. Gerekse ol iki şey'in birisi ârız birisi ma'rûz

777 Müellifin "Kādî" şeklinde her hangi bir sıfat ya da isim eklemekten belirttiği kişi Bâkîllânî olmalıdır. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî (ö. 403 /1013), ünlü bir Eşâ'î kelamcısıdır.

778 Cübbâi, Ebû Hâşim: Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi (ö. 321/933) Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin büyük imâmlarından biridir.

olsun. Yâ ol iki vech üçüncü şey'e ârız olsunlar yâ ol iki şey'in beyinde âhar ta'alluk ola. Evvelkiye misâl insân dâhik olmak i'tibârıyla bilinip hakîkati hasibiyle mechûl olmak gibi. Zîrâ ki dâhik olmak ârızdır. Ve hakikat-i insân ma'rûzdur. İkinciye misâl insân dâhik olmak i'tibârıyla bilinip kâtib olmak i'tibârıyla mechûl olmak gibi. Zîrâ ki dâhik olmak ve kâtib olmak insânın hakikatine ârızlardır. [243a]

Üçüncüye misâl birisi küllî birisi ol küllün cüz'ü olmak gibi. Ve zikr olunan vechler üzerine ma'lûm ile mechûl bi'z-zât mugâyirlerdir. Ve bu sûretlerde bir şey'e bir vech ile ma'lûm bir vech ile mechûl demek mecâzdır. Ve ba'zı efâzıl şey'in ârızı kâh maksûd olup ârızın nefsi mülâhaza olunur. Bu takdîrce ârız ma'lûm olup şey'in hakîkati mechûl olur. Ve ma'lûm ile mechûl biri birine mugâyirler olur ve kâh şey'in ârızı âlet kılınur şey'i mülâhaza etmesine bu takdîrce şey' ârızı i'tibâr ile ma'lûm olur. Ve hakîkati i'tibâr ile mechûl olup ma'lûm ile mechûl müttehid olur. Lâkin ma'lûm olması bir cihetden ve mechûl olması âhar cihetden olmuş olur. Bundan anlanan budur ki bir şey' bir vechile ma'lûm olup bir âhar vechile mechûl olmak câ'iz ola demiştir.

[İlmin Beşinci Hali]

İlmin beşinci hâli: Bilgi ki, ilim iki kısımdır. Fi'îlidir. İnfi'âlîdir. İlmi fi'îlî oldur ki bir şey'in hâricde vücûduna sebep ola. Bir kimesne bir köşkün mevcûd olmasını tasavvur edip, dahi binâ etdiği gibi. İlmi infi'âlî oldur ki hâricde mevcûd olan şey'den istifâde oluna. Bir kimesne evden taşraya çıkdıkda ba'zı şey'i görüp ol şey'lerin sûretleri zihinde hâsıl oldukda ol sûretler hâricde mevcûd olan şey'lerden istifâde olunduğu gibi. Ve hükemâ Hakk Sübhânehû ve Te'âlâ kendinin mahlûkâtına ilmi ilm-i fi'îlîdir. Zîrâ ki mahlûkâtının hâricde mevcûd olmasına [243b] sebebedir. Ve kendi zâtına müte'allik olan ilmi, ilm-i fi'îlî değildir. Dahi ilm-i infi'âlî değildir. Belki kendi zâtının aynıdır, eğerçi i'tibâr ile mugâyir olursa demişlerdir.

[İlmin Altıncı Hali]

İlmin altıncı hâli: Bilgi ki, hükemânın katında nefsi-nâtika-i insâniyye için aklın mertebeleri dördür. Birisi akl-ı heyûlânîdir. İkincisi akl-ı bi'l-melekedir. Üçüncüsü akl-ı bi'l-fi'îldir. Dördüncüsü akl-ı müstefâddir.

[Akl-ı Heyûlânî]

‘**Akl-ı heyûlânî**, ma’kûlâtı idrâk eylemeğe olan isti’dâd-ı mahza denilir ki aslâ ol isti’dâd ile idrâk bulunmaya. Oğlancıklar evvel hilkatlerinde hemân isti’dâd-ı mahzları olup idrâkdan hâlî oldukları gibi ve bu kısımda akl-ı heyûlâyâ nisbet olunduğuna sebep nefis bu mertebede iken cem’î sûretten hâliye olan heyûlâ-yı ûlâyâ benzediğidir.

[Akl-ı Meleke]

‘**Akl-ı bi’l-meleke**, zarûriyyâtı bilip zarûriyyâtıdan nazariyyâtı kesb itmesine nefsin müsta’idd olmasına denilir. Ve zarûriyyâtı bilmek, ibtidâ-i hilkatden sonra hâdis olur. Pes lâzım geldi ki sonradan hâdis olmağa bir hâdis nesne şart ola. Tâ ki bulunmasında bir zamân-ı mu’ayyene muhtass olmakda tercîh (olduğunu mülâhaza ile nefis müsta’idd olur. Mebde’-i feyyâzdan kendiye suver-i külliyye ve ahkâm-ı tasdîkiyye ifâze⁷⁷⁹ olunmağa ve ulûm-i zarûriyye denilen cüz’iyyâtı hiss-i kesîr ile hissedüb âlât-ı cismâniyyede cüz’iyyâtın sûretleri mürtesime olup sûretlerden ba’zısının ba’zısına nisbeti bilâ-müreccih lâzım gelmeye. Ve ol şart değildir illâ cüz’iyyâtı hissedip cüz’iyyât beyinde olan müşârakâta ve mübâyenâta mütenebbih olmakdır. Zîrâ nefis, cüz’iyyâtı hissden hâsıl olan sûretlerdir.)⁷⁸⁰

[Akl-ı bi’l-fil]

‘**Akl-ı bi’l-fi’l** zarûriyyâtıdan nazariyyâtı istinbât etmenin melekesi ve keyfiyyetidir ki her ne zamân ki meleke sâhibi dilerse zarûriyyâtı istihzâr ve mülâhaza edip dahi ol zarûriyyâtıdan nazariyyât hâsıl ola. Ve ba’zı kimesne mezkûr ma’nâ akl-ı bi’l-fi’lin ma’nâsı değildir. Belki akl-ı bi’l-fi’lin ma’nâsı oldur ki nazariyyât zarûriyyâtıdan [244a] hâsıl oldukda ol husûl bir mertebeye vâsıl ola ki her ne zamân dilerse nazariyyâtı fikrsiz istihzâr eyleye demişdir. Ve bu mertebe hâlet ol zamânda bulunur ki hâsıl olan nazariyyâtı kişi tekrâr tekrâr mülâhaza etmekle ol kişi fikrsiz nazariyyâtı istihzâr dilese fikrsiz istihzâra kâdir olacak mertebe meleke-i nefsâniyye hâsıl ola.

779 Zafer-yâb eylemek ve maksûduna nail kılmak, feyzlendirmek.

780 Bu kısım hâmişten alınmış olup, tam olarak hangi kelimeden sonra konulacağı anlaşılmamaktadır (Naşir).

[Akl-ı Müstefâd]

‘**Akl-ı müstefâd**’ oldur ki, nefis idrâk etdiği nazariyyât ol nefsin katında hâzır olup gâib olmaya. Ve kuvvet-i âkile-i insâniyye bedeninin ahvâli ile mukayyed iken cemî‘ nazariyyât ol kuvvet için müşâhede olunması mümkün olmakda tereddüd vardır. Zîrâ akıl katında câ’izdir ki alâ’ik-i bedeniyeden tecerrüd-i tâmm ile ba‘zı nüfûs-i kâmile mücerred olup ma‘kûlâtı bir defâda müşâhede edip sonra bu hâletden terakkî edip tekrâr tekrâr müşâhede etmekle müşâhede meleke-i râsihaya döner. Zâhir olan budur ki bu makûle müşâhede müstemirre olmak dâr-ı âhiretde olur. Ve akl-ı müstefâd için mezkûr olan ma‘nâ, ma‘nâ-yı meşhûrî değildir. Meşhûr olan kitâblarda mestûr olan budur ki zikr olunan dört mertebe her bir emr-i nazariye kıyâsla ola. Ve akl-ı müstefâd bir emr-i nazariye kıyâsla olur. Bu tarîkle ki bir emr-i nazari kuvvet-i âkile için müşâhede ola. Ve bu ma‘nâ ile akl-ı müstefâd dünyâ hayâtında insân için hâsıl olduğunda şübhe yokdur. Dahi bu ma‘nâ ile akl-ı müstefâd akl-ı bi’l-fi‘ilin evvelki ma‘nâsına göre akl-ı [244b] bi’l-fi‘il üzerine ibtidâ hâdis olmakda mukaddem olduğunda şübhe yokdur. Ve zikr olunan dört mertebelerden mertebe-i kemâl akl-ı müstefâddır. Bâkî mertebeler akl-ı müstefâdın hâsıl olmasına vesîleler ve isti‘dâdlardır. Akl-ı heyûlânî isti‘dâd-ı ba‘iddir. Akl-ı bi’l-meleke isti‘dâd-ı mütevassıttır. Ve bu ikisi ya‘nî akl-ı heyûlânî ile akl-ı bi’l-meleke ibtidâ‘en tahsîl-i kemâle vesîlelerdir. Ve akl-ı bi’l-fi‘il meşhûr ma‘nâsını i‘tibâr etmekle isti‘dâd-ı karîbdir. Ve kemâlin istihzârına ve kemâlin gâib ve zâ‘il olduğdan sonra giru gelmesine vesîledir.

[İlmin Yedinci Hâlî]

‘**İlmin yedinci hâlî**’ Bilgil ki akıl, ehl-i millet katında bi’l-icmâ‘ teklîfe menât ve medârdır. Lâkin teklîfe menât olan aklın tefsîrinde ihtilâf olunmuşdur. Şeyh Ebül-Hasan Eş‘arî’nin muhtârı teklîfe menât olan akıl ba‘zı zarûriyyâta müte‘allik olan ilimdir ki ol ilim akl-ı bi’l-meleke ile tesmiye olunmuşdur delîlini zikr edip akıl ilmin gayrı değildir. Zîrâ ki eğer akıl ilmin gayrı olsa lâzım gelir iki tarafın her birisi âhardan ayrılmasını yâ birisi âhardan ayrılmasını tasavvur eylemek câ’iz ola. Lâkin âkil olup aslâ ilmi olmamak câ’iz değildir. Bundan lâzım geldi ki akıl ilmin aynı ola ve bu ilim ya‘nî aklın aynı olan ilim nazariyyâta müte‘allik olan ilim değildir. Zîrâ ki nazariyyâta ilim müte‘allik olmağa şart oldur ki akl-ı kâmil ola ve akl-ı kâmil olmağa şart oldur ki akıl bölüne. Bundan lâzım geldi ki nazariyyâta

müte'allik olan ilim iki mertebe [245a] akıldan muahhar olup aklın aynı olmayıp akıl ilmin gayrı ola. Bundan lâzım gelir ki akıl zarûriyyâta müte'allik olan ilmin aynı ola demiştir. Ve bu delîlden cevâb akıl ilmin gayrı olmakdan biri birinden ayrılması câ'iz olması lâzım gelmekliğini men' edip kabûl etmemekle olur. Zîrâ câ'izdir ki biri birine mugâyir olan iki şey' mütelâzim olalar. Cevher ile hayyizde husûl gibi. Ve İmâm Râzî katında akıl bir sıfat-ı cibiliyyeden ibâretidir ki âletlerden ve âfetlerden sâlim oldukda zarûriyyâta müte'allik olan ilim ol sıfat-ı cibiliyyeye tâbi' ola. Ve uyuyan kimesnenin aklı zâ'il olmaz. Eğerçi kim uyku hâletinde âletlerde hâlel vâki' olduğu sebebeden zarûriyyâtıdan bir şey' bilmezse.

[İlmin Sekizinci Hali]

İlmin sekizinci hâli: Bilgi ki her iki ilim ki -iki ma'lûma ta'alluk eylerler- ol iki ilim bizim ashâbımız katında biri birine muhâliflerdir. Gerekse ma'lûmlar biri birine muhâlif olsunlar, kara ak gibi, yâ mümâsil olup benzesinler iki ak gibi. Zîrâ ki zikr olunan iki ilim eğer biri birine muhâlif olmayıp mümâsil olup benzese lâzım gelir bir mahalde cem' olmayalar. Zîrâ iki zıdd bir mahalde cem' olmak câ'iz olmadığı gibi iki mümâsil gine bir mahalde cem' olmak câ'iz değildir, nitekim mevzi'inde beyân olunmuştur. Bunun biriyle ki cem' olurlar, bundan lâzım geldi ki ol iki ilim biri birine muhâlifler ola. Ve bir ma'lûma müte'allik olan iki ilim bizim ashâbımız katında biri birine mümâsil olup benzerler. Hattâ ol sebebeden [245b] ol iki ilim bir makâmda cem' olmak câ'iz olmayıp birisi âharun makâmına kâ'im olur. Ve Âmidî iki ilmin ta'alluk etdikleri ma'lûm dahi ta'alluklarının vakti eğer müttehid olursa ol ma'lûma müte'allik olan iki ilim biri birine mümâsil oldukları ve her birisi âharun makâmına kâ'im olmak câ'iz olduğu hakkıdır, hakkiyeti zâhirdir ve hakkiyetine şübhe yokdur. Ammâ eğer iki ilmin ma'lûmu bir olup mezkûr iki ilmden birisinin mezbûr ma'lûma ta'alluk etmesi bir vakte ve âhar ilmin ta'alluk etmesi âhar vaktde olsa zikr olunan vaktlerde ma'lûma ta'alluk eden iki ilim biri birine benzediğinin vechinde kâh tasvîr olunup zîrâ ki ta'alluklarının vaktleri muhtelif olmak ol iki ilmin biri birine muhtelif olmasına te'sîr eylemez. Cevherin iki muhtelif vaktlerde olması cevherin muhtelif olmasına te'sîr etmediği gibi denilir. Lâkin cevherin mezkûr ahvâline kıyâs münâsib değildir. Zîrâ cevherin husûlüne zarf olan vaktlerin ihtilâfıyla ma'lûma ilmin ta'alluk ettiği vaktin ihtilâfı beyninde fark vardır ve fark budur ki ilmin ta'allukunda i'tibâr olu-

nan vakt ilmin müte‘allakında dâhildir, ârız değildir. Zîrâ bizim kelâmımız bunun üzerine mübtenîdir ki ilmin müte‘allıkı kâh şey’ ile şey’in bir vaktde mevcûd olmaklık haysiyyetinin mecmû‘u ola ve kâh mezbûr şey’ ile şey’in bir âhar vaktde mevcûd olmaklık haysiyyetinin mecmû‘u ola. Bundan lâzım gelir ilmin ta‘allukunda i‘tibâr olunan vakt ilmin müte‘allıkında dâhil ola. Ve bundan lâzım gelir [246a] ilimlerin ma‘lûmları biri birine muhâlif olup ilimler dahi biri birine mümâsiller olmaya. Ve cevherin husûlüne zarf olan vaktler cevhere ârızlardır. Bu takdîrce lâzım gelmez vaktlerin muhtelif olması zât-ı cevherin muhtelif olmasını iktizâ eyleye. Hâsıl-ı kelâm budur ki ma‘lûma ilmin ta‘alluk etmekde i‘tibâr olunan vaktde iki ihtimâl vardır. Birisi oldur ki ilmin müte‘allakında mezkûr vakt dâhil olup ârız olmaya. Birisi oldur ki ilmin ta‘allukuna zarf i‘tibâr olunup ârız ola. Pes eğer ilme zarf i‘tibâr olunursa cevher gibi olur, ya’nî lâzım gelmez vaktlerin muhtelif olması ilmin muhtelif olmasını iktizâ eyleye. Ve eğer vakt ma‘lûmda dâhil i‘tibâr olunursa lâzım gelir ma‘lûm muhtelif olup ma‘lûma ta‘alluk iden ilimler dahi muhtelif ola. Pes ma‘lûm bir oldukda gerekse ilimlerin ta‘allukları bir vaktde olsun yâ birisi bir vaktde ve âharkisi âhar vaktde ta‘alluk eylesün ilimler mütemâsiller olur. Vaktlerin muhtelif oldukları mutlak zarar virmez demek münâsib değildir, diye demişdir. Ve ma‘lûm-i vâhîde ta‘alluk eden iki ilmin kâ’im olduğu zâtlar muhtelif oldukları takdîrce eğer iki ilimden her birisinin zâtı kâ’im olduğu zâta ihtisâs iktizâ eder denilirse lâzım gelir ol ma‘lûma ta‘alluk iden iki ilim muhtelif ola. Ve eğer kendi zâtı kâ’im olduğu zâta ihtisâs iktizâ etmez denilirse lâzım gelir ol iki ilim mümâsîl olup biri birine benzeye. [246b] Zîrâ ki iki şey’ ki biri birine mümâsîldir bir zâta müstenid olmasını iktizâ eylemekde mütefâvit olmazlar.

[İlmin Dokuzuncu Hali]

‘İlmin dokuzuncu hâli: Bilgil ki Kādî Bâkılânî ile ba‘zı mütekellimîn “Mutlak ilm-i zarûrî-yi nazarîye dönmek câ’izdir. Zîrâ ki ulûmun cümlesi cins-i ilmde müştereklerdir. Pes lâzım gelir her hükm ki ba‘zı ilim üzerine sahîh olur, ol hükm âhar ba‘zı ilim üzerine dahi sahîh ola. Ve ba‘zı ilim ise nazarîdir. Bundan lâzım gelir ba‘zı ilim ki zarûrîdir ol ilim dahi nazarî olmak câ’iz ola.” demişlerdir. Ve Âmidî ulûm cins-i ilimde müşterek olduklarını kabûl itmezüz, zîrâ câ’izdir ki ilm u idrâk ü ihâta dahi bunların gayrisi ulûmun mefhûmları olup mâbeynlerinde arz-ı âmm ile müşterekler ola. Ve cins-i ilmde müşterek oldukları takdîrce ilmin ba‘zı nev’i üzerine

bir hükm sahîh olmakdan âhar nev‘ üzerine ol hükm sahîh olması lâzım geldiğini kabûl etmezüz. Zîrâ câ’izdir ki ol hükm bir nev‘in husûsiyyeti ile mu‘allel ola. Meselâ her hükm ki at üzerine sahîh olur insân üzerine sahîh olmak vâcib değildir. Bunun biriyle ki cins-i hayvânda müstereklerdir. Belki temâm-ı mâhiyyetde müsterek olan şey’ler beyninde dahi gine lâzım değildir. Meselâ her hükm ki Zeyd üzerine sahîh olur, lâzım değildir kim Amr üzerine sahîh ola. Câ’izdir ol hükmün Zeyd üzerine [247a] tasavvur olunursa bu takdîrce câ’iz olur kim tarafeyn nazarî ola ve tasdîkin tarafları nazarî olması kendinin hükm-i nazardan ve kâsibden müstağnî olmasına mâni‘ olmadığı zâhirdir. Ve eğer aslâ vechlerden bir vechle nazar üzerine mevkûf olmamak ma’nâsıyla tefsîr olunursa lâzım gelir şol tasdîk ki tarafları nazarîdir zarûrî olmayıp nazarî ola denilir. Ve ilm-i zarûrî âhar ilm-i zarûrî üzerine mevkûf olmasında gine hilâf vardır. Şol tâ’ife ki zarûrî oldur ki aslâ kendiden sâbık bir ilim üzerine mevkûf olmaya diye bu ma’nâ ile tefsîr eder. Onların katında ilm-i zarûrî âhar ilm-i zarûrî üzerine tevakkuf eylemek câ’iz olmaz. Ve şol tâ’ife ki zarûrî oldur ki mücerred nazar üzerine mevkûf olan diye bu ma’nâ ile zarûrîyi tefsîr eder. Atların katında ilm-i zarûrî âhar ilm-i zarûrî üzerine mevkûf olmak câ’iz olur.

[İlmin On Birinci Hali]

‘İlmin on birinci hâli: Bilgil ki ma‘lûm yoğ iken ilim bulunmak câ’iz değildir. Ve Ebû Hâşim katında ma‘lûm yoğ iken ilim bulunmak câ’iz olur, bir muhâli tasavvur etmek gibi. Ve Ebû Hâşim delîlinin tasvîrinde “Zîrâ ki muhâl ya’nî bulunması aslâ câ’iz olmayana “şey” denilmez. Ma‘lûm ise şey’dır. Bundan anlanan budur ki ma‘lûm yoğ iken ilim bulunmak câ’iz ola.” demişdir. Ve İmâm Râzî, “Ebû Hâşim’in kavlinde tenâkuz vardır. Ve tenâkuz olduğunun delîlini götürüb zîrâ ki ma‘lûm [247b] oldur ki ona ilim ta‘alluk eyleye ve müstahîle ilim müte‘allıktır ve müstahîl ma‘lûm değildir dimeğün takdîri müstahîle ilim ta‘alluk eder ve ilim ta‘alluk etmez demek olur. Pes lâzım gelir tenâkuz buluna.” demişdir. Ve Âmidî tenâkuzdan cevap verip câ’izdir ki Ebû Hâşim ilim ta‘alluk ettiği şey’ müstahîl olduğu takdîrce ma‘lûm ıtlâk olunmayıp müstahîl olmadığı takdîrce ma‘lûm ıtlâk olunmasına ıtlâh eylemiş ola demişdir. Ve İbn Sînâ *Şifâ* kitabında tasrîh ettiği üzere Ebû Hâşim’in kavli haml olunmak mümkün olur ve İbn Sînâ’nın tasrîh ettiği budur ki müstahîlin sûreti akılda hâsıl olmaz ya’nî müstahîl nefs-i emrde bir şey’ ola. Dahi ol şey’ kendi nefsinde idrâk oluna

bir haysiyyetle ki husûsiyle kendi nefsinün sûreti olan sûret akılda hâsıla ola bu tarikle idrâk olunmaz. Bundan lâzım geldi ki ictimâ'-ı zıddeyn ve ictimâ'-ı nakîzayn zikr olunan tarikle idrâk olunmağa mümkün olmaya. Pes müstahîl olanı idrâk eylemekliğinin tarîki yâ teşbîh i'tibârlarından bir i'tibâr tarîki üzere olur yâ nefy tarîki üzere olur ki i'tibârât-ı âmmenden bir i'tibâr ile ola. Ve teşbîh i'tibârlarından bir i'tibâr ile olmağın tarîkinde meselâ sevâd ile halâvet beyninde olan ma'nâ-yi ictimâ' idrâk olunur. Dahi denilir ki sevâd ile halâvet beyninde idrâk ettiğimiz emr gibi sevâd ile beyâz beyninde hâsıl olmak mümkün değildir. Pes sevâd ile halâvet beyninde olan ictimâ' [248a] mütesavver ve ma'kûldür ki ol mütesavver ve ma'kûl olan ictimâ'dan kendi nefsinde akılda bir sûret-i hâsıla olur ve sevâd ile beyâz beyninde ictimâ' ma'kûl mütesavver olmayıp sevâd ile halâvet beyninde olan ictimâ' idrâk edip dahi ol ictimâ'a kıyâs ve teşbîh ile sevâd ile beyâz beyninde bir sûret akılda hâsıl olur denilmiştir. Ve nefy tarîki üzere olan i'tibârât-ı âmmenden bir i'tibâr ile idrâk eylemeklik tarîkinde meselâ müstahîl olan şey' emr-i âmm i'tibârıyla idrâk edip dahi müstahîl olan şey'in üzerine ol emr-i âmm i'tibârı ile nefy musallat kılına. Müstahîlin husûsî i'tibârıyla nefy taslît olunmaya. Sevâd ile beyâzın ictimâ'ı husûsuyla mülâhaza olunmayıp mefhûm olmak unvânıyla mülâhaza olunup ve bu mefhûm bulunmak mümkün değildir deyip nefy müstahîl olan şey'in üzerine emr-i âmm i'tibârı ile musallat kılınmak gibi denilmiştir.

[İlmin On İkinci Hali]

İlmin on ikinci hâli: Bilgi ki ehl-i Hakk katında külliyâta müte'allik olan ilm-i hâdisin dahi cüz'îyyâta müte'allik olan ilm-i hâdisin mahalli müte'ayyin değildir. Belki her bir cevherde Hakk Sübhânehû ve Te'âlâ halk itmek câ'izdir. Zîrâ ki bünye-i mahsûsa hayâtın vücûduna şart değildir diye denilmiştir. Ve ba'zı efâzıl delîl-i naklîden fehm olunan oldur ki ilmin mahalli kalb ola. Zîrâ Hakk Sübhânehû ve Te'âlâ [248b] ﴿فَتَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ﴾⁷⁸¹ ya'nî "Onlar için kalbler olur ki, ol kalbler ile idrâk ederler." dedi.⁷⁸² ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾ ya'nî "Kur'an'ı tedbîr u tefekkür etmezler mi? Yohsa kalbleri üzerine kilidler mi vardır ki tedebbür itmezler." dedi. Ve bu kelimât, ilmin mahalli kalb olduğu üzerine delâlet eyler. Bundan lâzım geldi ki ehl-i Hakkın delîlleri za'îf ola demiştir. Ve hü-

781 el-Hacc, 22/ 46.

782 Muhammed, 47/ 24.

kemâ katında külliyâtün mahalli nefs-i nâtika mücerrededir. ulûm-i cüz'î-nin mahalli meşâ'ir-i aşeredir, ya'nî havâss-ı zâhire ve havâss-ı bâtinedir. Ba'zı hükemâ katında külliyâtı dahi cüz'îyyâtı idrâk iden nefs-i nâtıkadır. Zîrâ ki, nefs-i nâtika küllî ile cüz'î üzerine hükm eder. Pes lâzım oldu ki nefs-i nâtika külliyâtı dahi cüz'îyyâtı idrâk eyleye. Zîrâ bir şey'le âhar şey' üzerine hükm eylemek tasavvur olunmaz, mâdemki mahkûm olan şey' tasavvur olunmaya. Eğerçi kim tasavvur fi'l-cümle ise bundan lâzım geldi ki cüz'îyyâtı dahi nefs-i nâtika müdrîk ola. Lâkin külliyâtı kendi zâtıyla idrâk eder. ya'nî kendi zâtında külliyâtın sûretleri müntekîş olur ve cüz'îyyâtı havâss vâsıtasıyla idrâk eder. ya'nî cüz'îyyâtın sûretleri evvelâ havâssda müntekîş olur, ondan sonra nefs ol havâssdan cüz'îyyâtın sûretlerini mülâhaza eder. Eğer su'âl kasd olunup havâssdan suver-i cüz'îyyâtı mülâhaza etmek eğer teşahhusâtıdan [249a] tecrîd edip mülâhaza eder demek murâd olunursa, gine evvelki mezhebe âid olur. Eğer teşahhusât-ı hâriciyyesiyle idrâk eder demek murâd olunursa, lâzım gelir suver-i mâddiyye mücerred ile kâ'im ola. Ve suver-i mâddiyye mücerred ile kâ'im olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım gelir ikinci kavl za'îf ola, dinülürse bunun mukâbelesinde teşahhusât-ı hâriciyye vücûd-i hâricîye mukârenet ile mâddî olur. Şöyle ki, suver-i i'tibâriyye ile olursa mâddiyye olmaz diye cevâb verinilür.

[İlmin On Üçüncü Hali]

İlmin On Üçüncü Hali: Bilgi ki Eşâ'ira katında a'râz bâkî kalmadığı gibi, ilim gine bâkî kalmaz. Ve Mu'tezile katında ulûm-i zarûriyye dahi ulûm-i nazariyye -ki ol ulûma teklîf müte'allik olur- bâkîlerdir. Ve ulûm-i müktesebe -ki ol ulûma teklîf olunmuştur- Cübbâ'î katında bâkîlerdir. Ebû Hâşim katında mutlak ulûm bâkîlerdir.

[3. İrade]

Ve keyfiyyât-ı nefsânîyyenin üçüncü nev'î irâdetdir. Bilgi ki ba'zı Mu'tezile irâdet nef' i'tikâd itmeğe yâ nef' zann itmeğe denilir, zîrâ fi'lin iki tarafına ya'nî varlığına dahi yokluğuna kudretin nisbeti berâberdir ve iki tarafın birisini tercih itmeğe bir müreccihe muhtâcdır ki ol mureccihe irâdet tesmiye olunur. Ve nef' i'tikâd itmek yâ nef' zann itmek bir tarafı müreccih olur kâdir katında. Bundan lâzım geldi ki nef' i'tikâd itmek yâ nef' zann itmek irâdet ola, demişlerdir. Ve ba'zı âhar Mu'tezile katında [249b] nef' i'tikâd etmeğe yâ nef' zann itmeğe dâ'î tesmiye olunur. İ'tikâda dahi zanna

tâbi‘ olan meyle irâdet tesmiye olunur. Zarar i‘tikâd itmeğe yâ zarar zann itmeğe tâbi‘ olan nefrete kerâhet tesmiye olunduğu gibi. Ve Eşâ‘ira katında irâdet maktûr olan şey’in iki tarafın birisi vâki‘ olmasına tahsîs eden sîfata denilir. Ve ol sîfat meyl değildir. Dahi meyl ile meşrût değildir. Dahi nef i‘tikâd etmekle gine meşrûta değildir. Zîrâ ki meselâ yırtıcıdan bir kimesne kaçdıkdâ iki yola gelse ki matlûbuna oluşturmakda cemî‘ cihetle beraberler olsa, iki yolun birisini ihtiyâr eder. Bunun biriyle ki dehşet ve hayret galebe edip ancak necât melhûza olmak sebebiyle nef i‘tikâd etmek yâ nef zann etmek dahi nef i‘tikâd etmeğe nef zann etmeğe tâbi‘ olan meyl mevcûd değildir. Dahi meselâ bir kimesne susuz olup yanında bir tarikle iki çanak su olsa –ki ol iki çanak sunun nisbeti cemî‘ cihetle mezkûr susuz olan kimesneye beraber olsa susuz olan kimesne birisini ihtiyâr eder. Bunun biriyle ki ihtiyâr etmesine müreccih yokdur. Dahi aç katında iki ekmek olsa –ki cemî‘ cihetle aç olan kimesneye nisbeti beraber olsa-, aç olan kimesne birisini ihtiyâr eder. Bunun biriyle ki ihtiyâr etmesine müreccih yokdur. Bundan ma‘lûm olur ki irâdet nef i‘tikâd etmeğün yâ nef zann etmeğinin gayrı ola demişlerdir. Ve Mu‘tezile, bir kimesne ki iki taraf ânın katında beraber ola, ol iki tarafın [250a] birisi mücerred ihtiyâr ile âhar taraf üzerine tercih olunmak câ‘iz olmayıp elbettete müreccihden lâzım olmak bedîhîdir diye da‘vâ ederler. Ve Mu‘tezile’ye cevâb bedâhet da‘vâ ettiklerini men’ edip kabûl etmemekle olur. Dahi zikr olunan misâllerde hükm bedîhîdir diye bedâhet da‘vâ ettiğiniz bedîhiye muhâlifdir diye mukâbele etmekle olur. Lâkin ba‘zı efâzıl-i Mu‘tezile cânibinden zikr olunan misâllerün mukâbelesinde götürüb necâtta iki yol beraber farz olundukda kaçıp giden kimesnenin tabî‘atı sol cânibde olan tarîka gitmesini taleb eder. Zîrâ sağ cânibde kuvvet artukdur ve sol cânibde kuvvet za‘îfdır ve kavî olan cânib za‘îf olan cânibe galebe edip def eder. Ve susuz katında cemî‘ cihetle beraber iki çanak su konulsa ve aç olan kimesnenin katında cemî‘ cihetle beraber iki etmek konulsa, sağ cânibe yakîn ihtiyâr olunur diye cevâb vermişdur. Ve irâdet şehvete mugâyirdir ve mugâyir olduğuna iki delil vardır. Bir delilin sûretinde irâdet kendi nefisine mütē‘allik olur. Ve şehvet kendi nefisine mütē‘allik olmaz, belki lezzete mütē‘allik olur diye zikr olunmuşdur. Ve ba‘zı kimesne bu delil sahîh olması ânın üzerine mebnîdir ki irâdetden nef i‘tikâd etmek ma‘nâsı yâ nefi i‘tikâd etmeğe tâbi‘ olan meyl ma‘nâsı kasd oluna. Zîrâ câ‘izdir ki bir şahs efâlden bir fi‘ilin menfe‘atını i‘tikâd ettiğini i‘tikâd ede. Ammâ eğer irâdetden murâd maktûrun iki

tarafının [250b] birisi vâki⁷⁸³ olmasına tahsîs eden sıfat ma'nâsı kasd olun-
na. Lâzım gelir tefrika için zikr olunan delîl sahîh olmaya. Zîrâ irâdet bu
ma'nâ ile makdûr değildir ki kendi nefesine müte'allik olmak kâbil ola di-
yüb makdûr olmadığı üzerine delîl getürub eğer makdûr olursa lâzım gelir
bizde bu ma'nâ ile irâdetin hâsıl olmasına bir âhar irâdete ihtiyâc olunup
bu tarikle ilâ gayri nihâye irâdetler biri birine müte'allika ola. Ve ilâ gayri
nihâye irâdet gitmek bâtıldır, nitekim burhân-ı tatbîkle mevzî'inde ibtâl
olunmuşdur. Bundan lâzım geldi ki irâdet bu ma'nâ ile makdûr olmaya.
Ve makdûr olmamakdan lâzım geldi ki irâdet bu ma'nâ ile kendi nefesine
müte'allik olmak câ'iz olmaya. Ve kendi nefesine te'allük etmek câ'iz olma-
dığından lâzım geldi ki zikr olunan delîl sahîh olmaya demişdir.

Ve irâdet şehvete mugâyir olduğunun ikinci delilinde insân gâyet kerâ-
het ile kerîh olan devânın içmesinde zahmet çeker iken ol devâyı taleb
edip içdiğinde irâdet ma'nâsı vardır, şehvet ma'nâsı yokdur. Ve bir lezîz
ta'âmdan telezzüz edip lâkin ol ta'âmdan kendiye bir zarar olmasını bildiği
sebebdan ekl etmediğinde şehvet ma'nâsı vardır, irâdet ma'nâsı yokdur.
Çünkü şehvet irâdetsüz ve irâdet şehvetsüz bulunur. Lâzım geldi ki irâdet
şehvete mugâyir ola denilmiştir. Ve kerâhet ile nefret beyninde gine fark
budur ki meselâ zikr olunan [251a] devâda nefret bulunur, kerâhet bulun-
maz. Ve lezîz olan harâmda zâhidlerden kerâhet bulunur nefret-i tabî'iyye
bulunmaz. Ve menfurun-anh olan harâmdan kerâhet ile nefret bulunur.
Çünkü kerâhet nefretsüz ve nefret kerâhetsüz bulunur. Pes lâzım geldi ki
kerâhet nefrete mugâyir ola ve irâdet temennînin gayrıdır. Zîrâ ki irâdet
makdûr olan şey'e ta'alluk eder. Ve temennâ mümteni'âta dahi ta'alluk
eder. Bundan lâzım geldi ki, irâdet temennînin gayrı ola.

[4. Kudret]

Ve keyfiyyât-ı nefsâniyyenin dördüncü nev'i kudretdir. Bilgil ki kud-
ret irâdet sıfatının ta'allukuna muvâfık te'sîr eden sıfata denilir. Ve ba'zı ki-
mesnenin katında kudret ef'âl-i muhtelif e fâ'il-i mü'essir-i karîb olan şey'dir.
Ve bu iki tefsîr üzerine Eşâ'ıra katında i'tibâr olunan kudret-i hâdis e hâric
olur. Zîrâ ki kudret-i hâdis e Eşâ'ıra katında mü'essir değildir. Ve âsâra mebd'e
dahi değildir, belki fi'ile ta'alluk eder bir sıfatdır ki ol ta'alluka kesb denilir.
Ve Cehm b. Safvân Tirmizî'nin⁷⁸³ katında abdde aslâ kudret yokdur.

783 Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46), ilkl kelâmcılardan biri olup Cehmîyye fırkasının kurucusu kabul edilir.

[Dördüncü Fasl: Nispetler]

Dördüncü fasl bir mikdâr a‘râz-ı nisbiyyenin ahvâlini bildirir. Bilgil ki eynden gayrı olan a‘râz-ı nisbiyye mütekellimîn katında hâricde mevcûd değİllerdir. Ve hükemânın katında eyn dahi eynden gayrı olan a‘râz-ı nisbiyye hâricde mevcûdlardır. Ve mütekellimîn eynden gayrı olan a‘râz-ı nisbiyye mevcûd olmadıkları üzerine ihtiyâr etdikleri delİllerden [251b] birisini tasvîr edip eynden gayrı olan a‘râz-ı nisbiyye hâricde mevcûd değİllerdir. Zîrâ eğer mevcûd olsalar lâzım gelir teselsül buluna. Ve teselsül bulunmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki a‘râz-ı nisbiyye bulunmak câ’iz olmaya. Ve a‘râz-ı nisbiyye hâricde bulundukları takdîrce teselsül bulunmak lâzım geldiğinin delilinde, zîrâ a‘râz-ı nisbiyye için bir mahal olmak lâzımdır. Ve şübhe yokdur ol mahal a‘râz-ı nisbiyye ile sıfatlandığına. Pes lâzım gelir a‘râz-ı nisbiyyeye mahallin mahalliyet ile ya’nî ol a‘râza mahal olmaklıkla nisbeti ola ve a‘râz-ı nisbiyye hâricde mevcûde olunmasını farz olunduğu üzre lâzım gelir bu nisbet dahi mevcûde ola. Ve bu nisbet için gine lâzımdır bir mahal ola ki mezkûr nisbetle ol mahal sıfatlana. Ve bundan lâzım gelir ol mahallin mahalliyet ile ya’nî üçüncü nisbete mahal olmaklıkla nisbeti olup bu tarîk üzre ilâ gayrı nihâye kelâm-ı uhrâ olundukda gayrı mütenâhî nisbetler buluna. Ve hâricde umûr-ı gayr-ı mütenâhiye bulunmak câ’iz olmadığı burhân-ı tatbîk ile ibtâl olunmuşdur. Bundan lâzım geldi ki a‘râz-ı nisbiyye hâricde mevcûdlar olmaya demişlerdir. Ve hükemâ a‘râz-ı nisbiyyenin hâricde mevcûd oldukları üzre getürdükleri delîlin tasvîrinde gök yerin üstünde olması ve güneş yerin yüzüne mukâbil olması bi’z-zarûre hâsıldır, ya’nî gerek farz edicinin farzı ve i’tibâr edicinin i’tibârı bulunsun yâ bulunmasın demişlerdir. Ve a‘râz-ı nisbiyye eyndir, [252a] metâdır, vaz’dır, mülkdir, izâfetdir, fi’ildir, infi’âldir. “Eyn”, cismin hayyizde hâsıl olup hayyizin cismi ile memlû olmasına denilir ve bu kısım eyn’e “eyn-i hakîkî” denilir. Ve kâh eyn cismi kendinin mekânına nisbetle ol cisim için hâsıl olan hey’ete denilir ve kâh eyn cisim kendinin mekân-ı gayr-ı hakîkisinde hâsıl olmasına denilir. Mekân-ı gayr-ı hakîkiye misâl dâr, beled, iklim gibi.

“Metâ”, bir şey’in zamânda hâsıl olmasına yâ zamânda hâsıl olmakla hâsıl olan hey’ete yâ zamânın tarafında ya’nî onda hâsıl olmasına yâ onda hâsıl olmakla hâsıl olan hey’ete denilir. Metâ, iki kısımdır; birisi hakîkidir, birisi gayr-ı hakîkidir. Hakîkiye misâl oruç gibi güne nisbetle; gayr-ı

hakikîye misâl haftalar, aylar ve yıl gibi kendilerin içinde hâsıl olan şey'lere nisbetle.

Ve vaz'ın ve mülkûn ve izâfetin ve fi'ilin ve infi'âlin ma'nâları a'râzın kısımları ayân ü beyân olduğu yerde ma'lûm olmuştur. Ve mezkûr a'râz-ı nisbiyyenin ahvâli kesîre olup yazmağa ve dinlemeğe melâl verdiği sebebeden terk olunup bu makâmda fi'l-cümle ahvâlini beyân ile iktifâ olundu.

[ALTINCI BÖLÜM: UMÛR-I ÂMME]

Beşinci bâb⁷⁸⁴ **umûr-ı âmmenin** ahvâli beyânındadır. Bu bâbda bir mukaddime ile beş fasıl vardır. Ve her fasılda nice metâlib vardır.

[Mukaddime: Ma'lûmun Kısımları]

Mukaddime taksîm-i ma'lûmdadır, ya'nî bilinmesi şânından olan nesnenin taksîmindedir. **Bilgil ki** mütekellimîn ile hükemâdan her birisi ma'lûmu ya'nî bilinmesi şânından [252b] olan nesneyi taksîm etmişlerdir ve mütekellimînin dört mezhepleri üzerlerine binâ olunmağa göre ma'lûmu taksîm eylemekde dört ihtimâl vardır:

Evvelki ihtimâl oldur ki ma'dûmdan dahi ma'dûmla mevcûd beyinde vâsıtanı aslâ birisi sâbit olmaya ve bu ihtimâl üzere ikiden hâlî değildir yâ budur ki hâricde ol ma'lûmun tahakkuku olmaya yâ tahakkuku ola. Pes eğer hâricde tahakkuku olmazsa ma'dûm olur ve eğer hâricde tahakkuku olursa mevcûd olur deyü taksîm-i ma'lûm bu tarikle olur ve bu tarikle taksîm-i ma'lûm ehl-i hakkın taksîmidir.

İkinci ihtimâl oldur ki ma'dûm sâbit olmayıp mevcûd ile ma'dûm beyinde vâsıta sâbit ola. Bu takdîr üzere ma'lûm üç emrden hâlî değildir, yâ budur ki aslâ tahakkuku olmaya yâ tahakkuku ola ve tahakkuku olan ma'lûmun tahakkuku yâ budur ki istiklâl ile olup âhar şey'e tebe'yyetle olmaya yâ istiklâl ile olmayıp âhar şey'e tebe'yyetle ola. Eğer aslâ tahakkuku olmazsa ma'dûmdur. Eğer tahakkuku âhar şey'e tebe'yyetle olursa hâldir ve eğer tahakkuku istiklâl ile olursa mevcûddur, deyü bu tarikle taksîme Eşâ'î'ra'dan İmâmü'l-Haremeyn⁷⁸⁵ evvelki kavlinde ve Kâdî Bâkillânî ve ba'zı Mu'tezile zâhib olmuşlardır ve bunlar hâlî ta'rif edip hâl kendi nefsinde mevcûde ve ma'dûme olmayıp mevcûd olan şey ile kâ'ime olan sıfatdır deyü demişlerdir. Hâle misâl âlimiyyet, kâdiriyyet gibi.

Üçüncü ihtimâl oldur ki ma'dûm olup mevcûd ile ma'dûm [253a] beyinde vâsıta sâbit olmaya. Bu takdîr üzerine ikiden hâlî değildir, yâ budur ki ma'dûmun aslâ tahakkuku olmaya ya'nî hâricde dahi hadd-i

784 Müellifin eserinin giriş kısmında açıkladığı plana göre bu kısım altıncı bölümü oluşturmaktadır (bkz. pdf 6, s. 5)

785 Cüveynî: İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Taî en-Nisâbü'rî (ö. 478/1085), Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî olarak bilinir.

zâtında tahakkuku olmaya yâ hâricde zâtında tahakkuku ola. Ma'lûmun aslâ tahakkuku olmazsa ma'lûm menfidir. Ve eğer ma'lûmun fi'l-cümle tahakkuku olursa ma'lûm sâbitdir, deyü bu tarikle ma'lûm taksîm olunur ve bu takdîr üzere sâbit mevcûde ve ma'dûm mümkinine şâmilidir ve bu taksîm eğer Mu'tezile'nin ihtiyâr etdikleri taksîmdir. Ve ekser Mu'tezile ma'lûmu bir âhar taksîm ile gine taksîm edip **ma'lûm** ikiden hâli değildir; yâ budur ki ma'lûm için hâricde kevn vardır yâ yokdur. Eğer hâricde kevn var ise mevcûddur ve eğer hâricde kevn yok ise ma'dûmdur. Gerekse ma'dûm mümkün olsun yâ mümteni' olsun demişlerdir. Ve âharki iki taksîmlerden anlanan budur ki menfinin nakîzi olan sâbit ma'dûmun nakîzi olan mevcûddan e'amm-ı mutlak olup ma'dûm mümkün-i sâbit ola. Zîrâ menfi sâdik olmakda mümteni'a beraber olup her ma'lûm-i mümteni'a menfidir ve her ma'lûm-i menfi mümteni'dir, denilir. Ve ma'dûmdan ehass-ı mutlak olup ma'lûm ki menfidir ma'dûmdur ve her ma'lûm ki ma'dûmdur menfi değildir denilir ve menfi ma'dûmdan ehass-ı mutlak olduğu, zîrâ ma'dûm-ı mümkün ma'dûm-ı menfi değildir. Bundan lâzım geldi ki menfi ma'dûmdan ehass-ı mutlak ola ve ehass-ı mutlakın [253b] nakîzi e'amm-ı mutlakın nakîzinden e'amm-ı mutlakdır, niteki ilm-i mantıkda beyân olunmuşdur. Pes lâzım gelir ki menfinin nakîzi ma'dûmun nakîzinden e'amm-ı mutlak ola. Ve bundan lâzım geldi ki menfinin nakîzi olan sâbit, ma'dûmun nakîzi olan mevcûddan e'amm-ı mutlak olup ma'dûm-ı mümkün üzerine sâdik olup hâlet-i ademde ma'dûm-ı mümkün sâbit ola.

Dördüncü ihtimâl oldur ki ma'dûmdan dahi mevcûd ile ma'dûm beyninde vâsıtan her birisi sâbit ola ve bu kavîl üzere ikiden hâli değildir; yâ budur ki hâricde ma'lûm için kevn vardır, yâ yokdur eğer kevn var ise pes eğer istiklâl tarikiyle kevnî var ise ma'lûm mevcûddur ve eğer âhara tebe'iyetle kevnî var ise ma'lûm hâldir ve hâricde kevnî olmayan ma'lûm için eğer kendi nefsinde tahakkuku ve takarruru var ise ma'lûm sâbitdir ve eğer yok ise ma'lûm menfidir deyü ma'lûm bu tarikle taksîm olunur. Ve bu taksîm hâli isbât edenlerden ba'zı Mu'tezile'nin taksîmidir. **Ve bu taksîmde** olan aksâm dördtür **ve mütekellimîn** vücûd-i zihniye kâ'il olmadıkları sebepten taksîmlerinde ancak vücûd-i hâricîyi i'tibâr etmişlerdir. **Ve Mu'tezile'nin** ekseri ma'dûm-ı mümkünin nefsinde sâbit olmasına zâhib oldukları ba'zı efâzılın tahakkuku üzere ol sübût vücûd-i zihniye râcî' olur. **Ve hükemâ** vücûd-i zihni ile vücûd-i hâricîden her birisini i'tibâr etdikleri

sebebdan taksîmde vücûd-i hâricî ile vücûd-i zihniye i'tibâr eden **ma'lûm** [254a] ya'nî bilinmesi şânından olan şey'in eğer aslâ tahakkuku olmazsa ya'nî ne zihinde ve ne hâricde hiçbir tarikle tahakkuku olmazsa ma'lûm ma'dûmdur ve eğer hâricde yâ zihinde tahakkuku olursa ma'lûm mevcûdudur. Ve mevcûdun vücûdu eğer âsâr ve ahkâm-ı hâriciyyeye masdar ve mazhar olursa mevcûd mevcûd-ı hâricidir ve eğer âsâr ve ahkâm-ı hâriciyyeye masdar ve mazhar olmazsa mevcûd mevcûd-ı zihnidir deyü demişlerdir.

Ve mevcûd-ı hâricî mütekellimîn katında ikiden hâlî değildir yâ budur ki varlığının üzerine yokluğu mukaddem ola, yâ mukaddem olmaya. Eğer varlığının üzerine yokluğu sebkât eylemezse, ol mevcûd kadîmdir. Ve eğer varlığının üzerine yokluğu sebkât ederse muhdes olur.

Ve Eşâ'ira'nın katında kadîm Allâhu Te'âlâdır, dahi Allâhu Te'âlâ'nın sekiz sıfatlarıdır ki ilimdir, kudretidir, hayâtdır, idrâkdır, irâdetdir, sem'dir, basardır, kelâmdır. **Ve kudemâ-i** Mu'tezile'nin katında Allâhu Te'âlâ'nın sıfatları mevcûde ve ma'dûme değillerdir. Kadîm ancak Allâhu Te'âlâ'nın zâtıdır.

Ve muhdes olan şey' üç emrden hâlî değildir; yâ bi'z-zât mütehayyiz ve mütemekkindir, yâ bi'z-zât mütehayyiz ve mütemekkin olmayıp bi'z-zât mütehayyiz ve mütemekkin olan şey'le kâ'imdir, yâ aslâ ne bi'z-zât ve ne bi't-tab' hiçbir tarikle mütehayyiz ve mütemekkin değildir. Üçüncü kısım mütekellimînin katında muhâldir, câ'iz değildir. Mütekellimînin katında câ'iz olan ancak evvelki kısım ile ikinci kısımdır. Ve evvelki kısım ile ikinci kısmın kûsûr ve efrâdı yokdan var olmuşdur ve kûsûru yokdan var olan şey'lerin kısımları yigirmi ikidir: Birisi cevherdir, bâkîsi [254b] arazdır.

Cevher mütekellimîn katında oldur ki bi'z-zât mütehayyiz ve mütemekkin olup âhar şey'e tehayyüzünde tâbî' olmaya. **Araz** oldur ki tehayyüzünde âhar şey'in tehayyüzüne tâbî' olup âhar şey'de hulûl eyleye. **Ve arazın** âhar şey'de hulûl etmesinden murâd arazın âhar şey'e bir tarikle ihtisası olmakdır ki bir işâret-i hissiyye ile ikisine işâret oluna, levnle mülevvenden birisine işâret âharkisine işâret olduğu gibi. Ve bardakda olan su ile bardağa bir işâretle işâret olunmaz. Bundan anlanan budur ki sunun bardak içine girmesi ıstılâhda olan hulûlün ma'nâsı ile hulûl olmaya, eğerçi kim hulûlün lûgat ma'nâsına göre hulûl bulunursa.

Ve hükemâ mevcûd-ı hâricînin taksîminde hâricde mevcûd olan şey' eğer kendi zâtına göre yokluğu kabûl eylemezse, ol mevcûda "vâcibü'l-vü-

cûd li-zâtihî” denilir. Ve eğer kendi zâtına göre yokluğu kabûl ederse ol mevcûda “mümkinü’l-vücûd li-zâtihî” denilir ve mümkinü’l-vücûd li-zâtihî âhar şey’ sebebiyle ademi kabûl eylememek mümkinü’l-vücûd li-zâtihî olmasına zarar vermez.

Ve mümkinü’l-vücûd li-zâtihî ikiden hâlî değildir; yâ budur ki mev-zû’da bulunur ya’nî kendiyi mukavvim ve muhassıl olan mahalde bulunur, yâ kendiyi muhassıl ve mukavvim olan mahalde bulunmaz. Eğer kendiyi muhassıl ve mukavvim olan mahalde bulunursa ol mahal ile kâ’im olan mümkinü’l-vücûda araz denilir ve eğer kendiyi mukavvim ve muhassıl olan mahal ile kâ’im olmazsa cevher denilir, gerekse mahalde [255a] hulûl eylesin heyûlâ gibi, yâ mahalde hulûl eylesin sûret-i cismiyye gibi. Ve mahal kendiye hulûl eden şey’ mukavvim u muhassıl olmakdan murâd, hulûl eden şey’in vücûduna medhâli olmak ma’nâsıdır, mâhiyyette dâhil olup cüz’ü olmakla muhassıl olmak ma’nâsı değildir.

Ve hükemânın katında Hak Te’âlâ için sıfât-ı zâ’ide olmamakla hükemânın araz için zikr etdikleri ta’rif Hak Te’âlâ’nın sıfâtı üzerine sâdık olur. Bunun biriyle ki sıfâtı araz değildir deyü su’âl vârid olmaz.

[Birinci Fasl: Varlık ve Yokluğun Ahvali]

Evvelki fasl vücûd ile ademin ahvâlini bildirir ve bu fasılda yedi matlab vardır.

[Birinci Matlab: Varlık Tasavvurunun Ahvali]

Evvelki matlab ahvâl-i tasavvur-i vücûdun beyânındadır. **Bilgil ki**, ba’zı kimesnenin katında vücûdu tasavvur eylemek bedîhî olup ta’rife muhtâc değildir. Ve ba’zı kimesnenin katında vücûd aslâ mutasavver değildir, ya’nî ne bedâhetle ve ne kesb ile hiçbir tarikle mutasavver değildir ve muhtâr olan kavî, evvelki kavîdir. **Kesb ile** tasavvurdan murâd oldur ki bilinen şey’leri akıl tertîb edip bilinmeyen şey’ ol bilinen şey’leri tertîb etmekle biline. **Bedâhet ile** tasavvurdan murâd oldur ki fikre muhtâc olmamakla biline. Tasavvur-ı bedîhîye misâl, ısıllığı-sovukluğu [sıcaklığı-soğukluğu] tasavvur eylemek gibi. Tasavvur-ı kesbîye misâl, ferîşteyi tasavvur etmek gibi. Ferîşte bir cism-i latîf-i nûrânîdir ki şekiller ile müteşekkîl olur ve vücûdun tasavvuru bedîhî ve zâhirdir diyen kimesnelerin vechelerinden birisinin tasvîrinde her kimesne gerekse kesbe kâdir

olsun [255b] yâ kâdir olmasın kendinin vücûdunu bedâhetle bilir ve mutlak vücûdu kendinin vücûdundan cüz'dür. Bundan lâzım gelir ki mutlak vücûdun tasavvuru bedîhî ve zâhir olup her kimesnenin ma'lûmu ola demişlerdir. Ve vücûdun tasavvuru zâhir değildir, kesbîdir, ta'rîfe muhtâcdır diyen kimesnelerin vechelerinden birisinin tasvîrinde vücûd ikiden hâlî değildir; yâ nefis-i mâhiyyâtın aynıdır, niteki Şeyh Ebû'l-Hasan Eş'arî zâhib olmuşdur, yâ gayrıdır, niteki mütekelliminden ve hükemâdan cumhûr zâhib olmuşlardır. Eğer mâhiyyâtın aynı olursa kesbî olmadığı zâhir olur. Zîrâ mâhiyyâtın tasavvurları kesbîdir ve eğer gayrı olursa vücûd mâhiyyâtın avârızından olur. Pes lâzım gelir mâhiyyâta tâbî olmakla tasavvur olunup bi'z-zât ma'lûm olmaya. Bundan lâzım gelir ki vücûdun tasavvuru bedîhî olmaya, zîrâ metbu' olan mâhiyyâtın tasavvuru kesbîdir ve tasavvur-ı kesbîye tâbî olan tasavvur, kesbî olmak evlâdır. Pes lâzım geldi ki vücûdun tasavvuru kesbî ola demişlerdir. Ve vücûd aslâ tasavvur olunmaz, ne bedâhetle ve ne kesb ile diyenlerin delillerinden birisinin tasvîrinde tasavvur nefste mâhiyyetin hâsıla olmasına denilir. Pes vücûd tasavvur olduğu takdîrce lâzım gelir nefste vücûd hâsıl ola. Bunun biriyle ki nefis için vücûd vardır. Pes lâzım gelir nefste biri birinin misli olan iki şey' cem' ola, birisi nefsin vücûdu, birisi tasavvur olunan vücûd ve biri birinin misli olan iki şey' bir mahalde [256a] cem' olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki vücûd aslâ tasavvur olunmaya demişlerdir.

[İkinci Matlab: Varlığın Müşterek Yönleri]

İkinci matlab iştirâk-i vücûdun beyânındadır. Bilgil kim, vücûdun ma'nâsı cemî' mevcûdlar beyinde müşterek olmakda ihtilâf vardır. **Hükemânın ve Eşâ'ira'dan** bir tâ'ifenin, dahi Mu'tezile'den Ebû'l-Hasan [Ebû'l-Huseyn el-Basrî] ile etbâ'ından gayrılarının katında vücûdun ma'nâsı cemî' mevcûdlar beyinde müşterekdir. Şeyh Eş'arî'nin katında müşterek değildir. Belki müşterek olan lafız vücûddur, ma'nen vücûd değildir; lafz-ı ayn çeşme ile altın ve dîz ma'nâları beyinde müşterek olduğu gibi. Şeyh Eş'arî'nin delîli vücûd mâhiyyetin üzerine zâ'id midir aynı mıdır deyü beyân olunan matlabda 'an-karîb zikr olunur. Ve vücûdun ma'nâsı cemî' mevcûdlar beyinde müşterekdir, diyenlerin vechelerinden birisinin tasvîrinde "Biz, şey'lerden bir şey'in vücûdunu cezm ederiz ol şey'in husûsiyyetinde, ya'nî vâcibül-vücûd olduğunda yâ cevher yâ araz olduğunda

tereddüd etmekliğimiz ile bile. Pes eğer vücûd ma‘nen mâhiyyât beyninde müşterek olmasa, lâzım gelir vücûd husûsiyyât-ı mâhiyyâtın aynı ola, yâ husûsiyyât-ı mâhiyyâta muhtas ola, gerekse fasl olmak tarîkiyle muhtas olsun, yâ araz olmak tarîkiyle muhtas olsun. Bundan lâzım gelir ki husûsiyyâtta tereddüd vücûdda tereddüd ola. Bunun biriyle ki biz vücûdu cezm ederiz mâhiyyâtın husûsiyyâtında tereddüd etmekliğimiz ile bundan lâzım geldi ki vücûd mâhiyyâtın aynı ve mâhiyyâta muhtas [256b] olmayıp vücûdun ma‘nâsı cemî‘ mevcûdlar beyninde müşterek ola demişlerdir.

[Üçüncü Matlab: Varlık Mahiyetin Kendisi midir?]

Üçüncü matlab ziyâde-i vücûdun beyânındadır. Bilgil ki, vücûd mâhiyyâtın aynı olmakla mâhiyyetin üzerine zâ‘id olmak beyninde ihtilâf vâki‘ olup ihtilâfda üç mezheb olmuştur. **Birisi** oldur ki vücûd vâcibü’l-vücûdun ve mümkünin mâhiyyetlerinin aynı ola. **Birisi** oldur ki cümle mâhiyyetin üzerlerine zâ‘id ola. **Birisi** oldur ki vâcibü’l-vücûdun aynı ve mümkünü’l-vücûdun mâhiyyeti üzere zâ‘id ola. Evvelki mezheb Şeyh Ebü’l-Hasan Eş‘arî ile Ebü’l-Hüseyin Basrî’nin mezhebidir. İkinci mezheb sâ‘ir mütekelimînin mezhebidir. Üçüncü mezheb hükemânın mezhebidir.

Ve vücûd mâhiyyetin aynıdır diyenlerin delîllerinden birisinin tasvîrinde vücûd eğer mâhiyyetin aynı olmayıp mâhiyyetin üzerine zâ‘id olsa, lâzım gelir mâhiyyet kendi hadd-i zâtında kendi nefsinden hâric olan şeylerin cemî‘isinden kat-i nazar olunup aslâ birisi i‘tibâr ve mülâhaza olunmamakla mevcûd olmaya. Ve mâhiyyet mevcûde olmamaktan lâzım gelir ma‘dûm ola, zîrâ ma‘dûmla mevcûd beyninde vâsita yokdur. Pes mâhiyyet mevcûde olmayacak lâzım gelir ma‘dûme ola ve mâhiyyet kendi hadd-i zâtında ma‘dûme iken mâhiyyete vücûd zamm olunmakla lâzım gelir mâhiyyet mevcûde ve ma‘dûme ola. Ve mâhiyyet ma‘iyyetle mevcûde ve ma‘dûme olmak tenakuzdur, câ‘iz değildir. Bundan lâzım geldi ki vücûd mâhiyyetin nefsi ola demişlerdir. Ve vücûd mâhiyyetin cüz’ü olmak eğerçi kim aklen câ‘iz değildir, lâkin kimesne [257a] zâhib olmamağın zikirde terk olunmuştur. Ve vücûd mâhiyyet-i vâcibü’l-vücûdun aynı ve mâhiyyet-i mümkünü’l-vücûdun üzerine zâ‘id olmasına zâhib olan tâ‘ife-i hükemânın vücûd Allâhu Te‘âlâ’nın mâhiyyetinin aynı olmasına zikr etdikleri delîllerinden birisinin tasvîrinde vücûd Allâhu Te‘âlâ’nın mâhiyyeti üzere zâ‘id değildir, zîrâ eğer zâ‘id olsa lâzım gelir vücûd kendinin gayrı olan Allâhu Te‘âlâ’nın mâhiyyetinden müstağni olmayıp muhtâc ola

ve vücûd âhar şey'e muhtâc olmakdan lâzım gelir vücûd mümkün ola. Ve vücûdun mümkün olmasından lâzım gelir vücûd için bir illet ola. Ve vücûdun illeti Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin gayrı olursa lâzım gelir vâcibü'l-vücûd dediğimiz vâcibü'l-vücûd olmayıp mümkünü'l-vücûd ola. Ve vâcibü'l-vücûd mümkünü'l-vücûd olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki zikr olunan vücûdun illeti Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin gayrı olmaya. Ve eğer mezkûr vücûdun illeti Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyeti olursa, lâzım gelir Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyeti vücûd ile muttasıf olmakdan öndin vücûd ile muttasıf ola. Zîrâ bir şey'e illet olan şey' ol ma'lûl olan şey'in üzerine vücûd ile mukaddem olması lâzımdır, zîrâ illet olan şey' kendi şey'i mevcûd olmayınca bir şey' icâd eylemek câ'iz değildir. Pes lâzım gelir Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyeti mezkûr vücûd ile muttasıf olmakdan öndin bir vücûd ile muttasıf olup ondan sonra farz olunan vücûdunu icâd eyleye. Pes her farz olunan mertebede mukaddem olan vücûd eğer muahhar olan vücûdun [257b] aynı olursa lâzım gelir şey' kendinin nefsi üzerine mukaddem ola ve eğer gayrı olursa lâzım gelir vücûdât müteselsile olup ilâ gayr-ı nihâye gide ve götürü lâzım gelenler bâtıldır. Bundan lâzım geldi Allâhu Te'âlâ'nın vücûdu Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin aynı ola demişlerdir. Bir âhar delîlin tasvîrinde Allâhu Te'âlâ'nın vücûdu Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin aynı olmayıp zâ'id olup ilâ gayr-ı nihâye müteselsil olduğu takdîrce Allâhu Te'âlâ'nın vücûdu Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin aynı olmak lâzım geldiğidir deyü demişlerdir. Ve vücûdât müteselsile olduğu takdirce vücûd Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin aynı olmak lâzım geldiğinin beyânının tasvîrinde vücûd Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin aynı olmayıp zâ'id olup ilâ gayr-ı nihâye vücûdlar müteselsil oldukları takdîrce vücûd Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin aynı olmak lâzım geldiği, zîrâ cemî'-i müteselsil-i gayr-ı mütenâhî olan vücûdât-ı zâ'ideyi iktizâ eden Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyeti zikr olunan cemî'-i vücûdât-ı müteselsile-i zâ'idinin üzerine zâ'id olmayıp kendinin aynı olan vücûd ile mukaddem olmak lâzımdır. Ammâ vücûd ile mukaddem olması lâzım olduğu zîrâ bir şey' kendisi mevcûd olmayınca âhar şey'i icâd eylemez, onun için vücûd ile mukaddem olması lâzımdır. Ammâ mukaddem olan vücûd Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyeti üzerine zâ'id olmaması lâzım olduğu, zîrâ mukaddem olan vücûd eğer zâ'id olursa lâzım gelir cemî'-i vücûdât-ı zâ'ide üzerine mukaddem olmasını farz ettiğimiz vücûd cemî'-i vücûdât-ı zâ'ide üzerine mukaddem olmaya, zîrâ mukaddem olan vücûd [258a] zâ'ide olduğu takdîrce lâzım gelir cemî'-i

vücûdât-ı zâ'ide farz ettiğimizden hâric olmaya. Ve cemî'-i vücûdât-ı zâ'idenin üzerine mukaddem olmasını farz olunan vücûd cemî'-i vücûdât-ı zâ'idenin üzerine bizim farz ettiğimize göre mukaddem olmamak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki vücûd Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyetinin aynı ola demişlerdir.

Ve vücûd Allâhu Te'âlâ'nın ve mümkünin mâhiyyetleri üzerine zâ'id olmasına zâhib olanlar, mümkünin mâhiyyeti üzerine vücûdun zâ'ide olmasına delillerinden birisinin tasvîrinde biz mâhiyyet-i mümkineyi mülâhaza ve cezm ederiz, bunun biriyle ki vücûdunda şekk ederiz. Bundan lâzım geldi ki vücûd mâhiyyet-i mümkin üzerine zâ'id ola. Bunun misâli mâhiyyet-i müsellese biz idrâk edip vücûdunda tereddüd ettiğimiz gibi demişlerdir. Ve vücûd Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyeti üzerine zâ'id olduğuna delillerinden birisinin tasvîrinde Allâhu Te'âlâ'nın vücûdu eğer Allâhu Te'âlâ'nın mâhiyyeti üzerine zâ'id olmayıp belki vücûd kendi zâtıyla kâ'im bir mücerred olursa pes vücûd mâhiyyetden mücerred olup kendi zâtıyla kâ'im olması ikiden hâlî değildir; yâ kendi zâtının iktizâsı ile olur, yâ gayrı şey'in iktizâsı ile olur. Eğer kendi zâtının iktizâsı ile olursa lâzım gelir her cevher mücerred ola, zîrâ şey'in muktezâsı şey'den ayrılmak câ'iz değildir. Pes bundan lâzım gelir her vücûd mâhiyyetden mücerred ola ve bundan lâzım gelir vücûd ayn-ı mâhiyyet-i mümkün ola ve mümkünin vücûdu mâhiyyetden mücerred olup gayr-ı mâhiyyet-i [258b] mümkün olmak bâtıldır, zîrâ mümkünin mâhiyyeti ademi kabûl eder. Şöyle ki, ademi kabûl eylemese lâzım gelir mümkün mümkün olmayıp vâcibü'l-vücûd ola ve mümkün vâcibü'l-vücûd olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki Allâhu Te'âlâ'nın vücûdu mâhiyyetden mücerred olup ya'nî vücûd mâhiyyet-i vâcibü'l-vücûd olup kendi zâtıyla kâ'im olmağa vücûdun kendi zâtından nâşî olmaya. Ve eğer vücûd kendi zâtında mâhiyyetden mücerred olup kendi zâtıyla kâ'im olması vücûdun kendi zâtı sebebiyle olmayıp âhar şey'in sebebiyle olursa lâzım gelir Allâhu Te'âlâ'nın mücerred olması mübâin bir illetden nâşî olmuş ola. Ve bundan lâzım gelir vâcib olan vücûd-i mücerred vâcib olmayıp mümkün ola. Zîrâ vücûd kendisi mücerred olup kendi zâtıyla kâ'im olmasında âhara muhtâc olmuş olur, gerekse ol âhar şey' emr-i vücûdî olsun yâ emr-i ademî olsun. Ve her şey' ki kendi zâtıyla kâ'im olmasında âhar şey'e muhtâc olur, mümkündür. Pes lâzım geldi Allâhu Te'âlâ'nın vücûd-i mücerred-i mümkün ola ve Hak Te'âlâ'nın vücûdu mümkün olmak

câ'iz değildir. Pes lâzım geldi Allâhu Te'âlâ'nın vücûdu mâhiyyetden mücerred olmayıp mâhiyyeti üzerine zâ'id ola, demişlerdir.

[Dördüncü Matlab: Zihnî Varlık]

Dördüncü matlab vücûd-i zihnînin beyânındadır. Bilgil ki vücûd-i zihnînin tahakkukunda ihtilâf vardır. **Hükemânın** katında vücûd-i zihnî vardır, **mütekellimînin** katında yoktur. Meselâ od için vücûd vardır ki ol vücûd sebebiyle oddan nice ahkâm ve âsâr sâdır olur, aydınlık etmek ve yakmak, dahi bunların gayrısı gibi. Bu makûle vücûda vücûd-i aynî ve vücûd-i [259a] hâricî ve vücûd-i aslî denilir. Ve bu kısım, vücûdun tahakkukunda nizâ' yoktur, nizâ' bundadır ki od için bu vücûddan gayrı ahkâma ve âsâra mazhar u masdar olmayan vücûd var mıdır yok mudur ve buncılayın vücûda, vücûd-i zihnî ve vücûd-i zillî ve vücûd-i gayrı aslî denilir. Ve bu takrîrden lâzım gelir ki, zihinde mevcûd olan şey' vücûd-i hâricî ile mevsûf olan nefis-i mâhiyyetin aynı olup mevcûd-ı hâricî ile mevcûd-ı zihnî beyninde mâhiyyetde ihtilâf vâki' olmayıp ihtilâf vücûd ile ola. Hattâ ihtilâf mâhiyyetle olmayıp vücûd ile ihtilâf olduğu sebebdan ba'zı efâzıl, eşyâ hâricde a'yândır, zihinde suverdir deyü demişlerdir.

Ve hükemânın katında vücûd-i zihnî mütehakkık olduğuna delillerinden birisinin tasvîrinde biz aslâ hâricde vücûdu olmayan ya'nî ne muhakkak ve ne mukadder ve ne bi'z-zât ve ne bi'l-vâsıta hiçbir tarikle vücûdu olmayan şey' tasavvur ederiz, dahi ahkâm-ı sübûtiyye-i sâdika ile ol şey' üzerine hüküm ederiz. Ve ahkâm-ı sübûtiyye-i sâdika ile bir şey'in üzerine hüküm eylemek iktizâ eder ki ol şey' sâbit ola. Mümteni' hâricde aslâ bulunmağa kâbil değil iken biz mümteni' tasavvur edip mümteni' ma'dûmdan ehassdır ve şerîk-i bârîden e'ammıdır deyü bu makûle ahkâm-ı sübûtiyye-i sâdika ile mümteni' üzerine hüküm ettiğimiz gibi. Ve ahkâm-ı sübûtiyye-i sâdika ile bir şey'in üzerine hüküm eylemek ol şey'in sâbit olmasını iktizâ ettiği, zîrâ bir şey' bir âhar [259b] şey'e sâbit olmağa lâzımdır. Evvelâ âhar şey' sâbit ola ve çünkü zikr olunan şey'in hâricde bulunması kâbil değildir. Pes lâzım geldi ki ol şey' zihinde buluna. Bundan lâzım geldi ki vücûd-i zihnî mütehakkık ola demişlerdir.

Ve mütekellimîn vücûd-i zihnîyi inkâr etdikleri üzerine getirdikleri delillerden birisinin tasvîrinde tahkik bizim bir şey'i tasavvur etmekteğimiz ol şey'in bizim zihnimizde hâsıl olmasını iktizâ eylese, lâzım gelir zihin

hâr u bârid ve müstakîm u mu'avec ola. Zîrâ harâreti tasavvur ettiğimiz takdîrce lâzım gelir harâret bizim zihnimizde hâsıl ve müntekîş ola ve hâr şöyle şey'e denilir ki ol şey'le harâret kâ'ime ola. Pes bundan lâzım geldi ki zihin hâr ola ve zihnin bârid ve müstakîm ve mu'avec olması, zihnin hâr olmasının üzerine kıyâsla ma'lûm olur. Ondandır mâ'-adâ iki zıd ma'îyyetle mülâhaza olunup biri birinin zıddıdır deyü hükm olundukda lâzım gelir ictimâ'-ı zıddeyn buluna ve zihnin hâr u bârid u müstakîm u mu'avec olmak dahi ictimâ'-ı zıddeyn bâtıldır. Pes lâzım geldi ki vücûd-i zihni mütehakkık olmaya, demişlerdir. İkinci delillerinin tasvîrinde dağın ve göğün hakikatleri bu kadar büyük iken lâzım gelir bizim zihinlerimizde hâsıl ve müntekîş ola ve bu mikdâr azîm cisimler bizim zihnimizde hâsıl olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki vücûd-i zihni mütehakkık olmaya, demişlerdir.

Ve hükemâ bu delillere cevâb verip zihinde hâsıl [260a] olan sûretdir ve vücûd-i zillî ile mevcûd olan mâhiyyetdir ve vücûd-i asıl ile mevcûd olan gayrı değildir. Ve hâr şol şey'e denilir kim hüviyyet-i aynıye ile mevcûd olan harâret ol şey'le kâ'ime ola. Hâr şol şey'e denilmez ki vücûd-i zillî ile mevcûd olan harâret ol şey'le kâ'ime ola. Bu takdîrce hâr u bârid u müstakîm u mu'avec olan şey'leri tasavvur etmek ile harâretle burûdetle istikâmetle i'vicâcla zihnin muttasıf olması lâzım gelmez. Bundan lâzım geldi ki mefhûm-ı harâreti, burûdeti, istikâmeti, i'vicâcı, tasavvur ettiğimiz takdîrce zihnimiz hâr u bârid u müstakîm u mu'avec olmaya, demişlerdir. Dahî ma'îyyetle biri birine zıd olan iki şey' tasavvur edip biri birinin zıddıdır, deyü hükm olunduğu takdîrce ictimâ'-ı zıddeyn lâzım gelmediği, zîrâ tezâd ahkâm-ı a'yândandır, ahkâm-ı sûretten ve ahkâm-ı mâhiyyâtdan değildir ve zihinde cemî' suver cem' olmak câ'izdir deyü demişlerdir. Ve dağla göğle istidlâl etdiklerinin fesâdı zikr olunan cevâbla ma'lûm olur. Zîrâ dağ ve göğün vücûd-i hâricî ile mevcûd olan mâhiyyetleri bizim zihinlerimizde hâsıl olması mümteni'dir ve mefhûm-ı küllîleri ve vücûd-i zillî ile mevcûde olan mâhiyyetleri bizim zihinlerimizde hâsıl olmak câ'izdir, zîrâ zikr olunan hüviyyâtın ya'nî hâricde mevcûd olan hüviyyet-i dağın ve göğün [260b] sıfatları ile mevsûf değildir.

[Beşinci Matlab: Ma'dûmlar Ayrışır mı Ayrışmaz mı?]

Beşinci matlab, temâyüz-i ma'dûmât ve adem-i temâyüz-i ma'dûmat beyânındadır. Bilgil ki, mevcûdât-ı hâriciye hâricde iştibâhsız biri birinden mümtâzlardır ve vücûdât-ı hâriciye kendi nefislerinde gine iş-

tibâhsız biri birinden mümtâzlardır. Ve hâricde biri birinden mümtâz olmak vücûdâtın hâricde mevcûde olmasına müteferri‘dir ve ma‘dûmât ki ademât dahi ol ma‘dûmâtın cümlesindendir. Ol ma‘dûmâtın biri birinden mümtâz olmasında ihtilâf olunmuştur. Ba‘zı kimesne temâyüz vardır, zîrâ adem-i şart meşrûtun ademine sebebdır, abdestin bulunmaması namâzın bulunmamasına sebep olduğu gibi. Dahi bir mahalden bir zıddın bulunmaması âhar zıddın bulunmasını sahîh kılıcıdır. Bir cisimde hareketin bulunmaması cisimde sükûnun bulunmasını sahîh kıldığı gibi. Ve şart olmayan nesnenin bulunmaması meşrûtun bulunmamasına sebep değildir, dahi zıd olmayan nesnenin bulunmaması bir âhar şey’in zıddının bulunmamasını sahîh kılıcı değildir. Pes eğer ma‘dûmlar bey-ninde temâyüz bulunmasa lâzım gelir zıkr olunan ihtilâf bulunmaya. Bunun biriyle ki mezkûr ihtilâflar bulunur, bundan lâzım geldi ki ma‘dûmât bey-ninde temâyüz buluna, demiştir. Ve ba‘zı kimesne ma‘dûmât bey-ninde temâyüz yoktur, zîrâ ma‘dûmât nefy-i sırfdır, aslâ işârete kâbil değildir ve her şey’ ki onun için temeyyüz vardır ol şey’ yâ zihinde yâ hâricde mevcûddur, zîrâ temeyyüz sıfat-ı sübûtiyyedir ve sıfat-ı sübûtiyyenin mevsûfu [261a] fi’l-cümle sâbite olmak lâzımdır ve şol nesne ki fi’l-cümle sâbit ola, ol nesne ma‘dûm olmaz. Bundan lâzım geldi ki ma‘dûmât bey-ninde temâyüz vâki‘ olmaya demiştir.

[Altıncı Matlab: Ma‘dûm Şey’ midir?]

Altıncı matlab: ma‘dûm, şey’ midir şey’ değil midir bunun beyânındadır. Bilgil ki ma‘dûm-ı mümkün vücûd-i hâriciyyeden ayrı olduğu hâletde nefsinde sâbit ve mütekarrir olmasında hilâf vardır. Mu‘tezile‘den Ebü’l-Hüseyn el-Basrî⁷⁸⁶ ve Ebü’l-Hüzeyl el-‘Allâf⁷⁸⁷ ve Ka‘bî⁷⁸⁸, dahi Ka‘bî’ye Bağdâdî‘den tâbi‘ olanlar bu cümleden gayrı Mu‘tezile, ma‘dûm-ı mümkün sıfat-ı vücûdundan münfekk iken hâricde sâbit ve mütekarrir olmasına zâhib olmuşlardır. Zîrâ mâhiyyet, bunların katında vücûdun gayrı olup vücûda ma‘rûza olup kâh mâhiyyet hâricde sâbite ve mütekarrira iken

786 Ebü’l-Hüseyn el-Basrî: Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044), Mu‘tezile kelâmcısı ve fıkıh âlimidir. Ebü’l-Hüseyn Mu‘tezile’ye ait tabakat kitaplarında, hocası Kâdî Abdülcebbar’ın da mensup olduğu ve büyük ölçüde Ebû Ali el-Cübbâî ile Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin görüşlerinin etkisinde kalan Basra Mu‘tezilesi kelâmcıları arasında sayılır. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, “Ebü’l-Hüseyn el-Basrî”, *DİA*, 1994, 10: 326-328)

787 Ebü’l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Abdî el-Basrî (ö. 235/849-50 [?]), Mu‘tezile ekolünün önemli bir kelâmcısı olup Basra ekolünün kurucusudur.

788 Ebü’l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ‘bî (ö. 319/931), Mu‘tezile âlimlerinden olup, Kâ‘biyye fırkasının reisidir.

vücûddan hâliye olmak câ'izdir. Ve Eşâ'ira, ma'dûm-ı mümkün ma'dûm-ı mümteni' gibi şey' değildir dediklerinin üzerine getirdikleri delillerden birisinin tasvîrinde, vücûd nefs-i hakîkatdir ve vücûdun ref olunması hakîkatin ref olunmasıdır. Pes eğer mâhiyyet vücûddan münfekk olup ademde tekarruru olsa, lâzım gelir mâhiyyet ma'îyyetle mevcûde ve ma'dûme ola ve mâhiyyet ma'îyyetle mevcûde ve ma'dûme olmak câ'iz değildir. Pes lâzım geldi ki mâhiyyet hâlet-i ademde sâbite ve mütekarrire olmaya deyü demişlerdir ve ma'dûm-ı mümkünin sâbit olduğuna [261b] zâhib olanların delillerinden birisinin tasvîrinde ma'dûm mütemeyyizdir ve her mütemeyyiz sâbitdir. Bundan lâzım geldi ki ma'dûm sâbit ola. Ammâ ma'dûm mütemeyyiz olduğu, zîrâ mutasavverdir ve her şey' ki mutasavverdir gayrından mümtâzdır, zîrâ eğer mümtâz olmasa lâzım gelir tasavvuru mümkün olmaya bunun biriyle ki mutasavverdir. Pes lâzım gelir ki ma'dûm mümtâz ola ve bundan mâ-adâ ma'dûmun ba'zısı murâd ba'zısı murâd değildir ve ba'zısı makdûr ve ba'zısı makdûr değildir. Pes eğer ma'dûmât beyninde temeyyüz olmasa lâzım gelir ma'dûmâtın ba'zısı murâd olmaklık, ba'zısı makdûr olmaklık, ba'zısı murâd olmamaklık ve ba'zısı makdûr olmamaklık sıfatları ile muttasıflar olmaya. Bunun biriyle ki sıfatlanırlar, bundan lâzım geldi ki ma'dûm mütemeyyiz ola. Ve her mütemeyyiz sâbit olduğunun vechinde her mütemeyyiz için bir hüviyyet vardır ki akıl ol hüviyyete işâret eder ve şey' için hüviyyet olmak şey' kendi nefsinde sâbit olup müte'ayyin olmakla olur. Nefy-i sırf için nefsinde ta'ayyün dahi aklın ona işâreti yoktur. Bundan lâzım geldi ki her mütemeyyiz sâbit olup ma'dûm dahi sâbit ola, demişlerdir. Lâkin bu delîl müfîd olmaz, zîrâ bu delîli irtikâb edenler şerîk-i bârî ve ictimâ'-ı zıddeyn ve hayâliyyât-ı menfîlerdir, sâbit değildirler derler iken şerîk-i bârî ve ve ictimâ'-ı zıddeyn ve hayâliyyât biri birinden mümtâz olduklarına kâ'il olmuşlardır. Pes lâzım geldi ki müfîd olmaya.

Altuncı [262a] matlabin hâtimesi, bilgil ki lafz-ı şey' Eşâ'ira'nın katında mevcûd demektir. Ve **Câhiz ile Mu'tezile-i** Basriyye'nin katında lafz-ı şey' ma'lûm demektir. Ve bu kavîl üzere Câhiz ile Mu'tezile-i Basriyye'ye lâzım gelir mümteni'in üzerine lafz-ı şey' ıtlâk oluna, zîrâ mümteni' ma'lûmdur, meğer mümteni' ma'lûm olmaz illâ teşbîh ve temsîl ile ma'lûm olur denile, Behşemiyye zâhib olduğu gibi, nitekim mebhas-i ilmde beyânı sebkât eyledi. **Ve Ebû'l-Ayyâş en-Nâşî'nin**⁷⁸⁹ katında şey' kadîme ıtlâk olunur ve

789 Bu şahıs, Mu'tezile mezhebine mensup şair, nahiv ve kelâm âlimi olan Nâşî el-Ekber olmalıdır. Kün-yesi "Ebû'l-Abbâs" olup, ismi "Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Enbârî (ö. 293/906)" şeklindedir. (Bkz. Süleyman Tülücü, "Nâşî el-Ekber", *DİA*, 2006, 32: 432-434).

hâdisecâz tarîkiyle şey' denilir. **Ve Cehmiyye'nin** katında şey', ancak hâdisecâz ıtlâk olunur. Ve Hişâm ibn Hakem'in katında şey' ancak cisme ıtlâk olunur. **Ve Mu'tezile-i** Basra'dan Ebü'l-Hasan ile Nusâybinî[ni]n katında şey' mevcûdda hakikatle, ma'dûmda mecâz tarîkiyle isti'mâl olunur ve bu ma'nâ Eşâ'ira'nın mezhebine karîbdir. **Ve lafz-ı** şey'de bunların nizâ'ı nizâ'-ı lafzîdir, savâb-ı lûgat ve nakl müsâ'ade etdiği ma'nâdır. Ve Allâhu Te'âlâ'nın Kelâm-ı Kadîm'inde ⁷⁹⁰﴿وَقَدْ خَلَقْتَك مِنْ قَبْلِ وَلَمْ تَكْ شَيْئًا﴾ kavli ma'dûmda lafz-ı şey' hakikat ile isti'mâl olunmasına delâlet eder. Bundan lâzım geldi ki Câhiz'in, dahi Mu'tezile'den Basriyye'nin kavilleri bâtil ola. Ve Allâhu Te'âlâ'nın ⁷⁹¹﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ya'nî Allâhu Te'âlâ her şey' üzerine tasarruf etmeğe kâdirdir, dediği kavliyle lafz-ı şey' [262b] kadîme muhtass olduğunu nefy eder. Zîrâ kudret ancak hâdisecâz ta'alluk eder, kadîme ta'alluk etmez. Ve bir lafz-ı mutlak isti'mâl olunup murâd ne olduğuna karîne kâ'ime olmadığı takdîrce asl hakikat üzerine haml olunmakdır. Pes bundan lâzım geldi ki hâdisecâz lafz-ı şey'in isti'mâl olunması hakikatle olup Ebü'l-Ayyâş en-Nâşî'nin kavli bâtil ola. Ve Allâhu Te'âlâ'nın ⁷⁹²﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ عَدَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ﴾ ya'nî "Elbette yâ Muhammed sen bir şey' için tahkik ben bu şey'i işleyeceğim deme." kavli lafz-i şey' a'râzda dahi hakikatle isti'mâl olunup lafz-ı şey' cisme mahsûs olduğunu nefy eder. Bundan lâzım geldi ki Hişâm b. Hakem'in kavli bâtil ola. Ve Lebîd'in ⁷⁹³﴿أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ﴾ ya'nî "Âgâh ol, Allâhu Te'âlâdan gayrı her şey' bâtildir." ⁷⁹⁴ kavli lafz-ı şey' hâdisecâz muhtas olduğunu nefy eder. Zîrâ istisnâda asl, istisnâ-i muttasıl olmakdır. Ve bundan lâzım gelir Allâhu Te'âlâ müstesnâ-minhu olan şey'de dâhil ola. Pes bu takdîrce lâzım gelir Cehmiyye'nin kavli bâtil ola. **Ve zikr oluncak** ahvâl-i Mu'tezile'nin ma'dûm şey'dir, ya'nî mümkün-i vücûddan ayrı olduğu hâlde sâbit ve mütekrar ve mütehakıkdır dedikleri üzerine müteferri'dir.

790 "Daha önce, sen hiçbir şey değilkken seni de yaratmıştım." Meryem, 19/9.

791 "Allâh her şeye kâdirdir." el-Enfal, 8/41.

792 "Allâh izin verirse demeden hiçbir şey için, "Şu işi yarın yapacağım" deme! Kehf, 18/23-24.

793 Ebû Akil Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer el-Âmirî el-Ca'ferî (ö. 40 veya 41/660 veya 661), Câhiliye devrinde de yaşamış olan (muhadram) muallaka sahibi İslâm şairidir. Bazı araştırmacılar, şiirlerindeki İslâmî motiflere dayanarak onun müslüman olduktan sonra da az miktarda şiir söylediğini ileri sürerler. Hz. Peygamber, Lebîd'in, "İyi biliniz ki Allâh'tan başka her şey bâtildir, her nimet de şüphesiz zevâle mahkûmdur" beytini takdir ederek, "Hiçbir şairin ağızından bundan daha doğru bir söz çıkmadı." demiştir.

794 Beytin tamamı şöyledir: "أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ كُلُّ نَعِيمٍ لَا مُحَالَةَ زَائِلٌ"

Bilgil ki, Mu‘tezile ma‘dûmât-ı mümkünine vücûd ile [263a] muttasıf olmakdan öndin zevâtdır, a‘yândır, hakâ’ikdir. Ve fâ‘ilin te‘şîri zevâtı mevcûd kılmaktadır, zevâtın zevât olmasında değildir deyü ittifâk ettiklerinden sonra ihtilâf edip Ebû İshâk b. el-‘Ayyâş⁷⁹⁵ “Zevât hâlet-i ademde cemî‘ sıfâtdan hâliyedir ve zevât için sıfât hâsıla olmaz, illâ hâlet-i vücûdda hâsıla olur.” demiştir. Ve İbn ‘Ayyâş’ın gayrısı zevât hâlet-i ademde sıfât-ı ahbâslâ muttasıf olurlar, sevâdın sevâd olması, beyâzın beyâz olması, cevherin cevher olması, arazın araz olması gibi. Ve mutlak sıfât yâ bünye-i mahsûsaya ya’nî cevâhir-i ferdeden mürekkebe olan bünyeye râcî‘a olur; hayât dahi hayâta tâbî‘a olan kudret ve ilm u irâdet ve kerâhet, dahi bunların gayrı olan sıfatlar gibi. Ve bu kısım cevâhire mahsûsdur, zîrâ hayâtın dahi hayâta tâbî‘a olan sıfatlardan aslâ birisinin a‘râzda hulûl etmesi tasavvur olunmaz, yâ cevâhir-i ferdeden mürekkebe olan bünye-i mahsûsaya râcî‘a olmayıp terkîb olunmadın her birisine râcî‘a olur. Bu kısım cevâhirde ve a‘râzda bulunur. Ve cevâhirin bu kısım sıfâtı dört nev‘dir: Birisi oldur ki cevherin [263b] hâlet-i vücûdunda ve hâlet-i ademinde buluna, cevheriyyet sıfatı gibi. İkincisi oldur ki fâ‘ilden hâsıla ola, sıfat-ı vücûd gibi. Üçüncü oldur ki cevherin vücûduna tâbî‘a ola, sıfat-ı tehayyüz gibi. Ki Mu‘tezile’nin katında cevherin vücûdî şartıyla sıfat-ı cevheriyyetden sâdıra olur bir sıfatdır. Ve tehayyüz sıfatına Mu‘tezile katında “کون/kevn” tesmiye olunur. Dördüncü oldur ki cevher mevcûd olmak şartıyla cevherin tehayyüzü ile mu‘allel ola, cevherin hayyizde husûl-i tehayyüzî ile mu‘allel olduğu gibi. **Ve Mu‘tezile** cevherin hayyizde husûlüne “kâ’iniyyet” tesmiye edip kâ’iniyyet “kevn” ile mu‘alleldir deyü kâ’il olmuşlardır.

Ve a‘râz için üç türlü sıfat vardır: Birisi oldur ki hâlet-i vücûdda ve hâlet-i ademde hâsıla ola, araziyyet sıfatı gibi. İkincisi oldur ki fâ‘ilden buluna, vücûd gibi. Üçüncüsü oldur ki vücûda tâbî‘a ola, mahalde hâsıl olmak sıfatı gibi. Ve İbn ‘Ayyâş’ın ve Ebû Ya‘kûb eş-Şehhâm’ın ve Basrî’nin katında cevheriyyet nefis-i tehayyüzdür, tehayyüz sıfatı cevheriyyet sıfatına muğâyir sıfat değildir dediklerinden sonra mâ-beynlerinde ihtilâf vâkî‘ olup İbn ‘Ayyâş’ın katında cevheriyyet ve tehayyüz sıfatlarıyla hâlet-i ademde cevher [264a] muttasıf değildir. Ve Ebû Ya‘kûb eş-Şahhâm’ın⁷⁹⁶ katında

795 Ebû İshak İbrâhîm b. Ayyâş, Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin öğrencilerinden biridir.

796 Şahhâm: Ebû Ya‘kûb Yûsuf b. Abdillâh b. İshâk eş-Şahhâm el-Basrî (ö. 270/883 [?]), Basra Mu‘tezilesi ileri gelenlerinden, kelâm ve tefsîr âlimidir. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Biçer, “Şahhâm”, *DİA*, 2010, 38:269-270)

hâlet-i ademde cevher-i mezkûr iki sıfatla muttasıfdir, dahi ademde iken hayyizde hâsıldır. Ve Ebû Ubeydullâh el-Basrî'nin⁷⁹⁷ katında cevher, hâlet-i ademde ancak cevheriyyet ve tehayyüz sıfatlarıyla muttasıfdir, hayyizde değildir.

[Yedinci Matlab: Halin Ahvalı]

Yedinci matlab hâlin ahvâlîni bildirir. Bilgil ki hâl, mevcûd ile ma'dûm beyninde vâsita olan nesneye denilir. Ve Eşâ'îra'dan İmâmü'l-Haremeyn'in evvelki kavlinde, dahi Kādî Bâkillânî, dahi Mu'tezile'den Ebû Hâşim hâli isbât etmişlerdir. Ve isbât için zikr etdikleri delîllerden birisinin tasvîrinde vücûd mevcûd değildir, zîrâ eğer vücûd mevcûd olsa lâzım gelir vücûdun vücûdu zâtı üzerine ziyâde ola, zîrâ vücûd mevcûd olmaklık sıfatında sâ'ir mevcûdâtla müşterek olup husûsiyyet-i zâtı ile sâ'ir mevcûdâtдан mümtâzdir. Pes lâzım gelir vücûdun vücûdu, vücûdun mâhiyyeti üzerine zâ'id olup, vücûdât müteselsile olup, ilâ gayri'n-nihâye gide. Ve vücûdât müteselsile olup ilâ gayri'n-nihâye gitmek bâtıldır. Niteki burhân-ı tatbikle ibtâl olunmuşdur.

[264b] Bundan lâzım geldi ki vücûd mevcûd olmaya ve vücûd ma'dûm gine değildir, zîrâ eğer ma'dûm olursa lâzım gelir şey' kendinin nakîziyle muttasıf ola ve şey' kendinin nakîziyle muttasıf olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki vücûd ma'dûm olmaya ve vücûdun ma'dûm olması ve ma'dûm olmaması bâtıl olmakdan lâzım geldi ki mevcûd ile ma'dûm beyninde vücûd vâsita ola demişlerdir. Bu delîlin cevâbında evvelki şıkkı ihtiyâr edip vücûd mevcûddur ve vücûdun vücûdu nefsi vücûddur. Zîrâ her mefhûm ki vücûda mugâyirdir ol mefhûmun mevcûd olmasında ol mefhûmun üzerine zâ'id bir emr ol mefhûma munzam olmak lâzımdır ve vücûd kendi nefsiyle mevcûddur, emr-i zâ'id ile mevcûd değildir. Ve sâ'ir hayâtından mümtâz olması kayd-ı selbî ile, ya'nî vücûdun vücûdu kendinin zâtı üzerine aslâ zâ'id değildir, deyü bu kayd-ı selbî ile mümtâz olur. Bu takdîrce vücûdât müteselsile olup ilâ gayri'n-nihâye gitmek lâzım gelmez demişlerdir. Dahi ikinci şıkkı ihtiyâr etmekle cevâbında vücûd ma'dûm

797 Ebû Abdullah el-Basrî: Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ali b. İbrâhim el-Basrî el-Kâğadî (ö. 369/979-80), Mu'tezile'nin önde gelen kelâm âlimlerinden biridir. Uzun müddet meşhur Hanefî fakihî Ebû'l-Hasan el-Kerhî'nin derslerine devam ederek Hanefî fikhını öğrendi. Döneminin Büveyhî yönetimi ile yakın ilişkileri oldu ve bazı mutedil şii temayülleri dillendirdi. Onun fikirlerini öğrencisi Kādî Abdülcebbar el-Hemedânî'nin muhtelif eserlerinde yer alan iktibaslardan öğrenmekteyiz. (Detaylı bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, "Ebû Abdullah el-Basrî", *DİA*, 1994, 10: 84-85).

olsun ve vücûd ma'dûmdur demekden vücûd nakîziyle muttasıfır demek eğerçi kim lâzım gelir, lâkin bu tarikle vücûd ademle sıfatlanmak câ'izdir. Şey' kendinin [265a] nakîziyle muttasıf olmak ol vakitte câ'iz olmaz ki iki nakîzin birisi âhar nakîzidir deyü hükm edip meselâ vücûd ademdir yâ adem vücûddur denile ve vücûd ma'dûmdur denilmekden ol ma'nâ lâzım gelmez. Belki lâzım olan oldur ki vücûda adem sıfat vâkî' ola, bu câ'izdir denilmiştir.

Yedinci matlabın hâtimesi: bilgil ki, hâle kâ'il olanlar hâli taksîm edip demişlerdir hâl iki kısımdır: Birisi oldur ki hâl kendinin mevsûfu olanla kâ'ime olan sıfat-ı mevcûde ile illetlenmiş ola, hareket eden kimesnenin hareket-i mevcûdesiyle illetlenen müteharrikiyyet gibi, dahi kudretle illetlenen kâdiriyyet gibi. Birisi oldur ki bir nesne ile illetlenmeye, sevâd için levniyyet ve ilim için araziyyet ve cevher için cevheriyyet gibi.

[İkinci Fasl: Mahiyetin Ahvalı]

İkinci fasl mâhiyyetin ahvâlini bildirir ve bu fasılda dokuz matlab vardır.

[Evvelki Matlab: Mahiyetin Kendisi Dışındakilerden Ayrışması]

Evvelki matlab: Bilgil ki her şey' için bir hakikat vardır ki ol şey' ol hakikatle ol şey'dir, gerekse ol şey' küllî olsun, yâ cüz'î olsun. Ve hakikat-i cüz'iyeye hüviyyet ve hakikat-i külliyeye mâhiyyet tesmiye olunur. Ve hakikat, hakikat olduğu cihetden kendinin mâ-'adâsı olan emrlere mugâyirdir, zîrâ hakikat eğer kendiye mübâyin olan emrlere nisbet olunursa [265b] hakikat ol mübâyin emrlere mugâyir olduğu zâhirdir. Zîrâ umûr-ı mübâyine mâhiyyetin nefsi değildir, dahi mâhiyyetde dâhile değildir, dahi mâhiyyete ârıza değildir deyü selb olunur. Ve eğer hakikat kendiye ârıza olan umûra nisbet olunursa, ol umûr mâhiyyetin aynı olmayıp mâhiyyetde dâhile olmadığı, dahi hakikat kendinin umûr-ı dâhilesine nisbet bulunduğu takdîrce umûr-ı dâhile mâhiyyetin nefsi olmadığı gine zâhirdir.

[İkinci Matlab: Mahiyetin İtibarları]

İkinci matlab, mâhiyyetin i'tibârâtının beyânındadır. Bilgil ki, mâhiyyet için üç i'tibâr vardır; mâhiyyet-i mutlaka, mâhiyyet bi-şart şey', mâhiyyet bi-şart-ı lâ-şey'dir. Ve mâhiyyet-i mutlakaya mâhiyyet lâ bi-şart-ı şey'

tesmiye olunur. Mâhiyyet-i mutlaka oldur ki, aslâ bir kayd ile mukayyed i'tibâr olunmaya. Mâhiyyet bi-şart-ı şey' oldur ki, müşahhisât-ı mu'ayyine-siyle ve levâhik-i hâriciyye ârızasıyla i'tibâr oluna. Mâhiyyet bi-şart-ı lâ-şey' ve mâhiyyet bi-şarti'l-ittlâk oldur ki, müşahhisâtından ve levâhik-i hâriciyesinden hâliye olmakla i'tibâr oluna. Mâhiyyet bi-şart-ı şey'e mâhiyyet-i mahlûta denilir, hâricde mevcûde olur. Mâhiyyet bi-şart-ı lâ-şey'e mâhiyyet-i mücerrede denilir, ancak akılda mevcûde olur, hâricde mevcûde olmaz. Ve mâhiyyet [266a] ve mâhiyyet-i mutlaka, mâhiyyet-i mahlûtadan ve mâhiyyet-i mücerrededen e'amdır. Ve mâhiyyet-i mahlûta ile mâhiyyet-i mücerrede biri birinin kısmı ve zıddı olup mâhiyyet-i mutlakanın kısımlarıdır. Pes mâhiyyet-i mahlûta hâricde mevcûde olduğu takdîrce lâzım gelir mâhiyyet-i mahlûtanın zımnında mâhiyyet-i mutlaka, dahi hâricde mevcûde ola, zîrâ mâhiyyet-i mutlaka mâhiyyet-i mahlûtanın cüz'üdür. Bunun biriyle ki her hâricde mevcûd olan şey'in cüz'ü hâricde mevcûd olmak lâzımdır. Pes lâzım gelir mâhiyyet-i mahlûta hâricde mevcûde olduğu takdîrce mâhiyyet-i mutlaka, dahi hâricde mevcûde ola ve mâhiyyet-i mahlûta ile mâhiyyet-i mücerrede biri birine kasım ve mübâyin olup mâhiyyet-i mücerrede ancak zihinde mevcûde olduğu beyân olunmakdan Eflatun'un zu'm ettiği şey'in za'afı zâhir oldu. **Ve Eflatun'un** zu'm ettiği budur ki mevcûd olan nev'lerden her bir nev' için bir şahs-ı mücerred mevcûd-ı hâricî ola. **Ve Eflatun** zikr olunan zu'mu üzerine ettiği takrîrin tasvîrinde mevcûd olan nev'lerden her bir nev' için bir şahs vardır, zîrâ mevcûddur ve her mevcûd müşahhasdır. [266b] Bundan lâzım geldi ki her nev' için bir şahıs ola ve ol şahıs kendi nefsinde cemî'i avârizdan mücerreddir, zîrâ mâhiyyât-ı mahlûtât beyninde cüz'-i müsterektir. Pes lâzım gelir kendisi hadd-i zâtında aslâ bir şey'e ma'rûz olmaya, zîrâ eğer bir şey'e ma'rûz olsa lâzım gelir ol ârızın mukâbili ile mukterin olmaya. Bunun biriyle ki biri birine mukâbil olan emrler ile mukterin olur. Pes lâzım geldi ki aslâ bir şey'e ma'rûz olmaya ve ol şahs-ı mücerred hâricde mevcûddur, zîrâ mâhiyyât-ı mahlûtalarda cüz'-i müsterektir ve mâhiyyât-ı mahlûtalar hâricde mevcûd-lardır ve hâricde mevcûd olanın cüz'ü hâricde mevcûd olmak lâzımdır. Pes lâzım gelir mâhiyyet-i mücerrede hâricde mevcûd ola demişlerdir. **Ve bunun** za'fının tasvîrinde mâhiyyet-i mücerrede mâhiyyet-i mahlûtanın cüz'ü değildir. Belki mâhiyyet-i mahlûtaya kasım ve mübâyin olup mâhiyyât-ı mahlûtât beyninde cüz'-i müsterek olan mâhiyyet-i mutlakadır. Mâhiyyet-i mücerrede hâricde bulunmayıp ancak akılda bulunur denilmiştir.

Ve Sâhibü'l-İşrâk,⁷⁹⁸ Eflatun'un kelâmını te'vîl edip Eflatun'un zikir olunan kelâmından murâdî eflâkdan ve kevâkibden ve besâ'it-i [267a] unsuriyyeden dahi besâ'it-i unsuriyyeden mürekkeb olanlardan her bir nev' için bir emr vardır ki mâddeden mücerred olup kendi zâtıyla kâ'imdir ve kendinin nev'ini müdebbir olup kemâlât ifâza edib ol nev'in cemî'-i efrâdına şâmîle olup inâyet-i azîme ile ol nev'in şânına i'tinâ eder, demektir. Ve Eflatun'un kelâmını zikir olunan te'vîl ile te'vîl eden Sâhibü'l-İşrâk bu emr-i mücerred müdebbire rabbü'n-nev' tesmiye eder ve mezkûr müdebbirlere şer'-i şerîfde dağlar meleği, denizler meleği, yağmurlar meleği, kar meleği denilir, nitekim hadîs-i şerîfde vârid olmuştur.

[Üçüncü Matlab: Mahiyetin Kısımları]

Üçüncü matlab, mâhiyyetin kısımlarının beyânındadır. Bilgil ki mâhiyyet iki kısımdır; basîtaadır, mürekkebedir. Basîta oldur ki, aslâ bir cüz'ü olmaya. Mürekkebe oldur ki, onun cüz'leri ola ve mâhiyyet-i mürekkebenin eczâsı kâh hâricde biri birinden mümtâz olur ve bu ma'nâ ile tertîb-i cevâhirde bulunur, insân rûh ile bedenden mürekkeb olduğu gibi. Zîrâ rûh ile bedenden her birisi, biri birinden vücûd-i hâricîleri hasebiyle mümtâzlardır. Ve bu temsîl, rûh mücerredâtadan olmadığı takdîrce sahîh olur ve rûh mücerred olduğu takdîrce insân rûh ile [267b] bedenden terkîb-i hakîkiyle mürekkeb olmak ma'nâsı mutasavver değildir. Ve kâh bu ma'nâ ile terkîb-i a'râzda bulunur, müselles hutûtdan satıhdan mürekkeb olduğu gibi. Müselles şol satha denilir ki üç hatt ihâta etmiş ola ve üç hatlardan her birisi vücûd-i hâricîde biri birinden mümtâz olup her birisi için müstakil birer vücûd vardır. Ve mâhiyyet-i mürekkebenin eczâsı kâh vücûd-i hâricîde biri birinden mümtâz olmayıb bir vücûd-i hâricî ile mevcûd olup hâricde basîta olup, akıl ol emr-i basîtden i'tibârât-ı muhtelif ile umûr-ı müte'addide intizâ' edib eczâsı eczâ-i akliyye olur ve bu ma'nâ ile terkîb-i aklî cevâhirde ve a'râzda bulunur. Cevâhirde bulunduğuna misâl mufârakât gibi, ya'nî mâddeden ve mekândan mücerrede olan ukûl ve nufûs gibi. Ve mâddeden mücerrede olan ukûl ve nufûs ile sâ'ir cevherle beyinde cevher eğer cins i'tibâr olunup fusûl ile biri birinden mümtâzlardır denilirse, nitekim ba'zı kimesne zâhib olmuşlardır ukûl ve nufûsda terkîb bulunur. Ve eğer cevher,

798 Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin (ö. 587/1191) kurduğu mistik ve teosofik bir felsefî akımdır. İşrâkî felsefenin köklerinin büyük ölçüde İbn Sînâ ve onun felsefesine yansıdığı ölçüde Yeni Eflâtunculuğun oluşturduğu söylenebilir. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "İşrâkiyye", *DİA*, 2001, 23:435-438).

cevâhir beyninde cins olmayıp araz-ı âmm üzerine haml olunursa ukûlde nufûsda aslâ terkîb [268a] bulunmaz. Ve a'razda terkîb-i aklî bulunduğuna misâl sevâd levniyyetle sevâdiyyetden mürekkeb olduğu gibi, zîrâ levniyyet sevâdın cinsidir. Sevâdiyyet ya'nî kâbiziyyet-i basar sevâdın faslıdır ve levniyyetle sevâdiyyetden her birisinin hâricde biri birine mugâyir vücûdları olmayıp hâricde bir vücûd ile mevcûd olup hâricde basîttadır, eczâsı yoktur, cüz'lerinin biri birinden mümtâz olması akıldadır.

[Dördüncü Matlab: Bileşik Mahiyetin Parçalarının Taksimi]

Dördüncü matlab, mâhiyyetin eczâsının taksîmindedir. Bilgil ki mâhiyyetin cüz'lerinden ba'zısı eğer âhar ba'zın üzerine sâdık olursa insânın cüz'lerinden olan hayvânla nâtıktan nâtık hayvânın üzerine sâdık olup hayvân nâtıktır denildiği gibi, eczâya eczâ-i mütedâhile denilir. Ve eğer ba'zısı âhar ba'zın üzerine sâdık olmayıp biri birine mübâyin olursa ön dîvârı damı üzerine ve dam dîvârı üzerine sâdık olmayıp dam dîvârdır yâ dîvâr damdır denilmediği gibi. Bu makûle eczâya, eczâ-i mütebâyine denilir ve eczâsı mütebâyine olduğu takdîrce eczâ yâ mâhiyyetlerinde biri birine müteşâbih olurlar aşaranın eczâsı olan vehadât [268b] mâhiyyetlerinde biri birine müteşâbih oldukları gibi, yâ mütehâlfe olurlar. Ve mâhiyyetlerinden mütehâlfe olan eczâya mahsûse olmayıp ma'küle olur cismin cüz'leri olan heyûlâ ile sûret mahsûse olmayıp ma'küle oldukları gibi. Yâ mahsûse olurlar, bedenın uzuvları olan el ayak, dahi sâ'ir cüz'leri mahsûs oldukları gibi. Ve mâhiyyet-i mürekkebenın eczâsı gerekse mâhiyyet-i hakikiyye-i mevcûdeden olsun yâ i'tibâriyyeden olsun ikiden hâli değildir, yâ cemî'isi vücûdî olup ma'nâlarında ma'nâ-i adem ve ma'nâ-i selb yoktur. Yâ cemî'isi vücûdî olmayıp ma'nâlarında ma'nâ-i adem ve ma'nâ-i selb vardır. Ve cemî'isi vücûdî olup ma'nâlarında ma'nâ-i adem ve ma'nâ-i selb olmayan üç kısımdır; birisi oldur ki cemî'-i eczâsı umûr-ı hakikiyyeden ola, ya'nî aslâ umûr-ı izâfiyyeden ve nisbiyyeden olmaya, aşarenın cüz'leri olan vahdetler ve cismin cüz'leri olan heyûla ile sûret gibi. Birisi oldur ki cemî'i cüz'leri izâfiyye ola, mefhûm-ı lafz-ı akrabın cüz'leri olan kurub ile kurubun ziyâdesi gibi, ya'nî [269a] ism-i tafdîl olduğu cihetden istifâde olunan ziyâde-i kurub ma'nâsı gibi. Birisi oldur ki ba'zısı hakikiyye ve ba'zısı izâfiyye ola, serîrin cüz'leri olan eczâ-i haşebiyye ile eczâ-i haşebiyyenin beyninde vâki' olan tertîbden eczâ-i haşebiyye hakikiyye olup ve tertîb-i cüz'î izâfi olduğu gibi. Ve cemî' eczâ vücûdî olmayıp ma'nâlarında adem ma'nâsı ve

selb ma'nâsı olan iki kısımdır. Birisi oldur ki ba'zısı vücûdî ve ba'zısı ademî ola, mefhûm-ı lafz-ı evvelin cüz'lerinden gayrıya mevcûdun mebd'e' olması cüz'-i vücûdî olup ve kendi için bir mebd'e' olmaması cüz'-i ademî olduğu gibi. Bir kısım oldur ki cemî' eczânın ma'nâları mahzâ ademîler ola ve bu kısım ba'zı efâzılın takrîri üzere ma'kûl değildir. Zîrâ bunların katında adem idrâk olunmaz, illâ bir emr-i vücûdîye muzâf olmakla idrâk olunur. Pes idrâk olunan emr, fi'l-cümle vücûdî olmak lâzımdır.

[Beşinci Matlab: Mahiyetin yaratılmışlığı]

Beşinci matlab, mâhiyyet-i mec'ûle olduğunun beyânındadır. Bilgil ki mâhiyyât-ı mec'ûle olmakla mec'ûle olmamak beyninde üç mezheb vardır: [269b] Birisi oldur ki aslâ ya'nî gerekse mâhiyyet-i mürekkeb olsun, yâ mâhiyyet-i basîta olsun mec'ûle olmaya. Birisi oldur ki fi'l-cümle mec'ûle ola. Birisi oldur ki mâhiyyet-i mürekkebe mec'ûle olup mâhiyyet-i basîta mec'ûle olmaya ve mâhiyyet-i mürekkebenin ve mâhiyyet-i basîtanın mec'ûle olmasına kâil olmayanlar delillerinde meselâ insâniyyet eğer ca'l-i câ'il ile olsa lâzım gelir ca'l-i câ'il bulunmadığı takdirce insâniyyet insâniyyet olmaya. Zîrâ ca'l'in eseri olan şey' ca'l bulunmadığı takdirce lâzım gelir ol şey' dahi bulunmaya. Ve insâniyyet insâniyyet olmamakdan lâzım gelir şey' kendi nefsinden selb oluna ve şey' kendi nefsinden selb olunmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki mâhiyyet mec'ûle olmaya demişlerdir. Ve bu delilin cevâbında ba'zı efâzıl bu makûle selb-i şey' 'an-nefsihî câ'iz değildir denildiği makbûlümüz değildir. Zîrâ hâricde ma'dûm olan şey' dâima kendi nefsinden hâricde selb olunmuşdur. Ve insâniyyet de ca'l-i câ'il bulunmadığı takdirce insâniyyet hâricde bulunmayıp ve insâniyyet hâricde bulunmamakla mevzû'un hâricde sübûtunu iktizâ eylemeyen [270a] kaziyye-i selbiyye-i hâriciyye i'tibâr olunmakla insâniyyet hâricde insâniyyet değildir deyü selb-i şey' 'an-nefsihî olup ve bu makûle selb-i şey' 'an-nefsihî bâtlı değildir, bâtlı olan selb-i şey' 'an-nefsihî oldur ki kaziyye-i mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl ya'nî harf-i nefy mahmûlden cüz' olup mevzû'un hâricde sâbit olmasını iktizâ eden kaziyye-i mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûlde i'tibâr olunan selb ile insâniyyet lâ insâniyyetdir deyü ma'nâ cihetinde insâniyyetden insâniyyet selb oluna. Ve bizim sadedimiz mâhiyyet-i mec'ûle olup ca'l-i câ'il olmadığı takdirce lâzım olan selb-i şey' 'an-nefsihîdedir. Ve ca'l-i câ'il olmadığı takdirce bi'l-küllîye mâhiyyet-i insâniyyet hâricden mürtefi' olup ma'dûm olur ve hâricde ma'dûm

olan şey' kendi nefsinden selb olunmak câ'izdir.⁷⁹⁹ Ve bu tarikle selb-i şey' 'an-nefsihî sahîh değildir denildiği bâtıldır deyü denilmiştir. Ve mâhiyyet fi'l-cümle mec'ûledir deyü kâ'il olanlar da'vâlarının delilinde eğer aslâ bir mâhiyyet mec'ûle olmazsa lâzım gelir bi'l-küllîye mec'ûliyyet bulunmayıp mümkünü'l-vücûd olanlar vâcibü'l-vücûddan ve mü'essirden müstağnî [270b] ola. Ve mümkünü'l-vücûd mü'essirden müstağnî olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki mâhiyyet fi'l-cümle mec'ûle ola ve aslâ bir mâhiyyet mec'ûle olmadığı takdîrce bi'l-küllîye mec'ûl olmak sıfatı bulunmamak lâzım geldiği, zîrâ mec'ûl farz olunan yâ vücûddur yâ vücûdun gayrı bir mâhiyyetin vücûduyla sıfatlanmasıdır ve vücûd dahi vücûd ile bir mâhiyyetin sıfatlanması kendi nefslerinin de birer mâhiyyetlerdir ve bizim farz ettiğimiz üzere budur ki aslâ bir mâhiyyet mec'ûle olmaya. Bundan lâzım gelir ki mâhiyyet-i mümkünin vücûd ile ittisâfı câ'il-i câ'il ile mec'ûl olmaya. Ve bunun muktezâsı oldur ki mümkün mü'essire muhtâc olmayıp mü'essirden müstağnî ola demiştir. Bu delilin cevâbında mec'ûl olan vücûd-i hâssdır, ya'nî hüviyyet-i vücûddur, mâhiyyet-i vücûd değildir. Bu takdîrce mâhiyyetden mec'ûliyyet mürtefi'a olmakla bi'l-küllîye mec'ûliyyet mürtefi'a olmak, dahi fâ'il-i mü'essirden mümkün müstağnî olmak lâzım gelmez denilmiştir. Ve bu cevâb vücûd mevcûdât-ı hâriciyyeden olmasına zâhib olanların kavli üzere binâ olunmuştur ve mâhiyyet-i mürekkebe mec'ûledir, mâhiyyet-i basîta mec'ûle [271a] değildir deyü zâhib ola. Delîlin tasvîrinde mec'ûliyyetin şartı mümkün olmakdır. Ve mâhiyyet-i basîta eğer mec'ûle olsa, lâzım gelir mâhiyyet-i basîtaya imkân ârız ola ve mâhiyyet-i basîtaya imkânın ârız olmasından lâzım gelir basît basît olmasından çıka ve basît olan şey' basît olmasından çıkması bâtıldır deyü denilmiştir. Ve mec'ûliyyet imkânın şartı olduğuna sebep mec'ûliyyet mü'essire muhtâc olmasının fer'i olup ve muhtâc olmak imkânın fer'i olup imkân bulunmayınca ihtiyâc bulunmayıp ve ihtiyâc bulunmayınca mec'ûliyyet bulunmadığıdır. Bu delîlin cevâbında basît için mâhiyyet ve vücûd olup imkân basîta ârız olması vücûda nisbet ile olup, imkân iki şey' olmasını iktizâ edip ve ol iki şey'in cüz'leri olmasını iktizâ etmemekle imkânın basîta ârız olması câ'izdir deyü denilmiştir.

799 Burada "câ'iz değildir" şeklinde yazıldıktan sonra "değil" kısmının üzeri çizilmiştir (Naşir).

[Altıncı Matlab: Mahiyetin Bileşik Olması]

Altıncı matlab, mürekkebin taksîmindedir. Bilgil ki mürekkebin iki kısımdır; zâtdır, sıfatdır. Zîrâ eğer kendi nefsiyle kâ'im olursa zâtdır, eğer âhar şey'le kâ'im olursa sıfatdır. Ve kendi zâtıyla kâ'im oldukda eczâdan birisi kendi zâtıyla kâ'im olup [271b] sâ'ir cüz'ler ol cüz' ile kâ'im olurlar, zîrâ eğer cüz'lerin ba'zısı âhar ba'zı cüz'ler ile kâ'im olmayıp her birisi âhar cüz'den müstağnî olursa lâzım gelir vahdet-i hakîkiyye ile vâhid-i eczâdan mürekkebin bir mâhiyyet bulunmaya. Bunun biriyle ki eczâdan mürekkebin vahdet-i hakîkiyye ile vâhid bir mâhiyyet bulunur. Bundan lâzım geldi ki kendi zâtıyla kâ'im olan mürekkebin eczâsının ba'zısı âhar ba'zı cüz' ile kâ'im ola ve kendi zâtıyla kâ'im olan mürekkebin eczâdan ba'zısı âhar ba'zı cüz'ler ile kâ'im olduğuna misâl cismin cüz'leri olan heyûla ile sûretten heyûla kendi zâtıyla kâ'ime olup sûret heyûla ile kâ'ime olduğu gibi. Ve mürekkebin gayr ile kâ'im olduğu takdirde mürekkebin yâ ba'zı cüz'leri gayr ile kâ'im olması âhar ba'zı cüz'lerin mezkûr gayr ile kâ'im olmasına şart olmak tarîkiyle cemî'-i cüz'leri bi'z-zât gayr ile kâ'im olurlar yâ ba'zı cüz'leri bi'z-zât gayr ile kâ'im olup âhar ba'zı cüz'leri gayr ile kâ'im olan ba'zı cüz'ler ile kâ'im olmak vâsıtasıyla gayr ile kâ'im olurlar ve cemî' cüz'leri [272a] evvel zıkr olunan tarikle bi'z-zât gayr ile kâ'im olduklarına misâl arazın arazla kıyâmını câ'iz görmeğin kimesnelerin katında cisimle kâ'ime olan hareket-i serî'anın cüz'leri olan hareket ile sür'atden bi'z-zât hareket cisimle kâ'im olmak sür'atın cisim ile kâ'ime olmasına şart olup cümlesi bi'z-zât cisim ile kâ'ime oldukları gibidir. Ve ba'zı eczâ gayr ile kâ'im olup âhar ba'zı eczâ gayr ile kâ'im olan eczâ ile kâ'im olanlara misâl arazın arazla kıyâmını câ'iz görenlerin katında mürekkebin hareket-i serî'adan cüz'ler olan hareketle sür'atden sür'at-i hareketle ve hareket-i cisim ile kâ'ime olduğu gibi.

[Yedinci Matlab: Mahiyetin Bileşikliğinin Bilinmesi]

Yedinci matlab, mâhiyyet mürekkebdir deyü bu tarikle mâhiyyetin üzerine hükm eylemeklik tarîkini bildirir. Bilgil ki mâhiyyet eczâdan mürekkebdir deyü bu tarikle hükm eylemek, mâhiyyet kendinin gayrisine bir zâtîde müşterek olup bir âhar zâtîde muhâlif olduğunu bilmeyince mütehakkık olmaz. Ve mâhiyyet mürekkebdir deyü hükm eylemek mücerred mâhiyyetde iki şey' olduğunu bilmekle mütehakkık olmaz, zîrâ câ'izdir ki iki mâhiyyet bir zâtîde müşterek olup ârız-ı sübûti ile yâ ârız-ı [272b] selbî

ile muhtelif olalar, yâ zâtîde muhtelif olup ârız-ı sübûtîde yâ ârız-ı selbîde müşterek olalar.

[Sekizinci Matlab: Parçalar Biri birine Muhtaçtır]

Sekizinci matlab, mâhiyyetin ba'zı eczâsı âhar ba'zı eczâsına muhtâc olduğunun beyânındadır. Bilgil ki bunun beyânının ve delîlinin tasvîrinde mâhiyyet-i hakîkiyye-i mürekkebeden eczânın ba'zısı ba'zısına muhtâc olmak lâzımdır, zîrâ eczâdan her birisi biri birinden müstağnî olmak vahdet-i hakîkiyye ile mâhiyyet-i vâhidenin husûlünü nefy eder. İnsânın bir tarafına taş vaz' olundukda insânla taşın mecmû'undan cüz' olan insânla taş biri birinden müstağnî olmakla vahdet-i hakîkiyye ile mâhiyyet-i vâhide hâsıla olmadığı gibi ve vahdet-i hakîkiyye ile mâhiyyet-i vâhide bulunmasına eczânın ba'zısı ba'zısına ihtiyâcı olmak lâzım olmak sebebiyle cins ile fasldan mürekkeb olan mâhiyyet hakikat-i vâhide olmağla lâzım oldu ki cins ile fasl beyninde hâcet mütehakkıka olup biri âhara illet ola. Cins ise fasla illet olmağa câ'iz değildir, zîrâ eğer cins fasla illet olsa lâzım gelir cins bir nev'a münhasır ola. Zîrâ illet ma'lûlden ayrılmaz. [273a] Pes lâzım gelir cins ol faslı iktizâ edip nev'i ancak bir nev' ola ve cins faslına illet olup bir nev'a münhasır olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki cins fasla illet olmayıp fasl cinse illet ola deyü denilmiştir. Bu delîlin cevâbında ba'zı efâzıl cins ile faslın birisi ki âhara illet olur denilir. 'İlletden murâd eğer illet-i tâmmе olursa, mâhiyyet-i mürekkebenin eczâsı beyninde ihtiyâc bulunmaktan muhtâc ile illet-i tâmmе olmak lâzım olduğu makbûlümüz değildir. Ve eğer illetden murâd illet-i nâkîsa olursa, cinsin fasla illet-i nâkîsa olmasından cins bir nev'a münhasır olması lâzım geldiği makbûlümüz değildir. Zîrâ faslı îcâb eylemez ki fasıldan ayrılmaması lâzım gelip bir nev'a münhasır olmak lâzım gelmez demiştir.

[Dokuzuncu Matlab: Mahiyet Ortaklık Kabul Eder]

Dokuzuncu matlab, mâhiyyet müşterek olduğunun beyânındadır. Bilgil ki mâhiyyet meselâ insân gibi şirketi kabûl edip nefsi tasavvur-ı kesîrîn beyninde müşterek vâki' olmasını men' eylemez ve ta'ayyün-i mahsûs şirketi kabûl eylemez. Zeyd'in ta'ayyün-i kesîrîn beyninde müşterek vâki' olmasını kabûl etmediği gibi. Bu takrîrden lâzım geldi ki mâhiyyetle ta'ayyün-i mahsûs [273b] biri birine mugâyir ola. Ve ta'ayyünün hâricde mevcûd olduğunda ihtilâf vardır. Ulemâ-i mühakkikîn mevcûd olduğuna

zâhib olmuşlardır ve da'vâlarının delîlinde ta'ayyün hâricde mevcûd olan mu'ayyenden cüz'dür ve hâricde mevcûd olanın cüz'ü hâricde mevcûd olur demişlerdir. Ve Kâtibî⁸⁰⁰ i'tirâz edip hâricde olan mevcûd-ı mu'ayyenden murâd, eğer mu'ayyenin yalnız ma'rûzu olursa ta'ayyün mu'ayyenden cüz' olduğu makbûlümüz değildir, belki ta'ayyün avârizındandır. Ve eğer mu'ayyenden cümle ârızla ma'rûz murâd olursa mu'ayyen bu ma'nâ ile mevcûd olduğu makbûlümüz değildir. Zîrâ mu'ayyenin hâricde mevcûd olmasını inkâr eden kimesne ne hâletle bu cümlemin mevcûd olmasını kabûl eder, belki onun yanında mevcûd ancak ta'ayyünün ma'rûzudur demişdir. Ve bu i'tirâzın cevâbında ba'zı efâzıl mu'ayyenden murâd meselâ Zeyd gibidir ve Zeyd'in vücûdunda hiçbir âkil şübhe eylemez ve Zeyd'in mefhûmu yalnız insân değildir, zîrâ Zeyd'in mefhûmu eğer ancak mefhûm-ı insân olsa Amr'ın üzerine mefhûm-ı insân sâdık olduğu gibi, Zeyd dahi Amr'ın üzerine sâdık olmak [274a] lâzım olurdu. Bunun biriyle ki sâdık olmaz, bundan lâzım geldi ki Zeyd'in mefhûmu mefhûm-ı insân ile bir âhar şey'in cümlesi ola ve ol âhar şey'e biz ta'ayyün deyü tesmiye ederiz. Pes lâzım geldi ki ta'ayyün Zeyd'in cüz'ü ola ve bunun muktezâsı oldur ki hâricde ta'ayyün mevcûd ola demişdir. Ve mütekellimîn ta'ayyün hâricde mevcûd olduğunu inkâr eder, ma'dûm olduğu üzere iki vecihle delîl zikr etmişlerdir; ol iki delîlin birisinin tasvîrinde ta'ayyün hâricde mevcûd değildir, zîrâ eğer ta'ayyün hâricde mevcûd olsa lâzım gelir ta'ayyün mâhiyyete munzam olması mâhiyyetin mütehayyize olmasına mevkûf olup ve mâhiyyetin mütehayyize olması ta'ayyünün mâhiyyete munzam olmasına mevkûf ola. Ve bu iki tevakkufdan lâzım gelir devr buluna, devr ise bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki ta'ayyün hâricde mevcûd olmaya demişlerdir. Bu delîlin cevâbında ta'ayyünün mâhiyyete inzimâmı mâhiyyetin imtiyâzı ile zamân cihetinde ma'iyetler olsun eğerçi kim zât cihetinde mâhiyyetin imtiyâzı ta'ayyünün mâhiyyete inzimâmından mukaddem olursa, bu takdîrce devr bâtil lâzım gelmez denilmişdir. Ve mâhiyyetin imtiyâzıyla ta'ayyünün mâhiyyete inzimâmı [274b] zamân hasebiyle ma'iyetle olması cinsinin mütemeyyize olması zamân cihetinde faslın cinsine munzam olmasıyla bile olduğu gibidir.

800 Bu şahıs mantık, felsefe ve kelâma dair çalışmalarıyla tanınan Kâtibî, Ali b. Ömer (Ebü'l-Hasen Necmüddin Debrân Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî, ö. 675/1277) olmalıdır. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Kâtibî, Ali b. Ömer", *DİA*, 2002, 25: 41-42)

[Üçüncü Fasl: Zorunluluk, İmkân, Kıdem ve Hudûs]

Üçüncü fasıl, vücûb ve imkân ve kıdem ve hudûsün ahvâlini bildirir ve bu fasılda dört matlab vardır:

[Birinci Matlab: Zorunluluk, İmkân, Kıdem ve Hudûsun Aklî Olduğu]

Evvelki matlab vücûb ve imkân ve kıdem ve hudûsün umûr-ı akliyye olduğunun beyânındadır. Bilgil ki vücûb ve imkân ve kıdem ve hudûs umûr-ı akliyye olup bunlar hâricde mevcûd değildirler, akılda umûr-ı mevcûdlardır. Ammâ vücûbla imkân hâricde mevcûd olmadıkları, zîrâ eğer vücûbla imkân hâricde mevcûd olsalar lâzım gelir vücûdun vücûba nisbeti vücûbla imkâna nisbeti imkânla ola. Zîrâ aks olup vücûdun vücûba nisbeti imkânla ve imkâna nisbeti vücûbla olsa, lâzım gelir vâcibü'l-vücûd mümkünü'l-vücûd ve mümkünü'l-vücûd vâcibü'l-vücûd ola. Ve vâcibü'l-vücûd mümkünü'l-vücûd olmak ve mümkünü'l-vücûd vâcibü'l-vücûd olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki vücûdun vücûba nisbeti vücûbla ve imkâna nisbeti imkânla ola. Ve ikinci vücûbla imkâna kelâmı nakl edip deriz ki ikinci vücûb ve imkân hâricde [275a] mevcûd değildirler, zîrâ eğer hâricde mevcûd olsalar lâzım gelir vücûd-i hâricînin vücûba nisbeti vücûbla ve imkâna nisbeti imkânla ola. Zîrâ vücûdun vücûba nisbeti imkânla ve imkâna nisbeti vücûbla olmak câ'iz değildir, niteki beyân olundu. Ve bu tarikle üçüncü vücûbla imkâna, dahi dördüncü mertebede beşinci mertebede dahi her bir mertebe ki vücûbdan imkândan ol mertebede ittibâr olunurlar ol vücûba ve imkâna kelâmı nakl ederiz, lâzım gelir vücûb ve imkân ilâ gayri'n-nihâye müteselsil ola ve ilâ gayri'n-nihâye vücûbdan ve imkândan her birisi müteselsil olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki vücûbla imkân umûr-ı akliyye olup hâricde mevcûd olmayalar. Bu delîlin cevâbında vücûb ve imkân mevcûd olsunlar ve vücûdun vücûba nisbeti vücûbla ve imkâna nisbeti imkânla olup vücûbda ve imkânda teselsül lâzım geldiği men' olunup mevcûd olan vücûdun vücûdu mezbûr mevcûd olan vücûdun aynı olduğu gibi, mevcûd olan vücûbun vücûbu mezkûr mevcûd olan vücûbun aynı olsun ve mevcûd olan imkânın imkânı mevcûd olan imkânın aynı [275b] olsun deyü denilmiştir. Dahi vücûbla imkândan her birisi mevcûd olup ve mevcûd olan vücûbun vücûdu mezkûr mevcûd olan vücûba nisbeti olmayan vücûbla olsun ve mevcûd olan imkânın vücûdu mezbûr mevcûd olan imkâna nisbeti mevcûd olmayan imkânla olsun. Zîrâ tabî'atın efrâdından bir ferдин mevcûd olması, cemî' efrâdın vücûduna müstelzim değildir. Pes câ'izdir ki vücûbla imkân

hâricde mevcûd olup vücûbun vücûbu ve imkânın imkânı umûr-ı i'tibâriyye olup hâricde mevcûd olmasınlar. Bu takdîrce vücûbla imkân mevcûd oldukları takdîrce vücûblarda imkânlarda teselsül lâzım gelir denildiği makbûl değildir denilmiştir. Ve sıfat-ı kıdem ve sıfat-ı hudûs umûr-ı i'tibâriyyeden olup hâricde mevcûd olmadıkları üzerine delil olan şey' imkânla vücûbun hâricde mevcûd olmayıp umûr-ı i'tibâriyyeden oldukları üzerine delildir. Ve vücûbla imkânın mevcûd olmasına ihtiyâr olunan cevâb, kıdem ile hudûsün hâricde mevcûd olduklarına ihtiyâr olunur cevâbdır. Ednâ tağyîr ile ve te'emmül [276a] ile ma'lûm olur.

[İkinci Matlab: Zatı Gereği Zorunlu Varlık]

İkinci matlab, vâcibü'l-vücûd li-zâtihînin beyânındadır. Bilgil ki vâcibü'l-vücûd li-zâtihînin ahvâlinden birisi oldur ki vâcib bi'l-gayr olmaya, ya'nî vücûb tarîkiyle varlığı âhar şey'den hâsıl olmamış ola. Zîrâ eğer vücûb tarîkiyle varlığı âhar şey'den hâsıl olacak olursa, lâzım gelir vâcibü'l-vücûd li-zâtihî dediğimiz şey' vâcibü'l-vücûd li-zâtihî olmaya. Zîrâ vâcibü'l-vücûd li-zâtihî oldur ki vücûdu kendi zâtından olup aslâ gayrı şey'e muhtâc olmaya. Ve vâcibü'l-vücûd li-gayrihî oldur ki vücûdu kendi zâtından olmayıp âhar şey'den vücûb tarîkiyle hâsıl olmuş ola. Pes vâcibü'l-vücûd li-zâtihî ile vâcibü'l-vücûd li-gayrihînin beyninde münâfât vardır, bir şey'-de cem' olmazlar. Bu takdîrce vâcibü'l-vücûd li-zâtihî farz ettiğimiz şey' vâcibü'l-vücûd li-gayrihî olursa, lâzım gelir vâcibü'l-vücûd li-zâtihî farz ettiğimizin hilâfı ola ve hilâf-ı mefrûz olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki vâcibü'l-vücûd li-zâtihî vâcibü'l-vücûd li-gayrihî olmaya. Ve vâcibü'l-vücûd li-zâtihînin ikinci hâli oldur ki aslâ ne hâricde ve ne zihinde hiçbir tarikle eczâdan mürekkeb olmaya, zîrâ eğer eczâdan mürekkeb [276b] olursa, lâzım gelir vâcibü'l-vücûd li-zâtihî nefsi-i emrde cüz'lerine muhtâc ola ve şey'in cüz'ü kendinin gayrıdır. Pes lâzım gelir vâcibü'l-vücûd li-zâtihî gayrıya vücûdunda muhtâc olup mümkünü'l-vücûd ola ve vâcibü'l-vücûd gayrıya muhtâc olmak bâtıldır. Bundan lâzım geldi ki vâcibü'l-vücûdun aslâ cüz'leri olmaya.

[Üçüncü Matlab: Zatı Gereği Mümkün Varlık]

Üçüncü matlab mümkün li-zâtihînin ahvâli beyânındadır. Bilgil ki hükemâ katında mümkünün mü'essire muhtâc olmasına sebep imkândır. Mütেকellimînin katında hudûsdür, imkân değildir. Ve ba'zı kimesnenin

katında imkânla hudûsün cümlesidir ve ba'zı kimesnenin katında imkân-
dır hudûs şartıyla. **Hükemâda** da'vâlarının delîlinde imkânın sebep olması
zarûrîdir, bedihîdir. Zîrâ mümkün kendi zâtına nazar ile varlığı-yokluğu
beraber olan şey'e denilir. Ve imkân tesâviden ibârettir ve tesâviden ibâret
olan imkân mümkün mü'essire muhtâc olmasına sebep olmakdan murâd
mümkinde imkân bulunmakla mümkün iki tarafından birisi âhar taraf
üzerine râcih olmayıp ve râcih olması mümkün mugâyir bir emr vâsıtası-
yla olur demektir. Ve imkân muhavvicdir sebebe dediğimizde mevzû olan
imkânın [277a] ma'nâsı dahi mahmûl olan muhavvic ile's-sebeb ma'nâsı,
dahi mevzû ile mahmûl beyninde olan nisbet mülâhaza olundukda imkân
mümkinini sebebe muhtâc kılıcı olduğu bedâhet-i akıl hükm eder demişler-
dir. Ve mütekellimînin mümkinini mü'essire muhtâc kılan hudûsdür, imkân
değildir dediklerine vechlerden bir vechin tasvîrinde mümkün mü'essire
muhtâc olması ademden vücûda çıkmasındadır, zîrâ mümkünin mâhiyyeti
ademden vücûda çıkmasında kendisi vâfi değildir ve mümkün ademden
vücûda çıktığı takdîrce sıfat-ı imkân bâkî iken mümkinden hâcet zâ'ile
olur. Bundan lâzım gelir ki mümkinini mü'essire muhtâc kılan hudûs ola
demişlerdir.

[Dördüncü Matlab: Kadîmin Ahvali]

Dördüncü matlab, kadîmin ahvâli beyânındadır. Bilgil ki kadîm
olan şey mütekellimînin dahi mütekellimînden mâ'adânın katında
bi'l-ittifâk fâ'il-i muhtâra müstenid olmaz, ya'nî fâ'il-i muhtârdan sâdır
olan eser olmaz. Ve hükemâ tâ'ifesi kadîm olan şey fâ'il isnad etdikleri-
ne sebep hükemâ tâ'ifesi Allâhu Te'âlâ fâ'il-i mûcib olup fâ'il-i muhtâr
olmadığı üzerine itikâdları mün'akid olduğudur, hattâ ba'zı efâzıl-ı hü-
kemâ eğer Allâhu Te'âlâ'nın fâ'il-i [277b] muhtâr olmasına zâhib olsa-
lardı âlemin kadîm olmasına zâhib olmazlardı. Ve mütekellimîn Allâhu
Te'âlâ'nın fâ'il-i mûcib bi'z-zât olmasını kabûl eyleselerdi kadîm olan şey
Allâhu Te'âlâ'ya müstenid olmasını men' etmezlerdi deyü zikr eylemiştir.
Ve Âmidî, kadîm olan şey'in fâ'il-i muhtâra istinâd olunmasını tecvîz
edip, "icâd bi-tarîki'l-kasd ve'l-ihitiyâr"⁸⁰¹ ma'lûlün vücûdu üzerine se-
bkat eylemek icâd tarîkiyle icâd ma'lûlün vücûdu üzerine sebkât etdiği
gibidir, ya'nî niteki icâd tarîkiyle ma'lûlün vücûdu üzerine bi'z-zamân
sebkât etmeyip bi'z-zât sebkât eder, "bi-tarîki'l-kasd ve'l-ihitiyâr icâd"

801 "Dileyerek ve isteyerek yaratmak".

dahi zamân hasebiyle ma'lûlûn vücûdu üzerine sebkât etmeyip bi'z-zât sebkât eylemek câ'izdir deyü kâ'il olmuştur. Ve Tûsî'nin⁸⁰² hükemâ vâ-cibü'l-vücûdun dilerse işleye dilemezse terk eyleye ma'nâsına fâ'il olma-sının üzerine ittifâk eylediler, hâl bu hâl ki kazıyye-i şartiyyenin sâdıkâ olması şartiyyenin mukaddeminin vâki' olmasını yâ vâki' olmamasını iktizâ etmeyip evvelki şartiyyenin mukaddemi hükemânın katında dâ'i-ma vâki' olup ikinci şartiyyenin mukaddemi dâ'ima vâki' [278a] olmaz dediği Âmidî'nin kelâmını takvîyet eyler. Nitekim mülâhaza fi'l-cümle ile zâhir olur. Ve ba'zı efâzıl Âmidî'nin kelâmını redd edip tahkîk bir mevcûdu icâd kasd eylemek bi'l-bedâhe câ'iz değildir, elbette kasd eserin ademine mukârin olmak lâzımdır. Ve fâ'il-i muhtârın eseri lâzımdır ka-dîm olmayıp hâdis ola demiştir. Ve ba'zı kimesne icâdın vücûd üzerine olan tekaddümü tekaddüm bi'z-zât olduğu gibi kasdın icâd üzerine olan tekaddümü tekaddüm bi'z-zâtıdır. Bu takdîrce kasd ile icâd zamân hase-biyle vücûda mukârin olmak câ'izdir, zîrâ mevcûdu icâddan evvel olan vücûdu ile icâda kasd eylemek câ'iz değildir. Ammâ vücûda mukârenetle icâda kasd sahîh olmasına kâ'il olmuştur. Bu takdîrce Âmidî'nin kelâ-mını redd eden kimesnenin kelâmı merdûd olur. Hâsıl-ı kelâm budur ki maksûdun vücûduna yalnız kasd kâfi olursa, kasd zamân hasebiyle vücûda mukârin olur. Vâcibü'l-vücûdun kasdı maksûdun vücûduna kâfi olduğu gibi. Ve eğer kâfi değilse kasd zamân hasebiyle maksûdun vücûdu üzerine mukaddem olur, bizim ef'âlimize ta'alluk eden bizim kasdlarımız gibi.[278b]

[Beşinci Matlab: Hudûsün Ahvali]

Dördüncü [Beşinci] matlab, hudûsün ahvâlinin beyânındadır. Bil-gil ki hudûsün iki hâli vardır; birisi oldur ki hudûsle muttasıf olan şey' evvela ma'dûm olup sonra mevcûd ola ve bu ma'nâ ile hâdis ancak zamânî olur. Ve ba'zı kimesnenin katında hâdis oldur ki, kendinin üzerine gayrı şey' sebk-i zâtî ile sebkât eyleye, gerekse sebk-i zamânî ile sebkât eylesin, yâ sebkât eylemesin. Bu takdîrce âhar ki ma'nâ ile hâdis evvelki ma'nâdan e'amm olup zât hasebiyle sebkât eyleyene ve zamân hasebiyle sebkât eyleye-ne şâmilidir. Zât hasebiyle sebkât olunan şey'e hâdis bi'z-zât denilir, zamân hasebiyle sebkât olunana hâdis bi'z-zaman denilir. Hâdis bi'z-zamânın

802 Tûsî, Nasîrüddin: Ebû Ca'fer Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 672/1274), İranlı olup âlim ve filozof bir kimsedir.

mukâbili kadîm bi'z-zamândır. Hâdis bi'z-zâtın mukâbili kadîm bi'z-zâtıdır. Hâdis bi'z-zât oldur ki gayrıya muhtâc ola. Kadîm bi'z-zât oldur ki gayrıya muhtâc olmaya. Kadîm bi'z-zât oldur ki onun üzerine zamân hasebiyle adem sebkât eylemeye. Ve kadîm bi'z-zât ile kadîm bi'z-zamânın beyninde nisbet umûm ve husûs mutlakdır, her kadîm bi'z-zât kadîm bi'z-zamândır, her kadîm bi'z-zamân kadîm bi'z-zât değildir. Ve kadîm bi'z-zamânla hâdis bi'z-zâtın [279a] beyninde nisbet umûm ve husûs min vechdir, bir mâddede cem' olup iki mâddede ayrılırlar. Allâhu Te'âlâ'nın sıfâtı, kadîm bi'z-zaman ve hâdis bi'z-zât olup ve sâ'ir mümkinât olan şey'ler hâdis bi'z-zât olup kadîm bi'z-zamân olmayıb ve Allâhu Te'âlâ'nın zâtı kadîm bi'z-zamân olup hâdis bi'z-zât olmadığı gibi. Kadîm bi'z-zât hâdis bi'z-zât olan şey'e mübâyin olup hiçbir mâddede cem' olmazlar. Kadîm bi'z-zamân hâdis bi'z-zamâna gine mübâyindir, hâdis bi'z-zât hâdis bi'z-zamânın mefhûmundan e'amm-ı mutlakdır. Her hâdis bi'z-zamân hâdis bi'z-zâtıdır, her hâdis bi'z-zât hâdis bi'z-zamân değildir. Ve hudûsün ikinci hâli budur ki hükemâ vücûdun üzerine adem sebkât eylemek ma'nâsına olan hudûsün bulunması iki şey' iktizâ eder; birisi mâddedir, birisi müddedir. Mâddeden murâd mahal demektir ve mahalden murâd eğer hâdis olan şey' araz olursa, mevzû' demektir ve eğer hâdis olan şey' sûret olursa heyûla demektir. Ve eğer hâdis olan şey' nefis olursa mahalden ya'nî hâdisin ta'alluk ettiği mahalden murâd cisimdir. Ve kâh mâdde ancak heyûla ile tefsîr olunur, zîrâ mevzû' ve müte'allik-ı nefis ya'nî cisim heyûla üzerine [279b] müşte-millerdır. Onun için mahal ancak heyûla olur deyü ancak heyûla ile tefsîr olunur. Ve müddeden murâd zamân demektir ve vücûd üzerine adem sebkât etmek ma'nâsıyla hâdis-i mâdde iktizâ ettiği, zîrâ hâdis vücûdundan öndin mümkündür ve mümkünin sıfâtı olan imkân sıfat-ı sübûtiyyedir, kendi nefsiyle kâ'ime olmak, dahi ma'dûm ile kâ'ime olmak câ'iz değildir. Pes lâzım geldi ki imkân bir mevcûd olan mahal ile kâ'ime ola ve ol mahal hâdis olan şey' olmak câ'iz değildir, zîrâ imkânın vücûdundan öndin ol hâdis bulunmaz. Belki imkânın vücûdu hâdisin vücûdundan öndin vâkî' olur. Ve bir şey' mevcûd şey'e mahal olmağa şart oldur ki ol mahal öndin buluna, eğerçi kim öndin olmaklık zât hasebiyle olup zamân hasebiyle olmazsa, bundan lâzım geldi ki imkânın mahalli hâdis olan şey' olmaya ve hâdis olan şey'den munfasıl olup vücûdunda hâdisin vücûduna mübâyin olan şey' gine hâdisin imkânına mahal olmak câ'iz değildir, gerekse hâdis-den munfasıl olan şey' hâdis'e ta'alluku olmasın ya taalluku olsun. Ve hâ-

disden munfasıl olup aslâ hâdisle ta'alluku olmayan şey' hâdisin imkânına mahal olmağa [280a] sâlih olmadığı zâhirdir, zîrâ aslâ hâdisle münâsebeti yokdur ki hâdisin imkânına mahal olmağa sâlih ola ve hâdisden munfasıl olup hâdisle ta'alluku olup hâdisle vücûdda mübâyin olan şey' hâdisin imkânına mahal olmak câ'iz olmadığı, zîrâ şey'in sıfatı ol şey'e vücûdunda mübâyin olan şey'le kâ'ime olmaz. Pes lâzım geldi ki hâdisin imkânına mahal olan şey' hâdisle ittisâl-i tâmmeye ile muttasıl bir emr ola ve hâdisle ittisâl-i tâmmeye ile muttasıl olan emr mâddedir. Bundan lâzım olan oldur ki vücûd üzerine adem sebkât etmek ma'nâsına olan hudûs mâddenin sebkât etmesini iktizâ eyleye ve bu mâdde kadîme olmak lâzımdır. Zîrâ eğer hâdisle olursa lâzım gelir zikr olunan delîl mücebince ol hâdisle olan mâddenin imkânı için bir âhar mâdde ola ve âhar mâdde için gine bir âhar mâdde olup bu tarikle mâddeler müteselsile olup ilâ gayri'n-nihâye gide ve ilâ gayri'n-nihâye gitmek burhân-ı tatbîkiyle bâtıldır. Pes lâzım geldi ki hâdisin mâddesi kadîme ola ve hâdisin imkânından murâd imkân-ı isti'dâdîdir ki mevcûd olup keyf makûlesindendir, imkân-ı zâtî değildir ki [280b] umûr-ı i'tibâriyyeden olup akıl mâhiyyeti vücûda nisbet edip intizâ' eylemekle i'tibâr olunmuş ola. Ve bu takdîrce su'âl mülâhaza edip imkân emr-i i'tibâridir ve umûr-ı i'tibâriyye bir mevcûd olan mahal iktizâ eylemez. Pes nicesine hâdisin vücûdundan öndin imkânın (bulunması lâzım olduğu) sâbit olmasıyla imkân kâ'im olur. Bir mevcûd olan mahal üzerine istidlâl olunur demek münâsib olmaz, zîrâ umûr-ı i'tibâriyyeden olan imkân imkân-ı zâtîdir, imkân-ı isti'dâdî a'râzdan olup keyf makûlesindendir. Elbette bir mevcûd olan mahalli iktizâ eder. Ve vücûd üzerine adem sebkât etmek ma'nâsına olan hudûs ile muhdes olan şey' müddet ya'nî zamânı iktizâ etmesine sebep oldur ki muhdesin vücûdundan mukaddem olan ademin vücûd üzerine olan tekaddümü tekaddüm bi'l-'illiyeye değildir, zîrâ tekaddüm bi'l-'illiyenin ma'nâsı oldur ki mukaddem olan şey' muahhar olan şey'in vücûduna illet ola, hâdisin ademi hâdisin vücûduna illet değildir. Pes lâzım geldi ki hâdisin ademi hâdisin vücûdu üzerine olan tekaddümü tekaddüm bi'l-'illiyeye olmaya, dahi ademin vücûd üzerine olan tekaddümü, tekaddüm [281a] bi'z-zât değildir, zîrâ tekaddüm bi'z-zât ile mukaddem olan şey' mu'ahhar olan şey'le cem' olur, vâhidin isneyn üzerine tekaddüm bi'z-zât ile mukaddem olup vücûdda cem' oldukları gibi ve ademle vücûd cem' olmazlar. Pes lâzım geldi ki ademin vücûd üzerine olan tekaddümü tekaddüm bi'z-zât gine olmaya ve ademin vücûd üzerine olan

tekaddümü tekaddüm bi’ş-şeref olmadığı, zîrâ adem için vücûda nisbetle şeref yoktur. Onun için tekaddümü tekaddüm bi’ş-şeref olmaz ve ademin vücûd üzerine olan tekaddümü tekaddüm bi’l-mekân olmadığı zâhirdir, zîrâ tekaddüm bi’l-mekândan mütekaddim ve müte’ahhir olan hâricde mevcûd olmak lâzımdır, imâmla me’mûmun beyninde vâki’ olan tekaddüm mekânında mukaddem ve muahhar olanlar mevcûd oldukları gibi ve adem hâricde mevcûd değildir. Pes lâzım geldi ki ademin vücûd üzerine olan tekaddümü tekaddüm bi’l-mekân olmaya. Ve tekaddüm bi’r-rütbe, tekaddüm-i mekânîye âiddir ve tekaddümün kısımlarından bâki kaldı tekaddüm bi’z-zamân. Pes lâzım geldi ademin vücûd üzerine olan tekaddümü, tekaddüm bi’z-zamân olup hudûs zamânıyla muhdes olan şey’ zamânı iktizâ edip zamâna muhtâc ola.

[Dördüncü Fasl: Birlik ve Çokluk]

Dördüncü [281b] fasl, vahdetle kesretin ahvâli beyânındadır. Ve bu fasılda sekiz matlab vardır.

[Birinci Matlab: Birlik ve Varlık Eşkapsamlıdır]

Evvelki matlab, vahdet vücûda müsâvık, ya’nî müsâvî ve beraber olduğunun beyânındadır. Bilgil ki, vahdetle kesret mevcûdât-ı hâriciyyeye ve mevcûdât-ı zihniyyeye ârız olan emrlerdendir. Ve vahdet-i vücûdda bulunmakda beraber olup her şey’ ki onun için vahdet vardır fi’l-cümle ol şey’ mevcûddur ve her mevcûd için fi’l-cümle vahdet vardır, hattâ kesret olan şey’ler vahdetle muttasıf olmağa ba’îdrek iken ol şey’ler için vahdet vardır. Zîrâ her kesîr için vahdetlerden bir vahdetle vâhîde olan mâhiyyet hâsıla olur, aşere-i mahsûsa aşerâtdan bir aşere olup vahdetle muttasıf olduğu gibi ve kesîrin vahdetle muttasıf olması vahdetle kesîrin beyninde olan tekâbülü men eylemez. Zîrâ vahdetle kesret bir şey’e ârıza olmazlar ve câ’iz olmayan oldur ki vahdet ârıza olduğu şey’e kesret ârıza olup, kesret ârıza olduğu şey’e vahdet ârıza ola ve biri birine mütekâbil olan iki şey’in birisi âharin üzerine [282a] ârız olmak câ’izdir, aşeriyyet cisme ârıza olup ve aşeriyyete vahdet ârıza olduğu gibi ve iki zıddın birisi âhar zıddâ ârız olmak câ’iz olduğu gibi. Zîrâ biri birine zıd olan iki şey’den murâd, şol iki mevcûdlardır ki birisi bir mahalde bulunduğu takdîrce âharkisi ol mahalde bulunmaya ve iki zıddın birisi âhar zıddâ ârız olduğu takdîrce bir mahalde iki zıd cem’ olmak lâzım gelmez, onun için biri birine mütekâbil ve zıd olan iki emrin birisi âhara ârız olmak câ’iz olur.

Ve vahdet-i şahsiyye vücûd-i şahsînin ve mâhiyyetin aynı değildir, ammâ vahdet-i şahsiyye vücûd-i şahsiyyenin aynı olmadığı, zîrâ eğer aynı olsa lâzım gelir bir cismi tefrîk-i cismî ma'dûm kılıp iki âhar cüz'leri îcâd etmeklikden ibâret ola. Zîrâ cismî tefrîkle vahdet-i şahsiyye bâtil olur. Bundan lâzım gelir vücûd-i şahsî gine bâtil ola. Ve bir cismi tefrîk-i cismî ma'dûm kılıp iki âhar cisimleri îcâd etmeklikden ibâret olmak bâtildir. Zîrâ lâzım gelir sineğin iğnesiyle denizi şakk etmesi, denizi ma'dûm kılıp iki âhar denizi îcâd etmeklikden ibâret ola ve sineğin denizi [282b] iğnesiyle şakk etmesi denizi ma'dûm kılıp âhar iki denizi îcâddan ibâret olmak bâtildir. Bundan lâzım geldi ki vahdet-i şahsiyye vücûd-i şahsînin aynı olmaya ve bu delîlden vahdet-i şahsiyye teşahhusun aynı olmayıp gayrı olduğu zâhir olur. Zîrâ cism-i vâhid-i basît tefrîk olunduğu takdîrce hüviyyet-i şahsiyye bâkiye iken vahdet-i şahsiyye zâ'ile olur. Bundan lâzım geldi ki teşahhus vahdet-i şahsiyyenin gayrı ola, hüviyyet-i şahsiyye bâkiye olduğu, zîrâ eğer hüviyyet-i şahsiyye bâkiye olmasa lâzım gelir cismi tefrîk-i cismî ma'dûm kılıp iki âhar cisimleri îcâd etmekden ibâret ola ve tefrîk i'dâm u îcâddan ibâret olmak bâtildir. Bundan lâzım geldi ki hüviyyet-i şahsiyye bâkiye ola. Ve tefrîk-i cisim cismi i'dâm ve iki âhar cisimleri îcâddan ibâret olmasına kâ'il olan kimesne vechinde hüviyyet-i muttasıladır. Pes kaçan ki sûret-i cismiyyenin üzerine infisâl vârid olsa, lâzım gelir evvelki hüviyyet-i ittisâliyye zâ'ile olup iki âhar hüviyyet-i [283a] ittisâliyyeler mevcûde olalar demişdir. Ondan mâ'-adâ umûr-ı külliye vahdetle muttasıf olup teşahhus-ı hâricî ile muttasıf değildir. Pes lâzım geldi ki teşahhus vahdet-i şahsiyyenin gayrı ola, ammâ vahdet-i şahsiyye mâhiyyetin gayrı olduğu, zîrâ mâhiyyet kesreti kabûl eder ve vahdetle mâhiyyet i'tibâr olunsa kesreti kabûl eylemeği men' eder. Bundan lâzım geldi ki vahdet mâhiyyetin gayrı olan kesret gine vahdet gibi mâhiyyetin gayrı olup mâhiyyetin üzerine ziyâdedir. Zîrâ mâhiyyet, mâhiyyet olduğu cihetden vahdeti kabûl eder ve mâhiyyet kesretle ahz olunduğu takdîrce vahdeti kabûl eylemez. Bundan lâzım geldi ki kesret mâhiyyetin gayrı ola ve kesret vücûdun gayrıdır. Zîrâ kesret eğer vücûdun aynı olsa lâzım gelir nice cismi cem' eylemek ol cisimleri ma'dûm kılıp âhar bir cismi îcâd etmekden ibâret olup meselâ zurûf-i müte'addide olan suları cem' edip bir zarfın içine konuldukda ol müte'addid suların vücûdlarının aynı olması farz olunmuşdur, ol kesret zâ'ile ola ve cisimleri meselâ cem' etmek ol cisimleri ma'dûm kılıp âhar bir cismi îcâd etmekden ibâret olmak câ'iz değildir. Bundan lâzım [283b] geldi ki kesret vücûdun gayrı ola.

[İkinci Matlab: Birlik ve Çokluğun Varlığı]

İkinci matlab vahdetle kesretin hâricde mevcûd olduklarında ihtilâf vâki' olduğunun beyânındadır. Bilgil ki hükemâ ile mütekellimîn vahdetle kesretin mevcûd olduklarında ihtilâf edip hükemâ vücûdlarına kâ'il olup mütekellimîn inkâr etmişlerdir. Hükemâ delîllerinden birisinin tasvîrinde vahdet hâricde mevcûd vâhid olanın cüz'üdür ve her mevcûd-ı hâricînin cüz'ü hâricde mevcûddur. Pes lâzım gelir vahdet hâricde mevcûde ola demişlerdir. Âhar delîllerinin tasvîrinde vahdet eğer hâricde mevcûde olmasa lâzım gelir vahdet ancak akılda mütehakkıka olup hâricde vâhid olan şey' kendi nefsinde vâhid olmaya. Bunun biriyle ki vâhid-i mevcûd-ı hâricî kendi nefsinde vâhiddir, bundan lâzım geldi ki vahdet-i hâricde mevcûde ola demişlerdir. Ve kesretin mevcûde olduğuna delîl vahdetin mevcûde olduğuna delîl olan şey'dir, kıyâsla ma'lûm olur. Zîrâ hâricde olan mevcûdât-ı kesîreden kesret cüz'dür. Pes lâzım gelir hâricde mevcûde olanın cüz'ü olan kesret dahi hâricde mevcûde ola ve mütekellimînin vahdet ve kesret mevcûde olmadıkları [284a] üzerine îrâd etdikleri delîlin tasvîrinde vahdet eğer mevcûde olsa, lâzım gelir vahdetler vahdetde müşterekler olup kendiler husûsiyyet-i zâtîleriyle biri birinden mümtâz ola ve müşterek olan vahdet gine farz ettiğimiz üzere lâzım gelir mevcûde ola. Pes lâzım gelir müşterek olan vahdet dahi sâ'ir vahdetlere vahdetde müştereke olup husûsiyyet-i zâtîsiyle sâ'ir vahdetlerden mümtâz ola. Ve bu tarikle kelâmı icrâ ederiz, lâzım gelir vahdet için âhar vahdet ve âhar vahdet için âhar vahdet olup bu tarikle vahdet-i müteselsile olup ilâ gayri'n-nihâye gide ve ilâ gayri'n-nihâye vahdet-i müteselsile olup gitmek câ'iz değildir. Bundan lâzım geldi ki vahdet hâricde mevcûde olmaya ve bundan lâzım geldi ki kesret dahi hâricde mevcûde olmaya. Zîrâ vahdet kesretin cüz'üdür ve cüz'ün intifâsı küllün intifâsına müstelzimdir. Bundan lâzım geldi ki kesret dahi mevcûde olmaya demişlerdir.

[Üçüncü Matlab: Birlik ve Çokluk İlişkisi]

Üçüncü matlab, vahdetle kesretin beyninde olan tekâbülün beyânındadır. Bilgil ki vahdetle kesretin beyninde olan tekâbül zâtî değildir, ya'nî vahdetle kesretin zâtları beyninde değildir. Zîrâ mutlak [284b] tekâbülde mu'teber olan oldur ki iki mütekâbili akıl mülâhaza edip mezkûr iki mütekâbili mevzû'-ı vâhid-i şahsîye nisbet etdikde kendilerinin mefhûmlarına göre cihet-i vahdetden mevzû'-ı vâhid-i şahsîde akıl iki mütekâbilin

her birisini ‘alâ sebîlî’l-bedel sâbit olmasını tecvîz eyleye ve vahdetle kesret mevzû’-ı vâhid-i şahsîde cihet-i vahdetden aslâ ne ‘alâ sebîlî’l-bedel ve ne ‘alâ sebîlî’l-ictimâ’ hiçbir tarikle sâbite olmak câ’iz değildir. Pes lâzım geldi ki vahdetle kesret beyninde olan tekâbül tekâbül-i bi’z-zât olmayıp tekâbül-i bi’l-’araz ola. Bu tarikle ki vahdetle kesrete ârıza olan sıfat-ı nisbiyyesi ile vahdetle kesret beyninde tekâbül buluna ve vahdetle kesrete ârıza olan sıfat-ı nisbiyye mikyâliyyet ve mekîliyyet sıfatlarıdır. Zirâ vâhid addin mikyâli ve add edicisidir, ya’nî vahdetler birer birer iskât olundukları takdirce aded bi’l-küllîyye fânî olucudur, aded u kesret vahdetle mekîldir, vahdetle ma’dûddur ve bir şey’ mikyâl olduğu cihetden mekîl olmaz ve mekîl olduğu cihetden mikyâl olmaz ve vahdet mikyâliyyet sıfatıyla ve aded u kesret mekîliyyet sıfatıyla muttasıf oldukları sebepten bir şey’ bir cihetden [285a] vâhid ve kesîr olmağa câ’iz olmamıştır. Pes lâzım geldi ki vahdetle kesret beyninde olan tekâbül tekâbül-i bi’l-’araz olup tekâbülün aksâmından tekâbül-i tezâyüf ola.

[Dördüncü Matlab: Birin Kısımları]

Dördüncü matlab, vahdetin kısımlarının beyânındadır. Bilgil ki, vâhid iki kısımdır; birisi oldur ki kesîrin beyninde müşterek vâki’ olmak câ’iz olmaya, bu ma’nâ ile vâhîde “vâhid bi’ş-şahs” denilir. Birisi oldur ki kesîrin beyninde müşterek vâki’ olmak câ’iz ola ve bu ma’nâ ile vâhîde “vâhid lâ bi’ş-şahs” denilir. Ve vâhid bi’ş-şahs eğer aslâ bulunmağı kabûl etmezse, vâhid-i hakîkî olur ve vâhid-i hakîkînin mefhûmu ve ma’nâsı eğer ancak münkasım olmamak ma’nâsı olursa vâhid-i hakîkî olan şey’ vahdet-i şahsiyye olur ve eğer münkasım olmamak ma’nâsına bir âhar ma’nâ zamm olunup cümlesi vâhid-i hakîkînin ma’nâsı olursa. Pes eğer işâret-i hissiyyeye kâbil olursa vâhid-i hakîkî olan şey’ nokta-i şahsiyye olur ve eğer işâret-i hissiyyeyi kabûl etmezse vâhid-i hakîkî olan şey’ mufârık-ı müşahhas olur. Ve vâhid bi’ş-şahs eğer biri birine hakikatde müteşâbihe olan eczâ-i mikdâriyyeye münkasım olursa vâhid bi’ş-şahs vâhid bi’l-ittisâl olur ve mezkûr biri birine hakikatde [285b] müteşâbihe olan eczâya münkasım olmasını kabûl eyleyip vâhid bi’l-ittisâl olan vâhid bi’ş-şahs eğer kısmeti kabûl eylemesi li-zâtihî olursa vâhid bi’l-ittisâl olan şey’ mikdâr-ı şahsî olur ki kısmet-i vehmiyyeyi kabûl edicidir. Ve vâhid bi’l-ittisâl mikdâr-ı şahsî olmak mikdârı isbât edenlerin re’yları üzerine binâ olunmuştur. Ve eğer hakikatde biri birine müteşâbihe olan eczâya kısmeti kabûl eylemesi li-

zâtihî olmazsa vâhid bi'l-ittisâl olan cism-i basît olur, su gibi. Ki bi's-şahs vâhid ve muttasıldır. Ve vâhid bi's-şahs eğer hakikatleri biri birine muhâlif olan eczâ-i mikdâriyyeye münkasim olursa vâhid bi's-şahs olan şey' vâhid bi'l-ictimâ' olur, şecer-i vâhid-i müşahhas gibi. Ve vâhid bi'l-ittisâl olan şey' münkasim olduktan sonra vâhid bi'n-nev' olur, bir su ikiye kismet olundukda hakikatleri bir olan iki su olduğu gibi. Ve hükemânın katında vâhid bi'l-ittisâl olan şey' kismet olduktan sonra vâhid bi'l-mahal olur, zîrâ kismetle hâsıla olan eczânın şânındandır biri birine muttasıla olup bir mâddede hulûl eylemek ol sebebdan vâhid bi'l-mahal denilir. Ve vâhid lâ bi's-şahs bir cihetle vâhiddir, bir cihetle kesîrdir ve vâhid lâ bi's-şahsın vahdet [286a] ciheti eğer kesret için zâtiye olup kesretten hârice olmayıp kesretin tamamı mâhiyyeti olursa, vâhid lâ bi's-şahs vâhid bi'n-nev' olur, insân gibi efrâdına nisbetle, ya'nî insân vâhid nev'idir ve efrâdı vâhide-i bi'n-nev'dir. Ve eğer vahdet kesretin cüz'ü olup farz olunan kesretle kesretin gayrisı bey-ninde tamâm müsterek olursa vâhid lâ bi's-şahs olan şey'e vâhid bi'l-cins denilir, hayvan gibi efrâdına nisbetle. Ve eğer vahdet ciheti farz olunan kesretin cüz'ü olup kesretin bey-ninde tamâm müsterek olmazsa vâhid lâ bi's-şahs olan şey'e vâhid bi'l-fasl denilir, nâtık gibi efrâdına nisbetle, vâhid lâ bi's-şahs olan şey'in vahdet ciheti kesretin mâhiyyetinden hâric olup kesretin üzerine ârıza ya'nî mahmûle olursa vâhid lâ bi's-şahs olan şey'e vâhid bi'l-'araz denilir. Ve vâhid bi'l-'araz olan şey' yâ vâhid bi'l-mevzû' olur, yâ vâhid bi'l-mahmûl olur. Zîrâ vâhid lâ bi's-şahs olan şey'de vahdet ciheti eğer kesret için bi't-tab' mevzû' olursa vâhid bi'l-mevzû' denilir, ”الضاحك و” “Zâhık ile kâtib insâniyyetde birdir.” denilir ki insân zâhıkla kâtibin mâhiyyetlerinden hâric olup zâhıkla kâtibin üzerine mahmûl olup [286b] bi't-tab' zâhıkla kâtibin mevzû'ları vâki' olduğu gibi ve eğer kesret için bi't-tab' mahmûl olursa vâhid bi'l-mahmûl denilir,

”القطن و الثلج واحد في البياض”, ya'nî “Kutun ve kar aklıkda birdir.” denilir ki beyâzdan müştak olan ebyaz penbe ile karın mâhiyyetlerinden hâric olup bi't-tab' penbe ile karın üzerlerine mahmûl vâki' olduğu gibi. Ve vâhid lâ bi's-şahs olan kesretin vahdet ciheti kesretin zâtisi ve arazisi olmayıp aslâ kesretin üzerine mahmûl vâki' olmazsa vâhid lâ bi's-şahs olana vâhid bi'n-nisbet denilir.

”نسبة النفس الى البدن هو نسبة الملك الى المدينة” ya'nî “Nefsin bedene ta'alluku pâdişahın medîneye ta'allukudur.” ya'nî nefsin bedene bir ta'alluk-ı hâssı

vardır ki ol ta'alluk-ı hâssı ile bedeninin ahvâlini tedbîr ve onlarda tasarruf eylemeğe kâdir olup gayrı bedenlerin ahvâlini tedbîr ve onlarda tasarruf eylemeğe kâdir olmaz. Ve melik için gine medîneye bir ta'alluk-ı hâssı vardır ki ol ta'alluk-ı hâssı sebebiyle medînenin ahvâlini tedbîr edip medînede tasarruf eylemeğe kâdir olup âhar medînelerin ahvâlini tedbîr ve onlarda tasarruf etmeğe kâdir olmaz. Ve bu iki ta'alluk iki nisbetdir ki tedbîrde müttehidlerdir. [287a] Ve tedbîr bu iki nisbetin aslâ mâhiyyetlerinde dâhil ve birisine âriz değildir, belki tedbîr nefse ve melike ârizdir.

[Beşinci Matlab: Birlik Türleri]

Beşinci matlab, ıstılâh hasebiyle vahdetin nev'lerinden her birisi için bir mahsûs isim olduğunun beyânındadır. Bilgil ki vahdet nice nev' olup her bir nev' için ıstılâh hasebiyle birer ism-i mahsûs vardır. Meselâ iki şey'in bey-ninde olan ittihâd eğer ittihâd-ı zâtî olursa. Pes eğer bu ittihâd-ı zâtî nev'le ve hakikatle olursa ittihâda mümâselet tesmiye olunur, Zeyd ile Amr mâhiyyet-i insâniyyede müttehid oldukları gibi. Ve eğer cinsle olursa ittihâda mücânese tesmiye olunur, insânla feresin hayvâniyyetde olan ittihâdları gibi. Ve eğer iki şey'in bey-ninde olan ittihâd, ittihâd-ı zâtî olmayıp ittihâd-ı arazî olursa pes ittihâd-ı arazî eğer "kemm" ile olursa, -gerekse kemm-i muttasıl olsun mikdâr gibi, yâ munfasıl olsun aded gibi- ittihâda müsâvât tesmiye olunur; ağaçdan bir arşınla kaftândan bir arşının ittihâdları gibi. Ve ittihâd-ı arazî eğer "keyf" de olursa, ittihâda müşâbehet tesmiye olunur, karalıkla sıfatlanan insânla karalıkla sıfatlanan feresin karalık sıfatında olan ittihâdları gibi. [287b] Ve eğer nisbetde olursa ittihâda münâsebet tesmiye olunur, Zeyd ile Amr, Bekr'in oğulları olmak sıfatında müttehide oldukları gibi. Ve eğer şekilde olursa ittihâda müşâkele tesmiye olunur, yer ile göğün cisim görülen olmakda vâki' olan ittihâdlar gibi. Ve eğer iki şey' vasıfda, ya'nî kendilerden hâric olan eşyâya nisbetle karîb u ba'îd u muhâzî olmakda ittihâdları olursa, ittihâda muhâzât ve muvâzât tesmiye olunur. İki şey' üçüncü şey'e nisbetle karîb u ba'îd u muhâzî olmakda müttehid oldukları gibi. Ve ittihâd eğer etrâfda olursa ittihâda mutâbakat tesmiye olunur, iki tasdan birisinin tarafı âhar tasın tarafına tatbîk olunmakla bulunan ittihâd gibi.

[Altıncı Matlab: İki Şey'in Başkalığı]

Altıncı matlab: Bilgil ki ba'zı kimesnenin katında mutlakâ iki şey' biri birinin gayrı olur. Ve Ehl-i Sünnet'in meşâyihî katında her iki şey' biri biri-

nin gayrı olmaz, belki biri birinin gayrı olan iki şey' şol şey'lerdir ki bi'z-zât ve'l-hakîka her birisi müstakîl olup âhar ile kâ'im olmayıp biri birinden ayrılmak câ'iz ola. Bu takdîrce lâzım gelir sıfat mevsûfun ve cüz' küllün gayrı olmaya ve sıfat mevsûfun gayrı olmamak lâzım geldiği, zîrâ sıfat mevsûfdan ayrılıp müstakîl kâ'im olmak câ'iz değildir. Ve bir şey' [288a] bir şey'in gayrı olmağla zîkr olunan ta'rîf muktezâsınca müstakîl kâ'im olmak câ'iz olmak gerektir. Bundan lâzım geldi ki sıfat mevsûfun gayrı olmaya ve cüz' küllün gayrı olmamak lâzım geldiği, zîrâ küll cüz'den munfasıl olup müstakîl kâ'im olmak câ'iz değildir, nitekim zâhirdir. Ve zîkr olunan delîlden anlanan budur ki mutlakâ sıfat mevsûfun gayrı olmaya, gerekse sıfat-ı lâzîme olsun, yâ sıfat-ı mufârika olsun ba'zı kimesnenin katında sıfat-ı lâzîme mevsûfun gayrı değildir, sıfat-ı mufârika mevsûfun gayrıdır.

[Yedinci Matlab: İki Şey'in Kısımları]

Yedinci matlab, iki şey' kaç türlü olduğunun beyânındadır. Bilgil ki her iki şey' üç emrden hâlî değildir; yâ budur ki ol iki şey'in her birisi biri birinin misli ola, yâ her birisi âharin zıddı ola, yâ her birisi âharin misli ve zıddı olmayıp biri birine mücerred muhâlif ola. Zîrâ her iki şey' biri birine sıfat-ı nefsiyyede müşterek olursa biri birinin misli olmuş olurlar ve eğer sıfat-ı nefsiyyede müşterek olmayıp bir mahalde bir cihetden bi'z-zât cem' olmak câ'iz olmazsa ol iki şey'lerden her birisi âharin zıddı olur ve eğer sıfat-ı nefsiyyede müşterek olmayıp bir cihetden bir mahalde [288b] cem' olmak kendilerin zâtlarına göre câ'iz olursa, ol iki şey'lerden birisi âhara muhâlif olmuş olur. Sıfât-ı nefsiyyeden murâd oldur ki şey' ol sıfatlarla sıfatlanmağa ol şey'in üzerine bir emr-i zâ'idî idrâk eylemek muhtâc olmaya, insâniyyet sıfatıyla insânı sıfatlamağa bir emr-i zâ'idî ta'akkul ve idrâk eylemeye muhtâc olmadığı gibi. Ve sıfât-ı nefsiyyenin mukâbili sıfât-ı ma'neviyyedir. Sıfât-ı ma'neviyye şol sıfatlardır ki bir şey'i ol sıfatlar ile sıfatlamaya ol şey'in üzerine bir emr-i zâ'idî ta'akkul eylemeye muhtâc ola. Tehayyüz sıfatıyla insânı sıfatlamak insânın üzerine zâ'id ma'nâyı ta'akkul ve idrâk eylemeye muhtâc olduğu gibi.

[Sekizinci Matlab: Tekabülün Kısımları]

Sekizinci matlab, tekabülün kısımları beyânındadır. Bilgil ki tekâbül dört kısımdır; tekâbül-i ittihâd ve selbdır, tekâbül-i tezâddır, tekâbül-i tezâyüfdür, tekâbül-i adem ve melekedir. Zîrâ biri birine mukâbil ve mü-

bâyın olan iki şey' oldur ki bir zamânda bir cihetden bir mahalde cem' olmak câ'iz olmaya ve biri birine mukâbil ve mübâyın olup bir zamânda bir cihetden bir mahalde cem' olmak câ'iz olmayan iki şey'in her birisi eğer vücûdu olup aslâ birisini idrâk eylemek âharin idrâki üzerine mevkûf olmazsa ol iki şey' mütezâddan olup beynlerinde olan [289a] tekâbüle tekâbül-i tezâd denilir, sevâd ile beyâz gibi. Ve eğer vücûdu olan iki şey'den her birisi idrâk eylemek âharin idrâk olunması üzerine mevkûf olursa, ol iki şey' mütezâyıkân olup beynlerinde olan tekâbüle tekâbül-i tezâyüf denilir ve eğer mukâbil olan iki şey'in birisi vücûdî ve birisi ademî olursa pes ol ademînin mahalli ol vücûdî ile şahsî yâ nev'î yâ cinsî hasebiyle, ya'nî ol mahallin şahsî yâ nev'î yâ cinsî hasebiyle ol vücûduyla muttasıf olmasına müste'id olması şart olunursa, ol iki şey' beyninde olan tekâbüle tekâbül-i adem ve meleke denilir. Ve eğer emr-i ademînin mahalli zikr olunan tarîklerin birisiyle emr-i vücûdî ile muttasıf olması i'tibâr olunmazsa, ol iki şey'in beyninde olan tekâbüle tekâbül-i îcâb ve selb denilir.

[Beşinci Fasl: İllet ve Ma'lûl]

Beşinci fasl, illetle ma'lûlün ahvâlini bildirir. Ve bu faslda beş matlab vardır.

[Birinci Matlab: İhtiyâcın Ahvali]

Evvelki matlab, ihtiyâcın ahvâlini bildirir. Bilgil ki ihtiyâcın ma'nâsını tasavvur eylemek bedîhîdir, kesbe muhtâc değildir. Zîrâ her kimesne kesbe kâdir olsun yâ kâdir olmasın ba'zı şey'e muhtâc olup ba'zı şey'den müstağnî olup, muhtâc olmadığı bilir. Bundan lâzım gelir ihtiyâcın [289b] ma'nâsını tasavvur eylemek bedîhî ola ve bir şey' ki vücûdunda âhar şey'e muhtâcdır ol muhtâcun-ileyh iki kısımdır; illet-i tâmmedir, illet-i nâkısadır. 'İllet-i tâmme oldur ki muhtâc olan şey' ol muhtâcun-ileyh olan şey'den gayrıya aslâ muhtâc olmaya. 'İllet-i nâkisa oldur ki muhtâc olan şey' ol illetden gayrı âhar illete muhtâc ola. 'İllet-i nâkisa dördtür; illet-i mâddiyyedir, illet-i suveriyyedir, illet-i gâ'iyyedir, illet-i fâ'iliyyedir. 'İllet-i mâddiyye oldur ki ma'lûlden cüz' olup ma'lûl onunla bi'l-kuvve mevcûd ola, haşeb gibi serîre nisbetle. 'İllet-i suveriyye oldur ki ma'lûlden cüz' olup bi'l-fi'îl onunla ma'lûl buluna, serîr için hâsıla olan hey'et gibi. 'İllet-i fâ'iliyye oldur ki ma'lûlden hâric olup ma'lûlün vücûdunda te'sîr eyleye, neccâr gibi serîre nisbetle. 'İllet-i gâ'iyye oldur ki ma'lûlden hâric

olup fâ'ilin ma'lûlde mü'essir olmasında mü'essir ola, serîrin üzerine cülûs etmek gibi. Ve illet-i fâ'ilin mü'essir olmasında cülûsun te'sîr ettiği, zîrâ serîri yapan yâ yaptıran kimesne serîrin üzerine cülûs etmeği tasavvur etmeyince serîri binâ eylemeğe ikdâm eylemez. Pes lâzım gelir gâyet tasavvur olunup zihinde hâsıla olduğu hasebiyle serîrin vücûduna illet ola. Eğerçi kim vücûd-i [290a] hâricî hasebiyle cülûs serîrin vücûduna ma'lûl olursa bundan lâzım gelir ki gâyet için bir şey'e nisbetle vücûd-i hâricî ve vücûd-i zihnî i'tibârıyla illet ve ma'lûliyyet alâkaları ola. Ve gâyet ancak fâ'il-i muhtâr için olup fâ'il-i mûcib için olmaz. Zîrâ fâ'il-i mûcibin fi'li için illet-i gâ'iyye olmaz. Eğerçi kim fâ'il-i mûcibin fi'li için hikmet ve fâ'ide olursa ve bu fâ'ide kâh fâ'il-i muhtârın maksûdu olup fâ'il-i muhtârın fi'linin illet-i gâyeti olan gâyet-i hakîkiyyeye teşbîh etmekle gâyet tesmiye olunur. Ve fâ'il ile gâyet ma'lûlden hâric olup ma'lûlün mâhiyyetinde dâhil olmadıkları sebebdan illet-i vücûdî ile tesmiye olunup illet-i mâhiyyetle tesmiye olunmamışlardır. Zîrâ onların üzerlerine mevkûf olan şey'in vücûdudur, şey'in mâhiyyeti mevkûf değildir. Ve mâdde ile sûrete illet-i mâhiyyet tesmiye olunup illet-i vücûd tesmiye olunmamışlardır, eğerçi kim vücûda dahi illet olurlarsa. Zîrâ eğer illet-i vücûd ile tesmiye olunsalar lâzım gelir illet-i mâddiyye ve suveriyye illet-i fâ'iliyye ile illet-i gâ'iyyeden mümtâzlar olmaya, ol sebebdan illet-i mâddiyyeye ve suveriyyeye illet-i mâhiyyet tesmiye olunup, illet-i vücûd tesmiye olunmamışlardır. [290b] Ve illet-i mâddiyye ile illet-i suveriyye ancak mürekkebe olan ma'lûl için bulunurlar ve şol şey' ki ol şey'le bi'l-kuvve ma'lûl bulunur, ol şey' için i'tibâratı muhtelifeye göre nice isimler vardır, meselâ ol şey'in üzerine suver-i muhtelifeye tevârüd ettiği sebebdan mâdde denilir. Ve sûretlere isti'dâd olduğu cihetden kâbil ve heyûlâ denilir ve tertîb ibtida ol şey'den olduğu sebebdan unsur denilir ve terkîb-i ibtidâ ol şey'den olduğu sebebdan unsur denilir. Ve terkîb tahlîl olundukda tahlîl ol şey'e müntehî olduğu sebebdan "Uskatus" denilir. Ve illet-i tâtme, kâh ancak illet-i fâ'iliyye olur ve illet-i nâkisa ma'lûlün üzerine tekaddüm-i zâtî ile mukaddem olur, gerekse ma'lûlde dâhile olsun, yâ ma'lûlden hârice olsun. Ve tekaddüm-i zamânî ile ma'lûlün üzerine mukaddem olmak illet-i suveriyyeden gayrı illetlerde câ'iz olur, illet-i suveriyyede câ'iz değildir. Ve illet-i tâtme mürekkebe olduğu zamânda hey'et-i ictimâ'iyye i'tibâr olunmayıp ilel-i nâkisadan her birisi başka başka i'tibâr olunmakla her birisi ma'lûlün üzerine mukaddem olur. Ve hey'et-i ictimâ'iyye ile ma'lûlün üzerine illet-i tâtme-i mürekkebenin

mukaddem olmasında iştibâh vardır, zîrâ mecmu[‘]-ı eczâ-i mâddiyye ve su-
 veriyye hey’et-i ictimâ’iyye i’tibâriyle ma’lûlün aynıdır ve mâhiyyet kendi
 nefsi üzerine mukaddem olmak tasavvur olunmaz. [291a] Kande kaldı ki
 iki emr-i âhar munzam olmakla ya’nî illet-i fâ’iliyye ile illet-i gâ’iyyenin in-
 zimâmları ile ma’lûl kendinin nefsi üzerine mukaddem ola ve zikr olunan
 iki emr mâhiyyet-i ma’lûle munzam oldukları takdîrce mâhiyyet-i ma’lûl
 kendinin nefsi üzerine mukaddem olması mutasavver olmadığı gâyetle zâ-
 hirdir ve ma’lûlden hâric olup ma’lûlde te’sîr etmeyip dahi ma’lûl ol hâric
 olan şey’in sebebinden ma’lûl olmayıp ma’lûlün vücûduna şart olan şey’
 ve irtifâ[‘]-ı mevânî[‘] bunlar fâ’ilde dâhillerdir, zîrâ fâ’ilden murâd fâ’iliyetle
 müstakil olan şey’dır. Ve fâ’ilin fâ’iliyetle müstakil olması bununla olur
 ki fâ’il-i cemî’-i şerâ’iti müstecmi[‘] olup mevânî[‘]-i mürtefi’a ola. Pes lâzım
 gelir şart ve irtifâ[‘]-ı mevânî[‘] fâ’ilde dâhiller ola. Ve ba’zı kimesnenin katında
 şart fâ’ilin ve irtifâ[‘]-ı mevânî[‘] mâddenin tetimmelerindendir. Ve ba’zı ki-
 mesnenin katında şart ve irtifâ[‘]-ı mevânî[‘] mâddenin tetimmesindendir ve
 irtifâ[‘]-ı mevânî[‘] fâ’ilden cüz’ olmak i’tibâr olunduğu takdîrce adem-i mâni[‘]
 illet-i tâmmeden cüz’ olması, dahi ademin vücûdda te’sîr eylemesi lâzım
 gelip, dahi cüz’ olan ademin ma’dûm olmasından küll olan illet-i tâm-
 menin ma’dûm olması lâzım gelip ve adem-i [291b] vücûdda te’sîr eyle-
 mek, dahi illet-i tâmme-i mürekkebe ma’dûme olmak muhâldir deyü ba’zı
 kimesnenin hâtırına hutûr etmekle âhar ba’zı kimesne bunun cevâbında
 irtifâ[‘]-ı mevânî[‘] için nefsi emrde temeyyüz ve sübût yokdur, bundan lâzım
 geldi ki âhar şey’in vücûduna mebd’ olmaya. Şu kadar vardır ki irtifâ[‘]-ı
 mevânî[‘] kâh bir şart-ı vücûdîden kâşif olur, girmeye mâni[‘] olan bir kapının
 olmaması girmeye ve nüfûz etmeye kıvâmı olan fezânın vücûdundan kâşif
 olduğu gibi, dahi sakfın sukûtuna mâni[‘] olan ‘amûdun olmaması sâkıt ol-
 mak için sakfın hareket etmesi mümkün olur, bir mesâfenin vücûdundan
 kâşif olduğu gibi. Ve irtifâ[‘]-ı mâni[‘]-i kâşif olduğu şart-ı vücûdî kâh ma’lûm
 olmaz, dahi şart-ı vücûdînin lâzım-ı ademîsi ile şart-ı vücûdîden tâbîr olu-
 nur, fezânın vücûdundan adem-i bâbla ve sakfın harekete mümkün olduğu
 mesâfenin vücûdundan adem-i ‘amûd ile tâbîr olunduğu gibi. Ve şart-ı
 vücûdînin ademle tâbîr olunduğu sebepten ba’zı vehme adem-i vücûdda
 mü’essir olup ademin illetde mu’teber olması i’tibâr olundu deyü sebkât
 edip ve su’âle mübâşeret edip adem-i vücûdda mü’essir olmaz. Pes nicesine
 fâ’ilden cüz’ olur deyü su’âl eder ve bu su’âl kusûr-ı [292a] fehimden nâşî
 olur demişdir. Ve bu takrîr üzere lâzım gelir illet-i tâmme-i mürekkebenin

cemî' cüz'leri mevcûd olup illet-i tâmmе mevcûde ola ve mevcûd olup ma'dûm olmakla illet olan şey' illet-i mu'îdde denilir, hatavâtın mevcûde olup ma'dûma olmakla matlûba vâsıl olmağa illet oldukları gibi.

[İkinci Matlab: Şahıs Olarak Bir, İki İlletin Ma'lûlû Olamaz]

İkinci matlab, bir şey' bi's-şahs iki illet-i müstakilleden birinin ma'lûlû olmak câ'iz olmadığıнын beyânındadır. Bilgil ki vâhid bi's-şahs iki müstakil illetler ile mu'allel olmak câ'iz değildir, zîrâ iki müstakil illetlerden ma'îyyetle her birisiyle eğer vâhid bi's-şahs mu'allel olsa lâzım gelir vâhid bi's-şahs ol iki illetlerden her birisine muhtâc ve her birisinden müstağnî ola, zîrâ iki müstakil illetlerden her birisiyle bulunur eğerçi kim âhar illet bulunmasına. Pes lâzım geldi ki ma'lûl şahsı birisiyle bulunup âhardan müstağnî ola ve birisiyle bulunup âhardan müstağnî olmak ma'nâsı ol iki müstakil illetlerden her birisinden bulunur. Pes lâzım gelir vâhid bi's-şahs ol iki müstakil illetlerden her birisine muhtâc ve her birisinden müstağnî ola ve vâhid bi's-şahs iki illetlerin her birisinden müstağnî ve her birisine muhtâc olmak bâtıldır. [292b] Bundan lâzım geldi ki vâhid bi's-şahs iki müstakil illetlerden her birisiyle ma'îyyetle mu'allel olmak câ'iz olmaya. Ve mâhiyyet-i nev'îyyede müttehid olan iki şey' iki müstakil olan illetler ile ta'lîl olunup illetlerin birisini ol iki şey'in birisine ve âharkisi âharkisine illet vâkı'a olmak câ'izdir. Ve mürekkebe olan illetin âsârı müte'addide olmak, dahi âlât ve mevâdde müte'addide olmakla basît olan illetin âsârı müte'addide olmak cazidir ve basît olan illetin âlâtı ve mevâddi müte'addide olmadığı takdîrce basîtden âsâr-ı müte'addide sâdıra olmak hükemânın katında câ'iz değildir ve mütekellimîn katında câ'izdir.

[Üçüncü Matlab: Kısırdöngünün İmkansızlığı]

Üçüncü matlab devrin bâtıl olduğunun beyânındadır. Bilgil ki devr oldur ki iki şey'den her birisi biri birine illet ola, gerekse beynlerinde vâsita olsun elif bâ'ya ve bâ cîm'e ve cîm ha'ya ve ha elife illet olduğu gibi, yâ mâhiyyetlerinde vâsita olmasın elif bâ'ya ve bâ elife illet olduğu gibi. Ve zikr olunan devr bâtıldır, câ'iz değildir. Zîrâ bir şey'e illet olan şey' vücûduyla ol şey'in üzerine mukaddem olması lâzımdır, bir şey' kendisi bulunmayınca âhar şey'i icâd etmek sahîh değildir, zîrâ icâd sıfat-ı sübûtiyyedir ve sıfat-ı [293a] sübûtiyye ma'dûmla kâ'im olmak câ'iz değildir. Pes lâzım geldi ki mucid olan şey' icâdından evvel mevcûd ola ve bundan lâzım gelir devir

tarîkiyle iki şey' biri birine illet oldukları takdîrce ol şey'lerin her birisi bulunmadan buluna ve şey' bulunmadan bulunmak câ'iz değildir. Pes lâzım geldi ki devr bâtil ola ve ma'îyyetle devr câ'izdir, bâtil değildir. Ubuvvetin ma'nâsını idrâk bunuvvetin ma'nâsını idrâk üzerine vebunuvvetin ma'nâsını idrâk, ubuvvetin ma'nâsını idrâk üzerine mevkûf olup ma'îyyetle idrâk olundukları gibi.

[Dördüncü Matlab: Teselsülün İmkansızlığı]

Dördüncü matlab teselsülün ibtâlindedir. Bilgil ki teselsül oldur ki mümkün vücûdunda bir illet-i mü'essireye müstenid olup illet-i mü'essire dahi âhar illet-i mü'essireye müstenide olup mezbûr âhar illet-i mü'essire dahi illet-i mü'essireye müstenide olup bu tarîkle ilâ gayri'n-nihâye tertîb üzere ile-i mü'essireler biri birine müstenideler ola. Ve zikr olunan teselsül bâtildir, câ'iz değildir. Zîrâ ma'lûllerin bir mu'ayyen ma'lûlünden tasâ'ud tarîkiyle ilâ gayri'n-nihâye gitmek üslûb üzere bir cümle farz ederiz ve bu ma'lûlün mütenâhî mikdârı olan mâ kablinden ilâ gayri'n-nihâye bir âhar cümle farz ederiz. Ondan sonra iki cümleyi [293b] tatbîk edip her bir cümlelerin cüz'lerinden evvelki cüz'ü âharin evvelki cüz'üne, ikinci cüz'ü ikinci cüz'üne, üçüncü cüz'ü üçüncü cüz'üne, bu tarîkle iki cümlelerin cüz'lerinin biri birinin mukâbelesinde vaz' ederiz. Pes eğer ilâ gayri'n-nihâye iki cümlelerin cüz'leri biri birine mukâbil olursa lâzım gelir nâkisa farz ettiğimiz cümle zâ'ide olan cümleye müsâvî ve beraber ola ve nâkisa olan cümle zâ'ide olan cümleye beraber olmak bâtildir. Ve eğer nâkisa farz ettiğimiz cümlelerin cüz'lerinden her birisi zâ'ide farz ettiğimiz cümlelerin cüz'lerinden her birisinin mukâbelesinde tevzî' üze vâki' olmayıp zâ'ide farz ettiğimiz cümlelerin cüz'lerinden ba'zısının mukâbelesinde nâkisadan bir cüz' vâki' olmazsa lâzım gelir gayr-ı mütenâhî farz ettiğimiz cümleler mütenâhiye ola. Zîrâ nâkisa farz ettiğimiz cümlelerin noksânlığı ve zâ'ide farz ettiğimiz cümlelerin ziyâdeliği mütenâhî mikdârı olmasını farz etdik. Pes lâzım gelir nâkisa olan cümlelerin cüz'leri âhar cümlelerin cüz'leriyle tatbîk olundukları takdîrce eksik gelen taraf mütenâhî ola ve bu cümle mütenâhiye olmakdan lâzım gelir zâ'ide olan cümle [294a] mütenâhiye ola ve gayr-ı mütenâhî farz ettiğimiz cümleler mütenâhiye olmak bâtildir. Bundan lâzım geldi ki teselsül bâtil ola.

[Beşinci Matlab: Müessir İlletin Parçası ile Onun Tesirdeki Şartı Arasındaki Fark]

Beşinci matlab, mü'essirin te'sîrine şart olan şey'le mü'essirin cüz'ü beyinde olan farkı bildirir. Bilgil ki, illet-i mü'essirenin cüz'üyle illet-i mü'essirenin bir şey'de te'sîr etmesinin şartı beyinde fark oldur ki mü'essirin te'sîrine şart mevkûfun-aleyh olup mü'essirin zâtına mevkûfun-aleyh olmaya, odunun kuru olması odun odunu yakmasına şart olduğu gibi. Mü'essirin cüz'ü oldur ki mü'essirin zâtının bulunmasına mevkûfun-aleyh ola. Mü'essirin cüz'ü zâtının bulunmasına bi'z-zât mevkûfun-aleyhdir ve te'sîrine bi'l-vâsita mevkûfun-aleyhdir ve irtifâ'-ı mâni' mü'essirin te'sîrine mevkûfun-aleyh değildir ve irtifâ'-ı mâni' şurûtdan i'tibâr etmek mecâzdır, zîrâ ademin vücûdda medhali yokdur ki irtifâ'-ı mâni' şart-ı hakîkiden mâ'dûd ola. Belki irtifâ'-ı mâni' şart-ı vücûdîden kâşif olduğu sebebdan irtifâ'-ı mâni'a şart ıtlâk olunmuşdur.

Temmet.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ*. thk. Ahmed Kalaş. Haleb : Mektebetü't-Türasî'l-İslâmî, [t.y.].
- Afyoncu, Erhan. "Sokullu Mehmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/ 354-357. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ak, Mahmut. "İklim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/ 28-30. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Akgündüz, Ahmet. "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 326-328. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Akyüz, Vecdi. "Harmele b. Yahya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 232. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Albayrak, Kadir. "Nestûrilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/ 15-17. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Algül, Hüseyin. "Fedek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/ 294-295. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Alıcı, Mehmet. "Yezdân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/ 512-513. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Ali el-Kârî. *el-Esrârü'l-Merfû'a*. nşr. Muhammed es-Sebbağ. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1406.
- Ali el-Kârî. *el-Mevzûâtü'l-Kübrâ*. nşr. Muhammed es-Sebbağ. Beyrut: Daru'l-Emane, 1971.
- Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/ 107-109. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin. *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*. thk. Ahmed Muhammed Mehdi. Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, I-V, 2002.
- Aruçi, Muhammed. "el-Kifâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/ 565-566. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aruçi, Muhammed. "Süleymân b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/ 82. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Aruçi, Muhammed. "Sümâme b. Eşres". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/130-131. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Aruçi, Muhammed. "Vâsıl b. Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/ 539-541. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

- Aybakan, Bilal. “Rebî‘ b. Süleyman el-Murâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/ 37. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Aybakan, Bilal. “Za‘ferânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/ 68-69. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark Beyne’l-Fırak*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü’l-Marife, 2008.
- Bedir, Murteza. “Züfer b. Hüzeyl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/ 527-530. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Delâilü’n-Nübüvve*. nşr. Kal’acî. Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1405.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *el-Esmâ ve’s-Sıfât*. nşr. İmaduddin Ahmed. Beyrut: Daru’l-kütübi’l-Arabî, 1405.
- Biçer, Ramazan. “Şahhâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/ 269-270. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Bilgin, Orhan. “Ferâğ Kaydı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 12/ 354-355. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Bilgin, Orhan. “Yazma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 43/ 369-373. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Buhârî. *Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Bulut Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016.
- Bulut, Halil İbrahim. “İseviyye (İslâm Dünyasında Ortaya Çıkan İlk Yahudi Mezhebi)”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 8/ 18 (2004), 297-318.
- Bulut, Halil İbrahim. “İseviyye Mezhebi ve Hz. Muhammed’in Risaletinin Evrenselliği Tartışmalarının Başlaması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 121-143.
- Bulut, Halil İbrahim. “İslâm Mezhepleri Tarihi Bilimi ve Temel Meseleleri”. *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (ed. Halil İbrahim Bulut). 15-32. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Bulut, Halil İbrahim. “Şeytânüttâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/ 104. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Bulut, Mehmet. “İhve-i Selâse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/ 6-7. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Büyükaşçı, Mustafa Sabri. “Sakîfetü Benî Sâide”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/ 11-12. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

- Cevad Meşkur. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. Çev. M. Mahfuz Söylemez, M. Ümit, C. Hakyemez. Ankara: Ankara Okulu, 2011.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rifât*. Beyrut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevakıf Şerhi*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çelebi, İlyas. "Nazzâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/ 466- 469. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Çelebi, İlyas. "Nihâyetü'l-Ukûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/ 103-104. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Çelik, Amine. *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdüllatif'in İlmî Şahsiyeti ve İslâm Mezheplerine Bakış*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, (Dnş. Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut), 2019.
- Çelik, Mehmet. "Süryânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/ 175-178. Ankara: TDV Yayınları, 210.
- Çubukçu, Asri. "Eş'as b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/ 455-456. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Dalkılıç, Mehmet. "Sıfriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/ 472-473. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Demir, Osman. "Teselsül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/ 536-538. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Demir, Osman. "Tevlîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/ 38-39. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Demirci, Kürşat. "Hulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 341-344. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Doğan, İsa. "İskâfî, Ebû Ca'fer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/ 551-552. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Ebû Dâvud. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Emiroğlu, İbrahim. "Süfestaîyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/ 468-469. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis, Tarih ve Yorum: Yetmiş Üç Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*. nşr. Naim Zenzur. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2009.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

- Fayda, Mustafa. “Fil Vak’ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/ 70-71. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Mu‘âviye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 118-119. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Sebe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 133-134. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. “Ebu Mansûr el-İclî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 181-182. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 175-178. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. “İbaziyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/ 256-261. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Fihrisü'l-Mahtutati't-Türkiye el-Osmaniyye: Elleti İktinetha Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyye Münzü 'âm 1870 hatta Nihâye 1980 m.* Kahire: el-Hey'e-tü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987-1990.
- Gölcük, Şerafettin. “Beyân b. Sem‘ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/ 28-29. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Gölcük, Şerafettin. “Cehm b. Safvan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/ 233-234. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gölcük, Şerafettin. “Ebû Abdullah el-Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 84-85. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Gölcük, Şerafettin. “Hayyât, Ebü'l-Hüseyn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/ 103-105. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Gözübenli, Beşir. “Cîzi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/ 37. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gözübenli, Beşir. “Hasan b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 361-362. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gündüz, Şinasi. “Harrânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 240-242. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gündüz, Şinasi. “Maniheizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/ 575-577. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. “Sabiîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/ 341-344. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- İbn Hazm. *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, I-III, 2015.
- İbn Hibbân. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esed.

- Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984/1404.
- İbnü'l-Cevzî. *Mevzû'âtü İbn Cevzî*. nşr. Nureddin Şükri. Edvâü's-Selef, 1418.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddin. *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keîâm*. Beyrut: Alemü'l-kütüb, [t.y.].
- İlhan, Avni. "Amr b. Ubeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/ 93-94. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- İlhan, Avni. "Bâtîniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/ 190-194. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- İlhan, Avni. "Bedâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/ 290-291. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- İlhan, Avni. "Ebû Hâşim el-Cübbâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 146-147. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- İpşirli, Mehmet. "İlmiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/ 141-145. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/ 327-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İrfan Abdülhamid, Fettah. "Cebriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/ 205-208. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- İrfan Abdülhamid, Fettah. "Eş'arî, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/ 444-447. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Kâdî Abdülcebbar. *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus, 1986.
- Kallek, Cengiz. "İbn Semâa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/ 313-314. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kallek, Cengiz. "Müd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/ 457-459. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Kallek, Cengiz. "Rıtl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/ 52-55. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Kallek, Cengiz. "Sâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/ 317-319. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-Zunûn an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. Beyrut: İhya et-Turâsî'l-Arabi, I-II, 1941.
- Katipoğlu, Hasan- Kutluer, İlhan. "Huneyn b. İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 377-378. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Kaya, Mahmut. "Aristo". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/ 375-

378. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Kaya, Mahmut. "İbnü't-Tayyib Ebü'l-Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/ 230. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Kaya, Mahmut. "İşrâkıyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/ 435- 438. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Kaya, Mahmut. "Kindî, Ya'küb b. İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/ 58-59. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kaya, Mahmut. "Revâkıyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 24-25. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Kaya, Mahmut. "Sipâhizâde Mehmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/ 258-259. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bışr b. Gıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/ 220-221. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Zeynelâbidîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/ 365-366. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Kılıç, Hulusi. "eş-Şâfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/ 247-248. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Koçak, Muhsin. "Ebû Sevr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 229-230. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Köse, Saffet. "Zeyd b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/ 313-316. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Köse, Saffet. "İbn Abdülhakem, Ebû Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/ 277-278. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kurtubî. *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*. Beyrut 1405/1985.
- Kutlu, Sönmez. "Muhammed b. Kerram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/ 549-550. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Kutluay, Yaşar. *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Kutluer, İlhan. "Halâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/ 221-225. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Kutluer, İlhan. "İbnü't-Tayyib es-Serahsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/ 230-232. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kutluer, İlhan. "Sühreverdi, Maktûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/ 36-40. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kütükoğlu, Bekir. "Ali Mustafa Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/ 414-416. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Kütükoğlu, Bekir. "Murad III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

- 31/ 172-176. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.
- Lewinstein, Keith. “Doğu Haneî Fırak Geleneği Üzerine Mülahazalar”. çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara: Otto Yay., s.99-129, 2015.
- Münzerî, Abdülazîm. *et-Tergîb ve't-Terhîb*. nşr. Muhammed Seyyid. Kahirre: Dâru'l-Fecr, 1421.
- Müslim. *Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nasıruddin Elbânî, *es-Silsiletü'l-Ehâdis ez-Za'îfe*, Dâru'l-mearif, Riyad, trs. Naskali, Esko. “Şâpûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/ 346. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Neseî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Onat, Hasan. “Ebû Hâşim Abdullâh b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 146. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Onat, Hasan. “Hattâbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 492-493. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Onat, Hasan. “İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/ 91-92. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Öğüt, Salim. “Ebû Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 260-265. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Önkal, Ahmet. “Abdurrahman b. Avf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 157-158. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Öz, Mustafa. “Dırar b. Amr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/ 274-275. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. “Acârîde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 318-319. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Öz, Mustafa. “Ahmed b. Hâbit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/ 70-71. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Öz, Mustafa. “Ali el-Esvârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/ 391-392. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Öz, Mustafa. “Ca'fer es-Sâdık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/ 1-3. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. “Hişâm b. Hakem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 153-154. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Öz, Mustafa. “Hurkus b. Zühayr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklope-*

- disi.* 18/ 390-391. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Öz, Mustafa. "Ma'bed el-Cühenî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/ 281-282. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. "Mehdî el-Muntazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28/ 376-377. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. "Mu'ammer b. Abbad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 30/ 323-325. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Öz, Mustafa. "Muhammed el-Bâkır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 30/ 506-507. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Öz, Mustafa. "Murdâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/ 205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Müfevvidâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/ 500-501. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Neccâr, Hüseyin b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/ 481-482. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Neccâriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/ 482-483. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Necedâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/ 485-486. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Özaydın, Abdülkerim. "Amr b. Luhay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 3/ 87-88. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 15/ 281-282. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Özel, Ahmet. "Kefevî, Mahmûd b. Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 25/ 185-186. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özel, Ahmet. "Rebî' b. Süleyman el-Murâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 6/ 500-501. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Özervarlı, M. Sait. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 13/ 505-511. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Özervarlı, M. Sait. "Kalânîsî, Ebü'l-Abbâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 24/ 223-224. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Safedî. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât.* nşr. Ahmed b. Sehl- Ahmed b. Tolun. Beyrut, 1420/ 2000.
- Sahâvî. *el-Ecvibetü'l-marziyye.* nşr. Muhammed İbrahim. Riyad 1418.
- Salihoglu, Mahmut. "Sâmiriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 36/ 78-79. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

- Sarı, Mehmet Ali. “Üsâme b. Zeyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/ 361-363. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Sekkâkî, Ebû Ya’kûb. *Miftâhu’l-‘Ulûm*. nşr. Naîm Zerkûr. Beyrut 1403/1983.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İlhâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/ 90-92. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Melkaiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/ 84-85. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Seneviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/ 521-522. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Yahyâ en-Nahvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/ 258-261. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Şehristânî. *el-Milel ve’n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Şener, Mehmet. “Ebû Mutî‘ Belhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 194-195. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Taberî. *Târihü’t-Taberî: Târihü’l-Ümem ve’l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. Beyrut, 1967.
- Taş, Aydın. “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/ 42-43. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Tirmizî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Topaloğlu, Bekir. “Fırka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/ 35. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. “İbnü’l-Heysem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/ 82-87. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Tunç, Cihat “Ca’fer b. Harb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/ 549-551. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Tunç, Cihat “Hişâm b. Amr el-Fuvatî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 151-152. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Tunç, Cihat. “Bîşr b. Mu’temir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/ 223-224. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Tunç, Cihat. “Gaylân ed-Dımaşkı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/ 414-415. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Tülücü, Süleyman. “Nâşî el-Ekber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/ 432-434. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

- Uludağ, Süleyman. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 305-307. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 143-145. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Üzümlü, İlyas. “Kaderiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/ 64-65. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Üzümlü, İlyas. “Mücessime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/ 449-450. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Ya'küb b. Abdüllatîf. *İslâm'da Fırkalar*. İstanbul Büyükşehir Belediyesinin Atatürk Kitaplığı. Bel_Yz_K.000854. 1a-293b.
- Ya'küb b. Abdüllatîf. *Kavaidü's-sarf*. Süleymaniye ktp, Hamidiye böl. 01353, 188 vr.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cahiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/ 24-26. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cevâlikî, Hişâm b. Sâlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/ 437-438. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cübbâî, Ebû Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/ 99-102. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Esam, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/ 353-355. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Gulüv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/ 192-195. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İbn Küllâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/ 156-157. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kâtibî, Ali b. Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/ 41-42. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/ 156-158. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. “Fiil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/ 59-64. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Yıldız, Dursun. “Babek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/ 376-377. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû Müslim-i Horâsânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 197- 199. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

- Yitik, Ali İhsan “Tenâsühiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/ 441-443. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Yurdagür, Metin. “Devr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/ 230-231. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yurdagür, Metin. “Kādî Abdülcebbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/ 111-113. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Yüksel, Emrullah. “Âmidî, Seyfeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/ 57-58. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Yüksel, Emrullah. “Ca‘fer b. Mübeşşir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/ 553-554. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Yüksel, Emrullah. “Hafs el-Ferd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/ 117-118. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

DİZİN

A

Abbâd'ın oğlu Ma'mer Sülemî 122
Abbâsiyye 110, 123, 274
Abdihâşim 273
Abdiluzzâ 274
Abdimenâf 273, 274
Abdullâh 90, 91, 97, 103, 104, 109,
111, 112, 113, 116, 123, 125, 127,
128, 129, 132, 134, 139, 148, 182,
233, 273, 274, 339, 405, 407, 445
Abdullâh bin Abbâs 97
Abdullâh bin el-Kerrâm 112
Abdullâh bin Süfyân'nın oğlu Ebû Ali
Hasan 182
Abdullâh b. Sa'îd el-Küllâbî 111
Abdullâh'ın oğlu Hâlid-i Kışrî 127, 128
Abdullâh oğlu Rizâm 132
Abdumuttalib 187
Abdülhakem'in oğlu Abdullâh'ın oğlu
Muhammed Mısırî 90
Abdûlmelik oğlu Hişâm'ın oğlu Abdül-
melik 113
Abdûlvahhâb'ın oğlu Ebû Ali Muham-
med Cübbâî 124
Abdüşşems 274
Abede-i Kamer 191
Abede-i Kevâkib 191
Abede-i Şems 191
Acârîde 140, 141, 142, 143, 445
Acem 36, 49, 58, 76, 101, 155, 176
Âdem 56, 59, 77, 78, 79, 80, 82, 117,
120, 126, 128, 150, 151, 152, 153,
154, 163, 182, 183, 184, 224, 226,
252, 261, 263, 265, 266, 267, 268,
269, 272, 273, 282, 283, 321
Adiy 274
Adnân 274
Affân 274
Âhar 360, 427
Âhiret 63, 64
Ahkâm 85, 120, 209, 221, 273, 279
Ahkâm-ı Küfr 279
Ahmed 38, 44, 88, 89, 100, 107, 108,

109, 110, 111, 120, 121, 123, 148,
150, 182, 215, 228, 233, 236, 251,
273, 281, 323, 324, 339, 405, 439,
440, 445, 446
Ahmed bin Ali Şitvî [Şatavî] 109
Ahmed bin Hâit 107
Ahnesiyye 52, 96, 143
Ahvâl-i ictihâd 85
Âişe 28, 102, 115, 269, 276
Akıl 250, 285, 316, 384
Akl-ı bi'l-meleke 385
Akl-ı heyûlânî 385
Akl-ı Meleke 384
Aleviyye 274
Ali 26, 27, 30, 39, 55, 85, 89, 91, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 105, 106,
109, 110, 111, 112, 113, 115, 116,
124, 125, 126, 127, 128, 129, 130,
131, 132, 133, 134, 135, 136, 137,
138, 141, 149, 182, 209, 210, 220,
221, 225, 229, 255, 264, 272, 273,
277, 306, 338, 405, 409, 418
Ali Bâkır'ın oğlu Muhammed 105
Ali'nin oğlu Ebû Ca'fer Muhammed Bâ-
kır 128
Ali'nin oğlu Hâzim 141
Ali Zeyne'l-âbidîn 134
Âmidî 21, 24, 37, 38, 39, 44, 47, 48,
51, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 63, 64,
65, 68, 135, 146, 158, 193, 209,
221, 236, 243, 258, 373, 386, 387,
388, 421, 422, 439, 449
Âmir'in oğlu Necde 138
Amr bin Bahr Câhiz 109
Amr'ın oğlu Abdullâh 103
Amr'ın oğlu Hişâm Fuvaî 95, 108
Amriyye 51, 115
Anaksagoras 177, 178, 179
Anaksarigoris 177
Anaksimenes 177, 179
Anegsimanes 177
Apollinaristes 154

Arab 36, 76, 155, 177, 182, 184, 185,
186, 187, 282
Araz 216, 318, 334, 337, 338, 340, 397
Arestetalis 360
Aristokles 181, 361
Arselaus 180
Âsaf bin Berhiyâ 39, 271
Asfar'ın oğlu Ziyâd 139
Asfariyye 139
Ashâb-ı Aristoteles 177
Ashâb-ı Bedede 189
Ashâb-ı Fikret ü Vehm 189
Ashâb-ı Hadîsiyye 112
Ashâb-ı Kehf 39, 271
Ashâb-ı kirâm 126
Ashâb-ı Revâk 177
Ashâb-ı Re'y 91, 92
Ashâb-ı Rûhâniyyât 190
Ashâb-ı Tenâsüh 189, 190
Ashâbu'l-isneyne 155
Aslah 234
Aşere-i Mübeşşere 277
Atâ'nın oğlu Vâsıl 113, 116
Âvâzâ 176
Avf'ın oğlu Abdurrahmân 137
Ay 166, 169, 304, 306, 307
Âzer 170
A'râz 119
A'yen'in oğlu Zürâre 131

B

Bâbekiyye 133
Bağdat 5
Bahâdûn 191
Bahâdûniyye 191
Bahr'ın oğlu Câhiz 123
Bâhûd 190
Bâhûdiyye 190
Basar 226, 365
Bâseviyye 190
Bâsıt 240
Basır 236, 240
Bâtıl 198
Bâtuniyye 133, 278, 443
Ba's 249

Bedâhet 398
Bedâ'iyye 51, 96, 132
Behrâm 157
Behşemiyye 51, 96, 110, 124, 210, 258,
340, 382, 406
Belkıs 38, 39, 271
Beltâriyye 154
Benâniyye 51, 96, 126
Benî Sâ'ide 99
Benû Hâşim 273
Benû Ümeyye 132, 151
Berâhime 188, 189, 190
Berhâm 188
Bertînûse 154
Beyhesiyye 51, 96, 138
Beyt-i Fâris 185
Beytü'l-Mukaddes 152, 183, 269
Bişr'in oğlu Ca'fer'in oğlu Ca'fer 108,
118
Bişriyye 51, 95, 108, 118
Bişr Merîsî 91
Bî'at-ı Rıdvân 55
Boliyye/Paulianistes 154
Budgâniyye 151
Budistler 189
Bukrât 177
Burgûsiyye 52, 96, 146
Burhân-ı tatbîk 195
Butînusiyye/Photiniens 154
Büteyriyye 135
Bütriyye 51, 120, 135
Büyük 5

C-Ç

Câbir bin Abdillâh 262
Câbir'in oğlu Heysem'in oğlu Beyhes
138
Cahiliyye 182
Câhiziyye 51, 96, 123
Câlinus 314
Câriye-i harsâ 214
Cârûdiyye 64, 96, 134
Câzimiyye 52, 96
Ca'fer 45, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 113, 118, 127, 128, 129, 130,

131, 133, 134, 262, 407, 422, 441, 445
 Ca'fer'in oğlu Abdullâh'ın oğlu Mu'âviye'nin oğlu Abdullâh-ı zû-cenâhayn 128
 Ca'fer-i Sâdık 129, 131, 134, 262
 Ca'feriyye 51, 95, 107, 108, 118
 ebbâr 120, 236, 238
 Cebrâîl 271
 Cebriyye 46, 47, 49, 50, 52, 60, 81, 95, 96, 106, 112, 123, 146, 147, 443
 Cebriyye-i Hâlise 52, 147
 Cebriyye-i Mütevassıta 147
 Cehennem 252
 Cehkiyye 191
 Cehl 372, 373
 Cehl-i basît 373
 Cehl-i mürekkeb 372, 373
 Cehm bin Safvân 111, 392
 Cehm b. Safvân Tirmizî 392
 Cehmiyye 46, 52, 91, 96, 111, 123, 147, 392, 407
 Celhakiyye 191
 Cenâhiyye 51, 96, 104, 128
 Cennet 147, 248, 252, 253
 Cerir'in oğlu Süleymân 135
 Cevâd 105
 Cevher 193, 194, 196, 213, 216, 285, 309, 386, 397
 Cisim 216, 285, 301, 314, 315
 Cism-i basît 286
 Cism-i mürekkeb 286
 Cism-i tabî'î 285
 Cism-i vâhid 340
 Cumhûr 281, 287, 374
 Cum'a irtesi 149, 151
 Cübbâ'iyye 51, 96, 124

D

Dalâlet 233
 Dârâ oğlu Erdeşir 181
 Dâvûd İsfahânî 89
 Da'red 156
 Deccâl 282
 Dehriyyûn 188

Demokrit 177
 Deyâlîme 110
 Dırâr bin Amr 110
 Dırâriyye 147
 Dimavus 181
 Domokritos 286
 Dûstâniyye 152

E

Ebe'l-Fazl 262
 Ebî Bekir bin Fûrek 112
 Ebî İshâk İsfarayînî 112
 Ebî Sa'id Berda'î 88
 Ebkaru'l-Efkâr 47, 51, 52, 221
 Ebter 120, 135
 Ebû Abdilmuttalib 273
 Ebû Alî Cübbâ'î 110, 111, 124, 338
 Ebû Alî Muhammed'in oğlu Ebû Hâşim 124
 Ebûbekir es-Siddîk 272
 Ebû Ca'fer İskâfî 108, 118
 Ebû Ca'fer Mansûr 113
 Ebû'd-Derdâ 271
 Ebû Ferec Müfessir 182
 Ebû Hâlid 109
 Ebû Hâşim 103, 110, 114, 116, 124, 126, 127, 132, 210, 220, 258, 340, 382, 388, 390, 405, 408, 409, 443, 445
 Ebû Hureyre 77, 255
 Ebû İsa-i İshâk 151
 Ebû İshâk İsfarayînî 366
 Ebû Kâsım Hakîm 281
 Ebû Kuhâfe 274
 Ebû Leheb 231, 232
 Ebû Ma'âsî 274
 Ebû Me'âd-ı Sûmenî 145
 Ebû Mikdân'ın oğlu Hafs 139
 Ebû Muâz et-Tûmenî 145
 Ebû Mûsâ Murdâr 108
 Ebû Mutî' Belhî 91
 Ebû Nasr Debûsî 281
 Ebû Salt'ın oğlu Osmân 142
 Ebû Semre [Şimr] 107
 Ebû Süleymân es-Siczi 182

- Ebû Süleymân Hattâbî 236
 Ebû Tâlib 67, 104, 128, 274
 Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh 277
 Ebû Ubeydullâh el-Basrî 409
 Ebû Vehb'in oğlu Ebü'l-Hattâb-ı Muhammed 129
 Ebû Ya'kûb Büveyrî 90
 Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm 107, 408
 Ebû Züfer 108
 Ebü'l-Cârûd 134
 Ebü'l-Hâris İbâzî 140
 Ebü'l-Hasan-ı [Hüseyn] Basrî 210
 Ebü'l-Hasen Alî Eş'arî 111, 112
 Ebü'l-Hüseyn 106, 109, 110, 122, 123, 134, 210, 211, 213, 220, 221, 323, 405, 439
 Ebü'l-Hüseyn Basrî 211, 213
 Ebü'l-Hüseyn el-Basrî 110, 210, 220, 405, 439
 Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât 109
 Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf 107, 405
 Ebü'l-Müslim 132
 Ecel 233
 ed-Dârr 236
 Edemî 107
 Edrek'in oğlu Hamza 141
 Eflâtun 177, 181, 361
 Efrâd-ı nâs 168
 Ef'âl-i mütevellide 122
 Ehl-i Bedir 55, 148
 Ehl-i Ehvâ 158
 Ehl-i hevâ 41, 50
 Ehl-i Hicâz 89, 275
 Ehl-i Hind 190
 Ehl-i Irâk 91
 Ehl-i İslâm 23, 32, 54, 59, 60, 73, 75, 76, 95, 113, 176
 Ehl-i Katîf 138
 Ehl-i Mekke 98
 Ehl-i Sünnet 43, 46, 47, 49, 55, 56, 57, 59, 64, 65, 86, 87, 142, 213, 249, 430
 Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at 86, 87
 Ehrimen 155, 156
 el-Âhir 236, 244
 el-Bâkî 236, 245
 el-Bârî 236, 239
 el-Basîr 236
 el-Bâsit 236
 el-Bâtın 236, 244
 el-Bedî' 236, 245
 el-Birr 236, 244
 el-Câmî' 236, 245
 el-Cebbâr 236, 238
 el-Celîl 236, 241
 el-Ehad 236, 243
 el-Evvel 236, 244
 el-Fettâh 236, 239
 el-Gaffâr 236, 239
 el-Gafûr 236, 241
 el-Ganî 236, 245
 el-Habîr 236, 240
 el-Hâdî 105, 236, 245
 el-Hafîz 236, 241
 el-Hâfîz 236
 el-Hakîm 236, 240, 242, 281
 el-Hakk 236
 el-Hâlik 236, 239
 el-Halîm 236, 240
 el-Hamîd 236, 243
 el-Hasîb 236, 241
 el-Hayy 236
 el-Kâbîz 236
 el-Kahhâr 236, 239
 el-Kaviyy 236
 el-Kayyûm 236, 243
 el-Kebîr 236, 241
 el-Kerîm 236, 242
 el-Kuddûs 236, 237
 el-Latîf 236, 240
 el-Mâcid 236, 243
 el-Mânî' 236, 245
 el-Mecîd 236, 242
 el-Melik 236, 237
 el-Metîn 236, 243
 el-Mucîb 236, 242
 el-Muğnî 236, 245
 el-Muhsî 236, 243
 el-Muhyî 236, 243
 el-Mukîr 236, 241

el-Muksit 236, 245
 el-Muktedir 236, 244
 el-Muntekim 236
 el-Musavvir 236, 239
 el-Mu'îd 236, 243
 el-Mu'izz 236
 el-Mübdî 236
 el-Müheymin 236
 el-Mümît 236, 243
 el-Mütekebbir 236, 239
 el-Müte'âlî 236
 el-Mü'min 236, 238
 el-Vâhid 236
 el-Vâlî 236, 244
 el-Vâris 236, 245
 el-Vedûd 236, 242
 el-Vehhâb 236, 239
 el-Vekîl 236, 242
 el-Velî 236, 243
 Emîri'l-mü'minîn 137
 Empedokles 179
 Enbiyâ 98, 172, 173, 225, 261
 Enes'in oğlu Mâlik 89
 Enîse'nin oğlu Yezîd 140
 en-Nûr 136, 236, 245, 251
 Ensâr 99
 Erdeşir'in oğlu Sâbûr 157
 er-Râfi' 236
 er-Rahîm 236, 237
 er-Rahmân 236, 237
 er-Rakîb 236, 242
 er-Reşîd 123, 236, 245
 er-Rezzâk 236
 Ervâh 128
 Esamm 109, 334
 Esmâ-i Hüsnâ 236, 246
 Espâniyye 154
 es-Sabûr 236, 245
 es-Samed 236, 243
 es-Selâm 236, 237
 es-Semî' 236, 240
 Esvârî 50, 56, 60, 95, 106, 107, 108, 118, 445
 Esvâriyye 51, 95, 118
 Eşâ'ira 218, 230, 231, 259, 285, 314,

358, 366, 372, 382, 390, 392, 395, 397, 399, 406, 407, 409
 Eşdes'in oğlu Sümâme 122
 eş-Şehîd 236, 242, 281
 eş-Şekûr 236, 241
 Eş'arî 46, 47, 48, 51, 52, 54, 96, 111, 112, 147, 206, 210, 211, 213, 221, 338, 339, 373, 385, 399, 400, 441, 443
 Eş'as bin Kays 102
 Etfâl 140, 141
 Etfâl-i küffâr 141
 Etfâl-i müşrikîn 140, 141
 Etrâfiyye 52, 96, 142
 et-Tevvâb 236, 244
 Eyn 332, 393
 Ezârika 51, 96, 138
 Ezrincan 156
 ez-Zâhir 236

F

Fâbrihakîm 157
 Fadl-ı Hadesî 107
 Fârâbî 213, 360
 Fazl 38, 99, 102, 107, 108, 110, 120, 121, 221, 262, 281, 443, 447
 Fedekî'nin oğlu Mes'ûd Nemîrî 137
 Fedek Karyesi 68, 99, 100
 Felâsife-i ilâhiyyûn 159
 Felâsife-i İslâmiyye 176
 Fırka 22, 34, 44, 45, 52, 54, 76, 83, 97, 140, 148, 149, 441, 447
 Fırka-i Nâciyye 54, 148
 Fırka-i Râfıza 83
 Fir'avn 167, 247
 Fisâgoris 177
 Fi'il 93
 Fulutarcis 181
 Fulûtarcis 177

G

Galenos 314
 Gâlib 142
 Gassân-ı Kûfî 144
 Gassâniyye 52, 96, 144

Gāyetü mâ fi'l-bâb 115, 117, 369
 Gaylân Dımaşki 56, 60, 95, 106, 114
 Gayomartiens 156
 Gazzâlî 236, 239, 446
 Gulât 51, 52, 53, 96, 125
 Gurâbiyye 51, 96, 130
 Güneş 166, 169, 306, 307, 358

H

Hâbil 77
 Hadbiyye 51, 95
 Hâdis 220, 422, 423
 Hâdis bi'z-zât 423
 Hadîs-i şerîf 246, 325
 Hads'in oğlu Fazl 120
 Hadsiyye 107, 120
 Hâfız 240, 280
 Hâfıza 327
 Hafs Ferd 110
 Hafsiyye 52, 96, 139
 Hakem'in oğlu Hişâm 96, 130
 Hakîm-i Aneksarigoris 178
 Hakîm-i Aneksimânes 179
 Hakîm-i Enbazukles 179
 Hakîm-i Farfuriyus 178
 Hakîm-i Tâles 177
 Hakîm Mânî 157
 323, 324, 336, 382, 398, 402
 Halâ 362, 444
 Halef-i Hâricî 141
 Halefiyye 141
 Halfiyye 52, 96
 Hâlid'in oğlu İbrâhîm'in oğlu Ebû Sevr Kelbî 90
 Hâlid-i Tavîl'in oğlu Osmân 116
 Halife 23, 32, 75, 101
 Halîl 236
 Hamziyye 52, 96, 141
 Hanbel'in oğlu Ahmed 89
 Hanefiyye 32, 88, 95, 103, 104, 116, 126, 127, 132, 149, 174, 175
 Hanefiyye'nin oğlu Muhammed 103, 116, 132
 Hanefiyye'nin oğlu Muhammed'in oğlu Ebû Hâşim Abdullâh 116

Hannân 246
 Hâr 404
 Harâm 183, 269, 270
 Harbâniyye 175
 Harb'in oğlu Ca'fer 108
 Harb-i Eşca'ın oğlu Ca'fer 108
 Hareket bi-ma'ne'l-kat' 352
 Hareket-i mâziye 351
 Hareket-i müstakbele 351
 Hârisiyye 52, 96, 140
 Hâris Muhâsibî 111
 Harrânîler 175
 Hârûn 110, 123, 152, 157
 Hârûn'un oğlu Muhammed 157
 Hârût 268
 Hasan 27, 38, 51, 65, 86, 90, 91, 95, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 127, 129, 133, 134, 135, 137, 182, 210, 213, 257, 277, 338, 385, 399, 400, 407, 409, 439, 441, 442, 443, 445, 447, 448
 Hasan Askerî 106
 Hasan-ı Basrî 106, 114, 115, 257, 448
 Hasan'ın oğlu Muhammed 91
 Hâşimî 103, 106, 113, 133, 134, 273
 Hatâ 73
 Hattâb'in oğlu Ömer 127
 Hattâbiyye 51, 96, 129, 130, 445
 Havâdis 194
 Havâric 43, 47, 50, 51, 52, 60, 82, 95, 96, 102, 103, 106, 112, 137, 140
 Havâriyyûn 154
 Havvâ 77, 78, 183, 252
 Havz 252, 334
 Hayâl 327
 Hayat 371
 Hay'ın oğlu Sâlih 135
 Hayvân 233, 296
 Hayy 181, 236
 Hayyâtiyye 51, 96, 122, 123, 124
 Hayyiz 217, 290, 298, 334, 336
 Hâzimiyye 141, 142
 Hazret-i Abbâs 262
 Hazret-i Âişe 102

Hazret-i Ali 55, 99, 100, 101, 102, 103,
104, 109, 115, 116, 125, 126, 127,
130, 132, 133, 134, 135, 136, 137,
138, 148, 264, 272, 273
Hazret-i Ebi Bekir 67, 98, 99, 100, 101,
127, 187
Hazret-i Enes 262, 265
Hazret-i Fâtıma 99, 100, 134, 277
Hazret-i Hâlid 272
Hazret-i İbrâhîm 150, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 183, 184, 187, 188
Hazret-i İsmâ'il 183, 184, 187
Hazret-i Meryem 270, 271
Hazret-i Nûh 183, 184
Hazret-i Osmân 55, 61, 68, 101, 102,
115, 116, 148, 272, 273
Hazret-i Ömer 55, 67, 97, 98, 99, 100,
101, 148, 271, 272, 273
Hazret-i Süleymân 180
Hazret-i Uzeyr 150
Hazret-i Ümmü Gülsüm 100
Hazret-i Zekerîyyâ 271
Hâ'it'in oğlu Ahmed 120, 121
Hâ'itiyye 51, 95, 120
Hemedân 116, 151
Hevâ 49, 76, 307, 308, 309
Heyâkil 169
Heykel-i Utârid 176
Heysem'in oğlu Îsâ 108
Heyûlâ 285, 292
Hısn'ın oğlu Zeyd Tâ'i 137
Hibrî 90
Hidâyet 233
Hilâf 97, 98, 99, 100, 101, 102, 281
Hilâfet 101, 273
Hind 36, 76, 145, 176, 177, 183, 184,
188, 190, 191, 263
Hipokrat 177
Hiss-i müsterek 327
Hişâm bin Hakem 107
Hişâm Fuvatî 95, 108, 109
Hişâmiyye 51, 95, 96, 109, 119, 130,
131
Horâsân 132
Hûd 80, 93

Hudûd 159
Hudûs 419
Hulûl 81, 219, 441
Hulûliyye 81
Hunefâ 159
Hurûf 370
Hurûf-ı medd 370
Hurûf-ı musavvite 370
Hurûf-ı sâmite 370
Huşûnet 368
Huzeyfe b. Esîd el-Gıfârî 282
Huzeyme 274
Hürmüs 159, 160, 166, 176
Hürremiyye 133
Hüseyin'in oğlu Ahmed Serahsî 182
Hüseyin Neccâr 111, 146
Hüseyin Neccâr'ın oğlu Muhammed
146
Hüvellâh 236
Hüzeyl'in oğlu Züfer 91
Hüzeyliyye 95, 116
Hz. Muhammed 60, 130, 140, 151,
268, 440

I-İ

Îmân 115, 138, 144, 228
Irâk 91, 129
Îsâ 60, 98, 108, 109, 119, 129, 146,
149, 150, 151, 153, 154, 155, 157,
182, 224, 265, 266, 281, 282
Îsâ Sûfiyye 109
Îseviyye 151, 440
İbâz'ın oğlu Abdullâh 139
İbâziyye 96, 123, 139, 140
İblîs 59, 77, 78, 79, 80, 82, 89, 144,
163, 268, 281
İbn Heysem 306
İbn Mes'ûd 77
İbn Ömer 255, 263
İbn Râvendî 323
İbn Semâ'a 91
İbn Sînâ 182, 213, 295, 311, 349, 350,
360, 366, 369, 370, 388, 412
İbnü'l-Hakem 131
İbrâhîm 30, 80, 90, 91, 104, 107, 108,

111, 112, 117, 132, 149, 150, 169,
170, 171, 172, 173, 174, 183, 184,
187, 188, 236, 248, 323, 339, 366,
409
İbrâhîm bin Seyyâr Nazzâm 107, 108
İctihâd 87, 88, 89
İdrîs 89, 114, 159
İlâh 132, 155
İlim 29, 67, 97, 372
İllet 432
İlyâniyye 154
İlyâs 274
İmâmet 56, 99, 102, 103, 104, 109,
126, 129, 132, 135
İmâm Fahrur-Râzî 332
İmâm-ı Kerhî 88
İmâm-ı Muhammed 128
İmâmiyye 51, 62, 96, 105, 107, 125,
130, 135, 136, 137
İmâm Râzî 206, 221, 380, 386, 388
İmâm Şâfi'î 88
İmâmü'l-Haremeyn 395, 409
İmkân 419
İnâdiyye 158
İndiyye 158
İrsalavis 180
İshâk'ın oğlu Cübeyr [Huneyn] 182
İshâkiyye 96, 220
İskâfiyye 51, 95, 107, 118
İslam 23, 27, 40, 43, 46, 49, 81, 83,
119, 142, 151, 181, 182, 361
İsmâ'il'in oğlu Ebü'l-Hasen Alî Eş'arî
111
İsmâ'iliyye 96, 133, 134
İsmullâh 236
İzâfet 333
İzâraka 96, 138
İ'timâd 366

J

Julianistes 154

K

Kâbeliyye 191
Kâbız 240
Kâbil 77
Kabir Azabı 247
Kader 81, 230
Kaderiyye 46, 48, 81, 82, 83, 95, 448
Kâdi 91, 107, 110, 112, 210, 220, 281,
382, 387, 395, 405, 409, 449
Kâdi Abdülcebbâr 107, 110, 210, 220,
405, 409, 449
Kâdi Bâkillânî 382, 395, 409
Kâdi Ebû Bekir Bâkullânî 112
Kadîm 183, 185, 397, 407, 423
Kadîm bi'z-zamân 423
Kadîm bi'z-zât 423
Kâdir 236, 244
Kâfir 47, 87, 231
Kalem 97, 320
Kamer 166, 169, 176, 191
Kâmiliyye 51, 96, 126, 191
Karâmita 133
Kâtibî 418, 448
Kays'ın oğlu Ahnes 143
Kays'ın oğlu Eş'as 137
Kayyûm 181, 236, 243
Ka'b 274
Ka'be-i Şerife 182, 183
Ka'bî 109, 123, 233, 339, 405
Ka'biyye 51, 96, 123, 124
Kelâm 57, 76, 80, 82, 86, 93, 183, 185,
209, 219, 221, 225, 226, 227, 228,
229, 230, 231, 233, 235, 238, 247,
249, 250, 251, 252, 253, 254, 255,
256, 257, 258, 260, 261, 266, 268,
269, 280, 281, 283, 323, 324, 407
Kelâm-ı Ezelî 219
Kelâm-ı Kadîm 183, 185, 407
Kelâm-ı Mecîd 76, 80, 82, 93, 230, 231,
233, 235, 238, 247, 249, 250, 251,
252, 253, 254, 255, 256, 257, 258,
260, 261, 266, 268, 269, 280, 281
Kelâm-ı Şerif 93, 225, 226, 227, 228,
229, 253, 283, 323, 324
Kem 333

Kemm-i muttasıl 333
 Kerâmet 270
 Kerrâm'ın oğlu Ebû Abdullâh Ahmed 148
 Kerrâmiyye 46, 52, 97, 112, 148, 222, 314
 Kesb 398
 Keşâseb 156
 Kevn 309, 329
 Keylûs 326
 Keyûmersiyye 156
 Kiyâs 89
 Kilâb 273, 274
 Kinâne 274
 Kitâb 25, 26, 92, 442
 Kitâbü'l-milel ve'n-nihal 286
 Kudemâ-i mütekellimîn 210
 Kudret 226, 392
 Kûfe 91, 104, 106, 126, 129, 130, 132, 137
 Kureyşî 103, 273, 274
 Kurz 274
 Kur'an-ı Şerif 40, 74, 84, 118, 119, 219, 226, 246, 262, 266, 269, 270, 271
 Kusay 273
 Kûşâniyye 152
 Kuvvet 164, 226, 327
 Kuvvet-i ihtiyâriyye 327
 Küfür 144, 253

L

Lems 365
 Levh 321
 Lîn 368
 Lûliyye 154
 Lût 80
 Lüey 274

M

Macedoniens 154
 Mağlata 211
 Mağrib 113
 Mâhiyyet 411
 Mâhiyyet bi-şart-ı şey' 411
 Mâhiyyet-i mutlaka 411

Mahmûd bin Sebük Tegin 112
 Mahsûse-i meşmûmât 371
 Mahsûse-i mezûkât 371
 Maktûl 198, 233, 444
 Mâlikü'l-mülk 236
 Mâneviyye 157
 Maniheizm 157, 442
 Mansûr 65, 104, 113, 128, 129, 134, 151, 442
 Mansûriyye 51, 96, 128, 129
 Mânûs'un oğlu Eyyûb'un oğlu Ahmed 121
 Mars 166, 169
 Mârût 268
 Ma'bed Cühenî 56, 95, 106, 114
 Ma'bediyye 52, 96, 143
 Ma'dûm 405
 Ma'id 274
 Ma'lûl 432
 Ma'lûm 388
 Ma'lûmiyye 52, 96, 142
 Ma'mer 122, 130
 Ma'meriyye 51, 96, 122
 Mebâhis-i Meşrikiyye 353
 Mechûliyye 52, 96, 142
 Mecûsî 155, 157, 311, 313
 Mecûs-i asliyye 155
 Mecûsiyye 54, 76, 157
 Medine 5
 Medîne 98, 184, 271, 361
 Mefhûm-ı vücûd 212
 Mehdî 105, 266, 446
 Melâset 368
 Melâ'ike 78, 315
 melâ'ike-i arz 315
 melâ'ike-i küreviyyûn 315
 Melkâniyye 153, 154
 Melkât 154
 Melkâtiyye 154
 Melmûsât 364
 Mennân 246
 Merâga 309
 Merih 166
 Merkür 166, 169
 Mervân bin Muhammed 151

- Meryem'in oğlu Sâhibu'l-Mansûr İsa 129
 Mescid-i Harâm 183, 269, 270
 Mesîh 120, 121
 Mesîh bin Meryem 120
 Mesmû'ât 364
 Mes'ûd [Mis'ar] bin Fedekî Temîmî 102
 Mes'ûd'un oğlu Ebû Süleymân Muhammed Makdisî 182
 Meşmûmât 364
 Meşşâ'ıyyîn 177
 Meşveret 83
 Metâ 332, 393
 Meymûniyye 52, 96, 141
 Me'mûn 106, 110, 111, 122, 133, 146, 154
 Miftâh 32, 75, 93
 Mikdânûsiyye 154
 Milk 332
 Millet 149
 Millet-i Hanefiyye 149
 Mirvâr 119
 Misaruhs'un oğlu Fisagorus 180
 Mîzân 316
 Mi'râc 228, 269
 Mubsarât 364
 Mudar 274
 Mudî 289
 Mugîriyye 51, 96, 127
 Muhakkime 51, 96, 137
 Muhammed 38, 39, 45, 60, 64, 65, 77, 78, 80, 89, 90, 91, 95, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 118, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 146, 148, 151, 152, 157, 182, 186, 187, 206, 209, 210, 220, 221, 222, 224, 228, 229, 232, 235, 236, 238, 248, 252, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 268, 269, 275, 276, 277, 280, 281, 286, 306, 321, 323, 338, 340, 357, 366, 382, 389, 405, 407, 422, 439, 440, 444, 445, 446, 447
 Muhammed Bâkır 128, 129, 262
 Muhammed bin İsmâ'il Buhârî 97
 Muhammed bin Şebîb 107
 Muhammed-i Muntazar 105
 Muhammed'in oğlu Ca'fer 105, 129
 Muhammed'in oğlu Ebû Yûsuf Ya'kûb 91
 Muhammed'in oğlu Ebû'l-Kâsım Ka'bî 123
 Muhammed'in oğlu Hasan 90
 Muhammed İsferyîni'nin oğlu Ebû Câmîd Muhammed 182
 Muhammed Mustafâ 80, 152, 224, 262, 265, 266, 268, 269, 277, 357
 Muhammed Nesefî'nin oğlu Talha 182
 Muhammed Şâfi'î 89
 Muhammed Şehrîstânî 286
 Muhammira 133
 Muhârib'in oğlu Süheyl'in oğlu Ebû Muhârib 182
 Muharremât 132
 Muhassile 187
 Murdâriyye 51, 95, 119
 Mûsâ 80, 105, 107, 108, 110, 119, 129, 130, 131, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 227
 Mûsâ [b. Ca'fer] Rızâ 105
 Mûsâ Rızâ'nın oğlu Alî 105
 Mutlak 168, 188, 222, 334, 377, 387
 Muzil 240
 Muztar 288
 Mu'ammer b. Abbâd Sülemî 109
 Mu'âviye 102, 103, 104, 128, 269, 276, 442
 Mu'âz 85
 Mu'cize 261
 Mu'iz 240
 Mu'tasım 107, 110, 123
 Mu'temir'in oğlu Bîşr 108, 118, 119
 Mu'tezile 46, 49, 50, 51, 57, 95, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 213, 219, 220, 221, 249, 286, 314, 316, 329, 338, 339, 343, 344, 366, 372, 373, 382, 390, 391,

395, 396, 397, 399, 405, 406, 407,
408, 409, 443
Mu'tezile-i Bağdâd 122, 123, 314
Mu'tezile-i Basra 124, 407
Mücessime 81, 130, 222, 448
Müdrîke 274
Müfevvida 51, 96, 132, 446
Mühendis 239
Mükremiyye 52, 96, 144
Mümkinü'l-vücûd 193
Mümteni' 403
Mümteni'ü'l-vücûd 193
Münker 224, 248
Mürre 274
Müselles 412
Müseylime-i Kezzâb 270
Müslim bin Ahvaz Mâzinî 111
Müstedreke 146
Müstedrike 52, 96
Müşâhede 121
Müşebbihe 47, 50, 52, 60, 81, 83, 95,
97, 113, 131, 147, 214, 221, 222,
448
Müşebbihe-i Haşviyye 52
Müşebbihe-i Kerrâmiyye 52
Müşkâniyye 152
Müşrik 143
Müşterî 166, 169, 176
Müterekellim 193
Mütesarrife 327
Mü'min 236, 238, 247, 253

N
Nâciye 22, 34, 50, 60, 95, 97, 113
Nadr b. Kenân 273
Nasârâ 54, 76, 120, 121, 122, 149, 150,
153, 154, 220, 311
Nasrâniyye 157
Nazzâm 68, 107, 108, 109, 111, 117,
118, 120, 121, 123, 286, 288, 323,
339, 441
Nazzâmiyye 51, 95, 107, 117, 323, 339
Neccâriyye 46, 47, 50, 52, 60, 95, 96,
111, 112, 146, 147, 221, 446

Necde 138
Necedât 51, 96, 138, 446
Nedîm 109, 111
Nedmân 237
Nefs 157, 160, 164, 285, 325, 326
Nefs-i nebâtiyye 164
Nefy-i sırf 406
Nekîr 224, 248
Nestûriyye 153, 154
Nezâr 274
Nihâvend 271
Nihâyetü'l-Ukûl 221, 441
Nîl 272
Nûh 40, 80, 183, 184, 219, 247
Nûr 136, 156, 157, 236, 245, 251
Nusâybinî 407
Nusayriyye 51, 96, 133, 220
Nu'mân'ın oğlu Muhammed 131
Nübüvvet 188
Nüfeyl 274
Nüzûl 265
Nüzûl-i Îsâ 265

O-Ö

Od 307, 309
Osmân Zü'n-Nûreyn 272
Ömer-i Sakafî 129
Ömerü'l-Fâruk 272

P

Peygamber 38, 39, 44, 47, 50, 57, 59,
60, 61, 64, 67, 68, 69, 73, 77, 78,
80, 83, 85, 92, 95, 97, 98, 99, 101,
102, 117, 125, 126, 128, 130, 148,
149, 150, 152, 153, 154, 157, 159,
163, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
176, 180, 183, 187, 188, 215, 216,
227, 228, 231, 232, 235, 248, 251,
252, 255, 256, 257, 259, 260, 261,
262, 263, 264, 265, 266, 268, 269,
270, 271, 272, 273, 274, 275, 276,
277, 279, 280, 281, 282, 283, 316,
320, 321, 324, 407
Plutarkhos 177
Pythagoras 177, 180

R

Râfıza 49, 83, 106
 Râfi‘ 236, 240
 Revâfız 81
 Re‘y 91, 92
 Rızık 233
 Riyâh 274
 Rizâmiyye 132
 Rûhâniler 159, 161, 162, 163, 165,
 167, 169
 Rûh-i hayevânî 326
 Rum 49, 58, 76, 154

S-Ş

Sabelliens 154
 Sâbit’in oğlu Ebû Hanîfe-i Nu‘mân 91
 Sâbi’e 159, 160, 161, 162, 163, 165,
 166, 167, 168, 173, 174, 175, 176,
 188
 Sâbûr’un oğlu Hürmüz 157
 Sadaka 280
 Sadru’s-Şehîd 281
 Sâhib İbn ‘Abbâd 110
 Sâhib-i Millet 149
 Sâhib-i Telvîhât 198
 Sâhibü’l-İşrâk 412
 Salâbet 368
 Sâlih 80, 120, 135
 Sâlihiyye 51, 95, 120, 135, 314
 Sâlim’in oğlu Hişâm 96, 130
 Sâlim’in oğlu Hişâm-ı Cevâlîkî 130
 Saltiyye 52, 96, 142
 Sâmira 152
 Sâmîrîler 152, 446
 Sâriye 271, 272
 Satûrn 166, 169
 Savâb 73
 Sa‘d 78, 91, 102, 137, 277, 280
 Sa‘d b. Ebî Vakkâs 277
 Sa‘d bin Müseyyeb 78
 Sa‘d bin Vakkâs 102
 Sa‘d b. Ubâde 280
 Sa‘d b. Zeyd 277
 Sa‘îd’in oğlu Mugîre 127
 Sebâliyye 154

Sebe’in oğlu Abdullâh 125
 Sebe’iyye 51, 96
 Sebpâliyye 154
 Seb’iyye 133
 Selef 108, 112, 114, 324, 443
 Seleme’nin oğlu Şeybân 143
 Selmân 271
 Semî‘ 236, 240
 Sem‘ 226, 365
 Sem‘ân Hindî’nin oğlu Benân 103
 Sem‘ân’in oğlu Benân 126
 Senevîler 156
 Seneviyye 155, 156, 447
 Serendib 183
 Sevâd 389
 Sevâdiyyet 413
 Sevbân-ı Mürciî 145
 Sevbâniyye 52, 96, 145
 Sevdâ 125
 Seyelân 366
 Seyyâr-ı Nazzâm’ın oğlu İbrâhîm 117
 Seyyâr’ın oğlu Nasr 111
 Se‘âlibe 52, 96, 143
 Sîrat 252
 Sicistân 112
 Sîfras’ın oğlu Sokrat 180
 Siğrânsag 177
 Siyehgûh 309
 Sofistâ’iyye 158
 Sokrat 177, 180, 181, 312
 Su 191, 265, 308, 309, 344
 Sufriyye 96, 123, 139
 Sukrât 177
 Sultân Murâd Hân 32, 35, 75
 Sûmeniyye 145
 Sûret 292, 295, 297
 Sûret-i cismiyye 297
 Suya Tapanlar 191
 Süfyân Sevrî 89
 Süheyl’in [Sehl’in] oğlu Ebû Zeyd Ah-
 med Belhî 182
 Süleymân’ın oğlu Rebî‘ 90
 Süleymân’ın oğlu Rebî‘ Murâdî 90
 Süleymâniyye 51, 96, 135
 Süleymân Peygamber 39, 180, 271

Sümâme bin Eşdes [Eşres] Nemîrî 109
 Sümâmiyye 51, 96, 122
 Sünnet 43, 44, 46, 47, 49, 55, 56, 57,
 59, 64, 65, 80, 86, 87, 142, 213,
 249, 256, 430
 Şam 5
 Şems 166, 169, 176, 191
 Şerh-i İncil 78
 Şeybâniyye 52, 96, 143
 Şeyh Eş'arî 210, 213, 338, 339, 373,
 399
 Şeyh İmâm Muhammed b. Alî b. Hakîm
 Tirmîzî 39, 229
 Seytân 133
 Seytâniyye 51, 96, 131
 Seytânü't-Tâk 131
 Şifâ 369, 388
 Şît 128, 159, 183
 Şî'a 50, 95, 96, 97, 112, 125, 220
 Şûrâ 101
 Şu'ayb 80, 141
 Şu'ayb'ın oğlu Muhammed 141
 Şu'aybiyye 52, 96, 141

T

Tabakât-ı anâsır 309
 Tahkîk 122, 170, 171, 172, 173, 184
 Talhâ 102
 Tâ'm 246
 Tanrı 38, 79, 98, 133, 163, 166, 193,
 197, 198, 204, 205, 210, 213, 217,
 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
 225, 226, 248, 278
 Tâ'ife 54, 76, 106, 112
 Tâ'ife-i Mecûsiyye 54, 76
 Tâ'ife-i Selef 112
 tebe'iyet 294, 295
 Telvihât 198
 Tenâsüh 81, 189, 190
 Tenâsühiyye 81, 449
 Tenviyye 156
 Teselsül 208, 223, 441
 Tevkîfî 235
 Tevrât 78, 149, 150, 151, 153, 178,
 269, 312, 313

Thales 177
 Timaios 181
 Tövbe 258
 Tûfân 353, 354, 357
 Tuhfe 78
 Tûmeniyye 52, 145
 Tûsî 236, 422
 Türk 4

U-Ü

Ubeyd-i Mükezzib 144
 Ubeydiyye 52, 96, 144
 Ukûl 221, 441
 Usûl 87, 92, 102, 106
 Usûl-i ictihâd 92
 Utârid 166, 169, 176
 Ümeyye 67, 132, 151, 263, 274
 Ümmü Gülsüm 99, 100, 272
 Ümmü Seleme 263
 Üsâme 60, 97, 447
 Üstüksât 309
 Üzüm 81, 448

V

Vâcibü'l-vücûd 204, 205
 Vâcibü'l-vücûd li-zâtihî 204, 205
 Vahdet 212, 341
 Vahdet-i sâlise 341
 Vâhid 236, 346
 Vâhime 327
 Vâlî 236, 244
 Vâsik 110
 Vâsiliyye 51, 95, 113
 Vasiyyet 104
 Vaz' 332
 Va'idiyye 106
 Velâyet 277
 Velî 236, 243, 270
 Venüs 166, 169

Y

Yahûdi 125, 149
 Yahyâ'nın oğlu Amr 184
 Ya'kübiyye 153, 155
 Ya'küb'un oğlu Ebû İsâ İshâk 151

Yehûd 54, 76, 149, 150, 151, 152
 Yemen 85, 282
 Yeniden Diriliş 249
 Yetmiş üç fırka 46, 48
 Yezdân 155, 156, 439
 Yezîd 91, 127, 128, 140, 276, 277
 Yezîdiyye 52, 96, 140
 Ye'cüc ü Me'cüc 449
 Yıldız 132, 133, 174, 448
 Yıldızlara Tapanlar 191, 449
 Yılsâriyye 154
 Yubûset 366
 Yûnus Esvârî 56, 60, 95, 106
 Yûnusiyye 51, 52, 96, 131, 144
 Yûnus Nemîrî 144

Z

Zâhir 236, 244, 326, 385
 Za'ferânîyye 52, 96, 146
 Zebûr 269
 Zekât 100
 Zemmiyye 51, 96, 130
 Zenâdîka 122
 Zerâdeştîyye 156
 Zerâmîyye 96
 Zerdüştiyye 156

Zervâniyye 156
 Zevk 365
 Zeyd 81, 97, 102, 104, 106, 110, 134,
 137, 182, 209, 210, 218, 231, 271,
 277, 281, 358, 388, 417, 418, 430,
 444, 447
 Zeyd bin Hısn [Husayn] Tâî 102
 Zeyd'in oğlu Sa'îd 137
 Zeydiyye 51, 64, 96, 104, 106, 120,
 123, 125, 134, 135
 Zeyneb 265
 Zeyne'l-âbidîn 104, 134
 Zeyne'l-âbidîn'in oğlu Zeyd 104
 Zî-Mikrâtis 286
 Zirâdeşt 156
 Zirâh 274
 Ziyâd'ın oğlu Hasan 91
 Zoroastriens 156
 Zuhâl 166
 Zû-Mikrâtis 177
 Zübeyr 102, 115, 137, 277, 449
 Züh'd 119, 228
 Zühre 176
 Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm 236, 245
 Zü'l-Huveysıra Temîmî 83
 Zürâriyye 51, 96, 131